MINITIN ANA KA ITIUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

11 N EBERI NAKON 19 N EBERI 2022

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- ITIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker
Hon. Ioteba Refern	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport & Tourism Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Booti Nauan	Minister of Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the Committee for Health

Hon Betero Atanibora (Chairman)
Hon.England Iuta
Hon Koraubati Remuera
Hon Moannata Ientaake
Hon Tibanga Taratai

Te Komete iaon ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ni kaubwaira man ara marawa

Hon Tebao Awerika (Chairman)
Hon Harry Tekaiti
Hon Taiaki Irata
Hon Tinian Reiher

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon.Ioteba Redfern (Chairman)
Hon.Taoaba Kaiea
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon.Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon James Taom
Hon Teima Onorio

Moanibong 11 n Eberi 2022

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are iaon ara ota bebwa.

Kiraka: Katanoata mairoun *Honourable Speaker.*

Tibiika: Ao imwain ae ti waaki nakon ara bowi, ao I a bon kan reitai ma ngakmi ni kabane, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, bon Taan tei ni kabane, ni kamauria moa kain Kiribati inanon tamaroan te ingabong ao ni bon naba bwanau ni kamauri nakoimi ni kabane ngkai ti a manga kaitiboaki inanon te marurung ao te korakora. Kam na bane ni mauri!

Bon akea au katanoata bwa ti teuana, bon ti te kauring. Ti teimatoa n anganga ara kauring nakoi Kambwana ake a teimatoa n aki kakaonimaki ni karokoi aia akaunti inanon bain te Audit office ke nakon te Oteta Tienera. Ao aikai ngkanne kambwana ake I a manga kauringia naba n te tai aei.

1. Captain Cook Hotel akaunti ibukin 2018 nakon 2019.
2. Central Pacific Producer Ltd. Am akaunti ibukin 20219 nakon 2021.
3. Kiribati Green Energy Solutions Ltd, ibukin 2021.
4. Air Kiribati Ltd 2021.
5. Air Port Kiribati Authority 2021.
6. KOIL ibukin 2020 nakon 2021.
7. Plant and Vehicle Unit ibukin 2020 nakon 2021.
8. Kiribati Coconut Development Ltd 2017 nakon 2021.
9. Kiribati Housing Corporation ibukin 2021.
10. Kiribati National Shipping Services 2021.
11. Public Utilities Board 2021.
12. Bwebweriki Net Ltd 2021.

Aei ngkanne are ti teimatoa n anganga iai ara kauring nakoia kambwana aikai ke ana SOE te Tautaeka ibukin kanoan te Tua are a kabaeaki iai ao a karokoa n aia akaunti n taina.

Boni bwanau ni katekeraoi nakoimi ao man ara tai ni manga waaki inanon ara bowi inanon te 2 ni wiki aei, ara kantaninga bwa ti na waaki inanon te rau n taainako ao te kukurei n aron are ti kantaningaki iai.

Bon au bubuti bwa tera ngke ti kona riki ni manga bon nonori aron kairan ara bowi n te aro bwa e na aki teimatoa te *Speaker* ke te taibora ni kakauringkami. Ngaia are au katekeraoi nakoimi. Ao ti kaitau bwa ti teimatoa n anganaki te kakabwaia te marurung ao te korakora iroun Uean te Maiu, e ngae ngke iai e aoraki ae e a tia n rota abara ma kanganga ake ti mena inanona ma ti

kukurei bwa n te ingabong aei ao ti bane nikaitiboaki inanon te kukurei ao te marurung. Ngaia are ti a nakon ara bwai are imwina.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Ngaia ao e nakoim te Leader n te Kaitara, tera am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika tao imwain are I kanakoa te *point of order*. Ao e kakawaki bwa ti na kauataoi bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao nakoia kain Kiribati. Ti na bane ni mauri!.

Te *point of order* te Tibiika, kanga bon ti te titiraki ni kani kataota iaon ngkai ara waaki n ara bowi ngkai n te tai aei iaan te Tua ni kainin are ti mena inanona ngkai ae ti bon tiku naba *Level* 3. E bon eti iaan te Tua ngkai ara waaki n te bowi ngkai ti nang n itenatena naba aoe raka iaon 20 ara koraki. Ao anne te moan.

Te kauoua; tao ibukin te babaire are totokoan te roko ngkai n ongora ikai, ma are ngkana arona bwa e kaukaki te rinnako n ara tabo aei. Ao tao e na kona ni manga taraia ngkana riain ae e na bon kona naba n roko taan ongora ao a ira naba te tua n aron te kaetieti.

Te kateniua, tao bon ti te titiraki ibukin te naan *notice papers,* a tuai bane n notice ara titiraki ni kabane. Taoti anne moa te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara. Ao ibukin moa waakin te bowi aei, tao N na bon ti kanakoa are man ana itera te Maneaba ni Maungatabu katuruturuan ae ibukin tera ngkai e na bon riai ni waaki te Maneaba ni Maungatabu. I taku bwa anne ana babaire te Maneaba ni Maungatabu aei iaan kabaean te Tibiika iaan te Tua. Te Constitution ane oti iaon section 77(1), ae e na bon riai n iai te Maneaba ni Maungatabu ao e a manga katuruturuaki ngkanne n ana *Rules of Procedure* te Maneaba ni Maungatabu ae e riai ni boo inanon namwakaina akan Maati/Eberi, Aokati/Tebetembwa, November/December.

E kabaeaki baiu bwa N na riai n tewea te Bowi. Ngkana iai angana ni kona n taonaki ao akanne ngkanne a na bon ira nanon Tua akana imwina. Ma aei kabaeau ae kakawaki iaan te Tua ae Maungatabu ae N na riai n tewea te bowi ae n aron ae I a teweia n te tai aei.

Te kauoua ni kaineti ma kanona te Curfew order, ma tao bon iai te curfew order are e a tia ni kanakoaki iaan ane te *Public Health infectious this is regulation* n aron are e kanakoa te Beretitenti a ibukin ngkanne katakin irakin nanon anne man te Maneaba ni

Maungatabu. Ao ti nora riaina bwa tamaroara ao riaina ibukin Taan tei bon ibukin marurungimi ao bon ibukia naba te botannaomata bwa a na aki ribwaribwa n te *public gallery.* Bwa bon te *public gallery* ngkai ae ti totokoa iai te roko.

Ao n aron are boni kawarakimi ma rokoia mai botannaomata ibukin buoakaia n aron are kam taneiai iai, a bon teimatoa n anganaki te kariaia n anne, ma bon kaean nanon te *public gallery* n te tai aei ngkai ana tabo te botannaomata n tekateka ao n ongora ni kanoan te Maneaba ni Maungatabu ae taona moa te tai aei ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai angaraoina.

Ao ibukin ami *Notice paper*, e tuai bane te *notice paper* iaon kawaina. I taku bwa iai riki titiraki akana a tiku inanon baia kain ara aobiti, ao tao iaoni kawaina ni kanakoaki naba tao imwain banen te wiki aei. 'Ngaia are I taku bwa akea ami raraoma bwa a bane n raa, ma ngkana iai ami kanganga n ami titiraki, ami motions akana a teimatoa n aki kaoti ao I a bubuti ngkami bwa kam a reitaki iai ma te aobiti n te aro bwa e aoria ni moantai n rimwiaki ao ni katokaki imwain banen te bowi aei.

Ao I taku bwa ti aikai au kona ni marooro ake I kona ni kaekai am ikan kataota te *Leader* n te Kaitara. E nakoim ngkana iai riki am *point of order.*

<u>Hon. Tessie Eria Lambourne:</u> Ko rabwa te Tibiika, Ko rabwa n am kamataata e a mataata are kanoan tibwangam iaan ara Tua ae Maungatabu ao tao ara Tua ni kaetieti.

Tao ngkai e rawata te titiraki mairoun te botannaomata ngkai a rawata taabo aika kainaki ao ngaira ti a waaki, ao are Taneiai ae e boou aei. Aoi ai naba ara naba iaan ara Tua ni kaetieti ae ti kona naba n tarai ibukin kanoan *Curfew order*.

Tao e eti ko mwanewea te *Curfew order* are e kanakoa te Beretitenti ao bon iai naba ara titiraki iaon aei, bwa e bon eti naba kanoan ana ota te Beretitenti bwa are e kanga te ota e kaineti riki nakon katokan butin te aoraki.

Are anne ae e nako mai iaan mwakan te Minitita. Ma tao aei tao e na tarataraia naba te Tautaeka bwa kanga n aron ngkai ara taratara ao e tara n ae ti kariaiakaki. Ngkai ti kariaiakaki iaan te ota arei bwa ti na bowi ma ti na iri naba te naan kaetieti.

Ao aei e rangi n kakawaki bwa are ngaira taan kaetieti ao taan karao tua ma ti na iri naba n iri nanon te Tua ae ti karaoi. Ao ngkai kanga bon iai te tangitang ma e kakawaki imwain ae ti waaki kanoan ara bowi ake imwina ao e na mataata naba nakon te botannaomata ao e na rau naba nanoia, bwa are a rawata

naba aia ikoikotaki ao aia karikirake are a taonaki.

Ma bon iai naba au titiraki iaon aei te Tibiika, ma are e tuai n notice. Ma e nang kakawaki ngkai imwain ae ti waaki bwa ti na kaitiakira naba ngaira Taan tei bwa tiaki kamangao ao ti aki urua te Tua.

Ma tao e kakawaki bwa e na taraki te *curfew order* arei bwa ti tebo ma bon iai bwaai tabeua ae e kairua iai. Ko rabwa.

Tibiika: Tao N na kanakoa moa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Tao imwain ae ti waaki ao e kakawaki reitan te bwana n inga ao ni kakamauri riki inanon ara Auti n tei ae e kaokoro mai ibuakon Auti n tei aika a tia n nako n Rongorongon karakinan ana Auti n tei Kiribati bwa ai tibwa te moan Auti n tei aei ae e boaki inanon tain te aoraki ae e kakamaku. Ao kai e rabwa. Tao ti aki atai ana babaire te Uea ma e rabwa ngkai e kona n reke te tai aei ibuakon naba kanganga aika a tia n riki bwa kairan te waaki.

Ao e aki tataneiai te Auti n tei ni bowi ni katoa bong, bwa e bowi teuana te tai n te kuata. Ao tao anne ae ko noria are ko a kariaia te bowi ribuakon naba kaetieti ao Tua ake a tia ni wakinaki.

Kai e kakawaki bwa are aei tabera, aei ana Auti n tei Kiribati ae kanga te kabanea n rietata n ana waaki te Tautaeka ao ana waaki te botannaomata. Ngaia are e kakawaki ngkai e reke te tai aei.

Ao tao I ti kan reita te kamataata bwa are e koaua te bong aei ae ana moan bong n Auti n tei Kiribati bwa ana titiraki te *Leader* n te Kaitara, bwa a iraki kanoan tua ke aki ke tao kaetieti.

Ma kanga tao bon au nonori ao n ana nonori te Tautaeka, ti karaoa ara kabanea n tamaroa n reitaki ma am aobiti te Tibiika.

Ao ngkana e a nako am babaire ao e a manga titiraki te titiraki, kanga irou tiaki taina aei ae kanga ko na kaotiko iai.

Bwa ngkana ko kan iraorao are irabong 30 ke 45 imwain ae ko kanakoa am *notice*. Anne am tai n titiraki ngke e nako te *notice* ko a titiraki naba. Ao e bon eti ti na iraorao ma te Tautaeka. E bon eti aei iaan kaetieti aika a nako ke aki.

Man ae ko a roko ngkai ao ko a kangai ni kaotiko bwa aongkoa ai ngkoe bwanan te botannaomata. Bwa te botannaomata e a rangi n ingainga naba nanona n tangira te Auti n tei bwa e na waaki.

Ao ngkana ti a kabotaua te Auti n tei ae e nang kakawaki ma waaki

riki tabeua aika a boni kona n taonaki bwa kanoan te bong teuana ma te bong teuana. Ti a mena ngkanne iaa ae ngaira Taan tei. Ti a rangi n kamangora ana Auti n tei Kiribati. Ke ti a kan kaotia bwa e bure te Beretitenti ao e bure te Tautaeka. Kanga tiaki aei te tabo ni kotokoto bwa are ti a roko ngkai n ara Moanibong ti nang waaki. Taina ae e mwaiti te bong ae ko kanakoa am katanoata iai ao ti kaeka am katanoata ao ti bon manga kauring.

Iai Tua ni kaetieti aika a waaki ibukin te aoraki aei, ma are e a bon roko te aoraki i Kiribati. Tao e na kaokoro te babaire ngke e tuai roko e aoraki. Ma are e a roko te aoraki i Kiribati, ti a kataia n ira naba are ti taku bwa e riai ibukin ana Auti ni Maungatabu Kiribati.

Ngaia are iroura kanga akea te bae e kairua ni kaekan ana titiraki te Leader n te Kaitara.

Ngke ko bon nano raoi n iraorao, ko a kaman roko ao ko a kaman kaota bwanaia am botannaomata. Ma ae ko a uotia n te bong aei ae e a waaki te waaki, e aki raoiroi. Aongkoa ko a kaotiko ngkanne bwa e aki kakawaki ana Auti n tei Kiribati. Ao tao ti akanne taeka ao n reitaki ma anne ao I a manga boni kanakoa riki ma anne kanga ana itera te Tautaeka ni kaineti ma bwanan te Leader n te Kaitara. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao N na kaokia riki nakoim te Leader, ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki iroumi Taan tei. Tao e a tia n nako tabeaiangam n aron kaetan aron bwaai ake a riai n ota iai ara botannaomata. Ao I taku bwa e a tia ni kanakoa ana itera te Tautaeka ao ngai naba I a tia ni kanakoa au itera iaan kanga kabaeara iaan ara Tua are te Tua ae Maungatabu.

Ngkana tao bon iai anga ake tao ko na kona iai ni kaetia bwa e eti te bwai ae e waakinna te Maneaba ni Maungatabu ke e kairua n ana babaire te Tibiika, ke tao e eti ke tao e bure n aron ana kaetieti te Beretitenti are e kanakoa ke tao te Tautaeka. Ma I taku bwa iai angan bwaai ni kabane te Leader n te Kaitara, ao anne ae I rangi n kaunga n taainako bwa e riai ni kakaeaki ae te eti ao bon te koaua n taainako.

Ngaia are iai kanoan ara bong ae e kakawaki n te tai aei, ti riai n rinanona bwa ai tibwa ara moan bong ni waakina ara Auti. Ao ngkana ko kukurei ao ti nang waaki nakon kanoan ara bowi n te tai aei bwa e aoria n ae e bane kanoan ami Maneaba ni Maungatabu.

Au kantaninga te *Leader* n te Kaitara bwa ngkana I anganiko ao ko aki manga bae ni kauntaeka aei bwa are I a tia ni kabwaranakoa ana itera te Beretitenti ao I a tia naba ni kabwaranakoa au itera iaan te Tua are ti kabaeaki iai ngai man te

Maneaba ni Maungatabu. Ao te Beretitenti e a tia naba ni kabwaranakoa ana kamataata ni kaineti ma aron ana *curfew order* ao ana kantaninga te Tautaeka are e kawenea n te tai aei ibukin kakawakin te bowi. Ao N na kaokia nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua te Beretitenti. Ao tao ibukin ae iai kanoan ana marooro ae bon rangi n kaineti ma kanoan tabeaiangara ngkai.

Ao e koaua bwa are am kaetieti e a rangi n kaman nako, ma te titiraki riki boni kanoan te *curfew order* ae e a bon tibwa nako.

Nanona tao e a kaman ataki ae iai ara bowi, e a kaman nako am notice ibukin ara bowi ngkai ao ana *curfew order* te Beretitenti e tibwa nako n 31 Maati. Ngaia are kanga anne ae aikai naba ae a na irira te botannaomata.

Ngaia ti anne te titiraki ao e nang kakawaki bwa e aera, ma I karautaeka n aron tein ana marooro te Beretitenti bwa are akea ikai tao te kaokaoti ke tera bwa are aei tibwangara. Tibwangara ngaira Taan tei bwa ti uouoti bwanaia te botannaomata. Ao ngkana tao akea bwanan te botannaomata nakoia, iai te bwana nakoira. Ngaia aei tibwangara ma ti karautaeka ngkana arona bwa anne tarakin ngkai ara tabeka bwa ai ngaia te kakaoti ke kakaotakira ke tao tera. Ma are bon anne bon tabera. E riai naba ni butimwaeia te Beretitenti bwa are ti na riai naba ngaira n titiraki ngkana iai bwaai aika ti tarai bwa a kairua ke tao aki rangi n nakoraoi ibukia ara botannaomata.

Ma ti anne bwa are ngkai a taraia ti tekateka ao ti a bon rangi n kaan. Ti a rangi n kaan ae e nang tenatena, tera ngkanne te kaetieti ae ngaira ae ti iria. Ma are ti katuka anne bwa are e kakawaki ae tia n nako bwanan te botannaomata. A tia n ongo te naan kabwarabwara ao n aron ae I taekinna, bon iai naba au titiraki iaona. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa e a mataata ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon te ota bebwa.

Kiraka: Ana kaongora te Beretitenti ibukin ana kanoa te Tautaeka.

Tibiika: Ao e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao N na moanna man am taibora bon mairoun te Tibiika n reitaki ma te Kiraka, te *Counsel* ao n reitaki ma taani mwakuri n te Auti n tei, te *Leader* n te Kaitara ao n reitaki ma kain te Kaitara ni kabane ao ai bon kain te *party* are i Nuka.

Ao n reitaki ma ai boni ngaira kain te Tautaeka ao n reitaki ma ara botannaomata ao taan ongora. Ao ti a kamauria naba ake a tia n raonira ma ngke e moan ingabong. Ai bon te kamauri nakoimi ni bongin te Bakate ao te Easter nakoimi ni kabane. N aran ara Uea ao kam na bane ni mauri!

Ao aei ngkanne ana Kanoa te Tautaeka inanon te uoua ni wiki are e moan man te Moanibong aio 11 Eberi ao e na toki n te Kauabong 26 n Eberi n aron babairean kanoana.

Moanibong 11 Eberi: Ana kaongora te Tautaeka n aekan ae I a tei ngkai ni kaongora

Kauabong 12 Eberi: Akea kanoana n aron ane e oti.

Katenibong 13 Eberi: Aia bong Taan tei.

Kaabong 14 Eberi: Ana bong naba te Tautaeka ao anne ae akea kanoana n ane e oti.

Kanimabong 15 Eberi: Anne ngkanne te bong are te Kanimabong Tabu ke te Good Friday, te bong ni motirawa naba anne.

Moanibong 18 Eberi: Anne naba reitan te motirawa ni kanikinaea te moan uti ke *Monday Easter* ke te moan bong imwin te uti. Anne te bong naba ni motirawa.

Kauabong 19 Eberi: Ana kanoa te Tautaeka ao akea kanoana n aron ane e oti.

Katenibong 20 Eberi: Bon aia bong Taan tei.

Kaabong 21 Eberi: Iai te Biira ane e toka ae Te Umwanibong Bill 2022, ibukin moan warekana.

Kanimabong 22 Eberi: Aia bong Taan tei ni kabane.

Moanibong 25 Eberi: Iai te Biira ane e toka ae Patent Bill 2022, ke Kamanoan aia Tarena ara botannaomata bwa te Biira ibukin 2022. Moani warekana.

Kauabong 26 Eberi: Aia bong Taan tei ao iai te kaoti ane e toka naba n te bong anne. Te Kaoti ibukin te bwaranako.

Ao e rabwa *Madam Speaker.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am point of order te *Leader* n te Kaitara ae ko rine, e nakoati.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaongora ibukin ana Kanoa te Tautaeka ibukin te wiki aei, ao ti noria bwa e rangi n rawata kanoan ana bong te Tautaeka ae akea kanoana.

Ti uoua ngkai ana Biira te Tautaeka ae e uotia nakon te Maneaba aei ao ana kaoti ibukin te bwara.

Ao aei ae kanga ti bon nanokawaki iai ngkai kanga e na tara n aki manena ana bong te Tautaeka n ara bowi aei e a tia n taekinna te Beretitenti ma e nang kakawaki ao ti na bubuti ngkanne te Tibiika bwa are ngaira ara bong Taan Tei e aki kona ni bane kanoana ae n aron ae ti noori n taai aika nako.

Ti na bubuti ngkana arona bwa a bonnanoa ana bong te Tautaeka bwa a na nako iai ara Biira ma ara kaoti, bwa e aoria n ae e manena te kabanemwane ibukin karokoara ikai ao a kona ni bane bwaai are a tia n anganira ara botannaomata bwa ti na uotiarake n te bowi aei. Kanga ti anne te bubuti man ara itera te Tibiika ni kanoan ana bong te Tautaeka tao n te wiki ti noria bon akea kanoana.

Ao tao ngkana arona bwa ti kona ni kanoaia man ingabong, bwa are nanona ti te naan titiraki ao akea naba. E na akea kanoan tao mwin te tawanou ao e nang kakawaki anne.

Ngaia ae ti na bubuti am babaire te Tibiika ngkana ko kona ni kariaia iaan ara Tua are 24 rikaki. 24 are ti nang kanoa ana bong te Tautaeka are kanga e moanibwai iai ana kanoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N na kaokia nakon te Beretitenti ngkai bwa ko na butimwaeia.

H.E. Taneti Mamau: E koaua ti karabwa ana bubuti te Mataniwi n te Kaitara ngkana a kanoa ana bong te Tautaeka iai. Iai ana kaoti aika tuai n roko imatan te Auti n tei. Ti kona n uotia bwa te kaoti. E kona ni kakanoa te bong anne.

N aron te taneiai ao ti kona naba n raa, are e a rawata ana ribooti te *PAC* aika a tia n taiboranaki ao ara kantaninga iai ae a mwakuri ngkana a kona n iai aika tauraoi, antai ae e na ataia a kona naba ni kanoa te bong anne.

E rabwa kanga te kan reitaki ma kanga ti karautaeka nakon anne bwa bon iai ana kanoa. Tao ngkana akea tao ti a manga boni kakaea angana ni kaekan te bubuti ane e tabekaki anne. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a tia ni kaeka aio te Beretitenti nakoimi kain te Kaitara ao e na kakaea angaraoina, tao iai naba aia kaoti ane a tuai toka ao tao a kona naba ni naba te bong anne.

Ma are e a bon tia ni wene bwa te iraorao ao ti aoria n raa. E a wene imarenami bwa te iraorao imarenaia Taan tei ao te Tautaeka ibukin kanoan ana bong. Ao ti aoria n ae ti a roko ni kanoan ara ota bebwa anne, ane e wene imatara n te tai aei ae bon tabera ae e kakawaki.

E kakawaki ibukin te bong aei ami titiraki.

Ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao te moan titiraki ae e wene imatara n ara ota bebwa n te bong aei. Bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru, Hon. Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon te Minitita ibukin mwane; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KAUKAKAN BANGKE AKAUNTI IBUKIA KAIN AON ABAMWAKORO

Hon. Batoromaio Kiritian; Te Tibiika ae ko rine. Ko rabwa n anganakiu au tai n te ingabong ae moan te boou ao te ingabong ae e rangi n kakukurei bwa ti a manga bane n reitaki.

Aoimwan ae I waaki ao I a reitai ma raou n Tia tei mai Beru ao kain abau ni kabane n tabekarake ara kamauri nakoim te Tibiika ae ko rine ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman aika kam rine, Minitita ao Taan tei inanon te Auti aei ao ai bon taan ongora iroun Kiribati i tinanikun Tarawa. N aran ara Uea ae Uean te maeu ae ngaia ae e kateimatoaira ao ti kukurei n tabeka te kamauri nakoimi ni kabane. Kam na bane ni maur!

I kukurei n tabeka au titiraki namba 1, iaon te ota bebwa n te bong aio ae e kangai taekana. *Karaoan te ATM bank accounts ke te ATM ibukia kain aon aba ngaia te kainano teuana are e tabekaki n te workshop ma te bangke n tokin te ririki ae e nako. E kona te Minitita are tabena ni kaongoa te Maneaba aio bwa e a bwaka iaa ngkai ana waaki te ANZ bank ni karaoan te kainano aei?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I kaeka ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Beru, ao tao I a bon reitai ma kain abau ngkai au moan tai n taetae inanon te Auti aio n te bong aio, n anga te bwana ni kamauri riki nakoira ni kabane, nakoia kain Kiribati inanon ana tangira ara Uea ao te Wiki ae tabu ae ti mena inanona aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae rine. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki bwa e boni waaki ngkai te babaronga iaon te kauki akaunti iaon aba iroun te ANZ bank.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minitita ae ko rine. I taku bwa e kakukurei aio. Ao kanga bon ti te kaoti n iraorao tabeua ibukin tabekan aio bwa e korakora kainanoana karekean te akaunti ibukia taan oroben, aia saving ae tao a na kona ni kanoaia iai, taan karikirake tao ibukin iangoan aia *loan* n te *DBK* ao tao baikara are a tangiraki iai am saving bwa iai te bangke.

Ao tao taani mwakuri n te Tautaeka n aia bwakabwai bwa a mena i aonnaba are a bwabwakabwai mai iai bwa a bumwane mai iai ni kabebetea naba aron karekean aia bwakabwai iaon aba.

Aikai bukina are I a bon tabeki ma te bubuti bwa tera ngke e kabirimwaka riki karaoan aio te bangke ni moanibwaia ibuakon tabena aika a mwaiti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru. E koaua n aron ae I tia n taekinna n au moan kaeka, are e a boni waaki ngkai te mwakuri iaon kaukan taian akaunti iaon Kiribati.

I taku bwa I taekinna n te Auti ae nako ke tao are imwaina riki are e a ti ni waaki ngkai kanga te kakatai, are e moan moanaki mai iaon Tarawa Ieta. Ao anne ngkanne ae e a tia ni wakinaki.

Ao anne are kanga ngaia are e na manga katane mwaneka ngkanne taian kawai ake imwina imwain ae e bon bobonga raoi ao e tieuataake aron te mwakuri nakon aba ake tabeua.

Iai riki te aba irarikin Tarawa Ieta bwa Tabiteuea Maiaki. Anne ngkanne te kauoua n aba are e na manga karaoaki te kakatai anne.

Tao e nang bon riai ni mataata bwa kauakan te akaunti rinanon butin te bangke, tiaki te bae e bae e rangi n baiti ke tao e bakekete karaoakina. Bwa are iai te bae aranna kain te bangke ae *KYC*, ke *know your customs.* Are ko na bon aki kona ni kauka te akaunti ni karokoa e bon tia raoi ni bane am kakae iaon te aomata are ko na kauka ana akaunti, bwa are n aron te bangke e ngn rawata anga aika a kona n riki iai taian waaki aika aki raoiroi.

Ti taekina aron te mwane n *laundering*, ti taekina aron te mwane ae tao tera riki.

Ngaia are bon rangi n raa, tiaki te bae e rangi n bebete aron kaukan te akaunti bwa bon iai taian kawai aika a na riai n noraki.

Ma e ngae n anne ao n aron ae I taekinna, ae e waaki ngkai te mwakuri ao I taku bwa e kakukurei.

E kakukurei ae e nang waaki ngkai bwa te kantaninga bwa ti na boni kataia bwa aio bon au reitaki ma te bangke. I bon tia ni marooro ma te CEO n te bangke, ao ti na kataia ni karaoia bwa ti na nora mwina bwa tao iraua te akaunti ae e kona n tia inanon te ririki aio. Ao anne ngkanne ae ti waakinna.

Ma I taku bwa aio te bae ti waaki iai ao e ikarekebai te Tautaeka ma te *ANZ*. Tiaki ti te *ANZ* iaon Tarawa ma are iaon naba te regional n te Betebeke are ngaia ae ti kataia n rereitaki ma ngaia.

Ma te bae e kakukurei ae tao ibukin raun nanon te Tia tei ae karineaki, ae e aki toki te mwakuri bwa ae e boni waaki nako naba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita ae karineaki n ana kamataata. Ao I taku bwa aio e rangi n kakawaki bwa a na mataata kain abara, kain buki ao a na ata kawaia bwa tera ae e karaoaki ao tera ae a na kona ni karaoia man ana kaetieti ao ana kamataata te bangke.

N na kawakinna ma au kaoti aio te Tibiika bwa iai ae irarikin ae kaukan te naan new account ao kinakia raoi bwa antai kain te akaunti aei n aron ae e tia n taekinna te Minitita. Ao e rangi n kakawaki naba bwa iai naba kabouan ke manga ko na *renew* am *ATM* bwa e a bane taina.

Iai naba kain au abamwakoro aika a uotirake aia bubuti bwa e a bane tain aia ATM ao aikoa kona ni kamanena.

Ngaia are aio naba teuana ae e rangi n kakawaki te ongora iai irouia ara aomata bwa tera kawaia n aron ae e noraki iaon bebwa aika I uoti aikai. Bwa ngkana ko na renew am account, ao iai tuan naba te *instruction*, te koroboki, te reta. Ngaia n tabetai e aki fully stated bwaai aika a tangiraki iroun te bangke.

Ngaia are aikai a rangi n kakawaki n te kamataata iai ao e rangi n rabwa te Minitita.

Irarikin kaukan ke kabouan te ATM account, iai naba kaukan aia group account botaki nako ae a kainanoia. Ngaia are aikai naba aika a rangi n kainanoaki ana kamataata te bangke ao I a butia te bangke ke te Minitita ae rine ngkana e kona ni kakaei riki angan kabebeteana. Ma e koaua, ti kakoaua kinakin raoi ao atakin raoi bwa antai ae bumwane ao antai te authority ae e anganaki bwa e na bumwane ke tera. Aikai bwaai aika a rangi n kakawaki n aron ae e taekinna te bangke. Ao e ngaia n rabwa.

I rangi n bubutia riki te Minitita ae rine te kamataata iaon aei ao kanga kabirimwakan riki aron te

ibuobuoki nakoia riki ake a rotaki are e a bane tain aia *ATM* ao tao aikanne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua tao te titiraki riki iaon te *ATM,* I taku bwa e na bon riai ni mataata bwa are bon tiki rekereke ma te titiraki anne ibukin karaoakin aikai te *ATM card*. I taku bwa anne ae e boni mataata ma are I taku bwa e bon iai aron karaoakin ae e bon ataia te Tia tei ae e rine are tao e na bon iai te *form* ae kanoaki ao tera riki.

Ma I taku bwa anne bon te titiraki irarikin ae bon te titiraki are e kaineti ma ana titiraki te Tia tei ae karineaki.

Ngkanne tao ibukin te kurubu akaunti. I taku bwa bon akea naba te kanganga n anne bwa e na bon ira naba te kawai are e na riai n iraki arei.

Ngaia are iaon kaukan taian kurubu akaunti n aekakin ana akaunti te Aro, ke tao te *Community*. Eng, anne naba e kariaiakaki naba.

Ma n aron ae I taekinna, iai kawaina ae e na riai n iraki naba. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te Tia tei, e nakoim.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ai boni kabaneana. Ai bon te kakaitau nakon te Minitita ae e rine bwa I taku bwa bwaai aikai a boou nakoia ara aomata ao n aron tabekakia nakoia ao uotakia rikaki man te kakaongora iroura. Ao a rangi n ienikuri ao a rangi n ingainga ni kani karekei aia akaunti bwa tao aia mwane are bwabwaka are e a kona riki n tiku n te bangke, nakon ngkai e a bwaka naba ni bane. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e rabwa ao tao N na kaunga te Tia tei ae karineaki. Bwa are ngkana e teimatoa naba ana ibuobuoki ao au ibuobuoki e kona naba ni kawarai n te aobiti ngkana tao iai te mwarara man te bangke, ao I kona ngkanne ni buokia bwa e aonga ni birimwaka riki kawaina. E rabwa.

Tibiika: Ao ea boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri, Karikirake ao kateimatoan Korakora Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KAROKOAN SOLAR LIGHT IAON ABAIANG

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kan anga naba

bwanau ni kamauri nakoimi n tamaroan te ingabong aio ngai ma raou n Tia tei mai Abaiang, ni ikotaki ma kain abau ae Abaiang nakoim te Tibiika ao te Beretitenti. Te Kauoman, Minitita, Taan tei ao ai boni kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

I kan ongora iroun te Minitita ae karineaki man te MISE bwa n nakon n ningai ae e na karokoaki iai solar light nako Abaiang?

Tibiika: Te Minitita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. *Madam Speaker, a tauraoi tibwan Abaiang te solar kits ma a taninga te charter ni baoia ataein te reirei.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I a karabwa riki te Minitita n ana kaeka nakon te titiraki are aia titiraki kain au abamwakoro are a rangi n ingainga ni kan nora naba otan te taura mani korakoran taai n aron are e a tia ni kabwarabwaraki.

Ao I kan buoka au titiraki Madam Speaker. Bwa are tao e koaua e na toka ni baoia ataein te reirei. Ao ti kakoaua bwa are baoia ataein te reieri, a kona ni biriaitua ao n raa. Ao inanon tain te biriaitua arei ao a mwaibu naba taura tabeua ao baikara riki, a kona n riki kanganga.

Tao e kona te Minitita ni kakaea riki te anga ae tao are e aki toka ni baoia ataein te reirei bwa e a bon *charter* teuana ni karokoa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Tao e na bon noraki anne *Madam Speaker,* ma te kanganga are kanga ti a tia ngkai n noria bwa a bon tararuaki te naan kaako ni kabane ngkana a toka iaon te kaibuke. Kanga akea te kanganga ae e na kona n reke nakon ae e a tia ngkai n noraki n ake a tia n nikiraki n aba ake a tia n roko tibwaia, ao kanga bon akea te kanganga ae e reke nakon te naan taura akekei.

Ngaia are kanga e aoria ti a bon nora ana tabeka te Tia tei ae karineaki ma ti a kataia ni kakaea angana ane e na angaraoi bwa e aera.

Ao I taku bwa bon ae iaoni kawaina ngkai te charter n aron ae e a bon kakan toki bukin te waaki aio ao tao e a boni waaki te charter are a na anaki ataein te reirei iai ao aongkoa a toka naba ngkanne iai.

E a noraki anne ao ti a kataia ni kakaea angana ma are te kabanea n tamaroa nakon angan are ana

tabeka te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Te buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa ni kaekan buokan au moan titiraki.

Ao e koaua are kanga bon ti au raraoma are tokaia ataein te reirei mai ikanne ngkanne te bao are tao a nang anaki n nikiraki i Abaiang ataein Tabwiroa ao tao ma Morikao. Ao tao ataein te reirei akana a na toka ke tao a na kanga. Ti anne kanga bon te raraoma iai bwa are n aron te kaeka anne, ao I a kaman kaongoia naba kain Abaiang te kaeka akanne kanga ti aia raraoma iai.

Ma ngkana arona bwa iai kabuanibwai nakon taura akanne, e na manga karika ngkanne te ngure teutana nakoia naba te koraki ma te botannaomata. Ngaia are bon anne ae I riki n tabekia bwa te titiraki ibukina bwa iai riki angana teuana n angaraoi, ao tao ngaia ao tao e a bon nako moa te bao anne n nako Makin ni kangai n oreia ao a tibwa kanakoa imwina baoia ataein Tabwiroa ma Morikao bwa mwina e a manga uruaki aia bwai kain Abaiang irouia ataei. Bwa are e kanganga naba aron tauakia ataei iaon te kaibuke.

Ao I taekina anne bwa are kanga I uringa naba bwa are I a tia naba ni boarding naba n taai aika nako ao ti a nako naba n toka n te kaibuke, ao e a boni boo te biriaitua ao terana riki ao a mangaongao te koraki ao iai ake a *complaint* bwa e uruaki aia bwai tabeua bwa e na kanga ao te takaremwaremwa inanon te kaibuke.

Ngaia are e rabwa ngkana anne te kabanea n tamaroa iroun te Tautaeka. Anne te kabanea n tamaroa iroun te Minitita ae karineaki man te MISE, ma te ingainga n nano ni kan nora aia taura n aron are a tia n ataia ae aei are e a tia n tibwaki nakoia ao a rangi n kan nora ngkanne kakoauan te taura ae e rangi n tikiraoi aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. ao n aron are I taekinna, ti a kataia ni kakaea angana ngkana arona bwa iai riki angana irarikin ae kanga e a tia ni wene bwa te babaire ngkai.

Ngaia are e aoria, ti a kataia ni kakaea angana. Ma au kantaninga kanga n aron are I taekinna, kanga ti tebo bwa a boni mwane te naan kaako ngkana a toka n te kaibuke n akea te kanganga ae e na kona n reke iai.

Ma ti a tara anne inanon taairake aikai. Ti nora nanon te Tia tei ae karineaki ao ti na kataia ni kakaea angana ngkana arona bwa iai angana riki irarikin ae ti taekinna aio.

Ma ara koaua ngaira kanga aio te kabanea n tamaroa ae ti tataraia moa n te tai aio. Ti a nora are e nanonna te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua e rabwa ngkana ngaia anne n norana ae te kabanea n tamaroa *Madam Speaker.* Ao ngkanne I kani buoka riki au titiraki. Tao n nakon n ningai ae baoia ataein te reirei anne e aonga na e ataia tao te namwakaina raa. Tao Tianuare n te ririki ae e boou ke tao Ritembwa n raa tokin te ririki aei. E aonga n ae a karauraua naba ingaingan nanoia kain Abaiang.

Ao e koaua are e taekinna te Minitita tao e mano bwaai ni kabane ma tera.

Ma ti uringa ngke ti nako Banaba Madam Speaker, aomata aika a ibetutu e a toka te aba iaon taian kaako n aki akaka.

Ao tokina temanna te aomata e *complaint* bwa e uruaki ana *video*. Ma are anne e kanganga tararuakin te aomata ae e ibetutu iaon tekaibuke. Ngaia are I kan titirakina te Minitita nakon n ningai ngkanne are baoia ataein te reirei. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa ao e koaua. N aron kanga te babaire ngkai ae e wene inanon te tai aio, ao kanga aongkoa a nang uki reirei nakon tao tokin te namwakaina ae Eberi ngkana arona bwa a nakoraoi babaire aika a wene n te tai aio.

Ngaia are kanga aongkoa anne te tai are e a kona naba iai ni waaki iai nikiran aia taura kain Abaiang.

Ma n aron are I taekinna Madam Speaker, are I kangai bwa e na bon taraki anne. Ao tao ti na bon iraorao naba ma Taan tei mai Abaiang ni kakaea angana. Ngkana tao e a bon koaua bwa tao e a boni kiriaria ke tera, tao I a manga kai manga uotarake te bubuti nakon Kabineti ibukin manga tarakin kakaeakin riki angana are tao aron tao kaboan baona ke tao tera. Ma tao ti a bon nora anne inanon taina Madam Speaker, ngkana arona bwa e nang kiriaria aio ao ti a manga kakaea angana are e na kona n toki kainanoia kain ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin; Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

KAROKOAN ANA MITIN NI KARAO RAN KIEBU

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki ae nambwa 4. *Ni kaekan au titiraki are I tabekia ni bowin te Maneaba aei n taai aika nako ao e kamatoa n taekinna te Tautaeka bwa e a reke ao man tauraoi ana mitin ni karao ran Kiebu ae e bubura riki n aron are a kaman bubuti. E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bwa e aera e tuai man roko i Kiebu te mitin aei, taiaoka.* E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin. *Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia tei mai Makin n ana titiraki ao aio kaekana. I kukurei ni kaongoa te Tia tei bwa e nang tauraoi ni wakinaki karokoan ana mitin n ran ke te desalination plan Kiebu inanon te namwakaina aio.* Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e nang rabwa te Beretitenti ao te Tautaeka n ana kaeka, ao I taku bwa a bon ongora kain Kiebu are kanga boni ngaia oin kainanoia aei. Ao kanga e na akea riki au titiraki bwa ti tebo bwa e a boni kaea nanon are kanga ti bon ataia. Ao e rabwa te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki n aron ane e a rauaki naba nanona n te kaeka. Ao tao e na rau nanon te Tia tei mai Makin ni bon reitaki ma kain Makin bwa are e boni bae karokoan aia mitin aio n te aoraki ae e a ti taona naba Kiribati. A in te naan matabaiawa ao iai naba abamwakoro are a manga boni kaini aia matabaiawa ao riki ni maekakin te aoraki aei. Ma e rabwa ngkai a butimwaea te kabwarabwara iaoni kawaina n roko.

Bon te kantaninga te namwakaina aio ngkana a bane n nakoraoi bwaai bwa are e nang ibuobuoki te Tautaeka e a karekea ngkai ana *charter.* Kiribati e bon *charter* na baon te naan bwaini karikirake aikai bwa e aonga ni baiti.

Bwa are ngkana ti a katikui nakon te naan kaibuke, a bon rangi n rawata naba tabeia te naan kaibuke ngaia are aei ngkai te waaki ae e karaoaki are ti a boni kaotinakoa te *charter*. E na ibuobuoki ngkanne ni bon aekan boni kainanon Makin, ae iaoni kawaina ngkanne.

E kantaningaki te namwakaina aei ke moan te namwakaina ae e boou ao e rarabwa.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea buokan te titiraki bwa e a bon bane ao I kanakoa nakoim te Tia tei are temanna mai Makin; Hon. Pinto Katia bwa ko a buoka te titiraki. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua, I a kaitaua riki te Beretitenti n aron kaekan ana titiraki raou n titiraki mai Makin. Tao ti te titiraki ae e uarereke te Tibiika. Bwa te mitin ni karao ran anne are e roko iaon Kiebu, e na airi naba ma te O taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, kanga n taabo ake a tia ni karaoaki bon ti autina ao akea Ona. Ma e aoria bwa ngkai e a manga boni wene bwa tao te bubuti mairoun te Tia tei ae karineaki, e a noraki n angaraoina bwa are iai abamwakoro a tia ni waaki ao akea Ooia iai ma te bae e kakawaki autina. Bwa are te kantaninga bwa e na uki n taainako ibukin baika a kona n riki. Ane bon iai te reirei ibukin kanga e *maintenance* ke baika a kona n riki n te bong teuana ma teuana. Kanga te bae e aki katauaki bwa e na kainaki.

Ma are a boni kantaningaki te botannaomata bwa a na ibuobuoki n tararua aia mitin ae e rangi n kakawaki aei.

Ma akea moa ngkai oona n aron are e tangiria te Tia tei temanna ni buoka te titiraki iai. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki te titiraki iroun te Tia tei mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki aoraki, Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

MWANENAKIN KANTOKAIA REFERRAL NAKO TARAWA

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker. Ao n aron te taneiai n taai aika nako ao iai taian referral ticket irouia MA ke Medical Assistant iaon aba.*

I kan titiraki nakon te Minitita are tabena aio, bwa bukin tera ngkai e nang manga riai moa ni bwaka kantokan te aoraki imwain rokona i Tarawa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain moa ae I waaki *Madam Speaker*, ao ti a bon reitira ma kain ara abamwakoro ae Betio n anga bwanara ni kamauri nakoim. Te berm, te Kauoman, Taan tei ao tao ai bon taan ongora

ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio Madam Speaker kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. *Te Tibiika te bitaki bon man ana babaire te Air Kiribati, ao I kukurei n taekinna bwa ngkai ao iai te mwane ane e a tia n tekateka iaon aba ibukin kabwakan kantokaia aoraki ma taan tararuaia.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita n ana kaeka are e a tia n taekinna ao kanga e kakukurei anne bwa ngaia e a tia n tekateka te mwane ke te kantoka inanon baia MA iaon aba ibukin aia aoraki ni kakibaia nako Tarawa.

Ma *Madam Speaker*, I riki n tabeka te titiraki aei bwa kanga e bon kananokawaki naba bwa are ngke arona bwa tao aki tarebon aoraki n te tai are e reke te kanganga iai ao a na kabuanibwai. Bwa are ai te ikatikitiki imarenan te O n aoraki ao te *Communication*, te *Air* Kiribati. Bwa are e na riai moa ni bwaka te kantoka.

Te kananokawaki naba teuana bwa are e a bon roko te aoraki. E a roko e aoraki n te wanikiba ae e aki kona n nako te wanikiba bwa are ai aron ae I a manga rereitaki mai ikai mai iaon te tarebon. I tarebon ma te Agent ikekei ibukin ae e na riai n toka bwa are I a tia n reitaki ma Minitita ake uoman are tabeia itera akanne.

Ao inanon taai akanne ao a bon *loose temper* utu ake aia aoraki akekei are e mena iaon te *truck* arei.

Ao ngai naba e bon rotai naba te nanokawaki iai bwa I aki ataia bwa ngke arona bwa tao I reitaki ma te Taokita imwin uabong n te tai arei, ao e kangai te Taokita nakoiu. Ko rarabwa te Tia tei bwa ngke arona bwa e aki roko am aoraki ao e na motirawa.

Ngaia are anne te bwai ae I nanokawaki iai bwa temanna te Unaine ae kain Aonobuaka ae e boni kakaea buokana. Ti biriaitua e koaua e a reke ara tangomwane n te tai ae e rangi n tawe ma e a manga aki koro kantokana n te tai are kanga ti tangoia n te aro are e a kabwakaki. Kanga ti tangoia n te tai arei bwa e na kabwakaki ma ngaia e kana naba tao 3 seat ke iraua bwa are e aki kona n tekateka te aoraki bwa e na wene.

Ngaia are I kan bubuti nakon te Minitita ae karineaki. Bwa e kona n aki manga riki aio bwa te kanganga, bwa I bon nora aio ao I bon rawawata iai ibukina bwa are a bon reitaki nakoiu te koraki aikai. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki boutokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua *Madam*

Speaker, tao aikai tao bon te naan kanganga aika a tia n riki n irekereke ma au tabo ni mwakuri ao ao te Air Kiribati.

Ma ti kaitau *Madam Speaker*, ti kaitaua nanon te Tia tei aio n ana ibuobuoki tao moara riki ibukin te aoraki aio ke ana aoraki man ana abamwakoro aio. Ao e koaua n aron are au kaeka are mai imwaina ao kanganga aikai au kantaninga bwa e na uarereke nakon taai aika a na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki bwa e na reke naba au kaitau nakon te bwairati are e a kukurei n *take* te *risk* n te tai arei ngke arona bwa e tuai roko te babaire mai Bonriki ke man te Air Kiribati ao e a bon karaoa naba ana babaire te bwairati n aine are te I-Biti n te tai arei ibukina bwa e nora kakawakin maeun te aoraki arei, ao imwina a tibwa karaoaki nanon babaire akanne.

Ao tao e koaua n tabetai are a tibwa nora aia email te koraki, ma aki kona ni kakoaua naba baike ti forward nakoia taani mwakuri ake ti kantaninga bwa a na riai n nikiria naba irouia n ake tabeia ao a na kakoaua baikanne.

Ngaia are ti rangi n kan bubutia naba nakoia taani mwakuri bwa kanga n tabetai ao kanga ko aki ata naba nnem iai.

Ko aki ata nnem iai bwa are ti forward ara email nakon te MA. Ti forward ara email nakon te agent ao bon akea ae kakoauaki meeri ake kanga ti forward are kanga ara kakaeka ma Minitita ake tabeia aio.

Ngaia are ti a kan bubuti ngkanne ibukin itera akanne bwa a kawa naba aomata inanon te tai ae e a kauntaekaki ao ngke arona bwa tao iai te bwai ae e a riki naba te tai arei, ao e a fail ngkanne te kantaninga are aia tobwa ake a tia n tobwa te itera anne.

Ma ti karabwarabwa riki ao ti kaitau Madam Speaker, bwa are ngaia e a reke te kantoka n te tai aio.

I a tia naba ni marooro ma te MA kanga n rimwin au titiraki aio ao e boni kakoaua te MA bwa e a tekateka te DW ngkai.

Iai te DW irouia ibukia aoraki ake a na manga roko ao akana imwina. Ane a na manga roko akana imwina ngaia are ti nang kakoaua bwa e nang kai ngkanne manga reke aio.

Ti bon rangi n reke n te kanganga n te tai arei ngke ti a manga tangoa te mwane ao ti nako ni kabwaka n te tai ae e rangi n tawe ao ngaia e aki koro naba kantokana iai. A biriaitua ao e a kuri kanga n raa. Ngke aron bwa akea te tangiria irouia bwairati

bwa tao a bon nako naba, ao e aki oobwai te aoraki arei.

Ma ti karabwarabwa bwa e a ia ni marurung man aorakina are e ibeaki n te maraki n te tai are e rangi n karina n te tai arei. Ao ai bon anne naba buokan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti kaitaua riki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang ibukin buokan riki ana titiraki.

Ao e koaua Madam Speaker ane a bon ongora ara taani mwakuri ao e koaua ae e kakawaki aio bwa tao aio ti a boni kawenea bwa te kakaewenako nakoia ibukin tibwangaia moara riki ibukin kamarurungaia oa tararuan maurin te botannaomata. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Tao ai bon akea buokan am titiraki te Tia tei bwa tao e a bon rau nanom ni kaekana ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ae Hon. Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti ao Boboti Hon. Booti Nauan. E nakoim te Tia tei.

KORO NANON ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA NI BOON TE TINE AE $4.00KG

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 2 iaon te ota bebwa ae e kangai taekana. *Te kakaitau nakon te Tautaeka ni kakoroan nanon ana Moti n nano ni boon te tine ae $4.00kg, are e a tia ni waaki.*

Ibukin te kani mataata irouia au botannaomata n au abamwakoro. E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara te kauarerekea ae 1kg ni katoa baeki mai irouia aomata ao iai naba te kauarereke nakon te mwaii n tan man te tabo ni katine n anakin te takataka nakon te kaibuke. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire. Ngkai moan au tai ni marooro n te Auti n tei aio, ao I a bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Au botaki n Unimwane ae te Ueanikai mai Taku nako Tewai. Unainen te Ueanikai, te Kauntira, te Meia, Kauntira ni kabane ao ai kain abau ae Tabiteuea Maiaki ni kamauriko ao ni kamaurira ni moa ni bongin te wiki ae tabu aei te Tia Babaire. Kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru temanna ao e kangai kaekana. *Te kauarereke ae 1kg ni katoa baeki n takataka mai irouia aomata bon rawawatan te baeki n takataka n akea te takataka inanona.*

Ao ai uana naba nakon te kauarereke nakon te mwaiti n tan man te tabo ni katine n takataka ao ai bon mwaitin naba te kg ke te tan are e na riai n tauaki man te ikota n rawawata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Batoromaio Kiritian ; E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kamataata, ao I taku bwa tao a bon ongora kain au abamwakoro ake a karokoa aia titiraki n ikan ota aio. Ma te bwai ae I kan reitanako te kan kamataata riki, e ngae ngke tao e a tia n taekinna. Ma tao N na manga bubutia te Minitita bwa ngkana tao e aki on te baeki n takataka n ana katine temanna. Tera aron baireana, e na boni anaki naba te kauarereke ke tera te baeki ae e na kamanenaki ae na katine te aba iai n anakin te takataka. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire. E koaua n aron are I kamataata n au moan kaeka te Tia Babaire, ao 1kg rawawatan te baeki n takataka n akea kanoana.

Ngaia are e na bon riai n ananaki aio n taainako ni katoa tai are ko katine iai ngkoe te tia oroben ao ko kannea am takataka n te baeki anne.

Ma e ngae ngke e on ke e aki ma bon 1kg rawawatan te baeki anne n taainako.

Ngaia are e na boni bae n anaki 1kg rawawatan te baeki anne.

Ngaia are kanga bon te boto n iango riki te Tia Babaire, bwa a kaungaki aomata bwa a na bon kaibeibei aia baeki.

Ngkana ko bon kaibeibea am baeki ao ko a manga karaua n itua matana n te taboa ke n tera ao ko katinea ao ngkanne e na ibuobuoki teutana.

Iai naba ngkanne taian baeki ngkai akana a tibwatibwaki te Tibiika. Ao baeki aikai a bebete riki .5kg rawawataia. Ao ngkanne anne ngkana a manga kabongana taan katine ao aomata ao e na kona n anaki ngkanne 1/2kg. E karaoaki naba aio te Tia Babaire ae e a kabebeteaki te baeki, bwa te baeki ae roko ngkai kanga e a kamanoa riki te takataka ni kawakina raoiroina ao ni kairemwea buakakana.

E a ibuobuoki naba ibukin te ruonako bwa are e bon rangi n rawawata tabekan teuana te tanga aio, ngaia are e a kabebeteaki n te aro bwa e a kona riki ni mwemwe.

Ao tao iai akana a tia n rotaki n rawawatana tao e a bebete riki. Tao ti anne kabwarabwarana te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki ngkana iai.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita n ana kabwarabwara. Ao I taku bwa e rangi n kakawaki aei bwa a bon rotaki iai taan katine ao a manga bon tei n titirakinia bwa bukin tera e a kanga tauaki te kg. Tao e na bon reke are a kantaningaia ma e aki koro bukin aio. Ao e rabwa kabwarabwarakina ao e rangi n teretere naba ao tera aron aia ongora kain au abamwakoro. A kona ni manga reita aron te kamataata iaona ao ngkana e koaua bwa a rauaki aio ao e rabwa te Minitita.

Ma te titiraki ngkanne bwa tera aron manga anakin are kakean ana tan bwa e koaua bwa a titiraki. Bwa te tan are e anaia te kaibuke, kanga ngaia naba reken ara mwane ngaira te agent bwa mwaitira ae a taua n te tan, ti aki ataia.

Ti aki ataia n aron tao te Kainibaire ke *te formula* ae kamanenaki bwa tao e na iraua ana tan te *agency* teuana ao iraua ae e tauaki mai iai.

Ma te bubuti ao tao ai boni kabanean au titiraki iaon aio bwa tera ngke e kamataata riki raoi kanga aron te tau rawawata ke te naan deductions nakon te naan katine iroun temanna ma temanna ao mairoun te copra agency. Ko rabwa ao kabanean au titiraki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae e nang botonimwane mai Beru.

Eng te Tia Babaire n aron are I taekinna, ao rawawata te baeki 1kg. Ngaia are ngkana a ibetutu baeki aikai iroun te *agency* ao ngkana e a manga karaoaki rawatan te tan, e a manga anaki naba botan rawawatan te baeki are n te auti n takataka are anaki n te tai anne. Bwa are ngke e roko i Betio te takataka ao e ti kamantaki te takataka. E ki kamantaki te baeki. E a manga *recycle* te baeki n oki.

Ngaia are kanga 1kg man te rawawata e riai n kantaningaki te *copra mill* ke te *copra co-ordinator* bwa a na mwakuri iaon anakin ti rawawata mwaitin te *copra bag* are e katokaki mairoun te *agency* teuana nakon te kaibuke. Ao e na aki kona n raka riki anne.

Kanga ti anne kabwarabwaran raoi te mwaiti are e tauaki arei, bwa kanga rawawatan bobotan te baeki are e katokaki n te kaibuke nako ni kamantaki i Betio. Kanga ti anne kabwarabwarana te Tia Babaire ao e rarabwa riki buokan te titiraki, ao au kantaninga bwa e mataata aio nakoia kain Beru ao tao e a bono mataata naba nakoia kain abamwakoro ni kabane.

Iai te baeki are ti kananona ikai are te baeki are kanga te tanga, are a

manga kakabongana kain Kiribati bwa aia bwai n oreano.

Ti a bubuti bwa a bobuaka bwaai akanne. Iai ngkanne are e bebete ngkai are .5kg, are kagna e buratiki ae kanga e bebete riki ao a manga anaia ni korekoreia n itua bwa robwaia.

Ti na bubuti naba bwa a na taratara naba anne bwa e bobuaka te baeki anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai riki kabanean buokan am titiraki te Tia tei, e nakoim.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ai boni kabanean au titiraki n anakin nanou n ana kaeka te Minitita ae e bobotonimwane naba.

I a kaitaua ao I a kanakoa nakoia kain abau ae Beru bwa I taku bwa a mataata, ao ngkana iai riki te bwai ae a kan ota iai. E rangi n tauraoi naba te Minitita n aron ae e taekinna ni kamataatai itera aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te tia tabeka te titiraki n te kaeka mairoun te Minitita ao ti a nakon are imwina.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki. Te Minitita ibukin te Tua, Hon. Tarakabu Tofinga. Ao e nakoim te Tia tei.

ROKON TE BOWI AE RIETATA IAON MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai te titiraki ae nambwana 5. *I kani butia te Minitita are tabena bwa e nang roko n ningai te Bowi ae Rietata iaon abara ae Makin?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga; Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin.

Imwain ae I kanakoa au kaeka nakon ana titiraki aio, ao I a kan reiti bwana ni kamauri ake a tia ni mwemwekaki imwaiu. Ao I a kan reitai ma raou n Tia tei ae karineaki n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ao kain au aobiti ae te MOJ ni kamauriko Tibiika ma kain am aobiti, Te Beretitenti, te Kauoman, raou ni Minitita, Taan tei ao kain Kiribati ni kabane ao auika a ongora n te tai aio. N arana ae maeu ao kam na bane ni mauri!

Ni kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao I kukurei n taekinna bwa tain kawaran Makin are e a tia ni kaman tei ni mwanangan te Bowi ae Rietata bon Tebetembwa n

te ririki aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita ae karineaki ni kaekan au titiraki.

Ao e koaua eng tao ti bon bane n ota n aron te kanganga tao iaon butin te aoraki. Ma tao teuana naba anne ngaia bukin iremwena.

Ao e rabwa aron ae ti ataia ngkai bwa ngaia e a boni kaman tei kawain te Bowi ae Rietata nako Makin ma e rangi n kiriaria bwa nakon Tebetembwa n te ririki aei.

E koaua e aoria bwa are e bon rawata taian keiti ma taian raa aika a na rinanoa waekoan tiaia ma terana iai ma iai aika a bon wene ni maan.

E rabwa te Minitita ao tao ti kan bubuti riki ngkana iai angan ae e na kona ni waekoa riki, ma ngkana akea. Tao e koaua tao ti a kantaninga taina are e a tia ni baireaki te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua ti kaitaua reitan buokan ana titiraki. Ao n aron ae mwin te naan keiti inanon bain ana aobiti te bowi ao uoua ngkai mwaitin ana keiti Makin ae e kantaninga manga ongoraeakina n te Bowi ae Rietata.

Ao iai naba ngkanne bairean mwanangan te kabowi n nako aonnaba. Riki karaoan te naan keiti, ao tao aio naba are e tara mwaitin te keiti ao tao bon manin keiti inanon baina n tia ni karinaki inanon te kabowi. Ao ngaia anne are e karaoa naba iai babairean mwanangara.

Ao e koaua ti nora nanon Makin bwa e koaua e rangi n abwabwaki te tai are a na manga taningaki keiti aikai ni karokoa Tebetembwa ao ti na kataia ni mwakuria man ara itera man aobitin te Kabowi ngkana e na kona riki ni bon iai tarakin kawaekoan tain kawarakin Makin ibukin ana keiti aikai. Ao e rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom; E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita. E koaua tao e a mataata riki ngkanne, eng are a bon ongora te koraki ake kanga a tia ni bubuti iaon aei.

Ngkana arona bwa tao e koaua bon ti akanne tao ngkana bon iai riki. E aoria tao ti a manga bon reitaki ma te Minitita ae karineaki. Ko bati n rabwa ao e a bane au titiraki te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa te Tia tei n aron are tao e koaua akea reitan ana titiraki. Ma e koaua e teimatoa naba te kabowi n aron are e mwaneweia. Ngkana bon iai riki keiti akana tao a na manga bon karinaki, ao e teimatoa ni butimwaeaki karinakin aio. Ao ni kaineti ngkanne ma tain mwanangan ana aobiti te Bowi ae Rietata, e na manga bon reitaki ngkana arona bwa e na iai bitakin taina ke tao e na moantai riki ke tao e na manga bon iai kanganga ae e a riaon ana kona te kabowi e na rimwi riki. Are a na manga bon reitaki n iraorao ma te rabwata ni kabowi iaon ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki ao tao te kantaninga bwa tao e na moantai riki. E na aki rangi n rimwi riki n aron ane e tabekaki bwa kanoan te bubuti n te tai aio. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki man te Botaki ni mwakuri ibukin Karikirake ao kateimatoan korakora. Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KATITEBOAKIN TE BOO AE BWAINAKI IBUKIN MWAKURIAN TURAM NI BWAAA IAON TE KAIBUKE AO IETA

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a manga kukurei riki n tabeka au titiraki ae nambwa 3 iaon te ota bebwa ae kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kamataata te rate ke te boo n te aoa ae bwainaki ngkai ni mwakurian turam ni bwaa iaon te kaibuke ao ieta, ao e aera e aki kaboraoaki.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker boon karaian te turam man te kaibuke nako mataniwin te bike $20.00n te tan ke n te cubic meter, ao mai mataniwin te bike nakon ana tabo ni bwaaa te KOIl $20.00 n te tan ke n te cubic meter.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minitita n am kabwarabwara ao I taku bwa e rangi n mataata aio, ao bon ti te kan titiraki bwa e aera e a kaboraoaki ngke e noran te mwakuri iaon te mwakuri e karaoia te winti. E aki karaoia rabwatan te aomata bwa e wintinaki bwa aki kona n tabetabeka te turam n uotia nako aon te booti ma e wintinaki. Ao karaoana iaon te aba e aki tangira temanna te aomata, e aki tangira uoman ma e tangira teniman bwa e bon rangi n rawawata.

Ngaia are kanga te titiraki ni kani kaota bwa e aera e kaboraoaki?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao eng tao kanga te titiraki ae kanga e kakanano ane e tabekia te Tia tei ae e aera ngke a manga kaokoroaki.

Bwa are e koaua n ane e taekinna ae iai te winti ma ni kaibuke ao aba tabeua akea winti n te kaibuke, a bon ti tebo karaiana man te kaibuke ao karaiana naba man te Matabaiawa nakon ana tabo arei.

Ma tao e koaua a kakaokoro abamwakoro nako ao a kaokoro aron naba kaibuke.

Ma kanga e kaweneaki n te tai aio kanga anne moa ti te tikina aron te babaire n te tai aio. Tao ngkana arona bwa e na iai manga tarakina, e aoria ti a katikua irouia ake tabeia aio bwa a nga taraki.

Ma ngkai moa n te tai aio, anne moa kanga te babaire ae e wene. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Batoromaio Kiritian: Te kan titiraki ni katamaroa ao n reita aron ae e taekinna te Minitita n aron ana kamataata. Te titiraki bwa iai te boraraoi ni karaoan te mwakuri aei iroun te kambwana ma taani mwakuri iaon te abamwakoro ke akea. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao kanga n aron ae e bon tabangaki ao kanga e ataki, I aki ataia ngkana a kakaokoro aba ni kabane. Tao iai aba aika a kakaokoro ma ae ti ataia ngkai. Bwa are kanga te mwakuri ni karaian te kaako ke te bwaaa ke te takataka, e bon nakon te abamwakoro teuana ma teuana bwa kanga a teina. E teinaki man te kawa teuana ao te kawa teuana ngaia are kanga akea te boraraoi ae e karaoia te KOIL ma tao te rabwata teuana are e na kona n reke bwa tao ngaia are e nang bon ti uraurakin naba ana turam ke tao tera. Kanga akea moa n te tai aio.

Ngaia are kanga bon akea te boraraoi ae e a tia ni karaoaki bwa are e bon kakaokoro taan teina. N te kaibuke aio kain te kawa teuana, manga te kaibuke manga kain te kawa teuana ngaia are kanga e boni kakaokoro arona. Ma akea tao ni kauarerekea kaekan te titiraki, akea te boraraoi ae e a tia ni karaoaki ibukin te mwakuri.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Batoromaio Kiritian; E rabwa riki te Minititа n ana kamataata ao e rangi n rabwa. I taku bwa a rangi n ongora naba kain au abamwakoro, ma te bwai ae e kakawaki ae e kaineti au titiraki nako iai bwa karaoan te turam ni bwaa. Ao e rangi n kaokoro ma aron karaoan te kaako ae te raiti te burawa te tioka ao baikara riki.

Bwa te turam ni bwaa ngkana e bwakara waem ke tao ko matiratira iai ao e na rota aron maeum ao ko na toa buaka.

Ngaia are kanga I a bon karinna naba nakon te Minititа bwa e ti kaineti ma karaoan te turam ni bwaa bwa are iai kanoaia. Tao e raoiroi te empty drum ngkana a karaiaki ma aron moan rokona ngke e on, are I taku arei e aki kona ni karaoia temanna ma uoman.

Ao ngkai bon akea winna mai iaon ara abamwakoro ao tao e na kona are e tibanako bain temanna ma e bwakara waen temanna ao I taku bwa iai te rekenikaike te kanganga ae a na rotaki iai aron aia konabwai taani mwakuri.

Ngaia are I a bubuti nakon te Minititа ngkana e kona ni karaoa aio tao ti te Koil. Bwa e na karina aio bwa te katamaroa.

I taku bwa iai ae a tia ni kabuanibwai' tao a boo riin waeia iai ma aikoa tabeakini bwa e koaua are te mwakuri ni mwane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa riki Madam Speaker aoe rabwa riki te Tia tei ni buokan an titiraki. Ao e koaua tao te iango ae e a manga raka aei, ma tao ti a manga kataia ni kakaea aron tobwakin aio ngkana arona bwa e na iai angan tobwakina. Ma I aki kona riki n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki bwa tera arona, ma ti na kawenea nakon te babaire bwa ti na uotirake n maroroakinna bwa iai angana ke akea. Ao ngkana arona bwa iai ke tao arona bwa e na aeka moa ao ti a manga bon noria.

Ma ti a taua mwin ana ibuobuoki ke tao ana bubuti te Tia tei ae karineaki nakon angaraoina are e na manga angaraoi iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao karikirakean te Ununiki, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

KARAOAKIN KATARATARA NAKON TIAN ABA IAON MAKIN

Hon. James Taom; Ko rabwa riki te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 6. *I kan butia te Minitita are tabena bwa e na roko ao ni karaoaki te kataratara nakon tian aba iaon abara ae Makin, taiaoka.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker.* Imwain kaekan ana titiraki te Tia tei temanan mai Makin, ao I kan reita te bwana ni kamauri. Bwanaia kain Marakei n reitaki ma tariu ae te Tia tei naba. Ara Unimwane ao ara Unaine ni kamaura te Auti aio te Tibiika.

Ma imwain ae I kanakoa naba te kaeka, ao I kan butiko te Tibiika bwa akea ara kanre ngaia are a nako kain te itera arei bwa are akea te kanre. Ao aio ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi au tabo ni mwakuri ni karaoa te kataratara iaon tian aba iaon Makin ngkana e tia aron toutian aba akanne ma te bowi ao n nikiraki minitin toutia n aobitin Tararuan Aba.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa naba ana kaeka te Minitita ae karineaki, I taku bwa e rangi n mataata ma tao ti buokan te titiraki ngkana tao bon ti teuana naba.

Kanga n otau inanon au tai n okirikaki naba ni kaongora ao kanga bon iai taian bubuti aika a roko ibukin te itera aei mai irouia taan ababa.

Ao n aron ae mwin au reitaki ma ngaia ao kanga n otau ao ti tebo ma iai ngkai aba aika a bon tia aroia tao iraua n aba, ni bane n tou tiaki ao tao e koaua ngkana tao iai kanga I tuai ata rongorongon are iai aika a tiku naba n tinetine n tuai n tia aroia n toutiaki.

Ma ngkana iai ao tao ngaia anne teuana. Ma kanga bon ti te bubuti nakon te Minitita. Ngkana arona bwa iai aika bont tauraoi ngkai, tao tera na ana Kainibaire am Botaki ni mwakuri tao riki te Lands ibukin kawarakin te aba teuana ma teuana, tao e na iai te mwaiti are e na riai ni koro ke e kangara. Ngkana tao e bon tia ni wene te Kainibaire anne, tao I tuai atai ao tao I karautaeka. Ma e kakawaki ae e a manga boni kauaki riki ni kabwarabwaraki teutana iroun te Minitita bwa tao ngaia anne bukin ae e rangi n tinetine naba te waaki aei te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki. Iai te guidelines ae mwaitina 5 te toutia imwin te miniti. Ma e aki naba kona n roko ara kataratara ngkana e aki kona

n roko minitin te toutia anne n aobitin te aba.

Ngaia ti kaungaia taan ababa ake a kan toutiaki a abaia bwa a na riai moa n ota bwa aio kawaina.

E tia am toutia n am bowi. Tuanga te Kiraka e na kanakoa te bubuti ao ni kairia ma te reta ao minitin te bowi.

N rokona n ara aobiti ngkana e koro mwaitina bwa 5, ao ti a kona naba ni mwananga ni kabongana te kakao. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: E rangi n rabwa te Minitita ae karineaki, ao I taku bwa a bon ongora ngkanne te koraki ake a bon rekereke riki ma te titiraki aei. Au kantaninga bwa a bon ota n te bae a riai ni karaoia ngkana arona bwa a tuai koro nanon aike e taekinna te Minitita ao taiaoka ni kakoroi moa bwa anne ngkai te Kainibaire moa ae e wene n te tai aei ao e aonga n ae e tia naba aron abaia.

Ko bati n rabwa te Tibiika ao e bane ikai au titiraki.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon rau nanon te Tia tei n te kaeka ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Itoman ao Mwamwananga; Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN TE TAREBON MA INTENETE N ATIMWAKORO AIKA RIBONO MA NUOTAEA

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* I kan tabeka au titiraki are imwina. *I kan bubuti nakon te Minitita ae karineaki bwa iai ana anga ni katamaroa ibukin te bwai n reitaki n ara atimwakoro aika Ribono, ma Nuotaea n aron te tarebon ao te intenete?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker.* Imwain ae I kanakoa te kaeka, ao I a moanna ma taeka ni kamauri n reitai ma kain au abamwakoro ae Tamana, ni kamauriko ngkoe te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane ao Taan tei aika karineaki ni ikotaki ma taan ongora. Kam na bane ni mauri n aran ara Uea ae e maeu!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang. *E waaki ngkai au Botaki ni mwakuri ni karekei anga ni katamaroan te reitaki ae e na teimaan ibukin abamwakoro nako ao n reitaki ma Atimwakoro ake a korakora iai kainanoan te reitaki.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rangi n rabwa taeka are e a tia ni kaeka iai te Minititia ae karineaki ae ngaia ae e a waaki iai ana Botaki ni mwakuri ibukin katamaroan itera akanne.

Ma I kan titiraki *Madam Speaker* buokan au titiraki nakon te Minititia ae karineaki. Bwa n au ururing ao I a bon tia ni mwamwanewei naba titiraki aikai n taai aika nako. Kanga tao nakon n ningai ngkanne te tai are te babaronga ni mwamwakurian katamaroa ibukin bwaai n reitaki. Bwa n aron te kanganga ngkai n ara atimwakoro ake i Ribono ma Nuotaea, e bon matoatoa te reitaki iai.

Ngkana ko kan reitaki inanon te tarebon, ao ngkana ko tangiria bwa e na kaka bwanam ko na tamwarake n te nii. Ngkana ko tangiria bwa kanag ko a boni baratu, ko nang nako ngkanne ni mena i tanrake ma are te ang ae e rangi n korakora. E aki kona n reke raoi raoiroi ao e mate. Ti teutana taina ao e a manga mate.

Ngaia are anne ngkanne kanganga ao kanga ti kunea n te tai ae nako n tain te kanganga are e a korakora riki iai te aoraki are e buti ao e a rangi n korakora tangirakin te tarebon ao kainanoakira n taai akanne. Ao e a roko are kanga a manga un, e koaua ko bon aki ongo bwanara.

Ngaia are ti kan bubuti nakon *Madam Speaker* te Minititia ae karineaki. Bwa nakon n ningai katamaroan reitaki akanne nakon ara atimwakoro aika Ribono ma Nuotaea. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ibukin boutokan ana titiraki. Ao e koaua tao ti nang kabotoa moa ara taetae iaon atimwakoro aika uoua iaon Abaiang, Nuotaea ao Ribono.

Ao e koaua are bon iai ngkoa te waaki are e karaoaki mai imwaina are kanga e aranaki bwa te 2G. Ao anne te 2G are aongkoa te ribooti are e roko man au tabo ni mwakuri, e buta Abaiang ni kabane iaon te bwai ae te 2G.

Te 2G kanga ti te tarebon ma akea te data. Ao e koaua ngke e a manga roko ngkanne te 3G, ao manga tao iai ngkanne kainanoan te data n taabo tabeua.

Ma are iaoni kawaina ni manga kanga kanoan te *project* ae e bubura ae kanga e na kona n *solve* te kanganga. Bon te *phase 3* iaon kanga karokoan tarebon n taabo ake a bon aki roko, n aron naba tatabetabekaki irouia Taan tei tabeman.

Ma imwain moa te tai anne Madam Speaker ao te naan raa ara katamaroa nako iai. Ao n aron ae ti kaongoaki bwa Nuotaea iai ana bwai ae WFYI are ana bwai teuana te kambwana are ngaia are e karokoa iaon Abaiang iaon Nuotaea ao ane e bon mwamwakuri ma ngaia te bitineti aei ni monitor ana bwai anne.

Ma a tia n tuoia ara koraki man te CCK, ao tao e koaua e nang slow ao karekean te data iaon te atimwakoro ae Nuotaea.

Ngaia are iai aia boraraoi, iai ae reitaki ma te kambwana aio ae aongkoa ngkana tao e kona ni kakerakea riki ana *bandwidth* bwa e aonga n ae e bubura riki ao e aki *slow* riki ao ao e a fast riki are iaon Nuotaea.

Ibukin ngkanne te Atimwakoro ae Ribono, ao e a tia n rinnako n aia *program* kain ara *CCK, are kanga* mai iaan te Atu ni mwane *UAF* are e na kona ni karoko n aba tabeua ake e rangi n buakaka iai te *internet.*

Ao ngkanne ti kukurei n taekinna bwa Ribono ngaia teuana te aba are e a tia n rin iaan ana program te CCK. Ao aongkoa e na karaoaki ngkanne imwin Tabiteuea Meang.

Tabiteuea Meang ngaia ngkai are e a tia te tenta iai ao iaoni kawaina ngkai ni kanakoaki bwai ni mwakuri nako Tabiteuea Meang ni karsoan anne.

Ao imwin anne ngkanne aongkoa ti nang manga kibari ngkanne aba akana tabeua. N aron teuana Aranuka, Abaiang Ribono ao tao mai ikanne e na buoka riki te kanganga ibukin te reitaki.

Ma ibukin te 2G, ti a tia naba ni karokoa te rongorongo nakon te *Vodafone* bwa e na kataia ni kakaea ana anga ni kakerakea riki marurungin te bwai ae te 2G ae tao a na kona n tarebon man aia tarebon are te 2G ao a na kona ni wyfi ngkanne ke a na kona ni karekea te data mai iaon te bwai ae te wyfi ngkana arona bwa e a manga toamau are i Ribono ni ikotaki ma are i Nuotaea are e tararua ngkai te bitineti teuana. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Te karabwarabwa nakon te Minitita ni kaekan buokan au moan titiraki. Ao I a karabwa n aron are e a tia n taekinna mani mwaneweia bwa ngaia a tia n reke n te karikirake are tao ngaia imwin Tabiteuea Meang.

Ao e rangi ni bati n rabwa anne, bwa are ti kakoaua ngkai *Madam Speaker.* Bwa n te tai moa ae teem 1 irouia ataein te reirei ao iai ataei aikana a mena n atimwakoro akanne aika tao a mena ni koraki 4 nakon koraki 7, ao a kainanoi bwaai ake a na mwakuri ma ngaia n te internet.

Ngaia are ai bon te kanganga ngkanne irouia ataei aikanne n te tai moa aio bwa a bon aki assess ao e a riai naba ngkanne ni kakoaua te Minitita n te *Education,* bwa a bon aki moa reirei ngkai ataei aikai. E ngae ngke a kataia n ira are tao n reirei ke tera, e a bon aki kona.

Iai aia assess ake a na riai ni menai inanon te internet, e a bon rangi n kanganga ibukina bwa e a bon aki raoiroi te *internet package* n atimwakoro akana uoua akanne n te tai moa aio.

Ngaia are I kani butia te Minitita tao e koaua ngkana tao e kona n rangi ni kakaea angan riki buokan te atimwakoro naba ae Nuotaea n te anga ae e na kona naba n reke irouna are e reke iroun Ribono.

Bwa are tao iai rakan ngkanne ke kaokorona n te tai aio bwa are iai ngkai te bitineti are e mena n te tai anne.

Ma tao e koaua e a tia ni karaoaki te negotiation man te bitineti anne bwa e na karakaki riki birina teutana bwa are n te tai aio a bon rangi ni birimere, n te aro bwa e a koro naba aia tai ataei ao e a bane aia *docket* arei ao akea te bwai ae e riki bwa ti inanon te loading arei ao e aki te roko n otinako ao e a toki naba.

Ngaia are anne ngkanne kanganga ake a bon tabetabekia kaaro man ara atimwakoro arei ao e koaua are a bon kakoaua.

Ao te kauoua ngkanne are bon te tarebon. Tao e koaua ti a kan bubuti bwa tao n ningai ngkanne te tai are e na waekoa ni birimwaka bwa ko a rangi n tangiria ni bon kan taetae raoi ma am koraki ngkana a taetae nakoim, ma are aibon te kaka ae e aki reke arona *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei. Ao e koaua n aron are I taekinna, iai te reitaki ngkai ae e karaoaki n te kambwana are ana bwai ane i Nuotaea.

Kanga ti akean ara babaire moa bwa ti na manga rinnako i Nuotaea. Kanga ti aki tangiria ni kakaiangatoa ma te waaki ni bitineti.

Ngaia are kanga iai aia konabwai bitineti n taabo tabeua ao aio ngkai ae ti rangi n kaunga te Tautaeka, kanga te ikarekebai. Te *partnership* ma te naan *private sector,* (*PPP*). Ao aio ngkanne are kanga ti kataia ni kaunga, tao e bon ongo bwanau te bitineti aei. E nora kainanon Nuotaea ni kona ni katamaroa birin ana internet ke ana Wyfi ane iaon Nuotaea, e a taiaoka ni karaoa nanon anne.

Ao e koaua n aron are akea moa ngkai te bitineti are e kona n roko i Ribono, ngaia are ti a karinna ngkanne iaan ara program te UAF,

are anne tao e na tia naba imwain nukan te ririki rikaki teutana. Ngkana tao e oki te tiim mai Tabiteuea Meang ao ngkanne a kona ngkanne ni manga arai aba akana tabeua akana a bwaka iaan ara karikirake ae te UAF, are ngaia ae e na kona moa ni uarokoa te kanganga imwain ara long *term project* are te *phase 3* rollout. Are anne ai bon te *project* ae e bubura are e na mwanenaki man te *World bank.*

Ngaia are aio ara kaeka moa iai ti na kekeiaki, ao I a bubuti naba. I butia bitineti ake kanga iai aia kona n aio n aron are kanga I taekinna. Ti a kaungaia ara taan karikirake are iai irouia te kona ni kona n rinnako ni karikirake aikai bwa a na karaoi naba aia karikirake n taabo ake a kainanoia iai te botannaomata iai.

Ao e koaua ti na reitaki ma te Tia tei ibukin aio, ibukin moa kanga kakorakoran te tarebon (*signal)* are e buakaka iaon atimwakoro aika uoua aikai.

A marooro ngkai au koraki ma te *Vodafone* ao ngkana tao tera te babaire iai, ti a manga bon iraorao ma te Tia tei ke tao e na noraki onimakinan tamaroana nakon taai aika imwaira. Ti a manga bon monitor aio te *Madam Speaker*. Ao ko rabwa riki.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Betero Atanibora: Ao e rabwa te Minitita, e koaua e a tia ni bane n rangi ni kaekai angin au titiraki ake I a tia ni kanakoa ibukin buokan au titiraki. Ao tao I a reitaki ma ngaia ibukin te kawai ni wakinan rake ibukin kanganga akanne bwa a bon teimatoan okioki. Ao au kantaninga ngkai bwa a bon ongora.

I a tia n tarebonia ao a nang tauraoi n ongora n te rerio kanoan te marooro n te bong aio ibukin aia kanganga. Ko bati n rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon rauaki kaekan am titiraki te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin; Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Ibukin te Botaki ni mwakuri karikirake ao Kateimatona Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROA NAKON KAWAIN MAKIN IMWAIN KARAOAN AIA BWABWARO MEEIA INANON TUUN 2022

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki ae nambwa 7 are ai bon au kabanea naba n titiraki iaon te ota bebwa n te bong aei. *E kona te Minitita are tabena ni ibuobuoki ibukin karaoan te katamaroa nakon te kawai imwain rokoia Meia are a na karaoa aia bwabwaro iaon Makin*

inanon te namwakaina ae Tun n te ririki aei 2022? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker*. E rabwa naba te Tia tei are ana titiraki aio ao aio ana kaeka te Tautaeka *Madam Speaker. E tauraoi te Tautaeka ni butimwaea te bubuti mairoun te Tia tei ae rine mai Makin ma e na noraki n angaraoina.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa ana kaeka te Minitita n are e a tia n taekinna are e butimwaeaki ma e na noraki n angaraoina.

I taku bwa te kaeka anne bwa kanga iai te kakukurei naba iai te Tibiika. Ma eng, I taku bwa kanga aia rabwata Meia ae a kateia aei te Tibiika kanga bon te rabwata ae e rangi n kakawaki naba bwa are bon Kautun ara abamwakoro, ao tiaki naba ai tibwa aia moantai aei bwa tao ai kairaua ngkai n tai ni karaoaki iaon abamwakoro tabeua.

Ao kanga bon iai naba taian waaki ni katamaroa ake a bon tia naba ni karaoaki nakon abamwakoro akanne.

Ma e koaua bwa are e bon kakaokoro ke e tatannako te tai ma kanoana. Tao ngaira tao ti aki rangi n kawia raoi ma angaraoina bwa are tao ibukin taian kanganga n te aoraki ma tao baikara riki, ngaia ae e reke te aekaki ni kaeka aei are kanga e aki rangi n turu raoi.

Ma e tikiraoi, ti na bon kabanea ara bubuti nakon te Minitita are tabena ao tao bon te Tautaeka. Ao e koaua are ngkai te katauraoi iaon Makin e korakora.

Iai te tabo teuana are kanga e katauraoaki bwa a na mena iai te naan Meia ao e iburoki te iburoki imwain te tai aei bwa are e birimwaka te tai.

Ngaia are kanga e na aki rangi n nakoraoi naba aia katauraoi kain Makin ngkana arona bwa e a rangi n bobonga raoi aron aia katauraoi ao kawaia ai bon te aekaki ni bwai teuana.

Ao kanga ti aki tangiria naba bwa a na nako Meia nako Makin ao tao a na raraun n te rebwerebwe ao a na marannako ke tao a na bwaka inanon te kawai n te kawai ae e rangi n aobuaka ao ti na reke n te kanganga n aron anne, bwa are koraki aikai aoma aika a rangi n kakawaki.

Ngaia ae ti na bon bubuti, ti na bubuti nakon te Minitita bwa e a boni kabanea ana kona ni kakaea ao ni karaoa ana kabanea ni kona ni boni kakaea buokan ara bubuti aei. Ti teuana naba, e a korekoreaki

naba taian mwanono ma taian raa ao e a taunaki naba ni kaibebeaki ao e a tia naba te Tia Babaire.

I aki mena nakon anne ma I a boni katikua inanon bain te Minitita ao te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua e rabwa ana kainano ana abamwakoro, ao I taku bwa n aron are I taekinna ao e tauraoi ni butimwaeia te Tautaeka. Ao e koaua tao imwin ara kaeka aio ao iai riki kanga te naan raa aika manga riki imwin aio e aonga naba n ae e ataia te Tia tei ao ataia kain ana abamwakoro. Kanga tein taran ngkai bwa ti na tara te Onia ae na roko ao aongkoa ti na tara aongkoa e na waaki te waaki te mwakuri i Makin.

Kanga anne ngkai ae I kaongoaki irouia au koraki ae anne kanga mwin ae ti tara angaraoina n te tai aio bwa are ngkoa. Ngke e roko te titiraki ao ti tabe ni mwakuria ao ti tebo ma e a bon kaan te tai bwa are ai Eberi aio ao ai Mei naba te namwakaina ae na roko.

Ao n aron ae e taekinna bwa ngkoa te kaibuke are e kanga ara bwai ni mwakuri e toka n te tiriba n te tai anne. Kanga ti tuai ataia raoi bwa e na roko n taina ke na aki.

Kanga I kukurei n taekinna ngkai bwa kanga ti tebo ma e a bobonga riki te rongorongo, ao ti tebo ma taran ae e nang iaoni kawaina tao i nukan te namwakaina aio ae e kona ni kawaraki ngkanne Makin n nikiraki te naan bwai ni mwakuri akana aongkoa ana ibuobuoki ibukin karaoan te kawai.

Ao are ngkai a roko ara tiim ni mwakuri ikekei aongkoa a karaoa naba te buriti are aia buriti naba kain Makin are kanga tao e aki naba tamaroa n taai aika nako ae kanga e tabetabekaki naba irouia Taan tei ao boni kanoan naba ara *program.*

Ma are ngkai e a roko te tiim ao te bwai ni mwakuri, ao a karaoi naba bwai ni mwakuri ao a karaoi naba mwakuri ni kabane aikekei ngkai a ti mena rabwataia i Makin.

Ngaia are anne te katautau n te tai aio e aonga n ae rau nanon te Tia tei ao a rau nanoia kain Makin. Ae iaoni kawaina, tao i nukan te namwakaina aio bwa aongkoa e taraki te onia ae na roko.

Ao onia ae na roko tao bon nukan te namwakaina aio, aongkoa ngkanne a kona n nikiraki bwai ni mwakuri i Makin ngkana arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane.

Ngkana arona bwa manga iai te kanganga bwa tao e a manga uruaki te kaibuke ke tao tera, tao manga bon te bwai teuana.

Ma kanga n te tai moa ngkai, anne te kataratara. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n te Minititа ni kabwaranakoan riki ana kaeka ao I taku bwa e rangi n kakukurei bwa ti na bon manga karabwarabwa ao ti kaitau nakon te Minititа ae karineaki ma kain ana tabo ni mwakuri ao riki bon nakon ara Tautaeka. Are e koaua bwa are bon iai taian kanganga aika a bon kona n raa e a riaon ara kona.

Ngaia are ngkana arona bwa e bon nakoraoi bwaai ni kabane, ao ti bon rangi n kakaitau.

Ao ngkana bon iai raoi te kanganga ae e bon te kanganga ae bon te kanganga, ngkanne tao ti a boni karaua naba nanora iai.

Ma kanga n tein te kaeka ngkai ao ti tebo ma e rangi n karau nano.

Ngaia are I a tei naba ibukia kain Makin n anga bwanaia ni karabwarabwa, ao e bon rangi n eti are e taekinna te Minititа.

Iai naba au titiraki ibukin te buriti. I taku bwa ae imwina riki, ma tao N na kona ngkanne n aera bwa kanga e a kaekaki naba. Ma e aoria bwa e a kaekaki naba bwa are ngaia roko te bwai ni mwakuri ao e roko taani mwakuri ao a reke naba aia tai n nora ara buriti ao ni karaoa naba te katamaroa nako iai.

Bwa are e koaua anne kanga bon reitana te buriti, te kawai ao te buriti. Eng bwa are ngkana e nakoraoi te kawai ma te buriti e manga raa, e manga aki rangi n kakororaoa naba kanga tamaroan te bwai are e kantaningaki.

E rabwa te Tibiika tao ti ngaia anne au titiraki, ao e rangi n rarabwa riki te Minititа ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua kanga ai bon akea buokan ana titiraki, ma ti a tiku iaan te kantaninga are e mwemwe moa n te tai aio. Ara kantaninga bwa tera ngke a bane n nakoraoi bwaai ni kabane ao a na akea te kanganga tao a na kona n teke nanon baike ti iangoi n rimwian ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Tao e a bon rau nanon te titiraki arei, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki. Te Minititа ibukin Tautaeka Inanoa, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

KAKAEAN MWANENAKIN TE KARABUTI ARE I ABAIANG

Hon. Betero Atanibora: Ao I kan tabeka riki au titiraki are nambwana 11. *I kani kaoka riki au titiraki iaon au bubuti ibukin ana karabuti Abaiang bwa e a bwaka iaa ngkai rongorongona?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e kakawaki ae I a tibwa teirake naba n te bong aei. Ao ngkai bon ana moani bong naba ara Auti n tei. Bon te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti ma kain te Kabineti. Taan tei ni kabane ao I a kamauria naba kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta mai Buariki nako Buota. Kam na bane ni mauri!. Ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *Te Tia Babaire I kani kaongoa te Tia tei ae rine mai Abaiang bwa e tataningaki ngkai reken mwanen ana karabuti Abaiang.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ae te titiraki naba aio are I bon tabekia n te ririki ae e nako ao boni kaekana naba anne are e na kakaeaki mwanena.

I kan titiraki *Madam Speaker* bwa are tao ngkana tao iai riki te kaeka ae e raoiroi nakon anne bwa tao e a bon aki reke mwanena. E nang kaokia ngkanne nakoira bwa ti nang kakaea angana n te aro bwa ti na ataia bwa are aio naba te kaeka ae I noria ngkai ae bon te kaeka raoi naba anne n are e nako *Madam Speaker* ni kakaean mwanena.

Ma ti aki ataia bwa antai ake a mwiokoaki ake a na kakaea mwanena. Taani mwakuri raa ake a tia n anganaki bwa tabeia ao tibwangaia bwa a na kakaea mwanen te karabuti aio, bwa bon te oi ni kanganga aio *Madam Speaker.*

Ao tao e mena ao e na aki rangi n taraki bwa te kanganga ma ngaira ake ti mena i Abaiang, ti aranna bwa bon te kanganga.

Bwa bukin tera *Madam Speaker* bwa ti aranna bwa te kanganga. E taonako te mwaiti ngkai iaon Abaiang ao e a rikirake ngkai kain Abaiang nakon te mwaiti ae 6,000 tabun. Ao te roronrikirake e a bon anaa arona.

Te Kiritimati ae nako ao I kani kaongora bwa 6 kain te meria, aika kabaeaki ma oin te meria. A kabaeaki ma oin te mai, a kabaeaki ma aroka riki tabeua. A kawa aomata *Madam Speaker* ma are ai bon akea nneia te Tia Babaire n te aro ae a na kawakinaki iai.

Ngaia ae ti kan bubuti bwa tao nakon nningai anne aotao e koaua ngkana tao e a tia naba n tabetabekia te Minitita tao n te Kabineti. Ti a kani bubuti bwa nakon n ningai are e na reke iai mwanena ao ngkana ai bon akea te angana ngaira ngkanne ti nang okira ngkanne aon te aba bwa a nang bon riai ni biribiri kain Abaiang. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire, ao e koaua ti karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki. E koaua ae bon te kanganga ae a kainanoia kain Abaiang.

Ma e koaua ae e rawata kawain te naan buoka n aron aikai te Tia Babaire. Ngaia are e na riai n ataia Abaiang bwa ti mwakuria n aron kawain te naan buoka ake a tangiraki ngkai n aron te naan karabuti. I taku bwa tiaki ti Abaianga naba ma bon abamwakoro aikana nikirana ane a bane ngkai n uotaki aia bubuti.

Ti na mwakuria te bubuti n aron tao mwaane ni buoka are ngaia boni kawain te mwane ni buoka are e kakaraoaki ni katoa ririki.

Ao tao e koaua ae ti reita aron iremwen te mwakuri ao ti karautaeka nakon te Tia tei n aron aia kainano kain Abaiang. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ti bon ira te bowi teuana ao iai ae e kabwataki teuana te rongorongo man te Kauntira are iai mwanen te Kauntira ae e nang kateaki iai.

E nang moantai ni kaeaki iai bwa are e a kantaningaki reken te mwane anne ao ngkana e reke ao e na kona n *refund* nakon ana mwane te Kauntira arei.

Ma inanon wakinana are e a bwati ao e a roko kaekana bwa e aki kona n *refund* te mwane anne. Bwa ngkana e a karaoaki bwa ngaia, ao ai bon anne naba ngkanne.

Ngaia are a manga aki kani kanakoa aia mwane kain te Kauntira nakon te karikirake are ta karabuti.

Ma e koaua are bon teuana naba anne ngaira ara *priority* teuana mai ibuakon ana *priority* te Kauntira mai Abaiang, bon anne bwa kawakinakia naba te koraki ao ti tuai roko riki n are imwina. Ao tao tera te kanganga ngkana arona bwa tao e a karina naba ni kabuanibwai te aomata iaan te aroka ngkana e bae. Ao ti na rangi n reke n te kanganga riki tao riki ngai are I rangi n tabetabeka aio ibukina bwa kanga I nora te itera aio ao I a bubuti bwa tao e aonga n raa.

E eti ao e rabwa te Minitita e taekinna bwa e rawata anga ao taabo ake tao e kona n reke iai. Ao tao e koaua tao ti a bubuti bwa e a kabirimwaka akanne ma ana taani mwakuri ni kakaei nakon taabo ma anga ae e nang baiti riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: I karabwa te Tia tei ae karineaki ao e koaua te Tia Babaire ae bon iai ana nikira ni mwane Abaiang. Iai mwanen ana kaibuke ngke are te *vessel* ao e a manga katikua bwa aongkoa ana *trust fund* $10,000. Aio are ana mwane Abaiang teuana ma e mena innon baira.

Ao e koaua e a manga bubuti bwa aongkoa e a tia naba n roko ana mena te *full council* bwa aongkoa e kariaia bwa e na kabonganaki te mwane aei. Ma tao iaan noran riaina man rabwata tabeua ane kanga ngaia ae e a noraki n te tai aei ao tao manga iai te angabuaka iai te Tia Babaire.

Ngaia are n te tai aei ao tao e koaua, ti na kataia ni ibuobuoki ao n iraorao ma tao te Tia tei ao riki bon te NEPO are boni ngaia ae e mwamwakuria aron te naan mwane ni buoka aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao I a boni kawenea ma te bubuti ni kaoriori nakon te Minitita ae karineaki. Ao ibukin te bubuti aio aon ake a katabeaki iai tao ti aki tangiria ni manga tabekia bwa te kateniua n tai bwa e aonga na e e mwakuriaki ao ataia aomata bwa iai ana kakamwakuri te Tautaeka nako iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ao e rabwa buokan te titiraki.

Ao e koaua tao a bon ongo naba taani mwakuri n te MIA are ngaia ae a tabena mwanen ana karabuti Abaiang ao ara kantaninga bwa ti na rangi n kataia ni kabirimwaka riki ao ni buokia bwa e aonga n ae reke buokaia kain Abaiang. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ao tao iai ana ibuobuoki n te kaeka te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng tao N na ibuobuoki n aio te Tibiika ao ko rabwa ngkai ko kariaia.

Kanga bon ti nakon raou n Tia tei ae e karineaki. E a tia n roko iroun Tiana te bubuti aio ibukin mwanenakina. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bwanin kaekan am titiraki te Tia tei

ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minititа ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti ao Boboti; Hon. Booti Nauan. E nakoim te Tia tei.

AIA LEAVE GRANT TAANI MWAKURI N TE PRIVATE SECTOR, BOTAKI N ARO AO KAUNTIRA

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ngkai bon aumoan tai n taetae n te moan ingabong aio, ao I a reitai ma kain abau Tarawa Teinainano ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti. Te Kiraka ao te *Counsel* nakon te *Parliament*, te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minititа ni kabane ao kain te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira ni kabane, kain Kiribati mai Makin n nako Arorae n ikotaki ma te Aono n raina ao Banaba. Bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kabane ni kamauri ngkami n te ingabong ae moan te tamaroa aio. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia Babaire I a bubuti kaekan au titiraki ane iaon te ota bebwa ane nambwana 12 ae kangai taekana. *E kona te Minititа are tabena ni kamataata bwa e a bwaka iaa rongorongon aia mwane ke aia leave grant taani mwakuri n te Private Sector, Botaki n Aro ao Kauntira?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire, ao tao imwain ae I kaeka te titiraki te Tia Babaire. Ao I ti kan bubuti aran Botaki aikai, I mwaninga are Karaobwai. '*Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti'.*

Tibiika: Ko rabwa te Minititа ao ti a kaetia.

Hon. Booti Nauan: Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano temanna. *I kani kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa e bon teimatoa naba mwakurian aio.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minititа ae karineaki ibukin ana kaeka ni kaineti ma te titiraki aei te Tia Babaire. Ao kanga bon ti buokan te titiraki ngkanne e kangai. Bwa e na tia n ningai ngkanne aio ao e na kona ni waekoa aio te Tia Babaire, ke tao n tia nakon te tai ae waekoa ibukina ngkai bon aio kanga bon teuana naba ana Moti n nano te Tautaeka ae e a bon tia n ataia te botannaomata are kanga buokaia taani mwakuri n te *private*

sector ao taani mwakuri n te Kauntira ao Aro te Tia Babaire.

Tao n aron ae ataki te Tia Babaire ao n aron are a tia n ataia te koraki ao e bon mwaiti te titiraki riki nakoira ngaira Taan tei iaon Tarawa Teinainano bwa are bon angia taani mwakuri n te *private sector* aika a mena rabwataia iaon Tarawa Teinainano.

Ao bon ikotaki naba ma ara taani mwakuri n te Kauntira ao moara riki inanon Botaki n Aro te Tia Babaire.

Ngaia ae I kani butia te Minitita e na tia n ningai aio n ningai te Tia Babaire ao e na kona ni waekoa. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. E koaua te Tia Babaire ti rangi n nora ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Ao e boni koaua e boni kakan ngkai e tabekiarake bwa are bon angin te botannaomata ae e mwaneweia ikai, a boni bane ni mena iaon Tarawa Teinainano ao bon ana botannaomata te Tia tei ae karineaki.

Ao e koaua naba ana koaua ara Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano are bon kanoan naba ana Moti n nano te Tautaeka.

Eng ngkai n aron are I taekinna te Tia Babaire, e bon teimatoa naba ni mwakuriaki te bwai aio bwa are e bon abwabwaki teutana mwakuriana ao Kiribati anga e reke teutana te reirei kanga n te bwai are e riki ae ti noori kanganga aika a riki n are te mwane n aki mwakuri.

Ao ti a kataia ngkanne ni boni karaua ni baronga aio ni katamaroa bwa ngkana arona bwa e a butinako ke e a waaki ao e na manga akea te kanganga. Riki ngkai n tokin te tai te Tia Babaire ao ana mwane te botannaomata are e na kabonganaki ni kabwakaki ngaia are ti karaua raoi ni barongaia.

I taku bwa n rabwata aika e mwanewei te Tia tei ae karineaki, ao iai rabwata tabeua aika a uarereke ao a tia aroia. Ao ngkai ae iaoni kawaina n tia te babaire iaona.

Iai ngkanne teuana te rabwata ane kanga e bon rangi n bubura iangoana are tao e boni mena riki iaan au Botaki ni mwakuri ae taian *private sector.* Aomata ake a mwakuri n te naan kambwana ke taian *private sector.*

Bon te kanganga teuana te Tia Babaire. bwa akea aia *establishment register* raoi te korakia ikai, ngaia are ti aki kona raoi ni kakoaua raoi bwa bon iraman ana aomata tao *TTT* are bon raraou teuaei bwa e memena irarikiu. Ti aki kona n ataia raoi bwa

iraman raoi ana EER ao antai aika a permanent n ana EER ao tera aron ana kamwakuri.

Ngaia are ti bae n baronga te bwai aio n reitaki ma te Kabineti ao ni karaoi ara policy aika aera. Ngkana arona bwa e bwaka ao aibon akea naba te kanganga.

Ngkai te bwai ae ti a tia n rinanona, ae ti a iraorao moa ngkai ma taan tia bwaibwai bwa a na anganira aia ara ni kamwakuri. Ai manga bon te kanganga bwa tabeman taan kamwakuri a bon rangi n mwarara.

Ngaia are ti a katikua irouia bwa tao a boni bae naba ni barongaia. Ngkai ngkai e a manga oki ao te bae ti karaoia, ti a manga kakoaua aia ara anne ma te MWYASA n te aro bwa e na akea naba araia ibuakoia nake a bwaka mwane n akea aia mwane.

Ma e aoria bwa aikai bon kanoan te waaki te Tia Babaire ma I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki ae e tabekarake te kaoti aio, bwa ae e nang tia. E nang tia ao kanga iai te katautau bwa kanga ti boni katautaua raoi nakon te tai ae waekoa ao ti kona nik angai nakon te kataumwane nakon te ririki ae e boou. Ao ti kona n tara ngkanne raoi anne n te aro bwa a kona naba ni bwaka n teuana te tai. Kanga anne te katautau ma iai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei e nakoim buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana kamataata te Minitita ae karineaki n te *Commerce* te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua e bon teretere ao a boni ongora ara botannaomata iaon Tarawa Teinainano. Kanga n otau ngkai ti tebo bwa e a tauraoi. Tao e a tia tao te baronga ke tao teutana riki ibukia Aro ao taani mwakuri n te Kauntira ao Taan n te Aro.

Ma ngkanne e koaua tao are a boni waakina kanoan aia waaki man aia taboni mwakuri ni katamaroai nako. Tao iai te nana policies akana a na mwakuri ma ngaia ke tao te policy are a na manga develop ibukin te itera aio te Tia Babaire.

Ma e koaua are tao e mwanewea naba are a rangi n mwarara naba tao te naan bitineti tao n anga araia ao aia taani mwakuri. E aoria bwa are e bon ongora taan bitineti ao I a kanakoa naba bwanau naba ni bubuti nakoia te koraki akana a tuai n roko aia ara, bwa tao anne bon te bwai teuana naba are ngaia tao e tinetinea aron kabaitian ke karekean te kaniwanga aei nakoia te Tia Babaire.

Ma e rabwa te Tia Babaire ma are iai ae e mwaneweia te Minitita ae kangai bwa ae a tia aikai ma e koaua ae tao iai taia. Ma tao nanona ai raoi ngkai ae e a tia ni kamatoa te Kabineti bwa a nang

bon bane n raa n nako tao n te ririki ae e boou te Tia Babaire n aron are kanga e a tia ni mwaneweia.

Tao tera naba ngkanne aroia te koraki ake I a tia ni mwaneweia te Tia Babaire ake a bon tuai reke aio nakoia man te moantai are kanga e tataekinaki iai te Moti n nano ni karokoa te tai aio te Tia Babaire.

Tao iai naba te anga tao ni manga anganaki tao te backpay ke tao tera te Tia Babaire, tao manga kaniwangaia man te tai ae e nako te Tia Babaire.

Ma e aoria bwa are tao aikai te katamaroa te Tia Babaire, ma kanga bon ti te kani kamataata bwa are tao aikai titiraki naba aika a wai naba mai irouia ara botannaomata te Tia Babaire bwa are a kangai naba. Eng ke tao n te moantai are kanga e moan otinako tao karakan te mena aei, ao e moan reke irouia taani mwakuri n te Tautaeka ao ngaira naba ti kantaningaia bwa e na reke nakoira.

Aon te moantai are e reke arei nakoia taani mwakuri n te Tautaeka, e kona naba ngaira ni manga reke anne nakoira ni karokoa te tai aei te Tia Babaire. E rabwa buokan te titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. E reke ane e tabekiara rake te Tia tei ae karineaki ma e aoria ti a tara anne n ana rongorongo ao ti a noria nakon te tai are e bwaka iai.

Eng te Tia Babaire kanga boni baireana raoi, kanga iai te katautau bwa e nang boni bwaka nakon te ririki ae e boou.

Ao e koaua ti kakoaua are iai tabeua bitineti ae a bon rangi n bubura ke tao a bon rangi n mwarara n anga aia anga, e a bon roko naba te tai te Tia Babaire ae ti nang aki butimwaeia bitineti aikai n te aro bwa a nang tiautauia private sectors ake a smart ke tao a tia n roko aia list.

Ngaia are ti nang bon mwakuri ma are e reke, ao ngkana iai ane e rimwi kai tao a manga taninga are imwina. E aki kona ni babane te tai ma I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, bwa e na karauaki raoi ni barongaki te bwai aio.

Kanga ti boni kataia n rangi ni karaua raoi n tara aio bwa e nang aki manga oki n riki aekakin are e reke ngkai n are te mwane n aki mwakuri. Ai aron kanga kanganga aika ti noori man te mwane n aki mwakuri ao ti a kataia ngkai raoi ni karaua ni kakoaua bwa a na manga aki reke nakon te bwaka mwane are e na bwaka ngkai.

Ao ti nang nora are e taekinna te Tia tei. E koaua ti a tia ni kaman taekinna ao tao a tia ni bwaka taani

mwakuri ao e baebae teutana aia mwane nake a mwakuri n te *private sector.*

Ae ti a tibwa noori kanganga tabeua ae ti ataia ae ngke ti a tangira te list, ao akea aia *EER ngaia* ti a manga bae ni kateitea ara rabwata ke ara EER ma ngaia n te aro bwa ti a boni mwakuri naba ma te EER anne ao ngkana iai te bitaki ti a manga rinanon te Kainibaire.

Ao e rabwa ana marooro te Tia tei ae karineaki n aron ane e taekinna tabeua, tao te backpay ma tera ao n ningai ao tera riki. Tao ti a taui akanne bwa ara rongorongo ao ti a barongai aroia nakon te tai are e nang bwaka iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei,

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minitita ae karineaki ibukin ana kaeka. I taku bwa e rangi n mataata are e a tia n tabekia.

Tao bon teuana te bwai ae e kakukurei bwa are e na waaki te waaki, aikoa taningaki ake tao a boni babaei aroia.

Ngaia are I taku bwa aio bon te anga teuana ae e an kabirimwaka naba ao e na kauarerekea tao te tangitang ma tao te titiraki riki nakoira ngaira Taan tei n te tai teuana ma te tai teuana.

Ma e rabwa are e tia ni kaeka iai te Minitita are ti taku bwa anne naba ae e a bon ibuobuoki nakon katokan te tabeaianga ke tao te tataninga ke tao te kakantaninga irouia ara botannaomata ake a titiraki man titiraki bwa n ningai ao n ningai te Tia Babaire. E rabwa kaekan aio.

Teuana te bwai ae e kakukurei te Tia Babaire bwa e kamatoa te Minitita bwa aikai a na bane n nako n te ririki ae e boou. E rabwa te Tia Babaire ao akea buokan au titiraki ao ti kaitaua te Minitita ae karineaki ao te Tautaeka ibukin ana baronga ibukia te koraki ake a mwaneweaki n te titiraki aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia tei ni kaekan ana titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

BUOKAN TE KANGANGA N TARIKAN TE KAWA AE UBWANTEMAN IAON ABAIANG

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I kan tabeka riki au titiraki are n te ota bebwa 17 nambwana. *I kan butia te Minitita ae*

karineaki n te MISE bwa tera ana iango ibukin te kaawa ae Ubwanteman ngkai e a bon rangi n tarika aona?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam* Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni buoka te kanganga iaon te ran n te kawa ae Ubwanteman.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te kaeka ae taran ae e rangi n tikiraoi ana kaeka te Minitita nakon aio.

Ma e koaua tao te ingainga n ningai n are te tauraoi ana Botaki ni mwakuri. Bwa n aron kaongoau ngke I marooro ma kain te kawa aio, ao a taekinna bwa a bon tia n roko naba te koraki are a kataratara te ran ikekei inanon ririki aika nako ao aikoa naba manga okirikaki ni karokoa bwa e a mwemwe bwa te titiraki n te tai aio n te Auti n tei.

Ngaia are e riai n ataki bwa n te kawa aio ao e bon tarika aona, ao anakin te ran iai uoua taabo aika kanga e rangi n kotekoteaki n taabo aika e reke te ran iai imwin tutuo akekei, ma are ko na bon anaia n te rianna. Bwa teuana i nuka ae ko na rin nakoia nako tanrake ao te kauoua are e mena nako Maiaki n te marenaua imarenan ma Tebunginako.

Ngaia are ti kan bubutia te Minitita bwa ngkana arona bwa tao iai ana anga n tara ana mwanibwa are e a raoiroi riki are mai Nuka arei bwa tao e a katikaki nakoia taabo ake a na kona n reke iai nimaia te koraki n aki rangi n riannaia. E kona ni buoka aio te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, n aron ae I taekinna te tauraoi Tautaeka n aron are tao e bon ataia naba te Tia tei n aron are e taekinna, are a tia n nako kain ara Botaki ni mwakuri n nako n tuoa te kawa aio. Ao imwin okia ao a tia ke a karaoa aia tamnei ibukin bwa tera angan buokaia kain te kawa aio. E na kanga aron reken nimaia te ran ao tera anga ake kanga a na riai n roko te ran irouia.

N aron ae I taekinna, e a tia anne ngkai ao ae a tauraoi ngkai ni mwakuri. A tauraoi tao tiaki te mwane ma ane a barongai bwaai ake a kainanoaki ibukin karaoan te ran aio. Iai bwaibu akana a na iangoi ao aekakira ke are te bae e rangi n kakawaki ae e na ataia te Tia tei ae karineaki ao a na ataia kain te kawa are Ubwanteman, are e bon

uarereke kanga te mwam n te tabo arei.

Ngaia are e na kakaeaki naba anga are ngkana arona bwa e na anaki ke ni kabonganaki ranin te mwanibwa are e na kabonganaki, ao e na aki waekoa naba ni manga kai tarika. Kanga e na anaki n te aro are e na teiman ao tao iraua te mwanibwa ane a kataia n iangoia ngkai ara koraki bwa a nang kanoaia.

Ngaia ane iaoni kawaina anne ngkai. Ae a tabe n tara uoua te tamnei ane a taraia. Teuana te tamnei are e na kabonganaki n te Tamana *pump* ni katikaki nakon taabo ake e na baireaki nako iai. Ao te kauouan taratara are a na taraia bwa tera angana ngkana arona bwa iai riki anganan irarikin are te Tamana *Pump* ao a na taraia.

Ma ngkai moa e a tia te babaire bwa a nang katika te ran ni kabongana te Tamana *pump.* Ao iai riki n aron ae I taekinna, iai riki ngkanne are aia kauoua n taratara ane a tabe naba ngkai ni kamatebwaia.

E nga ane te kabanea n tamaroa ao e a karaoaki naba anne. Ma N na karaua nanon te Tia tei ao n na karaua nanoia kain te kawa ae I tabeakinna ngkai au Botaki ni mwakuri. Ao tao n aron kaongoau mai irouia, tao bon inanon wiki rake aikai ke tao inanon te namwakaina aio ao tao e aki aaua ni mwananga te tiim n nakon te kawa aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Te Tia tei buokan am titiraki. E rabwa ana kamataata te Minitita ni kaekan au titiraki anne. Ao e koaua naba tao bon aron te iango are tao iai karawatakin taian mwanibwa are I taku bwa e na kona ni buoka aron uarereken reken te tarika ao e na rangi ni kateimatoa riki te mwam.

Ao e koaua tao iai 5 naba taabo akana tao a bon rangi n bobotaki aia aomata n aron ae e ataki n ara kawa ae uarereke aio bwa Kamatu, ao maneaban Mwakoro Meang, maneaban Mwakoro Maiaki, te O ni Katorika ao te Reirei. Ao taabo akanne kanga bon taabo ae e uakan naba ibukin anakin ran ngkana arona bwa te iango are e na kabonganaki ibukin te Tamana *pump are* ibukin karokoan raan akanne.

Ao e a kan raoiroi naba are te Tamana pump ni ikotaki ma te solar pump bwa are tao e a birimwaka riki teutana. Ao e mena ngke ao a manga uruaki bwaam ngkana ai te Tamana *pump* ao e katitikaki mani katitikaki ao e uruaki irouia ataei, ngaia ara tao iai riki anga teutana ae e na angaraoina irarikina ma are te Tamana *pump.* Ti a ongora iroun te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I bon taekinna arei kanga n au kabwarabwara n ae e nako _ao are e taraki ae te Tamana pump ao iai riki akana a taraki irarikina.

A iangoa te solar pump ma te bwai ae kamatebwaia ngkanne bwa are ngkana te solar pump n aron ae kam ataia e aki pump naba. Ao anga aia koaua e na kona n rangi ni waekoa riki n tarika te mwanibwa. Ma ane a boni kakaea angana. Tao ane e na iai te tangke ae a na kateia ke tao tera, e tuai tia raoi aia tamnei. Ma ane a bon tabe ni kamatebwaia ao e a tia kamatebwaiana raoi are ai te Tamana *pump.*

Ma ae iaoni kawaina akanne n noraki. Ngaia are naron are I taekinna, ao au kantaninga bwa a na rau nanoia kain te kawa aio ao te Tia tei ae karineaki. Ae a tabe ni mwakuria ara koraki ao ane iaoni kawaina n roko te mwakuri irouia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e rabwa te Minitita ngkai e mwanewea naba te tangke ke tao tera, bwa bon anne naba teuana te iango are tao a ti maroroakinna naba ma kain te kawa aio. Ao kanga a raannanoa naba are ngkana tao e kona naba n reke tangke akana a bon uaraoi n aron are e tibwatibwa i Tarawa Teinainano ma Betio ngkana e kona bwa are e aki kakua naba ara kawa aio bwa e rangi n uarereke. Ao tao ti iraua naba autina ao ngkana e bon reke naba aia tangke akanne, ngai irou e naba e na rangi n tobwaki naba te itera anne bwa are tao ao a titoa naba aia ran iai. Irarikin are bon te tangke ae bubura are a tia ni kaman tei ibukin tangke ni karau.

Ngaia are ngkana e kona ni kaeka anne te Minitita ao a na karabwarabwa kain te kawa aio bwa ibukina aio te kanganga ma ngkekei ni karokoa ngkai. Ao ngkana arona bwa e bon tobwaki ao I taku ba e a bon rokoraoi ao e kukurei nanoia bwa ti anne raoi aia kainano ibuakon aia kainano ni kabane akana a bon rangi ni bora n tangitangiria.

Bwa are e boni kou angan baia ngkana a ririanna n ana aia ran bwa are e niku naba aon aia kawa kain te kawa aio. Ngaia are ti a bon butimwae nakon te Minitita ae karineaki, ngkana arona bwa e nora naba riaina are karekean naba tangke nakon house hold akana ti tabeua akanne bwa e boni uarereke mwaitia kain Ubwanteman.

Ao e kakai ono naba ni kaka teuana aia tangke iaan aia auti, ao e a bongana ngkanne aia tangke anne bwa are tao e a reke ranin nimaia. A boni kona ngkanne n nako n ana tebokaia man taabo tabeua are e uakan n aron are ti a tia naba ni mwaneweia ni buokan ara titiraki.

Ngaia are au karabwarabwa nakon te Minitita ao tao I a butia ngkana e nora riaina anne. Ma ngkana e aki ao tao are ti a manga tara are imwina bwa e kanga. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa riki *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki.

Ao n aron are I taekinna ane a na taraia au taani mwakuri bwa tera te kabanea n tamaroa are ngkana e reke te ran irouia kain te kawa aio ao e na teimatoa nimaia te ran n akea manga te kanganga nakon taai aika na roko.

Ae teuana naba ae I tia ni mwaneweia, are e na manga bon taraki bwa ngkana arona bwa e a bon aki kona n reke te mwam n te kawa anne, ao e na kona ni manga taraki ngkanne karekean te bwai ni karao ke te mitin ni karao ran are e na manga onea tari nakon te ran.

Anne naba teuana aia taratara n te tai riki ae e abwabwaki ngkana arona bwa e na bon teiamatoa bwa te kanganga n te kawa aio te tarika.

Ao ngkana arona bwa anne, ngaia anne ao anne ngkanne ae e na manga taraia riki ibukin te tai ae e abwabwaki.

Ma n te tai moa ngkai ae e kawaekoaki katokan te kanganga, ngaia ane a tara moa te Tamana *pump* ao akana tabeua riki akana a nang taraia bwa a na kona riki n ibuobuoki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I taku bwa e a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Reitaki, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN TE ONGONGORA N TE RERIO RINANON TE AM AO FM NAKON TE BOTANNAOMATA

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a bubuti kaekan au titiraki ane te kauoua n titiraki iaon te ota bebwa ane nambwana 13 ae e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni katamaroa te ongongora n te rerio rinanon te AM ao FM nakon te botannaomata.* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei mai Teinainano n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. *I kukurei n taekinna bwa e waaki ngkai te Broadcasting Publication Authority (BPA) ni karaoi ana mwakuri ni katamaroa nakon te rerio rinanon te AM ao te FM.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao I mwemweka aio ke I tabeka aio n te Auti n tei te Tia Babaire, bwa tao I a bon tabekia ni bwanaia au Unimwane ao au Unaine ake a bon reitaki nakoiu ibukin tangiran te kan ongongora n te rerio.

Ao tao e koua n taai aika nako te Tia Babaire ao ngai are tao I aki naba bati n rangi n ongongora n te rerio ma tao Kaara aikai a rangi n tatangira te ongongora iaon Tarawa Teinainano tao moara riki te Tia Babaire n tain te Auti.

Tao iai n taai aika nako n tain te Auti n tei naba ae e bon bwakabwaka naba iai bwanan Kiribati ao tao ai uana te FM te Tia Babaire.

Ngaia ngkanne iai aia kantaninga ke iai te bai ae a bubuti iai te bwai ae a bubuti iai Unimwane ma Unaine aikai bwa e na katamaroa riki te Tia Babaire bwa ibukina bwa a bon kan ongora, ao a kan ongora bwanaia kain te Auti n tei. E na aki tokitoki te Kanakobwana. Bwa are ni bon taina are taina ana ongora iai ao e na aki manga katangaki tao ni manga bwakanakon te tai.

Tao e bon rereke n taai tabetai ae e kona ni katangaki ni bwakanakon te tai ngkana tao bon iai riaina.

Ma n tabetai te Tia Babaire kanga ni bon taina are e na bon nako iai ao e aki nako iai ao e a manga nako n te bwakanako tai te Tia Babaire, ngaia ngkanne anne ae e karika aron kaumakan aikai te Tia Babaire mai irouia Kaara aikai. Ibukin are e aonga n ae a bon ongoraoi inanon taina te Tia Babaire.

Ngaia are e rabwa bwanan te Minitita are ngaia ae iai ana katamaroa te *BPA*, ao e koaua tao bon te bubuti nakon te Minitita ma ana taani mwakuri bwa ai tera ngkana arona bwa e kateimatoaki aron te ongongora raoi te Tia Babaire iaon te rerio bwa e aonga n ae a boni kona raoi ara koraki iaon Tarawa Teinainano ma tao Betio n rawerawea riki ongongoraia riki man te Auti n tei te Tia Babaire.

Ma e rabwa te Tia Babaire ma ngkana tao iai riki tao te anga te Tia Babaire ae e na kona n aron are I taekinna are iai te katamaroa ane e karaoaki.

Nanona ngkai anne e a waki ngkai ke tao bon iai naba ngkai ana kanganga te *BPA* n aron are e taekinna ngkai te naan katamaroa te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki boutokan te titiraki.

Ao e koaua tao ngkana ti bon karaua moa n rinanon rongorongon te kambwana ae te BPA. E koaua te BPA e boni mwaiti ana kanganga inanon ana bwai ni mwakuri ae te *Transmitter* n aron are kam noria i Nanikai ma rimoa te bwai aio. Ao e a bon moanna ni kekerikaki maeuna.

N 2007 ao e rotaki naba te bwai anne. Kam namakina n te tai anne maan naba n toki te rerio ni mate.

N 2020 ae uoua te ririki n nako ao e roko naba te kanganga anne ao I taku bwa ti bane naba n namakinna iaon Kiribati bwa e rotaki n te kanganga.

Ngkanne ai ana mwakuri te *BPA* ni manga kataia ni karekea mwanen aio ni moan mwakuria. Ao I rangi n kukurei n taekinna bwa e a tia n tauraoi Tiaina n anga te buoka bwa e na buoka naba kaboan te *transmitter.* Ao aio ngkanne are a mwakuriaki irouia au taani mwakuri.

Ma e koaua ibukin mamaran te *transmitter ao* ngaia e rota naba aron ana *quality* te ongora ke tamaroa tao karereke, tao riki n aba aika raroa ao tao e rotaki naba Tarawa n tabetai.

I kakoaua naba bwa ngai naba au Unaine temanna ae e rangi n bwaina naba te ongongora bwa are n aron ae e taekinna te Tia tei kanga aia bwai ni kakakibotu ara kara. Ao ti kakoaua ngkanne te kanganga ae a noria au taani mwakuri n te BPA au taan rabakau, bwa bon aekan katein rerio.

Ao e koaua tao e a rawata ngkai te rerio ae a kaoti n taai aikai aika a boraoi ao a rangi n uarereke aron aia rawerawe.

Ngaia are te *BPA* iai naba ana kantaninga bwa kanga e na kaoa moa te moan *type* n rerio. E tuai kona n angania moa bitineti bwa e na otanna bwa e na ti taraia moa bwa iai ana kakatai ngkai n otana te aeka n rerio ae e na rangi n tamaroa ana karereke.

Ao ngkana arona bwa e roko te rerio anne ao ngkanne e na kona ngkanne ma e noria bwa e tamaroa ao e a kona ngkanne n angania te naan bitineti ni kangai. Ao aio te aeka no model ae e tamaroa ae kam na otanna mai tinaniku, aotao ti na kona naba ni katei Tua *Madam Speaker* ni kangai; bwa tao te rerio

ae tao ti nang kataua i Kiribati ti te aekaki n rerio aei.

Tao aio ai kanoan te mwakuri ae e abwabwaki. Ma n te tai moa aio, iai rerio akana a na babarongai ngkai te *BPA* ni karokoi moa ibukin te ongora.

Bwa n aron ae kam bon ataia rerio ni kawai kanga a bon rangi ni mamatoa. Te aekaki n rerio are te *national ao* tera riki ae a moanna n akea rerio akanne.

Ngaia are ngkanne kanga te babaire ibukin aio, a na kaoaki moa ao ngkana e noraki bwa e raoiroi a na nako ni kataia man aba aika a raroa. Ao ngkana e raoiroi ao e a kona naba ni manga otanaki ni kamwaitaki imwain are kanga karokoan katamaroan te transmitter. Are aio tao e na take tao iraua te ririki bwa are e a tibwa reke mwanena.

Ara kantaninga bwa tao ni banen te ririki aio ke te ririki ae e boou ao ti na kona ngkanne ni katoka te kanganga iaon te bwai ae te transmitter.

Au kantaninga *Madam Speaker*, e mataata aio nakon te Tia tei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minitita ae karineaki ibukin ana kamataata. E rabwa bwa are tao ane a bon ongongora ara Kara aika karineaki ibukin te naan kanganga iaon te *transmitter*.

E koaua te naan *technical problems* aika n tabetai e a riaon are e kantaninga ke te kona ke tao bwaina ake tao aki ke a tuai roko inanon taina te Tia Babaire aika a kainanoaki are a na riai n roko.

Ngaia tao anne e tautaua naba aron tamaroa butin te bwana rinanon te eea ao ni ikotaki naba ma are e taekinna te Minitita are tao e koaua ae ti a tibwa ata naba anne bwa are iai rerio aika a bon raoiroi aia rawerawe ao iai aika a karika te kanganga. E eti anne.

Ma e rabwa anne. I taku bwa aikai te naan kawai ni waerake te Tia Babaire are ti taku bwa ti na kaunga naba ara botannaomata nakon te tai ae imwaira bwa a na kona tao n nako ni kakaei raoi aia rerio aikana Tamaroa, bwa are ngkana e waaki tao te Auti n tei n aron aei ke tao iai te naan rongorongo ma katanoata aika a kakawaki ni bwanan Kiribati te Tia Babaire, ao e na bon rau nanoia bwa a na ongo raoi man te rerio naba ae bon rangi n tamaroa naba ana rawerawe te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e rabwa kanga akea buokan au titiraki ma ai bon ti te kakaitau nakon te Minitita ae karineaki ibukin ana kaeka ae e rangi n tamaroa. Are I taku bwa n au

kantaninga bwa e na ibuobuoki aio nakoia ara Unimwane ma ara Unaine ake a tangira te katamaroa iaon itera aika uoua aikai te Tia Babaire.

E rabwa te Tia Babaire ao tao Ia katokia moa ikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia tei ni kaekan ana titiraki. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

Tibiika: Ngkana ko kukurei te Tia tei ao ko kabong te *mic* are teuana bwa ti tebo bwa e aki maeu am *mic* anne.

Kabwara ara bure te Tia tei bwa a riai n tuoa aia system imwain ae e waaki te bowi. Ma ti a kauringkami ake tabeia, kam a tuoi ami *mic* n taainako. Ao e nakoim te Tia tei mai Nonouti.

KABANEMWANE NI KAREKEAN AIA SOLAR MINITA

Hon. Ieremia Tabai: Ko bati n rabwa te Tibiika, au kantaninga bwa e na ongo te ongora.

Te Tibiika aio au titiraki ae I kukurei n tabekia n te ingabong aio.

Aomata iaon Betio ao TUC a teimatoa n rotaki ni mamaten te iti man te PUB ma ti Minitita aika aki bwa te Tautaeka e a tia ni karekei aia taura man te solar aonga n aki rorotaki ni mamaten te iti. I kan titiraki bwa iraua te kabanemwane ni karekean aia solar Minitita ao e reke mai iaa mwanena?

Tibiikau: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, uaekaki tein te solar system aika tia ni kanimwaki n aia auti Minitita n aron teia aikai: 5kwp boona ae $32,706 ao 10kwp ni boona ae $65,500. A karekeaki solar systems aikai man ana mwane ni mwakuri te Ministry.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e a ota te kaeka. Ao I kan buoak au titiraki bwa n aron otara te Tia Babaire ao a taneiai mwanen te botannaomata e na riai te *authority*, te basis bwa e kanga nraa, bwa are bwaai ni kabane te Tia Babaire tiaki inaomata ni kabanea mwanen te Tautaeka e ngae ngke Minitita ngaira te Tia Babaire. E riai n iai *te authority.*

I kan titiraki bwa n te kataumwane ae imatara aio ao i matam, e nga

raoi te *vote* ae e kabonganaki ibukin karekean aia solar te naan Minitita.

Tibiika: Te Minitita ma kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao eng tao ti tabeman Minitita aika a reke, tao ti 5 ke 6 Minitita ae iai moa ngkai aia *solar.* Ma aio a mwanenaki man te ririki bwa are e aki bane te mwane ao a kabonganaki nikira ni mwane ni kaboaki aia taura tiora irarikin riki bwaai tabeua ake a karekeaki naba n nikiran te mwane n te tai ae e nako. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ai bon te kanganga, bwa e ngae ngkana te ririki ae e nako e riai n iai te *authority* te Tia Babaire. N te *Appropriation* ke n te Tua, kotea ikai te Tia Babaire ae e kariaiakaki iai te mwane ibukia Minitita ae e a tia ni kariaiakaki n te kataumwane. Koteia bwa ti na ongora.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker,* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, I taku bwa tao bon te moanibwai moa are bon aio ana *policy* te Tautaeka ngkana e a tia ni baireia te Kabineti bwa e na kangai, ao aio are e a karaoaki.

Ngkana arona bwa tao e taku te Tia tei ae karineaki bwa e bure, ao bon iai naba angan anne n *challenge* naki bwa tao ko kona n tabekia n te bowi ao tao terana riki bwa e bure te bae e karaoia te Tautaeka.

Man te tai aio e a tia ana babaire Kabineti, ao aio te bae e na karaoaki ao ngaia ae e karaoaki nanona n aron aio *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ai te kabanea ke teuana riki imwina. Kabaneana aio, te Tia Babaire ai kawara ngai bwa e rangi n ewa au titiraki.

Te Tia Babaire n te Tua ibukia Minitita n aroia, akea taekan ae a na aki kaboa aia iti. Iraua ngkai te koraki ae a kaboa aia iti. Minitita e a tia ni kaboaki aia mena, iraua aia iti ae a kabwabwaka. Iai ke akea bwa akea inaomataia bwa a na mena n te Auti ao akea boon aia iti.

E taku te Tua, a riai ni kaboa te iti. Ngkai a kaboa ke aki, kaekai.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake; Ko rabwa *Madam Speaker* e raoiroi te Tia tei n ataia bwa a kaboaki. Iai te *charge* ae e tauaki nakoia Minitita ibukin te solar. E tauaki. Nanona ngaira ngkai iai mwaitin te mwane ae ti na kabwaka nakon te tiora ibukin

kabonganan te *solar system* kanga ti mitanaki naba. E ngae ngke tiaki mitanaki n are teuana arei, ti mitanaki ngkanne mairoun te *solar*. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki. Te Minitita ibukin Kamwakuri ao Karikirake aia konabwai; Hon. Tabeta Teakai. E nakoim te Tia tei.'

TERA TE BABAIRE NAKON TATIENI TEBURABURA ARE MWAKURI N TE SEASONAL WORKER PROGRAM

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika, ao I a bubuti kaekan au titiraki ane iaon te ota bebwa ane nambwana 20. E kangai taekana: *N na bubutia are tabena bwa tera ngkai te babaire nakon Tatieni Teburabura are e kamwakuraki iroun MADEC Australia are e mena iaan te Tautaeka n Aotiteria are te Seasonal Worker program?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker. Imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri. I a reitai ma au abamwakoro ae TUC n reitaki ma raou n Tia tei n te tai aio ao taani mwakuri n te Ministry of Employment and Human Resources), ni kamauri ngkami te Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao ai boni ngaira aikai ni Kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki raou n Tia tei ae karineaki. *I a karabwa raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ae e tabekia ibukin Tatieni Teburabura ao aei ngkanne kaekana. Bwa te babaire ibukin Tatieni Teburabura iroun ana tia kamwakuri ae MADEC bon te kabaneaki ao e aki manga kainanoaki bwa e na kamwakuraki ngkai e a tia n urui karaoan ana boraraoi ma ana tia kamwakuri aei.* E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minitita te Tia Babaire are bon raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano n ana kaeka. E rabwa te Minitita ae karineaki.

Te Tia Babaire e rabwa bwa e rangi n ota are e tabetabekia ikai. Tao bon bukin mwemwekan te titiraki aio nakon te Auti n tei aio, bwa e aki rau nanon te mwane aio. E aki rau nanona ngke tao e aki reke buokana.

Kanga n otau n au marooro ma ngaia, e aki kabwarabwaraki raoi nakoina bwa tera aron bukin kabaneakina. Ae tao anne naba

bon au titiraki nakoina ngke e roko ni kawarai bwa I tuanga bwa tera bukina ngkai e aki mwakuri te Tia Babaire.

Ma I karabwa te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri ibukina bwa are e a bon tibwa anganai ngkai tao te reta ae e roko ke e *email* te bwai aio ae e roko mai tinaniku. E roko mairoun te aine ae arana Nei *Mary*, ao Iaki ataia ngkanne bwa antai Nei *Mary.*

Are e boni katereterea naba bwa teuaio e nang aki oki.

Ngke arona bwa e a kaman roko irou aekakin te reta aio ao tao N na kaman marooro raoi ma ngaia ao tao e na mwemwe naba n te Auti aio ke e na aki bwa are tao e a resolve naba i tinaniku.

Ma e rabwa bwa I taku bwa iai tabera ae kakawaki ao are bon kakawaki naba bwa boni kakarauan naba nanoia aomata ake a bon tangira naba karauan nanoia ni kaineti ma te baere a bon tangiria te Tia Babaire.

Ti te bwai ngkanne ae I kani mena iai te Tia Babaire, bwa e kona n ti kabwarabwara bwa e aonga n ae e aoria bwa tao ti kai manga kai *by lateral* imwina matem bwa are kanga I aki ota naba bwa antai Nei Sue are kanga ngaia ae e korea te reta aio. Ane e kakauring ibukin ana behavior teuaio ane e aki raoiroi ao tao baikara riki.

Ma iai naba neiere Nei Mary.

Ma e rabwa bwa are ngkai e a roko aio te Tia Babaire, ao ngkana e ongora bwanau teuare Tatieni. Ngkanne e raoiroi bwa n na karaua raoi ngkanne ni manga boni marooro ma ngkoe te Minitita ae ko karineaki.

I taku bwa I kukurei ni butimwaea ngkanne aio ae iai te reta ae roko n aio ao tao e a rau naba nanon teuare teuaio ngkai e teretere n te reta aio bwa bon iai bukina ae e bon riai. Ma I aki kan marooroakinna ikai te Tia Babaire bwa e kakawaki ae ti a boni karaua ni marooro raoi ma te Minitita ae karineaki.

Ma I karabwa te bebwa ae I a tibwa anganaki ae e a roko i matau ae I taku bwa iai bwaai tabeua are e katerei tao kanga boni bukin te mena anne.

E dated n te Kaabong 18 *October 2018*.

Ma tao akea buokan au titiraki te Tia Babaire ma I a butia te Minitita ae karineaki bwa ti a *by lateral* n aio ao ni katamaroa raoi te mena aio bwa tera raoi ngkanne. Ngkana tao e koaua ngkana tao bon iai riki te anga ae e na kona n raa, ao ngkana tao akea bwa tao ai bon aio tokin kawain teuaio aei ngaia tao ai ngaia naba te Tia Babaire.

Ma e aoria au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio nakon are e tangira

te mwane aio bwa karauan nanona bon ti te reta are e aki anganaki n te moantai ni karokoa tao te tai aio te Tia Babaire ibukin kamotirawana. Ko rabwa te Tia Babaire ao akea buokan au titiraki bwa e a kaekaki n te reta ae e roko aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker*. E rabwa bwa ai akea buokan te titiraki. ma kanga bon ti te kauring ae I kan tabekia n te tai aio nakoira ngaira ni kabane Taan tei. Nakoia ara Kauntira ibukin karekeaia ara taani mwakuri nako tinaniku.

Ti a bubuti te uaia n ibuobuoki bwa tera ngke kam kona raoi ni kakaeia aomata aika a na kona raoi n nako ni mwakuri ao a na uotarake abara bwa a na aki karaoi tao mwakuri n raa.

Tao e bon eti bwa n taai tabetai ao a boou ao aki ataia bwa tera, ma ti a bubuti ngkanne bwa are n ana babaronga te *Ministry* ae te *Employment* bwa teuare e *black listed* ao ko a uringa naba ngkanne bwa am *quote* man am Kauntira e a bwaka naba temanna mai iai.

Ai bon te kauring nakoira ngaira ni kabane, nakoia ara Kauntira bwa ti bia tara raoi aio n aron ara *screening*. E rarabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon nanoraoi n aron are e a tia n taekinna te Tia tei mai Tarawa Teinainano ni kaekan ana titiraki.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki Nonouti; Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Ibukin Karikirakean Mwakuri ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

Ao kabwara au bure te Tia tei, ngaia I a mwaninga n tara au tai ma N na riai moa ni kanakoa aei nakoimi Taan tei. I mwaninga bwa ngaia e a 12.30pm, te Tia tei ma I a kanakoa moa nakoim bwa ko a tabeka anne bwa are I a tia ni kanakoa. Ao ti a tara are imwina ngkanne. Ao e nakoim moa te Tia tei am titiraki.

KAREKEAN TAIAN TOILET NI KATOAKI MWENGA NI KABANE IAON KIRIBATI

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *Teuana te bwai ae e tangiraki ibukin marurungina bon te toilet, ao iai ana Moti n nano te Tautaeka ibukin karekean toilet ae na katoa mwenga iaon Kiribati ni kabane.*

Ngke e tabekaki taekan aio teuana te bong n te Auti n tei aika nako ao ti tuangaki bwa e a bwaka te mwakuri i Butaritari. I kan titiraki bwa e a bwaka iaa ngkai te waaki aio ao e na roko n ningai iaon Nonouti?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, a tia babaire ibukin karaoan te Moti n nano ma e tabe ni barongaki aron mwanenakina. I karautaeka bwa e tuai moa n reke tain wakinana i Nonouti.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti aki ota bwa antai ae ti na kakoaua mai irouia ake a rekereke n te bwai aio. N te ririki 2017 ao e taku te Minitita arei te Tia Babaire. E a ewa ae e a tia ni waaki ngkai ao e na moanaki mai Butaritari. Ti a manga tuangaki ngkai, bwa ngaia e tuai reke mwanena. Ti a mena iaa n te aekaki ni kakaraki ae aekana aio te Tia Babaire. Antai ae e keweira te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ti na bon taekina raoi ae bon te koaua bwa kanga e taku te Tia tei ae karineaki bwa ti kewe, ti aki kewe. Ti aki moa kewe. Ma te babaire n aron are e taekinaki ae tao Butaritari are a bon rawata naba ngkai te naan project aika a boni waaki mai irouia te naan NGOs. Ane ngaia bon iai teuana ane e waaki i Butaritari, iai teuana ane e waaki n te aba teuana, iai teuana are e waaki n te aba teuana.

Ma are kanoan raoi are te babaire iaan te Moti n nano. Ae ngaia anne ae e a tiku ngkai n tabe ni barongaki aron mwanenakina ao te kantaninga bwa ngkana e reke mwanenakin aio ao e a waaki naba te waaki iaona.

Ma e tuai moa ngkai ni waaki n te tai aio. Ma akana a waaki kanga karikirake ae kanoan te naan mwakuri ma te naan NGOs. Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai; Te Tibiika au titiraki n te tai arei bon iaon te Moti n nano. Iaon te Moti n nano ao e kaekaki n aekana arei ma taekana naba ae e kangai. E aki, e aki …. (12.35.57) te Tautaeka aio, e aki kona ni kewe. Anne aia karaki.

Ngaia ae I kan rimwin te karaki anne te Tia Babaire bwa e na waaki n ningai te waaki ae a taku bwa e a tia ni waaki. Ao e aki kona n rikirake te Tautaeka n ana karaki. Ngaia ae antai ae keweira te Tia Babaire ke antai ae e mwanaira, bwa are au titiraki arei tiaki iaon te mena ma iaon te Moti n nano te Tia Babaire are I a manga kaokia naba n te bong aio. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. E koaua ti aki moa raa bwa are e a raroa anne bwa e a maan te tai anne bwa 2017. Ma I taku bwa ni kaekakina, e boni kaekaki n aron kakaeka ake a tauraoi n te tai teuana ma teuana.

Ma I kukurei n taekinna ngkai bwa anne ngkai kanga ara kaeka n te tai aio are e a tabe naba ni barongaki aron mwanenakina. Ao ngkana a reke ao ngkanne e a waaki naba.

Tao e koaua ae tao te bwai ae e kakawaki *Madam Speaker,* bwa e taekinaki bwa tia ni waaki bwa a bon tia ni waaki te naan iango aikai.

Ma e koaua are tiaki are e na mwanenaki man te Tautaeka ma aika a mwanenaki man te naan rabwata tabeua.

Ma are akanne kanoan te Moti n nano bwa are a rekereke naba aikai ma kanoan te Moti n nano. Ngaia are anne bukina are e rekereke iai ma te Moti n nano Madam Speaker. Ao ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika, e riai n nanokawaki te Minitita aio te Tia Babaire bwa e taekinna, e a maan te tai. E a maan ao akea te bae e tia te Tia Babaire. Ao e a maan ao e ewa te bae e na aki karaoaki te Tia Babaire. Ao anne nanon te karaki anne te Tia Babaire.

Bwa man te tai arei n uaa ngkai ao tera ae e tia. N ana kaeka te Minitita, ti kakaea mwanena. E a kan 10 te ririki, ai te *second term* aio te Tia Babaire ao akea te bae e tia. Ko kakoaua te Tia Babaire bwa a tia ni mwanaki kain Kiribati iroun te Tautaeka aio?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna ni buokan ana titiraki. E koaua are n aron are ti taekinna, akanne boni kanoan te babaire ao kanoan te Moti n nano. Ao tiaki te baere kanga e nang tibwa te Tautaeka aio ae a nang tibwa Tautaeka ngkai ao a tuai n noraki mwin Tautaeka aika a tia n Tautaeka n taai aika nako.

Are e a boni ngae te aba. Iai baika a taekinaki arei ao arei, ao bon aki roko n te koro nanoia. Iai ae arei, akea te bae e reke nako iai.

Ngaia are e aki boou te waaki aio *Madam Speaker*. E aki boou are kanga ti na kataki ngkai ni bukinaki bwa aongkoa a nang kokoro nanon ara Moti n nano ke tao ara iango. E aki. A rangi n rawata Tautaeka aika a tia n raa.

Ngke moan inaomata Kiribati ni karokoa ngkai, a rawata Tautaeka

aika a tia n Tautaeka ae e a bon aki bane naba ni koro nanon baike e taekin.

Ngaia are ti na aki bukinaki n ae ti ngaira, ma ti na kekeiaki naba ni kakaea ara anga are ti na kataia ni mwaneni baikai ao ti na kataia ni kakoroi nanoia n ara tai *Madam Speaker.*

Ngaia are e aki bwara nanon te Tautaeka, e na bon waaki te Tautaeka ni kakaea angan aio ao ara kantaninga n aron ae I taekinna a na reke aikai ao a na koro nanoia inanon taai rake aikai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ara tai ngkai e a bon tia n bwakanako 12.30pm.

Ao ngkai I nora ami ota bebwa n te ingabong aei ao iai 6 ami titiraki akana a na toka iaona. Ma N na kanakoa nakoimi Taan tei ngkana kam taku bwa ti na waaki ke ti na motirawa ibukin te katawanou ao ti a manga oki ni kabanei ara titiraki ikai bwa are ti bon riai ni kabanea kanoan te bong aei.

Kanoan ara titiraki ibukina bwa akea kanoan are ni bwakantai. Ngaia are tao I taku ngai bwa kam a boni bane ni katoutoui atumi bwa kam kukurei n are ti na kanakoa ao ti a kanakoa naba ibukin te kaoti ibukin te bwara ao ti a motirawa ibukin te bong aei.

Ao tao ti a reita nako ngkanne ara titiraki. Bwa te titiraki are imwina e nakon te Tia tei mai Tarawa Teinainano; Hon. Taoaba Kaiea bwa e na tabeka ana titiraki ao e na kaekaki iroun te Minitita n te mwane ao bon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KAKEAAN TE VAT IAON KAAKO AIKA A TIATIANAKI BOOIA

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Minitita ao aio ngkanne au titiraki are imwina ae nambwa 16 ae e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kakeaa te vat iaon bwaai ake a tiatianaki booia n ai aron te raiti n te aro bwa e aonga n teimatoa te boraoi riki ni boon kaako ake a mena iaan te tiatianaki ni boo te Tia Babaire?* E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki man *TUC*. Ao imwain ae I kaeka tao bon ti te bitaki ae e uarereke bwa ti kaetan te taeka ae *'kaoti'* te kauoua n rain ngkana e oneaki mwina n te bubuti ngkana e boraoi ma nanon te Tia tei ae karineaki.

Tibiika: Ao ko a waaki te Kauoman bwa ngaia tao e kukurei iai te Tia tei. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae rine bwa iai te kamatebwai ae e na karaoaki iaon te bubuti aio irouia au taani mwakuri.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minitita ae karineaki te Tibiika. Ao e koaua tao N na bon bubutia te Kauoman ni Beretitenti, tao e na tia n ningai te kamatebwai. I kan bubuti te Minitita ae tao e koaua te mwakuri ni katamaroa iaon te *vat* ibuakon naba ana Moti n nano te Tautaeka ibukin maeuraoin te botannaomata. Ao ngkana arona bwa e na iremwe te katamaroa iaon aio ao e na bon kareianaua naba ngkanne kanga teimatoan bobuakan boon amwarake are e na bon rotia aron maeuia te botannaomata iaon Tarawa Teinainano ma Betio te Tia Babaire.

N otau ao e kateaki te *price control* ibukin kaboraoan taian kaako ibukia kain Kiribati te Tia Babaire.

N otau naba ao te *list* n te *price control* e tabe ni kekerake mwaitina ao e rotaki naba iai maeun te I-Kiribati bwa e noraki te rikirake ni bobuakan kaako ake a mena iaan te *price control*, are e rin naba iai te *vat* iaona n aron boon aikai te Tia Babaire. Te burawa, te raiti, te tioka, te buteta, te miriki bwauta, aia miriki ataei. Te naan *cereal food*, te *sunquick,* kanaia ataei, te bake ke te booa, te exercise book, te path soap, te bentin, te karatin, ao te oera are te 50 te Tia Babaire. Te bwatika, te batere ao te bwanga te Tia Babaire. N otau ao iai kaako mai ibuakon aikai aika aki vat te Tia Babaire n aron te raiti ao tao te bentin.

Tera ngkanne bukina bwa iai aika a *vat* booia ao iai aika aki *vat* naba booia te Tia Babaire.

Ao n otau ae memere ao te *price control goods* a kabaeaki bitineti ake a otani kaako aikai bwa a na karekei aia raka are e bubura iaon te kaako aikai bwa e aonga n aki bobuaka nakon te botannaomata te Tia Babaire.

Au titiraki ngkanne terana bukina bwa e na karekea ana karekemwane ke ana raka ni mwane te Tautaeka mai iai n arana are e aranaki bwa te *vat* are 12.5% te Tia Babaire. E a manga karekea ngkanne te toka ni boo nakoia te botannaomata.

Tao e koaua tao e bon riai ngkana akea aio iroun te Tautaeka ao te Tia Babaire te price control ke bon kaako are e e ringi maeuia te botannaomata te Tia Babaire.

N na bubutia te Kauoman ni Beretitenti, e kona n ibuobuoki tao

n itera aikai te Tia Babaire. Tao e na tia n ningai te kamatebwai aio ao tao te baronga ni kaineti ma tao aika I a tia ni mwanewei tabeua te Tia Babaire ae kanga iai rekereke iaon Tarawa Teinainano te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao e na abwabwaki teutana kaboan te titiraki ma N na kataia ni kaekai akana e eti au ururing.

Ma tao ti na boni moanna moa bwa are ngke e moan kateaki te *vati ao* bon iai bon bukina teutana bwa aongkoa are e na kaboraoi riki boona.

Bwa e na uringaki bwa ngkai e a roko ngkai te *vat* ao akea te baere e aranaki te tiute (*custom duty).* Anne ae ti a n apolish bwa e a oneaki mwina iroun te vat are 12.5%. Ao anne are kanga e a bon tieuataake naba iaon taian *goods* are e tiatinaki te *vat* iaona.

Ao ngaia anne teuana ngkanne tao e koaua tao teuana ngkanne te karao boo irouia te naan bitineti are a na manga karinna iaon aia katauboo.

Ma are tao e na bon riai n uringaki bwa are te *vat* bon ti teuana mai ibuakon taian *charges* aika a rin inanon te katauboo. Tao bon tiaki ti ngaia bwa iai naba te *import levy*, iai te exercise tax iaon taian goods. Ngaia are tao e koaua ngkana ti kanakoa te vat ao e na uringaki bwa iai naba bwaai tabeua ake a na rin.

Ma ngkai ti taekina te kamatebwai bwa ti na bon uringa bwa te *vat* ke tao te *tax* are boni ngaia ae e rabwatana are bon te *vat* ae e bubura te *taxation,* boni ngaia te kauoua ni bubura ana karekemwane te Tautaeka.

Bon te moan, bon te mwana man te ika ao imwina ngkanne ai te *vat* ngkanne ke tera are e a bon ana naba ngkanne nakon te mwaiti ae $50te mirion ni katoa ririki.

Ngaia are bon aio ngkanne taian ae kanga ngaia ae e kabuta aron te waaki ae ngaia ae e kataia n nangoa aron taian mwakuri ake e na buoka aron mwengaraoi ma rikiraken te botannaomata.

Ngaia are e na bon iai te kamatebwai ae e na karaoaki ngkana arona bwa e na karaoaki ke tao ti nakon taian raa, tao ti nakon taian raiti. E koaua bwa te bae e na karaoaki tao e na bitaki te Tua ke te regulations ke tera akanne.

Ao ngkanne e na bon manga assess naba ngkanne ao nanona ngkanne te bwai aio bwa tera te bae e na riki ngkanne iaon ana karekemwane te Tautaeka ibukin kabutan ana waaki ni kabane nakon te botannaomata.

Ngaia are I taku bwa kanga bon tiaki te kamatebwai are kanga e a boni karaoaki naba ngkekei ao e a tia naba.

I taku bwa te bae e na bon abwabwaki taina bwa e na noraki nako rekerekena ma aron rotakin te waaki ao rotakin naba butin te waaki ibukia te botannaomata.

Ma e ngae n anne ao e koaua, ti na bon kataia ni karaoa te kamatebwai iaona ni kakaea angana bwa tao e koaua ngkana tao tiaki ke e aki kamaunaki te *vat* ma tao e kauarerekeaki riki. Akanne bwaai aika a na riai ni karaoaki.

Ma ti na uringa bwa ngkana e karaoaki aio ao tao are iai naba taian element ake tabeua n aekakin te *import levy* ake a na bon rota naba aron boon te *vat*.

Ao tao e kakawaki naba ae N na taekinna bwa aio bon kanga teuana ara marooro ae ti a tia ni karaoia ma kain te *KCCI* ke kain te *private sector* ae e rabwatanaki iroun te *KCCI* are ngaia are ti a kataia ni karekea kanga te boraoi n iango are ti na kakaea angan aron kaboraoan taian kaako.

Ao tao ngkana tiaki ti kaboraoana, aron naba n te aro ae e na tukaki aron tataren taian kaako. Aio tao bon *separate topic,* kabwara au bure Madam Speaker ma tao N na katokia moa ikai. Ma ngkana arona bwa e na ibuobuoki nakon buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rarabwa *Madam Speaker*, ao I karabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ibukin ana kaeka. I taku bwa bon te boto n iango are kanga bon ti kakaean buokan ao boutoka kauarerekean te *vat* ibukin te boraoi.

Tao e koaua n aron ae e ataki naba ngkai n taai aikai ao e korakora te uaia irouia bitineti n taai aikai te Tia Babaire. Iai n taai tabetai n te mwakete tao e noraki ngkai tao te moa e a rangi n boraoi. Ngkana e rangi n mwaiti n roko ao e kona ni manga kabwakaki boona ao e a boraoi.

Tao n taai akekei ngkoa $14.00 boona ao ngkai e a manga aera. Tao akanne bon kanga bon ibukin te kantaninga te Tia Babaire are aongkoa e na ibuobuoki riki nakon itera aikai te Tia Babaire.

I taku bwa tao ni bon taai aika nako te Tia Babaire naba, ao iai naba taian katoto tabeua akana e kakaraoaki naba n aba aika irarikira aikai. N aron are tao e a tia naba ni karaoia tao Biti.

Tao e koaua tao n namwakaina aika nako te Tia Babaire, ao e a tia ngkanne ni katanoata Biti ngkanne

bwa e na kakeaa ngkanne te vat ke e na remove te vat man boon te naan amwarake ma kaako ake a na rota maeun te botannaomata te Tia Babaire.

E aoria bwa tao aikai kanga bon aikai itera aika a kakaraoaki man irouia kain rarikira te Tia Babaire. Ma are bon te Tautaeka n tokin te tai tao tera ana katamaroa ngkana e kona n noria naba bwa e na nora riain aio bwa ngkana tao tera te kabanea n tamaroa ibukia tao bitineti ao tao bon ibukia naba te botannaomata ibukin kanga kauarerekea riki boon bwaai ao boutokan riki tao te *competition* irouia bitineti bwa e aonga naba n uarereke boon bwaai te Tia Babaire.

Ma e aoria ae ti a katikua n te tai aio nakon te Minitita ae karineaki ao te Tautaeka. E koaua kanga iai ana reitaki naba ae e a tia ni karaoia naba ma tao te rabwata are e a tia n taekinna te Tia Babaire ao tao a na rangi n ibuobuoki akanne.

Tao e kakawaki naba bwa tao ti boni karokoia naba ikai bwa tao bon karaian ara botannaomata ao tao n ikotaki naba ma ara bitineti iaon Tarawa Teinainano ma Betio te Tia Babaire.

Ao e rabwa ana kamataata te Kauoman ni Beretitenti *Madam Speaker*. Ao e koaua ae e aki tau te tai ni marooro ma I a bubuti ngkana e na ibuobuoki te Tautaeka nakon te itera ke aia itera ara botannaomata riki iaon te *vat* te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te Tia tei ae karineaki ao e koaua e na aki raraoma bwa ti na teimatoa ni mwakuria te iango. Ao antai ae e na ataia ngkoa tao e na bon reke angan tobwana ae e na ibuobuoki riki nakoia te naan *consumers.* E rabwa are ieta.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rau nanon te Tia tei ni kaekan ana titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. Ao e nakoim te Tia tei.

ANTAI TABENA BUAKANAKIN MA KAUAREREKEAN BUTINAKON TE COVID19

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ngkai ai tibwa au moan titiraki aio ao I a teimatoa n reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta mai Buariki nako Buota, n anga te bwana ni kamauri nakoim Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, ao Minitita ma Taan tei ao nake a reke ongoraia n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au titiraki. *Antai taab oni mwakuri inanon te Tautaeka*

aika a karekea te arauenti ae e raka ibukin karaoan tibwangaia ibukin buakanakin ma kauarerekean butinakon te aoraki ae te covid-19? E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta n ana titiraki ao aei kaekana. *I karabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao I karautaeka n taekinna bwa e tuai n tabwanin te mwakuri ae e karaoia au Botaki ni mwakuri iaon aio.* Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Beretitenti n ana kaeka. Ao e koaua tao aio te titiraki ae tao e a kaineti riki nakoia ao riki taani mwakuri iaon *TUC* ao Betio ao tao e kaineti naba nakoia taani mwakuri ake a mena iaon aba, tao riki aba are e a tia n roko iaona te *covid-19* ao tao e a kaman tia naba ni wakinaki kanoan te *SOP* are e waakinna te Tautaeka n aekan Tarawa Ieta.

Ma I kan bubutia riki te Beretitenti n ana kaeka. E koaua ane e taekinna ae e tuai n tabwanin te mwakuri.

Te titiraki ngkanne bwa tera te mwakuri ane a kataia ni katabwaninna, kabwakan ke karekean te arauenti ke tao te kamatebwai ae e riai ni bwaka ke e riai n aki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao kanga uoua buokan iteran te titiraki. E waaki te kamatebwai iaoni kabwakana ke e nang karaoaki te kamatebwai ibukin tao te mwaiti are e na kabwakaki ke e kanga bon ni kauoua.

Ngaia are ngke kanga e moan taekinaki te arauenti ao e kakoauaki bwa are iai karinan arauenti iaan ara Tua ni Kamwakuri ke te NCS. Ma te aeka n arauenti ae e a kananonaki riki tao riki te arauenti n aoraki aika a rangi n ewewe ao kakamaku, e kuri n akea ae tobwaki iaan te NCS. Ngaia are e a kateaki Kometena te Tia Babaire ao taabo ni mwakuri aika a rekereke ao te *Task force* ao a rinanona. Nanona ngkanne e a tia te kamatebwai.

E a tia n otinako mwina are kanga te uaia n iraorao bwa are e a manga nakon te tabo ni mwakuri are tao boni ngaia riki ae e karioa te iango aei, ao ngaia are e a manga okiraki. Ao otara ngkai ane e mena inanon bain te tabo ni mwakuri are kanga tao te Botaki ni mwakuri ae te Mauri ao katoriki aoraki, ao otara e a tia naba irouia.

E nanoraoi te nanoraoi e nang kaokaki ngkanne nakon te Kabineti ibukin tera baireana. Antai ae e na reke irouia ao iraua te mwaiti, ao e na kanga aron kabwakana. Akanne ngkanne a tia.

E tauraoi nakon te Tautaeka, tao bon iaoni kawaina. Tao te wiki aei ke te wiki ae na roko, ma kanga otara e a tabwanin. E a nanoraoi te nanoraoi ao e nang okiraki ngkanne te Kabineti ibukin karekean te Kainibaire ao kakoroan te babaire nako aona.

Au kantaninga e a mataata buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. E koaua e rabwa te Beretitenti n ana kamataata. Tao e koaua are akea n te NCS are a boni kona ni bitia n te tai ae waekoa bwa are bon te policy decision e a kona naba n ae e bita naba kanoan te NCS.

Ao tao buokan te titiraki ao e koaua bwa are e bon rangi n rawata te kantaninga ao ara kantaninga naba bwa e a kaman tia n tau ana tai te Tautaeka n iangoia bwa e na reke irouia ke e aki bwa e a kaman waaki taani mwakuri. A kaman tei n te marae, a kaman nako n rokanaki irarikia nake a rokanaki.

I taku bwa e abwabwaki te tai iroun te Tautaeka n tia ni kona n iangoia bwa e riai n reke ke e aki. Ao tao ngaira ara koaua man te itera aio, bon te *risk*. I taku bwa bon te *sacrifice* ae a tia ni karaoia taani mwakuri. A kabwaka nako tai ni kitania natia ma kain aia utu. I taku bwa e a riai ni waekoa. Tao ai bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa are tao e a kabirimwaka riki anne, bwa are n aron otau. I karabwa ngkai e a bon tia bwa tao ai ti antai raoi ake a na reke irouia ao tao iraua are e na reke irouia.

Tao ai boni kabanean buokan au titiraki. I a butai te Tautaeka bwa e a kabaitia bwa I taku bwa e a rangi n tau ae e a kan reke uoua te ririki n angan te Tautaeka bwa e na anganira ke e na aki. E rabwa are ieta.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki. E a boni kaman baitia te Tautaeka ma are iai te koaua are a taraki aekaki n arauenti ake a na tiku n teimaan, bwa are e a roko te aoraki. Te kantaninga e na roko ao e a tiku ngkai bwa ai bon kanga ai aekan te aoraki are te flu ke tera are e nang teimatoa n tiku.

Ngaia are te kantaninga bwa e na riai naba n taraki te arauenti ae e na teimaan bwa are ai raora ni maeka ngkai te aoraki aei.

Ngaia are e bon kuri ni maan teutana bwa are e kakaieieaki aron te marooro iaona are te aeka n arauenti te mwaiti are e a bon tiku nako naba ngkai bwa ai kanoan te waaki ibukin te mwakuri.

Ao anne ngkanne ti a kaitau bwa a nanoraoi te nanoraoi ao e nang tauraoi ngkai ni waaki. Tao bon iaoni kawaina.

I taku bwa n aron ae I taku, e a bobonga tao ai bon 90% te mwakuri ae e a tia ke tao 10% ae iroun te Tautaeka karaoan te kabanea ni babaire. Ma ti taninga riki te bebwa ao e a nako naba kaina. Ma e rabwa aron te kauring.

Ti teimatoa n tei irarikia ara botannaomata riki ni kanganga aika a riki n aekakina ikai, are e a kona naba n anganira te namakin ae aera.

N tabetai iai kanganga ae e a boni wewete te aba. Ai te call ibukin te *national service*. Ko nang bon anga am *sacrifice,* ko aki kona riki ni birinako mai iai bwa are ai tain kakaean te maeu. Kanga e aki kakawaki bwa iraua ae e na reke ke iraua ae na reke bwa are ai te tai n raa.

Iai taai ni kakaewenako are e akea riki am anga. E a weteiko abam bwa ko nang karaoa am *service*.

Ngaia are akanne naba baika a na tarataraki, ao a ota ara botannaomata. Ngkana e a roko te wewete, n aekan aba tabeua bwa ko a weteaki bwa ai taben te *national call*. Ake ariki te bae ko na karaoia. Bwa arei te wewete ibukin te kabuanibwai ae e bubura.

Ao anne ngkanne ae e kakawaki bwa e na mena naba inanoia ara botannaomata, bwa anne n tabetai ko a bon weteaki bwa ai tibwangam ibukin abam.

Kanga ana taeka ngkoa te -I-Amerika ae te *president* n Amerika. E a boo am tai, ai tiaki am tai n tuanga abam bwa tera ae ko na karaoia ibukina. Ma ai tera ae ko kona ni karaoia ngkoe te I-Kiribati ibukin abam. Ao e rabwa.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te Tia tei, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Kanga I iangoia ae e nang bon toki au titiraki, ma I karabwa ana kakaewenako te Beretitenti are n tabetai ko nang bon aki tangira boom ibukin tibwangam ibukin abam.

E ataki te program aei e ewa mwanena. Ti ataia ae e rangi n ewa ana ibuobuoki aban tinaniku. Ao e koaua e ewa te mwane ane e a tia naba n reke inanon bain te Tautaeka. Iai naba rabwata ane a tia ni ibuobuoki ao tao aio ngkana bon iai mwanena tera burena ngkana e na aki raa.

Ao ngkana arona bwa e aki mwaneaki buokaia taani mwakuri iroun te naan buoka are e anga aba ake a tauraoi n anga ke Botaki. I taku bwa ai bon taben te Tautaeka bwa e a karinna, bwa ngaira ara taratara e bon ewa naba mwane aika a boni bane ni bwaai tabeua ae ti taku bwa aki eti riki tao aki bongana. Aio nnena naba ni maroroakinaki.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Tao e taratarai riki itera ake iai mwaneia ma are e aki okoro te koaua. Ma are ngkana te wewete ibukin abam, ko aki taraia bwa e na mwanenaki mai iaa. Bwa mai tinaniku ke mai Kiribati, tiaki anne te kanganga.

Bwa te kanganga ngkana iai te mwane mai tinaniku, ko na taraia bwa e na kabonganaki raoi ao e na teimaan. E a buakaka are tao e a buta naba baina n ingabong te buoka. Ko nang tara ngkanne iaa.

Ngaia are anne ae ti kataia n tobwaia bwa e na *sustainable.* E na taraki raoi bwa e manena ma au point are I taekinna. Ngkana e weteiko abam, ko aki taraia ni kangai bwa N na tangira ana mwane Aotiteria ke ko na bon mwanenna Kiribati. Ko aki, bwa abam. Ao anne ae kanga I kataia ni kamataata. E rabwa.

Tibiika: Ao tao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Tarawa Teinainano; Hon. Taoaba Kaiea aoe nakaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KAUAREREKEAN TANGOAN TE VACUUM TRUCK NAKOIA KAIN TARAWA TEINAINANO

Hon. Taoaba Kaiea: Te Tibiika ko bati n rabwa ngkai ko a manga anganai naba au tai. I a bubuti kaekan au titiraki ane nambwana 19 ane e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena n nora riain kauarerekean boon te vacuum truck man te mwaiti ae $184.00 nakon ae e uarereke riki are a na kona kain Tarawa Teinainano ni kaboa?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* aoe rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, I kukurei ni kaogoa te Tia tei ae e karineaki bwa e tabe ngkai ni mwakuriaki taian tiati iaon mwakurian taian kai n nako tinaniku iaon te karikirake ae te South Tarawa Sanitation Project.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka are e taku bwa e bae n rinanoaki naba aron te tiati te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire e riki ni mwemwe aio ikai bwa tao bon aio teuana te kainano iaon Tarawa Teinainano moararikiri n taabo te Tia Babaire are bon akea iai ana *system* te *PUB* ibukin aia kai n nako tinaniku ara botannaomata. Ao iai ane i Bikenibeu ao iai ane i Bairiki ao akea te kanganga irouia ara botannaomata n itera aikai te Tia Babaire.

Ma iai taabo tabeua ngkanne te Tia Babaire ao tao aio are e boni mwemwe man te kawa aei ae Ambo ni kangai nako Banraeaba irouia te koraki aikai te Tia Babaire are ai bon ti tebo naba kainanoia ma nikiraia kain Tarawa Teinainano are a bon raroa ma te tabo are a na toma iai nakon ana *system* te *PUB.*

Te Tia Babaire irarikin naba aio ao te tiati are I boni mwaneweia riki ikai are e boni kaineti ma te titiraki aio, tao e koaua ae e bon aio e a bon rangi n bubura kaei nakoia ara botannaomata ao aki kona naba ni kaboa.

Ao n irekereke naba ma aio ao te tiati naba are anganaki naba ara botannaomata n taabo naba aikai te Tia Babaire are bon akea naba iai te nako tinaniku aikai te Tia Babaire, ngaia are kanga akea naba te tiati. Tao ti buburara am mwanono are ko kenna te Tia Babaire ao ngaia bon $184.00. Ngaia ngkana tao e a manga rangi n bubura kaei riki ngaia bon $184.00 anne. Anne kanga n otau imwin au marooro ma au botannaomata te Tia Babaire are a roko naba n nikira aron kainanoia aio.

Ngaia are e rangi n rabwa are e a tia ni mwaneweia te Tia Babaire te Minitita ae karineaki bwa eng anne e rangi n tikiraoi anne ngkana arona bwa e kona raoi n taraki tao buburan raoi naba tera. Bwa are e koaua are tao te koraki ae e bon uarereke kabonganan te mena anne ae tao ti iraman kaina. Ai tera ngkana a bon anganaki naba te tiati ae e bon tau nakoia te Tia Babaire ae tao e boni kona naba ni ibuobuoki nakon aio te Minitita ae karineaki te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I kaeka Madam Speaker, ane a na noraki nako aekakin iango aikai inanon manga rinanoan te naan boo aikai ae ngkai ae e waaki ngkai. Ngkana e otinako aia reke ao a na kona ni kaotinakoa te kabanea n tamaroa are e na kona ni waaki ni bwainaki ibukin taai aika na roko. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire, tao I kani bubutia te Minitita ae karineaki bwa are e koaua ni kabonganan te kai n nako tinaniku n te tai teuana ma te bong teuana te Tia Babaire ao te bwai are ko tatangiria tao ni katoa iraua te aoa ae ko na riai ni kabongana. Ao anne naba te tai are e na kawaekoa naba ni kaona naba te *septic* are a kakanakoa iai te nako tinaniku te Tia Babaire.

Are anne naba n tokin te tai te Tia Babaire ngkana a waekoa n on bwaai aikai te Tia Babaire ao ngkanne a na kona ni manga reke bwa te kanganga, riki n taabo riki a bon rangi n crowded are a kabonganai naba te naan bwai aikai.

Ao te kanganga naba teuana te Tia Babaire bwa kanga n aron naba ngkai ae e ataki n taabo tabeua, bwa tabeman are a bon raa. Iai ara botannaomata ae e aki rangi n raa, e a rangi n tiku ni maan te bwai arei ao e a manga rinnako inanon te ran naba are a kakabongana naba ara botannaomata ibukin teboteboia.'

Tao tabeman a boni kabongana naba ibukin te moi. Kanga bon te bubuti ae mangori nakon te Minitita ae karineaki bwa ai tera ngkana e kona ana rabwata ane e waakina kabirimwakan iangoan te bwai aei te Tia Babaire. Tera ngke e kabaitia te Tia Babaire ni iangoia. Ao I kan bubutia tao n ningai, iai aia tai ane a taketenna.

Ao ngkai I taetae ngkai ao iai aomata akana a kainanoa naba tao anakin aia mena, ao aikoa kona n anaia te Tia Babaire bwa bukina ae e aki tau boona. Ao n tokin te tai ao a manga nako naba ni kabongana naba aon te bike te Tia Babaire.

Ngaia ae I kani bubutia te Tia Babaire, e kona te Minitita ae karineaki ni kabaitia aio bwa e aonga n ae e moantai n reke buokaia ara botannaomata ae a kainanoa te itera aei. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki, ao e koaua ti na kataia ni kakaea angana. Ao n aron ngkai ae e ataki bwa are kabutan te bwai ae e aranaki bwa te kai n nako tinaniku. E rangi n korakora ana kabanemwane te PUB iai ao bon akea ana raka te PUB iai. Ngaia are anne te kanganga ma e aoria bwa are ngkai e mwemwe te bubuti. Ti na kataia ni kakaea angana riki teuana bwa e aonga n are e tao ngkana e na kakerikakaki boon te kaa ao e na kona n oki boon mwin ana kabanemwane te PUB.

Bwa are ngkai kanga bon akea ngkai tera, e a bon rangi n ruti te PUB iaon kabutan te aekaki n itera

ae e mwaneweia te Tia tei ae karineaki aei.

Ngaia are anne kanga te kanganga. Ma e aoria bwa are e mwemwe bwa te bubuti, ti na kataia ni kakaea angana.

Ti a kataia ni kakaea angana man ara Botaki ni mwakuri, tera te anga ae ti na kona iai n tara riki aio. Tao ti na kona ni manga bon reitaki ma te Tia tei bwa e aonga n ae e kona ni manga kaokia nakoia ana botannaomata ngkana arona bwa e tia te babaire ae ibukin aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki riki te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: Te Tia Babaire e rabwa ao ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Minitita ae karineaki.

E rabwa are e taekinna. Tao N na bon bubutia te Minitita ae karineaki bwa e na boni kakaea angana. E na riai ni kakaea angana bwa are tao aio ai bon te kainano, ao te kainano are e kona ni manga rairaki nakon te kanganga n tokin te tai. Ma ai tera ngke e nora riain aio te Minitita ma te Tautaeka, bwa are e koaua are bon iai te Kabineti are e kona ni manga n ibuobuoki tao ni kakaea angan karekean mwanen aio bwa e aonga n ae e reke riki buokaia kain Tarawa Teinainano ma tao Betio naba te Tia Babaire ibukin itera aikai.

Ti a bubutia te Minitita ae karineaki ma te Tautaeka bwa tera ngke a kibara aio ao a tobwaia ibukin te kainano ane ti tabekiarake ibukia ara botannaomata inanon te Auti n tei aio te Tia Babaire.

Ao kanga akea buokan au titiraki te Tia Babaire, ma bon ti te kaitau nakon te Minitita ibukin ana kaeka ae e rangi n tamaroa ao I taku bwa ane a bon tia n ongo kain Tarawa Teinainano ana ibuobuoki te Tautaeka aio. E rabwa ao I a katokia ikai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e bon nanoraoi te Tia tei ni kaekan ana titiraki iroum ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti; Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Reitaki, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROA NAKON AIR KIRIBATI IBUKIN TE MWAMWANANGA AO IBUKIN KAAKO

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *Ana waaki te Air Kiribati e rikirake n aki raoiroi ao e rangi n noraki aio n ana waaki ni kibakiba inanoa. Ai ti tewana ngkai ana wanikiba ni kabotauaki ma teniwa n taai aika nako, ao aio e a bon aki tau ibukin mwamwanangaia bwatintia ao ibukin te kaako. I kan titiraki bwa*

tera ana waaki te Tautaeka ae na karaoia ni katamaroa Air Kiribati ao ana waaki ni kibakiba ibukia taan mwamwananga ao ibukin te kaako? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti ao aio ngkanne kaekan ana titiraki. *I kukurei n taekinna bwa e waaki katamaroa nakon ana nnaa ni wanikiba Air Kiribati ao iai te kantaninga bwa a na roko riki ana wanikiba n te tai ae aki maan.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire te karabwarabwa ibukin te kaeka ae aongkoa iaoni kawaina te katamaroa te Tia Babaire.

Ma imwain ae ti a tiku n te ota anne te Tia Babaire, ao tiaki te moan tai ae ti taekina taekan Air Kiribati ao n taai aika a nako ao aki koro bukin karaki ake a taekinaki n te Auti n tei aio.

Te Tia Babaire au titiraki e kangai. Bwa ti tabeka te titiraki aio bwa are ti kantaninga te bwai ae e karaoaki. Ao a titiraki, ao iai n te Kataumwane ke akea. Akea ae ti noria ma ao iai ana mwane te Minitita ae e ataia ao e kona n tuangira bwa are te wanikiba e aki kona n roko ao e a bon roko naba e tangiraki ni kaboaki. E na reke mai iaa ana mwane te Tautaeka ni kaboi wanikiba ae tao irawa n te tai ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire ko rabwa ao e rabwa te titiraki. Ao tao e kakawaki bwa e na ataki te rongorongo.

Ao e koaua tao n taai aika nako iai ara katautau ibukin karokoan wanikiba riki tabeua aika a na buoka te Air Kiribati.

E aki toki ara mwakuri Madam Speaker. E mwaiti ara mwakuri ao e aki bebete aron karokoan wanikiba n aron ae n taai aika nako iai ara bebwa. N taai aika nako ara kataratara bwa ti na karokoa te aeka ni wanikiba ae te *Techinam.*

Ngkana kam uringa au bebwa n taai aika nako ao au kakaeka e na riai n tia n roko anne ma e a manga noria Kabineti bwa e aki nanoraoi n te aekaki ni wanikiba anne, ao tao n ikotaki naba ma aia *comments* te botannaomata. Ao ti a manga kakerikaka ara iango anne ao ti a manga waaki ngkai nakon te wanikiba ae te Twin Otter aron ae e kibakiba ngkai.

E koaua iai teniwa ara wanikiba n taai aika nako, are bon uowa mai ibuakona ana wanikiba Toromon.

Tao ngkana kam noria ngkai akea ngkai te wanikiba are e mwakoro buraekin Toromon iai. E a tia n okinako bwa e a bon tangira ana wanikiba Toromon.

Ti kataia ni kakaea te onomwi ma e aki bebete *Madam Speaker*, ao riki ngkai inanon tain te aoraki ae te *covid-19*, e rangi n korakora ao e kanganga aron karekean bwaai aikai.

Ma I kukurei n taekinna bwa Kabineti e a tia ni kariaia bwa e na kabooi ana wanikiba Air Kiribati aika uowa. Ao tewana ngkai ae e mwakuriaki. Ane e mwakuriaki tewana, e a tia n nako te moan payment ae 10%, ao 90% e na nako n te tai ae e a tia n tianaki, e a tia n nanoraoi te boraraoi iaon are te kabanea ni payment. Ao anne te kantaninga bwa aongkoa rokona i Kiribati, e naroko ni banen te namwakaina aei ao tao e na kona n operate nakon te namwakaina ae e boou.

Ma aikai ake kanoan te katautau ngkai. Ti aki kona n atai te naan babaire *Madam Speaker*, ngkana manga iai te naan *delay* bwa tao tera bukina aika ti aki noori. Ma aio ngkai kanga te *plan*.

Te kauowa ni wanikiba bwa are e bon raraon ara wanikiba ae kibakiba ngkai. Ti kaokia nako Toromon tao teuana te wiki n nako. Ao ti kaokia nako Toromon bwa e nako ni karaoaki, bwa are te wanikiba naba aio e *sub lease* mai Toromon.

Ti kaokia nako Toromon bwa ti nang katoka ana *contract* ma *Solomon Airline.* Ti nang bon *lease direct* mairoun te *owner* mai Aotiteria.

Ngaia are ngkai e roko te tai bwa e roko taina, ao e a boo naba ara tai. E na oki bwa e na ti nako *upgrade* tabeua ana intin ma ana raa. Ara kantaninga bwa e na oki tao n te wiki aei ke te wiki ae na roko. Anne ngkanne te kauowa ni wanikiba.

Are ngkana e roko iroura ngkanne ao ti na ritina te wanikiba anne, ai tiaki te *sub lease* n aron are e karaoaki *temporary* n taai aika nako.

Ao anne ngkanne ti katautaua bwa e na roko inanon te wiki ae e boou ao tao ti nang manga *register* ngkanne nakon wanikiba nakon ara tua aika ngkai.

Ao anne ngkanne te katautau iaon ara kateniwa ni wanikiba.

Iai riki are imwina ma tao I a manga kabwarabwara riki ngkana arona bwa iai ana *supplement* te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa ao aio reitan te titiraki. Ao ti kukurei n ongora ngkai te waaki ae wakinaki

ibukin manga karaoiroan riki te Air Kiribati.

Ma te bwai ae ti ataia te Tia Babaire, bwa ana *performance* te Air Kiribati *it's getting worse* n te Tautaeka aio. It's getting worse ao karabwa bwa ngaia iai te bwa e iangoia bwa e na karaoia.

Te Tia Babaire waaki ae te wanikiba aikai e na make Air Kiribati viable as a business. Bwa are ngkai Air Kiribati is making looses. Iraua ana mirion te ruti ngkai Air Kiribati.

Au titiraki. Te waaki ae e taekinna te Minitita ngkai. Aongkoa e na onea te Air Kiribati bwa tiaki te kambwana ae e ruti ma te kambwana ae marurung. Bwa anne ngkana e riki anne ao e na teimatoa ma ngkana e aki ao e na teimatoa aron buakakan te *service* ae ti kantaningaia ngkai. Anne te titiraki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Te titiraki ao te kakaewenako. E na raka Air Kiribati ke e na vialbe ngkana e roko. Te Tia Babaire ara kataratara ae bubura, e na raka te Air Kiribati. N te taina imwain banen au tai ao ti na kabwaka ana divident te Air Kiribati nakon te Tautaeka.

Nimawa ana wanikiba te Air Kiribati ae ti katautaua nakon ara *domestic*. Ngkoa awaa (4), ti tia ni manga iangoia bwa ti na karaka nimawa. Tewana e na nako n tiku i Kiritimati.

Ni banen te wiki aei ao e na toki ara babaronga ma teuana te kambwana mai Kanata ibukin kaboan riki tewana ao ritinakin riki tewana. Are ti kantaningaia ngkanne bwa e na roko ara wanikiba n nimawa (5).

Tao banen te ririki aei Taan tei ngkana arona bwa a nakoraoi ara babaire ngkana arona bwa a nakoraoi. Ti aki kona n atai kanoan boong bwa iai baika a kona n tutuka te waaki bwa are bon aron te karikirake. E na iai te bae e na tutuki n taainako, ma ti na kataia n ekanako te kanganga anne.

Ni banen te ririki aio ao ti na noria bwa ara wanikiba aika nimawa (5) a nang tekateka i Kiribati. Teniwa (3), ti na ritin, uowa (2) aika ti na ritin riki ao teniwa e na bwaibwai iai Kiribati. Aikai kanga ara waaki ae ti na waaki iai.

Ao ngkana ti roko n te mwaiti aei Madam Speaker, ao I taku bwa e rangi n bubura ngkanne ara karekemwane.

Bwa n aron ae kam ataia, e a bubura buaia kain Kiribati man te mwane ae e butinako. Te mwane ae e bwaro iroun te Tautaeka, matawa te kibakiba. Ao aio ae ti taketenna bwa ara mwakete e a bubura i Kiribati ao ti na roko n anne.

Te kaeka are e na raka ke aki te Air Kiribati. E na raka. Ti a tia ni mwakuri ma teniwa ara wanikiba n taai aika nako ao e kakukurei imwina bwa e kuri n raka teutana n norana inanon teniwa ara wanikiba ae e nako.

Ngaia are aikai baika ti taekin Madam Speaker n aron ara mwakuri. Ti aki matuakina aio ma ara tiim te Air Kiribati. Ti kona ni bowi ni karokoa e bong, e kan nukanibong ao e bwara ara bowi ibukin te naan babaronga aika ti iangoi ibukin ara domestic service nakoia kain Kiribati.

Ngaia are aikai kain Kiribati kam na ongora, ao aikai baika a na riki inanon banen te ririki aei. Ngkana ti aki ao tao ti na kawia te ririki ae e boou ma iai ara kantaninga bwa e na raka Air Kiribati n tokin te ririki.

Tiaki ti te raka *Madam Speaker*, ma e kakawaki riki bon tobwan ara botannaomata ibukin te *service* ao te mwamwananga iaan nang, te kaako ao te bwatintia. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti aki uringa ana karaki, tao ti na uringa te karaki ngkai ibukin te *Dash 8*. E na rangi n raoiroi, e na rangi n raka, a rawa n ongo taekan te *Dash 8.*

Ti a tia n ongo taekan te *Embraer* te Tia Babaire. A rawa ni kakaeka iaona. E a tiriba i Aotiteria, ai iraua ana ririki. Te Tia Babaire ti a manga ongo naba ngkai bwa e na raoiroi.

Te Tia Babaire a taku tabeman aomata, bwa tiaki te taetae ae ko *trust* te aomata man te mwakuri.

Te Tia Babaire ti a kaitau bwa iai te waaki ma ngaira te Tia Babaire iroura, tao I a kaitau ngkana arona bwa I a noria.

Ao teuana te kambwana ae ti nang kan nora mwin ana akaunti bon te Air Kiribati te Tia Babaire. Ti kan nora mwin ana akaunti bwa e tuai man roko iroura te Tia Babaire. Tera ae a karaba kain Air Kiribati bwa ti kan rimwin ana karaki te Minitita ngkai te Tia Babaire. Bon te koaua ana karaki aio bwa a na akea te kanganga nakon taai aika imwaira.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire e a mwanganga nako te titiraki. katoka am titiraki ibukin te *Embraer ao te Dash 8* bwa n na kaeka ngkana tiaki taina aei.

E tuai toki bwa e mwaiti ara mwakuri. Te dash 8 iai ara mwakuri. Katoka am titiraki bwa N na kaeka ibukin te Dash 8. Ibukin te Embraer, te cost ane e a tauraoi ae ti a tauraoi naba ni marooro iaona.

Ngaia are ti na aki aonikaia te titiraki bwa are ti katauraoi ibukin te *domestic flight* ke ibukin kibakiba ae ngaia ae ti a tia n taekinna.

Bwa ti na boni kanga *Madam Speaker*. Nakai n aia tai n Tautaeka a kabua tewana te wanikiba. E na ongo Kiribati bwa e bua te *Twin Otter* tewana n ami tai. Akea rabwatan te wanikiba ao te loan ae e tiku ni kabwabwaka ngkai te Air Kiribati.

Ae ngkai ae ti teimatoa ni kabwabwaka nakon te KPF ami wanikiba ao kam aki taekina anne bwa e na ongo Kiribati. Taiaoka kaitiaka te ongora. Ti a kataia ni kaitiaka mwin te bwai ae e mangaongao naba mai imwaira ke mai imwain ara Tautaeka ae ti Tautaeka.

Te wanikiba ae e bua $7tabun te mirion boona. E na ongo Kiribati. E nga te wanikiba anne? Akea, e bua.

Ngaia are ti nang aki rangi n bukinaki ni kabuburai bwanara ikai. Ngke arona bwa iai te wanikiba anne ni karokoa ngkai *Madam Speaker,* e na toamau te kibakiba bwa tao uowa ke teniwa are bon ara wanikiba. Ma are akea bwa irouia nakai bwa a kabua. Ao ngkai a kataia ni katania man te kanganga, ao ti a mwakuria te kanganga.

Ngaia are tataninga. Taninga te tai ae na roko.

Ibukin te Dash 8 ao te Embraer, katoka ami titiraki bwa N na manga katauraoai ni kaeka bwa a mate ni kuna ara waaki ae ti karaoia bwa are tiaki n are e aera. I aki tatara te bebwa bwa a mate ni kuna aikai bwa ai kanoan ara mwakuri ngkai ao ti aki kabwara bae. Aki taetae wiira, a taetae ara mwakuri. Are e aki bebete karaoan te mwakuri *Madam Speaker*.

Ngkana ti taekina te wanikiba tiaki aron te kaa are ko kaboa e a reke naba. Ao ngkai ti a mena inanon nukan te aoraki ae te covid-19. E matoatoa aron karekean. Ao bon taungai. Antai ae e na kona ni karekea te Twin Otta n ingabong ke tao iraua namwakaina. E maan. Ko a karekea, a na manga rinanona ara intinia.

A na rinanona bwa e meet ana requirement te *CAK* ke e aki. E a manga reke tewana, iai ae e tauraoi i Amerika. Ti a manga karaua n tirobaeia bwa e uara.

E a manga tauraoi teuana ikanne ti a manga tirobaeia bwa e uara.

Te bae e kakawaki *Madam Speaker,* e kakawaki te *safety* ke manoia ara botannaomata ngkana a kibakiba iaan karawa.

Ngaia are ti na aki ienikuri, ma ti na karaoi bwaai aika ti taku bwa a na mwengaraoi ara botannaomata ngkana e a roko te waaki aei.

Ngaia are I rangi n karautaeka n aron ae ti nang kamaerereaki te bukibuki.

Ti a kaekaira moa, e nga ara wanikiba are $7tabun te mirion are e bua. Ana mwane Kiribati are ana mwane te Air Kiribati ae ngkai ae ti kabwabwaka naba nakon te *KPF.* E riai ni karabwaki te Tautaeka ae ngkai bwa e a kabwara tarau ni baika a kairua aika a roko n taai aika nako. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TIBWAIA KAIN TARAWA TEINAINANO TE SOLAR LIGHT

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I a bubuti kaekan au titiraki ane imwina ane nambwana 14 ae e kangai taekana. *N na bubutia te Minitita are tabena bwa tera ngke rongorongon tibwan Tarawa Teinainano aika solar light ake ana buoka Tiaina?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker a na reke tibwaia kain Tarawa Teinainano ke South Tarawa te solar kits imwin reken tibwaia kain aonnaba.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taoaba Kaiea: E aitau te Minitita ao e riki aio bwa te titiraki irouia kain Tarawa Teinainano bwa tao e a boni maan te rongorongo are a tuangaki are e na bon reke naba aia taura. Ma tao e koaua tao imwin reken aia taura kain buki te Tia Babaire.

I kan butia te Minitita e a bwaka iaa ngkai te taura nako aonnaba bwa aonga naba n ataia kain Tarawa Teinainano bwa e na roko irouia n ningai aia taura. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n te tai aio moa ngkai are n aron are e taekinaki, iai te tibwa ane e a tia n roko nako Abemama ao nako Abaiang. Ao e a bane moa ngkanne are a tia ngkai n roko inanon bain te Tautaeka mairoun Tiaina.

Iai riki aika a na manga roko ma iaoni kawaina n taai rake aikai. Ngkana a roko ngkanne akanne ao a na manga tauraoi ngkanne n tibwaki nakon aba ake a tuai reke tibwaia.

I aki kona ni kangai bwa iaa aba akanne bwa are a tuai moa n roko te naan taura aikai. Ma n te tai are a roko iai taura aikai ao ti na uotarake ara bubuti nakon te Kabineti ni kaoti bwa ti nakon aba aikai ke tao tera ke tao aba raa. E kariai te Kabineti ao ngkanne ti a manga waaki.

Ngaia are anne ngkanne kanga kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki, ti tuai raoi ni kona n ataia n te tai aio.

Ma n te tai are a toa iai kain aonnaba are kanga e boni korakora riki tangirana iaon aba ibukina are bon akea te iti iai. Ngaia are aongkoa ara koraki aika i Tarawa Teinainano ma Betio, are bon iai moa te iti irouia are a boni kona n toma ma te iti moa n te tai aio. Kanga aongkoa anne te babaire are ngkana a toa ara koraki aika iaon aba ao ngkanne ti a okira naba Teinainano ma Betio ni manga karekea aia taura. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka ibukin kabwarabwaran ao e katuruturua are e na bon reke tibwaia kain Tarawa Teinainano. Tao inanon taina. E aoria bwa are e koaua anne.

E rabwa te Tautaeka bwa iai nanona ni boni kanakoa ana babaire ibukia kain Tarawa Teinainano.

Tao e bon riki ni mwemwe aio te Tia Babaire bwa are e a bon maan naba tao mwin te ongongora. Ao e koaua ae kanga e korakora te ingainga n nano ao tao tabeman kain Betio naba te Tia Babaire are tao bon ti tebo arora ngkai ma ngaia n te tai aei.

Ma e aitau te Minitita n ana kaeka bwa e kaeka te titiraki are a na bon reke naba tibwaia kain Tarawa Teinainano ma tao inanon taina ae riai.

Tao bon te bubuti riki nakon te Minitita ma taani mwakuri bwa tao moara riki nakon te Tautaeka ngkana tao tera ngke e moantaiaki aio.

E koaua ngkana tao e a manga roko te tibwa are imwina e a tibwatibwaki nako naba e aonga ni moantai n toa ane i buki ao tao ngaira kain Tarawa Teinainano ma Betio e moan naba n reke tibwara mai iai.

Akea buokan au titiraki te Tia Babaire ma e kakawaki bwa a na ota ao a na ataia kain Tarawa Teinainano bwa bon iai naba tibwaia are e tauraoi mairoun te Tautaeka,

ao bon iai naba te tai are a na bon manga anganaki naba inanon taina ae e riai te Tia Babaire.

Ngaia are bon te kaitau nakon te Minitita ao nakon te Tautaeka ibukin barongan aikai. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua n aron ane e bon taekinna, ti a wene ma te kantaninga anne ti a noria n nikiran tibwaia kain buki ngkana iai, ao tao e a bon reke naba ngkane tibwara mai iai.

Tibiika: I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia tei mai Tarawa Teinainano ao ti a nakon ara kabanea n titiraki. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita ibukin te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

TE COVID-19 STIMULATE PACKAGE IBUKIN ABAIANG

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* I kan tabeka au titiraki are iaon nambwana anne 27. *I kona ni butia te Minitita are tabena bwa e kona ni manga kabwakaki riki te mwane ni ibuobuoki ae e ataki n arana ae te stimulate package ibukin buokaia bitineti iaon aba n aron abara ae Abaiang ngkai e rangi n kainanoaki ao ngkai e ataki naba bwa e a tia ni bane mwanena ao a rawata aika a tuai n reke te buoka aio nakoia?*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki raou n Tia tei temanna mai Abaiang ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna nakon raou n Tia tei ae rine mai Abaianga bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora; E rabwa ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Ao e koaua are tao e a tauraoi ana Botaki ni mwakuri ni manga rinanoia ngkai e a bon tia te karikirake aio ke taekan te scheme loan aio ae te *stimulate package* ibukia Bitineti ni bwaka n te tai ae nako ae tao $3.5mirion. Ao iai ake a tia n reke irouia buokaia ao tao e koaua e a tia ni manga bane n te tai aio.

Ao e kakoauaki bwa ti a kaitara ma taai ni kanganga nte tai aio are tao e a kona naba n noria te Tautaeka bwa are tao ngkai ti kakoaua bwa man power irouia te botannaomata, e tabe ni korakora bwa are iai te *backpay,* iai te mwane ni kara. Mwane riki ni mwauku ao e a rangi n

korakora te bobwai irouia te botannaomata n te aro are e na kona ni kabirimwaka naba aron waekoan banen te kaako.

Ngaia are kanga tarataran te itera anne ao ngai irou, man te *scheme loan* anne ao e na kona ni ibuobuoki nakoia bitineti n te aro bwa e na kona ni manga reke buokaia ni katawean aia kaako.

E kona ni ibuobuoki te Minitita are tabena are tao bon raou n Tia tei bwa tao nakon n ningai ngkanne ae a na manga rinanoa aio ao tao a na ataia moara riki bitineti ake tao a mwiokoira n te tai aio bon mai Abaiang are tao a tia n ongo rongorongon aikai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua ao e kakawaki bwa e na mataata te mataata. Bwa te *stimulate package* aio n aron te Kainibaire ae ngkai, kanga e bon ti nakoia taian bitineti ake a membwa n te *KCCI.*

Ngaia are e kakawaki ngkana arona bwa tao bitineti aika tao a tabeka te bubuti aio, I taku bwa e kakawaki bwa a na riai n register ma te *KCCI* bwa a na membwa iai. Ao anne kanga teuana te bae e tangiraki ngkana e na reke iroum te mwane aio ao ko na riai moa ni membwa n te *KCCI.*

Ngaia are ngkana a kakauongo ao e kakawaki bwa a na kaungai nanoia bwa a na riai ni membwa n te rabwata anne. Anne ti aron angan ae e na kona n reke angan ae e na kona n reke irouia te mwane ni buoka aio ke te *stimulate package.*

Ngkanne aongkoa te titiraki are ngkoa te kan ota bwa iai ngkai ae e tangiraki riki ae e na manga moan kanoaki riki te mwane ni buoka anne nakoia taian bitineti. Kanga iai nakoraoin ngkai aron tarakina n aron kanga taian rongorongo ae e a tia n reke irou mairoun DBK. Bwa are te kabwaka mwane ngkai ae e kakaraoaki irouia nake a tia n tangomwane, a kakaoka ngkai ni katoa namwakaina te mwaiti ae $81,000 ni katoa namwakaina.

Aio are kanga a kakabwaka ni kakaokan tarau akanne. Ao anne ngkanne te mwane ae e na manga karauaki ni manga moan kaokaki riki bwa e na manga tangoaki riki. Bwa are ngkana te mwaiti anne n te namwakaina ao n te ririki kanga e bon nakon te mwaiti ae e bon ikan mirion, $969,000 n te ririki iaon te aekan *repayment* aio.

Ngaia are kanga bon te mwane ae e na manga moan kanakoaki naba iai. Ngaia are kanga n taina aio kanga ti tebo ma e na aki noraki riain ae e na manga moan kanoaki riki.

Tao bon iai baena iroun *DBK* n taai aika nako bwa e nano uoua bwa e kanga te mwane anne e na kaokaki nakon te Tautaeka ke e na manga bon *recycle* ke tao e na manga moan kanakoa riki bwa te katango mwane.

Ma a tia n ota bwa te bae e na manga bon riai ni kamwakuraki.

Ngaia ae e taku bwa e na aki raa, iai ngkai ae e kona ni manga kanakoaki. Ao te Tia tei ae karineaki, kanga mai ibuakoia nake a kani buokaki ae a tuai n nako aia *application* bon ti 15 ae te mwaiti ae $665,000. Aikanne taian bitineti ake *apply* bwa a na reke naba irouia te mwane anne.

Anne ngkanne ae e bae ngkanne iaan tera. Ma ngkai e a tia n reke kanga te ota iroun te *DBK* ae te mwane anne e na bon riai, e na aki kaokaki moa nakon te Tautaeka ma e na bon riai ni kamwakuraki ao ngaia anne ngkanne ane a nang manga waakina kaukan te tangomwane.

Ngaia are e kakawaki bwa tao n irekereke ma ana titiraki raou n Tia tei ae karineaki are tao bitineti are tao mai Abaiang ke tao mai iaa ake a tuai ni mena. N aron are I taekinna, e kakawaki moa ae a na membwa n te *KCCI* ao te kauoua uringa bwa iai te mwane ae e na tauraoi ngkai ni kona ni kanakoaki bwa te katarau. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita are bon raou n Tia tei mai Abaiang. E rabwa te iango are tao e tia n taekinna n aron anne are tao a riai moa bitineti ni membwa n te *KCCI.*

Ao e koaua e rarabwa anne ao kai I a tia naba ni marooro ma kain te KCCI ibukin naba kan buokaia kain abara ae Abaiang n te aro bwa a na kona n nako ni karekea aia tai ni kaongora ao ni karekea te tai n te aro n reitaki are a na waekoa ni membwa iai bitineti akana i Abaiang n aron are tao a tia n ongongo inanon kakaongora n taai aika nako bitineti aikai.

Ao ti karabwarabwa naba n are taekan are tao e tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti n aron are tao e taekinna are tao te mwane anne e aki rangi n ota raoi iai n te moantai te *DBK* ni kabonganaki ngaia are tao e riki naba ni mwemwe te titiraki n teina aio ibukina bwa ti kataia naba ngaira ni kakaea otara iai ibukin naba buokaia bitineti akana tao a tibwa ongongo ngkanne

Iai nanon te *KCCI* ni kan nako Abaiang ni kaotaia bitineti bwa e kakoaua bwa Abaiang te aba teuana ae e rangi n bubura ana ota mai ibuakoia naba abamwakoron

Kiribati ae ngaia ae e aki otaota taian kaako.

Ngaia are anne bukina are ti a tia ni marooro kain te KCCI iaona, ao e rabwa te kamataata bwa ngaia te DBK e kona naba ni manga kabongana te mwane anne ni recycle n te aro bwa a na manga kona bitineti n roko.

Ma te bwai ae ti na kaungaia moa tao ara botannaomata akana i Abaiang akana bitineti, a nang bon riai n *apply* bwa a na membwa. Ma imwain anne ao I karabwarabwa nakon te KCCI ngkai a tia ni butimwaea naba kanga au bubuti n au reta are I a tia ni koreia nakoia ni kakao n te aro bwa a na kona n nako ni karaoa aia kaongora nakoia raoi bitineti ikekei. Ao a kona naba ni kaina te KCCI. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker kanga I taku bwa kanga bon te karabwarabwa, ma e koaua N na buoka ana kaunga nano raou n Tia tei ni kaongoia tao bitineti ake aki membwa, e a moamoa riki man abara ae Abaiang bwa a na moantai ni ienikuria aia *membership.*

Ao e rabwa ti na kaunga naba te *KCCI* bwa e na riai ni iangoa rokona n te abamwakoro ae Abaiang.

I kakoaua Abaiang bon teuana te aba ae kanga e a bon roko irarikin Tarawa n aron are ngkana bon ngkami ae kam a tia n roko i Abaiang, e bon rangi n korakora te bitineti ae e tei iai.

Ti na kaungaia bwa e aonga ni manga birimwaka riki te waaki anne. E rabwa ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: E a boni bane ara titiraki ibukin te bong aei, ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Te kaoti ibukin te bwara, I angan te Minitita ae karineaki Hon. Alexander Teabo ibukin te Botaki n reirei. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ngkai e a boni bing kanoan te ota bebwa ao I a bubuti bwa te Auti aei e nang bwara moa ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao ti a riai ni kabwaraira n te tai aei. Ao kam rabwa ibukin maotan marurungimi n tekateka n te bong aei ao ti na bwara ngkai ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong n te aoa 10.00am ikai naba. Ti a motirawa moa.

Tibiika: Ti a nakon ara bwa iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Mauri te Tibiika ao te bwana moa ni kamauri inanon te ingabong aei kam na bane ni Mauri. I ti kan rimwiin au *Point of Order* ti ibukin kanoan te bong aei iai ngkoa ara bubuti bwa are akea ana kanoa te Tautaeka I taku bwa abong ana bong ae akea iai ana kanoa ao ti bubuti ngkana ti kona ni kanoaia. E taekinna te Beretitenti ngkoananoa bwa ana bon kanoa aia bong. Ma ti taraia ngkai ara Ota Beba bwa ai bon ti te naan titiraki naba kanoan te bong aei. Ao ti bon kawenea ara bubuti ao N na kairiko te Tibiika nakon tua ae nambwa 24(1) bwa I taku bwa n te tai aei ngkai bon akea ana kano ate Tautaeka ao n ara koaua ao anne e na riai ni iraki bwa are roki 2 ao akana nikirana ti ngkana arona bwa ngkana iai ana kano ate Tautaeka ao a bane n ana bong are e a tia ni katauaki bwa ana bong ao ngkanne anne are tia kona ni bubuti ngkana e kona ni kariaia te Beretitenti bwa ti na kanoaia. Ma ngkai tia bon ataia bwa akea ngkai ana kano ate tae ao e nang kakawaki te tai aei a nang tiraua aia kaoti te botanaomata ae ti na riai ni uotia ngaira Taan Tei ao e nang kakawaki bwa are ti kaboaki ngkai ti roko n te bowi aei ao ngkoananoa akea kanoana ao ngkai ngkana a manga akea naba kanoana. Ao ngkai anne kanga e titebo ma e aki riai ngkai aei ngaira iroura. Bwa are aei tibwangara ngaira Taan Tei. Ao ngkai tia roko ngkai bwa e a nang kakawaki ara bowi ao ti na kaota naba kakawakina bwa ti na bane ni kaoti bwanaia ara botanaomata.

Ao anne kanga manga te bubuti nakon am taibora iaan te roki ara tua are 24(1) Ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa moa nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa Madam Speaker ao tia manga reita te bwana ni kamauri n aran ara Uea ae maeu ao kam na bane ni Mauri. Ao e koaua I karabwa te Leader n te Kaitara n rimwian are ngkoananoa. Ti a bon tabekia ni maroro ma kaain naba ara itera ao e bon teimatoa n aia koaua ae bon iai kanoan aia kanoa are ana tabeki tao te statement ke tera. Ma a kona ni kanoai ana bong te Tautaeka ao iai ana kaoti are e a tia n raa bwa e kaawa n taku te ongora bwa akea ana kanoa te Tautaeka irarikin ake te naan Biira ake a teimatoa ni bon kakanoa kanoan te Auti ni Maungatabu.

Ao ti reitaki ma te Tia Babaire n te PAC are e taku bwa e na tairai riki ana ribooti akana taku bwa a kona n tauraoi ni kona n ongoraeakaki. Ma kanga akea ngkai ae ataia ma e na reitaki ma am aobiti te Secretariat. E kaongora naba te Rules te Business Committee are kanga ai te Standing Committee ngkai bwa iai naba ana ribooti are e na tauraoi n taiboranna ao ni maroroakinna. Ao tao akanne inanon ana itera te Tautaeka. Ao ibukin te bong aei ao tao a bon aki koro bwain ara kaoti akana ana wene ma ngkana iai statement. Ma ti aki ataia ngkana e na kaoti n te bwakantaai riki. Ao anne e kaawa n taku te ongora bwa akea kanoan ana katauraoi te Tautaeka iai akana ti tarai bwa kanoan naba ana bong te Tautaeka ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa n aron are e mwaneweia te Leader n te Kaitara ao e kotea te rule are 24(1) ao te tua anne e kangai ' *unless otherwise ordered by the Speaker and as provided for in sub rules 2 and 3 and 5 of these Rules through Government Business shall on each day of sitting shall have precedence over all other businesses except that on Wednesdays, Fridays Private members Bill motions questions or other businesses shall have precedence over Government business.* I taku bwa e bon matata te tua aei bwa e a tia ni katannanoaki ami bong n aron are te Katenibong te Tautaeka ana bong ibukin ana kaoti ana Biira ma ana kano ani kabane e na kanakoi n aron are e taekinaki iaan te tua aei. Ao babairei kanoan ana bong akanne. Taan Tei bon ti ami kanoa kam na bon kona ni kanakoi n te Katenibong ao Kanimabong ao a moanibwai ni kabane n ami bong akanne ao akea riki ao n ana bong te Tautaeka e bon moanibwai ana kanoa inanon ana bong are e a tia ni baireaki iaan ana rules. Ao n ana babaire ngkanne te taibora kai e titebo ma iai aron kangangan aron karaoana ngkai e a tia aron ana Order of Government Business te Tautaeka. Ma anne N na katikua nakoimi bwa bon imarenami ni karaoa te boraraoi. Bwa ngkana e taku te Tautaeka bwa akea taben ana bong akanne ma e na kona ni butimwaai ami titiraki kea mi motions kea mi raa. Bwa te titiraki are e na bon bae ni bane ma e na ti kaineti riki nakon ami motions ao ngkana tao iai ami Biira kea mi raa ane kam tangiria bwa kam na tabekia n ana tai te Tautaeka ao anne ngkanne bon imarenami n raa ni boraraoi nakoina.

N aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti iai teuana ana kaoti are e a tia n roko inanon baira are e na tabekia naba n ana bong are teuana are e maawa inanon te wiiki aei. Ao n aron are e a tia ni kaungaia naba Komete bwa ngkana iai ribooti ke aia raa are ana kona n tabekia naba ni kabongana.

Ngaia are I taku bwa kanga kananoraoan ara tua aei e na bon mena inanon baimi. Ngkami te Tautaeka ao Taan Tei n te aro bwa

kam aoria ni waaki inanon ae e namoraoi. Iai riki am titiraki te Leader te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao iaan ngaira otara ngaira n te tua anne, ko rabwa n am babaire ao ti bon kotea anne bwa are bon iai mwakam ko anganaki mwakam ao e aki kangai Taan Tei are ana bon iraorao imarenaia. I karautaeka n anne te Tibiika ma I taku bwa e matata bwa barongaan kanoan ara bong ngaira Taan Tei n ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu aei e ti katannoaki bong aikanne ibukin ae ana moanibwai moa arak anoa. N aekakin ana bong te Tautaeka are te Moanibong, Kauabong, Kaabong a moanibwai ana kano ate Tautaeka ma ti aki ana bong te Tautaeka are ngkana akea ana kanoa ao e a bon tiku naba n akea kanoana. Ao kanga anne otara n te tua anne bwa are ngaia ngkoe te Tibiika ngaia ae kona taraia ao ko atai kanoan te naan kaoti man ara itera ngaira Taan Tei e nang tiraua.

Ngaia are ti na kanoa te bong bwa akea manenan ae tia bane n roko ikai ao ngkai ti nang bwara naba ti katawanou ao tia bwara naba. Te kabanemwane naba te Tibiika ao e na kamanenaaki bwa are ti roko ikai ibukia ara botanaomata. Ao ngkana e aki kamanena ana bong te Tautaeka bwa ti aki ana bong bwa e na bairea kanoana bwa ana bong ae e na moanibwai iai ana kanoa ao ae akea ngkai ana kanoa ao ngaia ngaira ti na bubuti n am babaire iaan te tua anne bwa ngkana ai akea ao e nang kanoaaki ngkanne ti nang kanoaia ngaira Taan Tei bwa e aki tau ara bong ngkai n aron teina ae ti ataia. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa uotan ao I karabwa te Leader n te Kaitara ni uotana ao kai e teretere te ota anne ao e nang matoatoa, Government Business shall anne ae e teretere bwa bon anne ana bon te Tautaeka ma are bon anuan te anua kanga e rarawa e ngae ngkana e aki taekinaki te reitaki bwa e bon kakawaki te reitaki ma are a bon oti naba n anuan kanga e kamangora te Tautaeka. Ao anne ngkanne ko nang kanga ngkana e a kamangoraki te Tautaeka n akea n te karinerine. Ao e a manga bon titirakina am taibora n are ko bon kamatoa otam ma te Tibiika e titebo otara ma ngkoe bwa e katannakoa bwa e rangi ni matoatoa taekan anne ao e kataia ni manga kabirinakoa te ota man te *rules* ke tuan ara Auti are ti a tia n ota iai. ao e rabwa.

Tibiika: Eng I taku bwa te bwai ae ti riai n ota iai bwa are te *order of government business* e kaweneaki imatan te Maneaba ni Maungatabu ni moan te Auti ao ngke e wene ao ai ngaia arei are ti nang riai ni iria iaan kanga ana kano ate Tautaeka are e na kanakoi inanon te bong teuana ma te bong teuana. Ao bon *private members* e bon tiku ami bong n aron are kam taneiai ma kanoana.

Ma n aron ae ngkana iai bwaai aika a riki n aron aikai ao n aron ae e taekinaki bwa bon akea au kona ni biarea aron kanoan ana bong te Tautaeka ao I aki kona n tuanga bwa I aki ataia bwa e na tauraoi kea ki ni kona ni karin ami titiraki ma ami *motions* kea mi raa inanon ana bong ake bon ana bong ake e a tia ni kaonotaki ke n taekinaki iaan ara rules ane e bon turuturu n aron are ko taekinna te Tia Tei.

Ngaia are ngai irou n taai nako te bwai ae e nang kakawaki bon te iraorao iaan ara rules aikai bwa are a bon tia ni katannanoaki aron ana tai te Tautaeka aron am tai ngkoe te Tia Tei ni kona n tabekii ami kanoa ao ana akea, ngkana ana tai te Tautaeka te Tia Tei e aki ni kakawaki nakon are bon ana bwai te Tautaeka are e na riai n tabekia inanon ana bong anne. Te Tautaeka e aki kona naba n tabeki ana kaoti ke ana Biira n ami bong naba. Ngaia are ngai irou te bwai ae kakawaki kai ti bon kabaeaki iaan ara tua aei bwa iai bong ake ti a tia n anganaki ibukin tabekan aia tabeka ara botanaomata ao I taku ngai bwa e raoiroi riki karaoan te iraorao imarenami n te aro bwa e na nakoraoi naba ara Auti. Ao I tiku n aron au babaire anne. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao are ko a kanakoa am babaire bwa e ti kakawaki bwa N na ti kaitiaka ana maroro te Beretitenti ae karineaki iaon te tua bwa e aki kababanea te Tautaeka bwa e kangai *Government shall have precedence* are e na moanibwai ma e aki kangai *Government shall have those days* are tao e nang bon baireia naba ao ngkana akea kanoana ao ai bon akea kanoana e a bon tiku n arona anne. Kanga ti anne ti a tia ni iraorao te Tibiika ngkoananoa ni kawenea ara bubuti ao ti teimatoa ni iraorao ao ngaia ae ti a nakon am babaire ae ko a tia ni kaotinakoa ao ti karabwako iai. Ao e kakawaki bwa e na matata bwa *shall have precedence* e na moanibwai ma ti aki ae ti ngaia bwa e aoria n ae e matata naba. Ao I karautaeka n aron tao otan te Beretitenti tao bwanaau ae I uouotia. Ao ngkana arona bwa iai te kairua ae e karaoia te Tautaeka ao anne tabera ke tera ae ti na riai n titiraki ke n titiraki iai ibukin ana waaki te Tautaeka ao anne tabera. Ao kanga ti aki kaitara n taai n aron ae ataaki ma anne kanoan tibwangara ma I taku bwa e na riai naba ni butimwaea anne te Beretitenti bwa ngaira taan tirobaea ana waaki te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rarabwa are ti bon teimatoa n otara arei are bon te ana bong te Tautaeka ae e taneiai iai ao akanne ae e na bon tiku bwa baireana, ao n aron are ti a tia ni katerea n ana kano ate Tautaeka are ti uotiarake ao anne ngkanne ae I taku bwa ti kateitei iaona. Ma e koaua bwa akea buren te iraorao ma are iai taai ae e raoiroi bwanaan te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara ao

iai taai tabeua ae e a bon kamatauninga kanga e a kakea bonganan te Tautaeka ao e a bon kakea bonganan te taibora. Ao e rabwa bwa e nang taekina ae a nang mwaiti aia kanoa ao ngkana tia tarai mwaitia aika a roko n te ingabong aei. E bon kan raa bane n roko ao ti teniman kaain aia itera. E ngaa ngkanne nanoia ngkana a taetaekina nanoia nakon Kiribati bwa e a kabane buakaaki te tai ke te mwane e raoiroi ni bon taetae ao e taraia naba ana koraki, nakon ae e a taetae ni kabubura bwanana ao kaain ana Party are a bon aoria tao a mat uke tao aera. Anne e aki raoiroi naba ni waakin ana Auti n Tei Kiribati, ao e na kaungaia ana koraki bwa are te Leader ngaia, e na kaungaia ni karorokoia naba iaon te tai. Ao ngaia ti bon kakan ni uneakina bwa are ti bon taetae ao ti bon karaoa te mwakuri. Ma e taetae ao akea kaain ana Party bwa ti ngaia teniman ao kaain naba te Party ti kaitaua ake i Nuka te Tia Tei mai Beru e teimatoa n roroko naba n te tai.

Ngaia are anne kanga ti bon taraia ao ti taku n tabetai e a bubura te bwanaa ma akea nanona n te mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Ngaia I a tia ni kanakoa au *ruling* tao N na bon angani ngkami bwa e bon uarereke kanoan ana ara bong aei ma kam na bon katoki nanomi ni kaetia raoi ao tia nakon naba ara bwai are imwina. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tataraia naba taan taetae taiaoka. Ana maroro te Beretitenti ae kataia ni birinako man kanoan ngkai te tabeka n te moaningabong aei. Anne bon te bwai ae ti a kaman ataia bwa are ngaira Taan Tei e bon bane ni iai tabera n tabetai iai tabeia Taan Tei ibukin aia botanaomata ae ana riai ni biriakinna. Ao e na kanga are akea kanoan am bong te Tautaeka bwa are ai ti te titiraki. Ao anne raoi bon kanoan te tabeka n te moaningabong aei bwa are akea kanoan ana bong te Tautaeka. Ko aki katauraoi te Tautaeka ibukin te bowi aei anne raoi bon kabwarabwaran ae akea kanoan am bong am kanoa n te bowi aei ko aki katauraoi ko aki tauraoi.

Ngaia are ngkana ko aki tauraoi ao ngaira ti nang tauraoi Taan Tei bwa are ngaira ti karaoa tabera ibukin te botanaomata, Taan Tei ni kabane raom naba akana irarikim e rawata naba aia kaoti. Ao are tao ana aki naba oti mataia. Ngaia are ngaira ti tei ibukia Taan Tei are ara bong are aia bong Taan Tei are ti aki ngaira kaain te kabineti. Ngaia anne ti kan kaitiaka naba are te roko n te bowi bwa ti roko ngkana bon iai kanoan ana ara kanakoa ma are e nang kanga tera ae ti nang roko naba iai ao are ai ti te titiraki. Ao anne ngkanne manga taraiko ngkanne te Tautaeka bwa antai ae karaoa tabena. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Beretitenti am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa bwa are e bon teretere bwa te maroro e bon okoro te Auti n Tei aei ana Auti n Tei Kiribati ao e ataia Kiribati bwa ngke e kainaki e roko te kainin n te aoraki ae e buti ae te Covid-19 n 20 n Tianuare te ririki aei, ao e a bon taonaki naba te mwakuri a rangi n rawata kanganga. Ao e bon ataia te Tia Tei ao te Leader n te Kaitara. Ao tao e a bukina te Tautaeka e a bukinia Taan Mwakuri bwa ti aki karaoi tabera n aron are ti taku ao rinanon ara kekeiaki n te aoraki aei ao iai naba ara Biira akana a bae bwa e nang abwabwaki riki mwakuriaia. Ao ngke e a rootaki Kiribati n te aoraki ao e roota naba ana waaki te Tautaeka ao anne ngkanne ibukina. Ae aikoa kakanoa ana bong te Tautaeka n ana Biira bwa are bon iai ana kainibaire te Tautaeka ae e na riai n tia 5 te Biira ni waerake ni katoa Auti n Tei, ai tibwa te Auti n Tei. Ao Auti n Tei aika nako e taona mwaaina.

Ngaia are I taku bwa ibuakon ana mena ao e na riai kanga ni kangai bwa tao bon ibukin te aoraki ma are akea. Bwa are e a manga kamaemaea te Tautaeka. Ao ngke e bon ataaki e a tanoata iaon Kiribati ao e ataaki bwa te kanganga ae e nang takabubura ti aki te kanganga ae uarereke ma ti kaitau bwa ibuakon te kanganga a reke naba ara Biira akana uoua akana a toka iaon te beba. Ma are ti na kataia ni kakaea kanoana n aron are I taku iai te ma maroro n te statement ti nang kataia ni kabongana ana bong te Tautaeka. Ao ti aki nanona bwa ti rawa n raa bwa ti bon maroro naba ma kaain ara Party ao are a bon kangai e aoria ma bon kanoa am bong te Tautaeka, a rawata bwaai aika ti kona ni kanoai tao n aekan aei te maroro ke tera bwa e aonga n ae kakanoa ana bong te Tautaeka.

Ma ti kaitau ao I aki birinako man are bon anne naba otara iaan te taneiai ae bon ana bong te Tautaeka e bon anganaki bwa e na kanoaia. Ao ngkana e aki kanoai ao iai ngkanne te kibu iaan are 24(2) e a kona te Tibiika n ae e na consult e na maroro ao e raoiroi ara tua bwa e koaua bwa kanga te maroro. Ma are ko a tia n anga bwanaam bwa tia bon katikua bwa te maroro are te Leader n te Kaitara e bon kangai are akea anne n te kaetieti ao tera burena ngkana ti bon waakina te maroro n akean te kaetieti. E bure anne bwa are aei ai bon katein abara. Ma are e aki noora naba kakawakin aei te Leader n te Kaitara.

Ma I karautaeka bwa e aonga ni matata nakon Kiribati bwa aongkoa ai bon akea te bwai ae karaoia te Tautaeka iai ara Biira akana uoua aika a reke tokaia bwa a tia ao ara Biira tao 5 ke 6 akana a tiku bwa are bon te aoraki ae e roota abara ao a bon rootaki Taan Mwakuri. Bwa e bon in te aobiti e kaan teuana namwakaina ke teuana tabun namwakaina ae e in te naan aobiti ao anne ngkanne bukina. Ma tao e aki matata ao e aki ataia te Leader n te Kaitara ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon boo atin kamatata iaon kanga te tabeaianga aron kanoan te bong teuana ma teuana n aron are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara ao e a tia naba ni kaeka te Beretitenti man ana itera.

Ngaia are ti nang nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba a bon tiku te botanaomata n otaia are kam a tia ni uaia ni kabwarabwara nako iai. Ao tia nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika: Te moan titiraki n te ingabong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata Hon.Taabeta Teakai Amuera. Ao e nakoim te Tia Tei.

KAINIBAIRE IBUKIIA TAAN MWAKURI NI KAMBWANA MAI TINANIKU

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwanaia kaain Tarawateinaieta mai Buariki nako Buota are I a tabekia n te moaningabong bwa te bwana ni kamauri nakoira, e moa nakoim te Tibiika, te Beretitenti, ao te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai kaain Kiribati ake a kona n reke ongoraia n te bong aio. Kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au moan titiraki:-

Tera te kainibaire iaon te katei boo ni mwakuri nakoia kaain Kiribati ake a kammwakuraki man taian kambwana mai tinaniku ibukin karaoakin taian karikirake aika a bubura iaon Kiribati ibukin te Tautaeka? E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae N na waaki ao ti teimatoa ni kaitaua te Atua ibukin te maeu ao te marurung inanon te bong aio. I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawateinainano ma au Taan Mwakuri man te Employment and Human Resource ni kamauri ngkami te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti aika a karineaki, ao ai bon ngaira aikai ni kabane Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ai bon ngaira ni kabane n te ingabong aio n aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta:-

I a karabwa te Tia Tei mai Tarawateinaieta ibukin ana titiraki aio ao aio ngkanne kaekana. E bon teimatoa ni kabonganaaki te kainibaire ibukin te tia ni boo ae $3.00 te taara n te aoa ibukia kambwana ni kateitei ma tinaniku ae a kammwakuria kaain Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e rangi ni matata. I taku bwa a kamatoa raoi bwa ngaia kambwana ake a roko mai tinaniku ao ni kammwakuria ara botanaomata ngaia a bon riai ni kabwaka $3 te taara n te aoa. Ao I taku bwa e matata anne ao I taku te Tibiika bwa e na matata bwa are tao te naan titiraki ae ti uouotirake n te Auti n Tei bon titiraki ibukin irantangaeaia ara botanaomata. Aio teuana mai ibuakon au titiraki irantangaeia naba au botanaomata. Ao kanga tao bon iai tabeua kambwana ae a waaki ngkai e titebo ma a tia n aki ira nanon ana kainibaire ke ni kamangora naba ana kainibaire te Tautaeka are e riai ni bwainaki. Ngkanne au titiraki nakon te Minita ae karineaki. E na kanga ni kakoaua bwa a bon karaoia ngkai kambwana ae a mwakuri ao a kammwakuria ara botanaomata bwa a bon kabooia n te boo aio. E na kanga ni kakoaua bwa e bon iraki nanon aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: Ko rabwa ni buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki ao e koaua iai au labour inspectors ao te OSH Occupational Safety and Health are a teimatoa n tuoi kambwana are aki ira te kainibaire. N aron ae I ataia tao ni irekereke ma Tarawateinaieta ao iai te kambwana are te China Railway ao I kakoaua bwa a kaboaki n te moantai $1.30 ao iai te tangitang are e a tia n roko inanon baia au officials ao e a tia ni karaoaki inanon Maati n te ririki aei te namwakaina ae nako ao I kakoaua bwa ngkai Taan Mwakuri mai Tarawateinaieta a kaboaki n $3.00 e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika I a karabwa te Minita ao I a karabwaia ana Taan Mwakuri ake a tia ni karaoa tabeia ao e nang matata te tua bwa are bon iai mwakaia te naan Labour Inspectors akana a kona ni karaoa te tutuo. Ao e bon nang matata naba ni bon tua te kammwakuri bwa bon te *offence* ngkana bon te bure ngkana ngkoe te tia kammwakuri ko aki ira nanon aio. Ao tao I ataa rongorongon are a bon karaoa te *inspection* bwa I bon ribooti nakon te Minita nakoia ana Taan Mwakuri bwa ana nako n tuoa te kambwana arei bwa e a kanga ni kammwakuria kaain Kiribati ao riki tao kaain Buota n te tai aio n te boo ae e nang uarereke ae $1.30. Ao I roroko ikekei n angiin te tai ao I bon noora aron te mwakuri te riringa bwa are a karaoa te kotiweei are aongkoa te kotiweei are inano. E nang korakora te riringa ao ko bon ataia ae e nang kabuebue. Ao ko noora aron te mwakuri ao e titebo booia ma naake a mena n te titoa ae

$1.30. Ngaia are I tarebonia kanga am section anne antai ake tabeia aio kam kona n nako n noora aio. Ao I karabwarabwa ao bon te bubuti ngkanne kona n *refunded* are kanga e bon riai n reke irouia n te moantai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua I a uotia anne bwa ai manga katabeara n ara aobiti ao tia waekoa n reitaki I a kaungako bwa tia *bilateral* iaon te itera aio ni buokaia am botanaomata ao e tauraoi n taai nako au aobiti ni butimwaiko ngkana arona nakon taai aika ana roko ao tia iangoia bwa tia waaki naba mai ikanne bwa tera are e tia ao ai ngaia naba. Ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ngkai e kona ni butimwaea te reitaki ibukin karekean ke kaboan mwiin booia te koraki aikai. Ma tao bon imwain ae I tekateka tao bon te bubuti nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri, bwa a bon riai tao ni bon iai te boraraoi ma kambwana ke kanga bwa I taku bwa ngke kanga e aki ribootinaki ao tao e bon kananokawaki ao e bon abwabwaki te rongorongo iaona. Bwa a *threaten* a kamamakaki ao I taku bwa iai te keiti are e reke are e katokaki te mwakuri. Bwa ngke a *complain* tangitang ao anaaki naba tabeman ni kammwakuraki. Ao ake a un n te kaawa ao ngaia are e a bon tia n toki te mwakuri tao irabong.

Ngaia are tao bon te titiraki, kambwana ngkanne n aron aikai tera ngkanne ae e na karaoaki nakoia ti na aki tabe ma ngaia bwa a nang bon roroko ni urua te tua n abara ma ara raa. Kanga bon te titiraki e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa e koaua tao anne te bwai ae skip n te moantai ao I kakoaua naba bwa kanga te kambwana aio tao e aki through moa te channel raoi inanon te Ministry ao ti noria ngkanne ao ngaia are tia waaki nako iai. Ao ngaia are I kakoaua are a katokaki uabong n aki mwakuri bwa ana ira te kainibaire ao ngkana aki ira te kainibaire ao ana bon kainaki. Ao I kukurei ni kaotia bwa ngkai au koraki aika Labour Inspectors ao te OSH Inspectors ngkanne a mwamwananga naba ngkai ni katoai taabo ni mwakuri ao iai taabo ake a bon aki ira te kainibaire ao iai mwakaia ni kaini taabo aikanne.

Ngaia are ko rarabwa te Tia Tei mai Tarawateinaieta bwa tia *take this on board* ao tera katamaroa are bon arona n te moantai ae waakinaki ao e na bon iai tao te tibanako ma ti na keiaki ni kata are iaona. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon

ara titiraki are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN TE FREIGHT REFUND NAKOIA KAAIN AON ABA

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabekarake au titiraki nakon te Minita ae karineaki n te mwane ao I a reita riki te bwana ni kakamauri mai irouia kaain ara abamwakoro ae Onotoa, n reitaki ma te bwabwaro ao bon kaain Onotoa ni kabane ni kamauriko Madam Speaker ma kaain am aobiti, te Tautaeka, te Beretitenti ma ana Minita ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ake ti a roko n ara bong aio ao bon taan ongora iaon Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

E kona te Minita ae rine are tabena aio ni katamaroa te freight refund ngkai e a karekea te kanganga ae bati nakoia kaain aon aba n aron aki rorokon aia kaako n taina ae riai ngkai e rootaki aia cash flow taan bitineti ibukin iremwen rereken aia refund. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei mai Onotoa ae karineaki ao aio kaekana ngkanne:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa iai ngkai te mwakuri ni katamaroa nakon te freight refund system are e a tia ni waakinaki n aron kabwakaan 50/100 te advance payment te freight refund nakoia suppliers. Kabwara au bure ibukin taetae ni imatang Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: I karabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua te kanganga aio ae ti noria ngkai bon tataren te kaako. Ae iai rekerekena naba ma aron te system ae kabonganaaki ngkai man ana botaki ni mwane te Tautaeka. Ti noria bwa e rikirake ngkai aron kanga te karekemwane irouia ara botanaomata ao n taai aika nako kanga ti aki nonora aron taren te kaako. Ngkai ngkana ko nako n te naan titoa ao a bon karautaeka taabo ni bobwai ake a bubura bwa ai bon akea kanoan te aiti baoki riki te naan kako ake a kaoaki mai tinaniku. Are e kanga ngaia are kanga ti bon nang *dependent* iaona ke ti nang maeu iai man bwaai ake a karokoaki mai tinaniku. N aron are kanga otau ao e kona n reke teuana ke teniua te namwakaina ao e a tibwa kona n reke aia *refund* te naan *suppliers* ake a otana te naan kaako mai tinaniku.

Iai naba te kanganga naba ngkanne are e kona naba n rootaki iai te naan

abamwakoro. Bwa are ngkana e aki bwaka te freight refund arei n aron are kanga e taekinaki 50% tao e kabwakaaki moa nakoim te suppliers ao e kona naba n rootaki aron kanga aia cash flow te naan bitineti are e aki roko raoi n tain otanakin aia kaako bwa a miss ana schedule te kaibuke ke kawain kaibuke ake a mwananga mai tinaniku. Ao ti na ataia bwa kawain kaibuke ake a mwananga mai tinaniku. Ti aki n are e katoa bong ke e katoa wiiki bwa e kona ni katoa namwakaina ke uoua namwakaina.

Ngaia kanga boutokaan te titiraki, e kona te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ni kakaea riki katamaroan kanga katokan te kanganga aio are tataren te kaako n reitaki naba ma kanga e akin ang tabwanin raoi kanga aia bobwai te naan *suppliers* nakon kanga aia intabon mai tinaniku.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao n aron are I a tia n taekinna ao iai taian katamaroa ao tao N na ti kaeta raoi te ota bwa e aonga ni matata. Bwa te ota mai tinaniku e aki *refundable*. E aki kona ni kaboaki mwiin aia ota ngkana ota mai tinaniku taian bitinei ae e na kabwakaaki iaan te freight levy. Tao e koaua bwa tao e a kan kaibibitia ma te *import levy* ao te *import levy* e aki *refundable,* te *freight levy* e ti mwakuri imarenan Tarawa ao aon aba ti aki mai tinaniku ao Tarawa, e bure are aongkoa e a *affected* aia ota taian bitineti bwa e aki bwabwaka aia refund man te freight levy. E kairaua te mena e ti refunded are mai Tarawa nakon te outer islands ao anne ngkanne kaetan raoi. Ma e rabwa bwa aio e na riai ni matata bwa I taku bwa e kairua bwa e nang bukinai te freight levy refund ae ngaia ngkai ae tuka te ota mai tinaniku. Ma bon akea rekereken te ota mai tinaniku ma te freight levy. Ti n aron te refund imarenan Tarawa, ngkana e kanakoaki te kaako nako aon aba bwa are bon oin are ngke e kateaki ngkoa e kateaki bwa e na kaboraoaki boon taian kaako ake a kakaboaki i Tarawa ana titebo ma boon kaako ake a kaboaki i buki.

Ngaia anne ngkanne bon ibukin te *freight levy refund* system ngke e kateaki. Ma akea rekerekena ma te ota mai tinaniku. Ao ngaia e riai i matata bwa ti aki nanona bwa e a toki te ota mai tinaniku ibukin te iremwe ma te *refund* ao te *freight levy*. Ma e ngae n anne ao iai katamaroa n aron are I a tia n taekinna ao tao e koaua bwa ngkana a rootaki kaain abamwakoro n aron iremwen rorokon te kaako bwa tao teuana bukina tao ni irekereke ma te freight refund iai taian katamaroa aika ti na karaoi n te itera anne. Ao teuana mai ibuakona n aron are I taekinna are 50% are e na *paid* n *advance* nakon taian *wholesalers* ake a kanakoa aia kaako nako buuki.

Te kauoua iai ngkai ae kanga ti iangoia bwa e nang bon kabwaka kantokan bwaai naake a ota mai iaon aba. E butiaki te wholesaler bwa e na kabwaka kantokan kaako ake a kanakoaki. Ao I taku bwa aio e nan ang ibuobuoki naba bwa are ngkanne te ota naake tao ota mai iaon abamwakoro a kona ngkanne ni karaoa aia refund iroun te treasurer n te outer island, ai ti aki iroun te Finance bwa are e bon mena iaara te treasurer naba a kona ni karaoia. Ao ngkanne e na bebete riki aia kanganga taian bitineti, n te itera anne ngkana a kamwainga aia kaako mai Tarawa nako aon aba. Ao I taku bwa e kakawaki anne.

Ma I taku bwa e na buoka aron te matata ao e rabwa riki buokan te titiraki nakon te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa te Minita ao I taku bwa I bon kamatata n aron are I kabwarabwara e koaua bwa ti aki te kanganga ibukin te ota mai tinaniku. Ma te bwai are I kataia n taekinna kanga aron biribirin aia mwane aia cash flow bitineti. Bwa are tera ae e rootaki iai? a rootaki man kanga tataningaan te bwaka mwane man aia freight refund. N tabetai ao e kona tao ni iremwe te refund arei are nanona e a rootaki kanga aron aia mwane inanon baia are e aki bwaka aia freight refund arei. Ngaia are tera te kanganga a miss te schedule are ibukin mwanangan te kaibuke man te tabo are tao e na mwananga mai Tiaina ao ni kangai nako Biiti nakomai. Ao anne ngkanne kanga bon te boto ni iango ke te ota are e bon tiku n arona are kanga akea irekereken ma ti te kanganga bwa iai kanga te leakage ke te raran nako are kanga e aki roko raoi ana *cycle* aia kabanemwane te naan bitineti ao e a bae ibukina bwa e a tuai roko te refund are man te freight refund. Ma ti karabwa te Minita bwa e taekinna bwa iai ana iango te Tautaeka bwa aongkoa te freight refund arei kanga ai bon taben naba te *consignee* ke taan ota mai iaon aba are ana ibuobuoki ma te *island treasure* are a *pay* naba nakoina ao akea ana kanganga te *supplier* mai iaon Tarawa bwa e a *pay* te *freight* ao e aki rootaki ana cash flow ibukin te ota are e na iangoia n are imwina. E rabwa ao ngkanne boutokaan te titiraki ngkanne nakon te Minita ae karineaki tao ni ngai ngkanne te system ae kanga e mwaneweia bwa are aongkoa e nang tabenna te treasure ni butimwaea boon aia freight te naan consignee mai iaon aba. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e raoiroi bwa are e titebo otara iaon te itera are irekereken te freight refund ma te ota mai tinaniku. Ao n aron ae I taekinna ewaa te katamaroa ae a karaoaki ao n aron are I taekinna I a

tia n taekinna ao n ana titiraki ni buokan te titiraki ao ni ngai ae e na manga waaki iai te bwai aei. Te advance payment are 50% e na moanaki n te namwakaina aio e a tia ni waaki ao I taku bwa anne are e na nang ibuobuoki. Bwa are kanga aron tein aio e kangai. N te tai are e kanakoaki naba te kaako mai Tarawa tao nako Abemama te shipper ke te wholesaler e a bon paid naba in advance 50% n akea te document ke taian raa are e na submit, ao anne ngkanne e na bon reke naba mai irouna. Aio ngkanne kanga buokan ana cash flow ao ngkana e uki ngkanne te kaibuke mai iaon aba nako Tarawa ao e a tia certify ni kabane taian beba ma taian raa ao e a manga paid 50%. Tao e koaua tao ti na manga bon teimatoa n titiraki ni kangai bwa e aera ngke e a bon aki kabwakaaki naba 100% n te tai naba arei. Ao I taku bwa ti bon riai n ataia bwa ti bon riai ni matata bwa ewaa te kabuanibwai ae na rik. Tao ti aki kangai bwa ni kabane.

Ma ti na uringa n taai nako ao akea temanna ae I kan atonga arana n te Auti aio, ao ewaa bwaai aika a tia n riki aika a nang kananokawaki. Ao bon anne teuana bukina ae ti aki tangiria bwa ti na manga kabwaka naba 100% n te tai naba arei. Ti na bon riai ni kabwaka 50% ao e nang mwaiti aika *involve* e nang korakora ti aki te mwaiti ae uarereke.

Ngaia are I taku bwa buokaia n aio ae e na buoka aia *cash flow* bwa are 50% ao ngkana e oki te kaibuke mai iaon aba ke tao mai ia ao e a manga paid are nikirana are 50%. Ao te bwai ae e nang men ariki ae kanga e nang birimwaka riki ae ngkana arona bwa e na kakeaki aio ao tao e nang bon akea ana kanganga te wholesaler ke te tia kanako kaako n te bitineti iaon Tarawa ai bon akea te *freight* ae e na kabwaka. N aron ae te kauoua e na bon kabwaka te consignee man te outer islands. Ao aio ngkanne e na karaoaki inanon onoua te namwakaina kanga te *trial period 6* te namwakaina ao e na noraki ngkanne bwa te *treasurers*. Bwa e raoiroi bwa te *treasurers* e bon mena iaan te *Finance* ao anne ngkanne are ti na mwakuri ma ngaia n te *system* ae e na karaoa te *refund* iai.

Ma e kakawaki Madam Speaker ao e kakawaki naba n ongoraan te Auti aio bwa ti na bon kaitiakia raoi bwa ngkana e koaua bwa te *freight refund* tao taian bitineti bwa a *complain* bwa e a bon *affect* taian *cash flow* tao e koaua tao e na taraaki anne. Ma kanga taraana bwa n te moantai te kaako are e kaboaki mai irouia a kabooa bitineti. Ti aki te bwai are a otanna n akea te mwane bwa are e otanaki mai irouia ma ti te bwai ae I taku ae uarereke ae kabwakaaki ngkanne ti te *freight*. Ngaia are kanga e kuri n aki eti ae e nang eti ae e nang bukinaki te *freight refund* bwa ngaia ngkanne ao *there's only a significant part and significant portion of the total cash flow* are e nakoia.

Ngaia are I taku bwa bitineti ana aki anga naba te ota ae e aki raoiroi ae aongkoa e *affected* aia *cash flow* man ti ibukin te *freight refund* arei. Ma e raoiroi e ngae n anne ma ti na karaoa te katamaroa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I a reita riki te bwana ni karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri n te mwane ao e koaua bwa iai te naan katamaroa naba ae bon waaki naba ana Botaki ni Mwakuri inanona. Ao I taku bwa are a bon ongora te naan suppliers aika kanga a bon uota naba bwanaia bwa tera ngke e reke naba buokaia n aia kanganga ae a wene nako naba ni maan n te tai are a kainnanoa iai te ibuobuoki. Ao I taku bwa n ana kabwarabwara te Minita ao e a matata naba aron kanga mwakurian bwaai. E koaua akea tokin te tamaroa ao aio buokan naba te kainnano are ana taraaki te naan suppliers bwa ngaia tao bon kingin naba angatain te Tautaeka ibukin kanga ana karekemwane naba mai irouia. E rabwa ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Iai riki mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao tao e a bon rauaki nanom ni kaekan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake ao E nakoim te Tia Tei.

KABONAKOAN ANA PART TE SOLAR STREET LIGHT AKE ANA BUOKA TIAINA

Hon.Koraubati Remuera: Ko rabwa Madam Speaker ao bon te moantai n taetae Madam Speaker ao I a bon tabeka bwanaau ni kamauri I a moanna nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai bon ngaira ni kabane ake tia bane n roko iaan ara taubuki aio Madam Speaker kam na bane moa ni Mauri n te moaningabong aio. E koaua Madam Speaker aio au titiraki are e toka iaon te Ota Beba n taekana ae kangai:-

Ao N na butia te Minita are tabena rinanon ana rabwata are e tabe ma te solar energy company bwa iai ana iango ni kaoi ao ni kabonakoi ana part te solar switch light ake ana buoka Tiaina? E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, eng iai ana babaronga ao iango au Botaki ni Mwakuri inanon te Kiribati Green Energy Solution ni kaoan ao kabonakoan ana spare part te solar street light ake ana buoka Tiaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao e a tia ni mwaneweia te Minita are iai aia babaronga are a baireia ao a tabeakinna ngkai ao bon iaon kawaina Madam Speaker. Ao e kakoauaki Madam Speaker bwa te karikirake aei teuana e kakawaki naba ibukin bwa ai moarara riki aba ake a tia n roko iai te karikirake aei Madam Speaker ao I taku bwa e noraki kakawakina ao bon ti te titiraki e na kona n reitinako ke tao e taretare bwaina ke tao tera bwaai ke manga bon tabeia Taan Tei bwa ana kaoi mai tinaniku spare parts ibukin te bwai aei Madam Speaker.

Ao e rarabwa ngkai e a tia ni mwaneweia ao buoka te titiraki Madam Speaker. Tao e na maan raa te babaronga imwain are e na kona ni mwakuriaki kaokain bwaai aikai Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Kabwara au bure Madam Speaker, e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua n te tai aio bwa are kanga bon akea moa ngkana tao iai taura ngkai akana a uruaki ao e raoiroi bwa tia manga bon ongora. N aron ara tabo ae te Green Gates aio e tauraoi ao e a tia ngkai n reitaki ma ana kambwana akana a karaoi kambwana aikai ao bwain taura aikai akana a na uruaki ke ana moantaai n uruaki, I a tia n reitaki ma te naan kambwana aikanne bon iaon Tiaina ke tao bon iaon taabo akana a karaoaki mai iai ao are e na tabe ni iokinibwai nako ikai. Tao e kakawaki te kantaninga bwa n te tai are e uruaki iai ao ana tauraoi ni karaoaki irouia ana Botaki ni Mwakuri ae te KGES Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa ao e matata ao I taku bwa a bon ongo kaain Maiana ana kabwarabwara te Minita ao I taku bwa te kantaninga Madam Speaker bwa a tia n ongo bwa a baronga aron otanakin bwaai aikai ao te kantaninga bwa bon iaon kawaina Madam Speaker ao ana taubobonga bwaai ni kabane ibukin otanakina iroun ana rabwata te Minita are e tabeakina te itera aio Madam Speaker. Ao ti kakoaua Madam Speaker tao e bon rekereke te titiraki aei bwa kanga ti noori ao I kakoaua Maiana e a bon maan naba n raa arei imwin te tai are e a kanimwaki iai ana street light ao a moanna ao I taku bwa tao te aekaki uoua ke teniua a manga aki mwakuri ao te kantaninga bwa kanga e reke bwa tabetaben ara iango ao ti noori ngkana ti buti n ara abamwakoro ao

e tuai ura. Ngaia are kanga e moantaai n raraoma te raraoma Madam Speaker ao ti tangiria bwa ana reitinako karikirake aikai ao ti noora bonganana ibukin kaain Maiana ao bon ibukin Kiribati ae bwanin Madam Speaker ao I taku bwa aei teuana taben te Tautaeka bwa are bon aei te rabwata ae e na riai n tobwaia ao ni kataia ni kateimatoa itera ni karikirake aika a kakawaki ibukia te botanaomata Madam Speaker. Ao e rarabwa Madam Speaker ao I taku bwa I kukurei n taekinna ao I karabwa te Tautaeka n ana babaronga are e a tia ni mwaneweia te Minita ao I taku bwa e a toki ikai Madam Speaker ao I a kukurei n ana kaeka te Minita Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita iai kaekana iroum e nakoim.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e moarara riki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ni buokan ana titiraki ao n aron are I a bon tia ni kabwarabwara ane e a bon wene anne e a wene inanon baia ara koraki ake tabeia aio ao ngkana arona bwa e na manga iai te kanganga nakon taai aika ana roko ao ti na manga tauraoi ni ibuobuoki iai Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Maiana ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita naba n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN KAUKAN AIA AKAUNTI KAAIN ONOTOA N TE ANZ BANK

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki iaon te Ota Beba ao e kangai taekana:-

Kainnanon ara abamwakoro ae Onotoa iaon kaukan aia akaunti ae te ANZ Bank e bon teimatoa naba n tuai man tobwaaki. I kan butia te Minita ae rine e a bwaka ia ngkai ana waaki te ANZ Bank n tobwaan te kanganga aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa:-

I karabwa ana tabeka ae kakawaki te Tia Tei ae rine mai Onotoa ao I kukurei n taekinna ae mwakuriaki aio iroun te ANZ Bank.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: Ao I karabwa te Minita n ana kaeka ao e bon mwakuriaki naba ao I ataia ae au titiraki aio kanga bon uoua naba te Auti n nako ao I tabekia bwa are e rawata te naan botaki iaon Onotoa ae a tangira kaukakin aia akaunti. Ao

n aron are ngkoananoa e taekinaki bwa kaukan te ATM aio e kaokoro bwa kanga te pass book ngkoa n taai aika nako are ngkai te kanganga ngkai bwa ngke I a uoti aia boki te naan botaki n aro ke tower mai Onotoa ao te kanganga bwa akea kanoan aia akaunti n aia pass book. Bwa ngaia over time kanga e a bitaki te system aikoa kabongana te pass book. Ma ngkanne te titiraki bwa aia mwane are inanon aia mena inanon aia pass book akea.

Ngaia are a nang kainnanoa te ibuobuoki te naan botaki n aro community iai naba te botaki ae tibwa tei ae kanga kaungaan te ununiki, ae ngaia ngkanne a tangira naba kaukan aia akaunti ae kakawaki bwa are ana kawakinaki raoi mwaane inanon te ANZ Bank. Ngaia are boutokaan te titiraki ngkai e a wene ni maan aio ana mwakuri te ANZ Bank tao ni ngai ae kanga e na taraia bwa e nang waaki. I ataia bwa e a tia ni waaki i Tarawateinaieta kanga te moani kakatai ma e a nang maan. Ao a tataninga naba ngkai kaain Onotoa ibukin kaukan aia akaunti ao N na butia te Minita bwa ni ngai ngkanne ae e nang roko ngkanne iaon Onotoa kaukan aia akaunti ma te ANZ Bank. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao eng e rabwa ti na noora aia kanganga kaain Onotoa n te itera aei ao tao bon ti aki naba ti Onotoa ma bon angiin naba te abamwakoro iaon Kiribati ao anne ngkai ae I bon kataia ngkai ni kaumakia ma te ANZ Bank. Ao ni katoa namwakaina ao I aki toki ni bowi ma te CEO ao ana Senior Management aio ti kakaraoia ni katoa namwakaina. Ao teuana te bwai ae I kataia ni kaokiokia nakoia bwa a nang bon ienikuria aron te karikirake ae kaukan taian akaunti iaon abamwakoro. Ao I taku bwa e kakauongo te Tia Tei ae karineaki n au kaeka ngkoananoa bwa teuana te titiraki are I taekinna ae iai ngkai ae e a tia ni waakinaki bwa kanga bon te bwai ae e na bon reianau aron karaoana ibukin kanga bon ibukin te waaki n te Bank are ngkana kona kauka te akaunti ao bon iai taian mena ma tera ae I taekinna ngkoa are know your customers. Ma I taku bwa bwaai aikai aika ana riai ni karaoaki n te tai ae waetata ao e koaua tao bon iai taian mwaneka aika ana riai ni bitaki nanoia ma I taku bwa e kakawaki nanon aio ao e koaua bwa are ngkai te pass book tao e a moanna n aki bwainaki ao N na kataia imwin aio ao N na manga bon taetae riki ma te CEO bwa ana bon riai ni kaumaka te itera aio e moamoa riki ni kaineti ma ana mena Onotoa are e a tia n tabekia te Tia Tei ae karineaki. Ti a kataia ni kibaria ao ni kakaea angana ae e n waekoa n toki.

Ma tao e kakawaki naba ma I taetae naba bwa I taku bwa I a tia n taekina are iai te *project* ae tao e waakinaki ao e kakawaki bwa e a roko naba ana

bubuti Onotoa ao ti na riai ni karinna ibuakon aba ake imwina are e na roko iai te ANZ ni kauka iai taian akaunti aikai. Ma e ngae n anne ao e kaineti riki ma am men ate Tia Tei ao tao N na bon bubutiko naba ngkana arona bwa tao e na reke mwawam imwin te Auti ao koa manga bon kawarai bwa tia kai maroroakinna ma te ANZ. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa bwa e a kanakoa ana taeka ni ibuobuoki te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa e nang kakawaki aio bwa ngaira naba kanga a beroro taningara n ara abamwakoro ao tera ngke arona bwa e reke ara tai ma te Minita ao tia bon tekateka raoi ni maroroakini kanganga aikai bwa e aoria n ae tao e na ibuobuoki riki aron tobwaakin aia kanganga kaain ara abamwakoro ae Onotoa. Tao anne te karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki bwa tia iraorao ma ngaia n ana aobiti n te tai are e mwakuri iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa bwa ngaia I a kantaninga rokona ma ana tiim ao tia karaoa te bwai ae ti riai ni karaoia e rabwa.

Tibiika: E a bon rau nanon te kaeka n te titiraki anne ao tia nakon are imwina te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. E nakoim te Tia Tei.

KATEAN AIA AUTI NI MAEKA TAAN MWAKURI N TE TAUTAEKA

Hon.England Iuta: Ko rarabwa te Tibiika moan teiu ni maroro inanon bowin te Auti aio ao I a karimoa te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ao kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te mataniwi n te Kaitara ao ai ngaira Taan Tei ni kabane. Kam na bane ni Mauri n tamaroan te ingabong aio. I a bubuti tabekan au titiraki are nambwana 49 iaon te Ota Beba are e kangai:-

E kona te Tautaeka ni kaunga ao ni boutoka katean auti ni maeka bon ibukia ara botanaomata ni kaitara tangiran te ka maeka irouia Taan Mwakuri are a mwaiti mai ibuakoia ae a bon tangiria n tiku bon irouia?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Beru n ana titiraki ao aei kaekana:-

I kaitaua te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio kaekana. E tauraoi te Tautaeka n rinanoa te bubuti ae oti n te titiraki ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E koaua e rangi n rabwa ana kaeka te Beretitenti ao kanga e aki nang katurua raoi bwa tera ana kantaninga te Tautaeka. Ao e koaua e bon rawata ngkai te kan maenako irouia te koraki angina taan maeka. Ao a bon toki nanoia ni ibetutu ao bon aron te maeka ni Kiribati ao tera kanan natim kona kaonoia natia ake tabeman. Tera arom ae kona karaoia kona nang nikonikoiko ma aroia kaain am auti. Anne kanga bon anuara kee ao ngaia e kan koaua riki te roro aio e a rawata, ao ti aki ti mai iroun te Tautaeka ma iai aika a mwakuri ngkai ni botaki tabeua ao tao bon mai irouia bitineti naba ae a bon kan toronibwai bon irouia ma are bon te kanganga e aki tau ana auti te Tautaeka ao akea naba nneia ke abaia are ana nako iai.

Ngaia are bon ti te bubuti bwa ngkana iai ana kantaninga te Tautaeka tera ae e kona ni kamatata te Beretitenti bwa e aonga n ae rau te nano n te ongora bwa ngaia tao bon iai te waaki ae e a kan roko. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki ao e koaua e bon matata bwa ni bon aron are e taekinna uoua iterant e kanganga. Bwa teuana aki taun te auti ni maeka ao te kauoua kanga rikirakeia aomata naba ni maeka. Ao te kateniua ae kona n taraaki aki taun naba te tabo ao te aba ke te space ibukin kaungakin te kateitei bwa are e koaua iai te naan tabo ni katarau ke ni katango mwane ibukin katean te auti ana auti temanna ma temanna iai te housing, ia ite DBK iai te Bank are ko bon kona ni kawari ni kakaea boon am auti iaan te bwai are te tango mwane ke te loan scheme.

Ma e koaua ngkai iai ae e tia ni karaoia te Tautaeka iai ana beba are e a tia ni uotiarake te housing bon te ririki ae nako ao e a tia ni kabwatia te Tautaeka ae e nang kaungaaki te botaki n auti ni kaunga kanga te bwai are te kateitei n aron are e katean te naan properties ke katean te naan auti ao n taabo ake e na kona ni karekemwane naba iai ao ni kabebetea kanga te kanganga ngkai n akean karakon te auti.

Ngke e kanakoa ana babaire te Tautaeka ao e na kaunga bwa e na reitaki ma te KPF ke te kaintabwii ngkana e nang aki nako ni karina ana mwane itinaniku e na kataia n ana nanon te KPF bwa e nang kabongana ana mwane ni invest te naan property iaon Kiribati. Ao riki n tarai taabo aika a kona ni karikaki ke tao bon te naan space ngkai aika iai ma a kona ni manga katamaroaki tao ngkana ai ti aki ti teuana te Auti bwa a nang karekeaki te naan borauatao tao iraua te naan auti aika ana kona ni maekanaki iai ao e aonga ni katoka te kanganga ao ni kaea naba nanon are e tangiria te titiraki n ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru. Ma

anne ngkanne ae e a tia ni bwaati e tuai ni karaoaki nanona bwa e bon bwaati inanon tokin te ririki ae nako ao e a waaki naba kanga kanganga te aoraki ae e a manga taonaki Kiribati.

E a tia ni wene te kantaninga ao te babaire ma ai mwakuriana ngkai ao akanne kanga ae ti nang kaotia nakon te Tia Tei bwa iai te kakamwakuri ae e a waaki iai. Ao bon iai naba te kantaninga are e taraia te Tautaeka ni kaunga ae bon kanoan ana motinnano ma e tuai kanakoa are kanga kabwakaan te housing allowance are te allowance nakoia Taan Mwakuri n te Tautaeka ake a tuai n reke aia auti.

Bwa te kantaninga bwa ana bon kaungaaki te koraki ake iai abaia riki bwa ana kona ni kitana autin te Tautaeka ao ana kona ni mwakuri man aia auti ke ni kateitei n abaia ni katei maekaia bwa are iai abaia n te aro are e na maawa te auti ibukia Taan Mwakuri ake tao e kanganga riki reken aia tabo ni maeka. Ao tao akanne buokan kaekan buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rangi n rabwa ana kaeka te Beretitenti iaon kamatatakin ana waaki te Tautaeka ibukin buokaia taan kainannoa te maeka. Ao tao bon iterana naba teuana aki kona ni ibuobuoki nakon te private sector te Tautaeka ao a mwaiti te auti ma angin auti ngkai irouia ae tauraoi e tauraoi n ake mai ieta te rinan are mai ieta e aki kona ni koro aomata aika a mwakuri mai inano. Ngaia are bon anne aia bubuti te koraki ae I kataia ngkai n tabekia ae bon iai kainnanoan ae a bon tangira buokaia ni itera aika te housing allowance ao tera are bon akea abaia ao tao a tangira katauraoakin te aba buokakia ngkana e riiti te Tautaeka ao kamwaawa te tabo arei ni kangai ao kam a nako ni maeka ikai irabubua ke tao e buoka te private sector ni kangai kam a katea tao kaka iraua te auti. N aron ae kakaraoaki itinaniku tao ti bon tuai roko ma e kakaraoaki itinaniku anne kanga te kantaninga ae ti na uarokoira nako iai ngkana ngaia. Bwa e aonga n ae a mweraoi te koraki ni kabane te kantaninga. Kanga bon ti anne te bubuti iai buokan te private sector ae e na kona naba ni kaungaaki nakon te itera aio taiaoka ti katauraoan te aba ao te mwane ngkana ngaia. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa anne e waaki ma te Tautaeka kanga ti a tia naba ngkai n reitaki ma te private sector tao ti maroro moa iaon taren te naan kaako ma inanon te maroro ma te rabwata ae te private sector ae e nang kakukurei ao a nang kaotia bwa a tauraoi ni waaki ke ni ibuobuoki ma te Tautaeka ni kona ni invest ao anne ae kakukurei man bwanaan te KCCI ao kanga bitineti ake a bubura ao ake a bon uarereke

are kaain te KCCI n aron tian te maroro ma ngaia ao akanne itera ngkanne ae a kona n taraaki n anganaki tao te aba bwa ana kona ni kateitei naba iai. N aron are kanga I taekinna te Tautaeka e nang tauraoi ni katei naba te naan buildings aika a nang buburakaei n aron are ti na kaunga te KPF bwa aonga naba Taan Mwakuri ake a uarereke booia a kona naba n rinnako kanga ti nonori i Biiti ae te naan blocks ae e kan bwii ae iraua ae a kona ni kateaki ao a mwaing nako iai a mena irarikin te karinan boo are e na aitara raoi ma aekaki ni maeka aikai.

Teuana te rabwata are e a tia ni waaki te maroro ma ngaia te private sector ma te itera aei moa ti taratara te ibuobuoki iaon tataren te naan kaako. Ma tao e na bon kanakoa te Minita are tabena ma te bwai ae kakukurei a tia naba ni kaota kanga katauraoia ni kona naba ni ibuobuoki ni kabanea aia mwane ni buoka te Tautaeka ni karikirake ma ana iai bwaai aika ana tauraoi are ana anganaki kabebetean aia mwakuri. Ao e rabwa tao akanne taeka tabeua ni kamatata.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rangi n rabwa ana kaeka te Beretitenti kanoan ana kantaninga irouia te botanaomata inanon taai aika imwaira ao n aron norakina ao ti roko i Kiritimati n ae nako ao a bakataea te aba kaain Kiritimati e tei aia auti teuana a manga kateitei naba akea te tare n te aba iai. Tera ngke e kona n reke te aba ae tauraoi iai tao iai aba tabeua ae aikoa kona ni kabonganaaki kanga a tei ni bakataeaki ngkana e kona te Tautaeka n rinnako. N rinnako ao e a butia taan ababa bwa e nang buoka ni bwai ma ngaia bwa e nang ritinna bwa aonga ni kabonganaaki ibukin maekaia te botanaomata. Bon te kantaninga ma tia katuka anne nakon te taina ao e rabwa riki kaekakin te titiraki.

Tibiika: Te Beretitenti iai mai iroum ao I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan am titiraki te Tia Tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

TE KANGANGA NAKON TEUANA ANA TUNGA ONOTOA ARE E KAAN MA TE MARAE NI WANIKIBA

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki ae kangai taekana:-

Iai ngkai te kanganga nakon te tunga are e kaan ma taari mai tanrake nakon te nei ni uakaan ma te marae ni wanikiba. N tain te onia n taai aika nako ao n tabetai e a toka taari iaon te kawai are e biri ietan te nei nakon te marae ni wanikiba. E kona te

Minita ae rine are tabena n tobwa te kanganga aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa:-

E tauraoi ai Botaki ni Mwakuri n tobwaa te kanganga ae tabekia te Tia Tei ae rine. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e a kaeka naba are e na tobwaia ai rabwara anne are bon aran ara Party aio Tobwaan Kiribati e bon riai n tobwaaki ara kanganga. Ao ti karabwa te Minita bwa are e koaua te kanganga aio a bon riai n roko tao ana intinia bwa tao ana kamatebwaia bwa tera raoi te kanganga ngkai e a reke te aekaki n rootaki iai kanga rietan taari ni kona n rakanako nakon te kawai. E ang ao boutokaan au titiraki ngkanne tao tia baka n ongora iroun te Minita ae karineaki bwa ni ngai ngkanne ae kanga tao e na waaki ana Botaki ni Mwakuri n nako n noora te kanganga aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao eng I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa te karikirake aio e titebo ma ti aki ana karikirake ara Botaki ni Mwakuri ma iai te botaki teuana ae kanga a karikirake ngaia ngkai te bwai ae ana karaoia ara koraki ara intinia ana kataia n reitaki ae kanga e taekinaki te nei ke tera arei kanga n aron te titiraki aio are nanona ngkanne bwa ana karikirake te Botaki n Akawa ti na reitaki moa ma te Botaki n Akawa bwa are nanona ngke e karaoaki te nei aio ao bon iai bukina irouia kaain te tabo n akawa ake a karaoa tunga ao e taku ngkai bwa iai te reitaki are e na karaoaki imarenaia ara koraki ma te tabo n akawa ao tao te MIA bwa are ana karikirake ni kabane iaon abamwakoron Kiribati are e na bon riai n ataaki e na riai ao tao akanne. Ao e aoria bwa tia kaeka te titiraki n te tai aio ao tia kataia ni kabira aron te mwakuri ni katia ti na reitaki ma rabwata aikai ao tia kakaea bwa tera arona ao tia waaki. Ao I taku bwa a waaki ara koraki ngkai ni kataia n tobwa raoi ana kanganga Onotoa n aron are e tabekaki iroun te Tia Tei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata; I karabwa te Minita ao tao e mwaiti te irekereke ma te karikirake n tea io ao ti kantaningaia bwa aia boutoka ana bon boutoka naba ana Botaki ni Mwakuri te MISE. I ataia bwa e a bon wene ni maan kanga aki taonakin te kiba

nako buuki ao aio naba e na kona ni karika aron mwaingingia Taan Mwakuri ma te kantaninga bwa tao n tokin te namwakaina aio ao kanga bon te kantaninga ao Onotoa e na bon bae ni kauka ana kibakiba. Kanga boutokaan te titiraki Madam Speaker bwa tera ngke a bon moan toka n te wanikiba kaain ana tiim te MISE aoria ni moanibwaia naba ana kanganga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao n aron ane e bon mwaneweia naba n ana taeka are e bon kanganga naba ngkai te mwananga nako ma ti kona moa ni karaoi mwakuri ake kanga ti na bon karaoi i Tarawa ikai imwain are e na kona n reke te mwaea nako aon aba. Aki naba tangiraki ara intinia ngkana a roko i Onotoa ao a nang manga maeka n tiku n te tabo teuana ae e a kakoroaki naba teuana te namwakaina ke tao teuana te wiiki ke tao tenibong ke tao are a roko ikekei ao a karaoa naba aia mwakuri. Ma ngaia are tao e bon koaua anne ngkana e toki bukin te bwai ae ti mena inanona n te tai ao I taku bwa ane a noraki naba taabe ake ana riai ni karaoaki n te tai anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua te Minita ae ko karineaki kona aki raraoma bwa Onotoa e a kaman wene naba baina ibukin butimwaeakin bwatintia aika ana roko iaon ara abamwakoro. Ao te tabo naba are e na karaoaki naba iai te mwakuri kanga e bon tionako are nanona ngkana kam bon roko ao kam a bon waaki naba ni mwakuri. Ma ti karabwa te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri bwa e kaotia bwa kanga iai te reitaki ae tamaroa ao waekoan karaoan te mwakuri nakon ara Biira ae Onotoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao tia waaki inanon kanga te iango anne ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia Tei.

KARAOAN ANA RAWA N RORO NIKUNAU NI ITERANA ARE MAI MAIAKI

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao kai ai tibwa au moantai n taetae inanon waakin te

Auti n te wiiki ao I a kan reitai ma raou n Tia Tei n anga bwanaan ara Biira ae Nikunau kaain ara abamwakoro ae Nikunau ni kamauri nakoim te Tibiika Madam Speaker, kaain am taibora, te Beretitenti ae karineaki ma te kauoman ao Minita, te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane taan ongora ao bon ara kamauri naba nakoia kaain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni Mauri. Ao aio au titiraki nambwa 51:-

I kan rimwiin au titiraki n taai aika nako iaon karaoan teuana riki ana rawa n roro au abamwakoro ae Nikunau ni iterana mai maiaki ngkana e kona te Minita are tabena n taekinna bwa e a bwaka iaa ngkai te karikirake iaon aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a reiti taeka ni kamauri n te ingabong aei nakoim te Tibiika ao ngaira ni kabane kaain te Auti ao taan ongora kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne kaekan ao imwain ae N na kaeka te titiraki ao I a bubuti bwa arau anne e bure ti aki Tekeeua bwa Teekeua bwa e a rawa n ae bure atongan arau ao I aki tangira anne bwa e na ririki. E rabwa ao aio ngkanne kaekan te titiraki:-

I a moana au kaeka ma te karautaeka ae abwabwaki bwa n te tai moa aio ao e tataningaaki rokon te bwai ni ken rawa. N rokon te mitiin aio ao e na kona ni waaki moa mwakuri ni katamaroa nakon raawa ni booti ake a tia ni katauaki ibukin abamwakoro. I kukurei n taekinna bwa ana kona ni manga taraaki raawa aika a boou n taubobongan te mwakuri ni katamaroa aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao e a kaetaki aram n aron are bon etina raoi. E nakoim te Tia Tei ngkana iai buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka ao tao n otau ngkanne n te kaeka ao kanga e bon kona ngkai ni karaoa te raw ani iteran ara abamwakoro are mai Maiaki. Ma te kanganga ngkai bwa n aron ae taekinna te Minita e taningaaki rokon te bwai ni ken rawa. Ao bon ti buokan moa te titiraki bwa kanga n au iango moa ngai kanga e bon mate buaka aron tabekan ara titiraki n te tai aio bwa ngaia e tuai n roko te bwai ni ken rawa. Ma tao I a kan titirakina te Minita e na roko moa ni ngai te bwai ni ken rawa aio. Ko rabwa.
Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokaan ana titiraki ao e koaua tao kaekaan anne ngkanne ti kakaitau ao tao N na moanna ma taeka ni kakaitau nakon te Tautaeka n Tiaban bwa are ngaia are e a tia n anga nanona bwa e na mwanena

ngkoa te karikirake aei ae kanga te trencher e kona ni kore ate bwaa e cut ao e a manga kenna. Ngaia are ti kakaitau bwa n aron moan kaongoakira n aron au kaekaeka kam ruamwiin au kaekaeka n taai aika nako ao aongkoa e na roko ni banen te ririki aei ao manga te rongorongo ae boou bwa aongkoa e na roko inanon Aokati ke Tebetembwa ao e a moantaai riki.

Ngaia are man akanne ngkanne ao e a waaki naba ngkanne te mwakuri. E aki mate buaka am titiraki te Tia Tei e ngae ngkana e a okioki e aki mate buaka bwa are aikai ana riki bwa kanoan ana babaronga te Komete are e tabeakin aron raawa. Bwa are te Komete anne e kaainaki irouia kaain te Enuaromenta, kaain te Fisheries, te FSO Committee ao kaain au tabo ni mwakuri ao tao bon am Kauntira ao antai riki ake a rekereke. Iai naba ngkanne ana priority te Komete aei n tarai naba aba tabeua aika a nang kainnano. N aron kaeakin aron aia rawa n rororaken kaibuke, I taku bwa teniua ke aua n aba aban Kiribati akana ana moanibwai ngkai.

Ngaia are ngkana tao arona bwa e na roko ara mitin anne ti na kataia ni moanibwaia aba akanne ao tia kona ngkanne ni manga tarai akana imwina ngkanne nakon te phase are imwina bwa are bon ti tewaana moa ara mitiin ae e na roko kanga te kaibuke ni kenken ao ni koro rakai. Ao ngkanne tia manga iraorao nakon are imwina e aki mate buaka am titiraki te Tia Tei bwa are aikai ngkanne a kona n riki bwa kanoan waan te Komete are e na babaronga aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a nang kaitaua te Minita ngkai e noora au titiraki aio bwa e aki mate buaka. I kaitaua ao tao a bon ongora kaain Nikunau ae e aki mate buaka aia titiraki aio ngkanne e taekinna te Minita bwa iai ana priorities are e a tia ni karekea tao ti karina naba Nikunau irarikina e a ururinga naba aia tabeka kaain ara abamwakoro aio. Tao buokan riki ngkanne te titiraki Madam Speaker. Eng ngkai e ataia bwa e a kona ni buokaki ara titiraki aio ao ngkanne I a kan bubutia te Minita iai taabo aika ti tarataraia bwa e na karaoaki te rawa iai n te kaawa. Ao I kan butia te Minita ngkana e kona ni karaoaki te kamatebwai imwaain rokon ana mitiin anne tao imwain karaoan ana karikirake aio. E na kona ni karaoaki te kamatebwai ibukin karaoan te rawa n te kaawa ae Nikumanu teuana te tabo i maeaon ana tabo te KUC ao te kauoua n tabo are bon te raw ani kawai iaan ngkoa maneaban te kaawaa ae Bobou. Ngkana e kona ni karaoaki moa te kamatebwai bwa e ngaa te tabo ae e na kona n angaraoi raoi ibukin karaoan raoi ibukin karaoan te rawa iteran te borau man te itera maiaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua n aron rongorongona ake I anganaki ao e koaua e mwaiti ana bubuti Nikunau inanon taai aika nako naba tangirakin mwaitin ana rawa te naan kaawa aika a kakaokoro tao ni ikotaki ma am kaawa akana uoua ke teniua ake ko taekin te Tia Tei. Ao e koaua bwa e abwabwakin mwakurian aio ao riki ngkai kanga iaon kawaina te babaronga aio ao N na bubutia naba te Tia Tei bwa e na iraorao ma ana Kauntira bwa e aonga n ae karaoa raoi bebana rinanon te MIA ao e a kaotia naba bwa kanga ana *priority* nakon ana rawa ngkana e a waaki te mwakuri e aonga e tia naba te process imwain rokon ara mitiin aei ao tao e tia phase 1 moa ibukin te naan abamwakoro akana a bon nang kakaiaki ao e kakawaki bwa I a taekin naba abamwakoro Madam Speaker bwa e kakawaki ae e ongora Kiribati ao anne ngkai ae e nang *priority* n ara ken rawa bon aba aika Maiana, Aranuka, Tabiteuea Maiaki ao Nonouti ao Onotoa kanga akanne te naan priority n aba akana ae kam bon noori ngkai ae kaibuke ngkana a roko ao a beibeti itinanikun te aba riki ngkana tao e ora are a bon aki kona ni waerake booti ma te naan raanti ake a uarereke bwa a nang korakora rakaia.

Ngaia are a tiku ngkai bwa kanoan ara priority ngkana arona bwa tao e tia moa phase 1 moa nakon abamwakoro aikai ao tia manga eweki ngkanne abamwakoro akana tao a tangiri aia rawa ao tao katamaroa moa raawa ake a bon waaki ngkai ao tao imwina ngkanne tia manga nakon are imwina. E koaua e na aki bebete karaoan aio Madam Speaker ma e kakawaki bwa ana wene inanon ara babaronga ao ngkana e waaki te waaki ao e a waaki naba nakon beba are te babaronga ake a tia ni kaman karaoaki imwaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao ai bon kabanean buokan au titiraki ao eng tao bon te kaitau riki ae abwabwaki nakon te Minita ae karineaki ma kaain ana Botaki ni Mwakuri ibukin te karikirake aio are e bon noria bwa e bon nang korakora kainnanoana iaon abamwakoron nako Kiribati. Ao eng are e a tia n taekini abamwakoro ake kanga a priority irouna ma tao n tokin ana list anne ao e a karina ngkanne Nikunau imwina bwa ngaia ngkanne imwin abamwakoro akana a nang kakaiaki akanne ao tera ngke e a mwannanoa ara abamwakoro irarikin anne.

Ao e raoiroi bwa ai bon te kaitau riki ao tia kantaninga ngkanne are e na waaki iai te Minita ma ana tabo ni mwakuri tao inanon namwakaina ngkanne Aokati, Tebembwa ao e a waaki naba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e koaua ti bon taraia ara mitiin ae teuana aei e mena ao tao e tuai kan bane phase 1 ao e a uruaki naba ao ngaia are iai ara kataratara bwa ti na kona ni manga kakaai riki bwa are te mitiin aio ibukin ongoraam te Tibiika ao kaain Kiribati e na kammwakuraki iroun te Atinimarawa are bon ngaia ae kanga e karaoa te service ae kanga e karaoa te kenken ao n raa kee. Ao e koaua bwa te moantai ngkoa ke ti initiate ana bon mena n ara tabo ma e a tei raoi te rabwata are kanga tabena te mwakuri ni kenken ao ngkanne e na waaki ma anne. Ao ngkana arona bwa iai te kantaninga ao ngkana arona bwa antai ae e na ataia e a manga kerake korakoran te Atinimarawa ao e kona ni manga kakaea angan tewaana bwa tao e nang loan bwa are a roko ana asset ae teuana aei ao antai ae e na ataia a kona ngkanne ni birimwaka karikirake ai uowaa. E aoria tia kabaea iai bain te Minita te Fisheries bwa e a manga reitaki ma ana koraki ni manga noori kanganga aika bwa e taotaobuki moana ao ti aki mwakuri aika a bebete bwa a mwakuri aika a bubura ao a maan karaoaia. Ma e koaua tia iraorao ma te Tia Tei nakon taai aika ana roko ngkana arona bwa e roko ara mitiin anne ao imwin are ti na waaki nakon phase 2. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maian Hon.Koraubati Remuera ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN TIBWAN MAIANA TAURA TIORA

Hon.Koraubati Remuera: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki are e toka iaon te Ota Beba naba n nambwana ae 36 ao aio taekana Madam Speaker:-

Iai abamwakoro tabeua ake a tia n roko tibwaia iaon tauran mwenga ake a maeu man korakoran taai. N na bubutia te Minita bwa ni ngai ae e na kona n reke iai tibwan au abamwakoro ae Maiana n te tibwa aio? E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana n ana titiraki ao aei ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker ao n te tai aio ao au tabo ni mwakuri e tuai kona ni kamatoa bwa e na reke ni ngai tibwan Maiana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao I kakoaua are

bon te titiraki aio Madam Speaker e bon nako mai irouia kaain Maiana I taku bwa e kakawaki are tao a bon tia n ongo are kanga a tia n tibwatibwaaki bwaai aikai Madam Speaker ao I nang karinea nanoia ni kan ongora Madam Speaker bwa e koaua e korakora kakantaningaan te buoka aio Madam Speaker ao I taku bwa kanga e bubura riki nakon are katauraoia Taiwan n taai aika nako ao a nang ingainga nanoia ni kan reke naba aia bwai aei Madam Speaker. Ao buokan te titiraki Madam Speaker n aekakin are e kabwaranakoa te Minita ao e tuai kona ni kamatoa bwa e na reke ni ngai tibwan Maiana Madam Speaker. Ao N na bubuti Madam Speaker nakon ni ngai ae e na kona ni kamatoa iai Madam Speaker ana Botaki ni Mwakuri.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ao are n te tai aio are a tuai moa n roko te naan solar light aikai a tuai moa rko rabwataia ikai ngaia are kanga anne bukina are I rawa n are I a biri rimoa naba n taetae ao e aki koaua au karaki are I taekini n te Auti n Tei aio ao e a manga reke bwa unia te Tia Tei ae karineaki ma ana Botaki ni Mwakuri.

Ngaia are I bon karaua nanona bwa e bon tuai moa kona. E na reke tibwan Maiana n te tai aio I tuai ataia bwa ni ngai te tai ae e na reke iai. N te tai are ana roko iai te naan taura aika a boou aikai bwa ngkai n te tai aio te katautau bwa aongkoa i nukan te ririki aio. Ngkana a roko ngkanne i nukan te ririki aio ao ngkanne N nang tibwa manga kona ngkanne ni uotia nakon te kabineti bwa ia aba ngkanne ake ti nang manga angania tibwaia aikai. Ngaia are anne are I rawa are I a biri rimoa naba n taekinna au karaki ao a kanaki n te anti bwa e aki koro nanoia. Ngaia are N na karautaeka e na reke tibwaia kaain Maiana I bon tuai moa n ataia n te tai aio bwa ni ngai ma ana roko tibwa aikai inanon nukan te ririki aio. Ao n te tai are ngkana a roko iai te naan taura aika a boou aikai mai iroun Tiaina ao ngkanne N nang tibwa kona ngkanne n atonga ni kangai a na roko n te tai arei tibwan abamwakoro aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao e nang bwarabwara raoi ana kamatata te Minita ao e bon rau nanoia kaain Maiana ngkai ataia bwa e na bon roko tibwaia ao bon inanon taina Madam Speaker.

Ao bon te kaunga nano Madam Speaker nakon tao te rabwata are e tabeakinna te buoka aei Madam Speaker ngkana e kona riki ni kabaitia ao ti ongongo ae kanga a bon uatabeuaia ni kaoia ao tao iai ake ana manga roko imwina ao a tibwa manga baronga aron

tibwaakina Madam Speaker. Ao e rarabwa Madam Speaker I taku bwa kanga e a bon rau naba nanon te ongora Madam Speaker ao I taku bwa e matata bwa e na bon reke tibwaia kaain Maiana Madam Speaker ma inanon taina Madam Speaker. I a kawenea naba bwa kanga te bubuti nakon te Minita ae karineaki ngkai e kona ni moanibwaia tao n te roko are imwina Madam Speaker e a karina aran au abamwakoro ae Maiana Madam Speaker bwa e na reke naba tibwana ao e rabwa riki Madam Speaker.
Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao ae koaua ngkai aba aika a tuai n reke tibwaia n te taura tao n tibwaakin te solar light are I a warekia naba, Butaritari, Marakei, Tarawateinaieta, Maiana, Aranuka, Kuria ao Nonouti aikai aba aika a tuai n reke tibwaia ngkanne ae bon te solar light. Iai aba ake a kaman tia n reke tibwaia mai mwaaina. Are kanga moan rokon ana taura Tiaina are e moanaki man ake a rangi n raroa n aron Tamana ma Arorae ao Makin ao Banaba ao te itera mainiku, aikai ana manga tiku n tataninga te tibwa are ngkana a bane moa n tia n toa aba aika I taekini aikai ao ngkanne a manga tibwaaki ngkanne nakon aba akekei ni ikotaki ma Tarawateinainano ma Betio.

Ngaia are anne ngkanne kanga aba aika kanga ao ara kantaninga bwa ni mwaitin te solar ae e na roko bwa 7,500 mwaitina te taura aio ao e kanga ana bon toa ngkai aba aikai. Ma are mwaitin te household i Kiribati n aron ae mena ngkai iroura tebwi tabun te ngaa te 11 te ngaa. Nanona ngkai a tia n tibwaaki akana imwaina nanona kanga bon iai te katautau bwa tao te tibwa ae e na roko aio a kona n ae a bane naba n toa baia aba ake a bon tuai ngkai man reke tibwaia. Ao anne teutana te karau nano nakoia Taan Tei ao e moarara riki nakon te Tia Tei ae e a tabeka te titiraki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bon rau nanon te Tia Tei mai Maiana n ana titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati ao e nakoim te Tia Tei.

KABWAKAN TE ITOMAN N TE RERIO IBUKIN UAROKOAN TE REIREI IROUIA ATAEI N TAIN TE LOCKDOWN

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika ni I a manga bubuti tabekan au kauoua n titiraki n te ingabong aio ane e mena iaon te Ota Beba ao e kangai:-

N ana waaki te Botaki n Reirei ibukin uarokoan te reirei irouia ataei n tain te roka aio ao e rangi n teretere iai aron kabwakan te itoman n te rerio ao

bon te intanete bwa e bon tuai n rangi n tamaroa iaon ara abamwakoro. E kakawaki ngkai e noraki bonganan iteran itoman aikai inanon te taneiai ae boou ao nakon taai aika imwaira ngaia are ti na bubutia te Tautaeka bwa ti rangi kainnanoa ana ibuobuoki ni buoka uarokoan katamaroan reitakin Beru ma te rerio ao te intanete. E kona te Minita are tabena ni ibuobuoki iaon aio taiaka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Beru n ana titiraki ao aei kaekana:-
E waaki ngkai au Botaki ni Mwakuri ni kaumaka katamaroan te intanete iaon abamwakoron Kiribati ao te Broadcasting Publication ke te BPA e waaki naba ngkai ni karaoi mwakuri ni katamaroa nakon te rerio rinanon te AM ao te FM. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E koaua ti kaitaua n te waaki are e karaoaki ma e a bon nang teretere bwa e aki rangi n tau aron korakoran te intanete i Beru riki. bwa te intanete riki bwa n te ririki ae nako ti bon ribootinna ae e a rootaki te tareboon nako Beru e a kuri kanganga reken Beru n te tareboon ma ngkai e a manga ititi naba kanoan te tareboon e korakora te static n te tareboon riki ni kaawa ake mai Maiaki. E nang buakaka te reception.

Ngaia are tia manga noria naba bwa ngai irou n au koaua te rerioa bon akea bon akea bitakina ma ngkekei ni uaa ngkai e bon teimatoa naba n tiku are kona kakaea nnem ke kona kunimwania am rerio teutana. N taai aika nako naba ao ti bon bubuti naba karababaan te WIFI are ana bwai te Kauntira e na kona ni kabutaki inanon kawa tao e ibuobuoki riki ao e na ribwa riki wiin iai te mobile operator bwa iai te anga teuana ae kona kaewenako iai ibukin kabonganakin te intanete ao tao e a birimwaka riki ao e a boraoi riki. E bae naba aron mwanenakin aikanne bwaai aika a bebete ma ti te kanganga te mwane. Ngaia are ti bon bubuti nakon te Tautaeka bwa are a bon teimatoa te aoraki ao uarokoan te kantaninga ibukin reireiakia ataei ngkai moa ngkai e bon roka naba e nang korakora.

Ngaia are bon ti au bubuti tera raoi ana kantaninga te Tautaeka tera ae e na imanonoaki iai, tera ae e na kairoroaki te mobile operatoa ao tera raoi ae e na karaoia te BPA n ae ana tamaroa aro nte reitaki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua ti aki kakewea ana rongorongo are te intanete ao te rerio bon ngaia angan bwaai n reitaki ao riki ngkai tia roko n taint e lock down ke te roka ao aio e nang nooraki kakawakina

ibukin te waaki n reirei irouia ara ataei. Ao e koaua bwa are uoua kanga iterant e kaeka bwa ibukin te BPA ao ara kambwana are e mena iaau are te BPA ara kambwana are e mena iaau are te BPA ao ibukin naba te reitaki n te tareboon are e katabeaki iai te Vodafone.

Ao e koaua tao N na maroro moa iaon te BPA are kanga e irekereke ma aei ao n aron au kaeka ngkoananoa n teuana te titiraki ao e koaua bwa te BPA e koaua e a bon nang bwai ni kawai ana transmitter ao kanga uoua kanganga are I kabwarabwarai ngkoananoa ni kaekan te titiraki bwa kanganga aika a kona n rekereke ma te rerio, akin ang raoiroi rerio n taai aikai tao ni kabotauaki ma rerio n taai aika nako. Ma tao aio e irekereke naba ma te transmitter are i Nanikaai ao e a bon nang roko tao ngkekei ngkoa e nang korakora riki ana kananako, ao ngkai e a uarereke ana kananako ngaia are rerio ake a karereke e a nang ngore naba aron aia kerereke man buakakan ao kerikakin korakoran te transmitter. Ibukin te bwai ae te rerio n aron are I kabwarabwara ao te rerio iai ngkai rerioa ae te naan sample radio kanga ana kaako moa te BPA are e na kataia n otan n reitaki ma ana intinia ao a kataia ni kaeka te rerioa are a taku bwa e na raoiroi ana reception ke ana karereke mai iaon aba tao riki n aba aika a raroa ni ikotaki ma Beru ao are aongkoa iai ana kaako ae e na roko te BPA ao ngkana arona bwa tao a roko rerio akanne ao e tibwatibwaaki ana kona ni kaboaki nako ao ngkanne tao e na kona ngkanne n noria taan karikirake ao bitineti bwa anne te rerio are e nang kona ni kaoi rerioa iai. kanga n te tai aei bon akea naba ara tua are ti na kona recreate aron ke ni babairea aron rokon te rerio i Kiribati bwa aekakira.

Ngaia are e bon uki marawa n ara mwakete ao ngaia are ti na kataia ma ni katanea mwanekan are ti na karokoi rerio aika a raoiroi ao tao ikanne are e a iraki nako naba irouia taan ota. Ao ibukin te transmitter n aron are I kabwarabwara naba ti kaitaua bwa e a tia n reke mwanen anne e a tia ni katokaaki bwa ana karikirake te Tautaeka ae e nang kakawaki ao ti nang kukurei n taekinna bwa Tiaina e a tia n anga nanona bwa e na mwanena te karikirake ae bubura aei e nakon $300 tabun te ngaa boon te transmitter ao aio ngkanne are e a mwakuriaki aron karekean karuoan mwanena ao man te Finance ao tao e a waaki naba ma are imwina te babaronga ibukin te bobwai ma tera ao anne ngkanne kanga rongorongon te BPA.

Ao te kauoua ngkanne ibukin te tareboon e koaua ti aki kakewea ao ti kakoaua bwa ngkami Taan Tei ao kaai aon aba e teimatoa buakakan te intanete iaon aba ana signal ke ana rawerawe ke te tareboon iaon aba e aki materaoi are ko kabooa am card ao e a bane naba. ma ngkana kam uringa tao tabeua te wiiki n nako ao ti a tia ni karaoa ara maroro ma te

Vodafone ao ti tuanga bwa tera ae e nang karaoia moa bwa are angin ana kanganga te Vodafone karokoan te bwai ae te bug kanga te mitin teuana are e na kona ni karikirakea ana Panduit are Bwa are ngkai are e mwakuri iaon ae te 200 te *watt* korakoran ana *bug* ae ngkai ma e a onrake anne ao are n au kaekaeka, ngkana kam uring au kaekaka n te ririki ae nako, angkoa e na roko ana mitin anne n Ritembwa ngaia are e aki roko ana mitin anne ian kangaanga te *supplier* are e na karaoia manga iai ana kangaanga ma ngaia ao e a manga kakaeaki riki teuana te *manufacture* ke tia karao bwai ao e a kuneaki bwa iai naba te mwarara ibukin naba kanga rekereken te Aoraki ae te Covid19 bwa are tao bwaina nako are tao e otan man tabo tabeua e a rangi n *slow* aron te mwakuri.

Ngaia are ibukin anne ao ti a manga maroro ma te *Vodafone* ma riki au kambwana ae te CCK ao ti kanakoa bwanara ae matoatoa bwa ngkai e teimatoa ni karaoa anne, e teimatoa n tuai ni kona ni katoka te kainano aio te *Vodafone* tera ana anga ae kona moa ni karaoia nakoia kain Kiribati are ti noria are tao a nang ni kanaki nako kain Kiribati, ko kaboa am $10 ke am $2 e a bane naba korakorana n te tai ae waekoa, ngaia are I taku bwa ngkana kam nora te bitaki teutana tao iraua te wiiki n nako ao e a tia ni waaki man ni waaki ngkanne man te abamwakoro ae mai Abemama ni karokoa Arorae bwa are aikai aba ake a mwakuri man te *Satellite* are anganaki ngkai kanga e a kataboroaki korakoran aia *card* ngkana ko kaboa te $2 ao e nang reke bwa kanga ai tenibong ngkekei ngkoa te $2 te bongina bongina ao ngkai ai tenibong ai *triple* ana *value* te *card* ngkana ko kakaboa te $6 ibuki te bongina ao ko anganaki are ibukin 1 te wiiki ko anganaki 3 te wiiki. Au kantaninga aio ngkai ae bwainaki ae anamakinna ami botannaomata ma tao e koaua te *slowness* ma memeren butimeren te waaki e bon tiku n arona ni karokoa e na roko ara *bug* ara mitin are I taku arei ao anne ae angkoa e na roko inanon banen te namwakaina aei ao tao e na kona ngkanne ni mwakuri n noraki mwakurina nakon te namwakaina ae boou akanne moa kaekan aika 2 *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.England Iuta: E koaua Madam Speaker are ti na bon ti kauataoa riki te bubuti are iai naba te kauarinan i Beru e nangi ni bonganga naba ibukin aia kamatebwai ataei n taai aikai ao bon bukin riki ana reitaki te botannaomata.

Ngaia are tao te moan bubuti ti a manga kau ariki te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona naba n nora are ana bwai te Kauntira ngkana e kona ni buoka naba anne eaonga n ae ni buoka ana itera te *Vodafone.*

I bon mamataku ni bwain *Fiji* ao e kona nako $35 ibukin tao irabui te *gigabyte* kanga te *wifi* anne i *Fiji* ao ikai ko a mate naba n 400 tabun n te namwakaina, ngaia anne ae kanga ti bon ti kan noria ti tuai kona n roko n te aekaki arei are ko kabwaka $35 ao ko a roko naba n iraua te *gigabyte* n te namwakaina anne am bwai ke tao tabo tabeua e *unlimited* ngaia anne ae ti mataiakinna ao e birimwaka ngaia iai ana kantaninga te Tautaeka ni kona n ti noria moa itera aika na baiti e a kaonota moa Beru bwa e a bon mwemwe ana bubuti Beru e aoria are Kiribati ae bwanin bwa e a taninga te *bug* anne ao ngaira moa toa ti a ti bubuti ana itera te Kauntira ngkana e kona ni manga kamauaki ana *Wifi Service* arei ao uarokoaki ni kawa ngkana tao e katarauira bwa ti a kabwara tao inanon 1 te ririki ke uoua , e rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa kaekan riki buotokan te titiraki ao e koaua ao tao e kakawaki bwa ti na kabwarabwara naba ana waaki ara kambwana ae te CCK aio are kanga e katai ngkai ni bonoti raran n aron are I kakabwarabwara n au kaeka aika nako ao kataia moa ni bonoti raran nako taabo ake bon akea iai te reitaki n aron teuana ana *project* ae bubura e a tia ni karaoia e a tia ni karaoia iaon Banaba ane e a buta Banaba bwa are Banaba kanga e bon aki *viable* nakon te karikirake are te tarebon ngaia are Banaba ngkai n te tai aei a *wifi* a kona naba n tarebon ni bon *call* a kona naba ni bon maroro iaon tarebon n aron are ti bon bane n ataia iaon te *Viber* ke te *messenger* ao e manga kataia naba e a moanna naba n *overwhelm* ara kambwana ae uarereke aei.

N aron are I taekinna ngkoananoa iai an karikirake are e na manga tara Tabiteuea ngkai ana moan *priority* CCK Tabiteuea Meang are ngkai ti noria bwa Tabiteuea Meang bon te *worse* n aia ribooti ara koraki au taan rabakau aikai ao Tabiteuea Meang.

Tao ngaia ngkoa aba ake a moan roko irouia te tarebon are kanga rimoa n ana tai te TSKL ao ngke e a kekerikaki te rabakau are te 2G ao e a roko te 3G ao kain Tabiteuea Meang ngkai ai bon ngaia ngkai tenan kabanea mai inano ngkai man aia karikirake ae te tarebon aei ao are angkoa Tabiteuea Meang e na *covered* naba ke e na mwanenaki ian te karikirake are *phase 3* ian ara tarebon *roll out* ao ngaia are ngaia ngkanne e noraki iroun te CCK bwa e nang nako ngkai ni kanimwi ana bora n raurau tabona mai Meang ao e na katamaroa ana bwai te Kauntira ao tabona mai Maiaki iai ana waaki nakon Aranuka kai Aranuka e tuai man reitaki naba n te bwai aei e aoria bwa Beru ngkanne n aron kaongoakiu ao Beru iai ngkai teniua ana *satellite* akana a maiu ana bwai teuana te bitineti ane e maiu teuana i Taboiaki teuana tao n te Kauntira I aki ataia n ara bwai are n te Kauntira ao teuana i Rongorongo.

Ma e koaua tao kabirimwakan aia *bandwidth* nakai tao bon te bwai teuana ti a manga reitaki ma kambwana aikai bwa are ngkana arona bwa e kerake naba te *bandwidth* ao e na ataki naba bwa e na kerake naba bona teutana ma ana bubuti ngkanne te Tia Tei are ibukin tao katabangakaki ana *wifi* Beru iaon Beru tao ai anne kanga anne bon te karikirake ae bubura bwa tiaki te bae uarereke tao ke tao Tamana e baiti riki bwa are uarereke abara are Beru e bubura e na tangira naba tenan tao tenan *repeater* ke tenan rana araia inanon imarenan nako kawa ngaia ti aki te *project* ae uarereke anne bwa e bubura ma angkoa e noria moa ngkai te *Ministry* ao CCK bwa are kanga Beru are e a bon roko ana tarebon. Kanga ai te kauoua ni mwaneka ngkanne manga karokoan tao te *competitor* nakon aba nako n aban Kiribati ao ti a kabanea moa ara raun ae temoan rau n te tarebon bwa are ngkai Beru, Kuria, Aranuka ane iaon kawaina ane e a tia n nako te *tender* ane iaon kawaina taan rabakau ane a mwamwainging ngkai nako Kuria, Aranuka ibukin karaoan aio ao ni ikotaki ma Tabuaeran, Teraina ane imwina riki ao aio ngkanne e a kabanea naba ara *phase 2* iaon te karikirake ae te tarebon ma te intanete ao *phase 3* tao ti a noria ngkanne ma aba akana mwina ao tao n rekereke ma Beru ngkanne n are imwina.

Aikai moa kanga kaekan te rongorongo ao e koaua ibukin ngkane te *rate* tao e koaua ti bon raroanako ma *Fiji* n ana *rate* ae tao ti kabotaua ma *Fiji, Fiji* ngkai are a kamanena te bwai are aranaki bwa te *optic fiber* are kanga te *submarine cable* are ngaia are e nang kabirimwaka e nang korakora kaokoron boon te intanete are e roko n te *submarine cable* ma are e roko n te *satellite* ngaira ngkai iaon Tarawa ae ti kamanena anne kain Kiritimati ane e nang tauraoi n tia ami *submarine cable* e nang toma ae anne nakon tao te ririki ae te ririki aio tao nukan te ririki aio rikaki ngaira iaon Tarawa tao ai manga bon te karaki I a manga karaua ni kabwarabwara imwina riki ma e a boo au bero aio kanga kaekan moa te rongorongo *Madam Speaker*. Au kantaninga e matata ao e bwarabwara nakon te ongora ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai Tia Tei.

Hon.England Iuta: E koaua e rabwa ti kaitaua te Minita ngkai e mwanewei aron mwaitin are a mwakuri i Beru kanga tenan *Internet services provider* tao I aki koaua n are mai Maiaki bwa are akea te kambwana arei bwa e a tia ni bubai mai Beru.

Ti kaitau nakon te kambwana are kamaua are i Rongorongo bwa e kabwara aia tarau kain Rongorongo e nanoangaia kain Rongorongo bwa aki kona naba ni kaboa aia bwai kain Rongorongo ao ti kaitau n te aekaki ni ibuobuoki are e tauraoi te

kambwana iai ao te kauntira e rangi ni maiu ana bwai ao ngke e roko *Vodafone* tao e koaua e aki rababa ana *coverage* ma e rangi ni maiu ikekei ao ngke e roko *Vodafone* ao ai aron e a tiringa te Kauntira, ao e bongana riki ana bwai te Kauntira bwa kanga te koaua e manena riki are ti kanakoa nakon ara Tautaeka inanoaa nakon ae ngkai tia mwengaraoi bwa ti a kona ni intanete n taabo n aki akaka iaon Beru , tiaki ni kabane ma e bon tiatianaki naba aron ai bon aron naba te rerioa e aki tabangaki ko ongo ma aki ao ngkana e a manga nang korakora am *solar* e a taona nako te rerio te iti anne te kangaanga ngaia are bon angina ae aki ata te rerio ngkai ai te intanete te rongorongo.

Ma ti kaitau bwa ti ataia ti nora ngkai bonganan ae e a tangiraki te intanete bwa e na biri ao te rerio bwa e a ongo bwa kanga e na kamanenaki tao ni itera aika mwaiti ae teuana ngkai ti a noria te Reirei ibukia ataei, ngaia anne kanga bon oin te kantaninga inanon taiana ti a kawenea ara bubuti irarikin waen te Tautaeka ke e waaki n ana waaki ao ke kabirimwaka bwa e aonga n ae moantai naba n roko i abara, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua kanga I *pick up* man teuana ana rongorongo te Tia Tei bwa nanona tao te *signal* bwa are e bon kaokoro baika uoua bwa iai te *coverage* ao iai te *signal* ao nanona tao n ongorau naba ao te *coverage* naba e aki rangi n raoiroi Beru are aio n ara kantaninga bwa ni karaoan tenan *project* aikai ao e na *cover 90%.*

Aio are tenan karikirake are e mwanenna te Tautaeka n ana moan karikirake ngkoa te *World Bank* ao 80% ao ngke e a manga rinnako nanona Beru ngkanne kain te kauoua ni *phase* are Beru ao Nonouti anganaki 90% raon Tamana ao Arorae te *Coverage* te kantaninga bwa ai 90% ma ngkana arona bwa e aki koro 90% irouia kain Beru bwa e kanganga rereken tao ngkana 10% ngaia akana tao a kakaea te *signal* ma ngkana arona bwa e a bubura riki nakon 10% koraki ake aki roko irouia te intanete anne ngkanne. A bon ongo bwanau kain te CCK bwa are aio bon iai aia *survey* are a kakaraoia iaon aba are a nanako ni kakoaua bwa mwaitira te *coverage* n te aba teuana ma teuana.

Ngaia are N na butia kain au tabo ni mwakuri ae te CCK bwa a na manga karekea aia tai nako Beru ni kakoaua bwa mwaitira te *coverage* ma n aron are I taekinna te *signal* kanga bon te bwai teuana ngkai ae e mamara moa mai iroun *Vodafone* , rokon ana mitin are te *bug* tao nako Meei ke banen Meei ao e kona ngkanne ni manga *kick off* ana *service* ngkane ae e a boou are ara kantaninga bwa e a *fast* riki ngkanne ao e nang toki te kangaanga are iaon te *signal* ke te rawerawe.

Ao ibukin te rerio a bon ongo naba au koraki n te rerio ti na kaumakia n rokon tenan rerio n aron are I taekinna ti na kataia moa tao n angania Kauntira bwa a na nori ana karereke rerio aikai mai iaon aba tao riki aba aika raroa ma Tarawa, a na noria bwa e uara e bon koaua bwa ngaia bon te rerio te *problem* ao ngkana tiaki tao ai bon te *Transmitter* ngkanne are ngaia ara *project* ae kanga e a maan riki karaoana, ma e raoiroi ti a ibuobuoki ma te Tia Tei mai Beru ao ti kaunga naba I kaongoaki naba ti kaungaki a kaongoai naba au tabo ni mwakuri bwa ngkana arona bwa e tauraoi Beru ni bon waakina ana karikirake are iaon te WIFI ni kabuta ao au Taan Mwakuri a tauraoi n anga te *assistant* are inanonna tao tiaki te mwane bwa are e *tie-up* moa ngkai baina ibukin abamwakoro akana a na kawari ma e tauraoi n anga te *technical assistant* bwa tera ami karikirake tao mwaitira boona te kataubo mwaitira tenan *material* tao e kona tao e marurung ana Kauntira ana Kauntira te Tia Tei ma ana botannaomata ao e kona ni karaoia bwa aia karikirake ao are e na manga bon kaoka mwanena i bon irouna ma ngkana a tangira te *advice* ke tenan raa ao a tauraoi ngkanne au Taan rabakau man te CCK ni kona ni ibuobuoki ma te Kauntira iaon aei, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ao I taku bwa e a bon bane buokan ana titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Te Minita ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti Hon. Booti Nauan ao e nakoim Tia Tei.

KARAOAN TE UMWAN N TAKATAKA AO TE BWAI NI KAMANTI TAKATAKA IAON NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio au titiraki

"I kan titirakina te Minita are tabena bwa e na karaoaki n ningai ana Umwa n Takataka ma ana tabo ni kamanti Takataka au abamwakoro ae Nikunau" Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Booti Nauan: Ngaia I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki te Tibiika, Unimwanen te Uea ni kai mai Taku nako Tewai, Unainen Ueen te Uea ni Kai, Kauntira ni kamauriko te Tibiika ao ngaira aikai ni kabane n te bong aio, ko na mauri te Tibiika ao ngaira.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau
"Te karikirake ae te Umwa n Takataka ibukin Nikunau e na waaki kateana inanon te ririki aio ao e na tia naba inanon te ririki aio 2022, ibukin te karikirake ae te auti ni kamanti takataka ibukin Nikunau ao e

katautauakaki bwa e na waaki karaoana inanon te ririki ae boou 2023"

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I anga te bwana ni kaitau nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri n aron ana kaeka are I taku bwa e a bon rangi ni bwarabwara raoi ao e nangi ni matata raoi aron kaekan te titiraki, ao are kai bon te titiraki ae uarereke bwa bon ti rimwian naba ara titiraki are ti a tia n tabetabekia nakoim te Minita n taai aika nako ao I taku bwa ai akea buokan naba au titiraki ao I anga bwanara ni katekeraoi nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri ao tao bon nakoia naba kain ana abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E rabwa ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau tao e reke naba au tai te Tibiika ae 2 te miniti 56, 55 ngkai n te Katenibong aio ke te wiiki aio ao ana katauraoia kain Nikunau te Kauntira bwa a nang mwananga bwain te *Copra* te tabo are e na kateaki iai are a tia ni boraraoi iai bwa e na kateaki, a nang katauraoia a na katauraoa karuoana butimwaeana ao kawakinana n reitaki ma Tabiteuea Meang ao Abemama ao iai ngkanne teuana n te itera Mainiku e na waaki anne n te ririki aio ngaia are a katauraoia naba Kauntira aikai bwa e nang mwananga ana karikirake au botaki ni mwakuri bwa ana bane tei bwaai aikai ao ana tia imwain banen te 4 n ririki aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I manga kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Nikunau bwa iai buokan am titiraki e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Kabwara au bure Madam Speaker bon akea buokan au titiraki n aron are I a tia n taekinna ma kai I ti kan kaeka aron ae e a tia n taekinna te Minita ae a na katauraoia kain ara abamwakoro ara Kauntira ao I a rangi ni kaitaua riki ngaia are I taku ti a reitaki naba ma kain ana Kauntira ibukin katauraoaia, ko rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan ana titiraki Tia Tei mai Nikunau, ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake, e nakoim Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN KARAOAN KAWAI KOROTAA IAON ABA AO MOARARA RIKI IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki I a tabeka te bwana moa ni kamauri mai irouia kain Marakei ni

kabane ao ni irianaki mai iroun tariu are te Minita ma kain abana ao bon ngai naba kain abau nakoim te Tibiika, te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao ai arona naba ma kain te Auti n Tei ni kabane ao ai bon kain Kiribati ake a ongora n te tai aio, kam na bane moa ni mauri ao e kangai ngkanne atun ke tein au titiraki.

"E kona te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba aei bwa tera ana babaire te Tautaeka ibukin karaoan taian kawai aika korota iaon abamwakoron nako Kiribati ao riki bon iaon Marakei kai e kakoauaki bwa e korakora ngkai kainanoan te kawai ae raoiroi kai e a rikirake mwaitin taian kaa ma rebwerebwe iaon abamwakoro nako Kiribati ao riki bon iaon abau ae Marakei" Ko bati n rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka Madam Speaker

"I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Marakei bwa karaoan kawain Marakei nakon te kawai ae boou e bwaka ian te mwakoro 3" Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa Tibiika ao I kakoaua ae mwakoro 3 tera te mwakoro raoi anne ae te mwakoro , mwakoron te Tautaeka ni mwakuri ke tao te mwakoro tera I a butiko.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao mwakoro 3 are, mwakoro 3 inanon te karikirake are karaoan kawain aon aba, iai te mwakoro 1 are mwakoro 1 are Tabiteuea Meang, Nikunau, Abemama ao Butaritari mwakoro 2 are Tabiteuea Maiaki, Beru, Nonouti ao Abaiang ao 3 are Onotoa, Arorae, Kuria ao Marakei anne kanga kanoan te mwakoro are inanonna ngaia are kanga e mwakoro n te mwakoro 3 are n te tai aio moa ngkanne are ti tuai bon kona n ataia bwa are ae tuai moa waaki Butaritari ma aba are kain te mwakoro 1 ngaia are tina kataia ni kabirimwaka moa aio bwa n te tai are e birimwaka aikai ao ngkanne ti a kona ngkane ao ti karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ao ana botannaomata bwa ti tuai moa ni kona n koteia bwa n ningai te tai.
Ma e a raoiroi naba n ae I a taekinna naba ikai *Madam Speaker* e a tia naba *Cabinet* ni kariaia bwa e na manga bon iai are te mwakoro 1 are karaoana nakon te bwai are aranaki bwa te kawai are kanga bwa tiaki te korota ngkai bwa tao n aron ae kam ataia e a bitaki karaoan kawain aon aba tiaki te korota bwa a karaoaki nakon te bwai ae aranaki bwa te *Geocell* ae kanga te timanti ae iai

kanga rina ae rina kanga tenan kanga tenan *plastic* kanga tenan *plastic* ma aekakin tao ti kabotauana aekakin te kawai are e biri imarenan te JSS are i Betio are kanga e biri imarenan te JSS arei , anne ngkane e aranaki bwa te *Geocell* anne ngkanne aekaki kawain aon aba aika kanaraoaki ngkai ibukina bwa e bebete riki kanga e bebete riki aron karaoan te timanti nako te korotaa bwa ngkana e uruakia te kawai e bebete riki manga karaoana bwa are e a tia kaboaki naba timanti e a timantiaki naba nakon are te korotaa e a manga tangira te mitin ao kanga e bubura riki ao kanga e kabanemwane ngaia are anne taran.

Ma iai ngkanne are ibukin are e rangi ni kiriaria aio ke tao e maan ao e iai ngkanne ana waaki te Tautaeka ae manga iangoia are iai ngkai te karao kawai are e na manga karaoaki are kanga tiaki are e na karokoaki n aron are e na *Geocell* ma e na ti taunaki kanga ni katamaroaki moarara riki e na moanaki mai irouia aba ake kanga a mena kanga n te kabane n *phase* n ara *project* are e bubura arei ngaia are anne ngkane ae iaon kawaina ao Marakei ngkanne e mena ian te kauoua ni mwakoro n are teuana arei are nanona kanga tao e na ti karaoaki moa kawaia ni katamaroaki imwain are e a bon roko are kanga bon te mwakoro are e nang teimatoa te kawai, ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao I a matata n are te mwakoro ao ngaia I ataia bwa ngaira kain mwakoro 3 kanga bon te kabanea n tao ni waakinaki ao ngkanne kai are bon te bubuti bwa e koaua ae iai te mwakoro ae a tia ni katauaki ao ngaira are tao ti aki toki ni uouotiarake nakon tao te auti aei e bwaka iaa ngkanne aron ara bubuti a na tauaki ian te mwakoro ke e tauaki ian mwaitin am bubuti ae ko tangiria man abamwakoro ke e tauaki mwaitin te botannaomata , ke e tauaki tera , kanga ti kan ataia bwa e a kanga n ae iai te mwakoro 1 te mwakoro 2 , te mwakoro 3 ao ngaira ti a bwaka ian te mwakoro 3, e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki eang kanga e na bon koro kangaangan teutana kanga kabwaranakoan aio bwa are kanga te bae e bon kaman kanga e a kaman moanaki ngke e moan waaki te Tautaeka ao kanga e a tia ke e a baireaki naba bwa aikai aba ake a na moan waakinaki kanga angkoa ian are te *project* ngkoa are karaoakin kawain a karaoaki naba kawain ma aba ake kanga ake e kikiba ngkoa nako iai ngkoa te wanikiba ae te *Dash 8* are Butaritari , Abemama, Tabiteuea Maiaki ao Nikunau aikai ngkoa aba ake kanga ngaia are ngke

e na karaoaki maraei ao a karaoaki naba ma a nang karaoaki naba ma kawaia kanga anne ngkoa aron teina n te tai arei .

Anne kanga moan tein kanga e mena aio ao imwina ngakanne e manga iai are te kauoua ane aba ake kanga , kanga e taraki nakon I aki kona raoi n tara n okirikaki bwa e kanga aron nikiraia aba aikai ma aio raoi ae kanga aron te babaire n te tai ae nako ngaia are anne kanga I a karautaeka I aki kona raoi n taekinna bwa e kanga aron rinean te aba teuana ma te aba teuana ma are kanga anne ngkai aron ti aki kan kamunia te aba teuana ma te aba teuana ma kanga ngkeke a karauaki ni karinanaki aba ao a reke aba ae a bwaka kanga babaire n aekakia ae a bwaka iai n te tai aio ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao I a bon karabwa te Minita ni kaekan au titiraki ae mangori aio ao I a bon karabwa naba Taan Mwakuri ake a tia ni ibuobuoki ma te Minita a rau nanoia kain Marakei n ataia bwa n ningai ae tao e na bwaka iai karaoan aia kawai ao tao e koaua bon kabanean ngkane te titiraki.

Tao e koaua tao ibuakon te *criteria* are tao e tauaki tao abwabwakin te aba ma tao abwabwakin mwaitin te botannaomata ao e koaua kain Kiribati e a bon taona moa ngkana kain Makin ngkoe kain naba Arorae ngke, mwaitin te botannaomata e koaua e a bon e a rawata naba te botannaomata ao e kona n taua te abwaki bwa kanga te moan *criteria* bwa tao e koaua tao ibukin anne bwa are te abwaki e irianna ma te mwane are iai teuana te taetae ni matang are kangai *cost efficiency or cost effective* ao anne tao e koaua ngkana te koaua bwa anne ae tao e raoiroi ibukin Kiribati ae na nako moa ao tao ngkane ti a bubuti a tia ni karaoaki bwa tera te kabanea ni kabanemwane ibukin Kiribati ao tao e na waekoa ni materaoi nakoia , ti bubuti.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker* e rabwa riki te Tia Tei e karineaki ni buokan ana titiraki ao au kantaninga bwa aikai a bane n tia n rinanoaki inanon te tai are a karebenakoaki iai tenan aba akeke a na karaoaki ao au kantaninga bwa a bane n tia n taraki iterana nako bwa are n aron are I taku are Kiribati e rangi n rawata aban Kiribati ao tiaki kona n are ti nang bon karaoa naba Kiribati mai Makin nako Arorae n te tai ae ti teuana bwa are e na bon bae ni iai moa aba ae kanga ana tebenako ao iai abana akana a na rimwi teutana ao ngaia are anne ngkanne kanga ti a karautaeka ma aron au koaua I taku bwa a bane n tia n taraki kanga a tirirekeaki nako tenan iango nako ao a rebenako ao a otinako aran aba aika ti mena ngkai

inanon n te tai aio ngaia are anne kanga tarana ngkai n aron te waaki ae e a waakinaki n te tai aio.

Eang n aron are I taekinna Marakei e mena ian te mwakoro 2 n are te waaki are e boou are te itera teuana ao aio I taku bwa ara kantaninga bwa angkoa ngkana a nakoraoi babaire ngkai aika wene bwa e aki aaua i bon inanon te ririki naba aio tao ra tokin te ririki ao tao e na kona ni manga karaoaki ngkane kawain Marakei bwa are ngkai bwai ni mwakuri n aron are I taekinna ane a na nako nako Makin a tia mai Makin ao a kangai naba n okira Marakei kanga anne aron te babaire moa n te tai aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina
E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki, te Minita ibukin Kaneweaba Karaobwai Bitineti ao Boboti Hon. Booti Nauan ao e nakoim Tia Tei.

TATAREN KAAKO IAON KIRIBATI AIKA TE TIOKA TE BURAWA AO TE RICE

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Madam Speaker* aio ngkanne au katenia n titiraki ibukin te bong aio e kangai taekana *Madam Speaker*

"Iai noran tataren kaako aika burawa, te rice ao te tioka iaon Kiribati. I kona ni butia te Tautaeka iai ana kamataata nakon te itera aio"
Ko rarabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaboan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana

"E tabetabe nanon te Tautaeka n te kangaanga ibukin tataren te kaako aika te rice te burawa ao te tioka ao e mwakuriaki ngkai katamaroana rinanon au botaki ni mwakuri"

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Madam Speaker* ao e rarabwa ana kamataata te Minita ae karineaki are e kaotia bwa e bon tabetabe te Tautaeka ni iangoa katamaroan te itera aio *Madam Speaker*

E koaua Madam Speaker I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa bon te kangaanga ae e rota Kiribati tabeua te wiiki n nako ao bon norakin taretaren te kaako ai moarara riki te raiti are e bon ma I taku bwa kaako aikai Madam Speaker ake a bon reke bwa kanga ai bo kanara aio teuana bon te kakaewenako ao tera aroia ara botannaomata nakon taai aika na roko ngkana ti a bon kateimatoa te aekaki n amwarake aio ao ngkana a manga aitara ma kangaanga aika ri riki n te aonaba ni waaki n te aonnaba Madam Speaker n aron ae ti ataia ngkai te buaka n are e riki n taabo akekei tao i *Russia* ke iaa e

control te wita I taku bwai aikai bwaai aika ti na tarai ao ti na karekei ara iango iai Madam Speaker bwa tera arona nakon taai aika na roko ao tera raoi oin kanara ma ti karabwa te Tautaeka kai iai ana kataratara iai ana katamaroa are e tabe ni waakinna are e otia ma ana maroro te Minita are e tabe ni waakina ana tabo ni mwakuri.

Ma tao buokan te titiraki Madam Speaker n aekakin ae eara arei Madam Speaker ti kan ongora raoi bwa tao tera raoi ae i rekereke ma te taretare aei e i rekereke ma te kaibuke ke tao iai kerikakin aia ota bitineti tabeua iaon Kiribati Madam Speaker, e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana.

E koaua te Tia Babaire te bwai ae te amwarake bon moan ban te kakawaki e kakawaki biriton tei Kiribati ngkana e rimwi te timanti ke tao e rimwi te bwai ni kateitei ke e aki kanga e kuri n aki bati ni mena ma ngkana akea kanoan tei Kiribati ao anne te bwai ae nang kakawaki.

Eang e mwanewei kangaanga tabeua ake a tia n taekini te Tia Tei tao aron rekereken te buaka aikanne bon kangaanga aika a bon riaon ana kona te Tautaeka ma e koaua kanga e titiraki bwa e kangai tera raoi oin raoi te kangaanga ae riki ao I taku bwa te bwai ae nang kakawaki Tia Babaire bwa kona tara moa, kanga te katoto teuana are kona kangai ngkana ko bekanako ao iai bukina aika mwaiti tiaki ti ibukin te bwai are ko kanna tao e kona ni iai riki bukina ngkai kai akea te kaako iai bukina aika mwaiti ao I kukurei n taekinna bwa au botaki ni mwakuri a tia n tara aio n rabwata te Tautaeka n tara aio ao te bwai ae kakawaki bwa ti na ataia bwa ti aki ti te Tautaeka ae na kona ni mwakuri ti ngaia ni katoka te kangaanga aio ma e karababa baina ao ni iraorao ma te *private sector* bwa rabwata aika uoua aikai te Tautaeka ao te *private sector* a na mwakuri raoi *in harmony* ke e na nakoraoi aia reitaki ao e na kona ngkanne n reke katoka te kangaanga aio, n aron are e taekinna te tia titiraki mai ae karineaki ae te Tia Tei mai Maiana ao e rangi ni mwaiti bwai aika e rekereke ma kangaangan tataren te kaako ao I taku bwa bon te bwai teuana bon tia tianakin roko te kaibuke ni *container* kangaanga ake a kona n tiatiana raon kanoan te kaibuke ni *container* buakan marawa ngkana tao e a buaka naba marawa ke tao e a urubekebeke ke tao e a uruaki naba itinin te kaibuke ao iai naba ngkanne tibwangan naba te Tautaeka akana e na kabonganai rinanon tao ana KPA ao tera riki ae ane ngaia ngkai ae mwakuriaki ngkai ao I nang kukurei n taekinna bwa ti a mwakuria ngkai anne te Tia Babaire ao n te tai ae waekoa ao ti na kakoaua bwa e na aki manga oki n reke te kangaanga aio, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kabwarabwara te Minita ae karineaki ao I taku bwa tao e na bon mataata te boto ni iango n te titiraki aio Madam Speaker tao e na bon kamataata e na kamataata Kiribati ao bon riki au abamwakoro ae Maiana ibukin kangaanga aika riki n 2 te wiiki aika nako tao te 3 te wiiki aika nako Madam Speaker ao ti kakoaua ae e roko te *panic* irouia te botannaomata e a roko te raraoma irouia te botannaomata ao riki kain au abamwakoro ae Maiana kai e a riki ae kanga titabo bwa e a manga taretare tao tabeman a manga bon titiraki tera e a riki e a roko te kangaanga ke tao bon kanoan te kaibuke ma tera riki kee ma e rarabwa te Minita ao ni rekereke ma te Kaibuke .

Ao I taku bwa I bon koaua naba bwa te kaibuke naba teuana e ngae ngke tao te kaibuke mai tinaiku ao bon te kaibuke naba inanoaa naba te kangaanga ae kona naba ni uota te taretare nako abamwakoro ake a tionako ma Tarawa ao I karabwa riki te Minita I karabwa te Minita ao I taku bwa e a mataata a mataata kain au abamwakoro ngaia bon te kaibuke are e i rekereke ma tao rimwina ngaia are e a kataia ni kabwaranako te Minita ae iai taben ana botaki ni mwakuri are e na tabeakina te itera aio ao e na kataia riki ni katamaroa nakon ae na roko Madam Speaker

Madam Speaker e rarabwa te kabwarabwara man ana itera te Minita ao te Tautaeka ma I taku bwa aio te bwai teuana ae kakawaki ae ti na kabwarabwara ao e na mataata iai kain ara abamwakoro ao bon Kiribati ae bwani n taretare te kaako are bon oin maiura Madam Speaker inanon te tai aio Madam Speaker ao e rarabwa riki Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao N na ti kamatatai riki itera riki tabeua mwina e a bukinaki naba bwa tao ti te kaibuke .

Eang bon teuana naba te *contributing factor* nakon te kangaanga aio manga bitakin ana *Schedule* te kaibuke man *twice a month* ke 2 te namwakaina nakon 1 namwakaina ngaia are e a kona ni karekea kanga taretaren rorokon te kaako ao are ngkanne ngkana ti teuana n te namwakaina ao tao iai te buaka ke tera ao e a kona naba ngkanne n reke te itera anne ma e ngae n anne bon iai naba ana *part* te *Shipping Agent* tao *Shippers* mai tinaniku akanne ana *part* , iai naba ngkane kanga imwin ara maroro ma *Private sector* ao iai naba bon ana *Part* te Tautaeka ae ti kainanoi ni kabirimwakai ni katamaroi n aron ana *Infrastructure* te KPA kanga kananoraoan ara *policy* ma ana *regulation* tabeua ara Tua e aoria n ae nakoraoi aron waakin ana rabwata te Tautaeka aika kakaokoro ao ti rangi ni kukurei n taekinna

nakon te tia tabeka te titiraki bwa ti a tia ni mwakena ana maroro ma te *Private Sector* kain te KCCI ao ana *Executive* ao I a kanakoa naba au tai ni karabwa ngkai teuae Kautoa ma ana *Executive* ni kabane ara *private sectors* ara *majors boards* ae a rangi n teimatoa ni iraorao ma te Tautaeka ao ti noria naba bwa a nangi n tauraoi n teimatoa ni karaoa tibwangaia ae karokoan taian amwarake am bwaai ni kabane ake a kainanoia kain Kiribati n te mwioko are a tia n anganaki rinanon aia waaki ni bitineti ko rangi n rarabwa te Tibiika ao tao anne buokan kaekan te titiraki.

Tibiika: Buokan riki am titiraki kabanean N na angan raom n Tia Tei mai Maiana naba are temanna ao Hon. Vincent Tong, e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai kona ni karekea au tai ni maroro ma ngkai ai tibwa au moan au tai ni maroro n imwin tawanou aio ao ai bon te kamauri nakoim am kain am tabo ni mwakuri, te Beretitenti Te Kauoman ma ana Minita ana Kaebineti, raou n Taan Tei ao taan ongora ni kabane kam na bane moa ni mauri.

E rarabwa ngkai e reke au tai n titiraki ni bwana ane teuana ane te *supplementary* raou n Tia Tei mai Maiana ao tao I a rimoa moa ni kabwara bure nakon te Minita bwa are kanga e na noria kanga I kurati e titabo ara titiraki ao e aki e bon *intentional* aio bwa kanga ti bon tangiria bwa aio teuana te *issue* ae ti noria ae rangi n abwabwaki tao ti au *angle* ke ti te itera N na tabekia iaon tinakin boon kaako bwa ngkai titabo ma a moanna n aki iraki aio I noria bon iaon Tarawa are kanga e ribotinaki nakou iaon Maiana.

E kona te Minita tao n ti kabwarabwara ngkana e *aware* n te kangaanga aio ao iai ana anga tao ni kataia n taboraia n taai aika na roko e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Maiana bon iroun raona n Tia Tei mai Maiana ao akea ana bure e nang Tamaroa e kakawaki te iraorao are bon aio kanga te marae ni iraorao iaon taian kangaanga ma e koaua e nang n rarabwa ana tabeaianga.

Kanga n aron ana maroro ane e tabekiarake kanga ibukin te tia ni boo ao e koaua eang ti kakoaua te bwai teuana ae na kakawaki moa iaon mwaneweakin te tia ni boo bwa are te tia ni boo e karaoaki ma te kantaninga are nakekea ana kabooi bwaai aikanne a na ira nanona ngaia are ngaira ngkanne ngke ti tia n tiainaia ao ti a kantaninga naba irakin nanona, tiaki kona naba n ataia ae iraki nanona ni karokoa ae iai te *complain* ke te tangitang ngaia are ngkana e roko te tangitang ao tia bae ni kakoaua ao ti na nako ni karaoia ngaia are eang ti kakoaua are iai tabeua ngkai bitineti ae a tia

ni karao te mwaan ae aki ira te tia ni boo ao ngkane a roko ni kawaria ao ngaira ngkanne ni kamwanangaia ara *inspectors* nake kanga a kakaraoi tutuo iaon te tia ni boo ao ngkai ti a noria bwa kanga e a moanna ni bibiririake te kangaanga aio n aron are e taekinna te Tia Tei temanna mai Maiana ao ngkai kanga ti a karaoa ngkai aia *schedule* ke kanga aia tai n tutuo taan tutuo iaon te tia ni boo ao kanga ti moanna riki n aba aika nang bubura kaei aikai Tarawa Teinainano ao Betio kanga bon te *surprise* te kakubanako , ti a bon roko naba n tutuo ao tera ao ngkana iai te kangaanga ao ti kona ni katuaea ngkanne te *store* n te tai naba anne tia tuoa naba ana kai ni Katine bwa tabeman naba titoa ngaia ngkana ko nako ni kaboa 1 te rawawata te tioka ao aia kai ni Katine are ngkam e anganiko te iterana te rawawata ngaia are ti a *calibrate* aia bwai n rawawata bwa e na aki konaki te unaine are tao e roko ni kaboa ana tioka ao angaia a manga aonikaia n ae tao e buakaka aia kai ni Katine, kanga anne boon te titiraki te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buoka ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina.
Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai taari Hon.Ribanataake Awira Kabwara au bure Hon.Ribanataake Tiwau ao e nakoim te Tia Tei.

TE KAMATEBWAI IAON KAMAEUAN TE MAN AE TE MWANAI IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bon bwanaia kain ara abamwakoro ae Butaritari e moa mai iroun Tekinati ni karokoa te ngoro ni kamauriko ao ni kamaura te Beretitenti ao te kauoman ao kain te Tautaeka ao bon Taan Tei ni kabane n Tamaroan te tai aio ao e koaua are ti a bon bane naba ni kakamauriaki ian taian kamauri ake a bon tia n tabekaki mai moana.

E kangai taekan au titiraki n te bwakantaai aio Madam Speaker

"Ni kaekan au titiraki ae koreaki ae namwabana 25 ni bowin te Maneaba ni Maungatabu n Eberi 2021 ibukin ana ibuobuoki te botaki n akawa iaon karikirake. Te karikirake ae kamauan te man ae te mwanai ao e butimwaeaki iroun te Tautaeka bwa e na waakinaki te kamatebwai moa iaona. N na bubutia te Minita ae karineaki bwa e a tia ni waakinaki te kamatebwai aio ao ngkana tao e a tia ao tera te kukune iai" E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua reitan te bwana ni kamauri ai tibwa ara moan maroro iaon ara Maneaba ni Maungatabu aio ao ti a reiti bwana ni kamauri moa mai irouia kain ara abamwakoro nakoim Madam Speaker, te Beretitenti ao aio bon

ngaira ni kabane n tamaroan te bwakantaai aio ao aio kaekan te titiraki.

"Madam Speaker tao I a karautaeka nakon te Tia Tei temanna ae rine mai Butaritari bwa e tuai moa reke tain karaoakin te kamatebwai iaon kabwebwean te mwanai iaon Butaritari ibukin kainanoan te tia rabakau are e na ibuobuoki n aio" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker ko nang rabwa e nang rabwa te Minita ae karineaki I taku bwa e rangi ni mataata ao bon au titiraki kanga tiaki tao te titiraki ae na katauntaba aron ana waaki te Minita ma Taan Mwakuri kanga te titiraki ni bon kan ota bwa are e koaua aio kanga kaubwaira teuana ae kanga bon te aa ni maiu iroura ngaira kain Butaritari are e rangi ti tekeraoi bwa kanga e rawata iroura te man ae te mwanai ao ti kabongana ti kanna e kuri ni katoa bong ao ti kanakoa naba nakoia ara koraki iaon Tarawa ake iai te Aoraki irouia bwa aia bwai n Aoraki.
Bon iai naba tabeman aika roroko aia bubuti ma aia mwane ni kaboa naba kanaia ibukin tangiran te mwanai ma ti noria bwa e a bon nangi ni moanna n rarawata aron kabonganakina ao kanga ao e nang bon roroko naba te tai are e nang manga kekerikaki naba aron tao te kaubwai aio ngaia are kanga I bon tabekia n te ririki ae nako n Eberi n te ririki ae nako e kona n te kantaninga bwa tera ngke arona bwa iai ana ibuobuoki te Tautaeka bwa bon iai te kamatebwai ngkoa ae karaoaki n taai akeke a nako kanga ian ana koaua te *High Commissioner* n *India* are e roko ikai n te taina ao ti maroro ma ngaia ao e kaotia are iai aia *project* ae a waakinna iaon kamauan te man ae te mwanai n te aba ae *Fiji* ao ngaia are I riki n tabekia n te tai arei bwa kanga I kan reita te kantaninga are e tabekaki n te tai arei ma I karabwa te Minita bwa bon aio te kaeka ae kanga I taku bwa e kakukurei are kanga ma tao e bon teimatoa nanon te Tautaeka ma e tuai ma n reke te tia rabakau ae kona ni waakinna.

Ao N na ti bubutia te Minita ae karineaki tao a bon waaki ngkai naba ana Taan Mwakuri ni kataia ni kakaea te tia rabakau ao tao ngkai e ongo n te tai aio ao kanga iai rabakauia kain *India* ane a waakina ngkoa i *Fiji* ngkana tao e kona n ae tao e katabetabeia ana Taan Mwakuri bwa tao a kakaea rongorongona raoi n te aro bwa e kona ni waakinaki bwa kanga bon te kaubwai ae nang ni kakawaki ao ngkana e bon kona ni waakinaki ao e na bon nangi ni Tamaroa ibukia ara botannaomata, e raba Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I reita are e a tia n taekinna te Tia Tei ae

karineaki temanna mai Butaritari n noran kakawakin kaubwai aikai bwa ngaia teuana are e na tania aron maura ti aki ti aron tanian maura Madam Speaker ma e na reita naba aron ana waaki ni karekemwane ara botannaomata ake a mena n aia abamwakoro nako ao teuana te kaubwai ae ti nora bonganana ae aio e a ranaki bwa te *Mangrove Crab* ke te *Mud crab* ao e koaua iai tabo tabeua ae a tia ni waaki iai ao iai naba tao bon te karautaeka te moan bwai Madam Speaker bwa e rangi ni korakora nanona iai , ao bon iai ara kabaebae ma te SPC are ti a tia kanga ni kabaeia iai bwa a na waekoa n roko ni buokira ao anne ngkane kanga bukin are e bae moa iai te waaki aio ma e rabwa iai naba aia anga ara koraki ae na kona ni kakaei nako itinanikun aio ma kanga e baenikai te ibuobuoki aio Madam Speaker ian are bon iai ara kabaebae ma te SPC bwa e na roko ni buokira iai ao ane ngkanne bukina are e bae iai ao I taku bwa e bon rangi ni matata bukin te baenikai anne Madam Speaker ian te kangaanga n te mwamwananga n te tai aio.

Ma iai ara kataratara bwa ti na waekoa ni manga kibara aio rinanon karaoakin taian kakaei bon irouia ara koraki n reitaki ma ana rabwata ni kakaei Tiaina ae mena i Ambo aio ao e tabeakina naba te itera aio, ko rabwa Madam Speaker au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tinian Reiher: E na uarereke buokan te titiraki Madam Speaker bwa I taku bwa e nangi ni mataata ana maroro te Minita ae karineaki ao I rangi ni butimwaia ma kanga te nano ni kukurei bwa are kanga e teimatoa aron nanoia ni kan kaunga te aekaki ni karikirake aio ao I a manga kukurei riki n ongo bwa ngaia bon iai ngkanne tao taan rabakau tao irouia ana botaki te Tautaeka n Tiaina are kanga tao e waaki ngkai ikai iaon te karikirake n tao n te akawa ao tao te Ununiki ao akanne a kona ni ibuobuoki.

Eang ti kukurei n ongo n anne iai Madam Speaker kanga ai bon akea I ti kan kaunga riki te Minita ma ana Taan Mwakuri tera ngke arona bwa a kababanea riki nanoia n aia kekeiaki ni kataia ni kaumaki ao ti ataia are te tai aio kanga te tai moa ae ti rangi n rotaki n aron te *Covid* ke *Virus* are e a tia n reke i abara tiaki nanona bwa ai angkoa e nang totokoira man taian mwakuri ake a bon kona ni karaoaki.

I a katikua bwa kanga bon ti te bubuti riki nakon te Minita bwa tera ngke arona bwa e kona ni kakaumakaki aio ao are e a bon tia ni butimwaia raoi te Minita ma te Tautaeka ao e rangi n rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa te taeka ni kaunga nano ao e koaua aikai bwaai aika ti na kibari bwa n aron are I taekinna e kakawaki ibukin tanian maiura ao e na reita naba aron ana waaki ni karekemwane ara botannaomata aka a mena iaon ara abamwakoro nako ao aio teuana te kaubwai ae kakawaki tikonana ao karikirakeana bwa e na teimatoa ibukin te tania ni maiu ao e na teimatoa naba ibukin aron ana waaki ni karekemwane ara botannaomata irarikn ana karekemwne ae te ben ao e rabwa te taeka ni kaunga nano Madam Speaker ti na kibari aikai man aia kona ara aomata ake kona ni waaki ma aio n reitaki ma ibuobuoki ake ti kona ni karekei mai irouia rabwata ake a mena iaon abara ae Kiribati.

Ma n aron teuana are I a tia n taekinna are n ana rabwata ni kakaei teuana Tiaina, Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika" I taku bwa e a bon rau nanon te Tia Tei nikaekan ana titiraki ao ti nakon ara titiraki are imwina

E tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ae Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukia aine te roronrikirake tatakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti.

BUOKAIA MWAUKU IBUKIN KAN KAREKEAN KINAKIA IAON KIRIBATI AO ITINANIKUN KIRIBATI

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki

"I kan butia te Minita are tabena bwa tera aron buokaia mwauku ngkana a tangiria ni kan karekea kinakia iaon Kiribati ao itininanikun Kiribati bwa aonga ni mataata naba raoi man botaki ni mwauku ae Angang iaon abamwakoro ae Nikunau" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao kai ai tibwa au maon au tai naba ni kaeka n te tai aio inanon te auti aio ao I a kan reita moa n reita te bwana moa ni kamauri n reitai ma kain au abamwakoro ae Aranuka ni kamauriko Tibiika, te Beretitenti, Te kauoman, Minita ao ai bon Taan Tei n reitaki ma taan ongora ao ai moarara riki Nikunau are ana titiraki te tai aio kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka *"I karabwa te Tia Tei temanna mai Nikunau n reitaki ma aia botaki aomata aika mwauku ae Angang iaon Nikunau n aia titiraki aio ao aio kaekana. Ibukin kinakia botaki mwauku iaon Kiribati ao itinaniku ao ana riai ni karina kinakia n au botaki*

ni mwakuri ake a tabe ma te NGOs" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I anga te bwana ni kaitau nakon te Minita ae karineaki n aron kaekan aia titiraki te botaki ni mwauku ae Angang ibukin kan kinakia ao tao e bon mataata ngkanne bwa eang ana karina kinakia ni bon ana tabo ni mwakuri ke n ana *Ministry* are e tabe ma te *NGOs.*

Tao buokan te titiraki Madam Speaker e riai naba ni karina kinakina te botaki ni mwauku aio n te kauntira e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao eang I taku bwa taian botaki nako iaon aba ane bon iai naba ana kainibaire ke ana waaki te kauntira teuana ma teuana ni bon kona ni kinaki ian te kauntira ao bon iai naba are e a kona ni kinaki n taian botaki n te *Ministry* ma I taku bwa anne tao e na kona riki n ataia tao te MIA ngkana tao iaon riki te Kauntira ma ae ti ataia ngai iaon ae kanga kinakia n ara *ministry* ibukin te *NGOs* are a kona ni kinaki iaon tao bon iaon Kiribati ao tao aonga naba n *recognize* ke tao ni *recognition* irouia aban tinanikun ke aban Tebetebeke ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Tei, Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker eang I nangi ni kaitau te Minita n ana kamataata iaon aio ao e koaua tao e na i rekereke riki ma te botaki ni mwakuri ibukin te MIA iaon te Kauntira .

Eang tao buokan ngkanne te titiraki tao ni bon kaineti nakon ane am *Ministry* te Minita tao baikara bwaai aika na kainanoaki ibukin karinan kinakia n te NGO ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua e kakawaki aio bwa aonga naba n ataia tao rabwata nako ake kanga a kan rin ke tao ni kinaki ian tenan NGOs ao e koaua iai tenan *forms* iai te *application forms* ake a kona n anaki man ara aobiti ao tao ara kantaninga naba iaon aba tao a na kona ni ibuobuoki ara ASWO tao ni kona ni *provide* akanne naba titiraki nakon te aobiti mai ikai ni kona tao n *sent* naki tenan *forms* bwa iai tenan *forms* ake a kona ni kanoaki bwa te tera aran te botaki ao mwaitia ao tei iaa ao iai naba ngkanne inanon te *forms* naba naba aio ao iai naba kanga taian kai ni baire are a na kona e n ariki bwa kanga kanoan te Oi n Tua are kanga taian titiraki, kanga taian *Questionnaire* are a kona naba n titirakinaki tera bukin katean am botaki tera e kanga aron teina ao antai kanga e mwaiti te titiraki akana

a na kona ni ibuobuoki inanon te *questionnaire* are e na kona n reke bwa kanoan aia Oin n Tua te rabwata anne.

Ao inanon ke iai naba ngkanne te kabanea n *forms* are ngkana e tia aia Oi n Tua anne ao iai ngkanne are na manga kona tao n tei n te kabowi tao a bon kona naba n tei iaon aba are a kona naba n tiaaina bwa e aonga ni bon kona ni *recognize* tao te rabwata anne iaon aba , aonga n tei n te bowi are iaon aba ao akanne *Forms* akanne a tibwa kona n roko n ara aobiti ao ngaira ngkanne ti tabera ngkanne ti *provide* tenan *certificate* iaon are a kinaki bwa rabwata aika inaomata tao ngkana e ibuobuoki anne te Tia Tei ao e ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua te Minita e rangi ni mataata ao I taku bwa tao e bon mataata naba ngkai te botaki ni mwauku iaon Nikunau ae arania bwa Angang ao n aron ane e taekinna tao a kai ibuobuoki ma te ASWO ibukin karekean te *form* ao tao bon buokaia ni kanoa naba te *form.*

Tao ai bon te kabanea buokan te titiraki riki ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita tao ngkana arona bwa e a reke aia *certificate* kain Angang te botaki ni mwauku ae Angang tao te kan mataata iai te botaki ni mwauku ae a na mena ian iaon Kiribati ke a nang bon kaokoro ngkanne ni kinaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa riki reitan te kamataata ao n aron ngkai n otau tao riki tao e kuri ni kaokoro ma *other communities* ke tao n aron otau ngkai n ae tao mwauku bwa are iai ngkai aia botaki ni mwauku ae kanga te tina n rabwata iaon Tarawa are te Toamatoa akanne ngkanne a bon kona naba n *register* n te Toamatoa bwa e bon kona naba n raa ke tao ngaira ti kona naba n reitaki ma te Toamata n are ti a kinaa bwa te rabwata ae te botaki teuana ni mwauku ae e a kinaki ao e na kona naba ni ibuobuoki iroun te Toamatoa ngkana tao ana *Funds* aika tao a kona n reke e na kona naba ngkane tao n *distribute* ke tao n tibwaia nakoia aia *members* ake tao teuana ngkanne mai iaon Nikunau are ngkana e a kinaki ian te Toamatoa ao ngaira naba are kina naba ara botaki ni mwakuri n te MWYSA anne ngkanne kanga teina ae ngkai bwa kanga rabwata ake tabeua a kuri ni kaokoro bwa are kanga a tuai moa rangi reke raoi aia Tina n rabwata ma kanga a bon teimatoa ngkai n ti *recognize* ao e reke aia *certificate* ao e bon *Tab* bon irouia ni waakini kakaean aia *funds* ma aia raa, ma ibukin te Toamatoa kanga iai ngkai are te Toamatoa ngkane are kona kanga ngaia ngkai ana tina n rabwata iaon Tarawa ao bon mai iroura ngkanne ti kona n nang ni iraorao naba ngkana e reke ana

Certificate ao e na bon kona naba n *recognize* tao n aban Tebetebeke ao ni kona naba ni kaea ke ni *member* n taian botaki ni mwauku itinanikun Tebetebeke ke itinanikun Kiribati iaon Tebetebe are a na kona naba ni ira kanoan te waaki tao iai te bobowi iai tenan raa, I taku bwa Nikunau ngkanne e kona naba n riki bwa te *member* n rabwata akanne, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan am titiraki Tia Tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekai iroun te Minita ae karineaki ibukin akawa karikiraken kaubwaira mai taari ae Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Tia Tei.

KARAOAN PHASE 2 IAON BUTARITARI IBUKIN KABONGANAKIN NEEI NI BANEAWA

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e kangai taekan au titiraki.

" NI kaekan au titiraki ae koreaki nambwana 8 ni bowin te Maneaba ni Maungatabu n Aokati 2020 ibukin karoan te Ukeuke iaon kabonganakin neei ni baneawa ke ni ika i Butaritari rimwin au titiraki nakon te Tautaeka are e nako ao e taku te Minita ae karineaki bwa e na waakinaki aio ian Phase 2 ngkana a tia neei ni baneawa i Nonouti ao i Tarawaieta. N na bubutia riki te Minita ao ngkana e tuai ni waakinaki aio ao tao n ningai ae na kona iai ana botaki n akawa ni waakina te ukeuke aio" E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te titiraki aio ao e koaua ao aio kaekana

"Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae temanna ae karineaki mai Butaritari ao e na waaki te karikirake imwin otinakon mwanen mwakoro 2" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: E rabwa te Minita Madam Speaker I taku bwa e nangi n teretere ao kanga e tei n aron kanga e te koaua ane e na tataninga otinakon mwakoro 2 kanga bon au titiraki bwa tao n ningai ngkanne are mwakoro 2 ane e na otinako bwa are aio kanga te titiraki n 2020 ao tao e a tia ni bane are 2021 ao ngkanne e a bwaka iaa ngkanne kanga mwakoro 1 n te aro are kona ae kona ngkanne ni manga otinako ane mwakoro 2 kanga ti te bubuti riki ni kamatata ngkana e kona n ti kamatata te Minita ae karineaki Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rangi n okioki ao e rangi n okioki kanga

taekinan te baenikai ibukin tao te Aoraki ae ti bon bane n rotaki iai ao anne kanga bon bukin bwai tabeua bon bukin angin iremwen kibaran bwaai tabeua ian tao te Aoraki ae ti taonaki iai bwa a rawata naba bwaai aika ti na kainanoi mai tinaniku ibukin otanakia ma I taku bwa n aron are I taekinna are a bon tia ni kaman wene babaire aikai ibukin kibarakia ao inanon te tai are a tia e koaua iai naba te baenikai iaon abamwakoro ake kanga a tia n taekinaki ian naba bukina ane ngaia ane bon iai teutana te iremwe ma te kantaninga bwa inanon te tai ae ti a waaki iai ao kanga e manga waaki raoi kanoan te babaronga ibukin kekerikakin tao te Aoraki aio Madam Speaker ao a nang moanna ni manga buti raoi ngkanne biriakinan waaki aikai.

Ma te mwane are e a kaman tauraoi ian te LCDF iai inanon bain te mena ai bon ti karuoana man te Finance n te tai are a tauraoi iai karaoakin aio au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita e matata ao e nangi ni ibuobuoki te kaongora bwa e rangi ni kakukurei bwa ngaia e bon tauraoi mwanena ma tao ai ti karuoakina man te botaki ni mwane, e aoria bwa are e bon ongora te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki tao e kataia ni ibuobuoki ni karuoa bwa n te aro ae waaki tao te ukeuke ni katamaroa.

Kanga bon iai uoua mwanang te karikirake ae kanga ti taraia Madam Speaker n aron tenan neei ni baneawa akana i Butaritari bwa iai tenan neei ake bon tenan *Natural ponds* akeke tao ana karikibwai Te Uea ao iai ngkanne are kanga bon te neei ni baneawa are bon ana bwai ngkoa te Tautaeka ae tao ngaia e na kakioa an are te *Phase 2* ma ni kaekan au titiraki ngke I tabekia n te tai ae nako n te *written* ke tao n te koreaki ao te kaeka iai bwa ibukin neei ngkanne ake kanga tenan tao tenan *Natural ponds* Madam Speaker ana karaoa moa te ukeuke n noria bwa te aekakira raoi ngkai tenan neei aikai tera aron tao ranna ma tao nanon te neei arei bwa e na kona ni manga waaki kanga anne ngkoa kanga kaboan au titiraki n te tai arei bwa are ngkana e bon teimatoa naba ni kangai Madam Speaker ao tao I a bon bubutia Te Minita ngkana tao e a otinako ane mwanen te *Phase 2* tao e kona ni waakinaki ngkanne n te kawa are Tanimaiaki are kanga bon te *Fish pond* are ana bwai ngkoa te Tautaeka.

Ao anne e nang ni kariariaki naba irouia kain ara kawa are n Tanimaiaki ao bon irouia kain ara abamwakoro ae Butaritari bwa are ngkai ti kakoaua ngkana ko nako ngkai n te KFL ao ko a kona ni kaboa te mena te baneawa ae nenea bwa are tao e koaua I rawa ni kairua ma tao kanga iai ngkana tao ngaia bwa a

kaboanako tao a tia ngkai ni waakina tao a tararuai tenan neei ni baneawa ake a na bwai te Tautaeka ke kanga.

Ma anne ae anganira te unga nnano ae kanga ti taku bwa ngkana ti kona naba ngaira ni waakinna iaon abamwakoro ao ti kakioa naba tenan mwakete n aekakin ae e a karaoaki tao n te KFL ao eang e rangi e aki nang ti mena ma e na buoka aron aia karekemwane ao tao e na bebete naba ngkanne iai bwa tao nakon taai aika na roko tao te Tautaeka e a nora are e a uarereke riki te mwane are e na nakoia nake taan aki mwakuri bwa are e a reke aia mwakuri ni kona ni waakini karikirake aikai ma e raoiroi bwa are kanga ti kukurei n ongo anne Madam Speaker ma N na ti kabaebaea riki Te Minita ae karineaki tera ngke arona bwa e kona n roko te tiim are kanga tao e na manga bon ti nora ngkanne are, kanga bon tenna neei ni baneawa ake bon ana karikibwai Te Uea ma ngkoa are kanga tenan *Natural Ponds* te Tia Babaire bwa are kanga iai teniua ke aua iaon abamwakoro ae Butaritari ao ngkana a kona ni manga kakaeaki angan kabonganakia e rabwa Madam Speaker I a katikua iroun Te Minita ae karineaki e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki e koaua uoua mwakoron te kakaei aio bwa 1 tarakin neei akana e a bon tia ni mwanewei te Tia Tei ase karineaki neei ake a bon tenan *Natural Ponds* ke neei ake ana karikibwai Te Uea n reitaki ma neei ake a bon karaoaki inanon ana waaki ngkoa te Tautaeka n taai aika nako ibukin tanian naba te maiu iaon karikirakean te baneawa .

Ma e koaua iai ngkanne e rarabwa iango ni ibuobuoki bwa e na ibuobuoki riki iaon taran itera ake I taku bwa e na kabirimwaka te karikirake aio ma iai tenan kainibaire aika wene ibukin taran moa neei aika a karikaki bwa kanoan te karikirake n taai aika nako bwa iai taian babaire aika boou ngkai Madam Speaker ao e na nang aki ti taraki te baneawa iaon tenan neei aikai bwa e aranaki te *system* aio bwa kanga te *Integrated farming* a nang reitaki kabonganakin neei aikai ni manga karaoaki te *farming* are e na reiti tiaki ti te baneawa ma bwaai riki tabeua n aron te kereboki are te *Sandfish* ao baikara riki, akanne tenan kataratara iaon neei aikai n te aro bwa e aonga ni kona n ae tiaki ti te baneawa ae na kaotinakoi neei aikai ma e nang tarai naba tenan kereboki ake a kona ni *Farm* ke a kona ni kamauaki inanon te neei

Ao iai ana waaki te botaki n akawa ane karaoaki iaon te *Sandfish* ane e waaki ngkai iaona ibukin kabungana ao manga katabangakina ngkanne nakon bwa e na taketenaki ngkanne tenan neei aikai n te aro bwa a nang kaieinaki kaikawan te baneawa n reitaki ma ika riki tabeua ao te kereboki ane e waaki ni karaoa ana

kakaei iai ao ana kamatebwai iai botaki ni mwakuri ane e mena i Tanaea, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker ao I a karabwa riki ana iango ni ibuobuoki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari aika rangi ni bongana nakon te waaki ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Tia Tei iai riki buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Tao bon akea ma I bon ti teirake kanga ni karabwa Te Minita ae karineaki bwa eang e nangi ni kaunga nano riki kanga e ongora ae kanga a nang manga waakina te *Integrated* kanga tao ti aki ti iaon te baneawa ma a nang manga bon waakinaki tao taian raa n aron ae taekinna ane te Kereboki ane te *Sandfish* ke tera.

Kanga I bon teirake bwa N na ti I a kabaea naba Te Minita ngaira kain Butaritari ti a nang kukurei ni butimwaea moa anne te kakaitai iaon ane kanga te kereboki kanga ti nang mataiakina te man ane te Kereboki anne ma tera ngke arona bwa e kukurei Te Minita n noria bwa ngkana arona bwa e kona ni waakinaki n ara neei ni baneawa ake tenan *Natural Ponds* ti nang tauraoi ni butimwaea ana tiim Te Minita n roko iaon ara abamwakoro n nora aio ao tao e bon aoria ni waaki ane te *Milkfish farm* are bon ana bwai ngkoa te Tautaeka ane e bon teimatoa rabwatana ma ai bon ti te katamaroa nako iai Madam Speaker e rabwa Madam Speaker kanga bon akea riki au titiraki I ti kan kaunga riki Te Minita ao e nang rabwa Te Minita ae karineaki.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are I taekinna ti a karabwa riki taeka ni ibuobuoki iango ni ibuobuoki mai iroun te Tia Tei ae rine ao I a kukurei naba n taekinna Madam Speaker bwa tao bon mwin te auti aio ao e na mwananga te tiim nako Butaritari n ruamwin bwaai aike ti a tia n taekinna n taai aika nako ngkai e a manga bon waaki e bon bae teutana ian ngkoa butin te Aoraki aio ma ngkai e a uki te mwamwananga Madam Speaker e a tauraoi te tiim ni mwananga imwin banen te auti aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne ao I tara e tai ngkai ao ai bon 25 nakon ao ti riai ni motirawa nakon ara katawanou ma iai nikiran ara titiraki akana tiku akana 8 man N na kaokia nakoimi ngkana kam tangiria bwa ti na reitanako ara titiraki ao ti a bwara naba n aron are ngkoananoa ti a bwara naba ibukin kanoan te bong aei.

Ao I taku bwa kam tangiria bwa ti na reitianako n te aro bwa ti a bwara naba ao ti a motirawa ibukin te bong aei imwina ngaia are N na reitanako ara kanoan ara Ota bebwa n te tai ane iaon titiraki ao te titiraki are e na mwemwe imwina e na tabekaki iroun

te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao kaekaki iroun te Minita ae karineaki Te Minita ibukia aine te roronrikirake takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

BAOIA AO AIA CENTER TE BOTAKI NI MWAUKU IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki

" I kan butia te Minita are tabena e kona n reke baoia ao aia center te botaki ni mwauku iaon Nikunau" Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao aio ara kaeka

"E rabwa te Tia Tei temanna mai Nikunau ibukin ana titiraki aio ao aio kaekana, I kukurei n taekinna karekean te bao ni mwamwananga bon teuana mai buakona ana motinnano te Tautaeka ibukia aomata aika mwauku" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao eang I kaitaua Te Minita ae karineaki n aron kaekan te kan buokaki aio ao tao ai bon kanoan te motinnano ao I a kan ti manga bubutia Te Minita tao n ningai kanoan kakoroan nanon aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki tao n te tai moa aio e tuai moa waaki karaoan kanoan ana motinnano aio ara kantaninga bwa tao bon iaon kawaina Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: ao ko rabwa Madam Speaker I a kaitaua Te Minita riki n aron ana kaeka tao e bon tuai tauraoi ao tao bon iaon kawaina ao e koaua tao are a bon ongora ngkai te botaki ni mwauku naba iaon Nikunau ibukin kainanoia aio ao tao ti a katikua nakon Te Minita ae karineaki ma ana botaki ni mwakuri aron kakoroan nanon aio ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki tao ngkana tao e a waaki ao tao ti a bon moanibwaia Nikunau bwa are e a mwemwe bwa te moan bubuti ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan titiraki Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua riki

Te Minita ao eang I a bon nang kaitaua kai e a moan bwaia naba Nikunaua ao tao ti a taua ana taeka aio nakon te tai ae na roko, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita , I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukia aine te roronrikirake takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN KATEAN AIA CENTER TE RORONRIKIRAKE IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e kangai au titiraki.

"Bon iai ana babaire te Tautaeka ibukin katean ana Center te roronrikirake iaon abamwakoro ao ngkana bon iai ao tao ti na kantaningaia bwa e na kona ni waakinaki n ningai" E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao I ti karautaeka bwa iai ara Onono nakon au kaeka ae ti a tia n oneia ma tao a *oversight* au koraki a manga bon kaoka naba arei ma ngkana e kukurei te Tia Tei bwa N na butia ao tao I manga karina au kaeka ke tao I a oneia naba ikai I anga kanga au bubuti ae mangori kanga bon ti te onono ae uarereke bwa kanga aio e a katurua ao ngai kanga I tuai raoi nang kakaturua bwa kanga tera am iango bwa au iango bwa N na butia moa ma ngkana e boraoi iango iai te Tia Tei ao ngkana e aki bwa I *amend* naba iaon te *floor* akea naba te kangaanga.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I a kanakoa nakoim Tia Tei mai Butaritari

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker kanga I nano riki n are kanga e na buti bwa are e buti ao e manga karinna kanga e kakamau riki ane kanga ti anganna riki te tai bwa e na butia are bon kain te itera nuka Te Minita ao e bwanaraoi ao eang I butimwaia are e na butia moa ao tao te tai are e tauraoi iai ao ti a manga nora ngkane ngkana e tauraoi ana kaeka iai Te Minita e nang rabwa Madam Speaker .

Tibiika: ao ngaia tao e a kariaiakaki are kona butia ao kona manga bon karinna n te tai are e angaraoi iai.

Tia nakon ngkanne ara bwai are imwina ao te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki te Minita Ibukin Kaneweaba Bitineti Karaobwai ao Boboti Hon. Booti Nauan, ao e nakoim te Tia Tei, e a tia ni kanakoa ngkoa buta ngke e tabeka naba ana titiraki arei ao ngaia tao I aki bae n ongo ao I kanakoa nakoim bwa ko a

kai kanakoa butakin am titiraki ngkai, e nakoim Tia Tei.

Hon. Vincent Tong: E koaua Madam Speaker kabwara te bure I mwaninga ni kaongoko are e a tia nako ara maroro are bon oin ara *point* iaon ara titiraki are kanga titabo ma raou te Tia Tei ao I a bubuti N na *formally withdraw* ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei ngaia tao e a tia n nako buokan ana titiraki te Tia Tei ao e a rau nanona n te kaeka naba are e a tia n anga Te Minita n te titiraki are ngke e tabekia are e boutoka iai ana titiraki raona n Tia Tei mai Maiana.

Tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki , Te Minita Ibukin Aine Te Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi Hon. Martin Moreti , e nakoim Tia Tei.

TE KAMATATA IAON TAEKAN TE RUNGA IBUKIN 2023

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao bon te bwana riki ni kamauri ae Tamaroa nakoim n te tawanou aio am taibora, Te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ngaira Taan Tei ni kabane ai bon bwanaia kain abau ae Abaiang ni kabanean aia titiraki aio are I a tabekia.

"E kona Te Minita are e mena iana te botaki n takakaro ni kamataata bwa e na iai te runga ke akea n te ririki 2023"

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n ana titiraki ao aio kaekan

"E katautauaki te runga bwa e na waaki inanon 2023" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: Madam Speaker te karabwarabwa ao te kaitau mai irouia te nati n Abaiang bwa e korakora te ingainga n nano ni kan anaan te mwangko mai iroun Betio ao anne are e a bon anga bwa aia bubuti bwa N na tabekia bwa aia titiraki ao ae a tauraoi ngkai ni kataneiai ngaia are ko rabwa Te Minita n am kaeka ae ko a tia ni kanakoa bwa Abaiang e tauraoi ni moana ana kataneiai man te tai aio e toki buokan te titiraki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao eang n aron ane au kaeka anne ti katautaua ke bwa are kanga e raroa te tai ao *still* naba ngkai *Covid* a taku bwa iai te *second wave* ane e na manga roko ke tao te *third* ma are tao inanon Aokati te auti ae imwaira ao tao ti a kona ni kangai e matoa raoi ma ngkai kanga *still* moa

katautau ao e rabwa te katauraoi ao ti a bane ni kaungaia ara botannaomata bwa ti a bon kamarurungira bon iroura ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ana titiraki Tia Tei mai Abaiang ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki , Te Minita Ibukin Te Tua Hon. Tarakabu Tofinga ao e nakoim Tia Tei.

TE BAENIKAI NI KATEIRAKEAIA TAAN MOTI IAON MAIANA

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki ae kangai

"Aio ruamwian au bubuti n te auti ae nako ibukin katoamauan mwaitia ara taan moti iaon Maiana. E kona te Tautaeka ni kabwarabwara te baenikai ni karekeaia ara taan moti a mwaiti ngkai kain au abamwakoro aika kan ongoraeaki aia keiti ao aikoa toa mwaitia taan moti" Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana n ana titiraki ao aio kaekana.

"I kukurei n taekinna bwa e a tia aron te kateirake ibukia ana taan moti riki i Maiana" ao e rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong : E koaua e rabwa Te Minita tao kairua a oimi ni kaongoai taan moti iaon aio ao tao e rarabwa Te Minita iaon aio ma kanga I noria man au *experience* ngke I mwakuri ngkoa bwa te Tia moti n taai aika nako ao ngkana ko katueaki bwa Te Tia Moti ao titabo bwa e a bon *permanent* naba ni karokoa 75 ma kanga I a manga kaongoaki ngkai bwa inanon te tai teuana ma teuana ao ngaia e na manga kakabouaki katueakim , e kona ni kamatoa aio Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua are e mwaneweia Tia Tei are ngkai rineakia taan moti iaon abamwakoro iai taina ke ana *term* are kona ni manga, e bane taina ao e manga kabouaki riki ni bon tarakin aron aia tao aia mwakuri ao aia konabwai ara Taan moti kai ti kakoaua bwa te ririki angina ara taan moti a mena n te ririki ane kanga te ririki n *retire* ao te ririki are ngkana n aron are mwaneweaki 75, ma n te tai aio eang mai imwaina naba ao tiaki 75 bwa e a bon reitinako naba aia tai ni karokoa te tai are a taku bwa bon motirawa a *resign* ke kanga a bon

kerikaki korakoraoia ke tao n aki kona ni karaoi tibwangaia ao a kerikaki naba tao norakin te tai aio ao aikanne katamaroa tabeua ane e a tianaki aia tai ao ni manga kona ni manga rinanoaki , rinanoakin aia mwakuri ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Vincent Tong : E rabwa Madam Speaker ao tao ti katiakan aia *term* ake manin aia *appointment* kanga ko ti taekinna bwa iai te tai ae kanga e maneweaki ma kanga koaki *specify* bwa tao e na manraa ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ngkana e na eti au ururing ao e koaua manin aia tai e kona n nakon ae 3 te ririki Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: kabanean buokan am titiraki Tia Tei

E a bon raou nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki, Te Minita Ibukia Aine Te Roronrikirake Takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim Tia Tei .

KATEAN TE SPECIAL FUND IBUKIN TE RORONRIKIRAKE IAON ABAMWAKORO

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki aio.

"E kona te Minita ae karineaki n te MWYSA ni kamatebwaia kakawakin ma bonganan katean te mwane ae Onoti ke te Special Fund ibukin buokaia botaki n roronrikirake iaon abamwakoro ake a bon tei man waaki raoi ao iai raoi nanoia ni karaoi aia karikirake iaon aia abamwakoro" E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao aio kaekana.

"E tauraoi au botaki ni mwakuri ni karaoa te kamatebwai iaon katean te mwane ae onoti ibukia te roronrikirake" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker e rangi ni rabwa ao I rangi ni karabwa Te Minita ae karineaki ao bon te Tautaeka ngkai e kona kanga ni butimwaea te kantaninga aio bwa eang ti kakoaua are kanga a bon rawata ngkai ara roronrikirake aika a bon waaki raoi a tararuaki raoi ao kanga bon iaon ara abamwakoro naba ae Butaritari ao bon iai rabwata

aika waaki n te tai aio ao tao e na bon kona naba n are e na buoka te Tautaeka tao n taai aika na roko ngkana a bon karaoi aia karikirake te roronrikirake ao e a kabebetea naba ngkanne te uota iaon are te SFU ma e mena naba inanon bain ana botaki Te Minita ae karineaki.

Tao e bon nang uarereke buokana bwa I taku bwa ngkai e butimwaia te Tautaeka ti aki nang kan kabatia riki are tao ti na manga karawawata Te Minita iai ni Kankan rabakau nakoina ma ti na katikua nakoina bwa are tao eang iai ana waaki are e na kakaea angana are e na waaki iai ao eang ti a ti kaunga riki ao tao ngkana arona bwa e bon kona ni waekoa ni karaoaki n te ririki aio te kamatebwai iai ao tao e noraki n te ririki ae boou ke tao nakon rabanen te ririki are e na roko, I taku bwa aio ae na rangi ni kakawaki bwa e na kakioa nanon kanga e kantaninga are tobwakin nanoia ke kan rikirakeia ara roronrikirake ngaia are e nang rabwa Te Minita ao ti a butimwaea are e ane e a tia ni butimwaia te Tautaeka ao Te Minita ma ana tabo ni mwakuri, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa ti tei irarikin te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari temanna n ana kataratara ao I taku bwa ti aki raoranako ma ae a tia n tabekia I taku bwa ara roronrikirake bon teuana ngaia kanoan te Tautaeka ke te Tautaeka ae boou taan kairiri nakon taai aika na roko ngaia are ti taku bwa aio tao bon kanoan naba ara waaki ngkai ae I taku bwa ti a moanibwaia te Kamatebwai aio ao ara kantaninga bwa tao ngkana e moantai n otinako ao ti a manga moantai ni katanoata e aonga ni bane ni kona n unga ara roronrikirake bwa ti kakoaua bwa te roronrikirake bon ngaia teuana kingin bwaai ni kabane ao bon ngaia kingin te rikirake nakon ngkai ao nakon te ingabong ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tao are e a bon rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki te titiraki iroun Te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Ibukin Te Tua Hon. Tarakabu Tofinga ao e nakoim Tia Tei.

TANGITANG IBUKIN AKI TAUN MWAITIA TAAN MOTI IAON NONOUTI

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ao ko rabwa ao aio au titiraki.

"E bati ngkai te tangitang irouia aomata ngkai e tuai man kona ni boo te bowi n aba iaon Nonouti ibukin aki toaia kaina. I kan titiraki bwa ai bon tera te kangaanga ngkai aki kona ni waekoa ni katoaki kain te bowi"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tia Babaire ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Nonouti n ana titiraki n aron e a tia n tabekia ao aio te kaeka iaona.

"Bowin n aba e bon kainanoia mwaitia taan moti ae niman ao e roko rongorongon temanna mai buakoia are e motirawa inanon Ritembwa n te ririki ae nako ao are a tiku iai bwa ti aman ana taan moti n tataninga kakoroaia. I kukurei n taekinna bwa te waaki ni kateirake ibukin karekeaia riki taan moti e a tia ni waaki ao e na tabwanin inanon rabanen te namwakaina aio ae Eberi" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ti ongo n ana katanoata te bowi ao te katanoata e karautaeka n rokoia abamwakoro aika mwaiti bwa ewaa taan moti aika tuai n rineaki I kan titiraki bwa ai bon tera te kangaanga ngkai e a riki aekan aio ae e aki bobo te bowi ibukin aki toamauia kaina au titiraki anne ao te kauoua n reitakina anne, bukin tera ngkai ae a tia ngkai Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Tia Babaire ao e koaua n aron are e katanoataki ao n ara itera te kabowi ao e a bon koro aia tai angina taan moti akana a mwakuri iaon aba ao I taku bwa e rekereke naba ma te kaeka are mai imwaina are taan moti iai aia tai ao e karaoaki rineakia ao kateirakeaia ian te Tua ao te bwai ngkane ae riki n ana keiti Nonouti e kakoroko teutana ma are te katanoata are e kanakoaki te katanoata arei bwa e bon motirawa bon iai ana taan moti ma e motirawa e kabuanibwai , e motirawa ana tia moti temanna ngaia are e aki roko te mwaiti are kainanoaki ibukin karaoakin bowi tabeua ma bon angina iaon aba n aron te katanoata ngkana e kaineti riki nakon te katanoata are e kanakoaki e a bon koro aia tai angina taan moti, ao e kainanoa ae na manga rinanoaki aron kateirakeaia ke tiainakin aia *warrant* ao aia *appointment* ae boou Madam Speaker ngkana e kaeka anne.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire n aron otara ao I taku bwa e rangi ni waeremwe manga oneakin mwia te koraki are ana riai n oneaki mwia ti kakoaua bwa are a koro aia tai akanne a nako , e a tia ni mate anne e a tia ma e riai te *system* ni waekoa n oneaki mwia ao anne bukin te tangitang.

Tia Babaire I uota au titiraki ae kangai ko kona Te Minita n *explain* te *process* ibukia oneaia te koraki ake tao a mate ke tao a kanga bwa ti aonga n ota iai tera ae na karaoaki bwa e aonga ni kona ni manga

rineaki te aomata ae boou ibukin te waaki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa kainanoan kabwarabwaran te *process* ao I nang tauraoi ni kabwarabwara aron rineakia taan moti n aron are e waaki te aba iai ao koraki ake tao bon iai nanoia ao a namakinia bwa a tauraoi ni waakina te tibwanga aio a bon kona ni karokoi aia *application* tao iroun te *Court Clerk* n aia abamwakoro n te moan mwaneka.

Te kauoua a na kakibaki ke ana karokoaiki tenan bebwa ni bubuti ibukin te nakoa n Tia Moti nakon te bowi ae rietata nakon ana aobiti te kabowi i Betio ao anne are e a waaki naba iai ngkanne ngkana e mwaiti te koraki are iai nanoia ke a tauraoi n riki bwa Taan moti e nang waaki ngkanne rinanoakin tenan bebwa ni bubuti akanne ao bon rinanoakina ngkana e na kainanoaki bwa e na karaoaki te *screening test* ke tuoakin aia konabwai temanna ma temanna e na karaoaki, ngkana e manga kainanoaki bwa e na karaoaki naba te *interview* e na karaoaki naba akane kanoan waakin te rinerine nakon te tibwanga aio kai e kakoauaki bwa te tibwanga aio tiaki te tibwanga ni manreirei ao e kainanoia naba bon aomata aika bon iai aia konabwai ke iai korakoraia ni karaoi mwakuri aikai are iriana te otinako nako tinaniku karaoakin te bowi , tiaki ti te auti ni kabowi ma iai naba raona ke iriana te otinako tinaniku n aron ao karaoakin kaitira ke tenan toutia, anne ngkane ngkana e na matata n tian anne e kaokaki antai are e tebenako bwa te Tia Moti e katabenakoaki ngkanne ngkana arona bwa e na bon kabouaki ni kabane taan Moti e na katebenakoaki aia *Presiding Magistrate* , e na katueaki te *Presiding Magistrate* iroun te CR ke te CJ *Chief Magistrate* ao n reken te *Principle Magistrate* ngkanne e a manga katueaia kain ana *magistrate* ngkana a kakoauaki bwa a bon bane naba ni kabouaki ni kabane manga rinea ke tao kabouan aia mwakuri ao I taku bwa ngkana e ibuobuoki ane nakon te titiraki iaon rineakia ke kanga aron rineakia ni kaineti ma tao te Tua ao e koaua eang e na bon iai teutana te mwarara ian are I a tia ni kabwarabwara iai te *process* ae bon abwabwaki teutana ibukin rineakia taan moti aikai ao e rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika teuana te mwaneka ae mwaninga n taekinna Te Minita bwa Te Minita ae *responsible* ibukin te waaki aio ae bon Te Minita ae taetae aio e riai n tiaina te *warrant* imwin ana *recommendation* Te CJ.

I kan titiraki Tia Babaire bwa akea rabwatan te CJ ngkai bwa e tuai man kangaraoaki okina ni ikotaki ma te

Tia Moti are raona te Tia Babaire bwa e rawa te Tautaeka aio ngkana a waekoa n oki, I kona n titiraki bwa e na kanga ni karaoa te tibwanga aio te *Court* kai akea te CJ iaon Kiribati.

Tibiika: Te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua reitakin te titiraki aron are e tabeaki e koaua n aron rineakin tenan *Magistrate* e kona naba ni karaoia bon te CR ao te *Chief Magistrate* ni kanakoa aia *recommendation* bwa I taku bwa aio ngkanne ian mwakaia ao raon naba are katueakia e kona naba ni karaoia te CR te *Chief Magistrate* ke tera te *Chief Registrar* ao n reitaki naba, e koaua e mwanewea te CJ ane akea rabwata bwa tao e mena iaa , itinanikun Kiribati n te tai aio ma ti kakoaua n te tai aio te raroa te bwai n reitaki ai bon tiaki te kangaanga ao anne are e waaki are e a tia naba ni waaki naba inanona ara botaki ni kabowi e a tia n rinnako inanon mwaneka aika boou anakin tenan rabakau aika boou ibukin waakin ana kabowi ao kakoroan nanon tibwangara n aron ae ti waaki iai man te ririki ae nako karaoakin kabowi rinanon te *online* te *internet* ao tera riki ao I taku bwa ai tiaki te kangaanga n aron are e mwaneweia tao n aia tai ngkekei Madam Speaker te kangaanga te reitaki nako tinaniku n tai aei n ara tai n te tai aio te reitaki ao te rabakau e birirake ao ti a kabonganai aia *negative* tenan waaki ni mwakuri n te tai aio ni kabotauaki ma are tao e koaua e teimatoa n titiku ma te kantaninga are ngkai e mena itinanikun Kiribati ai bon akea te anga ae ti kona ni waakina iai aron tao te rinerine ke tao kamataoakia ara taan moti iaon aba Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika: Ti taku bwa e a bon bane buokan te titiraki ao ti a nakon ara tia are imwina.

E na tabekaki te titiraki anne ai bon te kabanea naba iaon ara Ota bebwa e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e na kaekaki iroun Te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau , e nakoim Tia Tei.

KAINNANOAIA RIKI SPECIAL CONSTABLES IBUKIN KAWA AIKA EITA, UTIROA AO TANAEANG I TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne taekan au titiraki are nambwana 71 n te Ota bebwa n te bong aei.

"A kainanoa riki kakatemanna aia Special teniua kawan Tabiteuea Meang aika bubura aika Eita , Utiroa ao Tanaeang . E kona te Tautaeka n nora riain karakan aia special kawa aikai" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ao aei kaekan.

"E tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te tabeka aio ni kaineti ma kainibaire" ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa Te Beretitenti n ana kaeka ae rangi n teretere ao e kona ni kataia ni kamataata ibukin te ongora Madam Speaker bwa tera kainibaire aikanne Madam Speaker Tia Babaire ibukin ongoran te Kauntira ao tao kawa ake a kainanoa te itera aio, e rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao te kainibaire riki ae bon kananonaki ni karaka mwaitin te *special Constable* bon taran mwaitin tenan kabuanibwai ke kiriwe ae tao tenan *Crime Rate* n te kawa teuana ke te kawa teuana ao a kona naba n taraki bon kangaanga aika a tia n riki ngkana a na bane ni ibuobuoki ngkana iai atakina irouia bureitiman a tia n ribooti n aron tao kangaanga ake a nang rekereke ma aki taomaun tao te *service* n ana itera te *Special Constable* ao tao bon taran naba aron ana waaki te botannaomata ao bon riki mweraoin te botannaomata bwa anne naba ae kakawaki tao akanne itera aika kanga a taraki ma iai te kantaninga bwa ana nako Tabiteuea meang Bureitiman ake a tabena te itera aei ni karaoa kanga aia *survey* ke aia ukeuke ao aia maroro ma te botannaomata n aron ae a tia naba ni karaoia ma abamwakoro tabeua ake a tia n roko aia bubuti. Ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker I karabwa Te Beretitenti n ana kabwarabwara ae I taku bwa te kainibaire aikanne e *include* teuana mai buakona te *Crime Rate* te Tia Babaire.

Ao e koaua te *crime rate* Tia Babaire e kona n rangi ni rekereke ma mwaitin te botannaomata ao rikiraken mwaitin te botannaomata ao rikiraken naba ana kakamwakuri te botannaomata e a tia n tabekaki aio Tia Babaire ni bowin te Kauntira n taai aika nako iaon Tabiteuea Meang kainanoan te itera aio ao ngkai a bon ongora kain Kauntira ma kain kawa aikai ao n reitaki ma ane e taekinna te Beretitenti bwa iai aia *survey* bureitiman ara kantaninga bwa e na otinako ma te reke ae tao e a bon roko te tai ae a riai ni karakaki aia *Special* kawa aika bubura aikai Tia Babaire ngaia are ti na bubuti bwa tera ngke e kona n reitaki aio ma te botaki ni bureitiman ao te Kauntira bwa e aonga ni kona ni

karaoaki kanoan aio Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang ni buokan ana titiraki ao bon anne naba ae karokoa raona n Tia Tei are e mena n ara itera tao e bon tia naba n reitaki ma Kauntira e roko naba te rongorongo ae rinanon naba aia bowi Kauntira ma tao iai tataningakin naba aia miniti kauntira tao e na karokoa iroun tao Te Minita are e mwioko ma ngaia ae e tuai n roko n anne ma are a rangi ni ibuobuoki akanne n aron ae manga tabekia Tia Tei ae karineaki ti a kataia n reitaki ma Bureitiman bwa a moanibwaia naba te nako Tabiteuea Meang ibukin kainanoan te ibuobuoki aio ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ao e rabwa anne Madam Speaker ngaia tao e takaraua riki ara bubuti aio bwa ngaia e bon tia naba n tabekia raou n Tia Tei ae Te Minita n ana taibora ni babaire te Kabineti Tia Babaire ao e rangi ni rabwa anne Tia Babaire.

Eang tao e na bon riai n namakinaki Tia Babaire bwa iai rakan kakamwakurin ngkai te roronrikirake iaon abamwakoro ao rikiraken mwaitin te botannaomata ni kawa akanne ngaia ngkanne are e a karekea ngkanne tangiran katoamauan kateimatoan kawakina te rau ao te mweraoi iaon ara kawa aika abwabwaki iaon abau ae Tabiteuea Meang ko rabwa Madam Speaker ara kantaninga bwa e na waekoa ni kibaraki aio te Tia Babaire n te tai ae riai e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan te titiraki anne ao e a bon kabanea naba ara titiraki ibukin te bong ae iaon ara Ota bebwa ao ti a nakon ngkane ara bwai are imwina.

TE KAOTI IBUKIN TE BWARA

Kiraaka: Te Kaoti ibukin te bwara

Tibiika: Te Kaoti ibukin te bwara I angan Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin Te MIA ae Hon. Boutu Bateriki e nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ian katabeau n te bong aei bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao kai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao I a kukurei ngkanne ni kamotiraw moa ara auti n te bong aei ao ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 ao ti a motirawa moa.

Tibiika: Tia nakon ara Ota bebwa

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Ao tia tataro

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao te moan titiraki n te ingabong aei bon te titiraki ae na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ae Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

BUOKAIA TAAN MWAKURI N TE BUS, KAVA BAR , SECURITY NI BUAN AIA KAREKE MWANE MAN TE LOCKDOWN IBUKIN COVID19

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Honorable Speaker ao ngkai te moan tai n taetae n te moan ingabong aio te Tia Babaire ao I moanibwaia moa te kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki Madam Speaker ma kain am aobiti te Kiraaka ma kain te aobiti ni kabane, te Tautaeka e moa mai iroun ara Beretitenti ae karineaki Te Kauoman Minita ni kabane te Leader n te Kaitara ma kain te Kaitara ni kabane ao taan ongora ao bon kain Kiribati ni kabane ai bon bwanau are bon bwanaia kain Tarawa Teinainano ni uotarake te kamauri ae moan ban te maitotoro n te ingabong ae Tamaroa aio, kam na bane ni mauri.

Tia Babaire I a bubuti kaekan au titiraki ane iaon te Ota bebwa ane bon nambwana 15 ae kangai taekana.

"Te bubuti nakon Te Minita are tabena ngkana e kona n reke buokaia kambwana ao taan mwakuri ake a rotaki aia mwakuri n aroia taan mwakuri n te bus , te kava bar, store, security man te tai are moan waakinaki iai te Lockdown ibukin te Covid19" e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita kabwara au bure te Beretitenti ae ko karineaki am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ao aei kaekana

"Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ao te Tautaeka e a tia ni waaki n rinanoa te bubuti aio" ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: Tia Babaire Madam Speaker ao ai bon te kaitau ae bati nakon Te Beretitenti n ana kaeka I taku bwa e Tamaroa te kaeka aei ae ti a uti naba n anganaki n te moan ingabong aio ao e rabwa te Tautaeka ngaia tao imwain ae ti tabekia bwa kanga bon te titiraki bwa kanga te tabeainga irouia ara

botannaomata bwa tera aron aio Tia Babaire ao ngaia te Tautaeka e a kaman kanakoa ana baronga iaon aio.

Tao bon ti te bubuti ngkane nakon ara Tautaeka ae karineaki bwa e rabwa bwa are ngaia iai te baronga ke tao iai ana iango te Tautaeka bwa e na karaua raoi tao n tara moa raoi aei ao ni barongaia.

Ti na butia Te Beretitenti ae karineaki tao n ningai ngkanne te tai ae na tia tao aron te baronga aio ke tao te kamatebwai aio are na kona ngkane tao n ataia naba ara botannaomata ao tao a manga kariaria te tai anne Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ao e titiraki tao ibukin te tai are e na nako te babaire iai e koaua e na bon maan teuana kanga e na maan bwa are e na kona n rangi ni bubura kaei te kamatebwai iaona kanga bwa are ngkana e a oti aei te kainano mai irouia tao bitineti aika uarereke ake a bua aia karekemwane e a kona naba n taraki bwa ai bon ni kabane naba te botannaomata iaon Kiribati ake iaon Tarawa ake iaon abamwakoro tera aia karekemwane te nimoko ke tao te koro karewe ke tao bwai ni Kiribati ake kabonakoi a bon bane naba n rotaki ngaia are aei ae na rinanoia raoi te Tautaeka ao aei naba ae bon tatabekaki ao irarikin te Tia Tei ae bon tabeka te Kaoti aei iai naba raona n Tia Tei ke bon man Tarawa Teinainano ao Betio n reitaki naba te Tia Tei mai Betio are temanna are bon kain ara itera are ngaia naba ae aki toki ni kaumaka te Tautaeka ibukin tarakin te itera aei ngkana e na noraki riaina.

Kanga bwakan aia karekemwane tao bitineti aika uarereke bwa aike tao a bubura a reke buokaia n tao te baere te *Stimulus package* are kanakoaki tao n te DBK tera ngkanne ngkana e a taraki bitineti ake a uarereke ma are ai tiaki ti bitineti bwa are e a bon kona naba n rota temanna ma temanna n ana kareke tianti ian te mwenge ao n aro are kanga I tabetabekia ni kaunga ao n tabetai ngkana e a bon roko te *pandemic* ke te kangaanga ae rangi ni bubura e a riai naba ni iai kanga tian te ibuobuoki, tian te ibuobuoki bwa are iai tabera ae i Kiribati ngaira ni kaeka naba te kangaanga anne ao te Aoraki ae te *Pandemic* ae ore ate aonnaba kanga akea te kambwana ke te Tautaeka ae karekemwane te bane n ruti a bane n ruti ni kabane kambwana te aonnaba Tautaeka e bon rotaki te rotaki ao Kiribati riki ae e a rangi ni uarereke ae karako tao kaubwaina ni iokinibwai e a rangi n rotaki riki kaubwaira aika ti okinibwai kanga baike aki rangi n

teiman bwa a rang kai rorotaki ni baika kona n riki.

Ngaia are aei ae na karaua raoi ni barongaia te Tautaeka ao ti na manga bon okira te botannaomata ma tera mwin te kukune ke te babaire are e na kaotinakoa te Tautaeka ngaia tao akanne e na maan teutana te tai bwa e na bon tangira te kamatebwai ao te mwakuri korakora bwa are ngkana e a boraraoi bwa e nang bane ni kaboaki mwin te karekemwane ai bon manga te *survey* ae bubura ae na karaoaki ni kabane ana *Household* Kiribati bwa antai ke tao ma Kauntira ngaia are e na bon rangi n reianau ma e aoria bwa are iai babaire aika ke kamatebwai aika karaoak ara kantaninga bwa ngkana e otinako mwina ti na uaia ni iraorao ma tao Tia Tei ao bon Taan Tei bwa are aikai titiraki ae tao a bane naba ni kakantaninga Taan Tei nako iai ao ai moarara riki bon ara botannaomata ao e rabwa buokan te titiraki.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki ngkana iai

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia Babaire e rabwa Madam Speaker e aitau Te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka I taku bwa e nang teretere ao e rangi ni mataata ae e a tia ni kabwaranakoa te Beretitenti are bon iai ana iango te Tautaeka ni kakaraua ni baronga aio ao e rabwa anne bwa are e nang teretere bwa are e a bon taraia naba man are mai inano mai irouia taan nimoko ao tao ni waerake ao kanga akea buokan te titiraki ma tao bon ti te kakaitau nakon te Tautaeka te kaitau nakon te Beretitenti karineaki n ana kaeka ao ti kaitaua te Tautaeka ibukin aron te baronga aio ao ti kaitaua naba te Tautaeka Tia Babaire ibukin manga kaukakin taabo ni mwakuri tabeua n aron ae ti ataia ngkai iai aika manga okiri aia mwakuri n taabo tabeua ao ngaia te kaitau ibukin naba ti kaitau naba ibukin ke tao bon te bubuti naba ibukin manga bwa are iai tabo tabeua ae tao a bon teimatoa tao ni in ngkai ke ae n aron ae tao tera tabo n nangkona tao n aron ae akanne ake bon abaia ara botannaomata tao n aron ae ti ataia ngkai tao tabeua botaki n nangkona tao a karaoia tao ai te ngaina aikoa boo n te bong a karikirake n te ngaina ao tao a tiatiana naba aron aia raa.

E aoria bwa are aikai are kanga bon te baronga naba ibukin tauan maurira Tia Babaire ao baikara riki ma e aoria bwa are inanon taina ngkana tao e bon kona ni manga nora riain aio te Tautaeka tao bon te bubuti nakoina bwa tera ngkana e tao e a bon tao riki te Aoraki ke tao tera Tia Babaire ti a bubuti ngkana e kona riki n tarai taabo tabeua aika na riai naba ni kaukaki irarikin akekei e rabwa Tia Babaire ao akea buokan te titiraki ao e bati n rabwa te Tautaeka Te Beretitenti ao te

Tautaeka ibukin boutokan te titiraki aio e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa are bon akea buokan te titiraki bwa kanga bon ti te bubuti ma tao e teretere n ana bubuti te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano kanga kaukan riki taabo ake tao ti teimatoa ni kaini ao tao ai bon aei naba bwanan te Tautaeka tao n raraoma nakon babaire aika karaoaki ao a karaoaki aikai ian tao bon tabeua botaki ngkai akana a koteaki ane a rangi ni karekemwane naba ma a tianaki moa ke aki kaukaki ibukin are kanga bon te anne ti ira ana kainibaire kanga te onaorak tao aikai riki taabo aika aki kaungaki ibukin tawen butinakon te bobotaki aika tabo aika katoa bong ni bobotaki n te mwaiti ae kanga e a bon riao

Ao te kantaninga bwa are iai naba te tiim mai itinaniku are e roko ni kamatebwai ao kanga e anga ana maan ae 6 nakon 8 te wiiki ae kanga e na kaotinakoa raoi mwin ana ribooti ngaia are kanga ti bon tautau naba babaire ngkai n taninga koron tian kanga ana taratara te botaki n rabakau are e roko mai Aotiteria ao n reitaki ma aban Tebetebeke ke te SPC ake roko n anga aia ibuobuoki.

Ao te kateniua bon iai naba taekan te Aoraki aei ae e ngae ngkana e a tiku i Kiribati ao tao e a bae nako e na manga iai riki ae kona ni manga roko ao iai te kauoua n roko ke te kateniua n roko ngaia ngkai ae ti a ongora n te aonnaba ane e a manga okira China e a rangi ni korakora riki ngkai te kangaanga ngkai e a manga oki te kauoua ke te kateniua n roko i China ngaia are ti aki tangira aei bwa are e aki toamau ngaia are ti kawenea ma te kaoriorio ao te bubuti kanga te ota te ibuobuoki mai irouia tao riki ara rabwata aika a kateimatoa tangitangia ngkai a kainaki bwa kanga bon anne raoi te kabwarabwara bwa ngkana ti taku bwa e a bon e a taetae aia taeka taan rabakau bwa ti a bon kona bwa e a rangi n toamau ara bwai n Aoraki ke a toamau ara onaoraki ao ara bwain Aoraki ao bon ara Taan rabakau akea ngkanne te kangaanga ti a kona e kona te Tautaeka ni manga tara te itera anne ma e rarabwa riki buokan te kamatata.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rau nanona ni kaekan te titiraki iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao I a nakon ngkanne te titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Maiana Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin aba inanoaa Hon. Boutu Bateriki e nakoim Tia Tei.

KATEAN ANA AOBITI TE KAUNTIRA NI MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa Madam Speaker ao e koaua bon te moan ingabong ae boou te moan ingabong aio ti a manga tabeki riki bwanara ni kamauri ti a moanna mai iroum Madam Speaker Te Beretitenti ae karineaki Te Kauoman Minita Te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ake a ti a bane roko n te tai aio te bwana moa ni kamauri kam na bane moa ni mauri.

Aio taekan au titiraki Madam Speaker are I tauraoi n tabekia n te moan ingabong aio.
"N na butia Te Minita n te Ministry of Internal Affairs bwa e a bwaka iaa ngkai kateakin ana aobiti ae boou Maiana ke te Kauntira ni Maiana" E rarabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ao aio kaekan ana titiraki.

"Tia Babaire I kan kaongoa te Tia Tei ae rine bwa te mwakuri n ana aobiti te Kauntira ni Maiana ae boou e bon tia ni waaki ma iai baen mwakuri ibukin taningakin bwaina bon iai bwain karaoan te aobiti aei are a tia nikiraki n te kaibuke n namwakaina aika nako ao iai riki kakoroana ae na nikiraki naba n tauraoina mai iroun te Supplier" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa Madam Speaker ao e koaua e a bon kan tabwanin rabwatan te aobiti aio tao te katautau 70% ke tao 70 te katebubua te mwakuri ae e a tia n tia I taku bwa e a bon kan tia tao n aekakin anne tao ai ti 30 riki te % tao te katautau iaona ao e koaua I taku bwa e a waaki te mwakuri aio man tao bon te ririki ae nako Madam Speaker n aekakin au ururing I taku bwa I a bon tia naba n tabetabekia n taai aika nako ao ti kakoaua ao kanga e bon wai te titiraki bon irouia taan mwakuri mai iai kee bwa are a bon teimatoa are a bon kakareke tianti mai iai Madam Speaker ao e a manga toki ao e rarabwa bwa e mataata iroun Te Minita ae karineaki kabwarabwarana ao te kantaninga bwa e na roko bwaina n te tai ae waekoa ke tao n angaraoina are e tauraoi iai Madam Speaker.

Ma N na ti titiraki riki Madam Speaker tao ngkana e kona ni ibuobuoki Te Minita tao e a tia n reke taina are e na kona n tauraoi ke e kanga Madam Speaker e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua a tia ni

mwakuria ni katokai tabeua n te kaibuke ao I taku bwa ngkai iai akana ti tataningaki iaon are e bon tare iroun te *supplier* ikai iai mwakuriana ane ngkana arona bwa iai irouai *suppliers* ke *Hardware* akana tabeua angkoa e na kaboaki mai iai ngkana arona bwa e a roko irouia *suppliers* akana tabeua

Anne ara ibuobuoki are ti kataia ni karaoia ngkai ara Taan Mwakuri ao ara kantaninga bwa a reke ao a bane naba ni katokaki n te kaibuke ae a mwakuriaki ngkai ana bwai Maiana Tia Babaire ko raba.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao kanga e kakukurei ana kaeka Te Minita ao I taku bwa a bon ongora naba tao ai moarara riki Taan Mwakuri ake kakantaninga bwa e na waaki aia mwakuri I taku bwa e a bwarabwara bwaai ni kabane Madam Speaker ao I a mena n aekakin are I a tia ni mwaneweia Madam Speaker I taku bwa I a kukurei ao e rarabwa riki Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ae a bon waaki ngkai au koraki ao ara kantaninga bwa e na tia ana aobiti Maiana inanon te tai ae rangi ni waekoa. Ko raba Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karienaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun Te Beretitenti H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua reitan te bwana ni kamauri ae a tia n tabekaki n te moan ingabong aio bon aia kamauri naba kain Tarawaieta nakoim te Tibiika Te Beretitenti Te Kauoman Minita Taan Tei ao kain Kiribati ake a reke ongoraia ao aio ngkane au titiraki n te moan iangabong aei.

"Inanon tain te Lockdown ke e a roko te Aoraki ae te Covid19 iaon Kiribati ao a bon rawata aomata riki iaon Betio Tarawa Teinainano ma Tarawaieta aika a tia ni bua aia mwakuri ao aia karekemwane man aia karikirake. Bukin tera ngkai akea ana ibuobuoki te Tautaeka nakoia koraki aikai man te tai arei ni karokoa ngkai" e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Tarawaieta n ana titiraki ao aei kaekana.

"Ni kaekan ana titiraki temanna Te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ao e

waaki ngkai te Tautaeka n rinanoa te kangaanga aio" ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki te Beretitenti n ana kaeka ao e koaua tao ni bong aika nako I tabeka naba te bubuti ibukin karekean ana itera te Tautaeka bwa e bon riai ni bwaka aia *allowance* Taan Mwakuri ke e aki riki Taan Mwakuri ake a tia n nangi ni bekutata ao n anga mauia ibukin totokoan butinakon te Aoraki aio ngkai e a roko i abara ao n te tai aio ao I a tabeka aia bubuti nake a bon rotaki tao a rotaki aia karekemwane man riki tao n te *Lockdown* .

Tao e na mataata tao tiaki ai tibwa rotakia ara botannaomata ke a roko raoi te Aoraki I taku bwa e a riai n ataia te Tautaeka a bon kaman rotaki man te tai are e moan karaoaki te babaronga ibukin kanga totokoan rokon te *lockdown* ao ngkanne e koaua kanga tao bon te titiraki raoi bwa bukin tera ngkai akea ma are tao kaekana ngkai ngaia tao iai ae tao e a tabe tao ni barongaki tao n te tai aio .

Ngkanne bon te titiraki tera raoi tao bon tera raoi mwakuri ao n aron ae kaeka te Tia Tei mai TUC ao kanga e na maan mwakuri aikane ma ti kan ongora ke e kamataata raoi tera raoi mwakuri aikane bwa ti aoria n ataia ao tao aoria naba n ota nakeke a tataninga tao te ibuobuoki nakoia aio e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tarawateinaieta temanna a rawata mwakuri bwa are baika kakawaki e na ataki bwa antai Taan Mwakuri akana a reke n te kangaanga aikai ao riki tera aia boraraoi ma aia tia kammwakuri bwa are e na kakaeaki raoi bwa iai tabeman a mwakuri ni bitineti.

Ti kaongoaki naba bwa bon iai aika mwakuri tao n ana kambwana te Tautaeka aika a bon mwakuri ao ngke e a roko kanga te *Lockdown* a kauarerekeaki naba aia bwakabwai ngaia are akanne baika ana taraki bwa are a roko tangitang iai aika a tia n roko aia tangitang ao kaekaia e na maan ma kam kona n raa are bon iai e mwane n aki mwakuri ngkana kam kona e na reke moa buokami n anne iai ae a tia ni waaki naba ni ira kanga karekean te ibuobuoki n anne ma are e koaua a bon tangira riki are karekean boon mwin aia bwakabai ao tao baikara tiaki ti te bwakabwai tao te KPF ke tera are a rangi n n rawata baika a na taraki ngaia are anne ngkane mwakuri aika na taraki nako bwa are iai aika tabeman a manga bon roko ti aki mwakuri ngaira ni bitineti ma a bon bua ara karekemwane n aron are kanga ti taekinna bwa are ti bon

karekemwane naba ni bon korakorara ao ara tarena ngaia are e rangi n rababanako te aeka ni kabomwi ngkana e nang karaoaki nakon ane ngkane are e bon tangiraki ae na tabwanin raoi te rongorongo ao e na aki ti tabwanin raoi a na bon eti raoi naba bwa are n tabetai e bon ti kamotirawa te *employer* ke te tia kammwakuri n ti te tai arei ao e kona ni manga kateirakeia ana Taan Mwakuri kanga bon iai te boraraoi ae karaoia ma ana Taan Mwakuri ngaia are aikai naba aika e na riai n reke te rongorongo anne iroun te Tautaeka bwa e aonga ni karekeaki te kanuanga ke te babaire ae kanga e na tieuataake ao e na boraoi kanga e aki bebete aron kabwakan kanga kanakoa ana mwane te botannaomata n tokin te tai ti na manga titirakinaki bwa ti kanga ni kanakomwane n te tai teuana ao te tai teuana ngaia are e na bon iai anaa aika a raraoi aika na kona naba noraki te Tautaeka bwa e karaoa ana babaire aika kanga a boraoi ao aitara naba ma aron kabonganan raoi ana mwane te botannaomata ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rabwa te Beretitenti n ana kamataata ao e koaua teuana mai buakon ana kamatata ao e bon e mwanewea ae a na karauaki n rinanoaki raoi tao tenan bubuti I taku bwa e na uringa te Beretitenti bwa iai au titiraki tao n te ririki ae nako ke kanga e moan noraki kanga rotakin aomata ke e a waakinaki kanon te SOP ao te kakatauraoi, iai tabeua tenan tabo are a kainaki naba teuana are I bon titiraki iaon te Utero are Te Otintaai e rangi n rawata bwa tao e kan uangaun iai Buota ao ataeinimwanen Abatao are a tararua ngkoa te tabo arei ngke e kainaki ao a bon bane naba ni bua aia mwakuri kanga iai au titiraki au bubuti are I uotiarake are tera ngkana e reke te kabomwi teuana bwa are tao are bon arona bwa ngke ko kantaninga am bwakabwai ao ko a tia n tarau ao eti are a kanakoaki nakon te mwane n aki mwakuri ma are e bon aki tau n aron are a bon tataneiai ni kakarekea ngaia are I bubuti ngkoa tao ti kaboan mwin kanga te baere e a bon karina n reke iroua au kantaninga bwa anne e a tia n roko inanon bain te Tautaeka bwa I a bon tia naba ni korea aia reta nakai a tiainaia e kan reke 2 te ririki ngkanne inanon bain te Tautaeka ma au kantaninga bwa tao a tara naba ane bwa ngaia ae taekinna te Beretitenti bwa e na karauaki n taraki raoi tiaki raroa ma are e taekinna e riai ni karauaki ni karaoaki bwa are ana mwane te botannaomata.

Ngkane tao teuana I kan reita are kanga ana bubuti Te Tia Tei ngkoa mai Abaiang bwa tao n aia *Case* are aban Tarawaieta akana tenan Atimwakoro bwa a bon kakarikirake

a mwamwakete naakai n taainako ao ngke e toki raoi are e a bon *lockdown* ao a bon rotaki n te tai are e katokaki te nakonako iai bwa bon akea aia karekemwane a bon aki kona n anga nanoia ibukin abaia bwa ai bon akea aia mwane ni mwengaia ngaia are ara kantaninga ke e kabaitiaki aio bwa kanga a bon rotaki iai ao I karabwa te Tautaeka kai e nora aio ti a bubuti kabaitiana tao ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki are kanga te bae e rekereke ma katamaroan maiun te botannaomata ana *livelihood* ke ana *Condition of living* anne taben te Tautaeka anne tabena tao e koaua tao riki irouia riki ake kain Buota e a tia n roko e a tia n tabetabekaki ao e a tia ni mwakuriaki bwa are e bon kuri ni kaokoro aia kangaanga teutana kain Buota ngkoa bwa are a bon kamwakuraki n te karikirake ao kanga e a reitinako naba kanga e a reitinako naba ma kanga rokon te Aoraki ma bon iai babaire ake kanga a tia ni wene ma bon iroun ngkoa aia *Employer* ke aia tia kamwakuri mai imwaina ma e aoria bwa are e a manga taraki anne I taku bwa e tiku ngkoa inanon bain te KPF ao n reitaki ngkanne ma ane tao buokaia taan mwamwakete mai Tarawa Teinaieta eti anne naba ngaia are e rangi ni bubura kaei bwa are ti nang kanga ngkanne n ataia bwa are e na noraki iraua aia karekemwane ni katoa bong te koaua aki rereke aia SFU bwa are tabeman a bon reke aia SFU ke tao aia mwane n aki mwakuri ma are a bon karikirake kanga akea buren akanne, tao a bon teimatoa naba n oroben ngaia are kanga te kantaninga ikai bwa e nang akea ngkai ae nang akea ana raa e nang reke teutana kanoan aia bua ma e aoria bwa are bon kanoan te bubuti e teimatoa te Tautaeka n nora riaina ao ae ngaia ti mwakuria ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei ao I taku bwa e bon rauaki Tia Tei ni kaekan ana titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

KARAOAN NEI TANGANGAU BURITI I MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki ao I a bon tabeka bwanau ni kamauri bon ngai ma tariu are Te Minita Hon. Ruateki Tekaiara ao kain abana ao kain abau nakoim moa ngke te Tibiika ma te Beretitenti Minita kain Taan Tei ni kabane ao te Leader naba n te Kaitara ao ai bon

moarara riki bon nakoia nake a ongora ao bon kain naba Marakei ake a ongora bwanara ti tangiri ngkami n taainako ao kam na bane ni mauri.

E koaua e kangai ngkane au titiraki are e tei imatami n te bong aio nambwa 38

"E bati n rabwa te Tautaeka kai e a tia ni karaoa te kataratara iaon tamnein ara buriti are i Marakei ae Nei Tangangau e kona ngkanne ni kaongoa Te Maneaba aei bwa e na waaki tao n ningai katean te buriti aei" bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki temanna mai Marakei ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka.

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Marakei bwa e a waaki ngkai barongakin aron mwanenakin karaoan Nei Tangangau Buriti" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: I a karabwa Te Minita ae moan te karineaki n ana kaeka ae e a tia kanga ni uotia n te tai aio bwa e waaki ngkai barongakin te kaitiaki tera te baronga are e karaoaki

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki bwa are n aron bwa e bon rangi ni bubura mwanen te mwakuri aio ngaia are bon iai arona are e na karaoaki moa te *Project Document* e tia ao e a manga roko irouia kai te TCC ao e na manga rinanoaki ao imwina e na manga barongaki mwanenakina ngaia I kangai e a tia ni karaoaki aikai ma ngkai e a tabe ngkai ni barongakin aron mwanenakin aio Ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Te Minita ae moan te karineaki ao e koaua ngkana ko nori mwin am miniti te Tibiika ao ko kona ni kakoaua bwa te Kaoti aio ke te bubuti aio te titiraki e tabekaki mai iroun raou n Tia Tei ngkoa ae Hon. Ioteba Tebau n te auti n ana tai n Tia Tei I manga tabekia naba ngai n te moan auti n te ririki aio te moan bowi I a manga tabekia naba n te kauoua ni bowi are nanona ngkana ti ikoti mwaitin taian ririki aike te baronga kanoana aikane ti nang karabwarabwa bwa e rangi ni karauaki raoi ni barongaki ao tao e nang waaki n ningai?

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao ngaia n aron are I bon taekinna arei n te tai are e bon reke iai mwanenakina e tia aron te babaire ibukin mwanenakina ao e a waaki naba te karikirake ara kantaninga bwa kanga n ara katautau ngkana arona bwa a nakoraoi aron ara kakataratara kanga ngkoa ti na bon kataia ni iango bwa ti na waakinna naba n te ririki aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Honorable Speaker ao Madam Speaker ao e bati n rabwa riki te kaeka nakon aio ao ti a kakoaua bwa ane e bon waaki ao tao iai te tai ane e a tia ni kotokoteia Te Minita n aron ana maroro ao ti kakoaua bwa Marakei e nang aki kabongana ngkai te buriti aei ngkana ko tabetabekia inanon te maan ae iraua te ririki ko nang kakoaua bwa a nang rianna am botannaomata inanon ngkanne te buriti tiaki toua a nang aki kona toua te buriti bwa are ngke I tarebon ngke ingabong ma te Kauntira mai Marakei ao a tuangira bwa ngkai te buriti aio e a maan ngkai ko kona n nakonako ma ngaia ma e a moanna ni maenako te buriti aio n te aro bwa titabo bwa e moanna ni inako te iterana ao ngkoa a bon kona ni buti ma te rebwerebwe ma aia bwatika aomata ao ngkai a taekinna Kauntira man te kawa aio bwa e taekinna bwa e nang moanna n roko kanga te tai are e nang aki kona ni kabonganaki iai ma e aoria bwa are e bon tuai naba n ae e tuai kabonganaki bwa e bon kabonganaki naba ma ti a bon kawenea bwa te bubuti ae mangori ti a tautaua rangan te Tautaeka ae karineaki are bon ara Tautaeka ngaira kain Marakei ao ti kakoaua tao iai taina ae riai ma e bia tera ngke e waekoa imwain are e na reke te kabuanibwai ti ngaia anne ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua e bon koaua ane e taekinna ti na bon keiaki ni kataia ni kabirimwaka are bon iai n aron are I taekinna kanga e rawata kanga e raka teutana mwanenakin aron mwanenakin te buriti ae Nei Tangangau ngaia are e aki kona n tau n ara mwane are kanga ara *Maintenance Fund* are e bon ruruo n taainako e a ti tau ngkanne are karaoan are Nei Reei ngkanne n aron are I taekinna Nei Reei e na karaoaki bwa are iai ngkai mwanena n ara *Maintenance Fund* ao iaon kawaina ngkanne Nei Reei ni karaoaki n aron are I taku are tao okin te tiim mai Makin ao e a a moannaki Marakei e karaoaki kawaina ao e a karaoaki naba ma are Nei Reei arei ara kantaninga bwa e na tauraoi naba mwanen aio bwa a

karaoia naba n te tai naba anne ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin botaki ni mwakuri ibukia aine te roro n rikirake takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

KATEAN AIA CENTER TE RORONRIKIRAKE IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te ingabong aio.

"Bon iai ana babaire te Tautaeka aio ibukin katean aia Center te roronrikirake iaon abamwakoro ao ngkana bon iai ao tao ti na kantaningaia bwa e na kona ni wakinaki n ningai" e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao aio kaekana

"E tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao buokan au titiraki kanga eang I karabwa Te Minita I taku bwa kanga e rangi n teretere e a rangi ni kimototo riki kaekana ngkai kaekana are ngkoananoa are kanga e tuatua bwa e a butia moa kanga e rangi tao e rangi ni *commit* riki kanga ane au taratara iai ngkai kanga titabo ma te kaeka e kangai bwa ti na manga noria riki.

Madam Speaker au tabeka aio bon man ana tai te Tautaeka aio n te tai ae nako are e kaekaeka iai Te Minita ngkoa ao te kaeka n te tai arei e a tauraoi ana tamnei ibukin kateakin te *Multi-purpose Court* ao ibukin te *Center* ibukin te roro n rikirake e tauraoi naba ma ibukin bwa e na rangi n anaa te mwane ae nangi ni bubura ao ngaia are a tangira te tai e bane te 4 n ririki ao inanon te 4 n ririki arei I a manga bon tabekia riki ao te Kauoman Beretitenti are kamwaingaki ngkanne man te MISE nakon te MWYSA e manga bon kaeka naba ni bon arei naba bon kanoan ana babaire te Tautaeka bwa e na waakinaki aio ma ngkai te kaeka ae I anganaki ngkai kanga e a kangai ti aki kanoan ara motinnano ma tao bon kanoan ana iango Te Minita n te tai arei ao tao te kauoman n te tai arei ma e a tauraoi ngkai te Tautaeka ni manga butimwaia n noria bwa e na kona ni karaoa aio ke tiaki ma I taekinna aio Madam Speaker ibukina bwa iai au kangaanga ma au

botannaomata bwa I a tia ni kakaongoraia are e na tei aia *Center* te Roro n Rikirake ao iai ara bubuti ae I a tia naba n tabekia nakon te *Donor* ibukin taian bwai n takakaro ao bwain nanon te *Center* ao e a tia naba ni kariaiakaki ma te *holdup* ngkai bwa akea te *Center* ngaia N na bubutia riki Te Minita ae karineaki n te kaeka ngkai ae anganai aio e kakeka are e nako ao e raoiroi bwa bon akea naba au kangaanga iai bwa ngaia are I taekinna ngkoananoa I kangai ngkana ko kan butia Te Minita ao ko a manga karinna kai a mamaiu naba nanora iai bwa ko karikia ke tao ko kaetia ti kukurei ni butimwaia I rangi ni kukurei ni butimwaia ma N na bon ti maroro ni kangai ao I kabwara bure nakon Te Minita bwa aonga n ae a ongora naba au botannaomata bwa I aki angina tao terongorongog ae kairua bwa I angania raoi are e bon kaekaki mai ikai.

E rangi n tauraoi te Tautaeka iai ngkai te *Design* ae nang waakinaki ibukin te *Multi- Purpose Court* ao ibukin te *Center* e tauraoi naba ngkai taian babaire ma ibukina bwa e rangi ni bubura kaei te mwane ao e na anaa te tai ngaia are N na bubutia riki Te Minita tera raoi ae ngkai ae kananona ngkai e a tabekia ni kangai bwa e na manga e na noraki bwa e a kaokoro ngkanne te kaeka aio ma taian kaeka aikeke taai aika nako Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua tao ti kabwara bure teutana n aron are tao e kaokoro aron te kaekaeka tao n taai ake a nako bwa are e koaua are ti a manga boou ao I taku bwa te bwai ae ti kunea n te tai aio kanga tao te *plan* are ni kawai are tao te *center* are ti ibukin te Roro n rikirake kanga iai ngkai te tamnei ae boou ke te kantaninga are boou are angkoa a nang kona ni *combine* tenan te *Center* anne are tao tiaki ti te Roro n Rikirake bwa tao ai rekereke naba tao te *Sport* te *Youth* , te mwauku ke tao ti tara ngkai te *Center* te *Women's center* bwa tao a kona naba tao n ti n *extend* tao tera kanga mai iai te baronga ae kanga e boou ngaia are ti kabwara bure nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ngkana e bibitaki aron te kaeka ma ara kantaninga bwa e na aki raraoma bwa are kai a taekinna n te tai aio ao ngara ngkanne ti na kibaria ao ti na moan bwaia Butaritari moa n nora riain ae e a tia n taekinna ao tao tangin nanona aron ana kakaongora ao ngaira ngkanne n te tai aio ti a kataia ni kibaria ma aron te tamnei ae boou are angkoa a nang kona ni *combine* te *Center* aio bwa e na kona n reke naba bwa e na kona ni karekemwane ao tao e na kona riki tao n riki bwa te tao n *workshop* e na kona n *rent* ao tao e na kona riki n

raa ngkana e ibuobuoki ane nakon te Tia Tei ao e bati n rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker e rangi ni ibuobuoki I rangi n nanoraoi ni butimwaea bwanan Te Minita I taku bwa bon akea buren ae tao manga iai tarakina ae tao e na manga noraki iai ae kaokoro kanga e ti tang nanou n te kaeka bwa n te kaeka are n te moan are ngkoananoa are e butaki I rangi n *affirmative* riki e nangi ni *positive* ma ngkai te kaeka ae I anganaki n te bong aio kanga e a nang e a mena n te *balance* ko aki ataia bwa e na *tip over* ke e na aki ngkana e *tip over* ao nanona ngkanne akea ao anne ae kanga I raraoma iai ma e rabwa Te Minita ngkai ae manga taekinna bwa ngaia tao bon iai te *design* e na katamaroaki ao ma ngke arona bwa ko bon kaeka n anne Te Minita bon akea I a bon butimwaia naba akea naba manga au titiraki imwina ma I bon ti rarangaia teutana bwa I bon tauraoi ni wareware inanon taian mena akeke ti a tia , bwa tao bon ti ngai te Tia Tei ae I nang uneakina aia *Center* Te Roro n Rikirake ibukina bwa kanga bon aia bubuti ara Roro n Rikirake ni kabane ao eti are tao e taekinna bwa tao e a manga boou ngkai Te Minita aio tao e bon boou Te Minita ma e aki boou te Tautaeka bwa bon rabwatan te Tautaeka are e bon waaki n te tai arei are e a tia n anga nanona bwa e na karaoia n te tai arei ma tao e aki reke.

E aoria e a bane te 4 n ririki ti butimwaea are tao e aki reke moa n te tai ngaia are ti a manga kaumakia riki ma ngkana arona bwa e na oki n aekakin naba ana kaeka Te Minita temanna ngkoananoa are e taekinna are kangai bwa arei bon arei ngkoa n te tai arei ao kai ngkai e a manga boou n te tai aio kanga a bwabwara nanora ngkane bwa are tao e ti boou Te Minita ma e aki boou te Tautaeka bwa are te Tautaeka aio bon rawatan te Tautaeka are e waaki n te tai are e nako ma tao e koaua are e a bane te *term* arei e a manga roko aio ngaia are nna bon bubutia riki te Tautaeka bwa bon te onnon mai irouia ara Roro n Rikirake I rangi ni karabwarabwa ngkoananoa are ngke e butimwaeaki are kanga norakin are katean te mwane ae onoti ao I nangi ni karabwa Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao te Tautaeka ngkana e kona naba n reke aio bwa bon ara kangaanga Madam Speaker ae ko ataia tiaki kona ni katea te *Center* teuana ibukin aro teuana, te aro teuana, te aro teuana bwa are aki kona ni boo nanoia ao e nangi ni kangaanga n ae e na mena ma ngkana e kateaki ae bon bwain te abamwakoro ao e a bon nakon temanna ma temanna ngkane ni kaea are te mena arei bwa are ngkai kanga iai te ikakatikitiki n te mena ma ti aki kona ni bubuti nakon te Tautaeka bwa e na kateaki ana

Center te *Youth* n Te Katorika n te kawa teuana ao te *Youth* tao n te KUC ao tao te *Youth* n te SDA, ao tera ke e aki *possible* anne ti ataia bwa e na bon aki kona te Tautaeka ma ngkana e katea ti teuana te *Center* ae mena inanon te Kauntira ao e a bon ngkane te Roro n Rikirake aikeke a bon waaki ni kabongana taian bwai n takakaro ni kamarurung ke tao taian raa akana a mena inanona ke tao ni bon inanon te waaki anne ngkanne ae rangi ni kakawaki N na bon ti bubutia riki Te Minita ao I nang butimwaea bwanan Te Minita e nang rabwa Te Minita e na aki naba tao un tao ni bwanau ngkai I mena bwa bon ti arei I kataia ni kabwarabwara ibukina bwa are n taainako I aki toki n okioki n tuangia ara mena tai raraoma ae na tei e na bon tei ao ae ngaia I aki toki ni bubutia te Tautaeka e na bon waaki ma ngkai I a manga anganaki ngkai te kaeka aio ao kanga I a bon raraoma bwa titabo ma e manga *back to square 1* are e nang manga tibwa manga moan rinanoia moa te Tautaeka e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ti tei irarikin te Tia Tei ae karineaki n nora riain ana tabeka n te tai aio ao ara kantaninga bwa kanga e a reke bwa katabetabean ara waaki ao e na moanbwaiaki inanon ara *plan* ngkai n aron tarakin riain te *Center* n aron are e a tia n tabekaki bwa te tai aio ao e koaua tao ngkana e bibitaki aron te kakatamaroa ma terana ma I taku bwa e rabwa e rangi ni ibuobuoki ana kamatata ao ana titiraki n te tai aio bwa e a reke bwa kabaitian riki ao tobwakin riki te kantaninga ibukia ara Roro n Rikirake nakon te tai aio ao nakon taai aika na roko ao e bati n rabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki Tia Tei e nakoim

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker bon akea ma kanga I bon ti kan karautaeka riki nakon Te Minita ngkana arona bwa tao e nora au maroro bwa e manga nang tangibuaka nakoina ke I taku bwa bon akea I aki I nang butimwaea te kaeka n te tai aio ao angkoa N na bon bubuti bwa ngkana tao e a bon waaki a moanbwaia Butaritari bwa are bon ti ngai te Tia Tei ae I ununeakina te *Center* kanga I tuai man ongongora bwanaia Taan Tei ae a uneakina te *Center* ibukin te Roronrikirake ma I a kabaebae naba Te Minita bwa ngkana arona bwa e bon waaki e bon waaki ao e a moanibwai moa Butaritari e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki

kona o-one ni biriakinaki am bwai ane ko rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

ANA BUBUTI BANABA IAON TAEKAN TE KABOMWI

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka ana kamauri au abamwakoro ae Banaba nakon te Tibiika ma kain ana Aobiti te Beretitenti ma kain ana *Cabinet* te Leader n te Kaitara ma Taan Tei ni kabane ao ai bon Banaba ni kamauri ngkami inanon te ingabong aio kam na bane moa ni mauri ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana.

"Inanon bowin Auti aika nako ao e taekinna te Beretitenti ae karineaki bwa te kabomwi nakon Banaba e na uotakirake nakon te International Court of Justice ke te ICJ I kan bubuti bwa e a bwaka iaa te bubuti aio taiaoka" Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua I karabwa te Tia Tei mai Banaba n ana Madam Chair ao aei ngkane kaekana.

"Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae rine mai Banaba ao I kukurei n taekinna bwa iai kakamwakuri tabeua ae e a tia ni karaoaki ao iai riki mwakuri aika na riai n rinanoaki ngkai e bon bubura mwakurian aio" ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti n ana kaeka ao I kan bubutia te Beretitenti ngkana e kona n ti kabwarabwara riki bwa tera riki mwakuri ake a kantaningaki bwa a na karaoaki bwa ibukin kakoroan nanon tao te kantaninga ao ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ana titiraki Tia Tei mai Banaba n au kaeka ngkoa n taai aika nako ao kanga iai ngkoa kanakoraoan riki ara reitaki ma te rabwata n te bowi n te aonnaba are n te *International Court of Justice* ao ane ti a tia ni karaoia rinanon ara aobiti katamaroan riki te reitaki ma ngaia iaon te kangaanga aio ao ngkai iai te Komete are e a tia ni kateaki ao a waaki ngkai kanga ni karekei tenan rongorongo ao iai ngkoa are e bon taekinna te Tia Tei ae karineaki ngkana a kona naba n rinnako ngkana a uringaki naba ngkana e nang waaki ana mwakuri te Komete

aei ma e a tia ni waakina aia maroro n otau a tia ni maroro teuana te tai ao are e a manga oia nakon tao taonakina n te *lockdown* aio te kantaninga bwa e na manga waaki imwina ao ti a manga bon reitaki ma te Tia Tei ni kaongoi tenan *update* bwa are kanga e na bon bubura kaei naba te kakaei rongorongo ngkana e nang uotakirake bwa ai nakon te bowi n te aonnaba ma akanne kanga baika a tia ni waakinaki ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Beretitenti n ana kaeka ao e koaua I nora kakawakin te bwai ae te aba ai moarara riki ngkana te aba ae urubekeaki ao I taku bwa anne te bwai ngkanne ae kananokawaki bwa ngkana ngkoe te aomata bwa ko nang nako ni maeka iaon abam ma akea abam anne bon te kamimi teuana ngaia I a bon tabeka bwanan ara botannaomata ake a tia ni kamwaingaki mai iaon Banaba nako Fiji ao I a tabeka bwanaia ian te auti aio e koaua akea rabwatan Rabi ikai ma N na tei ibukia au botannaomata n te tai aio bwa are kain Banaba ngaira ae ti teuana ma ti kamaenakoaki rinanon ana tao ana moti ni iango tei matang ao I kan tabekia ian te auti aio ni bubuti bwa ngkana ai akea abam ao ti na uringnga bwa kakawakin te aba n taai aikai te riti te takataka te ben te maiu ao te rikirake I katikua inanon bain te Tautaeka ai moarara riki ara Beretitenti ae karineaki iroura ngaira kain Banaba bwa iai nanora ae korakora bwa ti kan boo ma marin abara naba ma e koaua ti a katikua aio inanon bain bwa are ti kakoaua bwa a tauaki mwin bwaai iroun te rabwata ake i eta riki ae tiaki roko iai ma tao ko roko iai ngke ara Beretitenti ae ko karineaki ngaia ai bon win ara botannaomata ao wiin te roro ni Banaba nakon taai aika na roko ae tia bon uotiarake ao ti a amoia nako an te Maneaba aio ao ti a kawenea nako an te taubuki aio ni butia te Maneaba bwa tera ngke e kona ni buoka Banaba ngkai ao n rimwi bwa ti kakoaua bwa e a mabiao te mabiao e a oreaki te takataka n anaki te mwane ao Banaba e teimatoa n tiku inanon te kangaanga ae tuai kona ni kibarake.

I kan kanakoa teuana te kabotau ao ti na aki raroanako bwa I taku bwa te kabotau aio bon te kabotau irarikira Nauru bon te aekaki ni waaki are karaoaki iaon Nauru e karaoia naba te ICJ ke te *International Court of Justice* ao n ongou bwa e anganaki Nauru $135 te mirion ao aranaki naba bwa aio te *Outside Court* kanga e a karaoaki ma te boraraoi itinanikun te *Court* irouia kain Banaba iai naba ae a tia n anganaki e aranaki bwa te *Ex Gratia Payment* ae $10 te mirion ma tiaki te *Compensation* ngaia N na butia riki te Tautaeka aio ma kain ana Komete ke tao ana tiim ae na mena i akuna

bwa tera ngke arona bwa ni boutoka ana karikirake ke kainanon Banaba ae *left behind* iai ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti ai bon bwanan Banaba ni katekeraoa te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni buoka Banaba ni kainanona ko rabwa Te Tibiika ao e rabwa riki te Tautaeka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ti karabwa buokan ana titiraki Banaba ao kanga e bon koaua e kamataata n okirikaki n tarai kanga moan baika a riki nakon te aba ae Banaba ao ti kakoaua ao kanga ai uouotan ngkai te bae te *Compensation* e a bon nang matoatoa kanga n taai aikai n aron ae ti kataia n noria ma ti kataia ni bon kakaea angan buokana ma tao e ataia te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao n reitaki ma ana botannaomata ao ake iaon Banaba ao Rabi ai te ka-nimaua n Tautaeka aei ao ngkana e okirikaki n te moan Tautaeka titiraki tera ko karaoia ibukia kain Banaba, tera ko karaoia bwa tao e raoiroi riki ngkekei ngke e moan inaomata Kiribati ao anne am tai n uneaki ibukia kain Banaba ngkai tia uneaki ngkai tia uneaki nakoia kain Banaba .

Ti a manga tara te kauoua n Tautaeka te kateniua te kaaua ai te kanimaua ngkai ao ae tao are eti bwa are ko tobwa n te tai teuana ko a teke naba itabon te kai are ko a tekateka tobwaia ma ti a bon titiraki bwa are te bwai ae na roko imatan te bowi e aki bebete bwa ngkana ko nang okirikaki ni kakaei koaua ao anne teuana te bwai ae a kakaea ngkai kain te komete kanga mwin are e reke nakon Nauru bwa are ti na manga uotarake te *Case* anne ae tao aekan are a karaoia Nauru nakon te bowi ae bowin te aonnaba ma are akanne ae I kataia n taekinna bwa a na bebete riki ngkoa ngkekei ngke tao bon iai kan buokaia kain Banaba ngkai ngaira te Tautaeka aei e nang teimatoa ni kan buokia kain Banaba ao anne ae e ataia te Tia Tei n aron ana kangaanga ngkai Banaba ti bane ni buokia ma ai kangaanga aika bon rangi ni bubura kaei riki iangoia ti na kataia ti na kataia kain Banaba ao e rabwa bwanan te Tia Tei ngkai e kawenea bwa ana bubuti ao ae ti bon kamwakuri nako iai e a tia ni kateaki kanga te Komete are e na ibuobuoki ni babarongai kanga ara tabeka ma are imwain ae ti tabekia ti na bon barongaira moa bwa a tau ara koaua aikai ni uotirakei ke ana tangira riki karekean rongorongo aika bubura kaei ke tao a kona ni kangaanga naba karekeaia ma e aoria e a wene bwa te bubuti bwa are mai buakon ana titiraki ana kakaewenako te Tia Tei tao ngkana e na kangaanga reken ane ai tera taran ngkai buokan Banaba n taai aikai tao akanne aika manga bon bwaai tabeua aika kona n taraki ribuakon kanga katebenakoan tabeua kanga rongorongo man ana maroro bwa are

e koaua e tao e bon ataia naba Tia Tei ae e a bon kuri kangaanga bwa e a bon nang matoatoa e a bon rangi ni bwai ni kawai rongorongo Banaba ma ti na kataia ni keiakinna ma tao e a tiku anne bwa ai kanoan te mwakuri ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti n ana kaeka ao e koaua e karau nanou nakoira ngaira kain Banaba n te roro aio ae ti ongora ao ti kakoaua bwa e rawata taian *barriers* ke tao taian kangaanga ae tiaki kona kanga n riaon te rabwata ae bubura riki n te aonnaba ma e koaua ma iai te taeka ae te koaua ae kangai bwa *the truth will find its way* ao tiaki ti ngaia I uringa naba taeka teuare te tia rabakau n te Baibara e aranaki bwa Biribi e taekinna bwa *In God with Trust anything is possible* ti koaua bwa ti kauka ara Auti ni Maungatabu n te tataro ti kaina n te tataro ao I kakoaua bwa kainanon te botannaomata e a kaekaki naba n aron ae e a tia n taekinaki inanon te boki ae tabu ko rabwa te Tibiika e rarabwa riki te Beretitenti n ana kaeka Banaba e mena i akun te Tautaeka aio n te tai aio ao ti a bubuti bwa iai Atura ae teimatoa ni maiu irarikira ae na kaeta kaetan te waaki nakon etina ko rabwa ao e na bane ni kabwaia te aba, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ngkana tiaki buokan ana titiraki ma tao kanga bon taekinan ana koaua ti tei irarikin te koaua anne ti na kata are ti kona ma Uean te mwakuri bon ngaia ane e na kaota te kawai ao e na karekea te ibuobuoki, e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa Hon. Boutu Bateriki e nakoim Tia Tei.

KATEAN ANA TABO NI KAMANOMANO TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki Madam Speaker ao e koaua ae iai au karinrin ae uarereke Tibiika ae bon toman aei iaon ane te taetae ni Kiribatina ane min te taeka ae ana tabo ni kamanomano ao e na karinaki te taeka ae "ao te *Isolation Center*" nanona te Kauntira e katea ana tabo ni kamanomano ao te *Isolation Center* ao taetae ni imatangina ngkanne e kangai imwin te taeka ae *Establish* n te kateniua n rain

quarantine and Isolation Center , a iraorao bwaai akanne Tia Babaire te auti ni kamanomano ke te *quarantine* ao te *Isolation Center* ao I taku bwa e na *complete* iai ngkana akea ana kangaanga Te Minita are e na kaeka aio Madam Speaker , e rabwa ao I a taninga moa Te Minita.

Tibiika: Te Minita iai am kangaanga n te Onono

Hon. Boutu Bateriki: Akea te Tia Babaire e raoiroi

Tibiika: Akea te kangaanga e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Taberannang Timeon: Ngaia e rabwa Madam Speaker ao I a tabeka ngkanne au titiraki ane nambwana 69 iaon te Ota bebwa n te ingabong aio ae kangai taekana.

"Ibukin kabebetean okia taan mwakuri ma kain Tabiteuea Meang are a bae ngaroia i Tarawa ibukin totokoan rokon te Corona Virus iaon te abamwakoro e kona te Tautaeka ni buoka te Kauntira ni katea ana tabo ni kamanomano ao te Isolation Center man karekei bwainanako ake a kainanoaki" Ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang.

"Tia Babaire I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine ae iai ana buoka te Tautaeka nakoia Kauntira n te mwaiti ae $10,000 iaon te Kauntira teuana ibukin babaronga iaon te totoko ibukin te Covid 19" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa Te Minita are e kaeka au titiraki te Tibiika e taekinna bwa iai na buoka te Tautaeka ae $10,000 nakoia abamwakoro ake n aekan au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

E bon kona ni koaua Te Minita bwa e tau te mwaiti ni mwane ae $10,000 ibukin te *Quarantine* ao te *Isolation Center* .

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ae rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua aio te mwane moa ngkai ae angaki te Kauntira ae na mwakuri ma ngaia ibukin buokaia kanga ibukin mwakurian auti ibukin kamanomano n aron ane e mwaneweia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang angkoa ngkana iai manga norakina riki bwa e na iai manga tangirana e na manga bon nakon te

Cabinet ibukin manga norakin are imwina te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Te Minita te Tia Babaire ao e koaua e kararaoma te bae taekinna Te Minita bwa aki ata te bae a kataia ni karaoia Tia Babaire e a bane te mwane aei Tia Babaire, ae te $10,000 bon te tieai ao te ngako te mwaiti ni mwane ae $10,000 e a tei ngkai ana *quarantine* Tabiteuea Meang ao iai taan tararuaia Tia Babaire iai Neeti ma tao te Taokita ao antai riki bureitiman akana a kataia n teiakina n aron ae karaoaki naba i Tarawa Teinainano ao ngkana arona te Tibiika bwa iai te *Case* ae *positive* imwin te *period* ane *quarantine* anne ao a na tiku ngkane n te *Isolation Center* ao e na maan riki tikuia Tia Babaire akea ngkai te mwane anne bwa e a tia ni kabongana te Kauntira ibukin karokoan taian kaako ngkana a roko ikekei a na kaerakeaki irouia *Stevedores* aika a mena n te abamwakoro Tia Babaire mai inanon kaawa kaka uoman irouia Kauntira Tia Babaire te mwaiti ae angan tabun te *Stevedores* ae kakateirakeaki n rokon kaibuke ibukin kaerakean kaako Tia Babaire bwa a naki buti te Aoraki man kaako akanne ao a katukaki n te *Center* n te tabo teuana are a na manga kona n anaki imwin te tai Tia Babaire.

Ao aia kabanemwane naba te koraki ake a kao kaako te Tia Babaire ake a kawakinaki aia kaako e a bane te mwane anne Tia Babaire e *excocted* ngaia are I bubuti te Tia Babaire bwa tera ngkai ae na karaoaki nakoia te koraki aikai bwa ane a mena ngkai iai ngkai akana a mena n te *Quarantine* i Tabiteuea Meang Tia Babaire ao ana tiku ikekei ni karokoa tao iraua te bong te Tia Babaire tao tebui tabun te bong ao a na tiku ikekei ke tao iraua ao imwina ngkana iai ae *positive* a na manga tiku riki nakana a mena ngkanne n te *Center* ane ao iai akana a na kamwaingaki nakon te *Isolation Center* .

Tera ngkane antai ngkanne ae a na tararuai te botannaomata akanne Tia Babaire n aron ae karaoaki iaon Tarawa ikai antai ae na kamaeuia te Tia Babaire ao ane au titiraki nakon Te Minita ko kakoaua ngkane Te Minita bwa te mwaiti ae $10,000 e bon aki tau

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are bon iai naba ara Taan Mwakuri akana iaon aba tao te *Clerk* ao tao bon te M.A ma tenan neeti ae I taku bwa ngaiia ane a na manga kaoka tao mwin nako aia babaronga iaon tenan kabanemwane ma tenan raa ma e a manga bon noraki are imwina bwa tera ngkane ana babaire

te *Cabinet* iaon manga buokan ke tera riki itera tabeua ake ti na kona ni manga tobwa riki te kangaanga iaon itera aikai te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire N na butia Te Minita bwa ana riai n rangi ni kawaekoa aia babaire te Tibiika ngkana ngaia te koaua bwa iai ana Taan Mwakuri akana iaon te abamwakoro Tia Babaire ao I kakoaua bwa iai iai bureitiman iai te MA iai tenan neeti ao te kauntira te Kiraaka akea Kiraakan ngkai Tabiteuea Meang bwa e tuai reke Tia Babaire iai ane onomwi ma e na riai ni kabaitia aio Tia Babaire ngkana taekan te mwane nakai a nang baiti ni kakaea te mwane ngkana e bon nakoia te Tia Babaire ke e taekinna boon aia *Solar* kaka $30 tabun tengaa ao ti $10,000 aio ae na nakon te abamwakoro ao ngaia e a tau n aia kataratara ai te aekaki n Tautaeka tera te Tautaeka aio ae bon ti tabe ma biritona te Tia Babaire ao e aki tabe ma ana botannaomata.

E kona n taiaoka Te Minita ni kabaitia ana babaire ni karekea riki te mwaiti ni mwane ae tau te Tia Babaire. I taekinna Tabiteuea Meang bwa e *Corona Virus free* ni karokoa te tai aei ngaia are e na tangira te *Quarantine* ao te *Isolation Center* ao tiaki ti ngaia bwa aban te itera maiaki ba are e tuai roko iroura te Aoraki aio Tia Babaire ngaia are N na butia Te Minita bwa e na kawaekoa aio bwa e na tei maan aei Tia Babaire e kauringira te Beretitenti bwa tao e manga bungiaki riki te aekaki ni *Corona Virus* teuana te *Variant* teuana ae tao e a burakiako riki te *variant* anne Tia Babaire ao a nang mwaiti riki aika na rotaki n te Aoraki aei Tia Babaire ngaia are e na maan teuana aei Tia Babaire ao ngkana ai te aekaki aio ae *in trips and traps* ana buoka te Tautaeka $10,000 ao tao ti nang manga *apply* riki tao Te Minita katimwatiko riki Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ae koaua ae mwaneweia te Tia Tei ae ana Kiraaka are e koaua are akea iai ane e bonomwi ngkai ma tao te kantaninga bwa e are e na mwaing te Kiraaka are mai Beru nako Tabiteuea Meang ngkai I taku bwa e babarongaki naba ibukin iremwen te kiba.

Ma e koaua te Tia Babaire ae I taku bwa iai bwaai bon babaronga ane a karaoi kain ara abamwakoro riki taan mwakuri n te Kauntira n aron are I a tia ni mwaneweia ao I taku bwa mai ikane are ana kabaiti aron mwakurian ao norakin aia ribooti are ti na manga mwakuri ma ngaia ngkana arona bwa e roko inanon ara

botaki ni mwakuri ao ni manga kawaerakei bwa tera ana babaire iai te Tautaeka bwa tao e na noria bwa tera angaraoi ao babaire are e na manga karaoaki are imwina riki te Tia Babaire n aron ana kainano tao te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae tabekia n te tai aei ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

KAUAREREKEAN REKEN KANGANGA MAN MWAITIN TE KAA MA REBWEREBWE

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko bati n rabwa Tibiika ao aio au titiraki.

"E kona n taekinna Te Minita are tabena bwa tera ana kataratara ni irekereke ma totokoan reken te kangaanga iaon kabonganan te kawai ngkai ara rangi ni mwaiti kaa ma rebwerebwe riki iaon Tarawa" Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki bwa N na anga taeka ni kamauri nakoira ni kabane n te ingabong aei Tibiika ma ngaira kain te Beretitenti te Kauoman ao ngaira ni kabane kam na bane ni mauri aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Teinaieta

"I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa e waaki ngkai te Kiribati Land Transport Authority ke KLTA ni karaoi ana mwakuri ni katamaroa ibukin kauarerekean kangaanga iaon kabongan te kawai ngkai a rangi ni mwaiti kaa ma rebwerebwe riki iaon Tarawa" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua tao ngaira kain Tarawaieta ae ti nang kaan ma Tarawa ti kuri ni katoa bong n roroko ni kabongana te kawai naba iaon Tarawa.

Ma I taku bwa tao bon uoua te kantaninga n te titiraki aio tao te moan tao bon noran te *transportation system* ibukin Kiribati inanon ngkai ao tao nakon taai aika na roko ngaia are kanga I bon kan nora ana kataratara te Tautaeka rinanon ana mwakuri Te Minita kai ti a kona n namakina e kona tao ae te bongina ke uabong n te wiiki ao kanga ko nang nora te aekaki ni

kangaanga are e rereke itinaniku are e aranaki bwa *traffic jam* are ko aki kona ni buti n te kaa ao ngkana ko bon buti naba e kona n ae ti teuana te kaa ngkana e kabuanibwai ae ti teuana te kaa ae tei ao e kona n teibaba te kaa tao e kan uabui ke tenibui ngaia are I taku bwa kanga e a bon riai n noraki kanga te itera aio ni moantai akinaki bwa tao te titiraki tao tera riki ae kona n ti aoria ni matata are kanga a waaki inanona ae tao ti na kona n noria ngkana ti kabongana te kawai bwa kanga aio te kawai nakon karokoara n te takete bwa ti na aki roko n te kangaanga aio e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buotokan te titiraki ao e koaua tao e bon riai moa ni matata iroun Kiribati ke tao te Tia Tei bwa mwaitin te kaa n aron ae noraki e a rikirake man 2000 n anga tabeua tenan *figure* ke tao kam bon kakoaua bwa are te kibarake ae rangi ni korakora Madam Speaker man 2020 ao nakon e nakon te mwaiti ni kaa ae nakon ae kaan 500 n te ririki ae roko n te ririki ae nako 2021 e kaan 800 mwaitin te kaa ao tao ti na titiraki bwa a kanga a reke aikai Madam Speaker .

I taku bwa ti na riai ni karabwa Tobwan Kiribati te Tautaeka ae Tautaeka ngkai bwa e a kabwaroa te mwane inanon ara *economy* Kiribati ao ngaia aio ae e a noraki bwa ngaia e a butirake te kaa, e ngare e aera kai e a ngare te Tia Tei te Tibiika e uki naba te ngare man te *floor* bwa are e kangare bwa are e koaua I taku bwa te ngare ni kukurei

Tibiika: I a bubuti bwa kam a karaurau riki

Hon. Tekeeua Tarati: I taku bwa e na aki kakeweaki anne Madam Speaker bwa are e rikirake e aera kai e rikirake mwaitin te kaa ao te rebwerebwe iaon aba e a rikirake man mwaitin te mwane ae bwaro inanon kaubwain Kiribati ke ana bwatiketi Kiribati ao ane bukina ao e koaua n ara itera ngkane man au *Ministry* are I tararuaia e a mwaiti ara kataratara Madam Speaker ao e riai n ataki bwa te rabwata ae te KLTA e rangi ni boou reirei tao ai tibwa 1 tabun ke 2 tabun ana ririki n tei iaon waena ao mai buakon ana kataratara nang kabwaranakoi ngkanne bwa tera ana *way forward* ke tera baika ti na karaoi.

Teuana mai buakona n aron ae kam noria ngkai e a moanna n tena ara kambwana ae te KLTA te *illegal parking* ko *park* n aki akaka e bure am tabo ni *park* e a rokanaki naba am kaa I karautaeka ngkana iai ae tia n reke nakoia aio ma aikai baika ti a karaoi ngkai ian kauarerekean te *Traffic Jam* ke kabonganakin te kawai bwa ko nang bon kaea raoi te tabo ni *park* tao e kaoua ngaira ti aki

nang tataneiai n aekakin te *parking* are ko a *park* naba n are nnen te tabo ni *park* e kakawaki bwa ko tei ikane ao ko a kan naba n rianna nakon te tabo are kona nako iai ngkai tia moanna n roko ni katein tinaniku are kona bon katea am kaa n te tabo ni *park* ae tao iaa ao kona rianna nakon te titoa ke te aobiti are kona kaea aio ngkane ae ti kaunga moa ngkai man te KLTA a roko ara bwai ni mwakuri n te KLTA are rokana wiran te kaa ao aio ngkai e moanaki moa mai Bairiki n taabo ake kanga ti aranna bwa te *Blackspot* te Bairiki *Square* ao te *feeder road* are nakon ana aobiti te Beretitenti i Betio naba are kanga e kaitara te BKL ni kawai kanga tabo akanne e nang korakora te *Jam* iai ao ane mai tanrake naba kanga irarikin taabo ni bobwai akana a mwaiti naba i tanrake i Betio ao anne ti na mwaing rake ni waewaerake n te *Airport* naba iaon kawaina naba ni manga boraraoi ma te AKLA te Airport Kiribati Limited Authority ni karaoi naba aikai Tua kanga te kautimata nakoia ara botannaomata kabongan raoi te kawai anne teuana.

Iai naba ana bwai ni mwakuri te KLTA iaon kawaina n roko ae ti kukurei n taekinna bwa e a tia n anga bwanana te Tautaeka n Tiaban bwa e na mwaneni teuana mai buakona kam nang bon nora aekan are itinaniku te kaa are kanga e kona n tabeka am kaa te crane t*ruck* are ngkana ko *illegal parking* e aki rokanaki ke tao ko mena iaa ko a tabekaki naba n nako n rokanaki n te tabo are e na rokanaki iai ao kona buta am kaa ao kona katuaeaki. Akanne tenan babaire ae na matoa teutana ara babaire iaona tiaki ti ngaia iai ana aomata ngkai te KLTA are e na manga *recruit* ke e na kateirakeia ti na kamwatia riki ara *Traffic Inspector* are a na kona ni buti riaon Tarawa e a koro moa au miniti ma I a manga reitia n are au *supplement* are imwina ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker e koaua tao e bon raoiroi ke e a katokia naba bwa tokina e nang akea au *supplementary* bwa e a bane naba ni kaekai ma e rabwa I bon ti kan *comment* iaon ane e taekinna ane e a rangi n rawata te kaa ao anne raoi bukin au titiraki bwa are n tabetai te *Development* ti na taraia naba bwa e kona ni manga bon iai ana *cost* ni bon nakon naba te *Development* ngaia are I taku bwa tao teuana aio e riai ni moantai ni iai te *Intermission through* ami *policy* ke tao ami *Authority* anne bwa e na kanga ni *control* aron rokon te kaa bwa are ti aki ataia bwa ti na kona riki ni kabubura te kawai ke ti na aki e aki tau abara ibukin kabuburan te kawai I aki ataia bwa e na mwaitira ae na kabanea te Tautaeka ngkana e

nang *solve* te *problem* bwa e nang katea tao te kawai i taari e a rangi ni bobuaka riki anne.

Ngaia are tao ti na kukurei bwa angkoa e a mwaiti te mwane ma are ti na aki naba mwaninga are e a bon boraoi te kaa bwa are ngkekei ngkoa bon ti iai taan kabo kaa bwa e kona n rangi ni kabobuakai ao ngaira ngkai are ti a bon kona ni kaboi ara kaa ko a bon *deal* naba *direct* nakon *Japan* e a roko naba am kaa ma te bwai naba ae kakawaki bwa bon angin tenan kaa ae a roko aikai ai bon tenan *Secondhand* ae tao te tai ae waekoa e a manga reke bwa tenan *Environmental Problems* nakon ara otabwanin ma tao tiaki raoi au titiraki bwa au kauoua n titiraki e kangai are I bon kotokotoia riki bwa eti are, ti karabwa te *Authority* kai e a *start* aron kanga tobwakin te *Parking* n aki akaka bwa e na bon uota e kangaanga ngke e a rawata te kaa kabonganan te kawai ao te *parking* e a bon aki kona ai te kangaanga te *parking.*

Ngkana ko buti i Bikenibeu n are 007 ao e a kaan ae ai te *one way* bwa are kanga a bane n toa ni kaa te koraki ao a kabongana te kawai bwa aia tabo ni *park* ngaia are tao anne ko tobwa ane te *parking* ma are bon te kangaanga are e na riki te *Traffic Jam* ti a tara te tai ni bwakamwane ao e anganiko naba ngkanne te koaua bwa e kona n ae bon akea te *parking* ma e a bon *over use* te kawai ao e rangi n rarabwa bwa ngai temanna ae I rangi n raraoma ngkana e a bon teibaba te kaa ao iai tao te Aoraki ae e a rangi ni kakaiaki ao ti karabwarabwa bwa e nang akoi teuare e karao kawaira bwa e mwaiti te tai ae e a bon aki kona in buti te kaa ao akea te *Ambulance* ae buti ae na roko te tai teuana ae e na nakea riki te *Ambulance* ngkana e a bon e a kebo te kawai ngaia are ti na butia riki Te Minita ae karineaki ao e rawata kanoan ana iango bwa ke e tobwa riki are bon irarikin are te *parking* e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua N na manga reitanako riki au kabwarabwara au kantaninga e bon babane inanon te *supplementary question* ake teniua.

E koaua manin te kaa ae taekinaki bwa e koaua manin te kaa ae taekinna bwa a nangi ni mane kaa iai te Tua are e a tia ni kamatoa naba te KLTA ao I taku bwa ngkana tia n roko tabeman aomata iroumi n uota aia tangitang iaon te bwai ae te 10 n ririki ao aio are te kantaninga bwa e kateaki e kamatoaki te Tua aio te Tua e a kaman waaki te Tua aio Madam Speaker ma e a tibwa noria ara rabwata ae te KLTA bwa e na kamatoa ao 10 te ririki te kantaninga bwa kaa ke a boou a nang akea te kaa ae boou ae na riaon 10 te ririki

are kona kaoa mai *Japan* ma I taku bwa ti kona ni kakoaua bwa ngkai a roko ngkai i Kiribati imwin are e tei te KLTA a boou riki nakon kaa ake ma imwaina ake aki rangi n noraki mai imwaina ngkekei a roko kaa ao a rarabuabua ao ngkai kaa aika roko ngkai a rangi ni boou bwa are ti 10 te ririki ma te kantaninga Madam Speaker ngke e kamatoaki te Tua aei bwa e nang karako te kaa n roko ma e kamimi bwa e a mwaiti riki bwa are bon bukina arei e a mwaiti te mwane e a kakanoa buan tei Kiribati te tanga are mwakuri e bwaka ana *Leave grant $3,000* e a kaboa naba aia kaa are $6,000 kanga aekan anne ngaia are e a mwaiti te mwane ngkai kanga ti a kabo birimwaka ma te *development* n aron are e taekinna te Tia Tei.

A mwaiti ara Kataratara n aron are I taekinna ti na kamwaitia riki ngkai ara koraki nakon tao ngkana a teirake riki ara *Inspectors* tabeman aika boou ao a na nako n taabo ake a rangi n rawata iai mwaitin te *traffic* ni mwamwananga n taabo akanne iai naba ara kantaninga bwa ti na katamaroa te *round about* are i Betio kabwara te *junction* are i Betio tao e tangitangiraki irouia Taan Tei aika tabeman bwa a tangira te *Round about* ti karautaeka bwa ti aki te *Round about* ae ti na kateia ikekei ti na katea te *Traffic Light* ti nang rimoa ti nang roko n te *Traffic light* are kona tei ko nora te taura ae uraura ko tei e kirin ko nako ti nang uarokoa te rikirake ao akane ae a mwakuria ngkai ara KLTA n aron are I taekinna e rangi ni boou reirei ara rabwata aei ao e kataia ngkai ni kabirimwaka ma aron te waaki iai naba ara kantaninga teuana Madam Speaker bwa ti nang karokoa te *model* teuana ae kan te *model* ae karaoaki i *Singapore* are ko aki kona n ota te kaa ni karokoa e reke iroum am *permit* kona *apply* moa am *permit* imwain ae ko ota te kaa bwa are kona *apply* ao kona rinanon bwa bukin tera ko tangira am kaa ao tenan *question air* ae kona kaitarai irawa am kaa n am auti e aera kona manga tangira riki te kateniwa ni kaa ke te kawaa aikai ake ti na rinanona ao ngkana arona bwa a bane n *in place* ara Tua ke ara *policies* aikai ao ngkane te aomata e nang aki kona n ota te kaa ti nang *regulate* mwaiti te kaa ae na roko i Tarawa ao akanne ngkanne ae ti kantaningaia bwa ti na waaki iai ma akanne kanoan te mwakuri ao iai naba Tua tabeua aika ara *regulation* tabeua ake ti na manga kabwati ane e maroroakinaki ikai ma ara aobitia aei ao ara taan Rabakau n aobiti te AG ngkana arona bwa a bati aikai ti na manga uotirake naba ao ti na kabwati are e na kona naba ni buoka aron kauarerekean te kabuanibwai n te kawai ao e koaua aikai kanoan ara waaki ao e au kantaninga e kaekaki are e taekinna te Tia Tei mai Teinaieta ao I taku bwa baika I taekinna aikai kanoan te waaki ni mwakuri ma are ti bon aki kona ni

kaboaintoa ni katoka tokin te kaa ma iai ara anga n *regulate* ke ni *control* ke ni kauarerekea bwa are n aron are I bon taekinna riki mai imwaina e a bon nang ni kakanoa ana bua tei Kiribati te mwenge teuana ai uowaa teniwaa ana kaa n aron ae e ataki, ti aki ti Tarawa i bukin uowaa teniwaa ana rebwerebwe te mwenga teuana e rabwa Tobwan Kiribati bwa ngaia e karika te bitaki nakon te rikirake ko raba.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a kan karekea au tai ni kauntaeka bwa ti na kanga n *define Developing* ke *Sustainable Development* ke *question* aio ma e koaua eti ao I taku bwa tiaki te *indicator* rawatan te kaa te *development* bwa angkoa ti a nang rikirake i abara ma e na teimatoa n *worry* N na teimatoa ni butia Te Minita bwa e na bon tara riki te kangaanga aio ao e rangi ni korakora ana kangaanga nakon te aba,

Singapore te aba ae uarereke ao e koaua ma e bubura nakoira bwa e a kaman karaoi ana tua ma ana *policies* are tao bon te *intention* bwa e na bon kataia ni *control* te mena bwa e na aki riki te kaa bwa te kanganga nakon ao tao iai riki ana *option* ni karaoi kawai ma ieta ao iaa. Ngaia are tina bubuti bwa au kantaninga bwa te *authority* aio e na akin ang mwakuri bwa e nan ang kamoamoa ngkana a nang rawata te naan kaa n roko. Ma I taku bwa e na ti taraia raoi bwa ni ngai raoi ao iraua raoi tokin te korakoran te kawai aio n aron te traffic ae e na bon tau ao e na akea te kanganga iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa au kaeka n aron are I taekinna bwa ti nang control ngkana ti roko n te model are imwina are ti na roko n ana model Singapore ao tao iaara riki. Ao I taku bwa ngkanne e nang kona ni kauarerekea mwaitin te kaa. Ao e koaua iai te *long term* n te taratara ibukin te tai ae abwabwaki ao ti na taraia bwa mwaitin te kaa n aron are e taekinna te Tia Tei bwa e koaua bwa mwaitin kaa aika a mwaiti e na kona naba ni kabaitia ni urua te kawai te *weight* nakon te kawai. Ngaia are aikanne te naan factors ae ti na tarai bwa ana aki riki ao ti na teimatoa ni waaki nakon ae ngkai. Iraua mwaitin arak aa ae ti na waaki ma au kantaninga ao au bubuti e bua are tia roko n aio ao e a mwemwe aia titiraki Taan Tei ni kabane bwa e aera ngke ko totokoa rokon ana kaa naewa ao neiko bwa ko aki karokoa. Aikai ngkai kanoan te waaki ni waerake Madam Speaker ao ti nang tauraoi ni iraorao ma te Tia Tei ngkana tao aikai ara approach ke ara kawai aika ti noori ao ngkana iai riki mai irouna ke man

aia tera ao tera riki ae kakawaki te reitaki ibukin abara e ngae ngke a kakaokoro ara iango bwa ti mena n te naan Party aika a kakaokoro, ma ti bane ni boraoi ni iango ibukin rikiraken abara ae Kiribati.

Ti tauraoi ni butimwaai ami iango reitaki nakoiu anganai ami meeri nakoiu ke kawarai n au aobiti bwa ti na maroroakin kawai aika tao a kabwaka man ara itera ao ti na kataia ni waakirake ibukin rikiraken abara ao abami ae Kiribati, ti aki ti ibukira bwa ibukia naba ara botanaomata ao ara roro are imwina bwa e na kukurei bwa e na waaki raoi inanon ara kawai. Ko rabwa Madam Speaker ao I a katokia ikai.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina. E na tabekaki te titiraki mai iroun te Tia Tei mai Banaba ae karineaki Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Enuaromenta Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Tia Tei.

TEIMATOAN TE TARE NI KAAKO IAON BANABA

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki:-

Inanon namwakaina aika nako ao e teimatoa n namakinaki te tare ni kaako iaon Banaba. Iai ana iango te MELAD ibukin buokan ana kanganga Banaba aio taiaoka?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Banaba ao I a bon uota bwanaia kaain Marakei ma kaain te Party ae Tobwaan Kiribati Party nakon te Tia Tei ao nakoia kaain Banaba ngkai e a tekateka aia Tia Tei ma rabwatan Banaba n te Party ae Tobwaan Kiribati ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Banaba bwa bon iai mwakuri ake a bon tia ni waaki n au aobiti ibukin boutokaan te Tania ni maeu man te ununiki ma te mani man ao e tauraoi au aobiti ni ikarekebai ma ana rabwata nako te Tautaeka ao kaain Banaba ibukin katamaroan ao kanakoraoan te ununiki ao te man man ibukin buokan ana kanganga Banaba aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika a e rarabwa riki te Minita n ana kaeka. Ao e koaua oin bukin ae I tabeka te titiraki aio ni kaineti te MELAD ibukin te bwai ae kanga te Tania ni maeu ke iai kanara ae ti bon kona ni maeu itinanikun te bwai ae te raiti ma bwaai ake a kaoaki. Ao

anne bukina ao I kakoaua are e a tia n taekinna te Minita bwa iai mwakuri aika a tia ni karaoaki. Ao e koaua I kaokia riki rikaaki nakon te Minita ngkana e kona ni kaunga riki bwa ngke tao e kona ni manga noria bwa tao tera mwakuri ake a tia ni karaoaki. Bwa ngai temanna ae I teimatoa n tiku iaon au abamwakoro bwa are kanga I aki noora te bwai ae te *agriculture* ke te ununiki bwa te bwai ae e a maeu ngkai ke tao e a kamaeua te i Banaba n akean te kaako. Bwa n aron ara tai ni kanganga n akean te kaako ao e koaua bwa ti na taraa te mai, te mai ai bon akea uaana a bon tei maai ao a bwaka baeia ao mate kaai aikai. Tia manga taraa te kai ae te tabioka ao tao ti na koutia ai bon akea naba uaan te tabioka ngkana ko nako n te botaki akea te tabioka ae ko noria iaon te taibora. Ko a mimi tera ae e a riki nakon te aba aio.

Ao e koaua bwa tao ana kanganga te ran I aki koaua raoi ma anne bukina ae I a bon bakarerea te MELAD bwa tera ngke e kona ni manga karokoia tao iai ana tiim ibukin te ununiki bwa aio te *challenge* teuana ao e koaua bon kaokoro aron tein ara *scenario* ma tao ara environment ngaira iaon Banaba n te tabo arei e onrake n te bwa ate atibu e aki reke aron te ununiki. E kaokoro ma aon aba I kona n noora maeureirein te banana ma te nii e kaokoro ara abamwakoro arei bon te aekaki n tabo teuana ae bon kainnanoa tao te tiim n rabakau bwa e na roko. Ngaia are anne bukina ae I a bon tabeka te bubuti aio nakon te MELAD.

Ngaia I a manga kauataoa riki bwanaan ara botanaomata bwa tera ngke e kona ni manga kaunga riki te Minita aio ni karekea ana iango ma kaain ana tiim ni karokoa iaon ara abamwakoro ae Banaba ibukin noran raoi te kanganga iaon te ununiki, te ran ao bon aon te tano. Aikai kanga bon ana tabeka Banaba ni bubutia te Minita ao te Tautaeka aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e rawata ana iango te MELAD ibukin te ununiki iaon Banaba. A rawata aroka aika a tauraoi aika aki kona ni kaboaki e a kaman tauraoi ibukin Banaba. Ma ti reitaki ma ara kauatabo ke ara *agent* are i Banaba ao bon te kanganga moa ti te ran bwa are te ununiki e tangira te ran. Ao man nakoraoin te ran ao ti a kona ni uoti aroka aika a kakaokoro nakon Banaba ti ataa Banaba bwa e maeureirei Banaba bwa te *kuano* are iai ma ti tauraoi ni mwananga ma are ti taninga moa tao raoiroin te ran, ao ngaia te Tautaeka e rawata ana iango ni katamaroa moa Banaba ibukin te ran bwa man nakoraoin te ran ao tia kona naba n roko aroka aika a bati iaon Banaba. N reitaki ma ana kauoua naba ni

buoka n titiraki ao e tauraoi ni mwananga ara TA man te ununiki aika te naan i Tiaina. Ni kangai n noora moa Banaba n *survey* bwa tera te tano e uara te tano ao tao bon te ran bon te kanganga ma ti na ti noora moa te tanoa o tao aekaki n aroka aika ana tauraoi ni urakinaki nako aon Banaba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ao I taku bwa aio ae ti kantaningaia ngkanne bwa ti na bubuti bwa tera ngke e kona ni karokoaki te tiim bwa bon ara kanganga ngaira iaon Banaba te ran. Bwa I kakoaua bwa kanga e a biri n aki *agriculture* aron te *approach* ngkai bwa e a moanna ni manga *turn around* nakon te tao te bwai ae te *infrastructure* ma tao karokoan tao bwaai ni mwakuri tao man te MISE ao tao e a bon ongora bwanaau te Tautaeka aio. Bwa ngaia ti aki kona n *solve* te *problem* aio tao n te *agriculture side* ao tao tia *helping through* te MISE. Ma tera ngke e koaua bwa I a taetae ni karababa bwanaau ao tao ti aki ti nakon te Minita aio ma I a reitia ni manga karababa nakon Minita ae e mena te MISE n reitaki ma bon te Beretitenti ma kaain ana kabineti. A kaawa kaain ara abamwakoro ao e koaua ngaira ti bon tionako ao e koaua irarikin te tionako anne te maeu irian kanga te bwai ae kainnanoaki.

I kakoaua naba bwa ti na taraa te rabwata n te aonnaba ae kateaki tua bwa teuana te tua ke te rabwata ae bubura ti ataia bwa te *United Nation* ao ngkana kona taraa te United Nation ti teuana ana moan tua ae kanakoa bwa te *human right,* ao ko a manga kibara te *human right* arei ni kakaea bwa tera ana moan tua iaon te *human right the right to live.* I kakoaua bwa ngaira ikai ti aki ngkai boraraoi ma rabwata aikai I aki ataia bwa te *implementation* ma karaoakin *sign* aikai a roko nneia ao a kammwakuraki raoi ke aki.

Ngaia anne tao e na manga reke bwa te kauoua n titiraki irarikin bwa e aera e na mwaing te MISE. Bwa I taku bwa ti a tia n tiainai boraraoi tabeua ae kabaea bain te Tautaeka uarokoa te maeu nakon tao abamwakoro akanne. Ngaia are ai bon bwanaan riki Banaba ni bubutia te Tautaeka ao te Minita n reitaki ma kaain te Tautaeka bwa tera ngke a kona ni buoka ana kanganga Banaba iaon te tare ni kaako aio. Ko rabwa te Tibiika ao ai bon bwanaan Banaba ni katekeraoa ana waaki te Tautaeka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua kanga e nang katuruturua te Tia Tei ae

karineaki bwa ngaia e bon tangira rokoia te naan TA nako Banaba. Te Tia Koroboki ngkana ko ongo bwanaau taraiko te tia ununiki ka tauraoi ngkami imwain okin te Tia Tei aio bwa tia bane n airi nako Banaba ngaira ma te naan TA ake i Tiaina bwa ti na noora aon Banaba. Kam rabwa.

Tibiika: Iai mai iroum riki te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita ao ai bon bwanaau naba n reitia ma kaain au abamwakoro e ongora te Mayor ma kaain au abamwakoro katauraoi ngkami bwa are iai te tiim ae na roko ngkana ti na roko iaon Banaba. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai mai iroum te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tibiika ao e rabwa Banaba are e bon ongo te Mayor mai Banaba ao te Kiraaka ti aki te tiim ni karaurau te tiim ae na roko bwa bon te tiim ae nono waana ngaia are ana katauraoia raoi kaain Banaba ti na oki naba ma ara mwaoto ni bai. E rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri, Karikirake, ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

TEIMATOAN AKI TAUN TE BWAA IAON TABITEUEA MEANG

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne taekan au titiraki are nambwana 70 iaon te Ota Beba:-

Te abamwakoro ae Tabiteuea Meang e abwabwaki ao e bubura naba mwaitin ana botanaomata ao a mena iaona ana kauarinan n reirei te Tautaeka ae bubura, ao ana Onaoraki naba te Tautaeka ibukin te itera maiaki. Ngaia are e bon riai ni mwaiti te bwaa n aekaia nako n roroko iaon te abamwakoro. Ma te kananokawaki bwa n taai nako e aki tau te bwaa n roko n te aro are e a bati te kanganga ibukin te mwamwananga, te iokinibwai ao a mwaiti riki. Tera katokan ke kauarerekean te kanganga aei iroun te Tautaeka? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ao ai ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, ae waaki ana kambwana te Tautaeka are tabena aio ni kataia ni katoka te kanganga aei inanon ana kainibaire ibukin te tai ae uarereke ao te tai ae abwabwaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker, e taetae ni kainikamaen te Minita te tai ae uarereke ao te tai ae abwabwaki. Ko kona ni kabwarabwara te Minita bwa tera ae ko nanonna bwa e a bibitaki naba am karaki nakon te kanganga aio bwa iraua naba au tai n tatabetabekia n te Auti n Tei aio. Ti taku ngaira bwa e nang kangai akea te kanganga bwa arei ao arei ao ngaia te tai ae uarereke ao te tai ae abwabwaki. Tia mena iaa ngkanne? Tia mena i nuka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang I aki kai ni kamaen I bon taetae ni Kiribati ma tao. Ma eng I taekinna Madam Speaker bwa are te kanganga ae tataren te bwaa ti aki tao te bwai ae e nang tibwa riki ngkoananoa bwa bon te bwai ae e a kaman riki bwa kanga bon aron karikan abara bwa a mamaenako bwa are e na bon iai te kanganga n taai nako.

Ma n te tai ae uarereke ao iai ngkai te bwai ae kataia ni karaoia ara Botaki ni Mwakuri ke ara kambwana are te KOIL e kataia ni manga kamatoa ana reitaki ma te naan kaibuke bwa are e na ataia Madam Speaker bwa karokoan te bwaa i Tabiteuea Meang ke tao n te abamwakoro teuana iai baona ti aki n are tia karabinonakoi naba i taari te naan turam ao a bon uaua naba nako Tabiteuea Meang, e aki bwa are ana toka n te kaibuke. Ao ngkana ana toka n te kaibuke ai manga kaibuke ake ana toka iai angina n tabetai a manga aki kan butimwaea te bwaa. Bwa ngaia bwatintia ke tao ngaia n tabetai e a onrake aia kaibuke n te kaako ao aikoa butimwaea te bwaa te benzine ma te kerosine ao te diesel.

Ngaia are anne te kanganga ae riki iroun te KOIL ngaia are ngkai n te tai ae uarereke ao e a tia te Koil ni kataia ni manga moan katamaroa n reitaki ma te naan botaki ni kaibuke te naan kambwana ni kaibuke te KNSL ao bon kambwana riki ni kaibuke tabewaa ake te naan biti rabwataia bwa ana kona ni uota te bwaa ma ake a rin nakon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ngaia are anne kanga n te tai ae uarereke ma kanga n te tai ae abwabwaki riki teutana ao ngkanne iai ngkanne ana kaibuke te Koil n aron ar I bon taekinna iai ana kaibuke te Koil tao e aki aua n roko tao imwain banen te ririki aio ke tao n te ririki ae na roko bwa te kaibuke

aio are ngkana e roko ao e na kataia ni buoka te kanganga iaon te bwaa. Anne ngkanne tarakina n te tai ae abwabwaki ngkam e na toki naba te kanganga ke e na aki ma anne teuana naba te waaki n te tai ae abwabwaki. Ao teuana naba n te tai ae abwabwaki bwa e nang bon karekeaki te naan tangke aika a bubura ae ngkai iaon kawaina ngkai iai te naan tangke aika iaon kawaia n roko a tia n roko te naan tangke ma ngkai ai bon ti aron tabekaia mai tabon te uaabu nakon te kaibuke ao ngkana e roko i Tabiteuea Meang ai manga tabekana nakon eta. Ngaia are anne ngkanne ae tataningaaki ma iaon kawaina n roko te *grain truck* are e kaoaki aio ao e a waaki naba te waaki.

Ngai are iai te mwakuri aika a tabe ngkai ni waaki ni karaoaki Madam Speaker ao ti karautaeka n te kanganga ae riki aio ma are tao e na kanga bwa bon aron moa rikaian abara ma ti kataia ni kekeiaki ni kakaea te anga are ti na kataia ni ibuobuoki iai Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker ao I nang nanokawaki n ana kaekaeka te Minita bwa e titebo ma e kaekaeka nakoia ataei aika a uarereke te Tia Babaire. Ti ataa te kanganga bwa are a bwebwenauaaki abara ao ti ataia bwa e aki kona n ae e a karabinoaki naba te turam mai Betio nako Tabiteuea Meang, ti ataa anne. E kataia n tuangira bwa ngaira te naan ataei aika a uarereke te Tia Babaire ao e kananokawaki anne n ana kaekaeka te Tautaeka.

E riai n tuangira bwa tera ana kanganga ngkai te Koil a raran ara turam n te *short term* ngkana a roko ara turam ao tao e kan ngaun ke tengaun tabun anne bon te akea iaon abau ae Tabiteuea Meang bwa e abwabwaki riki Tabiteuea Meang ao e kau aomata ao e kaubwai naba te Tabiteuea Meang te Tia Babaire. Ngaia are ngkana e na tuangira te Minita bwa aio bwa a tibwa iangoa aio n te tai aio bwa aio ai tibwa te kanganga ti ataia bwa e a kaman ara *geography* anne ao aio te *challenge* ma ai maan raa ngaia te Tia Babaire. Ao e a kaokioka naba ana kaeka e na roko te tangke i Tabiteuea Meang e ngaa ana tangke anne te Tia Babaire, te barge e ngaa ana barge anne te Tia Babaire? E a kan bwaka karawa ma aonnaba ao e tuai man reke anne te Tia Babaire.

Tia bubutia te Tautaeka aio te Tia Babaire bwa e na kibari kanganga aikai te Tia Babaire bwa akea bonganan bwa ti aki kona n *develop* are ti kantaningaia ngaira iaon abamwakoro ngkana e tibwarereaki ara waaki iroun te Tautaeka ae kaini katonga n taai nako n ana kaekaeka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao kanga ai bon ti aki buokan te titiraki bwa e titebo ma e a manga debate ao e a kanga ngkai tuan ara Auti n Tei aio tia manga bon kona *debate* iaon ara titiraki. Ma e aoria ma N na karaua nanon te Tia Tei I aki taetae n aki akaka nakon te Tia Tei ae karineaki. Ma I kataia n taetae bwa are bwaai aika kantaninga ao waaki aika a waakinaki ae a bon karaoaki. Ao te kanganga ae riki aio ti aki te kanganga ae tao kanga e nang tibwa kataia ngkai te Tia Tei ae karineaki n taekinna bwa e nang tibwa riki n te tai aio. Bwa are bon te bwai ae ririki ma ti na kataia ni kakaea angan katokana. Tao ngke arona bwa e aki karokoa te kaibuke are e a karokoa naba ni kabeibetia inanon ten ama ikai ao e kainakoaki naba ao tao e karekea riki te kaibuke tewaana ae tamaroa riki tao e na kona riki ni kaman reke buokan urakinan te bwaa nako Tabiteuea Meang.

Ngaia are anne te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa ti na ataia ti kataia ao ti kataia ni karaoa are ti taku bwa te kabanea n tamaroa ibukin te botanaomata ao ti kekeiaki. Ngkana arona bwa aki tau ara kekeiaki ti na kekeiaki riki ma aki unga nanora n te karaki ae ti tuangaki bwa ai aron ae kanga ti kamwinibaeaki ao ti kamamaeaki. Kanga aki kaungaaki nanora ni kangai keiaki riki bwa e aki raoiroi am mwakuri anne ke tao e kangai. Bwa ai aron te bwai are kanga ti kamwinibaeaki ao ti kamamaeaki. Ma ti na karautaeka Madam Speaker ti na kataia ni keiaki ni karaoa are ti taku bwa ara kabanea n tamaroa. Ao ti kataia ni bubutia naba ara koraki ake Taan Mwakuri n te Koil ao terana riki bwa ana kataia naba ni kakaea aia kabanea n tamaroa ibukin katokan te kanganga ae tataren te bwaa. Ao e koaua ti aki Tabiteuea Meang a bane n rootaki naba aba ake tabeua ma ti na keiaki ni kakaea angana ae ti na kataia ni katokia n te tai teuana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki kabaneana te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: Uoua riki, te Tia Babaire ngkana kona tatanrikaaki te Tia Babaire n taraa are imwim ao kona riki bwa te boua n anti ngkoe te Tia Babaire. Are e taekina te kaibuke n te tai ae nako te Tia Babaire kanoan te waaki te Tia Babaire, kanoan ara kekeiaki ibukin abara ae Kiribati te Tia Babaire. Ao tao e koaua a kainakoaki akanne irouia naake imwira te Tia Babaire ma ti a tia ni karaoa ara kabanea n tamaroa te Tia Babaire ae ngkai ae tia roko n te tai aei te Tia Babaire. A taku nakai e a nang mwaiti kurikuri te mwane iaon abara ngkana aikoa

kona ni kabooa te bwaa, aikoa kona n nakonako te Tia Babaire ni karaoi aia bitineti bwa akea te bwaa.

E roko te bwaa i Tabiteuea Meang ao e tibwaai n te riita te Tia Babaire, tao kaka tengaun te riita te Tia Babaire ao tao kaka teunga te riita antai ae e na survive n te kau te riita te Tia Babaire n te abamwakoro ae moan te abwabwaki e abwabwaki riki abau ae Tabiteuea Meang nakoia ara abamwakoro akana irarikira te Tia Babaire ao ngkana ti na kabotauaki ma ngaia te Tia Babaire bon te kairua te Tia Babaire ae bon te kairua. Bwa tera te babaire te Tia Babaire ao a taku *no one to be left behind, we are left behind* ao ngkana e koaua bwa te koaua ana mwanewe te Minita ae karineaki ae kangai ti aki te kanganga ae boou. Ao ko mena iaa te Minita ai iraua kaekaekan aio ai iraua. E ang, bon taraiko te Tia Babaire bwa are ko taraira bwa akea bongara te Tia Babaire ngaia ko taetae n aron anne te Tia Babaire. Ao ko taetae bwa kanga titebo ma ko taetae nakoia kain te Primary School ni kangai ko bon ataia bwa Kiribati Arorae te rawa, Tamana marawa, Nikunau marawa, Beru, Nikunau, Onotoa marawa Tabiteuea Meang. E koaua bwa tia tibwa ataa anne ma ko nang tuangira bwa kaekan aio ibukina bwa ko aki kona uotam te Tia Babaire ao e aki kona ni uotana te Tautaeka aio ao ngkana e a rawata te mwane ao an kabooa te barge are ko taekinna.

E taekinaki man te Koil bwa a raran ana turam ake a kaoaki mai tinaniku. E kanga n reke anne te Tia Babaire iaan am tararua iaan am tei ao e kanga n reke anne ko aki karaoa tabem te Tautaeka, ao ngkoe riki te Minita are tabem aei te Tia Babaire ao ti karautaeka n aei te Tia Babaire bwa aio tangitangia ara botanaomata te Tia Babaire ngaira mai iaon Tabiteuea Meang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n reitan ana kabwarabwara n ana titiraki aio. Kanga I aki ataia raoi bwa tera raoi ana titiraki ae tabekia ae N na manga kaeka. Ma I taku bwa bwaai ake I taekini bwaai aika a bon ataaki ao e koaua ti aki nanona bwa I kataia n arania Taan Tei tao kaain Kiribati bwa a nanoro ma are I kataia ni kabwaranakoa te kanganga ae ti mena inanona n te tai aio. Ngaia are anne raoi oin te kantaninga bwa are kanga e nang okiokiraki bwa kanga ai taian karewe are e a manga okiraki. A raroa n aba Makin marawa, ia marawa e bon ataaki anne ma are tia manga kaokiokia bwa kanga tia manga karikia bwa kanga ai te karaki teuana ae ti na karakinna.

Ma I taku bwa kanga a bane ara tai n anne Madam Speaker. Ma I taku

bwa te bwai ae kakawaki kainnanoia ara botanaomata ao anne te bwai ae e nang kakawaki ae ti na keiaki ni katoka aia kanganga ara botanaomata ao ae ti keiaki n aron ae taekinna iai te kaibuke ana kaibuke te Koil ae e na roko te dug and barge iaon kawaina aongkoa tao Okitobwa n te ririki aio ao e na roko. Ngkana arona bwa e tia n te Tia Tei te tangke akana ana nikiraki ngkana arona bwa tera ae roko te grain truck ae iaon kawaina n roko i Tabiteuea Meang ao terana riki. Ngaia are ti na noria nakon taai aika ana roko e buakaka are tia moantaai naba ni karebenakoi ara rongorongo aika aera ao e a roko taina ao ngaia e na bon reke teutana te ibuobuoki.

Ngaia are ti karautaeka ma N na kaokia riki Madam Speaker ti karautaeka n te kanganga ao ti na keiaki ni kataia ni iangoia bwa e na bon toki te kanganga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN KARAOAN TANGKE TIMANTI IAON BANABA IBUKIN NNEN TE RAN

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki :-

E korakora kainnanoan karaoakin tangke timanti iaon Banaba ibukin nnen te ran. E kona te Tautaeka aio ni buoka ana kanganga Banaba iaon aei ni karokoa ana tiim ae na mwakuri ma te Kauntira ibukin te kanganga aio taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki ma te MISE iaon tangiran te kainnano aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita ngkai e a kona n taekinna bwa e a tauraoi ni ibuobuoki iaon te kanganga aio. E koaua I tabeka au titiraki aio e irekereke ma te maeu ae te ran *water is life.* Ao irarikin aio ana bubuti Banaba e koaua ti tuai riinga tao karikirake bwa are ti teimatoa n tiku iaon ara bwai are te maeu aio are te amwarake ao te maeu.

Ngaia iai ana kabwarabwara te Minita ae e a tia n taekinna ao I kan butia ibukin ana ongora au abamwakoro ae Banaba. Bwa e kona ni kabwaranakoa riki bwa tao tera mwakuri ae e na tauraoi ni kibari ngkana n arona bwa e a waaki te waaki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ao e koaua e a tia ni kanakoaki te bubuti imwin mwakurian te bubuti aio ao e a mena inanon bain te MISE ao e a tia n oki mai inanon bain te MISE are kanga e tangira te costing ao te design ma ngkanne ngkai e titebo ma e a manga tangiraki mwaitin te *house hold* iaon Banaba. Bwa antai aika a tangiri tangke ke te naan timanti aikai ao man te mwaiti anne ngkanne are e a kona iai ni kaotinakoaki te ware iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita n ana kaeka ao I taku bwa aio te tabo ae ni kaekana ngkanne ngkana e a mwananga ana tiim. Bwa are e koaua bwa iaon Banaba a bon kuri n toa auti ma aia tangke timanti, aio bon tein te design iaon Banaba inanon taian te kambwana ngkoa ae te BPC. A bane n toa ao iaon Banaba ibuakon taian bwangabwanga e ti raua te tangke e koro tirauan te tangke ma te kanganga ngkanne akea aron kanga ae te *water cement* bwa ti na kanga ni collect te water ikai. Ngaia tao ngkana e roko te tiim tao ko nang katei kaabwa ti ibukin are kanga e na bwaka te karau ao e na kona kanga n *accumulate* te ran kanga tao n titoa ke taua n te ran ao I taku bwa aikanne iango ma kantaninga ae ti na look forward nako iai.

Ngaia are I a bon bubuti are iai ana tiim te MELAD are e na mwananga e koaua ti aki ti te agriculture ma e irekereke ma te ran ao I taku bwa e a kaineti naba aio nakon ana rabwata te MIA n te tai aio. Ngaia are tia bubuti bwa tera ngke e a kona ni uataboaki te mwananga aio rinanon te kantaninga ae te maeu are kanga buokana are e na karaoaki iaon Banaba. Ngaia are I a *look forward* kanga iroun te Minita ma ana kaeka n reitaki ma kaain ana aobiti tera ngke a kona ni buoka Banaba n ana kanganga ae te *water is life* ae kainnanoaki iaon Banaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao e koaua tia bon tia naba ni maroroakina kanga aron te mwananga irouia au Taan Mwakuri ma n aron norakin aon Banaba riki iroun are kanga e tabeakina te itera aio are ana aomata te MISE. Ma I

taku bwa iai are a tia ni mwamwakuri ao te kantaninga naba bwa ngkana arona bwa e na angaraoi ma aron te mwananga ao ngkanne ana mwananga kaain au aobiti ao te MISE n noora te project aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka I taku bwa a bon teimatoa n ongora kaain au abamwakoro e moarara riki te Kauntira ao I taku bwa ti a nang tauraoi ni butimwaea ana tiim te Tautaeka aio ngkana e nang kaoti tao imwin te Auti aio. Ao ko rabwa riki te Tibiika ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita iai butimwaeana ao akea ao I a kanakoa nakon ara titiraki are imwina. Ao te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Tua Hon.Tarakabu Tofinga ao e nakoim.

TANGIRAN TE MWAKURI N TOUTIA IROUIA TAAN MOTI IAON ABAMWAKORO

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki n te ingabong aio are e na bon kaeka raou n Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae te Minita ao aio taekana ae 74 nambwana:-

Ia rikiraken mwaitin tei tiatia irouia taan ababa ao aran mwakoro ao mwakoron aba ake aki kakawaraki ngkoa imwain keraken boon te takataka nakon $2 te taara n te kilo ao riki ngkai ai $4 te taara n te kilo. Te itera aei ae kekarakea tangiran mwaitin riki te mwakuri n toutia irouia taan moti iaon abamwakoro. E kona te Tautaeka ni karaka riki kanuangaia taan moti n te itera aei? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua I a kaitaua ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang imwain ae I kanakoa ara kaeka iaon aio ao I a reitia ma te kamauri ae onoti nakon raou n Tia Tei nakoia kaain ara abamwakoro, n te wiiki n tabu aio ao tao te Easter te bwakate are iaon kawaina Madam Speaker. Ao ni karababa te kamauri nakoim Madam Speaker kaain am aobiti ao kaain am Maneaba ni Maungatabu n te tai aio kaain Kiribati aika a ongora ao I a bon kamauria naba kaain ara aobiti are e MOJ ao te kaitau nakoia n aron te boutoka.

Aio ngkanne kaekan ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki:-

I kukurei n taekinna bwa bon iai n te tai aio te raka ni kanuanga ae kona n reke nakoia taan moti ngkana e raka

mwaitin aia kabowi n aba iaon are e taneiai ni waakinna ao n te namwakaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker e rabwa te Minita n ana kaeka bwa N na bubutia Madam Speaker bwa e kangai kaekan au titiraki. Iai te raka ni kanuanga ae kona n reke nakoia taan moti ngkana e raka mwaitin aia kabowi n aba n iaon are e tataneiai ni waakinna n te namwakaina. E kona ni kamatata riki ana kaeka te Minita aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are e mwaneweaki n te kaeka ao n aron ae waaki naba iai ngkai aron waakin te naan kabowi iaon abamwakoro ao ngkana e kakoauaki bwa e bon mwaiti te keiti are e na ongoraeaki ao e na kona ni bon reke te kanuanga ae raka nakoia taan moti aio are e kananonaaki iai katauan mwaitin te bowi, bwa are n te namwakaina ao iai aua mwaitin te bowi ae katauaki bwa e na karaoia te kabowi iaon aba. Ao aua te bowi anne nanona tao e kuri e na katoa wiiki bwa tao teuana te wiiki te bowi ae e na kona n reke ngkanne aua mwaitin ana tekateka te bowi ao ni katoa wiiki anne ao e na kona n reke nakoia te allowance bwa ngkana e nori ate kabowi bwa e mwaiti riki keiti ake aki kona n ongoraeaki inanon te kabowi are aua mwaitina anne are e kantaningaaki bwa iai te naan keiti ae e na ongoraeaki iai tao e na raka iaon 5 ao ngkana e kakoaua te kabowi bwa e aki naba bane ana keiti inanon ana tai ni bowi are aua n te namwakaina anne. Ao e na kona ni waakina riki ana bowi iaona ke e na raka iaon te mwaiti are aua ao ngkana e raka ngkanne iaon aua te kabowi are a waakinna n te namwakaina ao anne are e kona n reke nakoia te raka naba ni kanuanga tao bon aia allowance naba are e taneiai n rereke nakoia ngkana e kaeka anne Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker tao ngke e raoiroi I a otinako naba ma raou n Tia Tei bwa tia maroroakinna naba itinaniku bwa e aoria n tia aio te Tia Babaire. Ma e aoria bwa N na titiraki riki te Tia Babaire. E taku bwa aua te sitting kee ma e aki kabwarabwara raoi te Minita ae ngkana ko tibwatibwa anne imarenan te Land Case ao te Civil ma te criminal teniua ao teuana. Au titiraki e kangai, ngkai e a nang raka riki aron tangiran te aba te Tia Babaire iai aba ake aki kakawaraki ao a kawaraki ngkai ibukin tangiran te ben te Tia Babaire. Ao anne are e

a *increase* ngkai tei tiatia irouia taan ababa bwa angiia te koraki naba akana a roko n abaia akanne aki atai tiaia te Tia Babaire.
Bwa a bon aki kakawari abaia n taai aika nako ma a kawari ngkai te Tia Babaire. Ao ngaia are a kawarii aba akanne ao aba akanne a mena ibuakobuako a men ariki ia te Tia Babaire e a kanganga riki nakonakoia taan moti ni kaea aio. Ao e increase naba mwaitin te keiti ngkai ae *pending* bwa e tuai ni kona ni karaoaki n te *Lands Court* te Tia Babaire.

Ngaia are anne bukina te Tia Babaire are e aki noora riaina te Tautaeka bwa e na karaka riki kanuangaia te koraki aikai te Tia Babaire. Aki bwakabwai ni uoua te wiiki n aekaia Kauntira a bwakabwai n te sitting te Tia Babaire $60 te taara *that peanut* te Tia Babaire. Iraua ae kam kakarekea Minita n te bowi eng e nang taka bubura, kam koronganga ngkai te Tia Babaire. Ao ngkana arona bwa kam ti angania nakai te koraki aikai a rangi ni kakawaki n te waaki te Tia Babaire te Minita kaununiko nakoia nakai bwa ana karaka ao ngkana e akia o ti Tabiteuea Meang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker e a moanna n reke tamnein tao ana titiraki raoi ke te kantaninga are e kitekiteia te titiraki aio. Tao n aron are I mwaneweia tao te mwaiti te mwaiti n te arauenti are $60 ke $65 are e reke nakon *presiding magistrate* ke $60 are e reke nakoia ana *magistrate.* Ao I taku bwa ngkana ngaia anne ao e koaua. Ma n aron are I kakataia ni kabwarabwara are e a bon mwaiti aia keiti ti kakoaua n aron are I taekinna e a riai n teuana te *session* ke teuana n ana *seating* e na riai ni iai teniua te *Land Case* ao e na riai ni iai tao teuana te *criminal* ke te *seawall.* Ao ngkana e raka nako mwaitin te keiti aio ao e na bon kona ni waaki te bowi ni kabanei ao anne ngkanne are a kona ni karokoa aia claim iai ke tao ibukin aia allowance. Ao n aron kanga taraakin ngkanne kanga bon reitan boutokaan ana titiraki ao kanga e taraa ngkanne te *amount* are $65 ao $60 are $65 nakon te *presiding magistrate* ao $60 te ware ngkai are e bwainaki.

Ao e koaua iai ana kantaninga ara tabo ni mwakuri bwa te ware aio e moan bwainaki n 2015 imwin aia bwabwaro taan moti are e karaoaki ngkoa. E bon karaoaki i Tarawateinainano ikai ao e tabetabekaki bon tangiran irakean kanuangaia n aron are e mwaneweaki ao n are mai mwaaina $60 ae reke nakon te *presiding magistrate* ao $55 nakoia ana *magistrate.* Ao ngkanne e a irakeaki nakon are e a bwainaki ngkai $65 $60 ao anne ngkanne ti kona n taraa

aio. Ao iai naba te kantaninga bwa iai naba aia bwabaro ao taan moti ana waakinaki n te ririki aio ao te kantaninga ngkana e a manga uotakirake e karauaki n rinanoaki bwa e na iraua raoi te ware are e na bwainaki, n aron ae ngkana tao $60 e kakerakeaki nakon $80 ke tao n aron anne e a nakon ngkanne te kamatebwai irouia ara koraki man te kabowi ibukin barongaan raoi te ware are e na botau ma aron aia mwakuri ao aron karaoan tibwangaia ara taan moti aika a karineaki Madam Speaker. Ao e rabwa ngkana e a kaeka riki te titiraki.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire ao e koaua e a moanna ni kaeka te kantaninga are tao I kitekiteia n au kaoti aei te Tia Babaire are bon aia kaoti naba taan moti bwa a tangira riki kanuangaia bwa e na kerake te Tia Babaire nakon te mwaiti ae *reasonable* te Tia Babaire tao e *reasonable* tao $100 tabun te Tia Babaire tao tera aron anne te Tia Babaire. Ma ti na katikua irouia bwa anne te bwai ae kainnanoaki te Tia Babaire. Ao e koaua bwa te koraki aikai ngaia ae a buoka kateimatoan te rau ao te mweraoi iaon abamwakoro te Tia Babaire. Bwa are ti ataia bwa te aba nakoim ngkoe te i Kiribati moan te kakawaki ao kona kataia n *defense* tiam are ko ataia bwa are ngkana e a bon roko naba temanna n tekateka irarikim ni kangai abau aio ao bon ti aki abana ao anne ngkanne te kanganga.

Ngaia are ana kaungaaki te koraki aikai bwa a bon kaotia bwa e a nang increase ngkai tangiran n te *sitting* n te *Lands Court* bwa e a nang mwaiti ngkai te itiatia are I kataia ni kamatata n au kaoti anne n aia kaoti taan moti aio te Tia Babaire. I taku bwa akea kaokoron aia kainnano taan moti iaon Tabiteuea Meang ma taan moti akana iaon abamwakoro te Tia Babaire.

Ngaia are ti na kaunga te Tautaeka te Tia Babaire ao ti na kaunga ana Botaki ni Mwakuri te Minita bwa a kawaekoa ni katia tabeia aio n aki tataninga naba tao aia bowi taan moti bwa are te koraki aikai a maeu ni katoa bong te Tia Babaire, eng ao te maeu iaon aba te Tia Babaire e a nang bitaki te Tia Babaire ai ti aki aekakina rimoa are ko bon maeu iaan mwengam am buakonikai ko kang bwabwai te mai te ika, te karewe ao kai akea te raiti te buraawa te tioka ao ngkana a tare bwaai aikai kona karekei mai ia, kona karekei ma te titoa ao e na iai am mwane ae kona kabooa te Tia Babaire.

Ao ngkana a baki te koraki aikai bwa aki nuai ni karaoa aia mwakuri ao e na *affect* naba te *quality of their work* te Tia Babaire. Ngaia are ti na bubuti

te Tia Babaire bwa ti na uarokoia ara koraki naba aikai bwa a kakawaki n ara waaki iaon ara abamwakoro ao abara ae Kiribati. I a bubutia riki te Tautaeka bwa e na kawaekoa riki aio n noora riain karakan kanuangaia taan moti te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa I kaitaua reitan tao buokan ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki ao e koaua anne ae ti mwakuria ao anne te kantaninga n aron are e mwaneweaki tao e na aki taninga te conference ke tera bwa e kona ni menaaki imwaina anne ngkanne ai kanoan te mwakuri anne naba are e bon kainnanoa naba te tai ae na bon bubura ao bon te reitaki te consultation ke te reitaki ma taan moti ao manga rinanon raoi aia iango iaona. Mwiina e a manga nako te ware ao tao man te tai ae e aki maan e a manga tangiraki naba bitakina.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki raoi tarakin raoi te itera aio bwa e na iraua te ware are e a bon bwainaki naba ni karokoa tao nimaua riki te ririki ke tao itiua n aron are e bwainaki are kabonganaakin te ware are man 2015,2016 nakon te tai aio. Ao e rarabwa Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN TE ARAUENTI NAKOIA KORAKI AKE A BUOKA TE TARARUA INANON BUTIN TE COVID-19 I TARAWAIETA

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kai ai tibwa au moantai n taetae inanon ana kai itiua ni bowi te katebwi ma uoua ni Maungatabu n te bong aio I a reiti bwana ni kakamauri ake a tia ni mwemwe imwaiu I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawateinaieta ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, n reitaki ma Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao Tarawateinaieta ao taan ongora ao Kiribati ae bwanin kai wiikin te karemwo ao te wiiki ae tabu ao I a kamauri ngkami kam na bane ni Mauri. E koaua I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 106 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

I kan butia te Tautaeka bwa e kona naba n reke te mwane tao allowances ke bonus ibukia ara koraki ake a waaki ni mwakuri n tararua ibukin te aoraki ae te Covid-19 iaon au abamwakoro ae Tarawateinaieta? Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa ana tabeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta. E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa ana tabeka te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua te Beretitenti ni kaekan au titiraki ao e koaua kanga e bon karau nano kaekana bwa bon iai te mwakuri ae na karaoaki nakon te titiraki aio. Tao e koaua ti aki te titiraki aika a boou bwa e a bon rawata titiraki ni irekereke ma te aoraki aio ao tao e koaua e bon roota aban Kiribati ni kabane inanon rokona. Ao tao e koaua bwa iai taabo tabeua akana a tuai roko ma I taku bwa au abamwakoro ae Tarawateinaieta e a bon tia n rootaki ao kanga aan tabekan te titiraki n te tai aio kanga bon te bubuti kanga norakia koraki ake a kabanea aia tai tao e koaua iai te tararua ke tao e nako tao te *lock down* ke te naan *curfew orders* ake e nako mai iroun te Tautaeka ao I taku bwa e a waaki naba ngkanne te waaki n tei iaon au abamwakoro aio.

Ma tao e koaua ai bon te tai aio I bon uotia riki nakon au abamwakoro bwa tera ngke e bon kona n noora riaina te Beretitenti ae karineaki n noora aron aia korakai ma kanga aia waaki koraki ake a bon anga nanoia ke bon taan mwakuri ake a bon kabaeaki bwa ana tararua nakon aio ao e rabwa bwa tao iai te iango. Ma e bon bia noraki kanga te konaa ni kona ni karekeaki kanuangaia koraki aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta ao are kanga e kuri ni matata bwa iai matatana teutana bwa e bon kaineti riki nakoia naake a rekereke ke a tia ni buoka totokoan ao ngke e a manga bon roko te aoraki ae te Covid-19 i Tarawateinaieta a tia ni manga rinnako ni buoka kanga taobaraeakina ke mwakuri ni ibuobuoki nakon te aoraki ae e a roko. Ma are tao ngkana e taetae irouia bureitiman ke tao Neeti akanne ake a bon kona ni kanakoaki nakon te Onaoraki nakon te tabo ni Bureitiman bwa akanne a bon konak e a tia n rinnako ibukin itera ni ibuobuoki ke iai kataumwane ngkai nakoia Bureitiman ao te Onaoraki irouia ake bon Taan Mwakuri.

Ngkana e taraia ana Taan Mwakuri te Kauntira ao akanne ngkanne n aron are e a tia ni ma maaroroakinaki ngkai are ana bon tia te mwane ngkai nakoia Kauntira are kaka $10 te ngaa. Ngai ate mwaiti ngkanne e tau ke e aki anne moa are e nako ngkana e bane iai kawaina ni manga bubuti nakon te Tautaeka riki ni manga kaoka te ribooti bwa e kanga ni bane te $10 ni ngaa bwa e aonga ni manga waekoa ni karekeaki te ibuobuoki nakon aia mwane Kauntira are kanga buokan te ibuobuoki nakon totokoan ke kamanoaia ara botanaomata man te aoraki aei. Ao tao e na ibuobuoki anne nakon te Tia Tei kaekan buokan ana titiraki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: Ao e rabwa te Beretitenti ao kanga tao e a bon matata ngkanne kanga bon anne te bwai ae I bon tabekia bwa kanga e na bon akea ae e na katukaki tao ni bon aron au moan tabeka n te titiraki bwa I ataia bwa akana *involve* ibukin te tararua bon Bureitiman naba ao te naan Neeti ake I taku bwa a bon tauaki mwiia mai ikai. Ao e rabwa ao tao e a bon teretere anne ao tao ngkanne tao I a kataia ni katurua ao tao ni bon ni uneaki nakon are bon te Kauntira ke tao te Neeti ni kaawa, kaubure ao antai riki are bon Taan Mwakuri inanon te Kauntira ao I taku bwa aikai aomata naba aika a nang bekutata ao I taku bwa e bon uarereke naba ana kona te Kauntira ao e rabwa are te $10 ni ngaa arei kanga e koaua bwa ti kukurei n ongo bwa iai buokan te naan Kauntira ae $10 te ngaa.

Ma e rabwa naba bwa ngaia aron tarakina bwa ngkana tao e aki tau ke e kanga ao tao a bon ongo te Kiraaka ma tao te Kauntira n Tarawateinaieta I taku bwa tao tera te naan *claims* akana a tia ni wene ao tao n au kantaninga bwa bon iai bwa a tuangai koraki aikai ao au kantaninga bwa tao a nang karokoi ngkanne tao aia mena nakon te Kauntira bwa e aonga ni kona n reke te kabowi nakoia imwin aia waaki ni ira aron te tararua n te waaki ae ibukin te totoko nakon te aoraki aei. E rabwa te Beretitenti ao tao e koaua e rabwa riki am kaeka nakon au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa ao ngkana akea buokan te titiraki ma kanga e rabwa aron te matata ao te kantaninga bwa e a matata naba aio nakoia Kauntira ao e bon nakoia Taan Tei ni kabane. Ma are e koaua e ibuobuoki aei ao ti aki kona n ataia bwa e kangara ana waaki te Kauntira ma teuana. Ma e kakawaki bwa a oti titiraki aikai ao a kona ni matata naba Kauntira bwa itera ke baikara aika ana kibari are ana kona ni kabongana iai te

ibuobuoki ae te mwane are e nakoia. Ma te kantaninga naba bwa ngkana e aki tau ao e a tia n taekinna te Tautaeka ngkana e aki tau ao e a manga kerikaaki te bubuti ao kabwarabwarakina bwa e kanga ni kabonganaaki te $10 ni ngaa bwa e aonga ni manga kanakoaki riki te ibuobuoki ao e rarabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ai bon akea buokan au titiraki ma I a bon teirake ni kaitaua te Beretitenti ibukin te katauraoi nakon te kaeka aio ao bon te kabwarabwara naba ae I taku bwa e a teretere ao ni matata ao e nang ni ibuobuoki nakoia kaain ara Kauntira ao riki bon kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ko rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: I taku bwa e a bon rau nanom te Tia Tei ni kaekan ma titiraki tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

KARAOAKIN ANA MANEABA BANABA

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai teian au titiraki:-

Inanon bowin te Auti ae nako ao e taekinna te Minita ae tabena bwa e a tauraoi ni waaki karaoan ana maneaba Banaba iaon Tarawa. I kan ongora bwa e a bwaka iaa te karikirake aio taiaoka?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae rine mai Banaba iaon Tarawa. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita ao I kakoaua bwa aio te tabeka ae I tabekia naba inanon te Auti ae nako ao I kakoaua bwa I roko n ana aobiti ao I kataia n reitaki ma ana taan koroboki ma ana officers ake a irekereke ma te karikirake aio. Ao iai inanon aia kataratara bwa e na tia ana Banaba Banaba inanon te namwakaina ae Maati aongkoa inanon te ririki aio. Ao e koaua I a manga nang kubanako n te tai aio kai e aki tia ao manga iai taekana bwa e na manga katiaaki. E koaua I a kan butia te ngkanne bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera bwaai ae tao e a karika te iremwe ke tao aki tian ana maneaba Banaba inanon te tai aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki e koaua e bon rawata aron barongaan katean ao karaoan te *project* aei te Tia Babaire. E koaua iai te *permit* ibukin te *building* are e koaua tao n tabetai e bon bae teutana ma n taabo tabeua ao e koaua iai naba tera ibukin ana rongorongo ao e a tia n anganaki te contractor te agreement. Ngkanne tia mena inanon bain te contractor ao au tabo ni mwakuri a rinanon te agreement. Nanona ngkana e a roko n te agreement e nang tauraoi ni waaki karaoan te maneaba aei te Tia Tei.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ao e koaua iai te aekaki n taeka ae taekinna ae te contract agreement ao tao e a tia n tiainaaki. Ao e koaua e kona n ti kabwarabwara riki ibukin ana ongora ara botanaomata, bwa nakon ni ngai iai te timeline ngke e kona ni kabwarabwara ti aonga n ataia bwa e moarara riki kaain te abamwakoro bwa are ngkai a kakatauraoi naba ibukin kaukan aia Maneaba ao a mwaiti kanoana. Ma tera ngke e kona ni kanakoa ana kanoa te Minita ao e na ongo naba ma kaain te abamwakoro bwa ana kataia naba kanga ni kakatauraoi nakon tein te kaeka are e na kaeka iai te Minita ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E koaua te Tia Babaire I karautaeka nakon te Tia Tei mai Banaba bwa I aki kona raoi ni kanakoa te date are e na waaki iai karaoan ana maneaba. Ma ara kantaninga ngkai e a roko inanon bain te contractor te agreement nanona ngkanne are mai ikanne are e a tataningaaki naba te mwane man te Finance. Ma are nanona tao anne ngkai ae ti mena inanona tia tataninga naba te mwane ae e roko man te Finance ao tao anne ngkanne are e a kona ni waaki iai mwakurian te maneaba aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai: E koaua e rabwa te Minita ao tia *look forward* nakon are e taekinna te Minita. Bwa a nang ingainga nanora n tangira te maneaba ao e koaua bwa ngaia aio teuana te bubuti e aki tabekaki mai irou ao tao teuana mai imwaaina bwa e a kaman tabekaki n ana tai Timon ao I taku bwa kanga e a nang maan. Ma e koaua a mwaiti kanga kanganga aika ti noori taabo aika ti anganaki ao tia manga aki anganaki. Ao e koaua n tokin te tai tia taninga bwa tera ae tia kona n anganaki ao I taku bwa anne kanga bon nanon te botanaomata bwa e korakora nanora ni kariaria te maneaba aio. Ao e a

bon nakon te Minita aron tein ana priority bwa te aekaki ni waaki ao nakon ni ngai. Ai bon bwanaan Banaba ni katekeraoa te Minita inanon ana waaki ibukin ara botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua te Tautaeka e noora ana kanganga Banaba n te tai aei ao e na katiaaki ana maneaba Banaba inanon te tai ae waekoa n aron ae I a tia ni mwaneweia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

ANA KAINNANO KIEBU IAON TE MOBILE PHONE AE TUAI TAMAROA

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki nambwa 91 are e kangai taekana:-

Inanon bowin Maneaba aika a tia n nako ao teuana mai ibuakon ana kainnano ara kaawa ae Kiebu te reitaki inanon rinanon te mobile bwa e bon teimatoa naba n tuai n tamaroa. E kona te Tautaeka ni kakaea ana ang ani ibuobuoki nakon te kainnano aio? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin:-

E waaki ngkai au Botaki ni Mwakuri ni kataubobongai ang ani ibuobuoki nakon katamaroan te mobile network tao riki iaon Makin. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ae ngaia ae waaki ngkai ana Botaki ni Mwakuri ni kataubobongai ang ani ibuobuoki nakon katamaroan te *mobile network* aio te Tia Babaire. Ma tao N na ti karaki teutana Madam Speaker bwa I ataia bwa e a bon tia n roko te Minita ma kaain ana tiim iaon Makin. Ao tao au kantaninga naba bwa e bon noora naba aron te kanganga naba aio iaon ara abamwakoro are Kiebu. N tei taina ao ti ataia bwa teuana te kanganga aio e teimatoa. Ma kanga n te karaki ae uarereke ao iai temanna te teinimwaane ma buuna, ao buuna aio e nakomai bwa e na bung iaon Tarawa. Te kanganga bwa e a kan reitaki neiere te aine bwa are e a bon

aki kona n reke teuare te mwaane iaon Kiebu. Ti te bwai ae karaoia ngkanne teuaio e a nako ma kaain ana tiim ni katoa bwakantaai a nako tabon Kiebu bwa e ti kona n reke te signal i tabon Kiebu ke iao te rakai. A kakaea teuaio bwa e a nang buriburi n ongora bwanaan kaainabana a tanrikaaki ao a kakaea ao akea ibuakoia bwa ngaia e a tamwarakea ten ii bwa tao e a raoiroi te signal i taberan te ni te Tia Babaire. Kanga ti te karaki kanga n ti ni kauataoa riki aron kainnanoan te kanganga ae ti bon kainnanoia inanon tain te reitaki te Tia Babaire.

Ngaia are N na butia te Minita bwa tera ngkanne babaire aikanne ake kanga tao e a tia ni barongai ibukin katamaroan riki te mobile nakon ara kaawa ae Kiebu aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei mai Makin ae karineaki ni boutokan ana titiraki ao e koaua ae taekinna te Tia Tei ti a tia ni karoko i Makin ao teuana mai ibuakon ara rongorongo i Makin ao aia tabeka kaain Makin are ti kabwarabwara bwa Makin n te tai ae nako ao e toma ana intanete mai Butaritari man te tower are i Butaritari. Ao e anaa te signal rinanon te bwai ae aranaki ae te microwave are ko bon ataia te Tia Tei mai Makin bwa anne am mena. Ao a bubuti kaain Makin ngkana e a bon kona n reke ae bon ara disk bwa e nang bon tekateka i Makin bwa e aonga n ae e a bon raoiroi riki te signal. Ao I nang kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e a tia n nim ana disk Makin ti kakaitau nakon te Ocean Link bwa e a tia n roko ana disk ao e aikoa kautaninga ngkanne Makin mai Butaritari bwa e a bon tei ana disk ao anne kaongoaki ao e nim tao n te wiiki ae nako n 9 n Eberi ao ti nang kakaitau bwa tao e a roko tabeua te namwakaina imwaina riki ma e a tia ni mwakuriaki ao e a maeu ngkai ana disk Makin are ara kantaninga bwa iai riki teutana tamaroan te signal tao bon iaon moa rabwatan te abamwakoro ae Makin. Anne ngkanne teutana te good news nakoia kaain Makin ao ngkanne ibukin ana atimwakoro are Kiebu rabwatan Makin are te iterana ao e koaua anne ngkanne kanoan ara waaki are imwina. Are aongkoa ngkoa n te moantai ngkoa are ti taraa te long term plan are e na rin Kiebu iaan te phase 3 are aongkoa e na raoni aba tabeua n aron are I aki toki n taetaekinna are phase 2 iaon kawaina n tia ao phase 3 ngkanne e na rin.

Ma ti noria ngkai e a nang raoiroi ana signal Makin are bon rabwatan Makin man ana *satellite* are e a nim ao iai te kantaninga bwa kanga ara babaire ngkai bwa te kauoua ni babaire imwin are te *roll out* are te

phase 3 ti na karokoa te WIFI man ara kambwana ae te CCK are aongkoa e na karaoaki naba. Bwa n aron are I taetaekinna nakoimi Taan Tei ao kanga e a rinnako ngkai au rabwata ae te CCK ni kataia ni bonoti te naan raran imwain rokon ara karikirake ae abwabwaki are te *roll out* are te *phase* are aongkoa e na rinnako te CCK.

Ngkanne ti na kataia ngkanne ni manga access ngkai bwa e ngaa riki ae tamaroa ao e baiti ao tao e boraoi. Manga kamaeuakin te antenna are i Kiebu bwa e na kona n rawea te signal mai rabwatan Makin ke ti na kanimmwa n te WIFI. Aio ngkanne kanga kanoan ngkanne te kamatebwai bwa are e a tibwa roko ana raa e a tibwa maeu ana disk te Ocean Link are iaon Makin ngaia ngkanne ti nang karaoa ngkanne ara maroro ma te Ocean Link ao te CCK n taraia bwa tera te korakora are e kona ni karokoa i rabwatan Kiebu bwa tao e a kaan riki nakon are e na anaia mai Butaritari moa.

Ngaia are anne ngkanne kanoan te mwakuri ao tao e nang moantaai n tia aio ao ara kantaninga bwa ai kanoan te mwakuri ao ti na manga iraorao ma te Tia Tei iaona ngkana e kona n anganiira bwa ti na manga kaongoa aron ara way forward ke ara mwakuri iaon katamaroan te signal iaon Makin. Uoua ngkai ara option n aron are I taku ti na katea te WIFI i Kiebu bwa e aonga n reke aia bwai n reitaki moa for the time being ke bon te tai moa aio ke ti na manga kamaeua te antenna are e a tia ni karuoaki mai iaon Kiebu are kanga ana bwai ngkoa TSKL ni kawai. Ti na manga kateia ao tao ti anna ngkanne te signal mai rabwatan Makin. Akanne moa kanga ara waaki ni mwakuri Madam Speaker ao tia manga iraorao ma te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I nang kaitaua riki te Minita ma kaain ana tiim ao tao ti anga naba bwanaara naba ni kaitau nakon te kambwana ae Ocean Link n aron ana katamaroa riki ae e a tia ni karaoia nakon abara ae Makin te Tia Babaire. Ti kaitaua bwa are akea manga te ikakuku mai iroun Butaritari ao tao anne ae ti nang kakaitau riki iai bwa e a bon tei iaon waena ngkanne Makin. Bwa aongkoa ngkana e mate Butaritari ao e a mate naba Makin.

Ngaia are ti kaitau ngkanne bwa e a manga bon oioi ngkanne Makin bwa ai bon ana bwai are teuana arei are te boora are kanga e katomaira nakon te naan reitaki nako tinaniku te Tia Babaire. E rabwa riki ana katarata are ngkana arona bwa iai ana katamaroa nakon taai aika ana roko ao tao bon te WIFI System ke te

intanete are e na karaoaki i Kiebu te Tia Babaire.

Ti na butia te Minita ngkanne bwa tera ngke e kona n nor ate itera aio bwa e aonga n ae e moantaai n roko bwa are ti ataia bwa ngkana arona bwa e na manga kateaki te taua are tao e a tia n anaaki e a tia ni kabwaranakoaki mai Kiebu ao tao manga karaoakina ao tao manga te power ao tao manga bwaai aika ana kainnanoaki riki bwa tao e na baititi riki are te WIFI ngkana arona bwa e na kona n rangi ni ibuobuoki te Tia Babaire. Ao tao anne N na butia riki te Minita ma kaain ana tiim ao tao Ocean Link ao N na butia naba te Tautaeka ngkana arona bwa iai ana kan buokaki naba te kambwana aio, bwa tao e aki aron ana cash flow ke tao aron ana kataratara n aron itera tabeua ao tera ngke e kona naba ni karokoa naba ana bitineti plan ke tao ana kataunaari te kambwana aio are e na buokaki riki man te Tautaeka te Tia Babaire ao ti aikanne moa ae kanga I kona n taekini ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao e koaua bwa n aron are I taetaekinna ao kanga e a moanna n nang *overwhelm* ke e a moanna n nang tiraua uotan ara kambwana ae te CCK n aron are I mwaneweia mai mwaaina. N na kaokia riki aongkoa ngkai e priority n ana list CCK Tabiteuea Meang ao imwina ngkanne tia manga tarai ngkanne atimwakoro n aron Riboono ao Aranuka, ao Aranuka are e a tia ni karaoa tabena te CCK n ana atimwakoro are i Takaeang ao iai te kantaninga bwa imwaain naba te roll out are te tareboon ma te intanete are anne kanoan phase 3.

Ao e kakawaki n aron are I taekinna ti na karaoa moa kanga te kamatebwai ti na access bwa e ngaa riki ae baiti ao e ngaa riki ae boraoi bwa ni bon aron ae kakoaua te Tia Tei te Ocean Link kanga akea ana kataumwane ibukin karaoan are i Kiebu n aron naba aba tabeua. Ngaia are e tataninga naba ana buoka te Tautaeka are e na nako iaan Phase 3 ao anne ngkanne are e na anganaki te Ocean Link bwa e nang kakorakora ngkanne ana signal ni karokoa i Kiebu.

Ma n te tai moa aio n aron are uoua ara *option* arei ti na taraia bwa e ngaa reiki ae baiti ao tao e boraoi bwa ti na aki nang taraa te boraoi bwa e ngaa riki ae efficient ke e tamaroa mwakurina imwin te tai ae maan. Ao ti na bubutia kaain Kiebu te Tia Tei mai kaain Kiebu ao kaain Makin bwa a karaui te naan antenna are kanga bwaina bwa mwiina tao a riki bwa te naan bwai ni kai ni katoka ngkai kanga bon iai ara boraraoi ma te Kauntira bwa e na tararuai bwaai aikai. Bwa are ngkana arona bwa e

na roko kainnanoaia ao tao e na manga kateaki n aron are i Makin are i Kiebu ao tao bon rabwatan Makin bwa a karuoaki ngkoa bwa a moanna ni mka uaeia are kanga aia kaai ke tera araia bwaai akekei. Are ngaia a taua rabwatan te antenna n tei ao ti taraia bwa ngkana ti te wire anne ao tao e a boraoi riki te wire bwa are kanga n te ribooti a bon rangi n raoiroi te naan antenna akekei.

Ngaia are tao ti te naan kaai ke te naan kai ni kamatoa aika ana kabouaki ao tao antai ae e na ataia ao tao e a boraoi riki nakon rabwatan tao te kaai ao te power. Tia noria ngkanne kanoan te mwakuri tia karaua ni maroroakinna ma ara kambwana aika uoua aikai te Ocean Link ao te Vodafone e mena ao tao tia manga katea te antenna ao e a manga aki kona n roko ana bwai te Ocean Link. Ngaia are aikai kanoan te mwakuri ao tia manga iraorao ma te Tia Tei ngkana bwa e tia ana mwakuri.

Ngaia are ti na mwakuria n te tai ae waekoa ngkana e a moantaai n tia n aron are I taekinna iai moa akana a mena ngkai n ana list CCK ibukin karaoan naba te kanganga ae aekakin ae ti mena naba inanona kaain Makin. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker I a manga kaitaua riki bwa iai are a tia ni kataratataraia ao ni iangoia bwa kanga taraan nikoan ke katamaroan te kanganga aio te Tia Babaire.

Tao ti buokan te titiraki te Tia Babaire bwa ngkana arona bwa bon iai te kambwana ae tauraoi moa ngkai n nako ni kanimwa tao ana WIFI system iaon Kiebu n te tai aei te Tia Babaire bwa I ataia bon iai ana kataratara te CCK man te Tautaeka te Tia Babaire ao ngkai e korakora nanoia kaain Kiebu bwa ni bowira ma ngaia n te tai ae nako ao tao e bon ataia naba raou n Tia Tei bwa ti bon karauira ni maroro ma ngaia ao a bon tabeka teuana aia bubuti bwa tera ngke e kona ni moanibwaiakaki te bubuti anne bwa e a tauraoi te power ao e a tauraoi naba nnena, ai bon ti karokoan ngkanne bwaai ni itoman akanne.

Ngaia are ngkana arona bwa iai te kambwana ae tauraoi e kona n reke te ibuobuoki anne man te CCK te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua anne ngkai ae kanga bwa n aron are I taetaekinna naba mai mwaaina ibukia aba ake kanga a rootaki n te kanganga n aekakin aio ao ti kaungaia ara bitineti ke ara private sector ake iai

aia kona ni karaoi te naan service aikai nakon aon aba ao ibukin te ongora naba ao CCK n aron are ti na karaoia are ti na karaoia n aba ake ti a tia n taekinna mai mwaaina, ti aki nanona bwa e nang bon kabooi bwaai ni kabane te CCK. Bwa oin te kantaninga bwa e na *tender* e na tentanaki te mena aio nakoia bitineti ake a kona ni karaoi ae kanga iaan te kantaninga are ti nang kaunga ngkai kanga te bwai are te reitaki ma te private sector. Bwaai ake a kona ni karaoi ao ngaira ti na buokia. Ma ibukin anne e rabwa bwa ngaia a bon ongo au official ane e a tauraoi ana power Kiebu ao tao ai ti bwain ngkanne tao te disk ao tera riki bwaina ae e a kona ngkanne ni waaki. E aoria bwa tia note anne ao tia manga iraorao iaona imwin ngkana arona bwa e nang waaki te waaki ni kanimwan ana intanete Kiebu ke ana WIFI Kiebu. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Enuaromenta Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua are au titiraki aio bon te *follow up question* nakon are bon mai mwaaina. Ma I kukurei Madam Speaker ao tao ibukina bwa e a tia n *solve* aio tao I a tia ni *bilateral* ma te Minita ae moan te karineaki ao e kaongoai naba bwa iai tabeu ae kakawaki bwa e a tia n reke te tabo aio ao n nang manga airi ma au unimwane. Ma te karinerine nakon te Minita ao e a tia ni kawarai ao nako aon am taibora Madam Speaker ao I a kukurei ni buuta moa au titiraki n te tai aei n te tai aei.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e a buutaki te titiraki are iaon ara Ota Beba ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN KANUANGAIA TAAN MOTI

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne titiraki nambwa 92:-

E bon teimatoa aia kanganga ara tia moti n aki rereken kanuangaia are e na bon riai n reke irouia imwin aia kabowi. N na butia te Minita are tabena bwa e kona ni karekea buokaia Taan Moti n te tai ae bon riai?
Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I a kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin n ana titiraki ao e koaua aio te kaeka iaona:-

I kukurei n taekinna bwa iai ngkai tamaroan riki bwaka mwane nakoia taan moti ngkai e kakoauaki bwa akea nikiran arauenti n tuai kabwakaaki nakoia taan moti iaon aba ao n ana abamwakoro naba te Tia Tei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I a rimoa ni kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka are e moanna ni korakora riki te tamaroa n aron bwaka mwane nakoia taan moti te Tia Babaire.

Ao tao e aoria bwa tao bon aio ana kaeka te Minita n te tai aio te Tia Babaire mai irouia ana Taan Mwakuri ma n te ingabong naba aio ao I bon reitaki naba ma taan moti te Tia Babaire, ao a bon teimatoa naba bubuti bwa bon iai nikiran naba aia sitting allowance ke tao aongkoa kanuangaia are e na bon riai n reke irouia ae bon tuai naba reke.

Ngaia are tao ti na aki kauntaekaia te Tia Babaire ma N na bubutia bwa tera ngke e bon kona ni kanakoa ana aomata temanna bwa e na bon tekateka ma taan moti aikai tao aongkoa antai are tao n ara abamwakoro ao tao bon ti aki naba ti au abamwakoro bwa tao ngkana arona bwa iai abamwakoro akana a noora te kanganga naba n te tai aio. Bwa e aonga n ae a bon nako n tekateka ma taan moti ana kangai bwa aio n te tai arei e a tia n reke irou ao tao aikai ae nikirana. Ngaia are ti na kaai ni ibuobuoki n aio te Tia Babaire bwa a kaawa naba ara taan moti. Bwa ti bon ataia bwa te kanuanga te bwai are ko a tia ni karaoa te mwakuri ao e na reke naba iroum n te tai arei. Tera ngke e kona naba n nooraki riain te tai aio bwa n te tai are e tia iai aia kabowi ao e a kona ni bwaka naba aia sitting allowance ke te kanuanga are e na riai n reke irouia. Ngaia are N na butia te Minita bwa tera ngke e bon karekea temanna ana tia mwakuri ae irekereke ma tao ibukin te account ke tao tera e aonga n ae bon nako Makin bwa irouia taan moti aika I maroro ma ngaia ngkai n te ingabong aio ao a bon teimatoa kanga irouia a taku bwa e tuai bane naba aia allowance. Ngaia are ti na kaai ni ibuobuoki ma te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker I reita te kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki n aron buokan ana titiraki ao e koaua. N aron are e mwaneweia ao iai te naan arauenti ao ngkana tao ti aki bwain te ririki aio ke tao banen te ririki are

tao mai mwaaina riki bwa are a tauraoi ara koraki aobitin te akbowi, ni bon reitaki ma te court clerk ao tao ngkana e bon kainnanoaki bwa e na bon kawaraki Makin bwa tera raoi te maroro ma ara taan moti n aron are e mwaneweaki, ti nang tauraoi ni karaoa anne. Ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki n aron buokan te titiraki ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ai bon akea te Tia Babaire ao N na ti kaitaua te Minita ngkana e kona n noora tein aio bwa tera ngke te moan wanikiba ao a mwananga naba kaain ana tiim bwa are e taekinna naba n te tai aio are ara court clerk are e a bon tibwa roko naba ara court clerk iaon Makin te Tia Babaire. Ao e nang kakawaki ae ana kaai ni ibuobuoki ma ngaia bwa e aonga n ae reke te kanuanga are e na bon reke nakoia taan moti ao ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kaitaua riki te Minita ma kaain ana tiim ni buokan aio te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika:Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tibiika ao tia taua are e mwaneweia. Ngkana ti aki tao te moan wanikiba bwa tao te kauoua te kateniua te ka aua e na aki raka iaon tao tebwina te waanikiba ao ana roko kanga aekakin anne. Ao ngke e rabwa riki ao bon taeka ni kukurei ao n reita aron butimwaean aron te tamaroa ae bon iai ma tao eti bwa bon iai riki bwaai aika a kainnanoa manga taraakia riki ngkana bon te naan claims ke tao te naan allowance ma n taai aika nako ao I a kaitaua te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

KAROKOAN TE TAREBOON IAON TABUAERAN

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai ai tibwa au moantai n taetae inanon te Auti n tetewe aio ao I a bon reiti bwana ni kakamauri inanon wiikin te bwakate. Ni moanna mai iroum te Tibiika ae ko karineaki ao kaain am aobiti, ara Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti ao kaain te kabineti, te Leader n te Kaitara ma kaain ana Party ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane. Ai bon bwanaia kaain ara abamwakoro ae Tabuaeran nakoimi ngai ma raou n Tia Tei ae tao e tuai n reke ana tai n taetae n te aei. Kam na bane ni Mauri. Ao e koaua aio taekan au titiraki are e mena iaon te Ota Beba n te bong aei ae 111 Madam Speaker:-

E taekinaki n Auti aika nako bwa e nang karokoaki te tareboon iaon Tabuaeran. I kan butia te Tautaeka bwa e nang waaki ni ngai karokoan te tareboon iaon Tabuaeran?
Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te temanna ae karineaki mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana:-

Iaan kanganga ni irekereke ma te Covid-19 ao iai te iremwe teutana iaon waakinan karokoan te tareboon iaon Tabuaeran. Ma I kukurei n taekinna bwa e in te tenta ibukin Tabuaeran ma Teraina ni banen te namwakaina aei Eberi 2022. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka n te tai aio are e a in te tenta inanon tokin te namwakaina. E kona ni katereterea raoi bwa tera ae kananona raoi bwa tera ae kananona ni inin te tenta anne bwa tao e nang waaki inanon Meei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e koaua tao N na ti karakina teutana ana background ke rongorongon te karikirake aio bwa are aio n aron are I aki toki n taetaekinna n te Auti bwa are aio kanoan ara phase 2 iaon te karikirake ae te tareboon ma te intanete iaon aba. Ao e koaua n te ririki ae nako n ara kaekaeka n taai aika ao aongkoa e na in te tenta bwa tenta are inanonna ikai are e tentanaki bwa tera kambwana aika ana tauraoi ni karaoa te mwakuri aei, antai ae e na kona ni karaoa te project aei. Ao n aron ae ataaki bon ti uoua ngkai kambwana aika anga aia tenta bwa Vodafone ao te Ocean Link iaon Kiribati.

Ao ngkanne n te ririki ae nako aongkoa a kaman kanakoa aia rongorongo bwa e na moantaai riki teutana ma iaan kanganga tabeua n aron ae N na kabwarabwara n Ritembwa n te ririki ae nako aongkoa anne te tai are e na in iai ara tenta ao e na kona ngkanne ni waaki i nukan te ririki aei te mwakuri. Ma iaan te kanganga bwa are n taai akanne ao a bubuti bwa ngke e toki te tenta ao akea ae e roko ana tenta n are Rimtebwa. Ngaia are tia manga kanaua riki te tenta nakon Tianuare ni moan te ririki aei iaan aia bubuti bwa e aki tau aia tai arei. Ao ngke e a manga roko Tianuare ao a manga bubuti riki bwa a tangiria riki n extend aia tenta bwa a tangiria bwa a nang bon nako on site a tangiria bwa a nang bon nako Tabuaeran ma Teraina n nako n taraia raoi bwa e raw ani bure aia katautau bwa are n taai aika nako n aron te karikirake are e karaoaki ngkoa i Nonouti ao n

taabo tabeua i Beru ao aki nako ni kangangan naba te kibakiba aika nako bwa a mwakuri naba iaon te google iaon te intanete a taraa naba te distance. Ma ngke a waakina te mwakuri ao a noria bwa ngaia e akin ang accurate are a mwakuri ma ngaia iaon te intanete.

Ngaia are a bon tangiria ngkai ni bubuti bwa a na nako nakon te aba arei. Ngaia are ngkanne tia manga kanaua riki te tenta nakon Eberi ae ngaia e a reke ngkanne ai Eberi te ririki aei. Ngkana arona bwa e toki te namwakaina aei ma e aki nako aia tenta ao tia manga noora ngkanne are imwina. Ma te kantaninga bwa e a waaki te tenta ao ikanne e a karaoaki naba te bidding e a karaoaki naba te selection bwa antai are e reke irouna ao ngkanne are e reke irouna ngkanne e anganaki naba ngkanne te kona ni waaki iaan te naan kainibaire ake a tia ni wene. Ngaia are te kantaninga bwa kanga mwakurian karikirake aikai nakon te maan ae 6 nakon 8 namwakaina. Ngkanne tia kona naba ni katautaua tao rabanen te ririki aio ke moan te ririki ae boou. Bwa are aio e bon rekereke naba ma te mwamwananga ao ngkai kanga iai te kaibuke are e tiku i mainiku ao te wanikiba ae ti kataia ni kakaea angana n nako Kiritimati ao tao ti a kona ngkanne n tuangia nakai bwa a kona ni waaki n aron ae ataia ngkai a kona ni waaki iai ni karoko n taabo akanne. Ma anne kanga te baenikai ke te hold up teutana ma ara kantaninga bwa ngkana e a toki te namwakaina aei ao tia kona ngkanne ni waaki nakon are imwina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: I a karabwa te Minita n aron ana kamatata ao e a teretera ngkanne bwa ngaia e riki te hold up man te inaccuracy n aia estimation tao taan rabakau iaon te itera anne. Ma N na bon kawenea bwa te bubuti bwa ngaira ake ti mena n te Aono ni Mainiku e bon rangi ni kakironako abara ao ti tangira te kan reitaki, bwa e taetaekinaki n taai aikai bwa *it a village global.* Ao ti ngaira ngkanne ae titebo ma ti tuai naba roko. Ngaia are ara bubuti tao tia bon bubutia riki te Tautaeka e bia kakoroa nanon are waniua riki te namwakaina ma ngkai n aron are e a tia kanga ni kaeka iai te titiraki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua ti na kataia ni kabanea ara kona bwa te naan process a nang maan karaoan bwaai aikai bwa ti aki te mwane ae uarereke aron mwakurian te tenta iaon bwaai aikai bwa bon te mwane ae mirion mirion te taara. Ngaia are e nang kuna ananau naba aron te process iaon karaoana. Ao n aron are I taekinna ao phase 2 bwa

bon ti aua nikiran aba akanne ao ai ti Kuria, Aranuka are e a tia iruon te operator are e na waakina Kuria, Aranuka are e a waaki ngkai are a waaki ngkai ni kawaria aba aikai ni karaoa aia mena ao aia bwai are a tia n otani, ao ngkanne aongkoa are Tabuaeran ao Teraina ngkana arona bwa a tia aikai ao e a toki naba kunan phase 2 ao ngkanne are ti nang manga waaki nakon phase 3 are kanga manga katamaroan te intanete iaon abamwakoro ake kanga a korakora naba te tangitang iaona. Ae n te tai moa aio CCK e kataia moa n rinnako ni bonota moa te raran anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Te Tibiika ai bon akea ai bon te kakaitau bwa ti kakoaua bwa ae e na kibaraki ao ti kaunga nakon aio bwa e aonga n ae toki te kainnano n aron ae e a tia ni wene n te tai ae e rangi ni maan. Bwa ngkana ti tabeka te titiraki ke te kan buokaki aio ni 2018 ao tao ai 20 te bong te namwakaina. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker e koaua tao 2018 ti na aki wawareka teuana te ririki Madam Speaker bwa are teuana ti track down imwin te budget are e aki pass ngke arona bwa e bwaati n arei. Ngaia are ti na bubuti bwa are ti na mwamwaninga taekan teuana te ririki ibukin ara project bwa are akanne a bane ni reflected n ara budget are e aki kabwataki ao ngaia anne a bane ni cause track down nakon ara karikirake aika a bubura. Ngaia are ti na keep in mind anne bwa are n tabetai tia taku bwa ai bon mwaitin te ririki are te delay ao ngaia iai bukina teuana te ririki ae bon delay bon ara contribution naba ngaira Taan Tei n te tai arei.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki ao iai riki 5 ara titiraki ke 4 akana iaon ara Ota Beba ao I taraa te tai ao e nang bon itera bwa ai ti uoua riki te miniti ao imwina e akin ang nakoraoi am titiraki te Tia Tei mai Teraina are kona tabeka am titiraki n are imwina. Ao a toka ngkanne bwa kanoan te ingabong bwa kanoan ara Ota Beba. Ngaia are ti nang riai moa ni motirawa ibukin ara katawanou ao tia manga okira ikai nakon te aoa 2 n te bwakantaai. Ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwqai iaon ara Ota bebwa.

Kiraaka: Taian Kaoti

TAIAN KAOTI

Tibiika: Te moan Kaoti are e toka n ara Ota bebwa n te bwakantaai aei bon te Kaoti ae na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao I a kanakoa nakoim bwa ko a kanakoa am Kaoti.

KAREKEAN TE HEMODIALYSIS MACHINE IBUKIA AORAKI AKE A TIOKA

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Honorable Speaker e koaua kai I manga te moan Kaoti au kaoti naba n te bwakantaai aio ao I manga rimoa naba n anga moa te bwana ni kamauri bwanaia kain abau ae Tarawa Teinainano n reitaki ma raou n Tia Tei ae Te Minita ao ni kamauri ngkami Madam Speaker ma kain am Aobiti ara Beretitenti ae karineaki ma te kauoman Beretitenti Minita ngaira ni kabane te Leader n te Kaitara ao bon kain te Kaitara ao kain Kiribati ni kabane bwanan Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami n te bwakantaai ae Tamaroa aio kam na bane moa ni mauri.

Tibiika I a kukurei ni uotarake au Kaoti ane tao bon te moan kaoti n bwakantaai aio ane e toka iaon te Ota bebwa ane kangai taekana

"Bwa Te Maneaba aio e na butia te Tautaeka ibukin noran riain kawaekoan katean te Hemodialysis(HD) Machine i Nawerewere ibukin kamauaia Aoraki Tioka aika mwaiti kurikuri iaon Kiribati aika tabe n rikirake mwaitia ibukin naba kauarerekean ana kabanemwane te Tautaeka ibukin kakanakoaki aorakin te tioka nako Biti ibukin boon kaitiakan raraia n taian HD Machines ao ibukin naba boon makaia iaon Biti ma kantokaia nako ao n oki"

Tia Babaire tao aio teuana ngkai te kangaanga ae tabe n rikirake iaon Kiribati ao ai moarara riki iaon abara ae Tarawa Teinainano ao Betio ibukin aio te Tia Babaire ao tao e a bon roko te tai are a riai karokoan taian mitin aio ibukin onean ke kanga kaitiakan te rara ibukia kain Kiribati bon iaon abara aei ao tiaki ti ngaia naba te Tia Babaire ma tao aio naba mitin aika bon riai ni karokoaki ibukin kanga kabaitian tobwan aia kangaanga ara botannaomata ake a bon rangi ni kainanoa tao te itera aio te Tia Babaire ibukin aorakia ae te Tioka te Tia Babaire. N te ribooti tao iaoa Tioka te Tia Babaire n aron are ti tarataraia Tia Babaire ao bon ti Tarawa Teinainano ma Betio ae bon rangi ni korakora te Aoraki aio irouia te Tioka ao ngkana ti tarai riki ake tao a tei ngkai imatara te Tia Babaire ao kanga e bon uotanako moan te Aoraki aio bon Tarawa Teinainano ao Betio te Tia Babaire ni ikotaki ma Tarawaieta te Tia Babaire ae tao aikai Tia Babaire a bon reke man tao korakoran naba tao bitakin te amwarake te Tia Babaire ke tao baikara aika rotaki iai ara botannaomata are ngaia e a

kakorakora ngkanne te Aoraki ae te Tioka nakoira.

Tia Babaire n aron ae ti ataia ao ara botannaomata ngkai iai aika a tauraoi ni kanakoaki nako tinaniku ao iai naba akana a tiku itinaniku te Tia Babaire iai ae a rangi ni maan n tiku n taabo aika kaokoro Tia Babaire tao ibukin aorakia aikai are ane e karika ngkanne kanga tao bon teuana tao te kabanemwane ae bubura tao I taekinna ikai te kabanemwane Tia Babaire e bon bongana te kabanemwane n te tai aei nakoia ara botannaomata ake a mena itinaniku ngkai ma tao bon te boto ni iango iaon tenan mitin aikai te Tia Babaire bwa ngkana a bon mena irarikira ikai ao anne ngkane e na ibuobuoki nakoia tao nakon te Tautaeka ao tao nakon naba tera nakoia naba ara botannaomata bwa a bon mena ikai Tia Babaire n te tai are a tangira kanga buokaia iai are tao ana kaitiakaki iai raraia n te tai teuana ma te tai teuana Tia Babaire ao mitin aika a bon mena ikai ngkai te kangaanga teuana Tia Babaire bwa akea i abara aki mena mitin aikai i abara ao a nako ni kaeaki itinaniku n te tabo are a na kona kanga ara botannaomata ngkane ni karekei marurungia ma iai ma I taku bwa n noran aio Tia Babaire ao ni bon taai naba aika nako Tia Babaire ao ti uringnga bwa iai naba mwanangara ngkoa teuana ngke ti nako ni mamataku kanga n te Komete man ara Komete are te *Health Committee* n te *term* ae nako Tia Babaire ao ti uringnga naba bwa ti karoko naba irouia Aoraki n taabo aikai Tia Babaire ao iai rongorongoia ngkanne Aoraki ake a bon maan tiku naba ikekei te Tia Babaire ao iai naba tabeman Tia Babaire ake tao a bon tangira naba tao a na okirikaki ma are akea aia anga n oki Tia Babaire ian te kantaninga are maiuia te mitin aio ao ngkana arona bwa a okirikaki Tia Babaire ao tao anne ngkanne ai bon toki naba te mena.

Ma ibukin aio Tia Babaire I rangi ibukina kai I kan tabekara te Kaoti aio Tia Babaire bwa e kakawaki ibuki maiuia ara botannaomata ake bon ikai ao e kakawaki naba ibon bukia naba ake itinaniku ake a na riai ao tao a na oki tao ngkana e na angaraoi okia te Tia Babaire ao tao aio teuana te anga naba te Tia Babaire ae a na kona ni manga botaki iai ma aia utu ao e koaua are n tabetai ngkana ko a tiku ni maan n te tabo teuana te Tia Babaire ni itera are teuana ao anne ngkanne e kona ae manga bon roko te tai are ko a bon tangiria am koraki bwa ana mena irarikim tao a tekeraoi Biti tao kain Nutiran ma Aotiteria bwa are iai mitin aikai bon i abaia ao aki tangiria bwa a na nakomai nako Kiribati tao ni karekea tao tera tao nakea tao Amerika tao nakon taabo tabeua riki n te aonnaba Tia Babaire bwa a bon tiku i abaia tao a bon tiku irarikia aia utu ao a bon buokaki naba ao a kaitiakaki raraia naba man te mitin aio Tia Babaire bon iaon

abaia ngaia are tao uoua iteran Tia Babaire ae I taku bwa e raoroi ni itera are ti taku ngaira ngkana e mena i bon abara ikai e buokaki iai ara Tautaeka tao ni iterana te kabanemwane are e bon kakawaki tao n te tai moa aio ngkai bon akea te mitin ikai ma ngkana arona bwa e reke ao tao e na ibuobuoki ngkane anne nakon kauarerekean te kabanemwane nakon te Tautaeka ao ni iterana are teuana Tia Babaire e rangi n raoiroi naba bwa ana botannaomata aikoa kitania naba aia utu bwa a bon *treated* naba iaon Tarawa Teinainano tao i Nawerewere ikai te Tia Babaire ngaia are eang man te Kaoti aio Tia Babaire ao tao e koaua iai rongorongo tabeua ae tao ti kaongoaki ao tao ngkana eti e aoria bwa are bon Te Minita n te Onoaoraki ane e na manga bon kabwaranakoa riki.

Ma ti kaongoaki bwa are koaua boon tao kaitian raram te Tia Babaire tao bon te mwaiti ae bon bubura kaei naba e kona e anaa teniua te tai tao n teuana te bong te Tia Babaire n te mwaiti ae tao $400.00 tao te *Fijian* irouia nake a mena i Fiji ao tao nake a mena iaa n taabo ake a mena iaa ma aika Tia Babaire ngkana arona bwa a karuaki ni barongaki ao ngkana e karauaki raoi ni karokoaki te mitin aio ao e aki kainanoa aio te Tautaeka bwa e na karaoia bwa e na manga karaoa aio ni kanakoia bwa are a bon mena ikai e bon a bon nako n *treated* ara koraki i Nawerewere n akea boona ao e a rangi n Tamaroa riki nakoia naba ara botannaomata bwa ai bon raoira Te Minita ikai.

Tao ribooti tabeua Tia Babaire n aron ae ti a tia n taratarai ao ana *case* Tarawa Teinainano n ririki aika a bwakanako ao n 2015 e birirake mwaitia ara botannaomata aika Tioka n te mwaiti ae e nakon te mwaiti ae 273 te aomata e manga kibara te ririki are imwina ae 2016 e manga waerake riki nakon 812 , 2017 e manga kerikaki e a manga bwaka nakon tao Tenibubua Onongaun ma Onoman 2018 e manga kerikaki riki tao e a manga raoiroi riki tao a manga rangi ni kakamwakuri ara botannaomata ao manga rangi n *Exercise* ao a manga nang kang amwarake aika baranti e manga kerikaki nakon te mwaiti ae tebubua nimaung ma niman te aomata arona naba ma 2019 n te mwaiti naba anne tao tebubua nimangaun ma niman ao e a manga kerake teutana n 2020 nakon te mwaiti ae tebubua onobui ma teuana ke onongaun ma temanna ao e manga bwaka naba n te bwaka ae raoiroi nakon te mwaiti n te ririki are imwina 2021 n te mwaiti ae ruangaun tabun, rangaun ma uoman ao ngkanne ikotaia ngkane te koraki aikai tao n raa tokin te ririki aio e otinakon ngkane te ware are uoua tengaa ao tengaun ma aman are I taku bwa aio te nambwana te Tia Babaire ae bubura kaei e

buburakaei ibuki kain Tarawa Teinainano ao e koaua tao aio te tabo ae bon mwaiti iai te kangaanga n te Aoraki aio ibukina bwa e uarereke tao aron te aro ni kakamwakuri irouia ara botannaomata ao e koaua tao tera aron bitaki naba te amwarake ni boong aikai Tia Babaire ai tiaki arona aron anuan maiura ae ake ti maiuakinna Tia Babaire aika a manga bon uotira nakon te Aoraki are ti na kona e a kona n uotira nakon tao te Tioka te Tia Babaire ao tao Aoraki riki tabeua aika ake ti taku bwa a na kamamaraira ao ana karekea aorakin rabwatara n te tai teuana ma te tai teuana ma tao te Aoraki moa are ti taku bwa ti nora kanga kakawakina n te tai aio Tia Babaire bwa e na bon riai n tobwaki ao angina ara botannaomata ae a bane nako ngkai nako tinaniku iai te Tia Babaire bon te Aoraki ae te Tioka ngaia are e a reke tabekan ngkane aio te Tia Babaire bwa e aonga n ae bon te kantaninga bwa ngkana arona bwa e butimwaea aio te Tautaeka ao iai te kantaninga ae abwabwaki bwa ara botannaomata ake aorakina te Aoraki aio ana reke buokaia mai iai te tiab ngaia are man au taeka tabeua aikai Tia Babaire ao I a bubuti ngkane kanga tabekan au Kaoti ane kangai taekana bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka ibukin norakin riain karokoan ke katean te *Hemodialysis machine (HD)* i Nawerewere ibukin kamauaia Aoraki ke Tioka aika mwaiti kurikuri iaon Kiribati aika tabe n rikirake mwaitia ao ibukin naba kauarerekean ana kabanemwane te Tautaeka ibukin kanakoakia aorakin te Tioka nako Biti ibukin boon kaitiakan raraia n taina HDs *Machines* ao ibukin naba boon maekaia iaon Biti ma kantokaia nako ao n oki te taeka aikai tabeua Tia Babaire I a bubuti tabekan au kaoti e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon tia n tabeka ana Kaoti te Tia Tei ao I angan moa Te Minita te Tautaeka bwa e na kaeka ma I angan Te Minita n te onaoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim.

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I anga teutana au maroro iaon ana Kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao ti a bon reiti riki bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ara Beretitenti te kauoman Minita Taan Tei ao tai ongora ni kabane kam a bane moa ni mauri.

Madam Speaker I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano n tabekan ana Kaoti ibukin butian te Tautaeka ibukin noran riain kawaekoan katean tao te *Hemodialysis Machine* te mitin ibukin kaitiakan te rara iaon Kiribati ao I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa e butimwaea te Kaoti aio te Tautaeka ma tao imwain ae I mena Madam Speaker N na ti anga teutana au maroro tabeua au maroro

iaon ana waaki te Tautaeka ibukin wakinan kamataoan tararuakia Aoraki ai moara riki Aoraki ake a tia ni mwaneweaki n te kaoti aio.

Te *dialysis* Madam Speaker bon teuana te anga ni kaitara te Aoraki are i rekereke ma tao aki mwakurin tao e aranaki bwa te kirine tao te baere aranaki n taetae ni matang bwa *end-stage renal failure* e aki mwakuri te kirine ao e reke aio Madam Speaker man tenan Aoraki aika mwaiti ma Aoraki i Kiribati ae rangi n rotia riki ara botannaomata bon ti uoua n aron are e a tia ni mwaneweaki te Tioka ao te Rietata n Rara aikai uoua Aoraki aika aki ewewe aika e nang korakora aika urubwai nakon te Kirine n aron are e a tia ni mwaneweaki ao aikai naba uoua Aoraki ake ngaia a kainanoa onean mwin ana mwakuri te Kirine ibukin kaitiakan te rara n aron are e mwaneweaki n te Kaoti aio te *Hemodialysis Machine.*

Ma ngkana ti karaua teutana ni kerikaki teutana Madam Speaker n nora te *Background* ao uoua aekan kaitiakan te rabwata n onea mwin te Kirine ana mwakuri te Kirine are ngaia aranaki bwa tenan *Dialysis* uoua aekakin te *Dialysis* ae bwainaki n te aonnaba bwa teuana kaitiakan karaoan ana mwakuri te Kirine inanon te birito ke te baere aranaki bwa te *Peritoneal Dialysis* ao te kauoua onean mwin ana mwakuri te Kirine ni kaitiakan te rara ao anne ae e aranaki bwa te *Hemodialysis* ao e koaua e nang kakawaki aio Madam Speaker bwa ti na kabwarabwara teutana bwa I taku bwa aio e kakawaki ibukin kabwaranakoan ana baronga te Tautaeka ibukin kakaean angan te *Dialysis* ke tao te *Hemodialysis* are e mwaneweaki n te Kaoti aio ibukin katamaroan maiuraoin tei Kiribati nakon taai aika na roko moara riki ni irekereke ma tenan Aoraki ake a urua ana mwakuri te Kirine.

A tia ni mwaneweaki tabeua Madam Speaker tena kataubo ke tenan kabanemwane ake a i rekereke ma kaitiakan onean mwin ana mwakuri Kirine kaitiakan te rara irouia ara botannaomata ake tao a bae i Fiji n te tai aio ibukin Aorakia aikai n te tai aio ao teniman ara aomata akana a tiku i Fiji akana a tabe ngkai n rereke kaitiakan raraia n aron are e a tia n taekinaki are te *Hemodialysis* ao mwaitin te kabanemwane are boon teuana aia tai ni kaitiakaki raraia te ware ae te aekaki ae $300 te mwane ni Biti n teuana te tai n teuana aia tai ni kaitiakaki raraia aio ngkana ko rairia nakon te mwane n Aotiteria te aekaki ae tao bon $254 anne tao n aron te rairairi n te bong aio. temanna te aomata e kainanoa teniua ana tai ni kaitiakaki rarana inanon teuana te wiiki ngaia are ngkana ko karaoi ko a karaoi tenan botaki ni ware ao e na anganiko te ware ae nako $762 te mwane n Aotiteria mwaitin te mwane ae

kainanoia temanna te aomata are e na *Hemodialysis* inanon teuana te wiiki ngkana ko kabwabwaka aio nakon teuana te ririki e a bon kan roko n $40,000 n temanna $39,000 tabun , ngaia are n aron are e a tia n taekinna aio ti te kabanemwane Madam Speaker ti te kabanemwane ae ti taekinna ma iai riki te bwai ae rangi ni kakawaki bwa maenakoia ara botannaomata ma aia utu bwa ngke a bae i Biti ke tao a bae iaa n taabo ake kakaitiakaki iai raraia ao ti na urungnga naba Madam Speaker ti te kabanemwane ae ti taekinna ma iai riki te bwai ae rangi ni kakawaki bwa maenakoia ara botannaomata ma aia utu bwa ngke a bae i Biti ke tao a bae iaa n taabo ake kakaitiakaki iai raraia ao ti na urungnga naba Madam Speaker bwa aio ai bon mauia aki kona ni maenako ma te mitin aio a okira Kiribati ae akea ngkai te mitin ane n te tai aio ao ti nanokawaki bwa n te tai aio e na kabuanibwai mauia ngaia are a bon tiku naba n taabo akekei a raurenako ma aia utu ao korakora nanoia n tangiria ni kan manga noria aia koraki ake a tiku imwia ikai i Kiribati.

Ngkana ti a manga tara ngkane Madam Speaker te aoraki tao ai moarara riki te tioka are e mwaneweaki n te Kaoti aio are ngaia teuana mai buakon aoraki ake e korakora ana urubwai nakon te Kirine n aron naba are e a tia n taekinaki n te ririki ae nako teuana tengaa ao aman mwaitia ara botanaomata mai Makin nako arorae ni ikotaki ma te itera Mainiku aika a *Newly Diagnose Diabetes* tenan tioka aika tibwa boou a tibwa kuneaki n te ririki ae nako teuana tengaa ao aman ao mai ibuakoia ara botanaomata ake aki mwakuri aia Kirine are a kuneaki n te onaoraki n te ririki ae nako angaun ma niman aika ware aika buburakaei Madam Speaker ao ngkana tiaki kekeiaki ni kataia ni kakai angaia ni katoki ao aomata aikai n tokin te tai e na kona naba ni bane ni kainanoa te *Dialysis* ngaia are e kakawaki Madam Speaker bwa te Tautaeka e na iai ana baronga ibukia ana botanaomata aikai ana baronga ni kaitarai kanganga aikai moarara riki n te baere e aranaki bwa te *Primary Care* totokoakia bwa ana aki roko are e a uruaki aia kirine ao n toki te tai ngkana e a uruaki aia Kirine e na kanga aron kateimatoakin marurungia inanon te kaitiaki n aron are te *Hemodialysis* are e mwaneweaki n te Kaoti aio ma I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa ni kaitarai tenan kanganga aikai ake e a tia n taekinaki ao iai ana baronga te Tautaeka iai ana baronga te Tautaeka ibukin karekean te *Dialysis* iaon Kiribati n aron are e a tia ni motikia *Cabinet* e a tia ni kaweneaki bwa te baronga bwa e na iai teuana te *Dialysis Center* ikai iaon Tarawa ao bukina bwa e rikirake te botanaomata iaon te Itera Mainiku ana kataratara naba te Tautaeka

bwa e na kateaki teuana te *Center* ibukin te *Dialysis* iaon Kiritimati.

Karokoan te rabakau aio i Kiribati Madam Speaker e rawata te baronga ao korakora te baronga ae kainanoaki nako iai tiaki ti taan mwakuri ake ana kamwakuri mitin aikai ma e ikotaki naba ma tenan mitin ma bwaai nako ake irekereke ma ngaia ao I taku bwa aikai Madam Speaker aikai ake ngaia e totokoa rokon te mitin aio n taai aika nako i Kiribati ibukia ara botanaomata ti kukurei n taekinna bwa imwin te kamatebwai ana kamatebwai te Tautaeka rinanon botaki te Mauri ao katoki aoraki ao e a tia ni karaoaki te baronga ao te reitaki ti kukurei n taekinna nakon te auti aio Madam Speaker bwa e a tia te reitaki ma te Tautaeka n China ao imwin te reitaki ane ao e kukurei te *Ambassdor* n China ni kaotia bwa iai ana mwane ni buoka China ae tauraoi ni ibuobuoki iai nakon Kiribati ibukin barongakin ao katean tenan *centers* aikai iaon Tarawa ao iaon Kiritimati ti kakoaua naba Madam Speaker bwa min tenan maroro ake a tia ni karaoaki ao iaon kawaia n roko taan rabakau tao tenan *Specalize* mai *China* tenan Taokita ao tao tenan Neeti ake a na kainanoaki bwa ana reireinia ara koraki aron kamwakuran tenan mitin aikai.

Ti kukurei naba n taekinna bwa iai te mwane ni buoka ke n te *Province Ashen Tong* i *China* ao e a tia naba ni kukurei n *donate* bwa e *donate* tenan mitin aikai ibukin kaitiakan te rara ibukia ara botanaomata ngaia are ara kantaninga Madam Speaker bwa inanon wikirake namwakai aika imwaira aikai ao a na roko taan rabakau aikai ana karaoa te kamatebwai ao iaon kawaina naba n roko te mitin ke te *Hemodialysis Machine* ibukin kaitiakan te rara bwa e aonga n ae e aki kona aki manga kainanoa kanakoakia nako tinaniku ara botanaomata ake a i rekereke ake iai irouia tenan aoraki aikai ngaia are tao man maroro aikane tabeua Madam Speaker ti kakoaua ae e rawata te aoraki i Kiribati imwin aia bwabwaro Minitan te onaoraki iaon Tebetebeke 3 te wiiki nako ao e taekinaki ikekei imwin te riboti ao te kakaei bwa teuana te aoraki ke tenan aoraki ake a karika te moantai ni kabuanibwai ni maiu irouia ara botanaomata bon man aoraki aika aki ewewe n aiaron te tioka ao te rietata n rara 75% mwaitia ara botanaomata ake a motirawa mauia ni katoa ririki ae a motirawa mauia man aoraki aikane ngaia are I taku Madam Speaker bwa te Kaoti aio e katerea bwa aio teuana bukin motirawaia ara botanaomata aika tioka ao aika reitatanrara iaon Kiribati uruakin te kirine aki mwakurina ao e aki kona ni karaoa tabena ao e a kabuanibwai iai maiun tei Kiribati ngaia are ti kaitau Madam Speaker ti kaitaua te Tia Tei n ara Kaoti ae tamaroa aio ibukia te botanaomata ao e tauraoi naba te

Tautaeka ni karaoa tabena n tararua ao ni boutoka marurung tei Kiribati nakon taai aika nako roko man tao taeka aikane Madam Speaker ti anga riki te kakatekeraoi ao ti boutoka te Kaoti ko rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko moa te Leader n te Kaitara ae ko karineaki Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te kamauri n te bwakantaai aei nakoira ni kabane ao taan ongora ao kain Kiribati ti a bane ni mauri.

Ti kan anga naba ara maroro iaon ana kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano iaon kainanoan tao katoamauan tenan te waaki ni Kuakua iaon abara ae Kiribati ao e koaua te Kaoti aei e bubutia te Tautaeka bwa e na nora riain katean te tabo ni kaitiaki rara nakoia ara botanaomata ake a kainanoa te aeka ni bwainaoraki aekakina aei ao n ana kaea Te Minita ao e rangi ni matata bwa ngaia e bon tia ni Kaman waaki nanona e a Kaman nora riaina te Tautaeka e a tia ni waaki ngaia are tao ara maroro n te tai aei e na kaineti ma tao kanoan te waaki ni Kuakua te Tia babaire ngkai e a bon e nang kakawaki aei ibukia ara botanaomata ao ti boutoka te kantaninga aei bwa e nang kakawaki bwa ana toamau ara bwai ni Kuakua ibukin tobwan kainanoia ara botanaomata ibukin aorakia aorakia nako ao n te tai aei e katuruturuaki riki te Kaoti aei iaon tao te Tioka ao tao te rietata n rara.

E koaua tao e uarereke te tai ni maroro ma tao ti uoua bwaai ae ti kan katuruturua iai ara maroro bwa teuana e mwaneweia Te Minita kanoan tao kakawakin naba totokoan te aoraki bwa tao aei e a reke iroum te aoraki ao aikai ngkane tenan bwainaoraki ae ko kainano ma tao totokoan moa te aoraki aei I taku bwa aei teuana kanoan ana kataumwane te Tautaeka e a riai n taraia bwa ngkana tao e a bon ataia Te Minita ao n te ririki aei ao tenan waaki ake ibukin totokoan te aoraki are ian ana kataumwane ana botaki ni mwakuri Te Minita te *Public Health* ao ti 1.3 te mirion te mwane te kataumwane ibukin te itera ni waaki ni Kuakua aei ibukin totokoan te aoraki ibuakon ana mwane te onaoraki ae 32 te mirion ti 4% ao ti taku ngaira bwa aei te itera teuana ae e a riai naba n taraia te Tautaeka ibukin totokoan moan riki moa te kanganga aei ao aikane ti ataia bwa e korakora tao aia buoka ngkoa Taan ibuobuoki mai iai naba ae a moanna n toki aia waaki ngkai ao bon kakawaki naba bwa tia kabanea naba te mwane ae bon oin ara mwane ni buoka te itera aei ane te moan ae nang kakawaki ao are ti ata bukin reken te aoraki aei bwa e kanga n reke ao tao ana taraki naba itera aikane n ana waaki te Tautaeka ake a i rekereke ma te kamarurung

bwa e aoria n are e uarereke te aoraki bwa e na teke naba kanoan ana takete te Tautaeka are n ana KV20 ae na marurung kain Kiribati tao aei moa ana moan bwai kateimatoan te marurung ao ngakana e a reke te aoraki ao tera ngkai tenan aoraki ae nang irarikin aikai ae e nang kainanoaki iroun te botanaomata I taku bwa teuana tao ibukia ataei teuana te aba Tebetebeke ngaira kain Kiribati e nang korakora te mate irouia ataei tao ian te 5 n ririki ke aei te itera naba tabeua ti na aki naba mwaninga bwa ngkana ti tara te itera ae te aoraki ae e aki ewewe ti na kataia n totokoia bwainaoraki ngkai naba e bon tataretare naba tenan bwainaoraki ibukia Tioka tenan bwatin aikai naba itera ae ana taraki bwa e na kabarantaki raoi naba aron kabonganan tao tenan mwane ara mwane ao mwane ake a na roko bwa e na tabangaki nakoia te koraki ake a nang kainanoia ao I taku bwa ti bon atai ara kanganga n te waaki ni kuakua ti kakantaninga naba ana riboti ara Komete are te Komete n te Mauri e tuai raoi n rangi n reke kanga te rongorongo mai irouia bwa tera ngkai bwaai ae ti riai naba n taratarai ma I taku bwa teuana naba te aoraki te Tibiika ae nang kakawaki bwa e na aki naba mwaninga te Tautaeka te *Cancer* te *Cancer* naba e korakora naba ana tiritiri nakoia kain Kiribati te bwainaoraki naba iai ko tangiria naba ni kan nako tinaniku ibukin te bwainaoraki ao tao riki ngaira aine e korakora te aoraki aei n rotakira ngaira riki aine ao tao aei e na taraki naba bwa ngkana arona bwa e nang taraki te itera ane ao e aera naba e aki taraki tao te *chemotherapy* bwa e na reke naba iaon Kiribati bwa are ni kabane aoraki ti nang riai ni kona ni bwainaorakia iaon abara ae Kiribati e aoria n ae aki mamate ara botanaomata ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki kateimatoan te marurung ae ane ngaia kanoan ara tao ara tabeka nakon te Tautaeka inanon te maroro iaon te Kaoti aei bwa ana riai ni katoamauaki te tabo ni bung a mena n te kawai taan bung aikai itera ae ti na aki naba mwamwaninga, Kieia ataei tenan onaoraki are ana katamaroaki tao ti ataia iaona ma e kona naba ni kabaitiaki ao te aoraki ae te Tioka ma te Rietatanrara tao aei ngaira naba te botanaomata ti na kekeiaki naba ni bon kanakoraoa naba marurungira bwa I taku bwa aei e bon mena inanon baira ma ti na butia naba te Tautaeka bwa e na karaoi ana babaire ao ni kabuburai ana kataumwane naba ni itera ibukin totokoan te aoraki aei ao tao man maroro aikane ao ti buotoka te Kaoti ibukin katoamauan te bwainaoraki ibukia ara botanaomata ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Tia Tei mai Marakei ao ko karineaki Hon. Moannata Ientaake e nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I a rimoa

moa n anga au kamauri n te bwakantaai aio nakoimi ni kabane aia kamauri kain Marakei ao tariu are Te Minita kam na bane moa ni mauri.

Ao I kakoaua Tibiika bwa te kaoti aio bon teuana tabera ngaira are Komete n te Auti n Tei are kanga ti rineaki bwa ngaira ae ti na rinanon ti na riki bwa kain te *Health Select Committee* Tia babaire aio teuana te aoraki ae noraki n ara Komete bwa e rawata te mate iai angina riki ara kara n taai aikai kai e a rikirake te maiuraoi ma te maiu ni mwanemwane ae reke inanon baia ngaia ngkana ko nora te *record* ae e a tia n taekinna raou n Tia Tei mai TUC e kerake te mwaiti ao e koaua e noria te Komete are ti kateaki iai ao teuana mai buakon ana *recommendation* bon ngaia raoi ane e na karekeaki te mitin are bukin tao kaitiakan te rara tao tera te bwai are e na karaoai n te mitin ane bwa bukina bwa angia aomata ake a mate n te aoraki aio te Tioka ao te rietata n rara e a rangi n rawata ao tiaki ti ngaia ngaia naba teuana ngkai ae e rangi ni bubura ana kabanemwane te Tautaeka iai ngaia are kanga ti kataia naba n uotirake bwa man ara Komete bwa e na karaoaki teuana te *private hospital* ae kanga e na bon taraki bwa bon iai tabo tabeua ke aomata tabeman aika bon tangiria ae na kona ni manga bon karinaki bon irarikin te onaoraki are tao e taraki ngkai bwa tao e koaua e a nang kebo ao irarikin te *private hospital* are e na manga kanga ti a bubuti naba kaoan mitin aika aekakin mitin aika bobuaka teutana ake a na kona ni bon *afford* te aomata temanna ma temanna ibukin tangiran te marurung ao tao e na bon kona ni kabwakaki naba boona mai iroun te Tautaeka are e na kanakoa ngkoa nako tinaniku e a kabwaka boona nako te *Private Hospital* aio te Komete ngkai e wakina ane ae kakaia taan rabakau iai aika na mena aekakira te aomata ae na kona n roko ma te rabakau aio aekakin naba mitin ake a na kona n roko ma ngaia ngai are I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki ae ti na kabwarabwara ngkai ti kateaki bwa te Komete ti nori taian kanganga aikai ao tiaki kanganga aika boou ma te kanganga aika maan ma a rikirake ao a rikirake n riki bwa kanga aia kanganga kain Kiribati n te roro aei ngaia are ti na bubuti bwa ara Komete are kateaki ngkai e na nako ana riboti n ae te auti ae na roko ao ikane teuana mai buakon te *recommendation* ae e a tia nako ngkai *Private Hospital* ma taian mitin aikai teuana ngkai ae tao e reke iroun te onaoraki te kantaninga bwa e na iai riki aikana a na bon kona ni uotia te *Private Hospital* ngkana arona bwa e kariaiakaki ao aikane e na buoka aron te rikirake ke totokoan te aoraki ae noraki ngkai ae te rietata n rara ni ikotaki ma te Tioka e a buta aon Kiribati Tia babaire ti a tia n roko i Makin, Butaritari Marakei ti roko naba iaon Tamana ti roko naba iaon Kiritimati

ai bon ti tao teniua aba bwa ti a taonaki naba n te waaki ae roko ae te aoraki ae boou aei ao ti aki reke rokora iai ma aikai taian kanganga ao e a okioki te aoraki aio ao tiaki tao n aban teuana Kiribati e a bon tieuataake ngaia are I taku bwa e bon eti are te mitin aio e buoka raoi ana kainibaire te *Health Select Committee* are bon ngaia teuana ana *Priority* are e na karaoia ni ikotaki ma te *Private Hospital* are tao e na kona riki ni bane ana mwane te Tautaeka ni karinia ana aomata iai ma ana taan taokita aika bon bane aroia are tao e a roko temanna ma temanna ni bon *set up* ana *Private Hospital* ikai ma antai aomata ae ana *staff* ake a kona n roko iai ma te rabakau ane au kantaninga bwa e na rangi ni ibuobuoki nakoia te koraki n te tai ni waerake aio.

E aoria te Tia babaire bwa e a bon boo au tai ao I kakoaua bwa e a tia nako ana mena te Tia Tei ae karineaki ao ana kariaia naba Te Minita ao ngaira man Te Komete are te mena ti na bon boutokaia bwa bon teuana naba mai buakon kanoan ara kainibaire ngaia man au taeka aikai Tia babaire Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ai I a toki ikane.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang ae ko karineaki Hon. Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia babaire e a bon tia ni maroro ara Leader ao N na ti reitanako ara maroro bwa tao bon ibukin te *Health Select Commiitee* ao ti a bon tataninga ana riboti bwa ti a kai *Comment* iaona.

Te bwai ae moan te kakawaki ae ti na riai n taraia bwa ngaia te aoraki ae te Tioka te bwai ae bon kona n totokoaki ao tao te bae e aki taekinna Te Minita n te onaoraki ma I taku bwa te bae e na riai n taekinna bwa te bwai ae kanga e *temporary* tiaki te bwai ae nang tiku ni maan aron tangiran te bwainaoraki te bwai aio ngkana e karaoa raoi tabena te Kuakua n aron are e taekinna te Leader n te tai aio ao te mwane e rangi n uarereke e nang uarereke ana noraba te Tautaeka n nora te bwai ae riai ni karaoia ibukin te totoko ao bon I aki ataia naba bwa tera e reke mai iaa ana iango te Komete naba are kateaki bwa ngaia e nang kateaki te *Private Hospital* ibukin tangiran aio. Ngkana arona bwa e na kateaki te *Dialysis* ke te *Hemodialysis* are e na kaitiaka te rara ibukin te aoraki bwa e aki mwakuri ana kirine te aomata ao e rawata naba aoraki ae na riai naba ni riai ni karaoaki iaon Kiribati ao tao bon te moan bwai moa e na riai ni bobonga raoi Nawerewere ni bobonga raoi bwa e na kona ni karaoa tabena are e na kona ni karaoi kukune ibukin te aoraki teuana ma teuana bwa engaa ae na kona n riai ni kanakoaki nako tinaniku ni kawaekoaki ao engaa ae na kona n

tataninga bwa e rangi n rawata kain Kiribati ae a tia ni mate ao e aki ataki bukin mateia are a tetekateka naba n te onaoraki i Nawerewere inanon iraua namwakaina ao a mate ao e aoria bwa are e na manga bon teretere ane imwina n te tai teuana te kabuanibwai ae riki bwa e aki tau ana kona n tutuo te onaoraki ae i Nawerewere ao tao e n a bon kakoaua ane Te Minita ngkana ti na kataia ni kamatoa te koaua mai irouia Taokita bwa aio tao aoraki temanna ma temanna e a kanakoaki mwina nako tinaniku bwa e na kamatoaki mai ikekei ao tiaki tangira ane bwa e na karaoaki mai ikekei e na riai ni karaoaki ikai imwain ae ti nang nakon bwaai riki tabeua ae n aron ae e a taekinaki ngkai te *Dialysis* aikai ngkana e taetae te tabo ni Kuakua n te aonaba *Preventable Disease* kanga aoraki aika kanga a kona n totokoaki tiaki riai ni kabanea ara kantaninga ma ara iango iai ni kabanemwane bwa ti nang riai ni karokoa rabwatan bwaai aikane ikai ao e bon kaotia bwa iai ara kabwaka ao ara kabwaka bwa tiaki karaoa tabera are e na kona totokoa rikin aio nakoia kain Kiribati ngaia are eang ngkana arona bwa e a karokoaki ane te bwai ae taekinna Te Minita bwa e nang kateaki ikai iaon Kiribati ao ti kantaninga bwa e na tobwai bwaai ni kabane ao teuana ma buakona te tabo ni kabung are i Nawerewere e na nakoraoi bwa e na aki mate te aoraki i Betio e wenewene iaon te tabo ni kabung bwa iai ana kanganga ao e a wene naba ni mate ikekei ma natina are e na manga bon otinako naba taekan ane ane e karaoaki te ukeuke iaon ane te Tia babaire ma aio bon te kamimi teuana bwa ngaia e riki baika a kona n totokoaki aron te kabuanibwai iai nakon maiun tei Kiribati ae reke te kanganga iai i Kiribati ngkai ao ti nang kibara te bwai teuana ae tiaki kona moan tabera n te bae e bon riai bwa ti na riai moa ni karaoia imwain ae ti kibari bwaai tabeua ao bon te kanganga n te bwai aio te Tia babaire te mwane ao e tataekinaki e rangi n rawata ara mwane e kanga n rawata te mwane ao e aki tau mwaitin te Taokita ikai are a mena tera te koraki aika nang konabwai bwa ane ae na kakioaki te reirei e na nakoraoi te *University* e na nakoraoi ao eaera ti a bon kibari bwaai tabeua ngaia are e bon nang kakawaki bwa ti na toua raoi te mwaneka ae na kairira nakon te kabwaia nakon taai aika na roko n aekakin aron korakoran mwaitin ara mwane n te tai aio aio e nakon rabakau n temanna bwa e na kanga ni kabongana te mwane are e mena inanon baina ni karaua ni kabongana raoi n te aro bwa ti na rikirake inanon te kabwaia n aron korakoran te mwane arei n te tai ane ma are ngkana tia kibakiba nako bwaai aika moan te kamimi bwa ane ngai au koaua i bon irou te bae e taekinna ngkai Te Minita e kangai e nang roko te *Dialysis* ikai bwa e na kamena *China* ao e a kanga ngkai e a ti nora naba aei ao aoraki ake

tabeman are e bon kona naba ni bon kona ni bon toki aorakia e ngae ngke tao te *Cancer* ma *any state of Cancer* n aron te *Cervical Cancer* ke te *Cancer* n te ririniman e kona ni katokaki ma tiaki konabwai ikai bwa ti na riai moa ni kona ni karaoia ao e a mate te aomata aio bwa tiaki kona ni karaoia ao e a mate ao eaera ngke ti nang nako n te *Dialysis* ae e aki kona n toki te bwai ane e nang bon toka naba te aomata ane n te mitin ane ni kakoroa ae bon kabunibwai ni bwaai riki tabeua ao tao e aera tao e a roko te manaoraki inanon rarana n te tabo are e kakaitiakaki iai rarana ke tao e kabuanibwai man tao te mitin bwa iai te *clot* ke tera ae e a riki man te bwai ane.

Ane bon te bwai ae ti na riai ni kauka ara iango iai bwa ti na aki kibakiba n aki akaka ma ti na kona moa n totokoa are bwai ae na bon aki mate tei Kiribati iai imwain ae ti na kibari baikai ao e koaua e bon riai bwa ti na karaoia ma e na riai ti na riai ni kangai iai ara mwane bwa ti na kakoroi nanon aikai ni kabane ke akea imwain are ti kibara arei ao ngaia ane kanga ti te kauring te Tia babaire ao ngkana arona bwa iai rawawatan te maroro ao I karautaeka n ane .

Hon. Dr Tinte Itinteang: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia Te Minita tera am *point of order*

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao a rabwa tenan maroro man te kaitara ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki Madam Speaker bwa ti na aki birinako man te Kaoti are tabekaki n te tai aio ibukin te *Hemodialysis* waaki are maroro ake a taekinna ibukin aoraki ni rekereke ma kabuanibwain mauia ataei ake ian 5 te ririki mwaitia ake tao a kabuaibwai nakoia aine ake a bung ke a bon tabeka aia kaoti aikane Madam Speaker bwa ti na bon kaeka naba bwa iai naba ana baronga te Tautaeka ibukin aoraki aikane ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia I a manga kanakoa ngkane nakon te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Mamaau e nakoim.

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a moana naba tabekan te kaitau nakon te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano n ana kaoti ae moan te kakawaki aei kanga katoamauakin te onaoraki ni karekean rikin te mitin are e na kona ni buoka katokan te aoraki ae e atabangaki ngkai ao ngaia e aki ti tabangaki iaon Kiribati n aron ware aika ti anganaki te *Statistic* e a tabangaki naba n Tebetebeke ao tao e bon tabangaki n te aonaba te aoraki ae te NCDs ke aoraki ake aki ewewe ai moarara riki aorakin te Kirine ngkana e a roko ni kakaiaki ao mwaitin ana kabanemwane ngkai te

Tautaeka ibukin buokaia te botanaomata aikai n aron are kanga e mwaneweia naba te Tia Tei ao Te Minita e a rangi ni bubura kaei naba ao te titiraki ngkane e aera kai ti na aki tara te itera aei ngkai e rangi ni kakawaki bwa ai bon te oi n aoraki ao riki iaon abara ae Kiribati ao riki n taraki ma tao ana kainibaire te Tautaeka ae abwabwaki te 20 n ririki bon teuana te tia ao te toka ae tangiraki te marurung ana marurung ni kabane kain Kiribati ngaia are ane teuana kanga boutokakin te Kaoti aei ae ti taku bwa e rangi n tamaroa ao e koua e taraki ana kataumwane te Tautaeka nako iai e bon rangi ni bubura ana kataumwane te Tautaeka e a kawa n ae ti taraki ae te *Public Health* ao ai te titiraki ti te *Public Health* ane buokan te *Prevention* tiaki tara ana kataumwane te Tautaeka nakon te botaki n reirei bwa are te reirei e kakawaki reireiniakinia ara botanaomata bwa ane naba e buoka te *Prevention* totokoan te aoraki te reirei ao te onaoraki ngkana ko boti e bon kaan tao itera kaubwaira ae e uotianako tao ni kabotauaki ma tao te GPP te Reirei 30 tabun te mirion ngkai ae e a kabanea ao a iana te onaoraki 20 tabun te mirion ao e kawa n ti tara are ai bon ti te *Prevention* naba a taraki naba ana kataumwane ni kabane te onaoraki bwa ane a ibuobuoki ni karokoa nakon kanga totokoan te aoraki ao tiaki ti te reirei ti a manga tara ana kataumwane te Tautaeka n te *sport* te takakaro kamarurungan te botaki n aine te roronrikirake akane kataumwane aika rangi bubura naba ae n tabetai e aki taraki n te maroro ma aikai a na riai n taraki n rongorongon Kiribati bwa e rawata ana kataumwane Kiribati te Tautaeka aei ae kabwaroa ibukin boutokan totokoan te aoraki tao tiaki ti ni iteran te mwakuri ni Kuakua ke te Mauri ao Katoki Aoraki ma iteran naba bwa are te aoraki n aron ae na ataia Kiribati bwa a irekereke kanam nimam am reirei kunikai aikane baika a bane ngaia are kanga te aoraki ae e aki n ae ti teuana te bwai ae kona taraia ko tarai itera ni kabane ake ana buoka te marurung ngaia are tao bon ane bukin ae boutokaki te kaoti mai iroun te Tautaeka ao tao e koaua e aki noraki te itera are ngkana e a roko te mitin aei ti a kona n *save* tiaikoa kanakoia ara botanaomata ao tao aoraki akana te *Cancer* ma tera are bon taben te Tautaeka e na waaki ni kanakoia nako tinaniku ngkana akea ikai mitin akane.

Ma are ti a kanakoa moa te taratara nakon are e a riki bwa ai kanga te kakamaku bwa ai te kakamaku iaon abara ti bane n tatakaruaia n Auti n Tei aika nako e tatakaruaki naba man te itera arei te kakamaku n aoraki ngkai ai te NCDs te Tioka tera kona karaoia te Tautaeka ao aei te teuana te itera irarikin te *Prevention* a kakawaki naba ni karokoaki bwaai ni mitin aika na kona ni ibuobuoki

bwa e a katoka naba te kabanemwane nako tinaniku bwa moan te bobuaka riki are te nako tinaniku arei ao a kona ni kamanenaki mwane ake tao aikoa nako tinaniku ake aoraki aia Kirine a kona ni kamanenaki mwane akane nakoia te *Cancer* irouia aine tai raraoma aine bwa angkoa tao e nang aki kam nang aki kanakoaki nako tinaniku ke e nang aki karekeaki te mitin are tao norakin te tai e na reke te mitin ni ibuobuoki ma e na bon tabe n te Tautaeka ane te aoraki riki ae e a rangi ni kakamaku ngkai ae e a rota abara ae Kiribati te aoraki ae tenan NCDs ake a kona n rota ana Kirine tei Kiribati ngaia are man taeka tabeua akane ao ti kukurei ni boutoka te Kaoti aei ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire I kukurei n reita te maroro iaon te Kaoti aio ao e koaua te Kaoti aio e naki ibukin karekean te mitin bwa e aonga ni marurung riki ara botanaomata ma n au koaua Tia babaire bon ane teuana te taeka ae moa kakawaki marurungin ara botanaomata Tia babaire ao ti ataia Tia babaire bwa teuana ana kibu ni kora te Tautaeka ae kaokiokia ti na marurung , ti na marurung ni kanga n te mitin, Tia babaire ti ata ngkai te bae e tiringira e a taekinaki ngkai n taai aika nako ao I karautaeka Tia babaire bwa ngai temanna ae I teimatoa n aki kakoaua bwa te Komete ngaia e na tuanga te Tautaeka ao te moan aomata bwa tera aorakira ao ti na kanga ni katokia e tuai man anaki nanou Tia babaire te waaki ane ma engae n ane Tia babaire ao N na kaokia ngkai bwa ngkai Kiribati Tia babaire te kabanea ni uarereke mauna n te maiu aio n Tebetebeke ane kaotia bwa ti marurung tiaki ao e bon eti bwa tiaki marurung.

Ko ataia bwa antai te aba n Tebetebeke ae moanna ibukia ataei ake a uarereke ao mate naba imwain koron 5 te ririki e moanna naba Kiribati ti marurung akan tenan *Indicators* te Tia babaire bwa ti marurung ke tiaki teuana abwakin maiura ae te kabanea ke tao e kan kabanean Tebetebeke ao te kauoua mwaitia ara ataei aika mate imarenan ake a bungiaki ni uaa te nimaua n ririki *Infant Mortality rate* te Tia babaire ngaia are te kantaninga Tia babaire bwa e angae ngke e taekinaki man te Tautaeka bwa ewaa bwai aika a karaoaki ibukin te marrung ao tiaki ti ibukin te kantaninga bwa te *Prevention* Tia babaire tao e koaua ma n tokin te tai tera mwin bwaai akane abwabwaki riki Maiura te *test* ane te Tia babaire ao ngkana ko taekini bwaai ni kabane aika mwaiti ma akea mwina ao ti a mena iaa ngkan Tia babaire ane te *challenges* Tia babaire bwa

ngai temanna ae I kakoaua bwa e aki raoiroi maiura ti waekoa ni mate.

Te kabanea Tia babaire I nang mimi n te karaki ae kangai Tia babaire ngkai ti a maiuraoi ao ti a waekoa ni mate ai bon te kanganga te karaki ane ngkana ti maiuraoi ao e na abwabwaki riki maiura ma e taekinaki ikai bwa ngkai ti maiuraoi ao ti waekoa ni mate ao tiaki te waaki ane Tia babaire e riai ni kakaeaki riki angana Tia babaire bwa te waaki ngkai ae ti mena iai e aki raoiroi ao ti bubutia te Tautaeka bwa e na kaotinakoa mwin te wareaomata ae nako bwa tera mwin ana waaki ngkai ibukin te marurung ti abwaka iaa bwa a tuai man tuangira a tuai man tuangira te Tia babaire ao ane ae moan te kakawaki bwa ti na ataia bwa ti waaki ke tiaki waaki ake ti a bon kewe naba ian taeka aika mwaiti ao akea nanoia ko bati n rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Betio Hon. Tebao Awerika e nakoim.

Hon. Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua I kan maroro naba iaon te Kaoti ao te bwana moa ni kaitau nakon Tia Tei ae karineaki temanna man TUC te Kaoti ae moan te tamaroa aio ti kaitau nakon te kaeka mai iroun te Tautaeka a kaitau kain Betio iai bwa e bon nang rawata kain Betio naba aika rotaki naba n aio ao ti kakaitau naba nakon te Kaitara ni boutokakina ma e koaua ngkai I kakauongo ao e a uneakinaki te mitin ao n au kakauongo aia kawa kain mitin a taku bwa tiaki te mitin ae uneakina bwa ae uneakinaki ikai ke tao e marorokinaki te Kaoti aio ibukin kamauaia te botanaomata ake a taonaki n te aoraki are tao e a bwaka aia *Kidney* bwa e aki rangi n raoiroi ane ngkane te bwai ae ti maroroakina ngaia are ane bukin boutokakina ngkai I teirake n taetae.

Tia babaire e tataekinaki ae te aoraki aio e aki ewewe ae nang roko te mitin ibukina ao e koaua ane ma ngaira ni kabane n aron are e taekinaki naba ma kain Tebetebeke ti a bon taonaki n te aoraki aio bwa iai bukina imwain ae a roko bwai ni imatang ao ti ira te waaki te katei ni matang ao ti mwamwakuri ti nako n rawekai ti nako n akawa ti nakon ara rua ao ngkai e a kaokoro ngkai aron tein maiura ti a katauraoira n te moan ingabong ao ti nako ni kaea baora nakon te aobiti ke ti nakon ni kauka ara titoa e a kaokoro ma are ti kakaoraoia n taai aika nako iai te bitaki ae a tia n riki nakon aron tein maiura ngaia tao e reke iai aron te aekaki n aoraki aio ngaia are te kakaitau n aron butimwaean te Kaoti aio ae ti nang boutokaia ao te mitin aio ae na katani ao e na rawei mauia tiaki ti mane bwa aine naba ngaia are ai aine naba a rotaki naba n aio ao a kabwaia naba te bae e na karaoaki aei ao tao e na rawata naba te mwane

ae na aki bane n te nako nako tinaniku ibukin karaoan aio ao te maenako ma aia koraki n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao tao inanon te tai ao I taku bwa ae a bon ongora Te Minita ae karineaki man te botaki ni Kuakua e nora naba aron kainanoia kain Betio ibukin aron kanakoraoan riki te tabo ni bung are iaon Betio ngaia are tao te bubuti bwa tera ngkana e karaua raoi n nori baika a riai ni karaoaki ao I ti riki naba n teirake n taetae bwa e kakawaki ae e na ota raoi te koraki bwa tiaki nanona bwa ngke e tabekaki aio ao e a karaoaki naba ao aio tiaki naba ana tabeka te Komete bwa e aki tabekia te Komete bwa aio ana tabeka te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano temanna ao aio ae I taku bwa e a Kaman tabetabekaki naba n auti aika nako ma are e bon rangi ni korakora te kanganga ibukin aron boona ao akean taan rabakau ibukin karaoan aio.

Ti kakaitau nakon China ngkai e tauraoi ni buokira ni mwanena aio ao e na bon rangi n rawata te aomata ae e na kamauaki man rokon te mitin aio man taeka aikane ao I a toki naba ikane te Tia babaire ae ko karineaki Ko rabwa.

Tibiika: Iai ana *point of order* e nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ti kaetan te rongorongo bwa tiaki uneakina te mitin ke tiaki uneakina karaoan ane iaon Kiribati ma te bwai ae kakawaki iai te bwai ae tangiria e na riai ni karaoia te Tautaeka ni kakoroa moa nanona inanon te waaki ni Kuakua i Kiribati imwain ae ti karokoa arei ane ti uneakina e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakon Te Minita ae karineaki Hon. Bootii Nauan e nakoim.

Hon. Bootii Nauan : Ko rabwa Tia babaire ngkai ko anganai au tai ao kai au moan tai ni maroro I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki Te uee ni kai ao Unainen te Uea ni kai ao te Kauntira ni kamauriko ao kona mauri te Tia babaire.

Tia babaire e rabwa ana kaoti te Tia Tei mai TUC e rabwa ana Kaoti te Tia Tei mai TUC ngkai e tabeka te Kaoti aio ao ti kariaia I kariaia I boutoka te Kaoti aio Tia babaire Tia babaire I aki kan taetae ma kanga I taetae iaon maroro tabeua ae kanga kanga a kotokotea te kaoti ao a kamamara te Kaoti kanga a taraia bwa kanga tiaki te toro ni kaoti ao e riai ni bitaki bwa ana taraki itera tabeua kanga bon te kamanga te Tia babaire ae ti na totokoa te Kaoti teuana ma teuana ngkana ti noria bwa e kakawaki ibukin te botanaomata ao aio ana kaeka te Tautaeka iai ngkana iai iango riki tabeua ae kanga e kan tabekaki ibukin te kaoti tabeua n

aron ae a tia ni mwaneweaki ke a tabeki bwa ai manga aia kaoti bwa ti na manga noria bwa tera boona ma tiaki nanona bwa ae ana tabeki Kaoti aikai ao iango aikai ma kanganga aikai bwa totokoan kamamaran ana kaoti te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ae moan ban te kakawaki Tia babaire ngaia are I taku bwa e bure aekaki ni waaki aikai Tia babaire.

Tia babaire a mwaneweaki aron ana kanganga te botaki ni Kuakua ao tera riki ma iai te botaki ni Kuakua n te aonaba aio e nambwa keketi ke te *region* aio ae nambwa Keketi ngkana a kona n tuangira nakai bwa iai te *Health* te *Ministry of Health* n te *Region* aio bwa te nambwa keketi ao ake a kangai ikekei ao aio te *Health* aio bwa kam aki karaoa aekakin aio *Everyone every health system in the region has their own failures* ke Botaki ni Kuakua n te aonaba ni kabane ake n te *region* iai kabwakaia a taekinaki te Tia babaire *Health Indicators* aikai *Health Indicators* aika bon iai naba n aban te *Region* ke n aba aika irarikira ao *Health Indicators* a reke kanganga aikai ngaia aika na kaira ara iango ngaira ake ti *plan* man te onaoraki bwa terana ae ti na karaoia ma tiaki nanona e na kotekoteaki *health Indicators* aikai bwa ai ngaia kabwakara *No* aikai kanikina aika ti tuangaki bwa ti na kanga *design* ara *progam* ao itera riki tabeua n aron ara kataumwane ma tera ibukin kauarerekean kanganga aikane taian *Health Indicators* bwaai aikane Tia babaire aikai iai n aba ni kabane e na aki mereturuakinaki Kiribati bwa ti *Health Indicators* aikai aika iai Kiribati eang tao iai tabeua aika ti taua te moanna iai ma aba naba tabeua iai naba ae a taua naba te moanna ni bwaai tabeua ngaia are kanga I kan maroro iaon akane Tia babaire.

Tia babaire I kan maroro riki iaon bwaai tabeua n aron ae taekinaki te bwai n aoraki ao bwaai riki tabeua aikai bon babaire naba aika a barongaki ma e na aki taraki Tia babaire bwa kamemerean te Kaoti ae tabekaki aio ngkana ti ongora maroro aikai Tia babaire ao ana ataia kain Kiribati bwa aomata ake a kamemerei aekaki ni iango aikai a ribaia kain Kiribati ake kanga a rotaki n te kanganga ke ana rotaki n te kanganga nakon taai aika na roko bwa ana kaekaki aia kanganga kam rabwa bwa ti ataia ti atai ngkane nanomi ma te bwai ae teuana ae ti kakatonga iai Tia babaire bwa e a tia ni kanakoa ana taratara ao ana kaeka te Kaitara te Tia babaire iroun te Leader ae mabubu bwa e aki bati raoi n rangi ni itiaki ti tangiria bwa e a kaitiaka raoi ana kaeka ni kangai ti boutoka te kaoti aio bwa moan te nambwa ao e tikiraoi ibukin te botanaomata ae ara botanaomata naba ma e aki bwa kanga e kinraea te kaoti aio n aki raoi kaeka.

Imwain ae I momotirawa Tia babaire ao I nang karabwa riki te Tia Tei mai Tarawa Teinainano bwa e tabeka te Kaoiti ae bon moan baan te kakawaki ae e a bwaronako iai ana mwane te Tautaeka ao akaawa natin tei Kiribati ma raan tei Kiribati ake a tiku itinaniku ibukina bwa akea te mitin aeakakina aio naakai ke n ara maroro n te Auti n Tei aio ao e a tia ni mwemwe te taeka ae kangai ngkana e a mwaiti te mwane e aera kam aki karaoa aei ao ngkai ngaia I manga taekinna ao ngkana e a mwaiti te mwane e aera tiaki katea te *Dialysis Machine* ke te *Clinic* ao ni karawatai ara *Dialysis Clinic* i Betio ao i Bikenibeu ao n te *Linnix* i Kiritimati ibukia i akana ana rotaki n te kanganga ao ane ana nora te kabanemwane te Tia babaire iaon te *Dialysis Machine* aio ao ana kangai ti na moantai n *Live Health* ao ti na *practice* taian *Public Health Message* bwa ti na aki riki ara kabanemwane n ara utu ngkana ti a roko n te roro aio ae ngaia aio ma te bwai ae kakawaki Tia babaire ti na boutoka aio ao ti na karekea te mitin aio ibukin te kanganga ma tiaki nanona bwa ti nang kangai tiaki bwa tara moa tao tera ao tara moa tera man au maroro aikai Tia babaire ao I karabwa riki te Kaoti aio ao I nang karabwa te tia tabekia ao aio te Kaoti ae manena ibukimi kain Kiribati ao kam na noria kain Kiribati bwa aio te Kaoti ae kam na tobwaki iai ami kanganga ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao I anganiko moa te Leader n te Kaitara am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tibiika ao I ti kan kaeta otan Te Minita ae karineaki are e a tibwa tia n taetae bwa e taku bwa ti totokoa te kaoti aei ma I taku bwa ngkana e wareka raoi taekan te Kaoti e butiaki te Tautaeka bwa e nora riain katean te tabo aei ma are e a Kaman nora riaina te Tautaeka n aron ana kaeka ngaia are ngaira tera riki ae ti na manga taekinna ao e nang kakawaki bwa ti na boutoka te waaki ni Kuakua ao bon ibukia naba tenan aoraki ae te Tioka bwa ti bon uouotia nako ikai te kanganga ibukin te bwatin Tioka ae e aki toki n tatare iaon naba au abamwakoro ae Abemama ane naba te kanganga ao aei a bon rotaki naba aoraki aomata ae aoraki n te aoraki ae ngaia te mitin aei ibukia ae nang kakawaki bwa e na matata bwa e aki ota Te Minita n taekan te Kaoti ae ngaia ngaira ti boutokaia ma are ti aki kona ni manga boutokaia nakon te Tautaeka bwa are ngaia e a Kaman tia ni waaki te waaki ngaia are ti a kataia ni kauringa te Tautaeka bwa iai naba itera tabeua ae na riai n tarai ibukin naba tobwakin aoraki naba aika aki ewewe ao are te *Subject* ikai ke te bwai ae maroroakinaki taekan te Mauri ngaia are e na matata bwa mina e a kaburea otaia kain Kiribati Te Minita ae taku bwa tiaki boutoka te kaoti bwa e nang matata n ara maroro ane ao riki ibukin ana kaeka

te Tautaeka ae ngaia are imwin ara maroro are ti anga n te tai ae uarereke ngaia are ti kanakoa n te tai ane Ko rabwa.

Tibiika : Tia Tei mai Nonouti am *point of order*

Hon. Ieremia Tabai : Tia babaire e uarereke ao ngai I taekinna te *Health Indicators* ao I aki taekinna bwa ti iaon ikai I taekinna *in comparison* ma te koraki aika irarikira aikai *we are the worst* ao ane ae I taekinna ao e riai n oti ane imwin ana mwakuri te Tautaeka bwa ana tangiria bwa ti na marurung ti na marurung ni kanga ao ane te titiraki ae I tabekia *question* ngaia are ngkai ana *situation* e aki raoiroi ao ataakina ae raoiroi bwa ti aonga ni kona ni kakaea ara anga bwa e aonga n raoiroi riki ao anne I kataia n taekinna.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao reitan bwana ni kamauri n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri. E koaua ti kaitau bwa are e a bon bane n tia ni butimwaeaki aron te kaoti aio ae tabangaki bwa a nang manga moanna n tebururu karaki ni kotokoto nakon taabo tabeua. Bwa are aoria bwa are bon aron te tibwanga waaki aikai. Tabeua karaki a katangi nano ao a bon katangi nano karaki tabeua bwa ko aki ataia bwa bukin tera e a mwemwekaki. Tao bon ti boutokaan are a taekinna naba raora ni Komete tao e koaua antai ngaira bwa ti na babaire. Ti aki baba ngaira ti ngaira nanobaba ke tao ti aki ngaira taan rabakau n arona bwa te tia rabakau ae taetae bwa ti aki nanobaba ngaira. Te iango aio ti aki te iango ae boou bon te iango ae tabangaki kateakin te Onaoraki, ae e na raka riki arona bwa ngkana ti aki taekana te *private hospital* te onaoraki ae e na riai riki rakana. Bwa te mitiin ae bwainaki aio e a roko i Biiti ao a nako ara koraki aikai nako Biiti. E a tia naba n roko i Samoa ao ti ataia bwa n taai aika nako e bobuaka. Ao ngkana e roko ikai ao ngaira n ara koaua ti na kabongana ao e na raka rabakauia iai Taan Mwakuri n te Onaoraki. Ao ana botau iai rabakauia ma raoia aika n te betebeke. Ngaia n otara anne ae memere.

Ngkana ko roko n te ICU te Intensive Care Unit ko a kuri noria itinaniku are ko wene ao e nim te screen ae uarereke ao e nim tabon baim anne akea ngkoa. Ma iai te kantaninga bwa tia moanna ni uarokoira riki. Kamarurungan te aomata n ara koaua ngaira e na bon waaki kauringakina ma arona bwa katoamauan te tabo ni mwakuri e riai naba ni kabo birimwaaka bwa te *quality out care* ae ti bane ni kantaningaia.

E uneakinaki te kantaninga bwa akea te katauraoi ngkai ti aki taetae

ngkai teuana te ririki imwin taai akekei ti a taetae bwa 40 tabun te ririki inanon kawaira. Ao ti aki bae ni kekerake n 40 tabun te ririki bwa ti bae ni kekerikaaki. Tera ae ti kataia n taekinna ngkanne.

Ti kabwara naba bwa are bon iai ribooti aika a wena imwaira iai te ribooti teuana 1889 te Komete anne bwa ti kubanako bwa iango aika ti taekini ngkai ao iai bwaai aika a tia ni mwemwekakaki ngkekei ao e tuai bwainaki e aki bwainaki. Moan te rawata te bwai ae e na riai n rinanoaki uneakinan te bwai n aoraki ti kakoaua ae taekinna te Tia Tei n te Kaitara te mataniwi n te Kaitara ao ti tuangaki te kaeka bwa ti aki ti te bwai n aoraki ae e na roko ae te *quality* e na roko te bwain aoraki n arona ae te *quality*. Ngkana iai rakan aron tamaroana nakon ae bwainaki ngkai ti tangira ngaira ae e na raka riki tamaroana nakon are ti tataneiai ni karekea ngkekei.

I aki ataia ma are aikanne ae ti butimwaai ao iai ara kantaninga ae ti noori bwa iai tabataban te tua iai. ti na kataia ni kakaea angana ti na bit ate tua ti aki ara iango aio te iango aio man te Komete are te moan Komete are e kateaki. Anne ana iango e na bita te tua ao I aki ataia bwa e aera ngke e aki bitaki te tua ao e roko te ribooti arei ao e botaki naba ni katitibaaki nako.

Te ribooti arei e bon koroboaki n te bai ao e taibinaki *manually* ti aki aron ngkai te ribooti ngkai ko a bibitia naba inanon am tai ni ma maroro ko a *update* naba ti a roko n te aekaki n rabakau anne. Ao anne te rabakau ae bongana ao anne te rabakau ae ti tangiria bwa e na uarokoaki irouia Taan Mwakuri I aki ataia ngkana ti karaurau n taetae n taai aikai ao ti karineia taan rabakau are ti maroro ma ngaia. Anne nakoan te Komete ao ti na teimatoa ni karineia taan rabakau n te Kuakua ni kabane ake a mena irarikira bwa ti boutoka te kaoti bwa ti taku bwa e na uarokoa aron marurungin te i Kiribati nakon te kantaninga ae te *quality health care.* Ni boutokaaki ma te reirei are e na karinaki irouia aoria ni bonotaninga ma karina riki te bwana irouia ma katauraoa ae tamaroa bwa ana aki nako n anaia i Samoa, ke i Biiti ma e aoraia irarikia.

Ti na kaitau nakoia naake a tauraoi ni butimwaea te mitin aio bwa ti bon ataa boona ao ibukin totokoana ma ngkoe bwa eti e aki boou e bon nang boou anne bwa e na buoka aron te kantaninga ae tabekia te Tia Tei. Ti aki wiwina te Tia Tei ana kaoti bwa ti boutoka te kantaninga ae ana marurung kaain Kiribati ao ti boutoka te kantaninga ae e na raka aroia Taan Mwakuri n te botaki ni Kuakua i Kiribati. Ti anne ara kantaninga ngkana tao ti aki roko n te rabakau kam a tau naba iroura

are ana roko ara ribooti ngkana kam kan katibanakoa aio ana Komete te Auti n Tei ti na kekeiaki ni karaoa tibwangara ae ti a tia ni berita iai nakon te Auti n Tei kam rabwa.

Tibiika: I anganiko te Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker ae ko karineaki te boto ni iango e kakawaki bwa tangiran te mitin iroun te aoraki bwa e nang riai ni mena te mitiin iaon Kiribati. E nang boutokaia te Aono n Raina ngkai iai naba te nati ni Kiribati aika a mena n aban te Tautaeka n te Aono ni Mainiku. E riai ni iai te mitiin naba aio ao N na boboa waen te Tautaeka bwa e na karekea naba teuana ni mena iaon Kiritimati bwa aonga naba n tobwaaki ana kainnano te aoraki are e mena n te Aono ni Mainiku. Ngaia are I nang karabwa tabekan te ibuobuoki aio mai iroun te Tia Tei man TUC.

E tabekaki te kaoti aio bwa tangiran te mitin te maroro tangin te mitin aio bwa e tangiria e tang te aoraki ae rootaki ana kidney ae e mena itinaniku ae kan mena irarikia ana utu iaon Kiribati e tang te aoraki ao e tuanga te Tia Tei mai TUC tabekia bwa I tangiria bwa N na aoraki ao N na mena irarikia au utu e aonga n ananau riki au tai ao ana tobwatobwaai naba au utu. E tang naba te i Kiribati bwa e bon tuai man noraki te mitiin aio ma ngkoangkoa man te Tautaeka ake mai imwain aio ni karokoa ngkai e kua n tabetabekaki irouia taan aoraki ae te i Kiribati ma e aki kubaraki e aki noraki aorakin te i Kiribati aio n te Tautaeka ae nako n tangiran te mitin aio bwa e na mena iaon Kiribati.

Madam Speaker, bwa are e a tarataraaki te mwane bwa e bobuaka *life is only once* ti teuana te maeu ao e aki okioki riki ao a kamimi Tautaeka ake imwain aio bwa a maaku bwa a taku bwa e bobuaka. E ngaa riki ae kakawaki? Maeun te Kiribati ke bobuakan te mitiin. E taku te Tautaeka aio maeun te Kiribati ae kakawaki.

E a mwaneweaki bwa aongkoa Kiribati te kabanea ni buakaka ao ni moantaai ni mate ti aki te kantaninga anne. Ti na iraana anne ao ko mena iaa ngkoe te Tautaeka are mai mwaaina bwa ni ngai bwaai aika a riki aikai iai bwa te kabanea ni moantaai ni mate tei Kiribati e riki n ara tai ae ai tibwa 6 ara ririki. Ai kangarera anne a kaman riki bwaai aikai e a kaman moantaai tei Kiribati n Tautaeka ake a nako. Ao e aera e a taraaki te Tautaeka aio bwa aongkoa ti aki noora ana kainnano te i Kiribati ao ae tia noria bwa ko aki noria ngkoe. Kotikona te mwane ao ai kakawakira maeun tei Kiribati ao kai tia tabekia ai tamaroara anne.

Ngkana e uarereke maeura ke te kabanea n aera ko mena iaa n am tai ko a kotekotea te Tautaeka aio ao ai tibwa 6 ana ririki ao noora ae te Tautaeka aio ngkai e a bon kibaria naba bwa e noria bwa te kainnano nakon te i Kiribati ae tang bwa e kan mena iaon Kiribati ngkana iai aorakin ana kidney ma e mena irarikia ana utu. Antai ae e aki kan tobwatobwaaki irouia ana utu ngkana e aoraki antai ae e aki. E tangiria te aoraki ae tei Kiribati e mena ngkai itinanikun Kiribati ao e nanokawaki bwa e okoro aron tararuana ma tararuana ngkana e mena ibuakoia ana botanaomata. E titebo ma e aki katabei nanora n te rongorongo ae aongkoa te kabanea ni buakaka Kiribati aongkoa taian kabanea ni bon kanoan te aonnaba aio, ma te bwai ae kakawaki bwa ngkana e a tangiria te aoraki ae te i Kiribati bwa e na iai te mitiin iai e na karokoa. Ao I karabwai taian ibuobuoki ao I karabwa te nano ae tauraoi. E aki okioki te maeu aio ti teuana ma I karabwa naba nanon te Tautaeka aio bwa e noria naba bwa e riai ni iai te mitiin teuana n te Aono n Raina ae e na mena i Kiritimati. Ngaia are I nang karabwarabwa naba ao n neboarake naba kanoan te Tautaeka aio tao e karekea buokana iai ao I ataia ngkanne bwa e na ti aki ti teuana te mitiin e na riai naba ni iai i Tabiteuea Meang are e tei naba iai te Onaoraki ti na uboa naba anne bwa e na riai naba ni iai i Tabiteuea Meang. E na iai iaon Kiribati iaon Tarawa e na iai naba i Kiritimati ao e tonu ngkanne te ware ae teniua ae ana bwai Kiribati n taai ae te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ngkana e aki koro aei bwa ti uoua ao e na aki tonu raoi ngkanne ana akoi Tobwaan Kiribati Party. Ma ngkana e katonua te Tautaeka aio n teuana iaon Tarawa ao teuana i Tabiteuea Meang ao teuana i Kiritimati ibukia te nati ni Kiribati ao e tonu ngkanne te ware ae teniua ao mai ikanne e a tobwaaki nanon te aoraki are e tang bwa e kan mena iaon Kiribati n tobwatobwaaki irouia ana utu.

Ti aki katabei nanora bwa antai ma antai ao tera ao tera e uarereke maeum bon kanoan te aonnaba aio ti aki kona ni baireira moa bwa antai moa ae e na mate ao antai moa ae e na maeu. Tia katikui babaire aikanne bwa are bon ana bwai Uean te Maeu. Ma te bwai ae kakawaki noora ana kainnano te i Kiribati ngkana e tangira ana mitiin karokoa ao I karabwa Tobwaan Kiribati Party bwa e na karokoa ao I karabwa naba ana smart te Minita ae ngkai n te Onaoraki ao riki bon te Tautaeka ae te Tobwaan Kiribati Party ngkai bwa e bon noora riaina raoi ae riai n reke te mitiin aio ni bon tekateka iaon abara ae Kiribati ae tuai man inako, ae e aki kona ni birinako te i Kiribati ao antai naake a tau bwa e nang nako an naako. Ma e bwebwerake Kiribati n otirake ao a mena irarikira ngkai ma Kiribati e na bon teimatoa ni beti iaon taari iaan te taeka are e

na kabwaia Kiribati nakon taai aika ana roko.

Man bwanaau aio Madam Speaker ao I nang boutoka mai Kiritimati ao te Aono n Raina ao e na kabwaia te iango ao ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae ko karineaki Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao ti kan taetae naba teutana iaon te kaoti ae tamaroa aio Madam Speaker ao e koaua ti anga ara karabwarabwa nakon te Tia Tei mai Tarawateinainano are e a tia n tabeka te kaoti aei.

E a tia n taetae ara Leader te Tibiika ao anne bwanaara are ti aki raroa ma are e taekinna te Leader n te Tia Babaire. Ma ti taekin bwaai tabeua te Tia Babaire bwa iai raonan anne iroura te Tia Babaire bwa irou ngai te Tia Babaire *it a question of balance* te Tia Babaire bwa e koaua bwa iai ara aomata aika a tia n rootaki n te aoraki aio. Iai akana i New Zealand a tuai man okira Kiribati ao tao bon aia kabanemwane are a mena iaona te Tia Babaire. Ma iraman te Tia Babaire? Ti karabwa te Tia Tei bwa e karekea te tai ni maroro iaon aei ma ngke kam anganiira te *statistics* bwa iraman aio ni kabotauaki ma aine aika a cancer n aron are e tabekia te Leader.

Ngai abau ae Tabiteuea Meang iraman aika a mate imwain nakomaiu bwa a mate man te cancer ae breast te Tia Babaire. Bwa anne te *killer* nakoia aine aia riri ni man ao mammaia te Tia Babaire. Te cancer e tuai man reke katokan anne te Tia Babaire. Ao aikai aika tin a kabaranti te Tia Babaire bwa bon antai iroura ngaira Taan Tei ae ti na totokoa te kaoti ibukin kamaeuia ara botanaomata, akea. Ti aki teirake bwa ti totokoia bwa ti raw ani kamaeuia ara botanaomata titebo ara iango ma temanna te Tia Tei mai Tarawateinainano ma ti kangai iraman ao iraua te mitin ae e na karekeaki? Ao antai ae e na kabooa te Tia Babaire? Ao kainnanora n aron are e a taekinna te Tia Tei mai Nonouti te Tia Babaire ae karineaki.

Eng, akanne bwaai ae a tinetineira te Tia Babaire ao ti riai naba n rokon akanne imwain ae ti waerake riki nakon tao aio teuana te Tia Babaire ao ngkana tao aio bwa e a roko te mwaneka aei te Tia Babaire ao iraman iraua te mitin ae ti na karekea. Ngaia tao teniua n aron are e a tia n taekinna te Minita n te Aono n Raina Kiritimati teuana, Tabiteuea Meang teuana Kieia Ataei ao teuana i Nawerewere bwa bon angana raoi anne te Tia Babaire. Bwa ngke arona bwa e bon aki taekinna te Minita eng tai ngare bwa bon ngai naba ae N na taekinna bwa are N na kangai nakon te Minita n te Kuakua ko a kataia ni

birimwaka bwa e moanna ni mka te Onaoraki arei te Minita. Ko tuai man roko iai akea ana power bwa ngaia ao akanne tabera te Tia Babaire ae ti na kabaranti ma ae a taekinaki ngkai te Tia Babaire.

A tinebu te Tia Babaire ma are ibukin tabera ibukin te botanaomata ao ti na keiakin akanne te Tia Babaire bwa tibwangara ao ti na aki tatanrikaaki te Tia Babaire ni kangai ao ngkoe ko moan te Tautaeka ke ko kauoua n Tautaeka ke ko kateniua n Tautaeka. Ae ngaia ae maenoia te koraki ake mai mwaaina ngaia ae kam a mabiao iai ngkai ngkami. Ao kam na aki kauarerekea te koaua anne, ni kangai ti roko ao ai bon aio naba ae ti karaoia ibukimi, ti aki. Man te kekeiaki n taai aika nako ao n reitaki ae iroumi ngkai te Tia Babaire.

Ngaia are ti na riai n nano teuana ara kanganga te Tia Babaire bwa Taan Tei ngaira ae ti tabe ma ara botanaomata. Ao ngkana iai bwaai aika a ngureakinaki te Tia Babaire ibukin kanakoraoan anne ao ti kanakoraoa naba aio te Tia Babaire bwa aio tabera ngaira Taan Tei ni kauringa te Tautaeka bwa e kangai ko rabwa te Tautaeka. Bwa ngaia tao aio bwa ibukia naake a kan mena irarikia aia botanaomata ni kuakuaki n aia tai ni kainnano ao tao iraman riki akana a mena itinaniku ibukin aoraki riki tabeua. Ao iraman aika a kuri riki iaon Tarawa te Tia Babaire bwa aikoa kona n okira aia botanaomata iaon abaia bwa aoraki te Tia Babaire e na kanga naba aron buokaia ara botanaomata akanne te Tia Babaire.

Ngaia are ti na aki katorotoro n aio te Tia Babaire ni kangai bwa ngkoa arei ao arei ti aki ma ti taekin bwaai tabeua ae a taekinaki n taia ribooti te Tia Babaire ao I taku bwa e riai ni katabea nanona iai te Tautaeka n tei teuana ma te tai teuana. Bwa te Tautaeka ae ngkai te Tautaeka ae na roko ao ngaira naba ake ti mwakuri n te Botaki ni Kuakua ma iai tibwangara ibukin buokan ana kanganga ara botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are e aki okoro are I taekinna te Tia Babaire ma are e taekinna te Leader ao Taan Tei man ara itera aio ma ti taekin itera tabeua te Tia Babaire ke ti na katabetabea iai ana iango ara Tautaeka bwa e na tarai naba aikanne bwa e na aki kabanea ana taratara iaon aio. Bwa ngkana e bon tuai roko taian aio ao bwa tera burena ao ngkana e a roko taina ao tera naba burena te Tia Babaire. Ma ti na tuangaki raoi bwa ti aonga ni kona n okiria ara botanaomata ao ti na kangai aio te bwai ae e na karaoaki ngkai ao ana kangai bwa e mate neioa n te aoraki arei ao kai akea buokana bwa e a tuangaki man te Onaoraki bwa e a toki. Ao ngaia aio ngkai a nang kaikeikeaki n te mitiin bwa iai tokina.

Te tioka e toki te tioka ma tao I taku bwa te naan *stream* ke are a bon rangi n rawawata te Tia Babaire ngaia a roko ngkanne n te stage aio are e a uruaki aia kirine. Ngai naba I tioka teutana te Tia Babaire ma I tuai n roko n aio ao au kantaninga bwa N na aki kaikeikeaki n te machine ma ngkana tao N na kaiekeikeaki N na kangai e a tau bwa e bati riki aika a tangira buokaia nakoiu te Tia Babaire.

Ma I karabwarabwa te Atua bwa e teimatoa n anganaki te marurung ae tau te Tia Babaire ao nakoira ngaira n kabane n te Auti n Tei aio te Tia Babaire. Bwa are ti buoka te kaoti ma taekana anne te Tia Babaire ao ti na aki tuangaki ni kangai bwa kam nang ataaki bwa ngaia kam aki kan buokia ara botanaomata. E babaka ni kawai te aekaki n rongorongo anne te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minita n te Education Hon.Alexander Teabo ao I kaokia nakoim te Tia Tei mai Tarawateinaieta ao I a kanakoa naba nakon te tia tabeka te kaoti. E nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua a nang mwaiti maroro iaon te kaoti aei te Tia Babaire ao bon ti teuana te bwai ae kakioaki n te kantaninga aei bwa akea ae kakewea ae bon mwaiti te aoraki ae te tioka iaon abara ae Kiribati. Te NCD te Tia Babaire e nang korakora n aron ae ti bon ataia ao akea naba ae kakewea ae iraman Kiribati ae a newe ngkai itinaniku bwa ibukina bwa akea te miitin aei iaon abara ae Kiribati a tiku a raurenako ma aia botanaomata ma aia koraki aia utu akea naba ae kakewea ae iraman ae a tia ni mate n tikuia itinaniku.

Ngaia are te kanganga aio bon te bwai ae e a noraki bwa e a riki ao e a tabe n rikirake ao I taku bwa e bon riai ni boutokaaki te kaoti aei. Ngaia are I taku bwa ti kaitau n tabekana ti kaitau naba nakoia kaain te Kaitara n aron butimwaeana irouia ao e koaua ae taekinaki bwa iai ae e na baranti ke tao e na aera riki te Tia Babaire. Ma kabarantia iai inaomatami n tabekan te kaoti ibukin naba itera ao aoraki akana tabeua ao ngkai ti taetae iaon te kanganga ae riki n te aoraki aio.

Ao ngkana ngaia bwa kam noora te kanganga ae tabe n rikirake n aoraki akana kam taekini aikai bwa a na kabarantaki akea ae tau ngkami. Akea ae taua temanna ma temanna tabekia.

Ngaia are I taku bwa irou kanga e kamimi are ti taetae iaon te kaoti aei ae bon kaineti nakon ae bon taekana aio ao tia manga mwanewei aekaki ni itera tabeua ke bon iai naba ara anga ae ti na kona n taraa aio ni kataia ni uotiarake. Ao ngai temanna ae I taku

bwa I nang boutoka te kaoti aei ibukina bwa e a tabe n rikirake te aoraki aei. Ti bon ataa aron ara Katine n amwarake mai tinaniku ae ti a moanna n aki kona ni kanga kanara ni Kiribati ao anne ti bon noria n taren te kaako ae nako e tangiroa Kiribati.

Ao ngkana ngaia bwa aio te bwai ae reke irouia ara botanaomata ti na keiaki n tuangia bwa ana kona ni manga okira ae ti taku bwa ana kona. Ma irou e a *too late* aekakina aio ti na riai ni kaungaia ara botanaomata bwa ti na ti angania te taeka ni kauungaunga, aio te kanganga e a rikirake te aoraki aei ibukina bwa aikai bwaai aika a tia n aki iraki nanoia iroumi. Iai abami, iai ami rua iai ae kam kona ni karaoi. Ma ngkana e a bon aki kan ongo te botanaomata ao ngaia I taku bwa aio teuana kawaina ti na kataubobonga ara Onaoraki ni itera ake ti taku bwa ti tuai roko iai. Ao rokon aei ngkana e roko i abara i Kiribati te mitiin ao anne te mwaneka ae boou. E nang toki te mwane ke kabanemwane ma raa ni kabane bwa e a bon mena irarikira ikai. E a kona riki n reke ni mwanenaki ni itera tabeua aika ana kona ni mwanenaki man kabanemwane ake ana riki man rakan te kabanemwane ae e na riki man te aekaki n aoraki aei ae kakioan te mitiin itinaniku.

Ngaia are ti taku bwa ti aki te iango ae buakaka aio ao ti aki te iango ae kerikaaki te aba iai. Ma te iango ae kerake te aba iai. I karabwa te Tia Tei are e tabeka aio I karabwa te Tautaeka ni boutokaan aei ao I karabwaia naba kaain te Kaitara bwa a boutoka aio ma ti na bubutia bwa are ngkana iai aia taratara ae a noria naba taian aoraki aika kanga a taku bwa e na riai ni kabarantaki ai bon tibwangaia anne tabekia akea ae totokoa anne. Iai Auti n Tei aika imwaira tabekia bwa are te bwai n noraki ao te Onaoraki I ataia bwa te onaoraki bon tabena aikai e bon tabe ni waaki naba ngkai te Onaoraki iaon buakanakin aoraki aika a mwaiti.

Ngaia are I taku naba bwa te Tautaeka naba e kataia ni keiaki ni buakana aio. Iai te tai n takakaro are e karaoia nakoia ana Botaki ni Mwakuri. Ngaia are e na kamarurung te aba iai are te aoa ni kakamwakuri bwa e aonga n ae karako te aoraki aei anne naba e kataia ni kaunga te Tautaeka. Bwa ti na bane ni kaungaia ara botanaomata bwa ana bane ni kakamwakuri ao ana kona ni kakioa te kantaninga are ana marurung. Ti bon tangiria ara botanaomata bwa ana marurung ao ara kantaninga bwa man marurungia ao e na kona n toki ngkanne te kanganga. Ngaia are karokoan te mitiin aei bon tobwaan te kanganga ae riki ngkai bwa e na aki manga newe tei Kiribati ni kitana abana ae Kiribati nako tinaniku ni kakioa te bwai ae akea i abara ao n tobwaan naba te i Kiribati bwa e na

aki nako ni mate n te tabo ae ti aki abana. E rangi n tamaroa te kaoti aei ao I boutoka te kaoti aei te Tia Babaire ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Eng au *Point of Order* Madam Speaker nakon te Minita ae karineaki e kangai, bwa akea te bwai ae ti kona ni karaoia nakoia ara botanaomata bwa aikoa kona n oki ni maeuia ake mai mwaaina te Tia Babaire. Aikoa kang bwabwai aikoa aera ma ana kanga te Tia Babaire ae ko kamonaia bwa ko angania aia mwane te koraki aika aki mwakuri te Tia Babaire. Antai ae kona bukinna n anne bon bukiniko ao ai manga te kaoti aio e raoiroi fao ti kangai e raoiroi bwa ti kaoti ara iango tabeua te Tia Tei, e tabuaki anne.

Te Tia Babaire ngaia ke tai babaka n ataei te koraki aikai te Tia Tei. Ao I angan te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika e koaua I kan taetae naba teutana iaon te kaoti aio. E na uarereke au maroro bwa are e bon boo atin te maroro. I taku bwa e a tia naba ni kaota ara itera ara Leader ao raou n Tia Tei are a tia n taetae iaon te kaoti aio. Te moanibwai N na bon karabwa te Tia Tei mai Tarawateinainano n ana kaoti n aron taekinakina ae tia maroroakinna ngkai. I taku bwa ana kaoti e bon kotea te aoraki ae te tioka are eng ti kakoaua bwa a bon rangi n rawata tioka iaon Tarawa, Betio ao ai bon iaon Kiribati ae bwanin tao n Tarawateinaieta naba e nang rawata naba te tioka.

Ao ti kakoaua naba n aron te ribooti ae bon taekinaki n te onaoraki bwa te NCD n aron te tioka aio teuana kanga e bon kakarekea naba mateia kaain Kiribati. Ngaia are ti boutoka anne te Tia Tei mai Tarawateinainano n am kaoti bwa are aanaki te kaoti ibukin tobwaan maeuia ara botanaomata. Ngaia are ti aki kona ni birinako ao ngaira ngkai ti tekateka ikai ti bon aki kona n totokoa te kaoti are irekereke ma maeuia ara botanaomata. Ao tao e koaua bwa tao iai ngkanne ara maroro tao ni ibuobuoki nakon ana kaeka te Tautaeka bwa are e koaua ti karabwa te Tautaeka bwa e a butimwaia aio ma ti na aki birinako n te koaua are e a bon bobuaka te Onaoraki ao I taku bwa bon angin aban te betebeke e a bon okioki naba imarenan te reirei ao te Onaoraki, te naan kabanemwane ao ngkana ti taraia naba ma tao ngke e moan inaomata Kiribati ni karokoa ngkai ao tao e bon teimatoa te kabanemwane n te aoraki bwa anne ae kaotia bwa e kona ni kangai tao a teimatoa n aki marurung ara

botanaomata. Ngaia are I taku bwa akea buren ti na taraa aron te concern n ana kabanemwane te Tautaeka.

Ma te bwai ae e na matata n ae kanga e na taraaki ara tabeaianga bwa ti aki bwa ti uneakina te kabanemwane ibukin kamaeuaia ara botanaomata. Ma tao tera riki anga ake ti na kona ni kauarerekea te tioka bwa e aoria bwa naake a tangira te bwain aoraki ke te aekaki ni mitiin aio tia karabwa te Tautaeka bwa are e a reke buokaia. Are te Minita are e tekateka n te Onaoraki ao tao teuana mai ibuakon ana waaki bwa e na kanga n totokoa te bwai are te kabanemwane are e aranaki bwa kanga e bon kona ni kauarerekeaki.

Ngaia are tao tabeua ara maroro ni iraorao ma te Minita bwa ti na kanga ni kauarerekea naba ana kabanemwane te Onaoraki iaon te tioka. Ao ti aki totokoa karekean te mitiin ma ti taratara taai aika ana roko. Ao ngkana ti nang kariaia bwa e na teimatoa n rikirake te tioka ti bon ataia bwa e na bon teimatoa n rikirake te tioka ti bon ataia bwa e na teimatoa n rikirake ana kabanemwane te Tautaeka.

Ngaia are aikai ara iango ni iraorao ai tia taetae iaon te tioka bwa ti ataia bwa ni ngai ae e na toki iai rikiraken te tioka. Ngaia tao e koaua ti taratarai tabeua te naan kataumwane ake ti taku bwa ngkana arona bwa *invest* te Tautaeka n aio ao tao e na buoka aron kauarerekean te tioka. Tao te mitiin aio e na katoka te tioka bwa tao e buokia aoraki ni kananauia riki maeuia ake a bon rootaki aia kirine. I taku bwa e kakawaki ibukin Kiribati ao tera ara taratara bwa ti na kataia ni kauarerekea naba ana kabanemwane te Tautaeka bwa ti aonga ni kabonganai naba kabanemwane tao n te reirei riki ke tao n tera. Ngaia are I taku bwa ti boutoka te kaoti ao ti raona ana taeka te Tautaeka ma te taeka ni iraorao bwa ti kan noori riki te naan *investment* ke tao ti aki ti te Onaoraki tao n te MWYSSA te *sport* tera are ana kona kanga ni buoka kauarerekean te aoraki ae te tioka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: I a tia ngkoa n taekinna bwa N nang kaokia nakon te tia tabeka te kaoti ma iai ana bubuti te Minita n te Labour ao tao e bon kan taetae bwa iaan ae bon te kaoti man TUC ao N na anganiko ao I a kaokia naba te tia tabeka te kaoti.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: Ko rabwa Madam Speaker e koaua bwa tao ko aki noora baeu bwa I a kaman kateiteia ngaia ae kanga I a manga bon okiriko. E rarabwa imwain ae N na waaki ao ai bon te karabwarabwa nakon raou n Tia Tei n ana kaoti are e rangi n tamaroa. Ao riki ibukia ara botanaomata iaon Tarawateinainano. E koaua te kaoti

n te tai aio kanga ibukin te *hemodialysis machine* kanga ibukin buokaia ara koraki ake a tioka ao a rietata n rara n aron ae *mention* te taokita. Te kabanemwane n aron ae a taekinna Taokita $40 tabun te ngaa iaon temanna ni katoa ririki. Aio are ti na kona n *save* ao ngkana arona bwa e roko te mitiin aio ao aio ana men ate Tautaeka are e na kona ni buoka iai te aki kabanemwane. Ao e koaua bwa angin maroro a tia ni maroro au *point* are I a tia ni korekorei a tia ni bane ni maroroakinaki.

Teuana naba kanga aron menaia ara botanaomata ake aoraki ake a mena itinaniku. I taku bwa mai ibuakoia aomata ake a mena itinaniku ao temanna ara kakannato te tama Koru ao ngke arona bwa iai te mitin ngkai aio ao e aki nako Father Koru are e karineaki are ngaia ngkoa e na rineaki bwa te Ebikobo. Au kantaninga bwa ngkana arona bwa e waekoa n roko te mitiin aio ao te center aio ao I taku bwa a na rangi ni kakaitau te nati ni katorika iaon Kiribati bwa e nang oki aia tama bwa are e nang iai te mitiin ae e na tararuaia kanga aio te bwai ae e nang kakawaki bwa ti ataia bwa iai te bwai n aoraki are e na kona iai ni buoka iai ara tama ae karineaki aio.

E kangai teuana te taeka e kakawaki riki te totokoana nakon katokana kanga au taeka Madam Speaker ae I kan taekinna n te tai aio ao ti na bane n tekeraoi ao e rabwa.

Tibiika: I a kaokia nakoim te Tia Tei tabeka te kaoti bwa ko a *sum up.*

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon te bwana moa ni karabwarabwa nakoimi ni kabane raora ake kam a tia n taetae ni kaineti ma te maroro iaon te naan mitiin ake a kainnanoaki ibukia ara botanaomata. Ti kaitau nakoim te Beretitenti ibukin bwanaam are ko a tia ni kanakoa I boutoka te kaoti ao e moarara riki I kaokia nakon te Minita are e rabwatana te Tautaeka ni bon butimwaea te kaoti. I kaitau ibukin aron kaotan aron te Tautaeka ni butimwaea te kaoti are ti taku bwa e na bongana ibukia ara botanaomata. Ao ai uaana nakoia nikiraia Minita are e reke naba aia tai n taetae n te Leader n Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane n ami taetae ao kanga ami boutoka nakon te kaoti are e a tia ni maroroakinaki.

E koaua e bon boo atin te maroro ao e koaua ti kakoaua nanomi Taan Tei are kam a tia n tibwatibwaia inanon te Auti n Tei aio are e kangai bwa antai ao I taku bwa kam bon boutoka aio bwa ibukina bwa antai Taan Tei aika ana aki boutoka tao te kaoti are iai irekerekena ma maeun te botanaomata n te tai teuana ma teuana. E koaua are ti tabekia ngaira mai ikai tao man ana itera tao te Tautaeka are bon ara

botanaomata bon ami botanaomata. Ao e koaua te kaitau bwa are n te kaoti aio ngkai e reke iangoana bwa N na tabekia n te Auti ao ngaia e bon nang noraki riaina ni kaineti ma are kanga iterana uoua are I a tia ni kabwarabwara.

Ao tao bon teuana riki ae e nang kakawaki te Tia Babaire are kanga bon kananoangaia riki ara botanaomata ake a bon rangi n tionako ao a nako ni maekana te tabo teuana are a nako n aoraki iai.

Te Tia Babaire inanon tain te aoraki ao bon ngkoe ae te aoraki ko tatangiria bwa kona memena irarikia am koraki bwa ana tararuaiko. Ko tangiria bwa kona noori mataia natim ngkana ko aoraki tao ana mena irarikim ke ana bibi tibum, kaain abam, raoraom ao antai riki kaain am botaki kaain am mwakoro n aron are e mwaneweia naba raou n Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano e moarara riki nakon ara tama ae karineaki te Tama Koru tao e moarara riki nanona ni kan okirikaaki n noria naba kaain ana Parish ma ana botanaomata iaon Tarawateinainano ao n taabo ni kabane te Tia Babaire.

I taku bwa anne te tai te Tia Babaire ae kakawaki bwa aio teuana te tai are ko a bon tangiria bwa ko nang bon mena ikanne ma e nang kanga bwa are e totoko te itera aio ibukina bwa akea te mitiin aio i abana. Ao ti ibukin te mitin aio te Tia Babaire ao a bane n nako ni uotaki nako ni kararoaki iai ara botanaomata. Are ngaia I kaitau nakon te Tautaeka ni butimwaean aio ao kabwarabwara naba aio te Tia Babaire ni kaotia bwa iai ana iango are e a kaman iangoia ao e koaua iai taabo ake e taketeni ibukin tibwatibwaakin mitiin aikai bwa e aonga n reke buokaia tao iaon Tarawateinainano ma Betio ao ni ikotaki ma te Aono n Raina ao tao Tabiteuea Meang ibukia kaain Kieia Ataei tao ibukia kaain te itera maiaki te Tia Babaire.

Ngaia are e aitau te Tautaeka ko rabwa n noran riain te itera aio ao e koaua ti moanibwaia moa aron te aomata. Ao e koaua e aki kakawaki te mwane e nori ate Tautaeka bwa e bon bobuaka ma e keiaki ni kakaea angana bwa e noora tao te mwengabuaka iai. Ao ni iterana are teuana te Tia Babaire ao tao e koaua iai te kabanemwane are e a tia n raa ke e buburakaei tao e na iai te kantaninga te Tia Babaire ngkanne bwa e na uarereke riki. Are e a mwaneweaki naba are e kangai ngkana tao arona bwa e a uarereke te kabanemwane ao tao iai te mwane aio iai nikiran te mwane aio ae e na kona tao e na kawakinaki bwa are e a bon reke te mitiin i abara e a manga kona ni kabonganaaki itera tabeua te Tia Babaire ao e aki raanganako n aron ae e a rangi n raanganako. Are e bon titebo nanon are a mena iai itinaniku ao are a bon mena naba iai

ikai ngkana arona bwa iai rabwatan te mitiin arei aio i abana te Tia Babaire.
Ngaia are tao e na uarereke te bwai ae N na taekinna te Tia Babaire are kanga bon akea totokoan aio iroumi. Mai iroun te Tautaeka ao mai irouia kaain te Kaitara ngaia are bon ti te bwana ni kaitau ae bati nakoimi ngkami Taan Tei ibukin boutokaan te kaoti are ti taku bwa e rangi ni bongana aio ibukia ara botanaomata e moarara riki ngaira kaain Tarawateinainano ma Betio ao bon ami botanaomata ngkami Taan Tei naba iaon ami abamwakoro aika a kaokoro nako.

Ngaia are man bwanaau tabeua aikai te Tia Babaire ao I a manga bubuti riki tabekan au kaoti are e mwakoro iaon te Ota Beba are e kangai taekana:- *Bwa te Maneaba aio e na butia te Tautaeka ibukin noran riain kawaekoan katean aia hemodialysis te naan HG machine i Nawerewere ibukin kamaeuaia aoraki, tioka aika a mwaiti kurikuri iaon Kiribati ao aika a tabe n rikirake mwaitia ao ibukin naba kauarerekean ana kabanemwane te Tautaeka ibukin kanakoakia aorakin te tioka nako Biiti ibukin boon kaitiakan raraaia n te HG machine ke te naan HG machines ao ibukin naba boon maekaia i Biiti ma kantokaia n nako ao n oki.*

Ngaia are man maroro tabeua aikai te Tia Babaire ao I a bubuti tabekan te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei n aron taekana are e mena iaon ara Ota Beba ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao ngkai e a bon tia kabwara au bure Taan Tei ngaia ai tibwa nakon 4 ao ngkanne tia nakon ara kaoti are imwina ao I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika e nakoim.

WAAKINAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA IBUKIN TE RIRIKI NI MOTIRAWA AE 60 TE RIRIKI

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I tabeka te kaoti aio ao N na ti bubuti te karinrin ae e aki rangi ni bitia are kanga bon te kabanea raoi n rain are mai inano raoi ao e na ti karinaki n te term aio ngkana e a butimwaia te Tautaeka.

Tibiika: E na kaeka te Beretitenti ao e nakoraoi ao ngaia e nakoraoi te Tia Tei e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te kaoti aio taekana:-

Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butia te Tautaeka bwa e na noora riain waakinan ana motinnano ibukin kabonganaan te ririki ni motirawa ae 60 te ririki ibukia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao Taan Mwakuri n ana kambwana nako te Tautaeka ni moanaki man te tai are e Tautaeka iai n term aio.

Te Tia Babaire ngke e moan roko te Tautaeka n term are e nako ao e koaua iai ara motinnano nakoia te botanaomata are ti kakerakea naba iai te ririki nakon 55 ao inanon waakinana ao iai tabeman bon kaain Betio riki ae bon kaain naba TUC aika tao e akin ang roko raoi te rongorongo anne irouia te naan kambwana bwa kanga e karako te tangitang irouia Taan Mwakuri n te Tautaeka. Ma e nang korakora kanga te roko ni bubuti te ibuobuoki mai irouia Taan Mwakuri n te naan kambwana ao n te tai aio iai tabeman ae a tia ni manga roko. Ao e rangi ni kakawaki bwa ti kaokioka aio bwa anne kanoan ara maroro nakoia te botanaomata imwain te rinerine are e rineaki bwa antai te Tautaeka are ana Tautaeka.

Te Tia Babaire te kaoti aio au kantaninga e na nakoraoi aron butimwaeakina bwa kai akea te bwai ae e na karaoaki nako iai ke tao e na raka iai te kataumwane bwa are bon mwaitia Taan Mwakuri e bon tiku n aroia ma bon ti te kaokoro bwa a tiku nako riki ni maan Taan Mwakuri ake ti a tia ni motinnano ma ngaia bwa e nang raka te ririki ni mwakuri are ana kona ngkanne n retire n te ririki ae 60. Tao I a katokia moa ikanne bwa I a manga ongora ngkanne are imwina. Ko rabwa te Tia Babaire I a bubuti tabekan te kaoti aio bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butia te Tautaeka bwa e na noora riain waakinan ana motinnano ibukin kabonganaan te ririki ni motinnano ae 60 te ririki ibukia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao Taan Mwakuri nako n ana kambwana nako te Tautaeka ni moanaki man te tai are e Tautaeka iai n te term aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tautaeka e nakoim te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a tabeka te kaitau nakon te Tia Tei mai Betio temanna n ana kaoti ae e a tia n tabekia ni kaineti ma taraakin riki ana motinnano te Tautaeka iaon karakaan te ririki ni motirawa ibukin te mwakuri ke te ririki n ritaea nakon te 60 bwa e na tabangaki bwa ti aki n ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ma ai bon moarara naba nakoia ana kambwana ke ana SOE's te Tautaeka. Ao I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki n aron kabwarabwaraan ana kaoti are e a tia n tabekia bwa e butimwaia te Tautaeka. Ao e koaua e butimwaia

te Tautaeka n te kantaninga are aei bon kanoan te motinnano ao tao e koaua bwa te motinnano ngke e kanakoaki te kakaembein ao e a manga reke te Tautaeka, ao te kantaninga bwa e na iraki nanona tao bon iroun moa te Tautaeka bwa are bon anne kanoan moa te motinnano ni kaineti ma Taan Mwakuri n te Tautaeka ma are iai iterant e kaoti ibukia Taan Mwakuri ake a mwakuri ngkanne n ana kambwana te Tautaeka.

Ao te kantaninga bwa akanne naba a kabaeaki n te motinnano anne ma te *policy* ma are n aron ae ataaki te SOE's ke kambwana a bon kona n tannako iai ai atua ao ngkana ti aki aia tua bon iai naba aia condition of service ke kairan waakin aia mwakuri, are a kabaeaki iai bwa are bon iai ae a kotekotea naba te ririki ni mwakuri ke te retirement age.

Ngaia are e kakawaki bwa ana kananoraoaki ngkanne itera aikanne. Ao ibukin te rongorongo ngke e moan waaki te Tautaeka tao riki ngkai e a tarataraaki te term aei ao e kanakoa ana motinnano ao bon anne teuana te bwai ae moanibwaia naba kanakoana nakoia Taan Mwakuri n te Tautaeka are e a roko ngkai e a kabwabwakaki riki aia tai ni mwakuri man te 55 n ririki ai nakon ngkanne te 60. Ao I kukurei naba n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa ngke e reitaki naba au tabo ni mwakuri inanon moan naba te waaki ao e reitaki ma te aobiti ni mwane e tararuaia ngkanne kanga te naan SOE's ao ti reitaki naba ma ngaia bwa tera ngke e karokoaki naba te aekaki ni babaire aei nakoia te naan SOE's bwa ana kona naba ni iria ngkai bon rabwatan naba te Tautaeka.

Ao e a tia ngkanne ni kanakoa ngkanne ana circular te Finance nakoia te naan SOE's bwa a na tarai aia tua ni kammwakuri ao ngkana tao bon iai tuua ake te naan tua ke te naan Act aika a rekereke naba ma aei aika a kona ni katamaroaki ao anne ngkanne e a tia nako naba te kaetieti nakoia te naan SOE's bwa ana noora te kainibaire aei ke te Policy ao ana kataia naba ni kananoraoia ma aia waaki ni kammwakuri ke aia condition of service.

Ao e koaua mwaitia te naan SOE's tebwi tabun ao SOE's ake a kabongana naba te 60 n ririki ake a tia ngkai ni waaki inanon te 60 n ririki 9 e bon kan bwii mwaitina ao ake nikirana ngkanne a tuai. Ma are a kakaokoro bwa iai are 55 te ririki ao iai ae 50 te ririki. N aron te rongorongo are e a tia ni buti te kaetieti nakoia tao riki ake a tuai n roko n te 60 n ririki ao a tia ni mwakuria ngkanne. Iai aika a tauraoi ni uotiarake nakon aia Board ma te kantaninga n aron are tao e kotekoteia naba te Tia Tei ngkana e kona ni kaokaki rikaaki nakon te tai

are e moan waaki te term aei. Ao anne ngkanne ae e tauraoi te Tautaeka n reitaki ma te naan kambwana aikai te naan SOE's aikai bwa n aron are I taku are te naan SOE's iai aia baba n tararua iai aia tua ao iai aia baba n tararua. Ao babaire a nako mai iaan ai atua te baba n tararua are e na karaoi babaire are e kakawaki n aron te reitaki ni mwakuri ao kai bon ana kambwana te Tautaeka ke ana SOE's te Tautaeka e bon kakawaki bwa iai itera tabeua aika ti na riai ni kanakoraoi. Ana riai n nakoraoi riki ibukia ara botanaomata ao ara Taan Mwakuri bwa are te naan SOE's bon ngaia naba taan boutoka te waaki ni beku ibukin te botanaomata ao ibukin abara ae Kiribati.

Ngaia are e koaua kanga e tabetabe au iango n aron ana tabeka te Tia Tei mai Betio temanna ae karineaki bwa e kataia naba ni kaoka are te moan waaki are bon iai naba aika a teimatoa tao n tuai tobwaaki kainnanoia n te moantai are te 55 n ririki. Ma are e aoria bwa are tao akanne iaon te case by case phase ma akanne e tauraoi naba te Tautaeka ni bon rinanoi ngkana e koaua bwa iai ae mwaneweia n ana kaukuki bwa ngke ti moan roko n 2016 ao anne ara moan mwaneka ae ti katamaroa n te ririki ni motirawa man te mwakuri man 50 nakon 55 n ririki. Ao e bebete iroun te Tautaeka Taan Mwakuri n te Tautaeka bwa kanga akea te kanganga anne. Ma e koaua bwa ara kantaninga e a iraki naba bwa are n otara ngkai angina ngkai tao ti teuana ke uoua te SOE ae 50 te ririki, ma angina are man 2016 a bon bitaki naba nakon 55 te ririki.

Ma ngkana tao e koaua bwa iai temanna ke uoman ke iraman ae kanga irou I kina man mwanewen ana kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki tera ngkana e kona naba n tarai aikai te Tautaeka. Ao tao e bon koaua ni bon waakin iai aika a bon teimatoa n roroko tao n raona naba are iroun te Tia Tei ae karineaki ni bubuti tarakin aia tangitang aei bwa are a bon aki ataia ngaia e bon kona n reke naba e a bon maan te waaki inanon e a nakon te 55 n ririki n 2016 ni karokoa 2017,2018 ao iai naba ae aki ataia ae a bon *retire* ao ana bon riai n aki kamotirawaaki bwa are aia ririki e a riai ni manga kabwakaki riki nakon 55 te ririki. Ngaia are e aoria bwa are aikai aika a bon kona n taraaki n aron kawaia naba aika a bon riai. Ma ni kaineti riki ma tao taraan te term ae tia waaki inanona ngkai ae te 60 n ririki n aron are e tabekia te kaoti akanne ngkanne I taku bwa akea te kanganga bwa ti te kanganga ngkai are e bon bae mai irouia kambwana bwa are a barongai raoi aia tabeka nakon aia Boards ke aia baba n tararua bwa ana onei aia tua ni kammwakuri ni kabwabwakia nakon te 60 n ririki riki ake e tuai ni koro ke tuai ni biti aia tua ni kammwakuri

nakon te 60 n ririki ibukin te motirawa man te mwakuri.

Ngaia are man taeka tabeua akanne au kantaninga e ibuobuoki nakon kaekan ana kaoti te Tia Tei ae karineaki are e boutokaia ao I kukurei n taekinna bwa e boutokaia te Tautaeka n te tai aei. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Tia Tei mai Betio ibukin tabekan ana kaoti ao ana kaeka te Tautaeka. Ao ti nang boutoka naba te kaoti aei ngkai tao e na uringaki bwa bon aei naba ara raanga ni kabwaia are e a manga kiba n rinnako naba n te motinnano n tain te kaembein. Ao ngkoe ti boutoka te kaoti aei bwa are ngaia anne bon ngaira naba man ara itera aei naba kanoan te bwai ae ti noria bwa tao e na riai n taraaki ao ni manga karaoaki. Ao e koaua bwa are ngkai e taekinaki ngkai te term aei are e man 2020 ao e taraa n ae tao e bon tuai ni waaki ngkai iaon aei te Tautaeka ngaia are ti na uataboa naba te bwanaa ibukin kabaitian naba aei ana itera te Tautaeka.

Ti ataia bwa ibukin te Botaki ni Mwakuri tao Taan Mwakuri n te Tautaeka are ngkai ai aei e a bon nakon naba ana kainibaire te Tautaeka bwa are e a tia ni kamaunaaki naba te tua ngkoa are iaon te *compulsory retirement age.* Ao tao ibukia ngkanne ana kambwana te Tautaeka n aron are e mwaneweia te Beretitenti bon iai naba te tua ae bon onoti naba iaon te itera aei are ibukin te ririki n ritaea. Ao anne are e a tia n oneaki ngkoa nakon te 55 n ririki n ana term ae nako te Tautaeka aei ao ngkai tao anne naba tao te bwai ae e na manga bon taraia ibukin manga uotakirakeana nako matan te Maneaba ibukin manga bitakina bwa e aoria ni manga karikirakeaki te ririki nakon 60 n aron are kanoan ana motinnano.

Ao e koaua tao aei tao ngkanne bwa are e na bon tiku iroun te Tautaeka mwakuriana bwa e na kanga arona bwa are ti aki ataia ngkana bon iai te rongorongo are inanon bain te Tautaeka bwa tao iai akana a tia n ritaea n 2020 n te 55 n ririki ao tao tera ngkanne angana tao anne ngkanne e na tiku inanon bain te Tautaeka ao tao e na bon noora angaraoina te Tautaeka bwa ngkana iai aika a tia n reitaki ao tao a tia n retire ake a tia n retire n 2020 ao e kakawaki anne ai bon taraana iroun te Tautaeka bwa e na kanga ngkanne n tobwaa anne.

Ma n ara itera ngaira ao e nang uarereke te bwai ae ti na kona n taekinna bwa ti boutoka kanoan ana motinnano te Tautaeka are te 60 n ririki ao ti boraoi ni iango n te itera

anne ao tao e nang kakawaki naba ngkai ti taekina kanoan te motinnano e irekereke ma Taan Mwakuri. I taku bwa ti bon uouotia naba nako ikai ao e a tia ni ma maroroakinaki ni bong aika nako ao tao e a manga reke naba taina ao e nang kakawaki naba bwa e kaineti ma Taan Mwakuri. Tao aron are e bon mwaneweia te Beretitenti ibukin riki tao kanuangaia Taan Mwakuri are tao kanoan naba te motinnano ngkana e kona naba n tarai naba itera aikanne inanon ana waaki n taraa ae te 60 n ririki tao e a manga karaua riki n taraa are iaon tao te Housing allowance ke tao buokaia Taan Mwakuri ibukin tao aia tabo ni maeka ke naake akea ngkai tibwaia moa n te Auti n te tai aei.

Tao e nan ang uarereke ara maroro ao tao man anne te Tibiika ao ti kaitaua riki tabekan aei tao e a reke manga kauringaan te Tautaeka kanoan ana motinnano ae kakawaki aei ibukia Taan Mwakuri ao tao Taan Mwakuri n te Tautaeka ao Taan Mwakuri n ana kambwana ke ana rabwata te Tautaeka are a kateaki iaan te tua ao tao man taeka aikanne ao tia manga kantaninga ngkanne te onono nakon te tua ane e na riai ni manga bane nakon te Maneaba ni Maungatabu ibukin kakoroan nanon anne ao ti kakaitau ibukin te tabeka aei ao ti katekeraoia Taan Mwakuri aika a teimatoa ni bane korakoraia ibukin tibwangaia ae kakawaki ibukin te botanaomata ao ti na teimatoa ni iangoa naba reken kanoan te motinnano are e a tia ni kaweneaki ibukia are irekereke nakoia. Ao ni ikotaki naba ma kanuangaia akana ana manga taraaki ibukin kakoroan naba nanona iaan ana motinnano te Tautaeka aei ao ko rabwa te Tibiika ao ti boutoka te kaoti.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* e nakoim.

HE.Taneti Mamau: E koaua I karabwa te Leader n te Kaitara e rangi n nakoraoi ana maroro ma e ti kauka naba ana maroro kanga n ana taeka ni kamatauninga are aongkoa ti iraea kanoan ana raanga ni kabwaia. Ma e a nang kamangora ara kekeiaki kaain Tobwaan Kiribati Party n ara motinnano ao N na bubuti bwa e na buuta ana taeka anne bwa e aki raoiroi bwa e nang kanga n ataia bwa ti aki kanoan raoi ara iango bwa kanga e a kaotia nakon Kiribati bwa aia iango ao ti iraea ke tao ti katotonga tera taekana ma ngai irou e tangi buaka anne ao e tangi buaka naba nakon te ongora ma N na bubuti bwa e na buuta ana taeka anne ao e na aki manga oki n taekinna. Ma tao bon aia raanga ni kabwaia irouia n ara motinnano bon iroura. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader e tabeka ana bubuti te Beretitenti nakoim bwa

kona buuta am karaki are n te moan are ko kotea naba are kanoan ana motinnano bwa bon kanoan am kete ni kabwaia n are te moantai ao a karaaia naba nakoia. Ngaia are I a bubutiko te Leader n te Kaitara bwa koa buuta anne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika tao imwain moa are ko a ira nanon ana *Point of Order* te Beretitenti ao I taku bwa ko bon riai moa n ongora bwa arei ti aki te *Point of Order* bwa akea kanoan ana maroro te Beretitenti ae I taekinna n au maroro ae I kairua are tao I *miss quote* ao tao anne moa ae e na kakawaki te Tibiika ibukin te *Point of Order* are ko taraa irakin nanona ao ti aki ataia bwa tera te kamatauninga, kanga iai taeka are a kamataungina are ti bon ataia ara tua ni kaetieti are ti riai ni bubuuti. Ma tera ngkanne anne te kamtauninga ngkana ko kona ni ibuobuoki naba iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ngai ate Beretitenti iai am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Akea I ti *Point of Order* iaan te kamatauninga bwa e bon tarabuaka ae kona iraea kanoan ana iango te aomata anne ko kakimoaira bwa ti kimoa nanon ngaia anne ae kamatauninga bwa e aki raoiroi n te ongora. Bwa e aera ngke ko a bon karinna naba n am moan taeka ai bon raoiroira ngke ko a bon waaki naba ao ko a bon waaki naba te kamatauninga iroum e aki kamatauninga anne ae ti tekateka ao koa bukinira bwa akea ara iango bwa ti anaa am iango, eti anne? ngkana ko taku bwa e aki kamatauninga ao iroura e a kamatauninga. Ngaia are ti bon ti kangai bwa ngaia e bon kaokoro am taratara bwa tao bon anne kona kamwinibaia bwa ko kamwinibaea ara motinnano ko tuangia kaain Kiribati bwa akea ara iango kaain Tobwaan Kiribati Party te iango are te 60 n ririki arei ana iango ami Party ma iraea eti ngkanne anne tera ngkana ko karababa am taratara anne. E aki kamatauninga anne ae ko kamwinibaea iai te Party ao ko kamwinibaia naba kaain Kiribati bwa aei te Party ae onimakinna Kiribati ao ko kataia n tuangia bwa ti aki te oaki ni Party.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tibiika e a *debate* te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Bwa are anne bwa are I tuangko riki n te katei I *question you* n te katei bwa ngkana ko taku bwa akea anne iroum ao kona tiku ma am koaua ae ti teimatoa n rawawata n am taeka anne. E rabwa.

Tibiika: Tao N na ti kairiko n are iaan iai au bubuti nakoim te Tia Tei ae ko karineaki. N aron ana bubuti te Beretitenti are kona withdraw iaan are 44(5) ao e kangai *a member shall not in put improper motive to another*

member. Ngkana ko noora anne N na bubuti ngkanne bwa kona ti aki manga karin taeka ae kanga aki riai n taekinaki nakoia raom n Tia Tei. Anne kanga I a bubutiko iai bwa are e nanonna te Beretitenti n arei bwa ngke ko karinna ao e titebo ma ko mwaneweia bwa bon kanoan ami mena ma anaia nakon aia mena ngaia are tao anne are e tangi buaka are ngke anaia ni kakiba nakon aia motinnano. Ma ngke ko bon taekinna bwa bon am motinnano ao tao bon aia motinnano naba ao e nakoraoi anne. Ngaia are anne ngkanne I bubutiko iai bwa kona buuta am taeka are a kakiba nakon aia motinnano.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ko aki kan ti wareka am tua anne n taetae ni Kiribati taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: E kangai ane 44 (5) *Kanon te taetae ni ikawai ao 5* ngkanne e kangai '*e na aki karaoa te maureka te Tia Tei nakon raona n Tia Tei*' ao tao anne ngkanne are ti taraia n aron are e kabwaranakoa te Beretitenti are e taku bwa tao kanga ko taekina te taeka are e kuri ni kaira are ko bukinia bwa ana kanoan am motinnano ni kakiba nakon kanoan aia kete ni kabwaia nakon aia motinnano ngaia are tao anne raoi are I a bubuti iai bwa ko a buuta am taeka. Ngaia N na bubutiko ko a buutia bwa e aoria n ae ti waaki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti nang nanorinano ao I karautaeka nakon te Beretitenti ma are aei ngkana e bon uringaki kanoan bong ao bon anne raoi kanga ma I taku bwa e kairua ana taeka te Beretitenti are akea te taeka ae I taekinna are te iraa tao e kakawaki naba anne bwa e na matata bwa mwiina e bure naba ongoia kaain Kiribati ma I kangai anne are e kiba ao I taku bwa aikai bwa mwiina tia manga okiri kanoan bong aika nako ma are aikai bwaai ake a riki ma te karinerine ao I buuta anne ao kona tatara naba te *Point of Order* taiaoka te Tibiika bwa ao ngkai ko a manga kauka ngkai ae te *debate* te *Point of Order* ko a manga kabongana bwa te *debate* ko rabwa ao are a bon kona ni maroro aia koraki ngkana arona bwa anne ana tabekia. Ma I karautaeka nakon te Beretitenti ngkana arona bwa e taekinna bwa a iraea ma I aki kabongana te taeka anne ma te karinerine ao I karautaeka I butia. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rangi n rabwa te Tia Tei ao te Leader n te Kaitara kai ko buuta am karaki anne ao tia nakon ngkanne ara tia maroro are imwina ao I a mwaninga ngaia e a boo tao ibukin ae I a kaman moantaai ni kan *afternoon tea* ao I a kabwara naba ngke ai tibwa 25 nakon ao ngkai e a

bon boo raoi 4 ao ngkana ti oki ao tia manga reitanako ara maroro iaon ara kaoti aei ao I anganiko ngkanne te Minita n te Aono n Raina bwa koa kanakoa moa te moan maroro Hon.Mikarite Temari ngkana ti oki imwin te *afternoon tea* ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkoa nakon Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ao Ko rabwa Madam Speaker ko angai au tai bwa N na maroro iaon ana Kaoti te Tia Tei mai Betio ae nang tamaroa iaon taran te ririki ae te 60 n ririki nakon te tia mwakuri n te Tautaeka ao n te kambwana bwa e teimatoa marurungina marurungin rabwatana ana kantaninga ibukina ngke e a rangi n *experience* ane raoi te iango ae e karaoia Tobwan Kiribati *Party* bwa e na anaia bwa bon kanoan ana motinnano man te 55 n *term* ae nako ao e manga kakiba ngkai nakon te *term* ae te kauoua n *term* bwa te 60 n ririki ma ti nora riaina bwa e noria te Tautaeka ao e noria naba kambwana bwa a bongana aomata aika a tuai koro aia 60 n ririki ibukin kawakan te Tautaeka ao te kambwana bwa e aonga n aki nang kabanemwane.

Eang ti nora kanoan ana kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio tao n norakia riki bon ana aomata mai iaon Betio aika tao akana a bon tuai n roko iaon te 60 ke tao man te 55 nako te 60 ao tao a karina naba ni motirawa ian are tao angkoa e aki ataia ana kambwana I taku bwa e nang kakawaki ae *No one left behind* n te Tautaeka ngkai ae Tobwan Kiribati *Party* e nang kakawaki ae ti na tobwai aia kanganga te botanaomata riki ake a bon kainanoa te mwakuri te tianti riki iaon te maiu iaon Betio are bon ti te maiu bwa te mwane ake riki akea riki te anga ni kareke tianti tao irarikin ane tao te Ben ke tera riki ngaia are e noria te Tautaeka aio ke ti uotirake n ara kauoua teem bwa ti bon kanikan iai bwa are bon ngaira ae ti moan uotarake te 55 akea inanon te rangaa ni kamaiu are e reke naba bwa e reke bwa buraraan kanga tangin nanora naba ngaira ana moan taetae te Leader ngke a moan taekina naba bwa ti baikaraea kanoan aia raanga ni kamaiu ao e raoiroi bwa ko noria Madam Speaker n are *rules 44* ngai naba I tara *rules 44 (4)* are angkoa N na bon anga naba au *point of order* bwa e bon kamatauninga ao e aki riai tabekana inanon te *Motion* aio bwa are te *Motio* ti te 60 n ririki ao ti na maroro iaon ae bon te oi ni iango ao man au maroro ao I nang boutokaia bwa iai naba iaon Kiritimati ana kambwana te Tautaeka aika tuai kan roko naba iaon te 60 ao a nang kariaria te moti aio man rinanon te Tautaeka I kakoaua bwa are ana kambwana te Tautaeka e mena naba

iaia Minita ao a bia noria *Board Directors* n ana kambwana nako te Tautaeka n irinako kanoan te motinnano aio ae te 60 n ririki ni katiteboa naba ma kanoan aia NCS ke aia botaki ni mwakuri rinanon te kambwana ngkana iai te Tua ae na bitaki iaon ana Tua kambwana ao I taku bwa a riai ni ira kanoan te motinnano aio bwa I taku bwa bon tararaoia naba nakoia n tekateka iaon aia *Board Directors* ao n noria kai e bon noria te Tautaeka ae kairaki ngkai iroun Tobwan Kiribati *Party* bwa e riai n roko te tia mwakuri n te 60 n ririki ao bon aio naba te roro ae ananau kanana e a mwaiti kanana inanon ana tabo ni mwakuri ao e na rangi ni bongana riki nako kambwana aikai bwa e kona nori rongorongo aika mwaiti e kona n *refer* te Manatia ke ae boou inanon te kambwana e kona n aki atai rongorongo bwa are e nang tibwa teirake angina ngkai aika reke nakon taian nakoa ni Manatia ke ni kambwana a bon nang ataei ao ti kakoaua bwa a kona n aki atai rongorongo are e kona n ae 10 ke te 20 n te ririki nako ao I kainanoia aekakin aomata aikai bwa e a raonia inanon ana waaki ni babaire e aonga ni butiraoi raoi ana kambwana inanon te eti ao te riai ngaia are bon ti kanga au kuanga nano n taona tabon inain riki kain te *Board Directors* n ana kambwana nako te Tautaeka bwa a bia nora riaina ao ni waekoa naba ni karina te 60 n ririki ao ni kateirakeia aomata ao n tauia aomata ake e tuai ni koro aia 60 n ririki bwa bon ngaia raoi kanga te kaubwai ae nang bongana inanon kabutan ana mwakuri te kambwana teuana ma teuana rinanon te Tautaeka ai wana naba nakon ana *Ministry* te Tautaeka e kakawaki te 60 n ririki aio are I a Kaman tabetabekia ngkoa ke I mena i Kiritimati n tararua te PVU ao ti tangiria bwa e na raka te ririki man 55 nakon 60 nakon te Tautaeka ni kawai a taku e aki kona a taku bwa ana tangitang ao e na bati te ngure iai ma ti kaota ara koaua are ti a *experience* tia riai n anganaki are riki ara tai bwa e aonga n tamaroa te waaki ngaia are man bwanau ae mangori aio bwanan te nati n Aono n Raina kambwana ake a mwakuri iai Taan Mwakuri n te Aono n Raina ti nang boutoka ana Biira te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio n tara nanon ana botanaomata e na bo kabwaia Kiribati inanon te waaki ae 60 te ririki ko rabwa Madam Speaker ao I katokia ikai ao I nang boutoka te Kaoti aei.

Tibiika : Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon. Betero Atanibora e nakoim

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker I kan maroro naba iaon te Kaoti ae moan te tamaroa aio ian bukina aika ana teretere inanon te maroro are e na kaota naba boutokan ana Kaoti temanna te Tia

Tei mai Betio ae karineaki are a tibwa tia ni kanakoa.

E koaua Madam Speaker bwa are ngkana ti a tara te iango ma te kantaninga are te ririki n *retire* 60 ao bon ane te reita ni maiu irouia Taan Mwakuri tiaki ti te reita ni maiu irouia Taan Mwakuri ma bon te kanuanga te kanuanga imwin te tibwanga are a tia ni karaoa aia mwakuri ke aia *service* nakon te Tautaeka kambwana nako ana kambwana te Tautaeka ao rabwata riki tabeua te bwai naba ae I nang katuruturua naba ikai Madam Speaker bwa e kaungaia naba kain Kiribati bwa a na kataia ni kakioa te ririki ae 60 are nanona bwa e a bati te kakamarurung Madam Speaker kona uringa arom ni kamarurung tera arom e bon *inline* ma te Kaoti are mai imwaina karokoan bwain tuaokin te bwai n Tioka ao aio ngkane te kauringko bwa kona *exercise* kona rangi karauraua kanam are ko bon taneiai iai e aonga n ae koro naba n 60 te ririki ao ko kaea naba nanon ana kainibaire te KPF are kona *enjoy* am *retirement happy retirement* ao ane raoi te kantaninga Madam Speaker ao e koaua e rabwa te Leader n te Kaitara n aron are e a tia n taekinna are tao te ranga ni kabwaia ao tao e koaua tiaki kan okiria bwa are e a tia ni buta ana maroro iai ma e riai n teretere bwa are n aron are e a ti naba n taekinna te tia taetae imwaiu bon reitan are e tia ni karikaki n te moan tai bwa tera are ko karikia bon ngkoe ae kona manga bon baronga naba are ko karikia n te moan tai ma e rabwa ngaia are e nang kakawaki aio ao e rabwa riki te Tautaeka ngkai e butimwaea te kantaninga aio e rabwa temanna ana Tia Tei Betio are e taetae naba ibukia kain Betio ao bon Kiribati ae bwanin n te kantaninga are ane ae bon nanonna Tobwan Kiribati ane ae bon nanonna ami *Party* are kam bon katakataka ao kam onimakinna ao ane bukina Madam Speaker ae kataia ni uarokoa te kantaninga te Tautaeka aio ke te *Party* ae Tobwan Kiribati ni karikirakea moa te marurung bwa ti na kataia ni bita te katei ni maiu are e a mena te aba inanona ao ti na kataia naba n rabakau n *adapt* katei aika boou inanon te taneiai ae boou ke te *New normal* ao baikara bwaai ake a riki inanon taai aikai bwakamwane ma baikara kona rabakau ni kabongana bwa are ko nang kabongana te wanawana are kona reiakinaki iai *either* ko kaboa kanam ae kona rang n aoraki iai ke kona *invest* ao ni kawakinna n te tabo teuana bwa e na iai bongana ibukia natim ma tibum n taai aika na roko ngaia are te aeka ni Kaoti aio Madam Speaker e rababa nanona e rababa nanona ao bon teuana ane nanona ae kantaningaki ao e kauringia Taan Mwakuri bwa ana aki nang kakatia inanon aia tai ni mwamwakuri bwa ana riai n rangi n *Healthy* n taainako are a maiuraoi ao n taai nako ao n taratara marurungia

bwa ana roko n te tai are ana *happy retirement* bwa ana manga butimwaea te mwane ni kara bwa are ane bon kanuangaia ao e oti ikane bwa e na kona ngkane ni manga buoka tei Kiribati ni kakaraka riki ana ririki ni maiu ao ti na bita te kantaninga are tao e taekinaki iai Kiribati bwa tao e toki n te ririki iraua ao a motirawa ao e kona ane ni bitia te Tautaeka ao ane e ti kona ni bitaki iroun te *Party* ae Tobwan Kiribati akane tabeua taeka Madam Speaker are I a kaota nanou ni boutoka te Kaoti ae moan te tamaroa aio ana Kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio ibukia te roro ae ngkai ao ae tabe n rikirake Ko rabwa te bero.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkane nakoim te Tia Tei ae ko karineaki Hon. Dr Kautu Tenaua te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua : Ao e rabwa te Tia babaire bon te maroro ae moan te kakawaki bwa e koaua tao e bon tia n taekinna ara Leader are bon kanoan kanga ara Berita ni waaki nakon te botanaomata n tain te kaembein ao e bon teretere nakoia te koraki ake ti roko irouia te Tia babaire ngaia tao e bon kaotia naba ara Leader bwa are bon kanoan ara waaki ao e mwakoro n te bebwa ao e kakoauaki n te bebwa man te tai arei ni karokoa te tai aei ao a kakoaua naba kain Abaiang bwa ti tibwatibwa kanoan te bebwa arei ni kaembein te tai arei ao iai naba aika roko ni kaembein ae akea kanoan ake te bebwa ae a tibwatibwaia ma ti ririmwian are kanga ti taekinna ngaia tao e koaua ae tao e iai te tibanako teutana n aron te maroro.

Te bae e kakawaki te Tia babaire kanga bon te boto ni iango ian tauan te ririki ae nakon te 60 ke tao te ririki ane kanga e kaitara riki ma aomata aikeke e rangi ni kakawaki nakoaia tenan *Lawyer* tenan *Engineer*s bwa Tia babaire ngke ko rikirake ni mwane man matoa inanon am tai ni mwakuri ao wanawanam e rikirake naba kanga bon te kamimi are 50 am ririki are ko a bon rangi ni wanawana iai ni kona ni butimwaea ana kanganga tei Kiribati ao ko a kamotirawaki naba ao ane bon bukin tabekan te bwai ane moan te kakawaki ane tiaki ti ibukin are bon te tia mwakuri ma e bon kakawaki riki are te kabwaia nakon tei Kiribati ane ae noria ara *Party* n te tai arei ngaia are e karikirakeaki te ririki tiaki ibukin te tia mwakuri ma e taratara inanon te mronmron ae bubura karikirakean te kabwaia nakon tei Kiribati ao bon nora naba te Taokita te Taokita ngke e moan reke am bebwa ao bon e nako nanom e tata burom a mwaitorotoro baim ke koa tei ni kaitara te aoraki ma ko anganaki 1, 2 te ririki ao koa kona naba n tei iaon waem tao n te *outpatient* moa tao te tabo ae moan butimwaea te aoraki ni karokoa tao 10, 20 te ririki ao ngaia ko a bon nako ni karaoi korokoro aika moan

te kamimi ao kona ni manga kakoroi naba rongorongo aika boou nakoia raom n Taokita ake mai imwaim are tao e aki ngkoa nakoia te reirei ao aekakina naba nakoia *Engineer* nakoia tenan *Pilot* ngaia are moan te kakawaki te ririki ane bwa ngaia iai bukina ae moan te raoiroi ae e tabangaki riki aron te kabwaia iai nakon ae ko nang kamotirawaia naba n te tai ae a bon nang wanawana iai ao ko a moatirawaia naba.

Tao bon teuana te bubuti nakon te Tautaeka bwa e na karekea te banna are kanga e na kakokoroi nanon tenan waaki aikai n te tai ae waekoa kanga e na aki karekea te banna are kanga e taekinaki ngkai ao tao iraua te ririki imwina e kan bwi te ririki imwina ao e na kakoroaki nanona bwa ngaia aio ae korakai nanoia te botanaomata iai ao e na noria naba bwa ngkana e riai bwa e aki kakoroaki nanona ao tera ngke iai naba te anga teuana bwa e na kaboaki mwin are mwaninga te aba taekaia n te tai ane bwa are ngkai ngke e a bwakanako te tai ao tera ngkane ae na karaoaki nakoia te koraki ake a koro 60 aia ririki ngkai ma aki Kaman anganaki ngke e moan waaki te waaki ao ngkana ngaia bwa tao ni 2020 ao ai tera ngkane aroia te koraki akane ao bon te bubuti naba nakon te Tautaeka bwa e nora naba riaina ao ngkana iai tao te kabomwi nakoia nakon noran ane bwa are te bwai ae e kakawaki e na bane ni mabiao tei Kiribati n aron te babaire ae na ti tetikina ao e na tabangaki ma tiaki nanona are nakeke ngkai are a kabwaia ngkai ao are e taekinaki te bwai aio bwa e na riai ni koro nanona n 2020 ke ni moan te ririki ane ao ngaia e a bua te kabwaia ane nakoia ao te mwane are e na kabwakaki nakoia ane bon aia mwane naba bwa are bon ngaia naba are a kanoaia naba n aia *tax* ngaia are e kakawaki bwa e na noraki e na taratara te taratara n te aro bwa e na rababa ao e na aki kakaonoti nakoia ti tabeman ao tao bon ti ane e rangi n rabwa te Tia Tei mai Betio bwa e kauringira n aron aio bwa e na riai n rimwiaki baike e a tia taekinaki ao bon tao teuana bwa e na waekoa naba ni kakoroaki nanoia e aki ti taekinaki e na waekoa naba ni kakoroaki nanoia ao man ane ao e nang boutokaki te Kaoti aei e rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa ngkane te maroro are imwina nakon te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa Tia babaire ao tao moan te moan bwai bon te kaitau moa nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio Hon. Tebao Awerika ibukin ana Kaoti ae rangi n tamaroa aio are ti taku bwa ngaira kain Tarawa Teinainano ti bon rekereke naba iai te Tia babaire bwa are ngkana e taraki riki angin tao te botanaomata iaon Kiribati Tia babaire aika mwakuri n te Tautaeka

ma ana kambwana te Tautaeka Tia babaire aika a bon bane ni maeka iaon Tarawa Teinainano ao Betio te Tia babaire ngaia are te kaitau ibukin ane ibukin noran iroun te Tia Tei ao I teirake bwa I kaotia bwa I boutoka te kaoti aio Tia babaire ian are I a tia n taekinna are bon au botanaomata naba iaon Tarawa Teinainano bon ngaia naba aika na mabiao naba man kakerakean naba te ririki are man 55 nakon 60 te Tia babaire ao e abwabwaki riki aia tai ni mwakuri ao ni kareke tianti te Tia babaire bwa are e koaua bwa are ngkana e timtim te tianti ni karokoa inanon am tai tao ni maiu te Tia babaire ke tao ngkana ao tao ane bon te anga teuana are e na kona tao n anganiko maium ke n te tai teuana ma te tai teuana te Tia babaire.

N aron ae ataki te Tia babaire ao Tarawa Teinainano ma Betio te Tia babaire bon akea kanga te tabo ae na kabirinako iai ngkana ai bon akea aia mwakuri n te Tautaeka ke ngkana ai akea aia mwakuri n te kambwana ngaia n tokina a manga reke aia mwakuri irouia tenan *Private Sectors* Bitineti ao are I taku bwa ane teuana te kanganga e na riki ngkana arona bwa e toki te mwakuri mai irouia ara botanaomata Madam Speaker n aron are ataki naba bwa tao e koaua i buki a kona nako iai abamwakoro ake kain buki ngaira kain Tarawa Teinainano ma Betio ngkana e toki ara mwakuri ti na biri nakea e koaua tao iai marawa ti kona nako ni karekei kanara iai akea ara buakonikai te Tia babaire ti kona n nako ni kaei ni karekei iai tao tibwangara tao n nako n oroben ke tao n raa riki te Tia babaire.

I taku bwa te boto ni iango aio ae kanga karakaan te ririki ae man 55 nakon 60 te Tia babaire iroun te Tautaeka are kanga bon kanoan ana motinnano bon reitan are a tia ni Kaman karaoa mai imwaina te Tia babaire ibukia naba bon kain Tarawa Teinainano ma Betio ao Banaba ngke e a tia naba ngkoa n anga kanga te buoka nakoia kain abam aika teniua aikai ngaira kain Tarawa Teinainano ma Betio ao Banaba n te kaibuke ian te kantaninga are e nora naba te itera tera te Tia babaire te Tautaeka are tera angaia ara botanaomata ake iaon Tarawa Teinainano bwa ana karekeaki aia kaibuke ao ana kamwakuraki iai n aron are kanga ngaia are ngkai I karaua kanga ni katinetinea aron te iango aio Tia babaire I taku bwa e nang rekereke naba ma kanga manga reitan te mwakuri nakon te 60 n ririki Tia babaire bwa e aonga n reke tao te mwakuri riki ke n reitinako te mwakuri n aron are iangoia n te moan tai tenan kaibuke are ana kamwakuri iai kain Tarawa Teinainano ma Betio ao Banaba Tia babaire ngaia are ti kaitau n ae tabekan te kaoti aio ti a kaitaua riki te Tautaeka n ana kaeka naba ae rangi n tamaroa ibukin moara riki bon te Beretitenti n ana kaeka are e

nora riain te itera aei Tia babaire ngaia are e na uarereke te bae N na taekinna Tia babaire ma I bon ti kan kaota nanou ao are bon te kantaninga bwa ai bon nanoia naba kain Tarawa Teinainano ake a na rekereke ma te itera aio ibukin karakaan te ririki man 55 nakon 60 nakon taabo ni mwakuri ni kabane e raoiroi bwa are tao aio e ti mwaneweaki moa tao te Tautaeka ma kambwanana ma tao e koaua I aki ataia ngkana tao a manga taraki Taan Mwakuri n te Kauntira ngkana e kona naba n noraki n te tai teuana te Tia babaire ma aikai are tiaki kan karinna ikai bwa are bon kanoan te mena te Tia babaire are e toka ikai ti a manga bubuti bwa tera ngkana a kona ni manga taraki taabo riki tabeua te Tia babaire irarikin aikai.

E rabwa te Tia babaire ao man taeka aikai tabeua ao I kukurei ni boutoka te Kaoti ae nang tamaroa aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Tia Tei mai Maiana Hon. Vincent Tong e nakoim

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon Te Kaoti ae moan ae rangi n tamaroa aio.

Te Kaoti ae nang tamaroa aio bon ti karakaan te ririki n *retire* man 55 are a tia ni karaoaki ian te Tua n 2016 nakon 60 I taku bwa e na aki rangi ni abwabwaki au maroro iaon aio bwa are kanga ti bane ni boraoi ni iango iaon aio n ai aron are I a tia ni mwaneweia ao e tia n tataekinaki te Tua n te tai ao e tei iaon 55 e na karakaki ao aio kanga aio ti bane n ota iai ae teuana te bwai ae ti na riai n ota iai aio kanga e *compulsory* ibukia taan mwakuri n te Tautaeka ke kain te *Civil Servant* kanga teuana te bwai ae I noria ian te SOE *act* ke ian te Tua aio bwa kanga e ti kaungaia kain te SOE bwa ana kona naba ni karaka te 50 ngkoa nakon te 55 ao ngkai te 55 nakon te 60 kanga aikai e ti kaungaia kain te SOE ma e aki kairoroia ngai n au koaua ae na rangi n tamaroa ngke arona bwa e bon kairoroia I taku bwa tiaki birinako man te iango are te 60 n ririki are te *retirement date* teuana kanga te *area* are e boraoi ni iango iai te motinnano are Teranga ni kabwaia bwa are kanga ti bane ni kakoaua bwa 56, 55, 50 aikane tenan ririki ake e a rangi ni korakora ana *experience* iai te tia mwakuri ma iai teuana te bwai ae kanga I noria iai engae ngke I boutoka te kaoti aio I ti kan *point out* bwa 55 nakon 60 aikane tenan ririki are taai aika nako ngke aomata a *retire* ao antai aika a moan anaia ti tenan *Private Companies* ke tenan kambwana ke tenan *Private* ngaia ananaia tenan naka a *retire* ikai ane ti bane ni kakoaua n tabetai ko rangi n nanokawaki ngkoe te Tia mwakuri are ko a tibwa teirake e a motirawa teuare imwaim ko manga nanako ni

kawaria n ana auti ngke e *retire* ni kakarea te rongorongo mai irouna I taku bwa ane ti bane n ota iai ao ibukin ane I rangi ni boutoka te Kaoti aio.

Ma I taku bwa e na kairua ngkana ti ti kangai naba ti boutokaia e a toki naba ikanne I taku bwa ti na reiti tao tiaki naba tao waean te kaoti aio ma tao ti te kauring n ti kauringira bwa iai are iai naba natira tao tarira ao mwanera ake a uarereke e na riai ni kabaranataki n taainako tao n te ririki teuana ma teuana are kanga te *Datebook* te *Pyramid* a rawata riki a tabe ni kekerikaki nake mai ieta ao nake mai inano a tabe n rarawata mwaitia ngaia kanga ti te kaunganano nakon te Tautaeka ngkai e boutoka naba aio ti uringia natira ao tarira ma mwanera ane a tabe n rikirake ana kakaea te mwakuri.

Engae ngke I a tia n taekinna kanga I bon kaunga riki te Tautaeka bwa e na kana e karaoi babaire ibukina te Tautaeka ke te *Civil Service* e na *extend* nakon te SOE n ai aron are e a tia n tataekinaki *No men left behind* I taku bwa kain te SOE angin te tai ngke I mwakuri ngkoa n te SOE are te *Housing* ao kanga n taainako ti kataia ni irira ana *Standard* te Tautaeka ao kanga e a riki bwa te maan ko nang ririmwin te Tautaeka ngkana arona bwa te Tautaeka e a bon *apply* naba nakon te SOE kanga e a rangi n rawata ngke tabem te SOE ma ngkana e a bon baireia naba ibukim te Tautaeka I taku bwa e a nakoraoi naba , I taku bwa bon ti aikane ao I rangi ni boutoka te kaoti ko nang rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Tekeeua Tarati e nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai naba au tai bwa N na maroro teutana iaon a moana ni babane au *point* ake I a tia ni korokoroi bwa tia nako ma e kakawaki bwa ti na kaoti tabeua ake kanga tao a tuai a tuai nang ni mwaneweaki.

Ao e koaua I kataia n tanrikaki nakon tao ngke e moan bitaki te ririki nakon 55 ao e manga bitaki nakon 60 aikai tao a koaua aikai ana karikibai te *Party* ae Tautaeka ngkai ma ngke e moan tei n 2016 ao e nora riaina bwa e na waerake man 50 nakon 55 ao tao I bon titiraki bwa are tao ti tuai n roko n taai akane Madam Speaker taai akane ao ti tuai n rinnako ikai ma I kataia ni kakaea bukina bwa tera bukina ao n au nonori ao ti boraoi ni iango n te koaua are kangai kamanenakia ara aomata aika a nang ni mwaiti kanaia te ben bwa are a tia ni mwakuri inanon te tabo ni mwakuri n te tai ae maan ao tao riki nake a nako n reirei riki nake a nako n reirei ake a nako n *Inservice* ake a bon mwakuri ao manga nako n reirei ao a oki ao ti

teutana aia ririki ni mwakuri bwa tao 1,2,3 ao a *retire* naba n te 50.

Te 50 Madam Speaker tao e koaua n taai akekei tao e taraki bwa kanga ngkana ko roko n 50 ko a kara te taratara ngkoa ko roko n 50 koa raka bwa I a nimabui bwa e a roko te kara ao ane naba kanga te aeka n rongorongo n taai akekei are kanga kona bane n rota ana *mental* te aomata bwa are ngkana ko roko n 50 ko aki mwakuri ko a riki bwa kanga kain te mwenga ngkoe ao ngkana ti taraia riki ara botanaomata aika aine ao ti nang kakoaua ane iraman naba au koraki aika a *retire* man te tabo ni mwakuri a nang *dress up* ngke a mwamwakuri ao kanga ana toka ribaia bwa taan mwakuri ngaia inanon aia tai ni mwakuri ma ngke a 50 a roko n te 50 n ririki ao aikoa mwakuri e a toki te *make up* e a toki te kakabotonaine bwa are a riki bwa ainen te mwenga ngaia are n tabetai tima te ririki ane e kataia e a katoka kanga aia iango kain Kiribati are I a kara akea ao I taku bwa ane naba ngkane e roko naba ana *Life Expectancy* n aron are tataekinaki e uarereke ara ririki ni maiu bwa are ibukina ti a bon ataia naba bwa ngke tia roko n 50 tia kara akea te bae ti kona ni karaoia bwa tia kara ma ti kakaitau bwa ngke e roko Tobwan Kiribati n 2016 ao e katanea te mwaneka ae 55 te ririki ao tao e koaua tao bon ti ngaira ae bon rangi n rimwi n taai akane bwa tao angin Tebetebeke a Kaman roko n 55 iai ane a Kaman roko n 60 ao e rabwa e roko n 55 ngkai kai ti a roko n te manga 60 e a rangi ni mwaiti riki kanam te ben are ko a tia n reiakinna.

Ngai ngkoanano Madam Speaker e koro 51 au ririki ma I rangi n teimatoa naba ni marurung ngkai ao ngkana ti taraia kain ara Auti n Tei ngkai te Auti aei tao kan itera aika tia ni bwakara 60 ni waerake ao aera ngke e a rineaki irouia ara botanaomata bwa ana nakomai ao a kaara bwa iai teuana te bwai ae kakawaki iroura ngaira ake ti a roko n te ririkki aei bwa e a mwaiti riki kanara te ben ti a kona ni iango ni karaurau ti a kona ni babaire raoi bwa are ti a mwaane ao tia aine ngaia are I taku bwa aio bukina ngke e noria te Tobwan Kiribati bwa e na karaka nakon 60 ao e koaua ti boraoi ni iango ma naakai inanon aia tai ni waaki ngai te Tia babaire n te tai ane Madam Speaker ngaia are kanga ngai kanga I bon kanga tima kanga *downhearted* ngke taekinaki bwa ti aki ara kario aio bon ara kario ae ti bobotia ma ara koraki ao tao e koaua tao ake n te bebwa bwa are iai taina bebwa ake tia *launch* i Bairiki n te tai are ti a bane ni kaotinako iai ara motinano bwa are bon arona ti karikoa mai ikane ti nakon te *Community* teuana aia Kaoti ti raweia iai ake a nako aonnaba a rawea te rongorongo ao a oki ao ngaira ngkane ake ti tiku n te n te *base* ti a bane n *update* ngkane ngaia aio te Kaoti

teuana ngaia are I taku bwa tao e koaua tao ti boraoi ni iango n aei ma ti bobuaka ni iango n are kangai ti tatara bwai.

Bon ami bwai ao ngaira bon ara bwai ngaia are e koaua aikai baika ti kan kataia ni katurui nakon te waaki ao irarikina Madam Speaker are ngkana ko a roko n 60 e abwabwaki riki am mwane bwa are bon aron maiura aio *Money in Money out* ti aki aroia antai ake *Money in money in* ao ngaira 60 am ririki 5 riki am ririki ni mwakuri e areare riki ao e a iabuti riki am mwane are ko *retire* ao ko *retire* ao ko a manga reitinako ma te mwane are te 60 e aki kumeaki am mwane are ngke e koro 60 am ririki e a tauraoi ao e a bubura bwa tao am kabitare are a kona n *run* tao natim ke tao ngkoe ko a riki bwa tao ai te *Advisor* iai e na bwakara 60 au ririki I a roko n te 60 e areare riki au mwane are I kakawakina tao inanon te nimaua n ririki arei ko a tia ni maga *contribute* riki tao 10 tengaa ke tao e kan 20 tengaa riki nakoa ake tao iaona riki.

Ngaia are I taku bwa e areare riki ami kabitare au koraki n ataei ae I a 60 e rabwa te Tautaeka bwa e a reke au mwane ni kara I aki kainanoa ane bwa are kam an karaoia bwa ti nang karikirake ara karikirake arei ngaia are I taku bwa aikai teuana raoiroi naba ae tia roko n 60 ti tuai n roko te kekerake Madam Speaker ti na taraia bwa tera ana *impact* nakon taai aika na roko riki ma e koaua ngkana ti tarai Taan kairiri n te aonnaba ao te ririki ae 60 e uarereke naba arana 60 bwa te *middle age* 50 nakon 60 te *middle age* ngkana ko a roko n 70 ko rangi ni mwane ngkana ti taraia ana Beretitenti Amerika ana Beretitenti antai riki 70 a kan 80 aia ririki nakai bwa eara tao ibukinae a mwaiti kanaia te ben ngaia ti kakaitau aio ao ti reita te tabeaianga are e taekinna naba te Beretitenti ngkana tao e koaua bwa tao iai ara SOE tabeua ake aki kona ni karokoa n 60 bwa ao e tutuki aia *Act* are bon ngkami Taan Tei ae tao ti na tao ti na bon uotiamai bwa ti na kananoraoi ara Tua aikai ara Tua ae ngkai ae wene ngkai ni ikotaki ma Tua akana tao aki nang nanoraoi ma te 60 n ririki ti na uotirake are bon te Tua ae karaoaki ae ti bon karaoia ma ngkami tiaki te Tua mai ikarawa are 10 ana Tua Mote ake 10 are ngke a mwakoro n te atibu arei ai bon ngaia naba akea ae kona ni bitia ngaia are Tua aikai ti na manga bon uoti ni kanangaraoia ma te 60 n ririki.

E koaua tao tara te itera are teuana are e taekinna te Tia Tei mai Maiana ti na taraia naba ara roro aika rikirake ao e koaua bwa are tao ti a taua riki nimaua te ririki e a buraokinaki riki te mwakuri irouia aika te roro aika waerake ma ti noria bwa e a moana n rababa nako ngkai te kamwakuri kai tiaki ti te Tautaeka uotana te tia mwakuri ai te *Private Sector* ngkai ae a rangi n raraba nako ao ngkekei ngkoa e uarereke aia

mwakuri mwaitia aomata aika mwakuri n te *Private Sector* ni kabotauaki ma te Tautaeka n te tai aei ai uoua te taboro taboron mwaitia Taan Mwakuri n te Tautaeka aika mwakuri n te *Private Sector* ngaia are bon bwanara naba ni kaunga nakoia kain te *Private Sector* bwa aio tabemi ae kakawaki riki ngkai e a korakora te mwane n te *Economy* e a boo ami tai ni kamwakuria aomata ti na bubuti naba nakoia kain te *Private Sector* nora naba kakawakin ao ira naba ae waakina te Tautaeka are kakoroia ana Taan Mwakuri nakon 60 ara bubuti bwa tera ngke kam kona naba nora ane e koaua kam aki kabaeaki ian te Tua ni kamwakuri aron aei ma tao te taina e na manga bon roko te babaire bwa Taan Mwakuri n te *Private Sector* ana kona naba n nora aio n nora naba kainanoaia aia mwakuri aomata ake a roko n te ririki n 60 man taeka aikai Madam Speaker ao e rabwa I kukurei naba n taekinna bwa I boutoka te kaoti ao ko rabwa te Tia Tei mai Betio ae ko karineaki n norakin te Kaoti aio bwa teuana ae na mwemwe n te auti aei ao I boutoka te kaoti ao ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker Ko rabwa kai ko anganai au tai bwa N na taetae naba iaon te kaoti ae tabekaki aio Tia babaire ao e koaua ae ti reita te taeka ni kakaitau nakon te Tia Tei are e a tia n tabeka ana kaoti man nora riaina bwa e na tabekaki n te tai aio are e a reke ara tai ngkane Madam Speaker ni maroro iaona te Tia babaire ao tera riki ae ti na taekinna te Tia babaire eang ti aki raroanako ma are a tia n taekinna e a tia n taekinna ara Leader ao taan taetae man te ara itera aio te Tia babaire eang ti boutoka naba te kaoti aio te Tia babaire ao koaua ae kanga ti kina buraburana eang ti kina burabura ma teiteina te Tia babaire bwa kanga bon te bwai ae ti a Kaman kanga ti tataneiai naba ma ngaia n taai aika nako ma are tao e aki reke ara tai ni karaoa kanoana Tia babaire ma are koaua e reke aia tai tarira aikai ni karaoa aio te Tia babaire.

Ngaia are ti buoka ni bwai iaon aei Tia babaire ae na aki kamoa iai bwa angkoa aia kukune te Tia babaire ti kunea aio Tia babaire ao ti ata naba aron te *Development* n te *Private sector* ma aron te *development* n te *Public Service* te Tia babaire bwa mwaitin rikiraken te mwakuri Tia babaire ao tangira riki kananauan riki aia tai Taan Mwakuri ni kabongana aia *experience* are e a tia ni *invest* te Tautaeka nakoia n angania te *Inservice* ma te *training* Tia babaire bwa ana oki ma rabakau aika akea ngkoa n rimoa n taai akekei Tia babaire.

N taai akekei Tia babaire ngke ti moan mwakuri akea iraman taan koroboki ke tao iraman riki tenan *Assistant Secretaries* aika aine ao Taokita ao antai te Tia babaire ao te *Private Sector* antai ana bwai te *Private Sector* tao ti temanna ke uoman ma ngkai te Tia babaire e a rangi ni mwaiti ane Tia babaire ma e koaua are e taekinaki bwa te *Employment Opportunities* ke mwaitin te mwakuri e a mwaiti riki e a rababa riki Tia babaire ao e na rababa riki nakon taai ma bong aika imwaira Tia babaire bwa are bon aio aron te mwanekarake te rikirake te Tia babaire n te aba teuana ma teuana n reitaki ma abara ae Kiribati te Tia babaire.

Te bwai teuana te Tia babaire ae kanga e kamimii iai Tia babaire bwa e koaua ti a tia ni karabwa te Tia Tei n am kaoti ma I mimi bwa eaera e na kaungaki te Tautaeka ao bon manga kauringa te Tautaeka bon kain ana *Party* te Tautaeka ni kauringa ana motinnano are ngaia ae tabekaki n te tai aei Tia babaire e *ironic* ti taku ngaira bwa tao e na mwemwe mai ikai ke tao mai iaa ke ni kangai Tia babaire ti a kauringa moa te Tautaeka bwa e aera ngkai e tuai man karaoa ana motinnano aei Tia babaire ma e rabwa e raba te Tia Tei are tabeka aei Tia babaire ma I bon mimi bwa ngkai e nako te karabwarabwa ao e koaua bwa are e bon nako mai irouia naba Taan Tei ake ana aomata te Tautaeka ake a mena n te itera aio ao tao e aki reke aia tai ni wirikiriki nakon te Tautaeka ni kangai kam nora ami motinano arei bwa euara kanga a tangiria ngkai ara botanaomata bwa e nang karaoaki ma e aki a manga bon kauringia ni boboia nukaia nonono uti teirake bwa e a ngaina ae tia kan oki ni bao eang.

Ma e aoria Tia babaire bwa are aikai kanga bukabukanakin te kaoti ae tamaroa aio te Tia babaire ae e a tabekaki n te tai aio akea ara raraoma Tia babaire bwa are iai te taeka teuana are *what goes around comes around* te Tia babaire ao ngkai aio Tia babaire ae ni *goes around we come around in many ways* tao te Kauntira e na *take* ana *lead* man aei bwa e koaua bwa ti Taan Mwakuri n te Tautaeka aika ana 60 n ririki te Tia babaire ao tao antai riki Tia babaire *Private Sector* n aron ane e taekinaki eang ane ana bubuti Taan Mwakuri n te *Private Sector* ke n te SOEs bwa ana bitaki taian Tua akane ni kangaraoaki ma aio te Tia babaire ngkana e kona te Tautaeka nora riain kabwakan te *leave grant* nakoia Taan Mwakuri n te *Private Sector* ao aio *peanuts* aio te Tia babaire ao te kauntira e na riai naba n ira aio Tia babaire bwa are te Tautaeka e *take the lead* n taainako e *take the lead* n taainako ni bwaai aika e karaoi ao bwaai naba ae karaoi te Tautaeka iai te bae e na riki iai nakon te *economy* ao nakon ara botanaomata ao ti riai n tauraoi e riai

n tauraoi ni *pair the consequences* bwa *whatever those consequences* ane Tia babaire, bwa are bon arona n te tai teuana ma te tai teuana ara kantaninga bwa aio e na tamaroa naba riki nakoia ara botanaomata n aron are e noraki ngke e kakaninganingaki n taai aika nako te Tia babaire n tain uneakinan te kain tekateka te Tia babaire e a nako tain ane Tia babaire tia roko n aio te Tia babaire ao ti karabwarabwa ngkai e reke tain aio ni maroroakinaki iroun te Auti n Tei aio e aki tangiraki te Tautaeka bwa e na kauringaki ana motinnano e a mwaiti riki aika a tuai ni karaoaki nanoia te Tia babaire kanaia ataei te Tia babaire n te *Primary* are I aki toki n ununeakinna tao ti na manga tabekia riki bwa e aonga n uringa te Tautaeka teuana are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Nonouti are te kainako tinaniku ane naba ae ti na kauringa te Tautaeka ma e rabwa bwa ti a kauringa te Tautaeka n aio ao e a tia ni butimwaia te Tautaeka ao tera ngke e kaokoroaki nanona n te tai naba ae waekoa te Tia babaire ngaia are man aikai Tia babaire ao ti karabwarabwa te tai aio kai e a manga reke ara tai ni marorokina te Kaoti ae tia n tabekia temanna raora n Tia Tei mai Betio Tia babaire ao ko rabwa.

Hon. Mikarite Temari: *Point of order*

Tibiika: Ngaia Te Minita ae ko karineaki tera am *point of order*

Hon. Mikarite Temari: Au *point of order* bwa ti na kaeta te maroro iaon te 60 n ririki ngaia tarana ngkai bwa tia titabo iaon te *retiring age* ae 60 te ririki ao ti na uoboa ane ao e na matoa inanon te Auti n Tei bwa aio ae ti karaoa te Tua aio tiaki tao angkoa te *Judge* ngke ke antai ao kona *retire* ko *life* e rabwa aia buotoka nakekei bwa te Tautaeka ngkana e motikia bwa 60 akea riki ae na raka ana *retiring age* ke tao e na *retire* ni karokoa e toki maiuna e rabwa kai ti a titabo ni iango ao ngaia titabo ni iango bon ti 60 te ririki ao akea riki e matoa ana Tua Kiribati ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Te Minita n te *Education* Hon. Alexander Teabo e nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao I karabwa te Kaoti ae e rangi ni kakawaki ibukia ara Taan Mwakuri ao e koaua I taku bwa te bwai ae ti bon ataia bwa bon oin karakaan te ririki nako 60 bwa iai taian kakae aika tia ni karaoaki nakon *Public Services* ao e kakoauaki bwa e rani n *too young* tenan ribooti ake a noraki ao te *age* are a *retire* iai ara Taan Mwakuri e rangi ae 50 ngkoa ao manga uotakirake nakon 55 e kakoauaki bwa e nang e atongaki bwa e *too young* e rangi n *young* te *Public service* bwa are aomata aikai ngke a roko n aia *age* are kanga a nang bon rangi are a rangi n riai n *experience* ma te taneiai

inanon aia tai ni mwakuri ao a taonaki naba aroia a kamwaingaki naba bwa e a boo aia tai ngaia are karakaan te ririki nakon te 60 tao e na kona noraki bwa tera te *improvement* ke tao karakaaan riki te korakora bwa e na tiku bwa are koa bon *mature* inanon te ririki are kanga ko nang *retire* iai ane 60 te ririki e na reke riki am tai ni manga *apply* baike ko a tia n rangi n noria n *experience* mai imwin am tai ni karaoa tibwangam inanon te botaki ni mwakuri Tia babaire ngaia are I taku bwa bon ane teuana.

Ao e koaua tao iai taian baba tabeua n aron ae taekinaki n taabo tabeua tenan SOEs ma taian botaki ni kambwana tabeua bwa are koaua ae iai aika bon kateaki ian te Tua ao ngaia e kona ni iai te untaba iaon te itera ane ngaia are e bon riai moa ni kananoraoaki te Tua ma te *Policy* n aekakina aio ngaia are I taku bwa ane raoi oina are te Tautaeka aio ngkai e noria bwa iai aika tia n rotaki n te itera aei man te SOEs ma taian kambwana aika bon iai aia Tua aika mena iai ao ane ngkane ae ana kona ni uarokoaki bwa ana roko iai ngaia are te Tia babaire I taku bwa te Kaoti aei bon kananoraoan ara botanaomata riki ake iai tibwangaia ni mwakuri n ana kambwana nako te Tautaeka ao I nang n reita te kantaninga are kangai bwa ngkai ngkana kam bon karaua n taraia ngkana te 60 n ririki ao e na kona riki n reke te tai are ataein te reirei ake a nako n reirei tao a na kona riki n reitaki nako aia reirei bwa are ngkoa ko nako n reirei ao ko nang kataweko ko a oki naba ma am *Degree* bwa kona kaea te tai are e na rangi are ngkana e bane am *Degree* tao te aekaki ae iraua am ririki ngaia are ko riai kona riai ni waekoa n oki bwa kona mwakuri ma ngkai iai kananauan aei riki tao e na reke riki te tai ti nang *expect* aron te reirei bwa a nang roko riki ataei e nang kona riki reitaki nako n te reirei nakon are tao ai te bebwa akana iaona ke tao taian raa ara takete ae ti na kona ni kangai bwa ataei aika n te tai aei tao ti na kona n taketenia bwa a nang kanoa taian mwakuri ake itinaniku man aia reirei are ana reitianako ana kona n rangi n roko ke tao e na anganaki riki ana tai tei Kiribati bwa e na kona nako n reirei ao e kona ni kanoa tinaniku a kanoaki ngkai mwakuri itinaniku aika bon rangi ni bubura boo iai a rangi ni mwaiti raora n Tebetebe ae a kanoa akana i *New York* a kanoa kanan te FAO mai i *Rome* a kanoa ara tabo ana rabwata te aonnaba aika mwaiti ara kantaninga bwa aio e na anganira naba te kona n ribanaia raoi ke tao ni karauaia n angania ara ataei ke tao nake kanga a na kona n reitanako riki aia reirei bwa ana nako ni kanoai taabo ni mwakuri itinaniku.

Eang te Tautaeka aio ane te bae ti taku bwa ti kantaningaia ribanakin kaubwaira ae te aomata bwa ana

nako n rawea are itinaniku ao ti na aki raraoma bwa are aia tai n reirei e na rangi n bwabwaki ao ana aki raraoma bwa ngke e bane aia tai ma aia bebwa ae bububurakaei a na kona riki n oki ni manga rangi anga riki te ang ae te rabakau are a tia n rangi anaia man te reirei are a kona anganaki are mai iaon riki te *degree* ngkai te bwai ae te *practice* ataei ngkai ngkana ti kanakoia n reirei a ti oki ma aia *degree* bwa ana kakioa te tai are ane ngkoa te tai are ana mwakuri iai ao tao ti iraua am ririki ni mwakuri ao ko a manga *retire* ngkai kai e abwabwaki nako te ririki nakon 60 akea ara raraoma bwa ngkana a oki ara ataei aikai ao e na kona ni manga reke aia tai ni manga nako ni karaoa bebwa akana iaona ao e nakona ngkane n reke baika mwaiti riki nakon te *Public Service* are ti taku bwa te takete ngkai te tai aio ao I karabwa te Tia Tei mai Betio n aron noran aei ana kaoti aei I boutoka te Kaoti e rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Are I a *change my mind* bwa e a bati ae taetae

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa I a kaokia nakoim te tia tabeka te Kaoti bwa ko a *sum up*

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki ao I a rimoa ni kanakoa te bwana ni kakaitau nakon te Tautaeka n ana kaeka ao butimwaean te kaoti aio are bon aia kaoti Taan Mwakuri are kanga a moana ni kania te 55 n ririki.

I kaitaua te Leader n te kaitara ao kain te Kaitara n aron aia kaeka naba ni boutoka naba te kaoti aio I kaitauia ni kabane ake a tia ni maroro Tia babaire e koaua kanga inanon ana maroro te Beretitenti ae karineaki ao e taekinna are kanga e na bon kaokia nakoia ana kaungaia tenan SOE bwa a na karaoa aei ao au kantaninga bwa e na bebete karaoan ane bwa are inanon tenan Tua are a kateaki iai tenan SOE ao kanga bon akea inanona ae kangai aio te *Retirement Age* ke e bon taekinna raoi bwa iraua te ririki are e na *retire* iai Taan Mwakuri ma e tiku nakoia kain te *Board* ao tao bon tenan *Management* bwa ana baireia bwa iraua te ririki are ana *retire* iai ngaia are te kantaninga bwa e na bebete karaoan ane.

Tia babaire te kakukurei aio nakoia kain Betio ao nakoia kain TUC ao te koraki ake a rawata iai Taan Mwakuri e bon tabangaki iaon aba nako bwa e a koro bukin te bwai ae e a maan ni iaiangoia Tobwan Kiribati bwa ngke e moan roko ao e na uringaki bwa ti karaka te ririki nakon 55 ao inanon manga kabwakakin te mwane ni kara ao te mwane ni kara ngkoa e moanaki man 65 ao inanon te waaki ao e a

manga uotaki te bubuti bwa e na karokoaki n 60 ao te motinnano aio e oioi man kaieinan raoi iango akana uoua akane bwa ngkana ko *retire* n te ririki ae 60 ao e a reke naba iroum te mwane ni kara ngkana kam ururing rikaki ti ururing rikaki ni kabane a rawata ara koraki aika a 50 n ririki a *retre* ao koaki naba noria tao imwin 2 te ririki ke 3 iai tabeman a bua mauia ao e koaua are e taekinaki irouia Taan maroro are e riki aio bwa akea te bwai ae nang karaoia bwa are angia aomata ake a roko iaon Tarawa ni mwakuri ikai moan te kanganga manga te oki ao moan te bobou ae boou ngkana a oki rikaki bwa are a taneiai ni maeka iaon Tarawa ngaia are aio ngkane te Kaoti aio ngkane butimwaeana e a koro bukin ngkane te iango ngkane ane ngaia are eang aio te bwai ae maan mwakuriana ma te kakaitau bwa e a korobukina ngaia are kanga ti bon I bon rawawata teutana n aron te maroro are e tabekia te Leader n te Kaitara are e a kiba naba ni kangai bwa ti nang mwakuri te bwai aio e a rangi ni maan mwakuriana bwa man te *term* are e nako ni karokoa ngkai ao ti kakaitau bwa e a koro bukina bwa ngkane e a reke ngkane are kanga ngkekei ngkoa ngkana ko 50 ko nang kakaea arom bwa tao ti 3 te ririki imwina ke 4 ao e bane am KPF ao ngkana bon noria iai akana a kataia ni karikirake e aki nakoraoi e karikirake iai akana a nakoraoi aia karikirake e nakoraoi ao a tekeraoi bwa e a reke ngkane aia tianti ma angina e aki nakoraoi ngaia are te Kaoti aio n aron tabekana are ibukin karaoana bwa e aonga n ae ti a mwaneia te koraki ake a tia ni koro 55 aia ririki ao ti na karokoaia n te 60 n ririki bwa ana teimatoa irarikira ao n anga te *service* n aron are e tataekinaki bwa te *service* ane a mwatai n te makuri ao ane raoi te bai ae ti kataia ni karaoia ngaia are eang e aonga n ae tao e mataata raoi te ongora aio e bon mwemwekaki naba iroun raou n Tia Tei ae karineaki Hon. Ioteba Redfern aio n Eberi 2017 are ti bon bubuti naba iai bwa e na karokoaki te *retirement age* n 60 ngaia are ti aki te bwai ae boou maroroakinana n Tobwan Kiribati bwa te bwai ae e a maan ngaia are ngkai e a kariaiakaki ngkai ao te kakaitau akea riki ara taeka ti te kakaitau bwa a mwaneaki ni kabane te koraki are e a maan iangoan aron kakoroan bukin aio ibukia ao te kantaninga bwa e na bebete karaoan aio n aron are I taekinna bwa e a bebete ngkane bwa aron karaoana are ai tiaki te bwai ae rangi ni matoatoa bwa e aki mena inanon te Tua n aron are I taekinna ngaia are N na kauarereke te Tia babaire ae ko karineaki ao N na okira te Kaoti ao I kukurei n tabeka te Kaoti are kangai bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butia te Tautaeka e na nora riain waakinan ana motinnano ibukin kabonganan te ririki ni motirawa ae 60 ibukia taan mwakuri n te Tautaeka taan mwakuri n ana kambwana nako te Tautaeka ni

moanaki man te tai are e Tautaeka iai n te *term* aei ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkai ko a tia n *sum up* am kaoti ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. E a tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei mai Betio n aron taekana are e wene iaon ara Ota Beba ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao tia nakon ara bwai are imwina.

Te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e nakoim te Tia Tei.

BUTIAN TE TAUTAEKA BWA E NA KATEIMATOAI MARIN ABARA

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine n te bwakantaai ae ao e a reke au tai n tabeka au kaoti ao imwain ae I waaki ao I anga au kamauri nakoimi ni kabane e moa mai iroum te Tibiika ma raom kaain te kabineti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao ai bon ma Taan Tei ao taan ongora ni kabane iaon Kiribati n reitaki maa au abamwakoro ao raou n Tia Tei temanna mai Beru ao I a tabeka au kamauri nakoimi ni kabane n reken au tai n taetae n te bwakantaai aei kam na bane ni Mauri.

I a kukurei n tabeka au kaoti are n te Ota Beba ae nambwa 3 ae kangai taekana :-

Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka ni karaoi babaire are ana kateimatoaki iai marin te aba ni karaoan kotiweei bwa ana buriiti ni karina te maeu nakon te nei are e reke man karaoan te kotiweei. Ko rabwa.

Ao aio te kaoti teuana ae I taku bwae kakawaki inanon au nonoori man abau ae Beru ao n reitaki naba ma noran n te mwamwananga iaon aba n aban Kiribati bwa I taku bwa iai kakawakin kootiweei n aron kainnanoia abamwakoro. Iai abamwakoro tabeua a rangi ni mwakorokoro ao a tangiri reitakin aba aikai ibukin kabutiraoan te waaki n reitakin te waaki man te tabo teuana nakon te tabo teuana iaon te abamwakoro. Bwa ana buti bwaai ni mwamwananga n aki korekoreaki kawaia.

Ngaia are I taku bwa aio te bwai teuana ae e nang kakawaki ni karaoan te kotiweei. Iai naba kakawakin te kotiweei n aba tabeua are aki mwakoromwakoro ma iai te nei ae abwabwaki inukaia. Ao a tangiria ni kauarerekea kawaia ni karaoa te kotiweei ae e na cross ke e na kauarerekea te kawai. Tao aikai nonori tabeua tao ibukin te time te tai ae kakawaki ao tao ibukin naba kanga te kabane bwaa n aron aia taratara tao botaki ake a riki bwa

taan babaire ke a riki bwa taan kaira te waaki tao inanon te Kauntira ke iaon te abamwakoro.

Ao e a riki bwa te moanibwai bwa te karikirake te bwai ae e nang kakawaki ae I noria bwa ni karaoan te karikirake ao e koaua akea atakin itera aikai tao taai ake ngkoa I aki ataia bwa a kanga n reke ae a karaoaki aekakin karikirake aikai n aki taraaki n aron ae e a noraki ngkai bwa te rabakau ae boou tao man te MELAD ke tao mai ia are a noora kakawakin marin te aba ane e mena i taari bwa iai te kakawaki, iai te maeu ae uotia nakon te aba ao teimatoan maan akanne marin te aba akanne a bon mena n te tabo anne n aron naba ngaira aomata ti maeu naba man te tabo ae ti maeka iai bwa e reke te ikeike ni maeu.

Ngaia are I taeku bwa maan ao marin te aba a tangira naba te maeu ae e roko raoi naba ma aron ae ti tangiria bwa e na iai te ang te oxygen a ikeike, ao ngaiai taari ao tao ngaia iai naba kaain te tabo anne are a karaoa naba anne. Iai naba i taari ake a maeu man maan ake a uarereke riki ao e a reireitaki nako te reita ni maeu anne ao I taku bwa e nang kakawaki bwa inanon ara nei inanon abara ae e na riai ni kateimatoaki.

Ngaia are I taku bwa au kaoti aei ngkanne e nang kakawaki n turuturu riki bwa tia butia te Tautaeka bwa ana waaki iaon karaoan kotiweei tera ngke e bon moanibwaia moa te kamatebwai kanga n aron ngkai ae e a waaki inanona ngkai. Ao e koaua tao aikai ae tao ti taetae iaoia aikai tao kanoan taai ake a nako. Ma I taku bwa tera ngke e kona noria te Tautaeka riaina bwa aikai bwaai aika a nang kakawaki inanon abara bwa iai marina on te aba ao iai naba marin taari.

Ngaia are ti rangi ni bubuti, ao te bwai teuana ae e nang kakawaki te Tia Babaire bwa kakoroan nanon ke taian karikirake aikai iai ake abamwakoro tabeua a tangira reitakin te abamwakoro bwa e na butiraoi bao ni mwamwananga ao iai naba ake a kan kauarerekei kawaia ni karaoan aikai.

Ma te bwai ae ti kan bubuti bwa karaoa aio iroun te Tautaeka e na moanibwaia te kamatebwai ao tera kanga rootaki te aba iai bwa e na aki rootaki te bwai teuana ae e nang kakawaki ae marin te aba. Tao te tamnei tao ti kona n taraa te tamnei n aron karaoan te *process* iaon aio bwa tao tera te tamnei are ana karaoia intinia ao ai manga aron karaoana ao I taku bwa aikai aika a rangi ni kakawaki bwa te bwai teuana ae ti noria ngkai iai kotiweei ke iai buritii aika a tia ni waaki ma karaoaia n tamnei aki teimaan. I aki ataia bwa tao tera te kanganga n aio ngkai e teimatoa naba ao a tia ni karaoaki bwaai aikai ao a teimatoa

naba ni manga riki bwa taian kabanemwane naba tabeua ao a teimatoa n okioki bwa taian kanganga mai moana e a manga okira naba are mai moana.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki naba N na butia iai te Tautaeka bwa e na noora te itera aio bwa karaoana n aron ae tia n taetaekinaki mai mwaaina e na aki ti taraaki te *cost efficiency* ke baitin te mwakuri bwa e aki teimaan. Ma I taku bwa e nang kakawaki naba are te *cost effective* are e teimaan te bwai, ao karaoan are e baiti ngaia tao e a koro boon te bwai ae bobuaka. Ngaia are aikai kabanemwane tabeua are e irekereke nakoia taan karikirake bwa karaoia bwa e aki taraaki raoi n aron ana babaronga tao te tabo are e karaoia ikai. Ngaia are te bubuti naba ngkanne anne bwa e na karaoaki raoi n aron karaoan te karikirake bwa e na teimatoa ni kona ni kamanenaaki te karikirake anne inanon te tai ae maan.

E kakawaki naba ana *impact* ke tera rootakin te aba ni karaoan aekakin karikirake aikai bwa te kotiweei aekakin teia nako aikai ao tera ana impact ae kakawaki. N aron ae ataaki ngkanne tao irouia taan rabakau bwa tera rootakin te aba man karaoan te kotiweei are e a bon in naba ni kaina kawain taari ke te ran ae boou. N aron ae ataaki e nang taetaekinaki tao riki man te Ministry ae te Enuaromenta maeun te mari mai taari e bon maeu man itera aika a kakawaki bwa e roko kanan te ika, man uotakina man te aira man butin taari ngkana e aki buti taari ao akea te bwai ae e kona n roko ni uotana bwa te maeu nakon te tabo arei.

Ngaia are butin te aira butin te ran e uota te maeu man te tabo teuana are tao e rawata iai te amwarake ao e uotia nakon te tabo ake e roko iai. ngaia are anne ao tao e na kakoauaki bwa iai tabeua bwa tao ngkoa a nang taneiai bwa are e tei te ika tao iaa n te tabo are kanga a tataneiai ao ngkai akea e a bua man karaoan te karikirake ae te kotiweei. Ngkoa tao iai te aekaki ae te bun ke tao tera n te tabo arei ao inanon karaoan te kotiweei ao e a toki akea naba te mari anne. Ngaia are aikai bwaai aika a rangi ni kakawaki aika ti taku bwa ti rootaki ngaira iai kaain te abamwakoro, n aki ataakina bwa bukin tera ke ti bon tataneiai ni katorokobe ikai ao akea te kona. Ti taneiai ni kai bun ikai ao akea te bun. Tao ti taneiai ni kouramwa ikai ao akea te kouramwa ngaia tao a mate maan aikai man aki rokon te maeu are e uotia taari n rinnako man rabwatan taari ae abwabwaki ni uotia nakon te karaanga ke te raanga n ran are e rinnako inanon te aba. Ao e a manga uotia n oki tao te aekaki are e a manga uota te maeu arei ke tao te waste arei e a manga uotianako ao e a manga kakaiangakinna. Ngaia bon te maeu teuana ngaia are aio raoi ngkanne

bon tabekan au kaoti aei are a tabekia n reken taina n te tai aei bwa I taku bwa e kakawaki bwa ngkana ti titiraki ngkai bwa antai aba iaon Kiribati aika a teimatoa ni kotiweei ao bukin tera ngkai a karaoaki bwa ana kotiweei. Tao e koaua bwa ma ngkoa a buriiti ao iai tabeman a kotiweei tao bon ana choice te Kauntira ke tao ana choice antai bwa e na kangai ao e na kangai ma ngkana bon ana babaire te Tautaeka tao ake a tei n te tai arei Taan Mwakuri intinia bwa anga bwa te tamnei aio nakoia abamwakoro tabeua, bwa ibukina bwa e aki roko bwanaan te Kauntira ke e aki roko te bwana nakoia bwa a tangira ae te aekaki arei bwa aki ataa bonganana ao rootakin te aba iai.

Ngaia are I taku bwa e na tabangaki aei ngkanne n au kaoti ao I bubuti bwa e na tabangaki aron te taratara iaona bwa bwaai ake kanga a taekinaki bwa kakawakin te aba ana kateimatoaki. Ao teuana bon marin te aba te katei kotiweei. Ngkana ti taraa ngkai katean te naan buriiti e aoria ma ti na taraa aron ae ti noria ngkai ngkana ti taraa te buritii ae Dai Nippon ao ti taraa te buriti are i Buota ti kona n noora te kaokoro ao ti kona n taekinna bwa e aera e karaoaki n te tamnei arei ao arei e karaoaki n te tamnei arei.

Te Dai Nippon bon akea naba te biti ae ko noria ibukina bwa e kairiribai te biti ma ranin ke taarin ara marawa ae e nang kakang riki nakon taarin marawa n taabo tabeua. Tera ngkanne karaoan are Buota buriiti e a bon *expose* ke e teretere e tangaina te biti nakon te Air ao nakon taari ao tao e na kakoauaki bwa ti noora koauana e aki tei maan ao e a manga riki bwa te kanganga naba ao tao e a manga roko te kambwana teuana ke e a manga kabanemwane naba te Tautaeka iai ni karaoa aio.

Ngaia are kanga aikai aekakin tamnei aika ti na taratarai bwa iai manenaia ao iai bonganaia ibukin teimatoan kanga te mari ao tia kawakina naba ana mwane te Tautaeka bwa e na teimatoa te karikirake anne n reitinako n te tai ae maan. Ngkana ti taratara naba aron ae I taekinna aio ao I kananona aio te kotiweei teuana ae I nang ataia ngkoa e tena bwebween te ika, e oro te ika imwain kainan te kotiweei. Ao e reke bwa ana karikirake te Kauntira ao e nang korakora ana mwane Kauntira mai iai.

Ngaia are ko ana te baneawa are inanona ko ana riki te ika riki te awatai are inanona. Bwa are e rangi ni maeu bwa te maeu ae reitinako man te marawa are bon mai marawa ao inanon te aba ni kangai. Ngaia are aio bon te karekemwane teuana ao a nang kakabwaia iai riki kaain abara ke kaain te aba riki n tain te angi buaka. Aio bon te tabo naba teuana ni kabiri nako bwa angin tao aba tao ake aki nama a nang kai rootaki ni

bibitakin kanoan bong. Te angi buaka e aikoa naba kona n reke te maeu mai taari ke ibukin te buoka. Ao aio te tabo teuana are a kona ni kaboa iai aia ika man maeun te nei arei. Ngaia are aio te bwai teuana ae e bua naba iai ana karekemwane te Kauntira. Ngaia are aio I taku bwa aio te kaoti teuana ae e nang kakawaki ni buoka naba aron ana karekemwane ao marin te aba ibukin maeuia kaain te aba n tain angi buaka ke nako buakan taari.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki naba aio ibukin ataakina iroun te Tautaeka ngkana e kona ni buoka te itera aio bwa e na teimatoa bwa iai ake a karaoi aia buriiti imwina ke kan reitakin abaia imwina e na riki bwa te kainibaire bwa e na aki manga anganaki ana choice te Kauntira bwa tao e na bon kabooa ma e aki kona boona ma e a karaoaki ae e a bebete nakoia. Ma e na karaoaki bwa te kainibaire bwa e na bane kaain te aba e na bane ni boo marin te aba ae kakawaki.

Man au taeka aikai tabeua aikai te Tia Babaire ao I taku bwa I a nang kukurei ngkanne n tabeka au kaoti aio nakon te Tautaeka ke te Maneaba aio bwa e na butia te Tautaeka ni karaoi babaire are e na kateimatoaki iai marin te aba ni karaoan kotiweei bwa ana buriiti ni karina te maeu nakon te nei are e reke man karaoan te kotiweei. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei mai Beru ao N na angan moa te Tautaeka bwa ti na ongo ana kaeka ao I angan te Minita ae karineaki ibukin Enuaromenta Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Beru n ana kaoti ae moan te tamaroa. Ao ibukin tamaroana ma tikiraoina ao e kukurei bwanaan te Tautaeka ni butimwaea te kaoti aei ma taekana ae kangai. Bwa te Maneaba aei e na butia te Tautaeka ni karaoi babaire are e na kateimatoaki iai marin te aba ni karaoan kotiweei bwa ana buriiti ni karina te maeu nakon te nei ke te nama man karaoan kotiweei aikai.

Te Tia Babaire, marina bara bon moan te kakawaki bwa kanara n te bong aei kanaia natira ma tibura nakon te bong ae ningabong nakon taai aika ana roko. Ma a tia ni bua aikai ni kakoauana ao a tia ni bua aikai man mwiin ana mwakuri n tokonono te aomata arona n aki tiatiani anakin maari aikai ma kaubwai aikai ao n reitaki naba ma ana waaki ni karikirake te Tautaeka aika aki barongaaki raoi a ienikuriaki.

Ao aio are e teimatoa ni bobo iai ara koraki are a kaitibo ma te titiraki ae e okioki n abamwakoro ni kabane

ngkana a karaoa aia kaongoara ara koraki inanon abamwakoro ao aki okioki ma te titiraki ae kangai ao tera ae kam a tau ngkami ao n aki kauti matami e a bua marin abara e a bua man te kotiweei aei. Tao ti aki ti Beru ma ni kabane abamwakoro ake a kotiweei. Ao aio te bwai ae kananokawaki bwa iai kotiweei aika a karikaki n taai akekei tao ngke e tuai tei te tua ae ana tua te Environment Act ao tao a karaoaki ngkekei. Ma ngai temanna ae I kakewea naba aio bwa ngke ko karekea te Tautaeka n te tai teuana ao kona bae ni kainnanoa te TA ae kona karekea iai te advice imwain reken te tua aio.

Te katoto teuana te Tia Babaire bwa ngkana ti taraa te kotiweei ae Dai Nippon Causeway ao bon taraia a kateia kaain Tiaban. Iai aekakin te kotiweei arei ae karaoaki i Tiaban ae e na ti teuana te rawa iai. Ngkana ko taraa te naan kotiweei iaon Tiaban akea aekakin arei e a bon bane naba n tei bwa kanga te naan biti. Bwa ataa te kanganga ngaira e aera ngkanne n te tai arei bwa ngke ti kariaia bwa e na tei ara buriiti ae Dai Nippon n aekakina arei, n teina arei ti teuana bwangabwangana. Ao I uringa temanna ana taeka te scientist te Marine Biologist ae bon kaain Kiribati ao e uneakina te bwai aio ma Taan Mwakuri n Dai Nippon bwa e tangira 10 ke 12 te channel ma tera ae karaoaki e aki iraki inanona bwa are te karikirake e waaki ma te Tautaeka.

I a manga uringa naba te Marine Biologist aio ngke e na karaoaki ana causeway abana are Nonouti atimwakoro akekei ao e un nakoia kaain ana kaawa ao I un nakon te Kauntira e aera kai e tangira te kotiweei iaon Nonouti ao te abamwakoro. Ao tera ngkai te bwai ae riki te Tibiika ko ataia ae a tangiroa ngkai atimwakoron Nonouti aikai e a bua marin abaia ao te bwai are e taekinaki n te Auti n Tei ngke e kauntaekaaki te Kaoti arei ibukin taekan te kotiweei. Ao e kangai N na *quote* kee ' *te aomata are e taetae are e anga ana advice anne ti aki kaain Nonouti bwa e maemaeka i Tarawa'* ma n tokin te tai ao tera te bwai ae riki *regret.* Ae ti na manga urui ngkai kotiweei aikai ngkana arona bwa e aera ti a kairia n te kaoti aio ma tia katikua ao tia moanna mai Beru.

Ngke e kateaki te Environment Act ao aio ngkanne te tua aio ae e na kamanoi aekaki ni kanganga aika ae a reke ngkai e a reke naba i Beru abamwakoro Onotoa e a reke naba te kotiweei are i Onotoa, i Butaritari, Tarawateinaieta ao ia riki. Ma ibukin ienikurian ma aki kamatebwaian raoi te bwai aio bwa ienikuriana bwa akea raoi te kamatebwai ke te advice e karekeaki mai tinaniku ao ngaia tia roko n te kanganga ae aekakin aio. Ao aio bukin are e a kateaki iai te environment act bwa e a kamanoa te

otabwanin ma kanoana nako inanon ana system ae te Environment License System ao anne bukina are kanga e riki bwa inanon karaoan te karikirake ao e na iai moa ke e na karaoaki moa te kamatebwai te EIA iaon te karikirake anne bwa tera aron ana urubwai nakon te Enuaromenta ao nakon marin te aba.

Mani kamatebwai akanne ao e na kona n anganiko te design bwa tera am design bwa tao te buriti ke te bono tera am design iaon te bono are e na kona ni buoka te Enuaromenta ke ni uarerekea ana urubwai te buriti anne nakon te Enuaromenta. Te kotiweei bon te example ae bon *the best example* nakon aekaki ni karikirake aio ao e riai n aki manikangareaki aio. Ngkai kai e a taekinaki bwa e a tabekaki bwa ai te kaoti ti nang karaoia ni urui ao ti nang karaoa aia channel nakon ae tangiraki ti na kamatebwai iaona.

Ana manga moan kamatebwaiakaki ao ana manga moan rinanon ara tabo ni mwakuri bwa ngkai e a riki bwa te aba ao ana manga moan rinanon ara tua are ti na manga moan karaoia bwa ana manga moan urukaki. Ngke e moan karikibwai te Atua mai karawa ao e karika Tarawa n arona mai Betio nako Tarawateinaieta ao e taku imwain otean kunan temanna te tia ototo. Ao e taku te bwai arei Betio taari, Bairiki taari, Nanikaai Teaoraereke taari Ambo, Bikenibeu taari Bonriki. Ngkai tera ae riki? Betio Dai Nippon, Nanikaai Causeway, Teaoraereke Causeway Bikenibeu, Ananaau Causeway Bonriki Airport. Ao anne bon ti aki aron tein ngkoa abara ae Tarawa ngke e karikia tamara are i karawa. Ma tera te bwai ae riki noora ara causeway are i Ambo are e a bon aki reke arona e a teimatoa ni kakanaki te bono arei ao n tokin te tai ae ti na urua naba.

Ai taonabara te kawai are e karaoaki arei bwa ngke arona bwa e a karekeaki te channel 3,4 ke 5 bwa ke bon akea bwa ai bon te buriiti ni kabane e na aki reke aekakin Ambo n aekakina anne e na bua Bikemaan e na aki bua Tebunginako are i Abaiang bwa are mwiin ana mwakuri te aomata ma ana kunimwaan ma ana tokobito ma ana kan rabakau ma ana kaneti nakon ana karikibwai te Atua. Anne bon ara kakaneti ma e aoria.

Ngkai tia butimwaea te kaoti aei te Tia Babaire ao I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru n ana kaoti aio bwa e katanea mwanekan aio. Karikirake ngkanne akana imwina ae ngkai inanon ara tai ni kakaongora ara koraki abamwakoro nako ao ti nang matoatoa nakon aio bwa ana riai n ota aomata ni kabane inanon abamwakoro. Bwa ngkana manga iai tangiran te kotiweei ana aki tangira te kotiweei ma ana tangira te buriiti

bwa n tokin te tai e tangiroa Beru ni bua marin abana, e tangiroa atimwakoron Nonouti bwa a bua marin naba abana, Onotoa, Butaritari ao ibukin tera ibukin ara ienikuri i katea te kotiweei ae bobete mwanena ma e anaa maeun te botanaomata ao te roro ae na roko i abara aio. Tia riai ni waaki inanon ara tua aikai ngkai are ngkana iai kanganga n ana tua te Environment Act ti iraorao ma te Fisheries ti a buti ngkami ara koraki ni botanaomata ake kaain Kiribati tia waakina ara tua aio te tua ae tia ni kaweneaki te Environment Act bon ngaia kamanoan kaubwaira ma kanara akana i taari inanon ara rawa ma ara nei ao kamanoan naba abara nakon taai aika ana roko ngkana arona bwa ti bon teimatoa n ongotaeka ao ni iri kanoan babaire ma tuua akana a koreaki inanona. Iai aika a kona ni kamangoraki n taai aika riai ma n aekakin aio ti aki moa riai moa n noora aio n tokin te kanganga aio. Ko rabwa te Tia Tei mai Beru ao e a kariaia riki te Tautaeka ai manga tabera ngkanne mwakuriana tia tangira naba te tai ae bubura ae maan ibukin mwakurian aikai. Ma ti na kataia ni kauarerekea taina ni karaoia inanon ara konaa n te tai aio. Man taeka aikai Madam Speaker ao I karautaeka ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro ma aikai I bon kaoti raoi bwa I kaoti man ana itera te Environment bwa e kakawaki te otabwanin. E kakawaki tua ake a tia ni kaweneaki bwa bon ngaia kamanoan kanara ma kanaia natira ma tibura nakon taai aika ana roko. Man taeka aikai Madam Speaker ao I a buoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kan anga naba bwanara nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ibukin ana kaoti ae tamaroa aei ao moan te kakawaki ibukin abara ae Kiribati. I taku bwa a bon bane kanoan te rongorongo n aron karaoan te kotiweei aika ti noori iaon ara abamwakoro ma te naan buriiti. I taku bwa tao bon angina ngkai te abamwakoro iaon Kiribati a bane ni iai ara kotiweei ke ara buriiti ao tabeua abamwakoro ae akea aei i abaia. Ao I taku bwa bon ti bane ni kakoauai bwaai aika a tia n taekinaki n aron rootakin marin tao ten ama ke te nei ao taabo ake a tei iai riki kotiweei ake a in ake akea bwangabwangaia. Ao aei ti kakoauai ao I taku bwa ara botanaomata inanon te ae maan imwin tao tobwaakin aia kanganga n taai akekei ao ti bon ataia bwa are aei bwanaia te botanaomata ae teimatoa ni karokoa te bong aei ae kainnanoan te reitaki te *connectivity* ke tomaan ana atimwakoro ke mwakoron abana teuana ma teuana ke tao kauarerekean te kawai n aron are e a tia n tabekia ni kabwarabwara

n ana kaoti aei te Tia Tei ae karineaki mai Beru.

Ao e koaua anne ao tao bon aei teuana te kakaewenako bwa tera te bwai ae kakawaki ae e na karaoaki ao tao n taai akekei te bwai ae nang kakawaki bon reitakin te naan atimwakoro aika a nang tiraua ao tao ni uarereken naba ae ti noori te naan tao ngkai ti atai ngkai tao kanganga man tein te naan kotiweei ake tao akea bwangabwangaia ke tao a karako bwangabwangaia. Ao tao iai n ara abamwakoro ao ngkana I kona n ang ate katoto man au abamwakoro ae Abemama tao teuana te kotiweei ao ti noora tamaroan tamneina ae Mamankaburara e nang tiraua bwangabwangan te kotiweei aei are bon akea iai ana kanganga ni buti t ran mai tanrake nakon te nama ao kanga e bon uarereke rootakin marin marawa ke te nama n taai akekei. Ma e koaua naba bwa are ngke e a bon roko n ana tai ae e a uruaki iai ao e a nang korakora naba te tangiroa ao aei ngkanne ti reita naba bwanaan te Minita bwa e koaua naba bwa bon ngaira te botanaomata bwa ngkai ti na katinea bwa tera raoi ae kakawaki. Bwa are ti kan reitaki ti kan waekoa ni buti n ara rebwerebwe ao n ara truck bwa e na kona naba ni buti naba ara truck a rawata kainnanora. Ma n tokin te tai ao tia noria bwa ngaia iai naba te naan tamnei aika a roota marin ara nama. Ao anne ti bane n reitaki n aron te naan karaki are a tia n tabekaki ao tao aei ngkanne e koaua bwa are e a rawata ngkai te rabakau ae boou bwa tao aron te naan bwai ni kateitei aika a boou ae tao a kona n teimaan n ara tabo aei ae e korakora te taoro. Ao tao aikanne ngkanne e nang taraaki n taai aika imwaira n taian kateitei aika a boou iaon te naan kotiweei ao I taku bwa te kotiweei a rawata taan rabakau akana ana kona n ang ate tamnei ae te kabanea n tamaroa.

Ma ti kakoaua bwa te naan tamnei ngkai ae ti a tia ni kabongana a rootaki iai marin ara nama. Ao anne teuana aia kanganga naba kaain au abamwakoro ae Abemama are tia bon tia ni uouotiarake ikai ma raou are te Minita iaon ara kotiweei aei ao tao ti noria bwa iai naba te buriti ae kateaki, teuana naba n ara abamwakoro aei ae iai naba te kanganga ae noraki n te rawa are kanga e nang tamaroa ngkoa aron butina. Ao I taku bwa aei te kanganga ae tabangaki iaon Kiribati tera ngkanne angan tobwaakin aei. Ao ti ataia bwa teuana bwa e nang onikaki nakon te naan buriiti ma are bon te kanganga ae ti na manga kaitara ma ngaia bwa bon te mwane naba bwa e a nang tiraua. Ma aei e na katukaki nakon te Tautaeka bwa are taan rabakau aika inanon bain te Tautaeka e na kakaea te anga ae tao e na baranti raoi bwa ti nang kanga ni kabaranta tobwaan kainnanon te botanaomata are e tangira te reitaki ma te itoman ao e tangiria naba bwa

e aki rootaki marin ke kanana are e taneiai ni kakarekea man ana nama ke man ana nei.

Ao tao aei e na nang uarereke naba ara maroro bwa I taku bwa kanoan naba ara maroro aron tao rootakin marin ara nama ae ti a tia n noori n ara abamwakoro aika a kakaokoro. Ao aron tein tao te naan kotiwei ma te naan buriti ake ana kainnanoa ngkai ke e na manga karauaki n taraaki. Ao e koaua bwa iaan te tua ae boou ao I taku bwa anne ae tao a nang kaina ngkai kawain te naan karikirake ni itera aikai n taai aika imwaira. Ao e rarabwa riki te Tia Tei mai Beru temanna n ana kaoti aei ao moan te kakawaki aei n aron ae ti a bon tia n tatabetabekia n aron n te Maneaba aei ao tao bon Maneaba aika a nako irouia naba Taan Tei ake mai mwaaira ti kaitaua ao ti kaitaua naba te Tautaeka ni butimwaean aei ao tia kakantaninga te waaki iaan te tua ae boou bwa e na akea iai rootakin marina bara. Ko rabwa te Tibiika ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao n anganikiu naba au tai ni maroro iaon te kaoti ae moan te kakawaki aio. Ao e koaua tao imwian ae I reita te maroro I a bon anga naba au boutoka nakon ana kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru ae I taku bwa e bon nang irekereke naba ma aron kainnanoia kanga te bwai ae riki naba man au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao e koaua tao e rabwa te Minita e a tia n taekina aron Tarawa ao Tarawa bwa are bon iai uoua rabwatana bwa are Tarawateinaieta ao Tarawateinainano ao N na katuua au maroro iaon au tabo ae Tarawateinaieta.

E koaua te kaoti e rangi ni kakukurei kanga tangirakin te mwaing man te kotiweei nakon te buriti. Ao e koaua ngkana I taraa au tabo ae Tarawateinaieta moan te rawata te bwai ae aranaki bwa te kotiweei ao anne ae bon toma naba ara tabo are mai Buariki nakon Tabonbara ao tao iai kotiweei ake a kaman karaoaki imwain tao inaomata, ao ti nang kakoaua bwa kanga iai norakin butiraoin te waaki te toma n ara tabo are mai Buariki akon Tabonibara are tao e aranaki n ara tabo arei bwa te *main land* ao akekei te naan *islet.*

Ma e koaua tao ti aki ooa te tai inanon tain kateana ao ti aki ataia kanga bwaai ake e a tia ni urua aron marin tao te Marine tao te naan *species* akana ana rootaki ni katean akanne. Ma I kan taetae bwa I kakoaua te bubuti aio bwa e bon riai ni kibaraki te kotiweei te buriiti. Ma e koaua bwa tao n taraakina naba n aron are a bon tia ni mwaneweia taan maroro iaon bobuakana.

Ma teuana te katoto ae I kan katerea Madam Speaker ao kanga I noria bwa te kaawa ae Abaokoro ao e a bonotaki uoua taabo aika a bonotaki ibukin ana nei ni baneawa te karikirake ana nei baneawa te Kauntira. Ao I a noria ngkanne bwa akanne ae kanga tia bon ooia tia kona ti taneiai ae te ika ae tewe e kona n reke kanga tao inanoa inanon kanga nako rarikin te buriiti ma ngke a bonotaki taabo aikai ao aikoa naba kaoti te maria io. Ao tao bon teuana naba te kanganga bwa ngkana ko bonota te tabo ao te current ana flow te current e bitaki naba ao tao bon anne naba teuana are kanga tao iai irekerekena nakon te kanaki ao tao I taku bwa anne naba bon au kukune ae uarereke I taku bwa te kaawa ae Abaokoro e rangi ni korakora kanakin mataniwina bwa I taku bwa man bonotakin tao taabo akekei ao e a karaurau tao e a manga bitaki tein te aira are e a bon nang birimwaaka ngkoa n taai akekei ke man te Ocean Side ao tao nakon te Lagoon Side e nang birimwaaka ngaia are tao e akin ang tabe ni bwaoua ni manga waerake nako n orea mataniwiin te bike n te kaawa aio. Ngaia are bon anne teuana ae kanga I noria ma tao I kakoaua bwa e a bon riai ni kaukaki e na iai te bwangabwanga ao kai I taku bwa ngkana e bwangabwanga ao birin te aira ma butin te aira I taku bwa bon anne te bwai are e na bon kaeta arona, ao ni manga n taku bwa na manga karaurau ana urubwai nakon mataniwin te aba.

E rabwa bwa e nang taraaki te kaoti aio irekerekena ma kaubwaira ao I taku naba bwa eti n aron are e mwaneweia te Minita bwa bon te kanganga ae ngaira naba ti noria. E koaua ti nanokawaki ti taneiai ni boborau imarenan ara abamwakoro aio tao imarenan Tarawateinaieta ma Tarawateinainano ao ai kamaeura ngkoa taraakin te Abaniuea n taai akekei Bikemaan a mangururoro iai kaina te nii iaon ma te mao ao tao aroka ao e kona ni kakabonganaaki bwa taabo ni bikiniki ao tao e koaua bwa are ngkana bon iai bwa e na bon riai ni bukinaki bwa inanon tein te kotiweei ae imarenan Bairiki ma Betio ao tao tera ae e a riki e a bua te bike aei.

Bwa ngaira n ara tabo are i Tarawateinaieta iai tabeman ae kanga a bukina kanga karion kunan te tabo aio ma I taku bwa e na aki irekereke ma te mwanewe ma I taku bwa bon iai te bwai ae riki ae e koaua ae e a riki ae e a vanish te tabo aio ao ko aki kona nori ani karokoa te tai aei.

E rabwa n aron are I taekinna I a rangi ni kakaitau ao N na bon kaumaka e ngae ngke e bobuaka ma e koaua bwa e a tia ni kaeka te Minita n te MELAD are e a kaeka naba ibukin te Tautaeka bwa e na iai kanga norakin aio nakon ana Environment Act are tao e nang kammwakuria ao au kantaninga bwa ti nang boutoka are e na okira arona

marina kaubwaira are ti bon taneiai ni kakarekei. Ao tao e koaua e nang korakora bwaai aika ti na maroroakini ma e koaua aki toki nanora n te kaoti aio ma kai iai moa kabaeakira iaan ara tai n taetae ao I a boutoka ana kaoti te Tia Tei ao kam bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Nikunau are e kaitaraai Hon.Tauanei Marea kabwara au bure e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain naba ae I kanakoa au maroro iaon te kaoti ae rangi n tamaroa aio ao eng I kan anga naba te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ma am taibora ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni Mauri.

E koaua I rimoa n reita naba taian kaitau are e a ti anganaki te Tia Tei ibukin tabekan te kaoti ae I taku bwa e nang tamaroa aio. Ao ngkanne Madam Speaker eng tao au abamwakoro bon teuana ngkanne te aba mai ibuakon aba ake tao e aki rekereke ma te kotiweei. Ma I bon riki n teirake Madam Speaker bwa ara abamwakoro ae Nikunau ae ngaia teuana te aba ae iai naba taian nei iai. Ao tao anne bon teuana ae kanga e bwaka nanou n ana kaoti te Tia Tei mai Beru temanna are e tabekia n te tai aio ibukin marin te aba. Ao tao anne bukina ae kanga I kan teirake iai Madam Speaker ni boutoka ana kaoti te Tia Tei mai Beru are e a tia n tabekia ao I kan kairekerekea naba ma tao marin naba ara abamwakoro ae Nikunau. Tao e ngae ngke akea te kotiweei eng tao tera ngke e noora naba riaina te Tautaeka ni marin ara nei akana i Nikunau a mwaiti naba nein ara abamwakoro ae Nikunau. Tao bon teuana nein Riiki are e nang bubura riki are e nang kabonganaaki ibukin te nei ni baneawa. Ao tera ngke e kona naba n reke aron kaokan marina bwa kanga taraan naba te nonori ke tao bon au nonori naba ae memere kanga e moanna ni kerikaaki naba marin ara nei aio kanga ai ti aki arona ngkoa are bon iai naba te naan baneawa aika a bubura tera arana ngkoa te Awatai.

Hon.Booti Nauan: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei I ti angan moa te Minita te *Point of Order* ao e nakoim te Minita am *Point of Order.*

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire ao kabwara au bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ma imwain ae I kanakoa tibwangau iaan te Ota Beba n te bong aio ao I a karabwako moa n am kairiri am tamaroa ao iaan bukinau n te Ota Beba n te bong aio ao I a kan tabekiarake bwa te Maneaba aio e nang riai ni motirawa moa ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kauring ao I a kaokia nakon te Tia Tei mai Nikunau bwa e na kabanea ana maroro ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita ae karineaki I taku ngai au *Point of Order* bwa tao iai buren au maroro ma eng e rabwa Madam Speaker ao e koaua eng n aron are I a tia n taekinna kanga I kan kairekerekea naba kainnanoan ara abamwakoro ae Nikunau n ara nei are Nein Riiki ao bon abamwakoro tabeua tera naba ana ang ate Tautaeka ni manga kaoka marina ke tao ni karikirakea riki marin ara nei aikai n aron are kanga e a mwaneweia te Tia Tei are ana kaoti aio ibukin naba kaokan ke tao karakaan riki marin aia nei are a reke man karaoan taian kotiweei. Ao ngkanne ngaira ara abamwakoro ae Nikunau ti a bubuti naba akea ara kotiweei ma ti bubuti bwa tera ngke e kona naba n reke tao n aron are I ongo iroun te Tia Tei mai Onotoa ana titiraki teuana are ngaia e karinaki naba taari n aia nei ao e a manga kaotinakoaki.

Ao tera ngkanne ngke e kona naba n reke tao iai angan naba anne ae na karaoaki nakon ara nei iaon ara abamwakoro ae Nikunau I a bubutia te Tautaeka. Ko rabwa Madam Speaker ao I boutoka ana kaoti te Tia Tei mai Beru. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa iai riki ara tai bwa are ti 15 ni miniti ao N na angan moa te Minita n te Fisheries Hon.Ribanataake Tiwau ao e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa e nang aki reke ara tai ma e rabwa bwa are ngaia e bon reke teutana te miniti. Ma e koaua bwa are bon te nimaua ni miniti ao tao imwain ae I kanakoa au maroro ao I a bon reita te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker mai irouia kaain ara abamwakoro ae Nikunau n reitaki ma raou n Tia Tei kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua e rabwa te kaoti aio Madam Speaker bwa I taku bwa e katerei kanga bwaai aika a kakawaki ae a noraki ngkai iaon te karikirake iaon te kotiweei. Tao e koaua n taai akekei e korakora kainnanon te reitaki ao I taku bwa a tia ni bane ni kabwaraaki akanne man ana itera te Kaitara. I karabwa te Kaitara ni boutokaan te kaoti aio I taku bwa e a bane n tia roko naba ana mena ao boutokaana iroun te Botaki ni Mwakuri are e tabena aio. Ao N na katurua au maroro Madam Speaker iaon ti bwaai tabeua aika a kakawaki aika ana buoka aron te iango bwa e aonga e waakinaki raoi te karikirake aio ao ni manga taraaki te itera aio. Ao e koaua ae a tia n taekinaki tabeua Madam Speaker ao iai naba bwaai tabeua ae ti kan katerei bwa tera rootakin ara aono ae te nama, te

rakai ao ara *initial* ara rakai ni uakaan ma te aba. E korakora ana urubwai te kotiweei ao te moanibwai ae ti taraia mai inanon te nama, e kona n roota maeun te naan *sea grass* ke arokan taari akana a mena inanon ara nama ao ti ataia bwa te naan kukune aika a boou ti ataia bwa te *sea grass* ti ataia bwa e nang korakora katikan te bwai ae carbon dioxide man man te *atmosphere* te *air* are ti mena iai.

Ngaia are man *sea grass* aikai ao e nan ang ibuobuoki naba ibukin te kanganga ae riki nakoira ngkai iaon te climate change. Ngaia are ma tera te kanganga ae riki angina te naan *sea grass bird* ke te naan raa ake a mena inanon te ran a tia ni bane n rootaki ibukin te kotiweei aio. E koaua a tia ni bitaki mwaingingin biribirin te aira ane e karika te kanaki nako ao e a manga tabe ni kekerake naba ana *impact climate change* e na manga waekoa riki e na korakora riki te kanaki nako man rikiraken ke rietatan taari n reitaki ma ana te bwai are e riki ke ana impact te kotiweei. Eng akanne bwaai tabeua aika a tia noraki ao I taku bwa a tia naba noria kaain te Environment ao e a bon riai ao I karabwa te Tia Tei mai Beru n noran aio bwa e a riai ni manga taraaki te itera aio bwa te bwai ae e a riai ni karaoaki.

E nang kakawaki aio bwa are ngkana tia manga karaoia ao ti kona ni manga kaoka marin te nama ma te rakai, are e nang korakora riki kainnanoana ngkai ti tabe n noora kekeraken ana urubwai te climate change e moarara riki iaon ara rakai bwa ngaia moan bwaai akana ana moan rootaki ni kekeraken te kabuebue. Ao ngkana n reitaki ma ana urubwai te kotiweei e nang korakora riki rootakin ara rakai are bon ngaia irian maeura bwa ngaia ae e karawatai ika inanon ara rakai ao ara nama ao ngkana arona bwa ana bane n rootaki aikai ao e na bon reke te kanganga nakoira. Ngaia are I karabwa te tabeka aio ao ti man ana kai ni kataratara ke ana lens te Fisheries ke te Botaki n Akawa ao e rangi ni boutoka te aekaki ni mwakuri aikai bwa e a ria ni kibarake bwa are a rawata kakaewenako aika imwaira aika a irekereke ma bibitakin kanoan bong n reitaki ma kekeraken te botanaomata ao ngaia aika a riki nakon taai aika ana roko. Ao ngaia are waaki aikai aika ana karaoaki ngkai ni manga kaukan te kotiweei aikai e nan ang ibuobuoki ibukin kaokakin marurungin ara rakai ni kona uotana ni kaitara taian kanganga ake ti na kaitara ma ngaai inanon boong ma ririki aika imwaira.

Ngaia are I a karabwa uotakin te tabeka aio ke te kaoti aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao n aron are e a tia ni butimwaia te Minita are e tabena te Environment ao I boutoka naba manga te kaoti aio

man ana itera te Botaki ni Mwakuri are e I mena iai are e tabe ma kaubwain marawa ao taari. Ko rabwa Madam Speaker ao akanne tabeua au maroro n reita aron te maroro ae n te kaoti ae kakawaki aio. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ao ibukin uarereken te tai ao ti temanna ae I kona n anganna riki imwain are e karaoa ana sum up te tia tabeka te kaoti ao N na angan te Tia Tei mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai. E nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I kan reita te maroro iaon te kaoti aio. Ao I kan moanna ma taekana ae kangai bwa ara waaki ni maeura aio a karaoaki man otara bwa tera ae raoiroi ae e aki. Ao ngkana ti noora aron karaoan bwaai aikai man te moantai ni uaa ngkai ao e bon kaota raoi bwaai ake a kakawaki ao otara n te tai arei bwa kam na noori te naan kotiweei ma I aki ataia aron te naan kotiweei ake tabeua te Tia Babaire ma I nang ataa are i Nonouti te Tia Babaire. Imwain rokora n te Auti n Tei aio ao a tia ni karaoaki tao uoua ke teniua te kotiweei ao e karaoaki n ana tai Buritan bwa are arei te kainnano. E aki nang kakawaki te aekaki ni karaki ao te aekaki n ota ae taekinaki ngkai ae te environment ae te ika ae e na aera e akia o e karaoaki anne. ma imwina te Tia Babaire ao e a manga bitaki te ota ao e a manga karaoaki ngkanne te kotiweei are iai bwangabwangana.

E a bitakin otan te aonnaba ao otara naba ao e a karaoaki arei te Tia Babaire. Tia roko ngkai te Tia Babaire tao e raoiroi riki ae karaoiroaki te buriiti. Te Tia Babaire imwain ae I toki ao I kan taekina te waaki iaon Nonouti bwa are I mena inanona ao I ataa rongorongona ao I kan moanna ni kangai bwa bon akea naba te bwai ae ti raraoma iai te Tia Babaire ni karaoan te kotiweei are i Buariki i Nonouti. Anne ae tangiria te Kauntira anne ae tangiria kaain te kaawa.

I kakoaua te Tia Babaire bwa iai temanna ke uoman ae totokoia bon ngai temanna ae I kaekaeka iai te Tia Babaire. Bwa are a taku kaain te kaawa bwa are buokaia ao e riai ni karaoaki n anga aei te Tia Babaire. Ngkai te Tia Babaire ti roko iroun te Tautaeka n te bong aio bwa e nang kakoaua ao a taekinna Minita aika uoman te Tia Babaire ao a nang buokia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire moan te bebete taekinan buokana ma ae bua man te karabakau bwa ana waakinna ni ngai ao tera ae ana karaoia tao n te ririki ae na roko. Anne ae bua bwa e moan te bebete ae ngaia ti boutokaia e bebete anne te Tia Babaire ma karaoana riki ae moan te kakawaki riki. E na waakinaki ni ngai te Botaki n Akawa ni bon ana koaua are e taekini ngkai. Akea nanoia ngkana akea te bwai ae karaoaki ao ai bon

akanne te Tia Babaire. Ao anne ae I kan taekinna te Tia Babaire akea te uneaki iaon te koaua ai karaoana ao tia angan te Tautaeka bwa e na karaoa nanon ana karaki ae taekinna te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I ataia bwa iai riki uoman aika a kan taetae n aron te Minita man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari ao te Tia Tei mai Hon.Taoaba Kaiea ma I ataia bwa kanga bon iai ara tua ae ti *half and hour* ae N na kona n *allow* ao I a kamotirawa naba te Auti imwin are I a tia ni kaongoaki ke n tuangaki bwa e a riai ni motirawa te Auti n te aoa 6. Ao ngkana I taraia I taku bwa 18 te miniti ibukin ara *sum up* e aoria ni babane raoi ana sum up te tia tabeka te kaoti ao I a bubuti ngkami bwa kam a taona nanomi tao ngkana manga iai riki angaraoina ni kaoti akana imwina kam a manga moan tabeki ami maroro ae kam riai ni kanakoi n te tai aei. Ao I a kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti e nakoim te Tia Tei mai Beru.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ni manga kaokan aio ngkanne bwa kanga n ongoraeakina are a tia n taekinna angiia Taan Tei ao I taku bwa e kakukurei aron te ongora bwa I taku bwa bon te bwai ae noraki tamaroana ao riaina bonganana n aia abamwakoro nako. Tao iai aika a rinnako inanon te kanganga aio ao I taku bwa aio te tai teuana naba ae e na manga maroroakinaki inanon au kaoti aei. E rangi n rabwa te kaoti ao I taku bwa kanga akea te bwai ae kanga N na nang taekinna bwa akea kanga taian totoko ke akea bwaai aika kanga a boou mai iai ma e nang korakora riki boutokaan karaoana ao riki tao n taetae tabeua ke ni kaoti tabeua bwa ni ngai ngkanne are kanga iangoana tia kawenea riki aio iroun te Minita kai bon te karikirake ae bobuaka ao tera aron baireana inanon te waaki tia bubuti ngaira I tabeka te kaoti n te tai aei bwa e a moanibwaiaki ngkana e reke taina ngkana e angaraoi. Tao ti aikai aika I kona n taekini ao I karabwaia ni kabane taan taetae n aron ae a tia ni boutoka te kaoti aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko a tia n sum up am kaoti ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano n aron taekana ane iaon te Ota Beba. Akana a butimwaea te kaoti ke kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao tia raoiroi moa ni kabwaraira n te tai aei ao ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 ikai ao tia motirawa moa.

Tibiika: Ao ti a kauka ara bowi n te ingabong aei n te tataro.

Te tataro

Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Taiaoka

Tibiika: Ngaia Te Leader n te Kaitara e nakoim tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan kauataoa riki ara bubuti kai ti noria n te bong aei bwa bon ti tenan titiraki naba ao tao ti na butia Tia Tei Tautaeka bwa are e a tia ni kariaia ngkoa are a kona n toka aia Ribooti ara Komete tao e aki butimwaea are ara Kaoti bwa ti atai bwa te PAC teuana mai buakon tenan Ribooti ngkai naba ti kakantaningaia ao tao ti a manga bon kawenea ara bubuti nakon te Beretitenti bwa tao teuana baenikain ngkai tao aia ribooti kain te PAC tao e rekereke ma tenan tao bebwa akana kainanoaki man ana aobiti te Tautaeka ngaia ti na bubuti bwa e nang kakawaki ngke e mena ngkai ao tao a bane naba kanoan tenan PAC *report* n tia naba n itiaki ngkai ko rabwa ti ngaia anne.

Tibiika: Te Beretitenti I anganiko bwa ko a kanakoa am maroro.

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa bwanan Te *Leader* n te Kaitara ma imwain anne ti arora moa te bwana ni kamauri nakon te Tibiika ao te Leader n te Kaitara ma Taan Tei ni kabane ao ai bon ara taan mwakuri n aran ara Uea ao kam na bane moa ni Mauri.

E koaua ti kakoaua a na manga kauring te Leader n te Kaitara riki tao kanoakin te bong aei tao ara bong aika imwaira n ara ribooti ana bong te Tautaeka n ana ribooti te PAC ao n reitaki naba ma are iai ana ribooti te *Business Committee* ae kanga otara naba e a tauraoi ti a bon tia n reitaki ma ngaia ma ane e katoka, e a tia ni katoka kanga ana kauring te Tia Babaire n te PAC tao bon iaon riki ara *Group Chat* ni ibuobuoki naba nakoia taabo ni mwakuri ake e tangiraki ana kaeka te Tautaeka ma are kanga otara Akaunti ngkai aikai are man 2000 ti aki n ana tai te Tautaeka aei ma ngaia are ti na kataia ni manga noria akanne bwa are a bon maan ae ti kataia ngkai ni manga biriakini ni karekea tenan kaeka man ana itera te Tautaeka ma tao N na bon, I ti kauringa naba te Auti aei ao tao bon te *Public Account Committee* bwa N na *Rules* ae boou ao e a kona naba ni waaki te PAC n rinanona ngkana e waereme n roko are ana kaeka te Tautaeka ma e tara kanoan te ribooti akea te bae e na rangi ni kainanoa iai ana mena te Tautaeka bwa are e a bon e a bane aron ma iai n anne n ara *rules* iaon

ane te PAC ae a kona naba te PAC ni waakina ma tao ai te kauring aei bwa e aonga n ataia naba te PAC bwa e a bon kona naba ni katokaki ana Ribooti ngkana e aki tangiraki naba kaeka te Tautaeka ngkana e nora riaina bwa e bon tau are e mena inanon te ribooti ao e rarabwa tao ti akanne buokan te kamataata.

Tibiika: Ao tao tia ni wene ana kamataata te Beretitenti ao iai riki mai iroum te Leader ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao ti teuana bwa tao teuana naba mai buakon te ribooti ane ti kantaningaia mai iroun te PAC ae tao bon kanoan riki 2019 ti ata te kangaanga ibukin taai aika nako tao bwa are tao e na bon maan ma tao anne , e a tia ni wene ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Tautaeka 2019 ma are tuai kona ni karaoa tabena ngkanne te PAC bwa iai bwaai ae kainanoi mai iroun te Tautaeka n ana rabwata aika kakaokoro ngaia bon ti te bwana ni bubuti bwa tao anne tao riki ae tao ti na taraia bwa are bon kanoan ngkai te waaki n te tai aei ma e rarabwa tao e bon kauataoa naba te bwana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ana kauring te Leader tao iaon riki te Akaunti 2019 akea anne ae roko iroun te Tia Babaire n te PAC tao ngkana e koaua bwa e a tia n toka iaon te mena ma tao a kan tuai n rinanoia kain te PAC ma akea te kauring iai ma n aron are I taku ane e ibuobuoki ane te mwakoro 65 n ara Tua bwa e bon kona naba ni waaki katokan te Akaunti ngkana e taraia te PAC bwa e bati n tau ane inanon te ribooti e aki tangiraki bwa anne ngkoa ae ti uneakinna bwa ngke ti rinanoa ara Tua ni kaetieti ae boou ao ti rinanoia bwa e aki kona n reke bwa ai manga te baereme teuana ma e anganaki te PAC te kona ni waaki ni maroroakina te ribooti ngkana e aki taninga are ana ribooti tao te *Observation* man tao te *Board* ke tao man te Tautaeka e aki bwa e a kona ni waaki ngkana e taku bwa e bati n tau are e tauraoi inanon te ribooti ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa kam a bon e auaia ni mataata ami itera aika uoua ao e kakawaki bwa ti nang waaki nakon ara bwai are iaon ara Ota bebwa.

Kiraaka: Titiraki ma kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki ae wene imatara n ara Ota bebwa n te ingabong aei bon te titiraki ae na tabekaki iroun te Tia Tei mai Teraina ae karineaki Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki, Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri Ibukia Aine Te

roronrikirake Takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim Tia Tei.

TE KAINIBAIRE IBUKIA KARA AKE A TUAI MAN BWAKA AIA BACKPAY IBUKIN TE RIRIKI 2020

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao ti a bon moana man te Kamauri n reitai ma kain au abamwakoro ae Teraina ni kamauri ngkami ni kabane Te Beretitenti ma Kaebineti, Te Tibiika ma kain am aobiti, Taan Tei ni kabane are raora man te Kaitara kam na bane ni mauri n ana Tangira Te Uea.

E koaua e rabwa Madam Speaker ao au titiraki n te moan ingabong aio ae nambwana 114 e kangai taekana

"E butiaki te Tautaeka bwa e kona ni katerea ana kabanea ni babaire ibukia Kaara ake a tuai man bwaka aia Backpay ibukin te ririki 2020" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na kanakoa naba te kaeka ai tibwa te moan titiraki te ingabong aio , I a kan reitai ma kain au abamwakoro ae Aranuka ni ira te kamauri ae mwaitoro n te ingabong aio kam na bane ni mauri ao aio ngkanne te kaeka.

"E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Teraina n ana titiraki ao aio kaekana, ni kaineti ma te Tua iaon Te Mwane ni Kara ao I kukurei n taekinna bwa a tia ni buokaki Kara ake a bon riai n reke irouia te Backpay ibukin 2020 ni kaineti ma te kataumwane" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ao buokan au titiraki ngkanne bwa kanga n tein ana kaeka te Minita ao bon iai te Tua ibukin te *Backpay* ibukin aia Mwane Kara.

E kona n ti kamataata teuana Te Minita kanga tera te Tua anne bwa iai n aron au titiraki aio iai Kara ae a tuai man bwaka aia *Backpay* man 2020 ao tera te Tua ane a reke iai, e kona ni kamataata Te Minita taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa te kamataata tao ibukin kamataatan riki te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa ian ara Tua ngkai ao kanga ngkana iai tinetine aika *apply* inanon 2021 ao iai n ara Tua ngkai ae kona ni *backpay* 1 te ririki are nanona bwa ara kantaninga a bane ni kona ni buokaki Kara ake a tinetine inanon 2020 bwa are angkoa ngkekei ngkoa iai te *Policy* are angkoa iai te *due date line* kanga

ngkoa ngkana a rimwi ao a kona ngkanne n aki reke irouia te *backpay* are 2020 ma ngke ti a manga kabaitia ara Tua ao ngkanne iai naba inanon ara Tua are a kona n anganaki n okirikaki 1 te ririiki ngaia are ara kantaninga ngkai bwa a bane n riai ni itiaki Kara ngkana iai aia tinetine n taai akane tao n riki 2020 ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rabwa te Minita Madam Speaker ao e koaua e rangi ni mataata raoi n ana kabwarabwara ao eang I ti kan kaotia bwa e kaan uangaun Kara man au abamwakoro ae tuai man reke aia *backpay* man 2020 ma kanga n otau n ana kabwarabwara Te Minita nanona tao tia kona ni waaki bwa eang oin aki reken aia mwane Kara aikai bwa tabeman aki tauraoi aia bong ni bung n tai are e waakinaki iai te *Backpay* bon iai aia bong ni bung ma a manga taku kain ke tao bon te mangaongao irouia Taan Mwakuri ao n ana aobiti Te Minita ma ngkana e koaua n aron ae e a tia n taekinna Te Minita aio nanona tao ti a kona ngkanne ni waaki ni buokia ara Kara aikai ma kain ana aobiti ngkana e kona ni kamataata anne Te Minita taiaoka bwa nakai I taku bwa a bon ira tera, a bon kauia ma tao iai tabeman ae a *late* aki naba *late* Ma e waereme man tenan aobiti aron mwin kakoauan are aia bong ni bung ma ngkan e kona ni kamatata Te Minita bwa tao ti a waaki ma ara Kara aikai ao e bati n rabwa Te Minita e rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ni kan kamatata ao e koaua I taku bwa e na akea te kangaanga n aron otara ngkai n irouai Kara kai ti koaua bwa Kara ti a tia ni karaua ni mwaneia raoi n ara Tua ian te kantaninga are a na akea tao manga tinetine ake a na kantaningaki bwa a na reke nakoia, ma ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao iai te ribooti ae I matau ibukin Teraina ao iai tengaun ma itiman te *outstanding* 2020 ae a tia ni *clear* ngkai ao a tibwa nako inanon Eberi te DW ae namwbwana are 106/03/22 ibukia akana tengaun ma itiman ngkana tao e tuai n reke aio iroun te Tia Tei karineaki ti a kai ibuobuoki n anganna e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Nantongo Timeon: Ai bon te kabwarabwara nakon Te Minita ao e koaua bwa tao bon akana e taekini n ana mwaiti anne kanga bon ngaia ae biriakini ibukin aki reken aia mwane ao e rabwa ae a bon ongo ngkai tao nake a mwaneweaki Kara ake a mwaneweaki n aio ao kam a bon ongo bwa ngkana e aki reke ami

mwane ao tia bon iango aroia nake ngkana ti oki ao e a bon tia n taku Te Minita bwa e a tia nako te DW ao e bati n rabwa Te Minita ao e tekeraoi Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki eang ti nang kaungaia Kara ake iai aia kangaanga a kona n reitaki nakon aia Tia Tei ao a nakon ara aobiti e kakawaki te ara bwa ti aonga ni kona n *trace* raoi bwa tera ae riki iroun temanna ma temanna ao ti kona ngkanne ni kakaea buokana n te tai ae waekoa ao e rabwa riki te Tia Tei mai Teraina ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaeaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin te Enuaromenta Aba ao karikirakean Te Ununiki Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Tia Tei.

TE KAMAEKA NI KAMWAAWA IAON TABUAERAN

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika I kaitaua moa te ingabong aio tia kamaurira iai kam na bane ni mauri.

Iaon te Ota bebwa ao iai au titiraki ane nambwana 157 ae kangai taekana.

"A teimatoa nanoia kain Tabuaeran ni kantaninga waakin te kamaeka ni kamwawa are e taekinaki ni bowin te auti ao e na waakinaki inanon 2022. I kan butia te Tautaeka bwa e na waaki n ningai iaon te kamaeka ni kamwawa" Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai ai tibwa ara taetae n te ingabong aio ao ti a bon reita tenan bwana ni kamauri , I a reitai ma tariu ae Tia Tei Hon. Moannata Ientaake ao kain abara ae Marakei n reitaki ma au *Ministry* ni kamaura moa tei Tabuaeran ao ni kamaura naba te auti aio , aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka.

"I kukurei n taekinna bwa ae bon waaki naba ngkai te mwakuri ni baronga iaon te kamaeka ae boou iaon Tabuaeran ma Teraina bon iai rimwin te waaki ni baronga teutana ni rekereke ma kangangan te mwamwananga ni kaineti ma butinakon te Aoraki ae te Covid19. Iai te katautau bwa e na tauraoi au tiim ni mwananga nakon Tabuaeran ao Teraina inanon te ririki aio ibukin mwakurian baronga riki tabeua" Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a kaitau Te Minita n aron ana kaeka bwa I taku bwa e nang reke te raunanon ngkai bwa e nang waaki te mwananga ao I ti kan kawene reitan te titiraki ni kangai bwa ao inanon te kamaeka aio ae te kamaeka ni kamwawa kanga tera boon te riiti ke te kamaeka aio e na bon tiku naba n arona are te 1000 ke e na kakabwakaki ni katoa ririki ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki reitan buokan te titiraki ao e koaua ibukin te *rate* ngkanne ae tao ti a manga bon kanoan naba te baronga aio inanon te waaki bwa ngaia kanoan te *Guildlines* are ti kabutia ni katabwaninna iaon mwananga ao tia noria ngkanne bwa tera ngkanne aron te *rate* iai e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: Kai tao e manga akea au titiraki te Tibiika ngaia ti a katikua nakon tain tian te babaronga ao ti a kakaitau riki ao ti a tauraoi ni butimwaea am tiim tao n te tai are a roko iai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa Madam Speaker ao a rangi n rabwa Taan Tei man Te Aono n Raina ao Tabuaeran ao Teraina n aia tauraoi ni butimwaea ara tiim ao kai are e bon arona arei ti a kakaitau ao ti tauraoi naba n nora butimwaeakira irouia bwa tera aron butimwaeakira irouia ti a kakarabwarabwa n anne ti a kakaitau are bon irian te butimwai manga te uakenakena naba n oki kam rabwa ara Taan Tei are ieta ngkami.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki, Te Minita Ibukin aia botaki ni mwakuri Aine , Te roronrikirake, Takakaro kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

KABWAKAAN AIA MWANE KAARA AKE A MOTIRAWA IMWAIN BWAKAN AIA MWANE

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa riki Madam Speaker ao manga bon te kauoua riki ni kamauri mai Teraina kam na bane riki ni mauri

Ao e koaua e kangai ngkanne au titiraki ae 119 iaon te bebwa Madam Speaker.

“E kona te Tautaeka n nora riain kabwakan aia Mwane Kara ake aki ooa bwakan aia mwane bwa a

motirawa naba imwain bwakan aia mwane nakoia aia utu ake a tabeakinia imwain motirawaia" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te titiraki ao aio ngkanne kaekana.

"E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Teraina n ana titiraki ao aio kaekana, I kukurei n taekinna bwa bon anne ae waaki inanona ngkai au botaki ni mwakuri" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker e rangi ni rarabwa n ana kaeka ao eang oin naba tabekan te titiraki aio bwa iai ngkanne kain naba au abamwakoro ae Teraina ae inanon aia tai ngkoa ni kakantaninga aia mwane are e na riai nib waka ngke a maiu ao a motirawa ao aikoa kauia bwakan aia mwane bwa e a tibwa bwaka imwin motirawaia.

Ngkanne iai kain abaia are a tiku imwia ao a nako ni bubuti karekean te mwane aio ma aki kona n anganaki ngaia are kanga te bubuti ngkanne anne bwa tima e kaitara ngkanne ma ae e taekinna Te Minita tera angan ae na kona n reke iai aia mwane irouai buuia ke kainabaia naake a tia ni motirawa bwa inanon motirawaia kara aikai ao are e koaua are aia utu ake a tiku imwia inanon motirawaia ao a kabanemwane bwa a onimaki bwa aia mwane kara ake a motirawa ake a kona ni kabonganai tao ibukin te taoatama ibukin te kabanemwane ibukin ma te kananokawaki bwa ngke e a roko te mwane ao a nako nakon te Tia mwane n anaa aia mwane ao aikoa kona n anganaki e a tia ni kaokaki tao nakon te *Finance* ke tao nakea ao e tuai man reke irouia ni uaa te tai aio ti a bubutia Te Minita tera riki ana ibuobuoki n aei tao ngkana e na manga bon reke naba angana tao ti a manga waaki naba ma ngaia n ana aobiti ke tera arona iroun Te Minita e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki iaon te kangaanga aio ao I taku bwa e koaua ngkana e kataia otau iai Kara ake a tia n rereke aia mwane ma a kabunibwai ma ao ngkanne e aki reke nakoia bwa are akea rabwataia ma tao ian ara kainibaire ibukin anakin te mwane ni kara ao ti kaunga are angkoa ana kona tao e na bowiakaki e aonga n ae e na bon *sure* raoi bwa antai raoi are e na bon roko n anaia ian te kantaningaki ae akea kanga te aomata are bon ngaia are bon ngaia are e na reke nakoia bwa are e a tia ni boa, ngaia are angkoa n te tai aio ti katikua nakon te bowi ma te bowi

are tao e bon kona naba ni karaokai i buki are kam a bon ti kona naba n butia tao te *Court clerk* ma te Tia Moti are tao iai te miniti ae uarereke are a ti kona n *stamp* nna n te bowi bwa bon te unaine aio bon buna aio ao e na bon ananaia ao ngkane ngkana tao boo taint e bwakamwane a roko aia *DW* ke tao ngkai ngkana ti kona ni kanakoi tenan *DW* ngkana a tia aron akanne kam a tibwa kona n anai mwane ian kanga te miniti ke te bebwa ni kakoaua ma te bowi ngkana e kona ni ibuobuoki anne te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ao e koaua eang I taku bwa anne tao bon tuan anne te mwane ma e koaua bon tabetai I taku bwa n tabetai ti bon kabongana ara *Common sense* ngaira Taan mwakuri bwa are ae te keiti ae I mena aio Madam Speaker bwa bon te tanga ae akea natia a roko i Teraina ao a bon tiku bwa bon te tanga ae tao iraman natia e uarereke ma ngke e a motirawa teuare te mwanne ao e a kua ni kariaria ana mwane inanon maiuna ma e waereme n rokon ana mwane kara aio ma ngke e kabuanibwai naba ao buuna, e a nako ni bubuti bwa e na ana te mwane kanga bon akea riki a bon kakoaua naba kain te e abamwakoro bwa e aki kona n tangitang te mena bwa are e a mate tao antina ngkane e nang oki n tangitang ngkana arona bwa e bua ana mane ma eang kanga e rabwa Te Minita ti a karaoa anne ao eang are tao a bon ongo naba nake a i rekereke ma aio ao waekoa n reitaki ma te kabowi ni karekea te kakoaua ao e rabwa Te Minita I taku bwa ai akea riki au titiraki Madam Speaker ao e bati n rabwa Te Minita n ana kamataata ao eang e na tekeraoi Te Minita ngkai ao n aki toki ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Te Tia Babaire ao e rabwa riki boukan te titiraki ao e rabwa riki ana katekeraoi te Tia Tei ae karineaki e koaua ti bon kabwara bure ngkana arona bwa anne teina n te tai aio kioina ngkai a taku bwa kanga ti ongongo bwa a rarawa tenan *cases* aika kona n reke aika kona n reke a manga uneaki nati bwa eaera kam anganna neiei ao bon ngaira naba ae na riai n tibwaki ngkana ngaia ngaia kanga bon anne kanga bon tuan te mwane teutana tao e na bon koaua e na kona ni matoa ma ara kantaninga a bon kona ni ibuobuoki Taan Mwakuri iaon aba iai akana a bon kinaia ao tao Te *Court Clerk* ikekei e a kona naba n *witness* n te tai arei ao n *onside* I taku bwa a na kona n *solve* akanne ma e aoria bwa tia bon katikua nakoia ara Taan Mwakuri ngkana a kona n ongo aio ti a kawenea bwa te kaoriori nakoia bwa a kataia ni ibuobuoki ni itera akana

a taku bwa bon iai riaia ni kona ni kibaria ni ibuobuoki n te tai ae waekoa ao ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa ai e a bon akea buokan ana titiraki Tia Tei ao ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaeaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

TUKAKIA AOMATA NI KANAKOI AIA KATANOATA IBUKIA AIA KARA AKE A MATE N TE COVID19

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire n te ingabong aio ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana.

"A tukaki koraki ake a toki mauia aia koraki ke aia kara man te Covid19 ni katanoata bukin tokin mauia aia Aoraki ke aia kara man te Covid19 ni bwanan Kiribati. Tera bukin te babaire aei" Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te tai aei bwa ti a manga kona ni kaekai titiraki n te ingabong ae Tamaroa aei ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim Tibiika, Te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane n raonaki ma taan ongora ao I a tei naba ibukia kain au abamwakoro ao kain au *Ministry* kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria

"Akea atakin ae iai totokoia aomata ni kanakoa aia katanoata ni kaineti ma motirawan aia Aoraki ke aia Kara man te Covid19 ni bwanan Kiribati" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire.

Tia Babaire I rimoa n anga te kakaitau nakon Te Minita ae karineaki n ana kaeka I ataia te Tia Babaire ae Te Minita aio e barekai e angang eang ao ngkana e kaekai titiraki a bon kabakaki raoi nanoia te Tia Babaire.

Tia Babaire n te tai aio I nanokawaki n te kaeka ae I anganaki e aki kaeka au titiraki bwa au titiraki Tia Babaire I aki titiraki ni kangai iai atakin te babaire ke iai atakina ma au titiraki tera bukin totokon katanoata te Tia Babaire ao n tein ana kaeka te Minita te Tia Babaire ane te moan e taetae ni Kiribati akea atakin nanona titabo ma e katereaki te koaua are totokoaki katanoata man bwanan Kiribati ibukia koraki ake a mate aia

koraki man te *Covid19* te Tia Babaire aio nanon te kaeka aio te Tia Babaire, Tia Babaire a bon ongora ngkai kain bwanan Kiribati a bon ongora naba te koraki ake ngaira naba ara utu are ti ribaki ni katanoata ni kaota bukin mateia ara koraki man te *Covid19* ma te Tia Babaire ana kaeka Te Minita n taetae ni imatang titabo ma e a manga kakubanakoai ao n taetae ni imatang te Tia Babaire titabo ma e manga bon kaotia bwa iai aia atatai n te babaire aio ma e aki *official* e aki bwai ao ngaia te Tia Babaire e a kuri okoro te taetae ni imatang ma te taetae ni Kiribati ,te taetae ni Kiribati akea te atatai te taetae akea te atatai ae *official* .

Tia Babaire I kan katurua au titiraki Tia Babaire bwa I aki tabe ma te *official* ke te *unofficial* te Tia Babaire I kan ataia bwa tera bukin te babaire are tao e aki *official* te Tia Babaire ma irouia kain bwanan Kiribati e bon bwai tiaki teuana te bwai ae a kaoka te katanoata aio te Tia Babaire tiaki teuana te tai koraki ni kabane ake a mwananga ma aia katanoata ngaira naba te Tia Babaire ibukia ara koraki ma ara koraki ma ara utu ake a mate man te *Covid19* a bane ni katokaki ko rabwa te Tia Babaire I kan ongora te Tia Babaire tera te *unofficial Knowledge* tera te *unofficial* mena ae a taekinna te Tia Babaire ao te *unofficial knowledge* tera te *unofficial knowledge* ae taekinna ikai Te Minita ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei mai Kuria ni boutokan ana titiraki ao I karabwa riki n ana moan *statement* bwa kanga e manga karangai Te Minita ngai ae tao I aera e rabwa ko rabwa n am nonori ao ti na kekeiaki n tibwangana ae ti anganaki mai iroun te botannaomata ao Te Uea.

E koaua tao te *official* bwa are bwaai ni kabane ake ti uotimai Madam Speaker tenan *official* akea tenan rongorongo man bukarere ae ti a uoti mai naba ikai ngaia are N na katurua nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria akea atakin te rongorongo anne I karao te kakae bwa ti aki manrerei n ara kaekae ngkana ti uotimai nakon te Auti, ti karaora ara kakae nakoia ara Taan Mwakuri kain te *Frontline* kain te *front desk* akea te rongorongo ae ataki irouia ao ngkanne I a titirakina ngkanne te Tia Tei ae karineaki bwa mai iaa ana rongorongo anne e *official* ke tao bon te rongorongo ae ribukarere ao e a uotiamai bwa are e aki ataki man ara mataroa e a rin mai iaa ana titiraki anne e a rin mai iaa ana aomata akana a taku akanne tao bon tia n ongora n aki akaka ao e a uotiamai ngaia are ti na katuruturua e *official* bwaai aika roko ikai a *official* ao anne au *statement* are I katerea e *official* te bae I taekinna ao ngkana iai am ara akanne ao anganira bwa ti na kakaea bwa are ngkai rongorongona ae ti

kakaea ti karuoa rikaki, ti mwakuria rikaki ni karokoa kain te *Front Desk* ao ai antai ngkane ae nang butimwaea te rongorongo bwa aki ataia kain ara *Front Desk* tao e anganaki te *security* itininanikun te mwakuri ke e kanga .

Ti bane ni ikoti rongorongo ti karaoa ara mwakuri Madam Speaker ao ara kaeka ake ti uotimai aki bakatae a *real* ao a *factual* ao a *official* ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ae a bon kakauongo te utu, utu Tia Babaire ake a totokoaki aia katanoata Tia Babaire I kan ongora riki tera te *unofficial knowledge* ae iroun Te Minita tera te rongorongo ae ataia ae e aki *official* ibukin tukakin katanoata aikai ke tao e bure ara rairai n taetae ni matang , e bure ana rairai n taetae ni matang ke tera ae nanonna n ana rairai ni imatang aei bwa are iai nanon taian karaki te Tia Babaire ngaia I kan ongora iroun Te Minita te Tia Babaire.

Tia Babaire moan te kakawaki ao I riki n titiraki aio Tia Babaire ibukina bwa kain Kiribati a tuangaki bwa e tiritiri te Aoraki aei ao moan te kakawaki bwa ana ataa tiritirina ngke a kaongoaki n te katanoata bwa e a manga mate naba aio man te Aoraki ae te *Covid19* bwa ngkana ko kabarae mai irouia a na aki ata kakamakun te Aoraki aei ngaia anne bukin ae ti kubanako ngke tia manga totokoaki Tia Babaire bwa ti na aki anga ara titiraki n aron aikai te Tia Babaire ngaia I a manga butia riki Te Minita bwa are uoua aekakin am kaeka ae ko anga n taetae ni matang ao taetae ni Kiribati terana ae ko nanonna n am kaeka ae *unofficial knowledge* e aki bwai te Tia Babaire aio e kairua mai raira n taetae ni matang aio bwa ngkana e kairua te Tia Babaire manga iai au kabanea n titiraki iaona ti a karaua moa nanon te taeka aio, titabo ma koaki ataia n taetae ni Kiribati ae iai te katanoata ae totokoaki n taetae ni matang iai ma e aki *official* anne tera ko ataia ae e aki *official* te Tia Babaire ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ti a manga kaborakau iaon te *official* ao te *non-official* ngke bon oin raoi te titiraki N na katurua raoi te titiraki oin te titiraki, te katanoata ae nikiraki n te BPA ma ti buraokinna anne raoi te *point* ao ngkai ti a manga kataia ni karea ao e koaua taan takakaro ma te taeka naakai ma te *official* ao te *nonofficial* tiaki te *point* ae ti na uneakinna ikai ma te *point* bwa e aera ngke kam buraokina te katanoata are roko mai irouia te botannaomata anne raoi te titiraki Madam Speaker ao N na butiko bwa ti nang aki kabanea ara tai n te

official ao te *nonofficial* bwa tiaki anne te titiraki ae ti na kabanea ara tai iai, te ongora N na kaokia riki akea atakin te rongorongo ae karokoaki n te BPA ao N na kaewenakoa te Tia Tei uotarake am aomata ane ko tao ko a kaman iraorao nakoiu ni kaotia nakoiu bwa antai bwa ngkai ti karaoa te kakaei rongorongo ao kai akea ao e a nako mai iaa ami rongorongo ane ko a bo n tia n ruamwina nakon te BPA ma e bon koaua bwa e aki butimwaeaki ami rongorongo anne ngaira are tao bon ngaia ana rongorongo ae e aki *official* bwa ai bon rongorongo naba e karekerekei tao man te tabo teuana man te tabo ao e a uoti nakon Te Auti ni Maungatabu ai kananokawakira aei imwain ae ko karaoa am titiraki kona riai kona bon karaoa am keniken kona karaoa am *research* bwa e bon koaua e *factual* ma titiraki aio ke e aki ngaia are I karautaeka akea atakina ao I rangi n tauraoi bwa ngai I rangi n *serious* n te titiraki aei n te ingabong naba aio I a manga kanakoa naba au *instruction bold people* nakoia ake inano bwa a na bon kakoaua bwa iai te titiraki ae roko n te *Front Desk* tao e aki ataia te CEO e aki te *Chairman* ma ana nako n ruorikaki nakon te *Desk* , te *information* ae imatau ae roko ae roko aei akea bon akea ae ataia nakai ao ngkanne e a nako mai iaa te rongorongo I a manga bon kaokia nakon te Tia Tei e nako mai iaa am rongorongo ane te bae e a bon tia n roko n te BPA ke tao kam katautau kam katautau bwa kam na karokoa n te BPA ma kam a bon *assume* naba kam a katautau naba bwa e na buraokinai n te tokin te tai ma ibukin te rongorongo kain Kiribati iai ana katanoata te Tautaeka ni katoa bong ana *official notice* nakon te botannaomata.

Ai temanna ngkai ae motirawa man te *Covid19* te bong are imwina imwina ai teniman ai iraman ni karokoa te ngaun ma teniman are ti a roko iai e aki karabaki te rongorongo aei ma te Tautaeka e *transparent* aei ao tera ngkane ae kanga e a buraokinaki bwa ti na aki kakaoti Madam Speaker I taku bwa e kairua te rongorongo aei, N na kaoka te rongorongo e kairua am *submission* te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria ao karaua raoi karaoa am ukeuke imwain ae ko uotiamai nakon te Auti ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire kabonganan te te taeka te Tia Babaire ao te koraki aikai Tia Babaire imatang koraki aika atai nanon taian karaki ao n tabetai ko taetae n te bwai teuana ma e oti kewem man te rongorongo are teuana ao anne Tia Babaire n tabetai moan te kakawaki nanon karaki aika ti kabonganai te Tia Babaire titabo ma bon iai te rongorongo ae kam atai

ma eaki *official* te Tia Babaire e aoria N na waakinako te Tia Babaire.
Tia Babaire e taetae Te Minita ae karineaki ao N na manga bon kangai Tia Babaire bwa n tokin te tai ti na mwananga ao ti bon kona ni karekei koauan aikai te Tia Babaire bwa ana bon roko utu ake a nako ni katanoata ma ara koraki naba Tia Babaire ake a mwananga bwa ana katanoata ao tuangakia ti na aki katanoata aio bwa a rawa n toki buroia kara ngkana a ongo ae mate aia Aoraki , mate kara man te Aoraki ae te *Covid19* aio banaia kain bwanan Kiribati. Tia Babaire e na karaua nanona Te Minita bwa ana ware te Beretitenti are kakaotinakoa ni katoa bong man ana aobiti ibukin mwaitia aika Aoraki n te *Covid19* ao mwaitia aika mate e bon ataia te Beretitenti bwa are e bon kairua ao e anganga ae ai tibwa 2 tabun te ngaa ae a tia n Aoraki ngkai ma bon te koaua anne kai a bane kain Tarawa Teinainano ma Betio n tia n Aoraki ao ngkanne iroumi te Tia Babaire Tia Babaire N na kaeka bwa are a taku bwa kakanakoa te rongorongo ngaia are, akana a tia n Aoraki akana kam taui mwia ti ake n te onaoraki ke tabeman ma e a kakoaua Tarawa Teinainano ma Betio a bane tia n Aoraki ai 10 tabun tengaa.

Tia Babaire ibukin te mate te Tia Babaire kam ti kanakoi mwaitia ake a mate n te onaoraki ma ake aki mate n te onaoraki bwa a tuangaki tiku ikanne bwa akea ae reke iroumi te Aoraki aei ao mate naba kam taui mwia, kam aki ao anne Tia Babaire ae ti aki kaota te koaua nakoia kain Kiribati ni mwaitin te Aoraki ao ni mwaitin te mate ao tia mwananga bwa ti na katanoata ara mate bwa e mate man te *Covid19* ko totokoia bwa rimwi a toki buroia te koraki te Tia Babaire

E aoria te Tia Babaire ao ngkanne buokan au titiraki Tia Babaire I kaotia bwa e kananokawaki ngkana te koaua ae kam totokoa te katanoata ibukina bwa a rawa n toki buroia Kara ao am ware ae ko anga te Beretitenti ni bwanan Kiribati n ami *notice* e kairua ao kam ataia bwa e kairua, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire ko rabwa ao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao N na bubutiko bwa kona tuanga moa bwa e a buta are ana taeka are e a oti kewera ngkana I buta ana taeka anne ao I a manga reitanako au kaeka ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei mai Kuria I a butiko bwa ko a buta am taeka are te kewe

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire iai te *context* are I taekinna n tabetai ngkana e bibitaki am karaki e kona n oti kewem iai, akea ae I taekinna Te Minita e kewe ma I taekinna te

rongorongo Tia Babaire aika uoua bwa ngkana e *general* are I taekinna I kangai ngkana ko taekinna te bwai teuana ikai ao ko a manga taekinna n are imwina e kona n oti kewem iai e Tia Babaire I aki waea Te Minita I taekina aron te waaki te Tia Babaire ngkana e taku Te Minita bwa I waeia n au rongorongo anne bwa I aranna bwa te tia kewe I kabwara bure n anne te Tia Babaire ma bon tiaki anne nanon au maroro te Tia Babaire I ti taekinna e kona n oti kewem bon man am rongorongo ao ngkana arona bwa e taku Te Minita bwa I kakewe iai I kabwara bure iai Te Minita ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Euara Te Minita ko kukurei kai e a kabwara bure nakoim ibukin ana taeka are te kewe.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ao I butimwaia bwa are e koaua bwa are bon te taeka aio e aki *parliamentary* ma are ti bane n ataia kabonganan te taeka ae te kewe e aikoa butimwaeaki ao anne are I *point of order* ngkana tao tiaki nakoiu ma are kamanenan te taeka aei n te Auti ni Maungatabu e a tia ni katabuaki iaon ara Tua ni Kaetieti ngaia are anne ti na riai ni kakauring iai Madam Speaker ao e raoiroi e rabwa e bwa e a tia ni iraorao iai Tia Tei ao e koaua I nang karinea bwanan te Tia Tei a nang rawata a na *statement* ae nang kaineiti ma te *Covid19* are e rangi ni korakora tera ngke e bon karauaki ni katukaki akanne bwa tain maroroakinana n te kaoti ae imwaira n te *Covid19* ma ngkai kanga e a rabunaki ana titiraki are bon nnen raoi ana titiraki are kangai e buraokinaki.

N na kaokia riki te titiraki e kangai e aera kai e a buraokinaki aia katanoata kain Kiribati are e na a nakon te BPA bwa a na kaotaki bukin mateia bwa a *Covid19* ngaia are I katuruturua n au kaeka bwa bon akea te tai teuana ae e a tia n roko botannaomata n te BPA n buraokinaki man te BPA akea bwa are I karaoa te kakaei rongorongo bwa tiaki n are I a bon tekateka naba n akea te bae I karaoia bwa I kakaei rongorongo bwa are ti na uotarake te rongorongo nakon Kiribati ae koaua man Oioi ao anne bukina ae I nang taekina Madam Speaker ngaia are I rangi ni karautaeka nakon te Tia Tei ao ngke tao bon nanona bwa e bon kan buokia ana botannaomata e aera e aki reitaki naba nakoira ni kangai Te Minita ko ataia kain te BPA a totokoa aia a totokoa aia katanoata ko ataa anne ko tao ko aki bwa are e na uotiamai bwa ngai te *responsible minister* ngke tao arona bwa e bon koaua bwa e bon kan irantangaia ana botannaomata ao e aera e a tataninga ai iraua bwa mate akanne a nang maan tao ai iraua te wiiki n nako e aera e aki kaman reitaki naba nakoiu n te tai arei n tareboniai ke tao ni kawara au aobiti ke tao ni *email* nakoiu ma ae te iraorao ni kangai bwa are ti bane ni beku

ibukin ara botannaomata ma ngkai angkoa tia uotiamai ngkai bwa ti nang karebwetaua ae ai teniua te wiiki ke aia aua imwin te kabanea ni mate irou kanga e aki nang oioi te kan ibuobuoki aekakina aei ae ti kan takaruaean te bwai teuana ae iai aana ti na *politicides* tenan baika aika ti toro baika a kona n *solve on the floor* n te tai naba are e riki iai.

Ngaia are N na bubuti ai bon bwanau naba nakoia Taan Tei ni kabane ngkna iai baika a rekereke ma au *ministry* ma aia *Ministry* taan Minita ngai temanna Te Minita ae uki au Mataroa n taai nako 24 te aoa 7 te bong tareboniai kawarai tera riki te *chat* are ai te reitaki ngkai iaon te *technology* ae te tarebon ngaia are ti tauraoi ni ibuobuoki bwa are ti teuana tabera e ngae ngke kam mena n te *side* are teuana ngaira ti mena n te *side* ae teuana tabera ti bane ni boraoi iai ti na buokia ara botannaomata anne raoi te *bottom line* ma ti nang aki nakomai n raa baika a uarereke ae kona n *solve on the floor* e kabanea te tai ma e rabwa e rabwa aikai tabera ti na kakaei nako ma e rabwa kaotakin kanga bannan te BPA ae kakawaki a bon ongo au Taan Mwakuri te bae e nang kakawaki buokan te botannaomata ti aki mwakuri ibukin te mwane ti na mwakuri ibukin te botannaomata ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: E a bon bane buokan titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao are ai bon ara kabanea ni bong aio bwa are ningabong kanga butimwaean te *Easter* ao I a reita riki te bwana ni kakamauri man abamwakoro ae Onotoa moa mai iroun ara bwabwaro ao ai bon kain Onotoa ake iaon Onotoa ao bon kain Onotoa naba ake a mena itinanikun Onotoa n reitaki ma taan ongora kam na bane ni mauri.

Imwain ae I tabeka au titiraki Madam Speaker ao tao N na ti kaeta moa ae kanga te taetae ni Kiribati are te kaubure bwa are te kaubure rairana n taetae ni matang te *warden village* ma ni kaineti ma au titiraki n taetae ni matang kanga e bon kaineti ma te *special constable* ngkana e kukurei iai te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoiraoi tabeka am titiraki Tia Tei.

KAINNANOAN ANA KAUBURE ONOTOA IBUKIN TE KAAWA AE KAKAWA

Hon. Taiaki Irata: Ngaia e rabwa ao e kangai ngkane taekan au titiraki

"Ana Special Onotoa n te kawa ae Kakawa e tuai man reke onean mwin n te tai ae maan. E kona Te Minita ae rine n rinanona kateirakean te Special n te kawa ae Kakawa" Ko rabwa.

Tibiika: Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Onotoa ae karineaki.

"Te Tia Babaire ae ko rine e tauraoi te Ikotaki ni Bureitiman ni karaoa te kateirake ibukin onean mwin te Special Constable man te kawa teuana iaon Onotoa ngkana iai ae e a tia ni kerikaki man tuai n oneaki mwina ao e rabwa."

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taiaki Irata: Ao I karabwa te Beretitenti ae karineaki n aron ana kaeka ao I taku bwa kanga e bon tobwa naba au tabeka aio ma ngkai e a tia ni butimwaia are kanga e na manga rinanoaki iroun te Ikotaki ni Bureitiman are tao e mena iana tao tenan *Village Wardens* ma tenan *Special Constables* ngkanne eang n aron are kanga ongora man te Kauntira ao ngkai Onotoa ae bwanin ao iai n ana *ward* aika 10 ao iai tengun tenan *Special Constables* ao waniman tenan *Village wardens* ke tenan kaubure ao I ataia bwa n aron are kanga I kaongoaki bwa kanga bon uoua ni kawa naba aika a tuai ke a maan n aki reke aia *Special Constable* teuana bon Tabuarorae n reitaki naba ma are kanga I bon tabekia are kanga ibukin te kawa ae Kakawa nanona ngkanne aikanne ngkane *Special Constables* aika kanga a bon maan n aki reke kanga aia *Special Constables* ni kawa aikanne ngaia are ti noria bwa ni katoa *ward* ao a bane n toa aia *Special Constable* kawa aikanne Minita aia *Village warden* ke aia kaubure ae bon ti aikane ngkane ae kanga akea ngkai n tuai man teirake *Special Constable* iaon Tabuarorae ao Kakawa ngaia are tera ngke e nora riaina naba tao te Beretitenti ma ana botaki ni mwakuri ae te Ikotaki ni Bureitiman n nora naba kanga tenan bwangabwanga n tenan kawa ake kanga a tuai n reke aia *Special Constable* Tabuarorae ao Kakawa ngkana e a rinanoaki naba ni boutokan au titiraki aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua iai riki tao te kawa teuana ae Tabuarorae ma te kaeka ane e oti iroun ibukin Kakawa ane e bon tiku irouia ana kaeka te tabo ni Bureitiman ni kaineti ma e na bon karaoa te kateirake ni kaineti ma tenan kainibaire akana a tia wene ma e na teretere n aron ngkai ae a uneakinna naba kain aon abamwakoro e na

teretere bwa te kateirakean te *Special Constable* e aki airiri ma te *Ward* anne ae na teretere n aron are I tia naba ni kaekaeka nakoia Taan Tei ake a bubuti karakan aia *special* bwa bukin ae uoua te *ward* n teuana te kawa ao temanna te *Special* anne ngkanne ae na bon tiku n arona ngkana bon iai kainanoan te raka ao iai kawaina ngkanne ngaia are e bon kaekaki aei n ana kaeka te botaki ni Buretiman ma are e na bon kaineti ma te kainibaire ngaia are e na nora ngkanne kainanoan ana mena te kawa ae Kakawa ngkana e bon rinanon te kainibaire akea te kangaanga bwa are na kateirakeaki onean mwin te *Special* ngkana tao bon n aekan Tabuarorae ngkana te kainano ae boou iai naba ngkanne aron kawaina ma are e aoria bwa are e a roko aia bubuti Tabuarorae ao Kakawa ane e a tiku ngkane iroun te botaki ni Bureitiman kaekana nakon te Kainibaire are e a kaman tia ni wene ae bon titabo e tabangaki nakon naba kainanon abamwakoro ibukin tangiran naba te *Special Constable* ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa ao I taku bwa e nangi matata ao e teretere ae a bon ongora kain kawa aika uoua aikai are I a karin raea naba Tabuarorae are bon iai naba te kainibaire are kanga e na bon rinanon naba n aron are I tabekia ibukin kain Kakawa ao ti karabwa te Beretitenti ae karineaki ma ana botaki ni mwakuri bwa are a bon tiku inanon baina ao are a bon ongora naba kain ara kawa aikai ao tao tia manga bon ongongora tao n taai aika imwaira ao ko bati n rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Beretitenti I taku bwa e a bon rauaki kaekan am titiraki anne Tia Tei ao ti a nakon ara imwina.
E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Ibukin Taruruan Te Mauri ao Katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

KAOKORON TE OMICRON AO DELTA

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao imwain ae Tabeka au titiraki ao I a bon anga aia kamauri naba kain Marakei ngai ma tariu ae Te Minita nakoimi ngkami Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati kam na bane moa ni mauri.

Ao I kakoaua imwain ae I kanakoa au titiraki aio naba Tibiika ao te Aoraki ae N na taekinna aio e korakora nanou ni karabwaia naba neeti ake a mena ngkai ma ana tiim kai e tuai man roko te Aoraki ae te *Covid* ngaia I a tabeka naba bwanau ni karabwaia kain te tiim ao aia koraki ni kabane kain Marakei ake tia n tararua te Aoraki aei bwa e na aki roko kam bati n rabwa ao e kangai

ngkanne au titiraki ane mwakoro n te ota bebwa ane nambwa 31.

"E kakoauaki bwa te Aoraki ae te Covid19 e roko ngkai iaon Kiribati bon te Omicron n aron are e koreaki n te ribooti ae roko mai tinaniku. Abau ae Marakei e bon tuai roko iai te aoraki aei e kona ni kabwarabwara te Tautaeka bwa tera kaokoron te aoraki ae roko i Kiribati ae te Omicron ma are e roko ngkai i Fiji ae te Delta ao man tuangira bwa e ngaa iai ae tao e kamamate" Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain I kanakoa au kaeka Madam Speaker ao N na bubuti moa N na ti bita taekan au kaeka ane te taetae ni Kiribati Madam Speaker bwa tao I a warekia moa bwa e a ongora iai te Tia Tei . N na ti bita bwa e aonga n ae kaineti raoi ma te rairairi n taetae ni matang Madam Speaker ane te moan *sentence* ane e moa man kamemeren korakoran ao ngkanne N na bita ane imwina nakon tautin te rabwata ni kaitara te Aoraki aio e a toki naba ikanne (.) ao e ngknne e a reitinako are imwina .

Tibiika: Tia Tei e raoiroi ao e nakoim Te Minita kanakoa am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae I waaki Madam Speaker ao ti arori moa bwana ni kamauri bwanaia ni kamauri kain ara abamwakoro ae Betio nakoim Madam Speaker nakon te Beretitenti te kauoman Minita Taan Tei ao raora ni kabane ake a bane n ongora n tamaroan te moan ingabog aio kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka.

"Madam Speaker Te Omicron e bon ewewe riki nakon te Delta ao e kamemera korakoran tautian te rabwata ni kaitara te Aoraki aio. te Omicron iai naba uarereken te rin n te onaoraki iai ao te mate ni kabotauaki ma te Delta" Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I kakoaua bwa ngkai te *Omicron* ngkai e roko ngkai iaon Kiribati kanga e uarereke te mate iai ao tao e bon koaua naba anne are kanga e uarereke naba te kakatanoata iaon te Aoraki aio ao I karabwa Te Minita ao au titiraki ngkanne are I kan bubuti tera te bwai ngkai ae karaoia te onaoraki nakoia kain Marakei ke kanga a roko ao a tuai man reke irouia iai te mwane ni buoka nakoia e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei

temanna ae karineaki mai Marakei ao e koaua Madam Speaker n aron are I tia ni mwaneweaki inanon bongin auti aika nako ao e koaua iai ana ibuobuoki te Tautaeka n aron are a tia ni barongaki ibukia Kauntira are kanga tao buokaia ni kaitara te Aoraki aio are kaka 10 tengaa n te kauntira ko rabwa.

Tibiika: buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao bon anne raoi ao au titiraki are imwina I a bon karabwa te botaki n onaoraki kain riki aia tiim te MA ma ana kaubure ma ana koraki ni kabane iaon Marakei ngkai a totokoa te Aoraki aio ao e tuai roko ngkai e a kan roko te Aoraki bwa are e a manga uki te kiba ao a roko ngkai bwatintia ma au titiraki ngkane bwa are ti ataia bwa a mena ngkai te Maneaba aomata ao ngkana arona bwa e a roko Aoraki ao tao iraua raoi manin te aomata ae na riai raoi ni kawakinaki imwain are e na karokoaki nakon ana kawa tao e na iraua raoi te man ae tau. Bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei ao e koaua Madam Speaker n aron tao maroroia riki kain te tiim n rabakau ake a tia n roko iaon Kiribati are aranaki bwa te OSHAMAT ni ikotaki ma aia taan rabakau ake a reitaki ana botaki ni mwakuri te Tautaeka nako ake a i rekereke ma te *Covid19* ke tararuan te botannaomata inanon rokon te Aoraki aio iaon abara ao n aron ana maroro temanna te tia rabakau mai Aotiteria ao e koaua Madam Speaker ti kakoaua bwa e korakora rotakia ara botannaomata n te *Omicron* n aron are mwaneweaki n te titiraki aio ma I taku bwa e kakawaki naba Madam Speaker bwa n aron naba aia taeka taan rabakau ao are a taekinna ao ti tekeraoi teutana bwa ngke arona bwa e roko iroura te *Delta* ao tao e na kona riki n rawata riki ara aomata aika na kabuanibwai mauia man te Aoraki man te *variant* anne kanoan naba tenan maroro ake ti tuangaki Madam Speaker irouia Taan rabakau a tuangira naba bwa n rokon te *Omicron* iabara ao e na kawakinia naba ara botannaomata man reken te *variant* ake a kona ni kakaiaki riki n aron te *delta* ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki ngkana iai

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e rabwa Te Minita ae karineaki n ana kabwarabwara ao I taku bwa kain abau ae Marakei a nora bonganan te bae kanga te *quarantine* a nora naba bonganan te moan aba mai Meang ae tuai man roko naba te Aoraki aei iai

ao I taku bwa ataia ngkai bwa a na kanga ni kona n aki karokoa ao ngkana e bon roko ngke i Tarawa e na iranaki bwa are bon Tarawa I karabwa Te Minita n te kaongora ao I tangiria kain abau ae Marakei ngai ma Te Minita tia boo.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao ti tangiria naba kain Marakei a bon rawata naba kain Marakei iaon Betio ao ti kaitauia naba ao ti tangiria ao Madam Speaker e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Marakei ao ti kakoaua bwa e rawata te kakaewenako inanon rokon te Aoraki aio ao e tauraoi te Tautaeka ao a kaman wene ana kainibaire ni kaitara ma te ibuobuoki nakoia ara botannaomata ibukin kauarerekean rotakia n te Aoraki aio ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaeka Te Minita ibukia Aine te roronrikirake takakaro kamweraoi Hon. Martin Moreti Tia Tei.

KARAOAN TE REUBEN K UATIOA STADIUM

Hon. Ieremia Tabai: Tia Tei ko rabwa ao aio au titiraki Tia Babaire.

"N ana kabanea ni kaeka te Tautaeka iaon te Stadium ao e taku bwa e na waaki te mwakuri iaon te Stadium ae boou imwin kamaunan te Contract ma kabwana are mai imwaina. I kan titiraki bwa tera ngkai rongorongona bwa e na moanaki n ningai te mwakuri iaon te Stadium"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao aio te kaeka

"E rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ibukin ana titiraki ao aio ara kaeka. E a waaki ngkai te mwakuri iaon barongan katean te Stadium ae boou ma rabwata ake a i rekereke iai" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika n taekan te *Stadium* e a maan ma ngke e moan tiainaki te boraraoi ni uaa ngkai ai 4 te ririki ao e aki ngkoa e na aki tia inanon te Tautaeka n te *term* aio e na aki tia.

Tia Babaire ara titiraki bwa e na waaki n ningai te mwakuri e aki kaekaki ae barongaki n ningai te mwakuri I kan *challenger* e na waaki te mwakuri iaon te *stadium* n te ririki ae na roko are imwina ke n ningai ko tuai man kona ni kaeka bwa ko taku n te tai ae nako bwa e

na waaki ae boou ngkana e a tia te *contract* mai imwaina ni kamaunaki e a tia ni kamaunaki te *contract* mai imwaina ke e tuai.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ni kan kamatata ao tao n ana *part* teuana are kanga e a tia ngkai ni kamaunaki tao te *contract* are mai imwaina ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao bon Kiribati eang e a tia e a tia ngkane n toki akea ngkai ara boraraoi ma te kambwana are *Audie Pacific* are tao e *base* ngkoa i *Fiji* akea ngkai ara mena ngkai te baronga ibukin te *Stadium* ae boou kanga a katautaua inanon Tuura ao Aokati kanga te tamnei ae boou ngkai e na waaki inanona ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Ieremia Tabai : Tia Babaire a taekinaki tenan *Ministry* ake a irekereke ma aio n te kaeka ae nako ao e nang *involve* iai te *Task Force* ko na n tuangira bwa tera ana *involvement* te *Task Force* iaon te waaki aio.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki I taku bwa e na riai n teretere are te *Task Force* are e aki kona n titiku irouna ngaira kain te *MWYSA* bwa are e rawata rinanin taian kateitei are e a bae ni *involve* tenan *Ministry* akana a na i rekereke ma te *Task Force* n aron are tao au kaeka n taai aika nako are iai te *Task Force* ngkoa are e tei ibukin tarakin te *Contract* aio ao ai manga rinanoan te tamnei ae boou ao are nanona ti i rekereke ma tao ana Aobiti te Tia kaeti Tua n reitaki ma te MISE ao tao te mwane bwa are aonga bwa are nakai are a babaronga aron te tamnei ma aron ana *costing* ao tera ma n te tai aio ibukin ana rongorongo e a tia ana babaronga te tamnei ke tao te komete are e nako ngkai ae ti a bwaka n te tai aio ke tao ti a roko iai e a reke te babaire ae boou e aonga naba n teretere nakoia ara botannaomata bwa tiaki te *Stadium* are kantaningaki are nikawai are angkoa e na boo iai te *pacific* ke tao te *Regional Game* i Bairiki bwa ai te *Stadium* ngkanne akana a bon tau are a na kona ni bon kona n *host* ana botaki te Tautaeka ngkana tao te kainaomata tao te biri ke tao te *Interschool* ke botaki akana uarereke a na bon kona kanga ni *base* ngkanne n are i Bairiki ao te *Stadium* bwa are e bubura are kantaningaki are te *idea* ni kawai e a tia ngkanne ni manga katamaroaki ao e a manga *come up* ngkanne ma te tamnei ae boou n aron ae tao ngkana e aonga n teretere riki nakon te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika e rabwa te kaeka e bane te ririki n akea te bae iangoaki.

Tia Babaire ti kan titiraki bwa tera aron boon te *stadium* ae boou bwa n aron ae ti ataia n te waaki ae nako bwa man te *price* are e boraraoi iai ma te kambwana ae nako ao e kan 4 te mirion ae e a tia ni bwaka mai iai e na kanga ni mwanenaki te *Stadium* ae boou bon man arei naba ke e kanga?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Eang e rabwa buokan riki te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa e riai n teretere ngkanne bwa are manga bon te waaki ae boou manga bon te kataumwane e tuai ni barongaki ngkanne te kataumwane tao mwane ake a tia ni *pay* n ae nako ngkanne ane akana a tiku nakoia ake tabeia tao n *resolve* ao tera aron kaokakina I taku bwa akana a bon *trace up* ma I taku bwa te tamnei ae boou ao te waaki ae boou e toka te *design* ae boou ngaia ngkai ae waaki au botaki ni mwakuri ma rabwata akana a i rekereke ma ngaia ni *make* n tara te *Costing* ao tao terana riki ao ana *come up* n te tai ae waekoa ao aia katautau ae anganai n te tai aio a na kataia n taketena nukan te ririki aio a na *come up* ma aia tamnei ao tao aia *costing* ai taben ngkanne au botaki ni mwakuri n uotia nakon te Tautaeka ao e kai kakaeaki mwanena inanon te tai ngkana e a tia n roko i matan te *Cabinet* ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Makin ae Hon. James Taom ma e a tia n roko ana karautaeka nakoiu bwa N na taoni moa ana titiraki ni kabane n te bong aei akana a toka ian ana karautaeka ibukin aorakina ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin te mwakuri ao karikirakean aia konabwai aomata Hon. Taabeta Teakai ao e nakoim Tia Tei.

BABAIRE IBUKIA KAIMOA MA TAAN KINI UANIKAI AKE A MENA NGKAI I MARAKEI AO AIKA TUAI REKE ANGAN OKIA

Hon. Moannata Ientaake: Ao e kangai taekan au titiraki.

"E kona Te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa tera te babaire ibukia Kaimoa ma taan kiniuanikai ake kain Marakei ake a

mena ngkai i tinaniku ao n tuai man reke angan okia" e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Marakei ao bon te bwana ni kamauri I a reitai ma kain TUC ni kabane ao au botaki ni mwakuri ni kamauri ngkami Madam Speaker te Beretitenti te kauoman Minita te Leader n te kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane n te tai aio ni bwanan te marurung are bon mai irouna n taainako ao kam na bane ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

"I a kaitaua te Tia Tei mai Marakei ibukin ana titiraki ni kaineti ma babaire ibukin kaokaia Kaimoa ao Taan kiniuanikai aika kain Marakei ake a tiku itinanikun Kiribati ke a bon teimatoa n tuai okira Kiribati. I kukurei n taekinna bwa te babaire ibukin kaokaia bon ti tearona naba ma babaire ibukin kaokaia i Kiribati ni kabane ike a teimatoa ni barongaki iroun te Repatriation Task Force" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ngkai kanga e koaua e a nang moanna n roko te oki aio ao tao iraman ngkai mwaitia kain Marakei aika mena itinaniku?

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua kain Marakei ake a mena ngkai itinaniku uangaun ma itiman ao iaon kawaia n oki I kukurei naba ni kaotia ao n te tai aio n te Auti n Tei aio Madam Speaker bwa ni kabane ara kaimoa a tia ni bane n roko ngkai akana n te *quarantine* kabaneaia bon ti niman ake a tiku i Fiji bwa uoman ake a *Covid19* aki katokaki ao teniman a bon tiku n oi nanoia bwa buuia a mena i Fiji e rabwa Madam Speaker .
Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa ao I nang kukurei n ongo ae uangaun ma itiman kain Marakei ake iaon kawaia naba n oki ao ngkana a oki ao tao e na iai ngkanne te tabo ae na manga menaki iai ngkana a oki nakon Tarawa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua I taku bwa bon ni kabane titabo aroia ni kabane kain Marakei ao kain aon aba ni kabane mai Makin nako Arorae bwa are rokoia mai itinaniku ao a mena n te *quarantine center* ao te kakukurei bwa te *New SOP* ngkai n te tai aio are ngaia are e a nakoraoi naba ma ara kambwana ake

itinaniku bwa ngkai ai ti teniua te bong i Fiji te *quarantine* are e a uarereke naba te kabanemwane iai nakoia tao *employers* ke tao taan kamwakuri mai itinaniku ao ai itiua te bong ikai anne ngkanne kanga te kakukurei.

Teuana naba ngkai te kakukurei ae I kan katanoata n te tai aio ae ni ikotaki naba ma Kaimoa are aikai tiaki kain SPMS ke tao kain Tiaman bwa aikai kaimoan Tiaban onongaun ngkai ane a bane n roko i Fiji bwa a tataninga okia ngkai ao e aki aua tao uoua te wiiki ma ngkai ao a na oki te koraki aikai ni kabane ngaia are ti kukurei ni kaotia bwa a bane n oki ara Kaimoa are ti a kainano ni iaiangi rokoia bwa na waekoa n roko ni mena irarikia ni manga kaitibo ma aia utu e rangi n rarabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean boukan am titiraki Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao ngkana nako Marakei uangaun ma itiman aikane iai nneina ni matu.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki are bon iai bwa ni kabane ara *quarantine center* iai aia tabo ni matu are e katauraoaki ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ana titiraki Tia Tei ao ti a nakon are imwina.

E na tabekaki te titiraki iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin Itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati ao e nakoim Tia Tei.

KATAMAROAN RIKI TE INTERNET IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki.

"E kona Te Minita ae karineaki ibukin Itoman ni manga reitaki riki ma Oceanlink bwa tera raoi te kangaanga ae e a tinea aron karababan ao katamaroan te tarebon ao te intanete i Butaritari n te aro bwa a na roko naba ni kawa aika Bikati Kuma Keuea, Tanimaiaki Tanimainiku" E rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari.

"Au botaki ni mwakuri e teimatoa ni kaumaka te Oceanlink limited bwa e na kibara ana kangaanga Butaritari n ana tarebon ian te kangaanga n te mwamwananga ao iai te baenikai n

rokon ana Engineer Oceanlink Limited iaon Kiribati ake a kainanoaki ibukin mwakuri ni katamaroa ma e ngae n anne ao iai te katautau bwa na roko Engineer aikai inanon rabanen Eberi n te ririki aei" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa Te Minita I taku bwa kanga I aki nangi ni kan uneakina ana itera ana botaki ni mwakuri bwa tao ane a bon rereitaki ma kanga bon te bwai ae e a bon rangi ni bongata kanga ti a kabi kanga ni ka kakaea bwa ai tera ara manga titiraki n rimwin aio bwa are bon man 2017 ao ti a bon tatabeka naba te titiraki e kona n ae uoua n teuana te ririki ae kanga nakon te mwarara ae riki man te kambwana aio.

Ao tao ti aki man te itera Te Minita ma ana botaki ni mwakuri I karabwarabwa bwa tao anne ae a teimatoa n rereitaki ma are kanga ai tera raoi ae kona ni karaoia te Tautaeka ae e nang bon kaumaka te kambwana aio bwa kanga titabo ma taraia imwain te Auti n Tei ao I ataia naba e na roko ana mena teuarei are e mena i China nakoiu ni kataia ni kabwarabwara bwa tera e riki ao e riki ao e riki imwai ae te katoa mena bwa tao e ataia ae ti na bae ni manga tabeka naba ara titiraki ngaia are iai tabetai tenan bowi tiaki tabekia bwa kanga ti a kabi kanga ti a mama n tabekia bwa are kanga a taonaki naba tabon inaira irouia eang kanga n anganira te rongorongo are kanga ti aki kona ni kan manga tabeki bwa eang ma N na bubutia riki Te Minita e oti ngkai n ana kaeka ao e karina te taeka ae n rabanena bwa bon au titiraki imwina e kangai ti a bon roko n Eberi ao tao n ningai ane inanon Eberi ae na tao nanona tao e angaa ngkai rabwatan aia *engineer* tao e a mena i Fiji n te aro ae na reke ae na toka n te *repatriation* ke e mena iaa rabwatan aia *engineer* bwa are tao anne ngkanne te kaeka ae a manga angan naba ana botaki ni mwakuri.

N te tai ae nako are kanga a uneakina taekan bon te *disc* ma tera kee ao e rabwa te Tautaeka bwa e tia n rinanon anne ngkai a manga mena ao a taku bwa a tia ni kaman roko aia *container* ibukin te *tower* are e na kateaki ao ngke I a manga titirakinia ngaia e a manga baenikai mai tinaniku e aoria bwa N na bubutia riki Te Minita kanga anga ngkai rabwataia aia *engineer* akana e taekinna e rabwa.

Tibiika : Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti reitaki ma te Tia Tei ao kain Butaritari ibukin kanga te kangaanga are tao e koaua are te waakirake ngkai te bae te reitaki n te tarebon n te intanete ao e koaua tao ti na tii moantai moa

ni kaeka are kanga ana *engineer* te *Oceanlink* e koaua ane a roko i Fiji ngkai a roko n te wiiki ae nako angkoa ana ira ara *flight* tao iai te mwarara teutana n te *flight* n aron re ti bon koreia n Eberi ao n aron are e taekinna naba Te Minita n te MEHR bwa ara *flight* are imwina ngkoa e na roko inanon te wiiki ae boou ma ian kangaanga are ngkana kam ongora tao n te katanoata ara Aoraki akana a roko mai Fiji ae n te kiba ae nako mai Fiji iai akana a manga *positive* teniman aio e a tia n nako n te *news* naba anne ngkanne bukina are e a manga *delay* riki tikuia nakai a tia n ni manga *negative* te kauoua n tutuo a tia ni manga *negative* ngaia are te moan *plan* are angkoa itibong a manga *extended* riki aia tai n tiku riki ibukina bwa a na bon kamarurungaki raoi ma ti kaongoaki bwa a tia ni manga *negative* akana teniman akanne ngaia ane teutana ngkanne ae kanga e rota naba ara *flight* arei bwa are aki kona n roko ni karokoa ae itiaki kain te *quarantine* aei bwa na manga roko n onei mwina ngaia are mai ibuakoia ngkane bwatintia akana a na roko akanne n aron ane e taekinna te MEHR ao iai naba ngkane ara *engineer* aika kain te bwa are aikai babairen mwamwanangaia aika na roko mai itinanikun rinanon te Komete are te *repatriation task force* ao ti kakaitau bwa e a tia ni kariaiakaki ngaia are kain naba te kiba anne.

E koaua bon uoua raoi bukin te iremwe n ana *case* Butaritari te moan *Case* te moan *issues* aki rokon te *Coverage* nakon kaawa ane e mwanewei te Tia Tei tao mwakorona Meang ke mwakorona Maiaki are kaawa are e mwanewei te Tia Tei ao aikai tiaki te kangaanga ae boou bwa bon kangaanga naba bwa are ngke e karokoaki te *Oceanlink* iaon Butaritari ao te kantaninga ma Makin bwa a na karokoa te Intanetete ikekei ma ngkane te *Coverage* ngkanne ai manga bon te bwai teuana bwa are angkoa tao e riaon aia kona ikai n aekakin naba are Abemama Tabiteuea Meang ao iaa riki aba ake kanga moan roko ngkoa tarebon irouia are ai te *Coverage* ngkai are angkoa ngkanne akane a taninga ara karikirake are imwina ara *phase* imwina are ti aki toki n atotonga tao a kan bee naba taningami n ara karikirake ae *phase 2* ao *phase 1* ao *phase 3* anne ngknne angkoa kanoan *phase 3* ma moan te kakaitau e koaua anne kanoan ara waaki ma te Tautaeka are ti nang rinnako ngkanne ni mwanena te karikirake karokoan te *coverage* ni kaawan Butaritari akana tabeua n aron aba akana I mwanewei ake tabeua.

Ma ti nang kakaitau ao e koaua e bon kaun aron tao ana mwarara *Oceanlink* ma ti na kakaitaua n tokin te tai bwa e a tia n anga nanona bwa e na katea ana *towere* teuana ni mwakorona ni kaongoakina e na

kateia i Kuma ao tao e na kona ngkanne n tobwai kangaanga ma ni kaawa akana i marenana ni ikotaki ma are atimwakorona are Bikati ngaia are anne ngkanne angkoa rokoia naakai ao a nang karaoa ngkanne anne ao aio ngkanne ti kakaitau bwa e a bon mwanena aio *Oceanlink* e ngae ngke akea ana buoka te Tautaeka bwa e ireme ao e a bon karaoa ane ngkanne anne *Oceanlink* are ara kantaninga ngkana a roko ara *engineer* ngkai ao a karaoia naba a na karaoia imwina ao tao ara kantaninga e na iai ngkanne te kerake nakon birimwakan ao nakon te intanete n taabo ake tao a *blackspot* moa anne n te tai aei, ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa e mataata ae taekinna Te Minita ae karineaki I rangi ni kakaitau nakoia bwa e anganira kanga te tamnei ae a manga unga nanora nako iai bwa ngaia a mena rabwatai i Fiji ao a tauraoi n roko tao n te wiiki e na roko ma bon ti au titiraki riki ae I kan kawenea nakon Te Minita nanona bwain ni kabane te *tower* are e nang kateaki i Kuma a bane n tia n roko ngkai iaon Butaritari bwa are iai uoua te *Landing Craft* bwa aia rongorongo nakoiu n te tai aei nako moan te kangaanga n roko ikekei bwa a tangira te *Landing Craft* bwa bwaai aika nang titinebu ao e aki kona n toka n Tekinati ao e aki kona n toka ni kaibuke riki ake tabeua ma e tangira naba are e na bon iai te winti n tabekakina ma tera kanga tao ian tenan bwai akekei nanona tao a roko ngkanne bwa are nanona ngkana a roko *engineer* aikai ti a kantaningaia naba bwa a na karaoa Butaritari ao e a waakinaki naba karaoakin te mena ma bon te bwai naba ae nang tabetabe naba nanou iai bwa are kanga kateakin te *tower* e aki tangira ae a na taninga tenan *engineer* bwa are iai te *design* ae e a tia ni kaman roko ao ngke a karaoa ae iaon Tarawa aio aki karaoia aia *engineer* aikai roko mai China bwa e karaoia te tia kateitei temanna ae kanga e bon taneiai bwa are bon iai tamneina ao e a bon karaoia naba ao e tei ni waerake te bwai anne ma ngaia ngkane a ti roko ni kanimwa aia bwai arei ao aia raa.

Tao aonga n ae a bon ongora kain ara abamwakoro mai iroun Te Minita bwa are a bon tauraoi raoi bwaina ao ngaia ae a roko tenan *engineer* ao ti nang ni kakarabwarabwa ngkanne nakoia kain te Kambwana aio ti ataia ae a bon mwakuri korakora ma kanga I aki ataia raoi bwa tera raoi te bwai ae riki ngaia ae ti a bubutia Te Minita ngkana tao e a bon tia ni kakoaua a tauraoi raoi bwaina ao ngkana a roko *engineer* aikai ao ti a bon kantaningaia ngkanne bwa e na Tamaroa tao te *Coverage* n aron ae taekinna ao tao e a roko naba ngkanne i Makin bwa are ti

kantaninga bwa ngkana e tei are i Kuma ao ti kona ngkanne ni kamammaia ngkanne tarira ma mwanera akana i Makin ngkanne ni karokoa nakoia ngkanne n te aro ae na Tamaroa naba n te tarebon ao te intanete nakoia e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are I taekinna ao n aron kaongoakiu ao a roko bwaai ni mwakuri aikai aia bwai aikai iaon Tarawa are angkoa ngkanne rokoia ngkane ao a mwakuria ao e koaua bon anne naba au titiraki te Tia Tei ae karineaki I titirakinia au koraki ni kangai e kanga naba ni kateaki bwa are n au titiraki ni kaekan te titiraki ngkoananoa teuana ao I katerea kanga ana waaki Makin are tangiria kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Makin are Makin ngkai e a bon tei ana *Disc* e a bon reke ana *disc* e aikoa kammamaki mai Butaritari n aron are I taekinna ngkoananoa ma I titiraki ao I kangai ao e kanga ni karaoaki are i Makin ao e aera koaki naba karaoa are i Butaritari tera bukina antai *engineer* akana a karaoi akanne ngaia I kaongoaki bwa ngaia are i Butaritari bon te mwakuri ae uarereke bwa ti mwakurian te bora ke te raurau are i Butaritari ngkanne e koaua e kateaki te *tower* ao tao e koaua e taningaki aia *engineer* bwa a na bon kona raoi n ataia raoi bwa enga te *spot* ao a na bon rokon *side* ao a na taraia ngkanne bwa engaa te tabo ae tao iaon Kuma ma tao mai Maiakina ke mai Maeaona ke tao nakon te Nama riki ke ko nako Tanrake anne ngkane kanga tao anen teuana te bae are a tangiria raoi bwa ana bon *identify* te tabo are tao e bon e rangi n Tamaroa iai te *Connection* ma n anakin te mena man are itera are teuana anne ngkanne bukin baena.

Ma e koaua ti a keiaki riki ao I a bubuti nakon te Tia Tei ma kain Butaritari bwa ti a tataninga aio ngkana arona bwa iai ana mwarara *Oceanlink* ti a manga noria bwa ara kantaninga ngkai e taekinna bwa a roko ana bwai ni mwakuri ao e bae irouia ana *engineer* ngaia are ana *engineer* naba ngke ti kawaerakea nakon te Komete aei te *Repatriation* ao ti kaota naba aron kainanoaia naakai are ibukin Butaritari ao ibukin naba Aranuka ma Kuria ake a nang waaki ibukin te karikirake are katian *phase 2* aikai kanga teutana tabeua taeka ma ti a manga iraorao ma te Tia Tei imwina ngkana arona bwa a roko naakai ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker ai bon akea riki N na ti karabwa riki Te Minita ae karineaki I taku bwa e a rangi ni matata ane e taekinna ao ara kantaninga bwa e nang kona tao

n roko te katamaroa iaon ara abamwakoro n te tarebon n aron are kanga e kantaninga ngkana a roko ana *engineer* tao n te wiiki ae na roko ao ti rangi ni karabwarabwa naba ngkai ti a ongo ao ngaia ae tao e a bon tei aia *tower* kain Makin bwa a bon maraki naba mammara irouia n te tinetineia ao tao anne te bwai ae riki bwa are tao e na bon rangi n Tamaroa naba butin te intanete iaon ara abamwakoro ma are te *Coverage* ngkanne a manga anaa itera ao ngkai kai akea eang ti a toamau raoi ngkanne a bon tiku ngkanne ara bwai n aki manga kumeaki bwa are e a bon tei aia *tower* kanga ti anne ao I karabwa riki Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao I karabwaia naba bon kain te kambwana aio bwa tao bon iai aia kekeiaki ma tao ngaira ngkanne ti aki kona n rangi ni noria ibukina are a bon rangi ni mwarara aron karaoana ma e rangi n rabwa ngkai iai te katamaroa ae nang roko ao ti karabwa riki Te Minita ma ana Taan Mwakuri are ieta e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki bwa N nanga naba bwanara ni kakaitau nakoia nakon teuana te kambwana ni bitineti are e karaoa naba ibukin tao ana kaawa teuana ae Bikati n aron ae koaua bon akea ngkai ana tarebon ao na raa ma ti kakaitau nakon teuana te bitineti n aron are I taetaekinna a korakora ara mwakuri ma bitineti ake a karaoi *service* aikai teuana te kambwana ni intanete ane e mena ngkai iaon Bikati ao ane a bon ongora bwanara tenan *Service Operators* ni bwaai aikai a kona naba n raa ngkana a taku bwa iai tao taabo ake a na kona n rinnako iai ao ti nang kaungaia ni karaoa te reitaki ma ngaia ibukin katoamauan te reitaki tiaki ti iaon Butaritari ma n aban Kiribati ni kabuta ake kanga e memere iai korakora te intanete ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei mai Butaritari n ana titiraki.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan te titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaeaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin Botaki ni mwakuri ibukia Aine te roronrikirake takakaro ao kamweraoi e nakoim Tia Tei.

KABWAKAAN AIA MWANE KARA AO AKE AKI MWAKURI MA MWAUKU IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e kangai ngkanne au titiraki ane nambwa 32

"I a tabekarake au bubuti ae moan bati ngkana e kona Te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kariaia kabwakan aia mwane ni kara ao n aki kamwakuri ma Mwauku ibukia

kain abau ae Marakei riki ibukin te ririki 2020 kai e kakoauaki bwa iai noran riaina ni manga rinanoaki riki" Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei ibukin ana titiraki ao aio kaekana.

"E tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa aio" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ao kai a bon ongo kain Marakei ake a tabeka te bubuti aio ao ngkai e na rinanoia te Tautaeka ao I a tabeka bwanaia ni karabwa te Tautaeka ai moarara riki Te Minita ae karineaki ao I a tabeka naba aia bubuti bwa tao n ningai ae tao e na kona n roko iai karauan nanoia aio.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki au kantaninga bwa imwin te auti aio ao ti na bane n tekateka ma ara koraki n taraia ni karaua raoi n taraia bwa tera ana tinetine ke tao ana *outstanding* Marakei ni ikotaki ma abamwakoro ao ti kakoaua bwa bon iai naba aika bon teimatoa ngkai n titiraki ao n raa ngaia are te kantaninga bwa imwin te auti ao ti na bane n *sort out* ao ara kantaninga bwa tao imwain te auti ae na roko ao e nang toki taian kangaanga ke tao tangitang aika ti teimatoa n noria n te tai aio ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a bon anga riki bwanaia kain abau n aron are I atia n taekinna te karabwarabwa ao te kamoamoa nakoia Taan Mwakuri n aia mwakuri korakora I karabwa te Tia Koroboki te Kauoman n Tia Koroboki ni kabane taan mwakuri ngkai a kona n tauraoi ni manga rinanoa riki te bubuti ae mangori aei I angania naba aia bau are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa I a toki ikai.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa riki tao buokan te titiraki ao tao te katekeraoi ma te tao te karabwarabwa ma I taku bwa ara kantaninga bwa imwin otinakon taian tao ara ribooti ke tao riboot iaon taian *Outstanding* ao e na teretere bwa bon iai aika na aki kona n reke irouia tao iai bukina n aron ae tao e i rekereke ma te *policy* n aroia tao te *late submission* tao e rimwi nnen ana *form* ke tao bon akea ana bong ni bung ke tao e na aera riki, ngaia akanne ngkane ti na kataia ni bon katerea bwa e na kakaeaki buokaia n te tai ae waekoa bwa e aonga ni bane ni kona ao tao i bon

bukia naba mwauku e aonga naba n teretere bwa kanga akea angina mwauku aki *entitle* nakon 2020 bwa e bon *depend* e nakon aia *application form date* are kanga te tai are *apply* iai n te namwakaina ngkanne ma ngkana bon iai aia *outstanding* ae riai ae tao e na bon riai n nako ma e tuai I taku bwa akane ngaia ngkai ae ti kananona bwa ti kantaningaia bwa e nang akea te tinetine ao e na bane ni karauaki ni kaitiakaki e aonga ni bane n rau te koraki ake tao a teimatoa n tangitang ke tao ni ngurengure ngkai tao iai aia nikira ni mwane ae a kantaningaia bwa e na reke mai iroun te Tautaeka.

Ngaia are bon bwanara naba ni bon karautaeka nakoia abamwakoro naba ao nake a teimatoa ni iai tao aia *outstanding* iroura ara kantaninga bwa ti na kataia n tobwaia n te tai ae waekoa ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tao e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Marakei ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

TEIMATOAN TATAREN TE BWAA IAON MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki ae nambwana 93 ao ti na bon riai ni manga kamaurira inanon te ingabong ae Tamaroa aio nakoira ngaira ni kabane aika ti mena inanon te Maneaba ni Maungatabu ao ara botannaomata aika ongora n te ingabong aio kam na bane ni mauri, aio ngkanne te titiraki.

"E teimatoa tataren te bwaa iaon ara abamwakoro ae Makin ao ngkana e roko ao e aki kona n tau. E kona te Tautaeka n tara te kangaanga aio bwa e na toki" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka.

"Madam Speaker e a waaki ngkai ana kambwana te Tautaeka ae Koil ni mwakuria buokan katokan te kangaanga aio" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua Te Minita ae karineaki n aron ana kakamwakuri ma ana tabo ni mwakuri are tao a kataia ni kakaea angan bwain aorakian te kangaanga aio Tia Babaire tao N na aki okira are ngkoananoa Tia Babaire bwa bon are

bon iai aika tia n tabeka aio ma kanga bon iai te bwai ae manga kamimi ma tao e na bon kona naba ni ibuobuoki iai naba Te Minita tao iaon abamwakoro ngkai bwa tao ai moarara naba n au abamwakoro ngai ae Makin a manga karaoaki ngkane baika arania bwa e a manga rangi n rawata te kan riki bwa taan kabo bwaa te Tia Babaire ao aio ngkanne ibukina bwa a taku bwa e a bon e aki tatau te bwaa ngaia are kanga a katei ngkane rabwata aika ngkane bwa a manga kaungaki iroun te KOIL bwa a na karaoa aia tabo ni bwaa n aron are e a kantaningaki n aron iai kainibaire are a tia ni kantaninga bwa a na iri ma te kabuanibwai bwa e rangi n tira koraki aikai Tia Babaire ao n tokin te tai a manga taua te bwaa irouia te Tia Babaire ngaia are tera ngkanne ana ibuobuoki Te Minita aio nakon te itera aio te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa tao ni kaekan ane kanga e nanonna te Tia Tei ae karineaki bwa tera ae ti na kataia ni kakaea angana bwa ti na bon ti kataia ni kakaea angan are ti na karawata riki angan te bwaa bwa e aonga n toa baia ni kabane te koraki ake taan bitineti akanne bwa are irou ngai ara kambwana ae te Koil e nang kukurei ngkai e a rawata ana *Customer* bwa are rawatan ana *customer* moantain banen ana bwaa e rawata ana mwane iai ngaia are kanga tiaki tangiria bwa ke ti na kaungaia aomata bwa ana raitienti ao a na kaboanako te bwaa ma tao ai bon tabera ngkane tao n aron ae n aron te tai aio e rangi n uarereke are e roko i Makin ma teuana te kangaanga naba ao tao bon kakukureina naba teuana Madam Speaker bwa are Makin bon iai naba ana kaibuke ma ti na butia naba te Tia Tei ae karineaki bwa e na kawenea ni butia ana botaki ni kaibuke bwa are angin te tai naba ngkana ti butia ana botaki ni kaibuke bwa ti na katokai bwaa iai ao kanga e aki Tamaroa te itera arei ke tao e aki moanibwai katokan te bwaa iai naba n aia kaibuke kanga n aron kaongoau mai irouia ara koraki ake a kakanakoa te bwaa nako aon aba ngaia are tao N na butia naba te Tia Tei ngkana e bon kona ni manga reitaki ma botaki ni kaibuke bwa are bon iai aia kaibuke ao ngkana a bon anaa naba 200 te turam n uotianako nako Makin ao e tauraoi te *Koil* n angania 200 te turam bwa a na nikiria i Makin kanga akea anne teuana, ti na rangi ni kaunga anne bwa e aonga n ae rawata a bane n ono baia kain Makin ao ngaira naba man te Koil e na rikirake naba ara karekemwane mai iai. Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao I kaitaua Te Minita n aron ana kamatata riki te Tia Babaire ao e koaua are bon iai tao ara botaki ni kaibuke are kanga ngaia e kona naba n anga te ibuobuoki inanon te tai teuana ma te tai teuana Tia Babaire.

Ma tao N na okira au moan tabeka are I kangai bwa e a rawata tenan kaa kabo bwaa Tia Babaire ao tera bukina bwa a kaboa ao aki kabonakoa bwa a manga bon taua irouia Tia Babaire ao anne ngkane te kangaanga bwa are tao teuana e aki raun te turam are angkoa e nang manga kaokaki te turam arei bwa e aonga ni manga kona ni kanoaki ao ni manga kaokaki te Tia Babaire aio ae ti bon kunea bwa ko roko n te tabo ni bwaa teuana taiaoka iai am bwaa e a bane ao ngaia tao inanon aia titoa tao ao iai riki teuana riki te turam ma are a kabanea naba ngaia are e kuri kangaanga manga okin te turam nakon te Koil ao I karaba Te Minita ngkai a taku bwa a na karawataki taan kabo bwaa ma are nanona e nang reke ngkanne te kangaanga irouia nake aki bwaa Tia Babaire bwa are a nang bon taui aia bwaa taan bwaa ngaia are kanga I bubutia Te Minita aio bwa tera raoi te kangaanga ngkai ti bon ataia bwa taan kabo bwaa aikai a manga bon taua bon ti ibukia te Tia Babaire ao ti aki ibukin are kanga buokan te botannaomata Tia Babaire ngaia are N na ti bubutia riki Te Minita bwa tera ngke e nora riki itera aikai bwa tera riki kanga katamaroana tao eti e Tamaroa riki bwa e tiraua riki taan kabo bwaa ma tera ngke manga noraki ba a na aki manga tao ni manga taua aia bwaa taan kabo bwaa aikai bwa ti ibukia Tia Babaire tao anne ae kanga N na katuruturua riki nakon Te Minita bwa tao tera riki aia angaa riki ibuobuoki nakon ara botannaomata Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku ba e koaua tao bon te bae ti na taraia man ara itera ngaira man te Koil bwa ti na kataia ni kaumakia tenan *agent* ake i Makin bwa a na tauai manin tenan turam inanon baia taan kabonakoa te bwaa ao a na riai n rikoia n anaia a na ata te tai ae na riai ni bane iai tao anne teuana ae ti na kona ibuobuoki man te Koil .

I taku bwa te ibuobuoki teuana ae kanga e na rangi ni ibuobuoki naba bwa tao bon mai iroun naba te Kauntira bwa are te kauntira naba ngaia e angania te *License* ni kaboanako te bwaa n te moan tai ao e koaua tao te kauntira ao tao ara tabo are kanga ma are matara ke te koraki are kanga a tararua aron kawakinakin te bwaa kanga matara ane iroun te Kauntira matara iroun te Kauntira ngaia are ngkana e taku te Kauntira bwa e raoiroi tao te tabo

ni bwaa aio ngaia are e kona e a kona n raitienti bwa e na kaboanako te bwaa aio.

Ngaia are anne ngkanne tao kanga buokana tao bon mai iroun naba te Kauntira tao te Tia Tei ae karineaki ngaia naba temanna kain naba te Kauntira ke tao e ibuobuoki naba ma kauntira ti na kataia naba ni butia kauntia bwa a na kataia ni kakaea angan katokan aio bwa are nanona ngkana tao e a bon aki kona e a bon aki, e aki tau te bitineti ni kaboanako te bwaa bwa e nang riai ni kainaki e nang anaki ana raitienti bwa e nang aki kaboanako te bwaa ke tao tera kanga te aekaki nako akanne ma tao anne tao te bae ti na uaia ni kataia ni ibuobuoki iai man te Koil ao ti na ti kataia ni kaumakia ara *agent* bwa e na iai tain te bwaa n te tabo ni bwaa teuana ma teuana kabwara au bure te turam are manin te turam n tiku n te tabo ni bwaa teuana ma teuana bwa e aonga n ae ngkana e na taraia bwa ngkana e aki babane ke tera e aera kai e aki babane kanna am bwaa mai iai ao ti tangira te turam kanga te aekaki anne ma tao e na karaoaki e na kataki ni kakaeaki angan anne are ti na iraorao naba ma ara *Customers* ake kanga a kaboa te bwaa mai iroura ao tao te Kauntira tao au kantaninga e na ibuobuoki aio ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki Te Minita n aron ana kamataata ao tao bon anne te bwai ae kainanoaki te Tia Babaire tao e nang riai ni karaoaki te boraraoi ke tao te *agreement* ke tao angkoa tao tera imarenan te *Koil agent* iaon abamwakoro ma tao nake taan kabo bwaa bwa are e aonga ae a bon kabaeaki tao anne ae ti na kaitaua iai ngkana e kona noraki riain anne ni ikotaki ma te Kauntira bwa ngaiia taan karaoa te mwakuri ma te Koil *agent* iaon abamwakoro Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n otana ao I a kataia n reitaki ma au koraki ara koraki kain ara kambwana are te Koil ti a kataia ni butia bwa ana karaoa aio tao e na karaua nanona te Tia Tei ae karineaki bon tiaki ti iai kanga bon iai naba aba aekakin naba ane e bon taekinna te Tia Tei ae karineaki a rawata naba aba ngkai ae akana a kanga a rangi ni karawataia naba aomata aika na bitineti ana *retail* te bentin ke tao te bwaa ke ngaia are e aoria ti a kataia ni mwakuri ma ara koraki ao ti a kataia ni kakae angan kabebetean te kangaanga ae noraki n te titiraki ae tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Makin ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon ara titiraki are imwina are na bon tabekia naba te Tia Tei ae e a tia n roko naba ana karautaeka ma ti a manga nakon ara titiraki are imwina ngkane ane nambwa 112

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN TOTOKOAN ROKON AO KAUARAREKEAN BUTINAKON TE COVID19

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rarabwa te Tibiika ao aio taekan au titiraki.

"Tera ngkai ana babaire te Tautaeka ae e na karaoia ibukin totokoan rokon ke kauarerekean butinakon te Covid19 n abamwakoro ake a tuai n roko iai te Covid19" Ko rabwa
Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran.

"Madam Speaker iai kainibaire ake a tia ni wene ibukin barongan anga ake ana kona ni ibuobuoki ibukin kauarerekean rokon te Aoraki n aba ake a tuai roko iai te Covid19" Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: E rabwa te Tibiika N na butia Te Minita bwa e na kaeka raoi au titiraki kai e aki kaeka I kangai tera I aki kangai iai ke akea ana kainibaire te Tautaeka ma I kangai tera ngkai ana kainibaire te Tautaeka N na bubuti ko raba te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E raba Madam Speaker e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran.

E koaua Madam Speaker tao ngkana arona bwa N na katereterea bon iai te kainibaire Madam Speaker are kabuataki nakoia tanan Kauntira ni kabane ibukin tao totokoan riki ke kaitaran rokon te Aoraki aio ai moara riki n abamwakoro aika e tuai n roko iai tenan Aoraki ni ikotaki ma ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki are Tabuaeran te kiba ae nako Kiritimati Madam Speaker ao iai naba kamatoa ana tararua botakin te mauri ao katoki Aoraki n te Aono ni Mainiku i Kiritimati aikai are e rekereke ma te mwane ni buoka ibukin katean te *quarantine center* ao karokoakia taan mwakuri n te onaoraki ake a na katoamaua aron te taraua ao ai moarara riki n totokoan roko te Aoraki n te Aono ni mainiku ao tao n aba riki n ana abamwakoro

te Tia Tei aio ae karineaki e rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ti kakoaua bwa iai te *quarantine center* are e a tia n tei i Kiritimati ao n ongorara naba iai aika a tia ni kuneaki bwa a *positive covid* tera ngkanne ana *right* bwa are kain Tabuaeran a nanako Kiritimati ao kain Kiritimati a nanako Tabuaeran ao Teraina tera ngkane ai aroia ara botannaomata ae na kona ni mano iai man roko te Aoraki aio ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao n aron are e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao e koaua Madam Speaker I taku bwa tenan kainibaire aikai are e a tia ni kawenei te Tautaeka ibukin totokoan rokon te Aoraki moarara riki aba ake e tuai iai te Aoraki e bon kaineti ma kawakinakia ara botannaomata Madam Speaker ae tao moarara riki aomata ake a roko mai Tarawa nakon aba ake a tuai roko iai te Aoraki ake a mena n tenan *quarantine center* n aron are i Kiritimati ke tao inanon tenan Kauntira iaon abamwakoro aomata aikai Madam Speaker ngkana a kuneaki bwa a *positive* ao e koaua n aron are e mwaneweia Tia Tei iai uoman aika kuneaki ae a *positive* n te kiba ae nako a rokanaki nakai n te *quarantine center* ao aki kaukaki ni kaotinakoaki ni karokoa e koro 14 te bong ao aia tutuo e kaotia bwa ai akea irouia manin te Aoraki ae te *Covid19* ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki ao e na buokiko raom n Tia Tei are mai Teraina Hon. Nantongo Timeon e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa raou n Tia Tei mai Tabuaeran are e tabeka aio ana titiraki aio ao I kan buokia ngkane bwa e koaua n ara abamwakoro ae Tabuaeran ae Teraina ngkai ae e tia n roko te roko mai Tarawa nako Kiritimati ao n aron ae e taekinna Te Minita bwa uoman ane e taekinaki ma te riboti are ti anganaki e a kan ngaun ngkai ae *positive* n ana *quarantine center* Kiritimati are e a tibwa tia ni kanoaki.

A raraoma ngkai kain ara abamwakoro bwa e koaua ae imwain nakomaira ao e karaoaki tao ngkana iai kainibaire ane e taekinna Te Minita tiaki te kainibaire ake tao a karaoi aia *trill* Kauntira ma te bwai ae kanga ti noria ae e rangi irouia aomata aika are akea te *mask* iai tabeman are a tekeraoi bwa iroun te kainibaire aio bwa e na reke iaa te *mask* a itui iai tabeman aine ao e kaboaki nako $5 n te *mask* tera

ngkane ana buoka te Tautaeka nakon aei ao buokan te titiraki e tauraoi ngkai Te Minita ni katei *Quarantine Center* n ara abamwakoro ae a tia ni kateaki n abamwakoro tabeua ao tera naba arora ngkana e a butinako te Aoraki aio i Kiritimati tao ti nang katukaki tao tia nako *Hawaii* ke tao ti a nakea bwa are kain ara abamwakoro a rangi n raraoma ngkai ao a raraomakina ngkai e a roko te Aoraki i Kiritimati ao ngkana arona bwa e bon otinakon naba te Aoraki aio nako ni buti iaon Kiritimati ti nang katukaki ngkane bwa ti nang aki bwa are a nang riba naba roko te Aoraki irouia tera ngkane ana ibuobuoki ke ana kainibaire te Tautaeka ibukia ara abamwakoro aika Tabuaeran ao Teraina ti na teimatoa a na teimatoa tabeman ni kabonakoi bwa are e kangaanga naba reken te *mask* iai ake a reke irouia a kabonakoa $5 bwa are ane ana kainibaire Tautaeka ae e a waakina te Kauntira ti aki kona ngaira ni kabo $5 te mask ni katoa , e a bon koro au tai kai ko a Katanga naba au bero, kanga ane te bubuti Madam Speaker tera ana ibuobuoki Te Minita e kona n tauraoi ni katei ara *quarantine Center* n ara abamwakoro aika Tabuaeran Teraina ni butimwaea te Aoraki aio ke e aki ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa riki Madam Speaker e rabwa rikii buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker n aron are e a tia ni mwaneweaki n te auti aio ni bong aika nako bon iai ana mwane ni buoka te Tautaeka are e a tia ni karaoia rinanon tenan Kauntira tao moarara riki ibukin buokan kaitaran te Aoraki aio ao moarara riki n aba ake a tuai roko iai te Aoraki aio are n aron are e taekinna 10,000 Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan ami titiraki man te itera Mainiku ao nang kanakoa ngkane nakon te titiraki are imwina.

E na bon tabekaki iroun te Tia Tei mai Makin are e a tia n roko ana karautaeka Hon. James Taom ti a kanakoa riki nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Onotoa Hon. Taiaki Irata ao e na kaekai iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin tararuan Te Mauri ao Katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

KAREKEAN AIA TAOKITA KAIN ONOTOA NI KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkane au titiraki iaon te ota bebwa nambwana 120 ao e kangai taekana

"E a bwaka iaa ngkai ana barong ate Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana

motinnano are e na karekeaki ana Taokita Onotoa ao n reitaki naba ma abamwakoron nako Kiribati" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa

"Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa iai ngkai te rabwata ae Medecins Sans Frontieres are a karaoa ngkai aia kamatebwai ibukin naba aia buoka nakon Kiribati ae teuana mai buakona karekeaia Taokita iaon abamwakoro" Ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa ana kaeka te Minita ao I karabwa n aron te babaronga are e bon waaki naba ana Botaki ni Mwakuri ma ngaia ao ni kakoroan ana motinnano Tobwaan Kiribati Party ke te Tautaeka. Ao I kakoaua naba bwa ngkana a roko taokita iaon aba ao tera ngkanne kanga ana babaire te Tautaeka ibukin kabobongaan te waaki n tararua n ara onaoraki are i Nawerewere ke are i Betio. Tao boutokaan moa au titiraki.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa. E koaua Madam Speaker bwa ti kakoaua bwa aio n aron are e a tia ni mwaneweaki n te titiraki kanoan teuana ana motinnano te Tautaeka are katoaan te naan taokita iaon abamwakoron nako Kiribati. N aron buokan te titiraki are e kaineti ma tera ana babaronga te Tautaeka ibukin ana Onaoraki Nawerewere ao Betio ake e rawata iai te botanaomata. Ti kakoaua Madam Speaker n aron are e otinako n te naan maroro n te naan kaoti ngkoananoa e rawata kainnanoan te ibuobuoki n te naan Onaoraki aikai Madam Speaker i Nawerewere ao Betio bwa angia ara botanaomata a mena ikai.

Ti kukurei n taekinna Madam Speaker bwa te rabwata are ti mwaneweia are Medicine sign frontiers are a tia n roko rabwataia ngkai iaon Kiribati a otinako man te quarantine n te Kanimabong ae nako ao a karaoa ngkai aia kamatebwai bwa uoman mwaitia nakai bwa temanna te Taokita ao temanna te Neeti are a karaoa ngkai aia kamatebwai iaon n te Onaoraki i Nawerewere, Betio ao iai aia kataratara bwa e na karekeaki taokitan Betio ni ikotaki ma e na manga nako naba aon abamwakoro ni ikotaki ma te itera mainiku. Ni ikotaki naba ma aio Madam Speaker

ao iai naba Taokita mai Tiaina akana iaon kawaia naba n roko i Kiribati teniman Taokita aikai iaon kawaia naba n roko a karaoa naba aia kamatebwai iaon Onaoraki ikai ibukin katamaroa riki ara tararua te botaki n te Mauri ao Katoki Aoraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: E koaua kanga ti karabwa kanga aron tangiraoin ana waaki te Botaki ni Mwakuri iaan ana tararua te Minita ao kanga e bon tabeaianga naba ara iango ibukia ara abamwakoro bwa are e nang tekateka te Taokita ao au titiraki ngkanne boutokaan au titiraki bwa tera ngkanne aroia aoraki ake kanga aikoa kona ni buokaki iaon ara abamwakoro are ngkana ti bon taraia naba ngkana e aki toamau te naan clinics ibukin tararuaia ke katokan aorakia aoraki ake kanga a bon nakomai iaon Tarawa ikai. Iai te babaire ibukin naba reitan kamwanangaia aoraki mai aon aba nako Tarawa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa. E koaua Madam Speaker ana motinnano te Tautaeka aio are e na katoai baia mwakoron nako Kiribati te Taokita e bon anaaki iaan tararuakin riki ao ke kakororaoan riki te tararua iaon aba. Tararuan te tararua iaon aba e aonga n ae uarereke riki te referral nakomai nako Tarawa. Ma ngkana iai kanganga ae a kona n taobaraaki riki ke ni bwain aorakiaki iaon abamwakoro ao te naan taokita aikai are ana roko n taokita iaon abamwakoro ana kona ni kaitarai kanganga aikai. Ibukia ake a roko i Tarawa ara kantaninga Madam Speaker bwa n aron te baronga are e waakinaki ngkai ibukin katamaroan riki te service i Nawerewere ni ikotaki ma Betio ara kantaninga Madam Speaker bwa te *referral* nako ikai e na baiti riki ao ni ikotaki ni kauataboaki ma te referral nako tinaniku ibukia ake a kainnanoi akanne. Ko rabwa Madam Speaker.
Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: E koaua tao au titiraki ngkanne aio bwa are I a karinraa naba ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita. I a tia ni kaongoaki irouia kaain au abamwakoro bwa e teimatoa naba n akea ana Neeti te kaawa ae te Kakan e a bon nang maan ke e lockdown te kibakiba ao e a reke kiban te tia mwakuri arei n okira ana tabo. E kona n reke buokan ara kanganga aio te Minita ae ko karineaki ngkai e moantaai ni kiba te kiba nako Onotoa ao e moantaai naba n reke kiban te Neeti aei. Ko rabwa ao I

karabwa naba te Minita ibukin kanga ana waaki are e a tia ni kakoroa naba nanon teuana ana motinnano Tobwaan Kiribati Party ao I taku bwa e nang kakawaki anne bwa are a bon ongongora te koraki ao te motinnano are e bon tabe naba ni kakoroaki nanoia ao I taku bwa te motinnano n taai aika nako 100 tabun mwaitina ao e bane ao e a manga roko te term aio e a manga raraingai nako naba ana motinnano te Tautaeka ngkai naba ao e bon teimatoa naba ni kakoroaki nanoia. E bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa. Ao e koaua Madam Speaker tao ibukin ana bubuti ibukin ana Neeti e raoiroi bwa a bon ongora au Taan Mwakuri tia kaain reitaki ma kaain te MIA ibukin kangaraoan kanakoan ana Neeti are e a tia ni mwaneweia ao tao imwain ae e babane Madam Speaker ao e kakawaki ngkai e reke ara tai aio Madam Speaker n anga ara kakaitau nakoia rabwata aikai ake a tia n sacrifice aia tai ma aia utu n roko iaon Kiribati e moarara riki te rabwata are te Medicine Sign Frontiers ni ikotaki ma Taokita ake mai Tiaina ake iaon kawaina naba n tauraoi n roko ni kitania aia utu n taabo nako ake a mena iai n nakomai ni buoka Kiribati ni kaitarai ana kanganga ni irekereke ma te Covid-19 ao ana kanganga ma aoraki riki tabeua ake ti taonaki iai n te tai teuana ma te tai teuana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin te Aono n Raina ao Rawaki ae Hon.Mikarite Temari. E nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN KAWAIN TE ITERA MEANG IAON TABUAERAN

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki iaon te Ota Beba:
E a okioki au titiraki iaon katamaroan kawain te itera are i Meang iaon Tabuaeran tera ana anga te Tautaeka ni buoka te kainnano aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei imwain ae I kanakoa nakon te Minita ao ko kaitarako raoi ma am mic bwa aoria n ongo bwanaam kaain am abamwakoro. E nakoim te Minita am kaeka.
Hon.Mikarite Temari: Ko rangi n rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki ni kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao I a bon katekeraoiko ao a kamauriko kaain Kiribati n tamaroan te ingabong aio n te bong

ae e a roko taina ae e nang tine ara tia kamaeu iaon te kaibangaki. Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei:-

E katautau au Botaki ni Mwakuri bwa e na waakina te karikirake aio n reken mwanena. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki man ara aono ae te aono ni mainiku. Bwa ngaia ae taninga mwanena. Ngke e bon tabekaki te titiraki aio Madam Speaker bwa n te kawai are man te itera are mai meang ana itera Tabuaeran e a bon nang buakaka ao ngkai kai bongin kakarau n taai aikai n te namwakaina aio ao are e nako ao rebwerebwe akana a buti a nako n tekateka n am kain tekateka ao ko a tekatekana te ran. Te naan kaa aikoa ataia a tei bwa a kakaea kawaia ni kangai ao ni kangai.
Te titiraki bwa ni ngai are e na reke iai mwanen te karikirake aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.
Hon.Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker ao aio riki te kamatata nakon ana kainnano te nati n Tabuaeran. Ngkana ti kaoka ara ururing nakon te ririki 2020 uoua te ririki n nako ao e bon tauraoi karaoan te kawai anne n te tai anne e beibeti LC Linnix i Tabuaeran ao ti a tauraoi ni butia te Shipping bwa e nang ti karaai mitin aikanne nakon te itera arei. Te karautaeka bwa e bon karautaeka te Shipping bwa e taku bwa e uruaki ana burobera ana rudder LC Linnix akea te bwai ae karaoia e a oki naba nakomai. Ao ai anne naba ngkanne te kanganga tia kaman tauraoi te Tautaeka ni kibaria ao ngke a kitanna ao a tiku ara mitiin n tei itera are iaon Tabuaeran 8 te namwakaina. A tiku inanon 8 te namwakaina ara mitiin ao aki manena ao aki kona n tauraoi ni karokoa ngkai ae e a bane te ririki ma kanoana ao ti na nakon te waaki ao iai ara mwakuri ngkanne are ti a tia ni manga waakinna rinanon ara Planning ni uotiarake ngkai nakon te NEPO kataumwane ibukin Teraina ao iaon ana uaabu ao iaon Tabuaeran iaon te kawai.

Ma N na karautaeka n taona tabon inaain te Tia Tei ae karineaki bwa are te process ngkanne iaon karaoan mwanenakina iai ngkanne arona bwa n te tai are e bwaati iai ao e a tauraoi naba ngkanne manga kibarakin te kanganga. Ti karautaeka n ongora te rawawata iaon te itera aio bwa are ai bon akea ara kona moa n te tai aio ma ti na kibaria ngkana e tauraoi mwanenakina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: E rabwa ae taekinna te Minita ao e koaua bwa 31 n Aokati 2020 ao I tabeka au titiraki iaon aio ao kaekana bwa ai roko LC Linnix ao ana kaokaki bwaai ni mwakuri. Manga n te ririki ae nako I a manga tabekia naba ao kaekana ana kaokaki moa bwaai ni mwakuri bwa ana karaoaki ao ngkai ai manga te mwane. Ti a mena iaa ngkanne n te aekaki ni kaekaeka aikai. Ai teniua te titiraki ao a kakaokoro kaekaia.

Ma e rabwa bwa e a tia n taekinna te Minita bwa ngaia te kanganga te Shipping bwa nanona n ongora n te moantai ao bon akea kantokan bwaai aikai man te itera are mai Maiaki nakon te itera are Meang e kaokoro ae taekinna te Minita ongora irouia kaain te Shipping ake a roko i abara bwa ti mena i Tabuaeran n te tai anne. Ao a kan katokai nakon te itera are mai meang ma akea kantokaia. Ti kan ongora iroun te Minita bwa e kanga akea kantokaia ke e uruaki ana Ramp te kaibuke ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ai bon te bwana riki ae mangori ao ni kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran. Te kaibuke ae LC Linnix ana kaibuke te Tautaeka a riai n toka ana bwai te Tautaeka ngkana ana kainnanoa te botanaomata. E anganiira te rongorongo are aongkoa kaain te kaibuke bwa akea kantokana e a kairua te rongorongo anne. LC Linnix ana kaibuke te Tautaeka ana kaibuke te Aono n Raina ngkana ko taraa te maranga imarenan Nabwari ma itera are teuana e reke 10 te miniti butina ke aki ao e a roko naba.

Ngaia are ti aki te kanganga anne ao ti anganaki te rongorongo ae e a kairua mai iroun te shipping bwa ngaia a rawa ni katoka bwa akea kantokana I nanokawaki ngkana aio bwanaan te Shipping ngkana e angan te Tia Tei ae karineaki. Te Shipping LC Linnix ana bwai te Tautaeka te Shipping ana kambwana te Tautaeka ngkana e nang aki katokai ana bwai te Tautaeka nakon ti te itera aei inanon ti te 10 miniti ai kawara kaain te Tabuaeran n te iango aei. I nanokawaki iai ngkana aio ae anganai te rongorongo te Tia Tei ae karineaki. Ao N na bubuti nakon are e tararua te rongorongo aio ao ana katuaeaki aomata aikai. Te oi ni kainnano aio ae tangiraki ao ti iraua te miniti I kakoaua bwa n okin LC Linnix n te tai arei e a manga nako n nikiri mitiin i Maiana raroara Tabuaeran ao n te rawa are imarenan Nabwari mai Tarawa nako Maiana e ngaa riki ae kaan.
Te taeka ae kananokawaki ana kaeka te Shipping, ma N na kabwara bure naba nakon te Tia Tei ae karineaki bwa are n tokin te ririki koraki ngkana e aki kammwakuraki

te mwane ao e na oki nakon te Tautaeka. Ao ngkanne te process are imwina ngaia anne e maan ngkanne kaotinakoan te process bwa e na manga warranted ngkanne ao e mwaiti ngkanne kawaina. Ngaia are ti bon kawenea te kabwara bure ti aki nanona bwa ti na aki nanona bwa ti na aki karaoa te kawai n te itera arei. Ma I nang nanokawaki ni bwanaan te Shipping ngaia e rawa ni katoka bwa e kanga n taku I kona ni kangai e kairua ao e kairua ae bon te kairua ana taeka te Shipping. E na anganai aran te kaimoa are e taetae e kakawaki anne bwa e aonga ni itiaki te rongorongo e aonga ni bebete naba rimwiakin te maroro aio bwa e kabwaka ara bwii te rongorongo anne bwa ti nang tauraoi ni kibara te waaki anne. Ao anne tokina anne a manga kaongoira ngaira ara mitin 8 te namwakaina n tiku n te itera arei akea naba baora n nako service. Bon te uruaki kakaiaki ngke ti nang nako are aki kona ni karaoa te mwakuri bwa a bon riai moa n oki ngkanne nako Kiritimati bwa ti nang manga moan service mitiin aika a nang buburakaei aikai.

I nanokawaki ngkanne bwa ngaia I a ongo iroun te Tia Tei ae karineaki bwa e rawa te Shipping ni katoka aongkoa akea kantokana I nanokawaki. Ao te Tautaeka e tauraoi ni buoka te kainnano aio ngkekei aio ngaia ti ibukin ae aongkoa akea kantokana e kananokawaki anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Tewaaki Kobae: E rarabwa ana maroro te Minita ae karineaki ao e koaua e kakaewenakoai bwa N na kaota aran te aomata ma iaan te riai I a kai reitaki ma ngaia n te afternoon tea ni maroro ma ngaia iaon ao e koaua kai iai ngkai LC Linnix i mainiku e a base i mainiku. E kona ni waekoa ni karaai ana bwai ni mwakuri ngkai e bon nooraki bwa ai bon te kanganga aio baoia ataein te reirei aikoa buti, rebwerebwe aikoa buti bwa kanga a buti inanon te nei inanon te rua. I taku bwa a noria naba te Beretitenti n rokona i Tabuaeran ngke ti toka ma ngaia n te kaa ao ngaia e taku ngaia e bon nang buakaka kawaimi aio are man te marae nakon te itera arei. Ao ngkai tain te karau ngkai e a bon nang buakaka.

Bon ti te bubuti nakon te Minita ae karineaki iai ana anga ni kawaekoa reken te mwane aio kai kanga e nang kakai rereke te mwane kam smart ni karekea te mwane, e nang baiti reken mwaane tabeua ao aio ai bon te kanganga ae e na aki reke I a kakaewenakoa te Minita ae karineaki bwa e a noora kainnanon Tabuaeran aio ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa riki Madam Speaker ngkai ko anganai au tai ni kaeka ana kainnano te i Tabuaeran. Ti a bon kaman tauraoi man te tai are kaain au Ministry iaon Kiritimati I kaotia aio bwa man au planning division a tia review a tia ni manga karaoa riki te kataumwane ibukin Nabwari Project ao Teraina ae a mena ngkai inanon bain te NEPO man te tai are a maeuraoi iai ao tia kona naba ngkanne. Ngkana e na waeremwe ti aki n are aongkoa ti taetae ngkai ao tao e a tia naba ningabong ti kakoauai bwai iai angan bwaai ni kabane ma tia kaman ewenako ma n te tai are e tauraoi iai mwanena e a roko iaon Kiritimati ao tia kona ngkanne n taraa karaoan ao nangoan te kanganga aei.

E na kukurei naba te Tia Tei ae karineaki bwa are ti karabwa naba ngkai te Minita n te Communication and Transport e a katuka moa LC Linnix moa ikekei ni karokoa e roko te kaibuke are imwina bwa e na tiku ni katoka te kanganga anne n te aono arei. Akea ara kanganga ngkanne te shipping bwa ngkana e ti roko te mwane e tauraoi ni kabane ao tia tauraoi naba ni buoka Tabuaeran n te tai ae waekoa. Tia karabwaia naba kaain Tabuaeran n te itera arei ti nang karabwaia. Ao e roko te Beretitenti ikekei ko noora aia kainnano kaain Tabuaeran tia buokia, e ngae ngkai ti uoman aika a rinea te Beretitenti e rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane ara titiraki anne te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita Ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai aomata Hon.Taabeta Teakai Amuera ao e nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN BOOIA KAIMOA AKE A MAAN N AKAWA NI KAIBUKEN TIABAN

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki n te bong aio ao I kan reiti naba bwana ani kamauri nakoim te Tibiika ma kaain am taibora, te Beretitenti ma te Kauoman, Minita te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao ni ikotaki naba ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni Mauri. Ao aio taekan au titiraki:-

I kan butia te Minita ibukin te kammwakuri ke te MEHR bwa tera te ibuobuoki ae kona ni karaoaki ibukin karakaan booia ara kaimoa ake a rangi ni maan n akawa ni kaibuken Tiaban? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

Te ibuobuoki ae kona ni karaoaki man au Botaki ni Mwakuri bon mwakurian ao kaotinakoan moa uoua ribooti ake a kainnanoaki

1. *Te ribooti ae tabwanin raoi iaon tein booia kaimoan Kiribati ake taan akawa iaon kaibuken Tiaban*
2. *Booia kaimoan kaibuke n akawa ni kabotauaki ma boon te maeu iaon Kiribati.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minita ae karineaki n aron kaekan te bubuti aio ibukin kainnanon kan ataakin te ibuobuoki ibukin karakaan aron karakaan booia ara kaimoa. I karabwa te Minita n ana kaeka ao I taku bwa e matata aron ae taekinna bwa te ibuobuoki ngkoa are e kona ni karaoia ana tabo ni mwakuri karaoan taian ribooti akana uoua are e a tia n taekin tao te moan ribooti tao bon iaon riki teian booia kaimoa ae bwainaki ngkai ao te kauoua n ribooti are e booia ni kabotauaki ma tao boon te maeu iaon Kiribati.

Madam Speaker, tao I bon riki n tabeka te titiraki aio bwa tao eng tao e bon ataia naba te Minita ao ti bane n ataia bwa aia contract ara kaimoa Tiaban ara kaimoa ake a mwakuri ni kaibuken Tiabana eng e a bon nang maan e a nang bongata bwa te aekaki ae ai bon 20 te ririki ao are e a bon kaan ririki ngkai maanin te contract ao e tuai man bitaki. Ngaia are e moan karaoaki iai te contract anne ao e bwainaki ngkai ni karokoa te tai aei. Ao e bon ataa naba aio te Minita ao eng tao bon ti buokan ngkanne te titiraki bwa are ngaia iai ribooti akana uoua ao ara kantaninga bwa e nan ang ibuobuoki taian ribooti aikai ibukin karakaan booia ara kaimoa aika a taekinaki n te titiraki aio. Ao tao buokan ngkanne te titiraki nakon te Minita eng ana tia ni ngai ribooti aika e taekini aikai taiaoka Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ti teimatoa ni mwakuri ao ni maroro ma kaimoa aikai riki te KOFU Kiribati Overseas Fisheries Union ngaia ake a tei ibukia kaimoa aikai. Ao ti mwakuri ma te AG iaon te *regulation* ae kangai te *recruitment agencies regulation.* Ao te bwai ae ti kainnanoia bwa ngkana a tia ribooti aikai ao ti na kona ni kaokia nakoia tao *employers* ke taan kammwakuri

mai Tiaban iaan naba te ILO Convention 188 ae *work in Fishing convention* ao iai kabaeakin taan kammwakuri aikai nakoia taan akawa. Ao e rabwa bwaai aika ana riai n rinanoi aia contract taan akawa are e na katerei iai kanoan aia kammwakuri.

Te kauoua kaokakia ni banen aia contract, kabwakaan booia n taina ae riai ni ikotaki ma taraan aia safety n aia tai ni mwakuri. E koaua bwaai aikai ngkana a bane n reke bwaai aikai ao ti na kaoki nakoia kambwana Tiaban ao man te tai anne ao tia kona ni waaki. Ti a tia n rinanon te ILO ni bubuti bwa ti kainnanoa ara TA ae e na kona ni karaoa te baronga aio ao ti bubuti naba bwa ngkana e kona ni buokira n refund te TA aio. E tuai kaekaira te ILO ma ana aki raraoma kaimoa aikai bwa aio e na bon riai n reke irouia te raka ni boo ngkai a bon rangi ni maan aron booia ae bon rangi ni uarereke.

Ngaia are I anga naba bwanaau mai irouia kaain au aobiti nakoia kaimoa aikai taan akawa bwa ana aki raraoma bwa ngaira ti kabanea naba ara tai n okiokira te AG ni kakaea angan ao aron buokaia kaimoa aiki. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa riki te Minita n aron ana kamatata ao eng tao e aki taekinna te Minita bwa ni ngai are e na tiai iai ara ribooti aikai ma e koaua tao e taekina aron karaoakina ao aron bwaai aika ana waakinaki ao tao e nang mwaiti aron are e taekinna ao tao ni ikotaki ma te TA are ngaia tao e na kainnanoaki ibukin karaoakin te ribooti aikai. Eng ma e koaua tao ti na bon nang kawenea bwa te bwana ni bubuti nakon te Minita ao ana Taan Mwakuri ngkai e a bon kakoauaki bwa te *contract* e a riaon 20 te ririki. Ao n te maan aio ao I taku bwa e bon ataia te Minita bwa e a bon riai tao n rinanoaki aia *contract* aio ao n anganaki aron rakan booia.

E koaua tao bon ibukin naba ana rongorongo te Minita bwa are kanga I maroro naba ma kaimoa tabeman ae kaain ara abamwakoro ae Nikunau ao aikai are a nang maan ao a kaotia bwa a roko tao n te mwaneka riki are kanga tao a karaoia *masters* kee ao te kananokawaki bwa a kona ni karaoa te mwakuri aio are te kataratara ao booia e bon tiku naba n arona. Ao ngkana a kabotauakaki n aron aia nonori ngkana aio te nakoa ae a bon karaoia bon kaain Tiaban ao e a reke irouia ngkai ara kaimoa iai ae e a reke irouia.

Ma te kanganga bwa a bon aki kona n anganaki tao te boo are e bwainna tao te kaimoa n Tiaban te koraki akana taan kataratara. Ngkanne anne teuana te rongorongo ae kanga

e nang bwara nanoia bwa aki kona ni karaoi mwakuri aika a taku bwa e a nang raka iai ke tao e a nang mabiao iai te kambwana ao te kananokawaki bwa booia e tiku naba.

Ngaia are e raoiroi bwa e bon atai rongorongo te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa are a bon ma maroro naba ma kaimoa aikai ao a tia ni kaoti nako aia kanganga tao ti na ti katurua riki te bubuti bwa tera ngke e kawaekoaki riki karaoan ribooti aikai bwa e aonga ni manga karaoaki are imwina. Tao buokan te titiraki riki Madam Speaker, tao tera ngkanne ae e na karaoaki imwin tian taian ribooti aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa buokan te titiraki e koaua are n te tai ae nako ao e a tia ni uotakirakeaki te bwai aio nakon aia Union are i Tiaban ma aki boutokaia. Ao e rawata ara kakamwakuri ao ara iango ibukia te koraki aikai bwa n aron rorokoia ao n aron ae tia ni maroroakinna te Tia Tei ae karineaki ao ti kakoaua bwa a maan ni mwakuri ao a reke aia beba aika a bubura ma e bon teimatoa ni uarereke booia.

Ti na kabanea ara kona ngaira man te Ministry ni kabanea ara kona ni buokia te koraki aikai kaimoa aikai. Kiribati e tuai *ratify* te *convention* aio ao are akea ana kona au tabo ni kammwakuri bwa are aio bon mai Tiaban ma n aron ae I taekinna ti na kabanea ara kona ao tera ngke e waekoa n oki te ILO ni waekoa ni karekea buokara ao ti na kataia ni kawaekoa riki bwa kanga ara katautau bwa 6 te namwakaina rake ma ti na kataia riki ni kawaekoa n aron are ti kona.

Iai te kakukurei n te tai aio ibukia naba kaimoa aikai taan akawa bwa n te wiiki ae nako ke are mai mwaaina ao e a tia n tiainaaki te MOU imarenan te *Fisheries* ma Tiaina ao e kangai aio are e bon kaongoai te Ambassador bwa ni kabane te kaibuke n akawa are e roko iaon Kiribati ao e na riai n aekiia niman kaimoa *any fishing vessel* are e roko ao e na aekiia ngkanne kaimoan Kiribati ake taan akawa.

Ngaia are aio kanga teuana te kakukurei nakoia bwa ana aki raraoma bwa ti bon teimatoa naba ni kakaai angaia n aron kaibuken tinaniku n aekakin ngkai Tiaina, New Zealand ao Australia ao a bon teimatoa naba au *officials* ni kakaai angaia kaimoa n akawa aikai. Aikai ae kanga I kona ni kaoti n te tai aio ma te kukurei nakoia kaimoa aikai ao I a bubuti nakoia kaimoa taan akawa aikai bwa a taotaonna nano bwa ti na kabanea ara kona ngaira Miinstry ni kakaea angana ni buokia. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao ai bon kabanean buokan au titiraki ao tao imwain ae I kanakoa buokan riki te titiraki te kateniua n tai ao I a kaitaua n aron kabwarabwaraan n rekereke ma ana itera ao e bon mwaiti naba te mataroa ibukia ara kaimoa n aron ae e a tia n taekinna ao n aron are e taekinaki te MOU ti kakaitau naba iai. Ao tao tia bon teimatoa ni kaokaoka te bubuti aio ibukin buokaia are tao e na manga bon tiku naba te kanganga ni booia ngkana a manga roko n te tabo teuana ao tao ti na kaoka riki are irouia i Tiaban eng tao I kan taekina te JMS ke te Japan Marine Service iai kaain Kiribati are e mwakuri naba n te JMS ao kanga iai ana rongorongo are e a bon tia naba n ongo te Minita. Ao tao I kan kaokia ikai bwa tao buokan naba kanoan ana waaki te Minita ni kawaekoakin aio ao ngke ti butia kaimoa bwa ana bon taotaona nanoia ai 20 te ririki te tataona n nano anne ao e aoria bwa tao ana keiaki riki bwa e a waaki ngkai tao te Minita ngkai n te tai aio e a waaki ma ana Taan Mwakuri bwa a nang iangoa ngkai waekoan aio bwa ana tataona n nano.

Tao buokan te iango ni waakinan aio kanga e taku naba te tia mwakuri are e mena n te JMS bwa eng tao e nan ang ibuobuoki riki are te roko n *negotiation* ma taian kambwana. Ngaia are tao tera ngke e bon reke ana tai te Minita aio ma ana Taan Mwakuri tao ni ukin te mwamwananga ao e a bon mwananga n nako ni karaoa te *negotiation* ma tao te maroro maroro ma kaain kambwana ake aia kambwana, ma e a kona ni butimwaeaki riki aron te bubuti ma aron bitakin te rabwata ao te contract ni kaineti ma kanoan te ribooti ae e a tia ni mwanewei. Ao ngkanne eng tao ai bon akea buokan te titiraki e a bon bane au titiraki ao ngkanne tao ai bon te kaitau ao I a bubuti tera ngke e waekoa n reke bon inanon te tai naba ae e aki maan. E rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: A rarabwa iango aikanne ao e nang kakawaki iango mai irouia Taan Mwakuri bwa are ti bon akia tai kainnanoia. Ao e koaua e rabwa anne ti na *note* anne ao anne are tia mwakuria nakon taai aika ana roko. Ao N na kataia riki ni kabaitia e rarabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin te Aono n Raina ao Rawaki Hon.Mikarite Temari. E nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE IBUOBUOKI NAKOIA AORAKI AKE ROKO MAN TE AONO N RAINA

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au kauoua n titiraki n te tawanou aei:-

I kan butia te Minita are tabena bwa I kan ongora bwa tera ana anga ni ibuobuoki nakoia ara aoraki ake a roko mai Tabuaeran ao Teraina nako Kiritimati ao e a bane te kaako akea te kaako? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea Madam Speaker iaon am kain tekateka ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran riki te kauoua n tai:-

I kukurei n taekinna bwa e a taubobonga raoi ana auti ni katantan Kiritimati ao Tabuaeran ao Teraina are e na kona ni buoka iai rokoia aoraki. Ao ma ngkai ao kaibuke ni kaako kaonteina ao wanikiba a kona naba ngkai n roko iaon Kiritimati. Ko aitatarika Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: Te Tibiika I nanokawaki ni boon te titiraki aio. E koaua bwa boon te titiraki aio mai iroun te Minita aio e bon boo ma aongina. Tera te katantan, tera te wanikiba? Raon ae ko aki karaoa am kaekaeka nakon au titiraki kee. Te bubuti tera am ibuobuoki nakoia ara aoraki ake a roko i Kiritimati ao e a bane naba kaako a kona n *reserve* bwaunaia ke akea bwa are anganaki te mwane, ao e na iranaki te katantan ma te wanikiba kaeta riki am titiraki kam bwain ataea te aba ma ami kaekaeka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Man te bwana ae nanorinano ao I kan kabwara au bure ma tao e namakinna te Tia Tei ae karineaki bwa e aki kaeka raoi. Ma n au namakin e katauraoaki e bon kaekaaki raoi bwa tera au iango ao man au tamnei ae bubura moa nakon ae uarereke ngaia are I kaotinakoa moa te tamnei ae buburakaei. E a ria n ota ngkanne bwa ngkana iai kanganga aika a na bubura iaon Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina e a tauraoi ana tamnei Kiritimati ae bubura ni kaitara riki te kanganga ti aki ti nakon te nati n Tabuaeran ma ai te nati naba ni Kiritimati ao Teraina.

Ngaia are I kaeka raoi e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki ao ti kakoaua ngkoa bwa ti rokana Kiritimati ngke e moan roko te Covid-19. Ti kaina te wanikiba ao ti kaina te kaibuke e na akea kaibuke ao a nang roko mai iaa kaako. Ao e nang amarake mai iaa te aoraki ae roko mai Tabuaeran ngkana ai akea te

kaako ao e na roko mai iaa te kaako Madam Speaker. E na roko mai Tarawa n te wanikiba ao te kaibuke.

Ngaia are anne moa au moan baronga moa teutana I tuai nang rarangaia nako kamatata riki, ma I a bon anganna naba te *picture* ae buburakaei n taraa riki aba aika teniua ma Kanton ma ti aki ti te nati n Tabuaeran. Ao I kabwara au bure I nano rinano I aki man rerea ana titiraki ao I taua ma nanou bwa I tangiria naba kaain Tabuaeran. E na aki raraoma ngkanne bwa aongkoa e a tare te kaako e aki tare te kaako iaon Tabuaeran e aki. E na riai na taia bwa imwain nakomaiu ao I kawari bitineti aika a bubura Punjas, Betty, King Holdings ao a taku ae ti taui kanaia kaain Tabuaeran ma Teraina irabubua te baeki n raiti aika inanon baira. Are e riki te kanganga te Minita ae tia n taraia ao tia kona ngkanne n taraia ni katuka tabeua bwaunaia kaain Tabuaeran ao Teraina.

Ma ti aki kan tabekia ikai ni kawaekoa bwa mwiina e na mangaongao te rongorongo ao a nang manga nako ni biri rimoa nakon taian titoa aikanne ngaia iai bwaunara ma katikua. Ao anne ae kanga ti aki angaraoina ma iai ana tamnei te Tautaeka riki au Ministry ni katauraoa bwa e na aki baki te aoraki are e roko mai Tabuaeran inanon taina ao ti aki inanon taina ae uarereke ma inanon te long time te kawai ae ananau bwa e aonga ni mwengaraoi te nati n Tabuaeran tibwana iaon Kiritimati. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ma taren te kaako naba ngkai ngkana kam taraa ara tamnei e kangai te tamnei, bwa te kaibuke e rimwi antai ae karimwia te kaibuke bon te owner bwa e uruaki ana intin mai Biiti, e rimwi kanga teutana teuana tabun te wiiki aongkoa ngkanne e na roko te kaibuke ni banen Eberi ngkai ti mena inanon Eberi iraua ngkai te namwakaina ngkai 14 bongin Eberi ao e na roko te kaibue n raabanen Eberi ke moan Meei tao ai ti 16 te bong ke 17 ti aki te kainnano anne ao ti aki te kanganga nakon te nati n Tabuaeran are e aoraki. Iai ngkanne taian katauraoi ake ti katauraoia ao iai are e bon katauraoia au Tia Koroboki nangoa waena naba ngkai n te kanganga ae e a tare te kaako.

Taian neeti naba ake a kiba n te wanikiba ao e taku te Onaoraki a nang aki kiba Neeti nakoati te Minita bwa e tare te kaako ikanne ao tera boon mwiina e anganaki ana Tia Koroboki te Onaoraki man ana men ate Tia Koroboki nakomai akea te kanganga e rawata te kaako ae ngkana kam otinako man te quarantine ao ti kona n anga ngkanne kanami iraua riki imwain inanon teuana namwakaina. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki tibwan Tabuaeran ngkana ti nang bon roko n te *worse scenario* e na aki raraoma e na amwarake ao

e na maeu te nati n Tabuaeran iaon Kiritimati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ana kamatata te Minita ae e nang abwabwaki tera ngke ko a bon kaea naba te *point* bwa e tangiraki te ibuobuoki ae tawe bwa ngke a moan roko ara aoraki aikai ao a tuai man kaboo raiti kambwana akana ko taekin akanne I a tia n roko iai ibukin buokaia ara koraki ao a kakea te raiti ma e bon bane te raiti. Ma ngkana e koaua bwa iai bwaunan Tabuaeran anne e na bon nako Tabuaeran, ma ae ti kananona ko kona n taetae nakon am Tia Koroboki bwa ana kabooi kanaia aoraki ake n te Onaoraki bwa ni moan rokoia ni karokoa ngkai akea te raiti, akea te bwerena akea te buraawa e tangiraki te ibuobuoki. Kanaia ake a uoti iaon te kaibuke ae te banana, te bwabwai te kabuibui ni mai a tauaki bwa ngkana a kabwakai kantokaia e nang bobuaka. A manga katineaki e a manga aki anaaki n te cubic meter $100 tabun te taara boon teuana te bag a kaawa ara aoraki aki amwarake e bane te buraawa, te raiti te bwerena ma ngke a moan roko. I a butiko ko kona ni karekea am iango ngkai nakon am Tia Koroboki i Kiritimati bwa ana nako nakoia aoraki bwa a tauraoi ni *pay* kanaia. Bwa ngkai a tekateka ngkai ao akea kanaia ti anne te rongorongo te Minita ae ko karineaki ao I kabwara bure bwa ibukina ae e nang ananau am kabwarabwara ao ti te *point* ae e nang kakawaki maeuia ara aoraki ake a roko iaon abam ae akea te raiti te buraawa ma te tioka, iai te tioka ma akea te bwerena.

Ko kona riki am ibuobuoki n te tai aio ao ngkana kam a ongo bwanara aoraki an naako kawara te Tia Koroboki bwa ngaia iai te raiti are e tauraoi ao te buraawa ao te bwerena naako kawara te Tia Koroboki n te Linnix n aron ana kaekaeka ami Minita bwa ngaia iai bwaai aikai ikanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: N na kabwara au bure riki Madam Speaker e a bon roko nanona ni un nakoiu ao ngai I kaota nanou naba n nanoangaia ana botanaomata. Ma e aki boo ma aongina ao ni moan ana titiraki e taku bwa I kaekaeka n aki akaka ao e aera e na aki ananau au kabwarabwara bwa e aonga n ota te nati n Tabuaeran are i Kiritimati bwa I tobwa ana kainnano.

Tera te *short cut* ae tangiria ngkana tangira raoi kabwarabwarana bwa e taku bwa I taetae n aki kabwarabwara ao N na kananaua bwa e aonga ni matata. E nang tee nano ma tao e bon aki kangkang ao e aki karewererewe teuaio iaon ni

kambwana iaon Kiritimati ao e na kabotauai ma ngai. Ngkana e aki butimwaeaki ana rongorongo ngkekei ke e bon e na aki butimwaeaki. Ma e na aki kabotaua ma ngai bwa ngai kaain te i Kiritimati ngai ao I ataa naba aron mwanangau ao au taetae ni kawai naba nakoia aomata. Kona bwaina te nanorinano ao ngkana e na nakonako n teruarua ikekei ibukin buokaia ana aomata ao e na kanga n reke naba buokana. Ma I bon ataia bwa kambwana aikai a tauraoi ni buoka te aomata bwa te aomata e nang kakawaki ao ana aki tuangai naba ngkai bwa n nang tuanga au Tia Koroboki bwa a nang nakomai, ao aei I taekinna ngkai ngkana ti kaoti ara iango ao aio ngkanne e a kabure te rongorongo, kaain Tabuaeran naako kawara ana Tia Koroboki teuaio bwa anne bukin te rongorongo ae ti na kona n namakinna.

Ngaia are I kangai bon iai ara ibuobuoki ae ti kona n tauraoi. Ma ngkana ti na taekinna ikai ao ai anne e a kabure ngkai e a takaruaia. An bane naako kawara ana Tia Koroboki ao naako bwa anne raoi angana ti aki angana anne. E bia tabekia ma te nanorinano ao te iraorao ae e nang kakawaki bwa ngkana e bon taku teuaio ke te Tia Tei ae karineaki bwa a bon kainnano aomata iaon Kiritimati ke e na tabeka naba te bwana ae nanorinano. Tain te mate ngkai, taint e raraoma ti aki te nakomai ni kaununira tiaki. Te nanorinano bwa ngkana ko kamangoriko ana buokaki am aomata ma ngkana ko aki kamangoriko ao ana kanga ni buokaki am aomata.

Ngaia are I teimatoa ni kabwara au bure ma e na teimatoa te Tautaeka man te Aono n Raina n rinanon au Ministry ae bon tarai kanganga ngkana e a roko n taina. Ao I kakoaua ni karokoa ngkai bwa ti maroro ngkai kai akea ae e a tia n roko irou n au aobiti ke imwain nakomaiu I tuatua bwa aki kang buraawa ao a mooti tioka ke aera aki kang raiti. Ao I taku bwa bon te aomata e bon kaotia e a manga mwaneweia bwa e a nang bobuaka aomata man te kaibuke. Tabeu te kaibuke ao e a kakaonakoai ngkai tabeu te kaibuke are LC Linnix ake a katokaaki iaona tabeu. I kabwara bure ma te nano rinano ti aki tabeu anne ao ngkana e bon kan anaaki kantokan aia banana mai iroun te shipping bon ana babaire te shipping anne iaon katokaan bwaai. Ngaia are ti na bubuti te bwana ae nanorinano ao ti na teimatoa ni kabwara ara bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran, e na aki raraoma ai bon ti uoua tabun riki te wiiki tao e aki reke uabwi te bong ao e na roko te kaibuke.

Ma bon iai naba taian kataunaari ke taian kakatauraoi ae ana katauraoia au Tia Koroboki bon inanon barongaan te kanganga aio n taraakia aoraki. Ngaia ake a roko

man te wanikiba ti arania bwa ngkana aoraki ao ti na iangoi aroia bwa ana teimatoa n amwarake. E a tia n tauraoi ngkanne anne ao aron kamwarakeaia naake a mena n te quarantine center ngkana ti na roko n te worse scenario bwa iai ae aoraki ae a tia n taku e na tiku riki uoua te wiiki teniua te wiiki e tauraoi te amwarake naba ibukia. Ao ngkana e nang bon rootaki te nati n Tabuaeran ake aoraki I taekinna ngkanne bwa e tauraoi naba ngkanne au Tia Koroboki n *assist* te kainnano aio nakon te aoraki mai Tabuaeran.

Ngaia are man bwanaau aio ao tia kawenea ma te nanorinano ao te kabwara bure riki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran e na aki raraoma I kabebetea bwa ana maeu ana maeu ana aomata ikekei ni karokoa e a manga roko te kaibuke n raabanen Eberi ke moan Meei. E koaua ti na mamauriaki ao ana mamauriaki ao ana kakabwaia kaain te nati n Tabuaeran ake a tiku iaon Kiritimati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao I a kabwara buren nakon te Minita ngkana e taku bwa I a bwana ni un ma kanga I aki bwana ni un ma bon tein bwanaau aio. Ngkana I a manga kan ibuobuoki riki ao aongkoa I a un ma I aki bwa I a nang nanoangaia riki ao I a nang boutoka riki au titiraki. E koaua ti kaitaua te Minita bwa ngke arona bwa e a bon kangai naba n arona ngaia a tia ni kakaai kanaia ma e aki reke e na reke n angana arei ao arei bwa are akea ngkai aia kanganga I a kabwara bure te Minita. E koaua I mwanewea naba aio ae te shipping bwa e aonga n ongo naba te Minita arei ao e na taetae naba nakoia kaain Kiritimati e na meeri ni kangai, kanga 1 in 2 kanga n aron are teuana te titiraki ao kamwanganga bwa e aoria ni manga ongo arei ao e a na meeri ni kangai no ai kamakura boon te katokan kanga I kanrinra. Ma I katekea rarikin te Minita are temanna ao I ataia bwa ngke I taekina arei ao e a meeri naba nakoia ana koraki ake i mainiku ao e a buokaki naba te kanganga. tia kabwara bure ao ti uaia n reitaki te Minita ae ko karineaki man ara Aono ni Mainiku ti anganiko karineam ao ara Minita man te Communication ao ngkami kaain te Tautaeka. Imwain ae babane au tai ao e mwaneweia te Minita ae kangai nooria ti na buoki ngkami ao ti uoman ae kam rinea te Beretitenti, kanga te aekaki anne ti na teimatoa n onimakini ngkami ao ti na katokai ngkami n ami kain tekateka bwa e raoiroi ami babaire. Tai raraoma ti na boutokai ngkami ao are ieta ao tia toki naba ikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: I angan te Minita man te Communication bwa e a kaeka anne bwa are e kuakuaaki.

Tibiika: Ao ngkai tao iai irekereken te titiraki arei ao ko a tia ni kariaia bwa e a kanakoa te Minita I anganiko te Minita n te Communication.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai ana kabanea ni kaeka. Ao e koaua I ongongora ao n te tai aio ngkana kam norai ao I chat ma au Tia Koroboki au Tia Koroboki ngkai are e a tia ni kanakoa te rongorongo bwa e na demand te kamatata iaon uoua te naan issue aika a rekereke ibukin ana maroro n te Linnix ma te Tia Tei mai Tabuaeran ae karineaki are te moan ibukin kanga te keiti are kawaerakean anakin bwaai ni mwakuri mai tabon Tabuaeran are te iterana nakon are iterana. N aron are e taekinaki bwa anne bon ana kanganga te KNSL ao te kauoua iaon te keiti are kantokan bwaai ngkana I demand ngkai te explanation ana karokoi aia kabwarabwara bwa tera te tariff ae a kamanena ana kanga ni kaokoroa Kiribati ma te aono arei te aono ni Kiribati ma te Aono n Raina ao ana kabwarabwara naba te rongorongo are ibukin arei.
Au kantaninga bwa ngkai e aki roko ngkai bwa are e a bon uarereke kanoan te bong aei ao I a kabuta te kabwarabwara nakon te Moanibong nakoiara Minita ao ara Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao e a bon bane naba buokan ana titiraki ao ngaia tin ang nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

KATIAAN TE KARIKIRAKE IAON TE RAN IROUN TE KIRIWATSAN

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te tawanou aio:-

E kona te Minita ae karineaki n te MISE n taekinna bwa ana katiaaki ni ngai karikirake iaon te ran iaan te karikirake are te KIRIWATSAN ao are e waakinaki ni kaawa aika Antakana ao Tanimaiaki?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai temanna mai Butaritari n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker katiakin te karikirake iaon Butaritari are te KIRIWATSAN e na bae n taninga moa

tian raoi te kakaae iaon bwain te karikirake ake a mangao taekaia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Minita ae karineaki Madam Speaker n te kaeka ao e koaua e nang teretere are tao ngaia iai te kakae ae na karaoaki iaon bwain te karikirake ane tao aera tao a mangao ke tao a bua ke aera. E raoiroi Madam Speaker ao I taku bwa e matata ma te karikirake aio e a bon maan n tuai manga waakinaki bwa e a toki naba. Ao taian tangke a tia ni karaoaki taian tangke a tia ni wene bwaibu ni karokoaki ao taian raa ao e a tiku bwa kanga ai te *white elephant* are e a tiku te karikirake ao akea manenana ao e nang maan bwa e I bon tabekia naba ni 2018 I bubuti bwa e na kabaitiaki bwa bon iai kanamakinana n te tai arei naba irou bwa e na aki tia bwa tao te aine are e mataniwia te karikirake n te tai arei kanga e nako tinaniku e karekei bwaina ao e oki. Ti aki ngaia e a manga moan nako naba tinaniku ao e karekei bwaina ao e oki ti aki naba ngaia.

Ti te naan *part* aika a kainnanoaki ao e a tia ni wene te bwaibu e a tia n tei te tangke te *overhead* anne. Ma ai ti bwaina bwa tao ai tera ae ngaia ae e baenikai iai ao ngaia tao ai tokina ae ngaia are e a reke te mangaongao ngkai anne. Ao ngkanne I a manga karaoa au titiraki ni bon te ririki ae nako bwa iai ana kantaninga are te Tautaeka bwa e na katiaaki te karikirake aio ao e rangi ni bebete boona ae I anganaki, iai. Ti a tiku naba n te kantaninga ae iai ao man te ririki ae nako ngkanne ni karokoa ngkai ngkanne I a manga tabeka teuana ngkanne. Ai aron ae tia bibita ara titiraki n te aro ana reke kaekana ao ngkanne ngkai I a manga tabekia ni kangai ao e a otinako ngkanne te rongorongo bwa iai te kakaae.

N na bubutia te Minita bwa e na aki tao tangi nanona ngkai I karaki ni kangai bwa are ngai I nanoanga te karikirake arei ara botanaomata ake a kainnanoa te ran bwa are e a bon tia. Tao ni ngai ae e na tia e a tia waakinaki te kakaae aio ao ngkana tao e a tia ao e na otinako mwiina ni ngai Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua kanga bon iai bwa ni bon aron ae tao e na ataia te Tia Tei ae karineaki bwa te karikirake ae te KIRIWATSAN kanga bon te karikirake ae e nang maan ao e nang aki kakukurei aron waakinaki man te moantai.

Ma e aoria bwa are e a bwakanako tain anne ma tao ibukin ngkanne ae

tera ae e na manga karaoia ibukin ngkanne te karikirake aei ao iai ngkai kanga te maroro are e a tia kanga ni karaoaki bwa are a bon tia ni mwananga kaain te tiim bwa are a nang nako ni karaoa Tanimaiaki ao Antakana ngkoa ke teuana riki I taku bwa bon Antakana, ao ngke a roko ikekei bwa a nang mena ao titebo ma aia bwai ni mwakuri ake a tia ni kanakoi nako ikekei kanga iai teutana te mangaongao iai ke tao tera ngaia are ngkai kanga tia tabe ngkai ni maroro ma te Kauntira bwa tera angan bwa iai angan kakaean bwaai akekei ke tera ngkana arona bwa e aki kona te Kauntira ke tao e aki kona ni manga reke angana ngaia tao ti nang manga bon moanna mai moana ti nang manga moan uota rongorongona bwa e aonga ni manga kabooaki bwaai. Ma are ai bon ti teutana katiakina. Ma I a butia te Tia Tei bwa e a katikua iroura ma N na kataia ni kakaea angana tao a bon aki reke akekei ao ti nang manga moan karekei bwaina ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika e rangi n rabwa te Minita ao ti nanoraoi bwa are bon iai taian kanganga aika a kona n reke ao ti bon ataia naba bwa te karikirake naba kanga e a bon nang maan aron tao e koaua e moanaki mai imwain te Tautaeka ao manga e a waakinna. Ma are e waakinaki iaon Butaritari eng are e a bon tia kanga e a bon bobonga ao bon otau raoi n te bwai are e *build up* are bwain te karikirake iaon Butaritari ti te naan *adapter* te *female, te male* ae kaokoro ae ngke e a roko te bwai arei ao e kaokoro ma te bwaibu arei ngaia are e manga, ao taian raa nako menan te tap. Ao akanne bwaai aika kanga I ti atai bwa are iraua au tai ni kumea te aine are te mataniwi iai n nako ti aki kabwara au bure, I aki kananona n are tao n taetae n Abemama Madam Speaker ibukin are te Minita. Ma iraua au tai n nako ni kawaria ni boaia ibukin taekan bwa e nang tia ni ngai. Ao anne ana mena bwa tia manga roko n aikai ao e a manga aki tiaiti bwa tabon te bwaibu bwa e aki nakoraoi ma arei ao kanga ti bwaai aika a uarereke ma ngaia tian ang mimi bwa e aera ngke e a bon aki kona n tia. Ao e a tia te mwakuri anne a tia n reke te naan bwaibu a tia te *overhead tank* arei e a kan mka te overhead tank bwa are e mena iaan te riringa n taai nako n akea kanoana. Ma bon oin naba te kantaninga ae I tabekia iai bwa tao e aki tia ibukin te mena ao tao e a karaaiaki nakon ara reirei are te St.Leo bwa tao e a kabongana St.Leo are te tangke arei are te *overhead* ke tao tera bwa e a manena riki bwa e a reke te mena iai e a reke aia ran ma tera. kanga anne te kantaninga iai ngaia are kanga I tabekia n te tai arei iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na katia te bwai aio ao te kaeka, iai. Ma akea ngkanne ni kangai ni

karokoa ngkai I a manga mena bwa e kona ni katia ngaia ngkai tia manga anganaki te karaki ae e nang manga karaoaki moa te *investigation.*

Ake ate Minita ti nanoraoi ni butimwaea kanga te kanganga ae kam kaitibo ma ngaia ao te bubuti bwa tera ngke arona bwa e waekoa ni katiaki te investigation bwa antai ae karaoa te investigation tao bon bureitiman ke kaain te Kauntira ke tao bon ami koraki. Ngkana tao arona bwa e kona ni birimwaka aikai ao e aonga n ae tao kam a karaoa naba ami babaire bwa tera aron te karikirake, tao e na bon katiaaki tao e kona ni kabonganaaki ibukin bwaai tabeua. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa bon te kantaninga bwa ana riai ni katiaki te naan karikirake aikai bwa are bon kanoan bwa are e a tia te babaire bwa te karikirake ae te KIRIWATSAN aki bobonga raoi te karikirake arei ma ti na kataia ni karaoia. Ma e raoiroi eng kanga aongkoa aio kanga bon te mena imarenan te Kauntira ao ana titiraki te Kauntira bwa e na kataia n noria ao ana kona bwa tera angan bwaai aikai ngkana arona bwa tao e a bon aki kona te Kauntira ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao I a manga kaokia nakoia au koraki bwa ana kataia riki n noria tera ana babaire te Kauntira iai te iango ae boou ke a reke nnen bwaai aikai ke tao tera aroia ao ngkana arona bwa e a bon aki reke ao tao ngaia anne. Tera ara anga n anga te kabanemwane ke ni manga moan kabooi iai bwaina tao te naan solar panel ao te naan bwaibu ao baikara riki are a tia ni kona.

Tao ngaia anne kanga buokan te titiraki ao ti na kataia ni kakaea angana ni kabirimwaka riki. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ao e nang rarabwa ao e koaua ti nanoraoi n aron are te kabwarabwara bwa n aron ae I taekinna tao ibukin are e anang mwarara arona e a nang maan te tai ao tao ngaia are a reke iai. Tia ki ataia bwa e ngaa te solar ae taekinna bwa e tuai tao n ara abamwakoro ae Butaritari e a tia n roko ikekei ke tao e bon bua man aia tabo. N aron ae kanga e taekinna ti aki ngaia bwa e ti tuangaki ngkoa ibukin te bwai aio. A bon tiku bwaai ma e uarereke ma ngkana tao ngaia bwa iai menana e bon raoiroi ni *investigated* bwa e aonga n ataaki raoi bwa tera. Ao I nang karabwa e nang tamaroa am kaekaeka bwa are ko na kataia ngkai n noria bwa e bon koaua bwa e kaawa te karikirake are e a tei ao ai

bon akea nanona bwa akea te bwai ae kona ni karaoaki. Ma eng e rangi n rarabwa te Minita ao kona aki raraoma bwa are ti bon tei ma ngkoe ni kataia ni kakaea angan ae e na tia te karikirake ao e na manena tao te mwane naba are e a tia naba ni kabonganaaki ao aia mwakuri Taan Mwakuri bwa are e a kinkin ao tera ti uneakina booia bwa are akea booia, iaan te karikirake aio akea naba booia.

Ngaia are ti uneakinna n taai aika nako ao tera riki Madam Speaker ma ngaia are e rangi n rarabwa te Minita ae ko karineaki tia katikua iroum bwa are ko bon rabakau ni kakaea angana are e na waekoa n reke iai ao tia tataninga naba are tera mwiin te ukeuke ao tera te babaire tao e na katiaki ke e na iranai. Ko rangi n rabwa are ieta.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao tia kataia ni karaoi tabera ni buoka te kainnano aei. E rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao I taraa ara tai ao e a bon tia naba ni itera 12 are bon tain ara katawanou ti na bon riai n ana ami kariaia ngkana kam taku bwa ti na reitanako kanoan ara titiraki akana teniua iaon ara Ota Beba ao tia nakon ara bwai are imwina te kaoti arei imwina. Ma N na ana moa aia kariaia Taan Tei. Ao I taku bwa kam bane ni boraoi ni iango ao ti na kabanea ara titiraki iaon ara Ota Beba. Ara titiraki are imwina ngkanne e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

TAONAKIN KIBAN MAIANA AO N ONEAKI MWIINA NI KIBAN ABAIANG

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker e a reke au tai ni kanakoa te titiraki aio ao imwain ae I waaki ti te kan typing error te spelling iaon te *first word* ao te *second line* ti anne.

Tibiika: Kanakoa Tia Tei am titiraki.

Hon.Vincent Tong: E rabwa te Tia Babaire :-

E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa tera bukin taonakin kiban Maiana n te bong ae 10 n Ritembwa 2021 are e oneaki mwiina n te kiba nako Abaiang? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa moa au kaeka ao N na

bubuti ko kaekaeta aran au Ministry te Botaki ni Mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ko rabwa. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana:-

I karautaeka n tea ki matata n aron waakinan babarongaan kibakiba ike e karekea iai te koaua bwa aongkoa e oneaki mwiin kiban Maiana 10 Rimtebwa 2021 te kiba nako Maiana. Te koaua e taonaki kiban Maiana 10 n Rimtebwa iaan te kainibaire ke bairean kiba ae e aki oneaki mwiin kiban Abaiang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita ti aki Itoman bwa Rongorongo ngaia anne.

Hon.Tekeeua Tarati: Ngaia anne.

Tibiika: Ko rabwa ao e nakoim te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa te Minita ibukin am kaeka ma kanga te rongorongo ae reke mai irou ae e reke mai irouia ara aomata e kangai e nang kananokawaki. Bwa are e a bon tia ni *issued* aia *ticket* ibukin te bong ao te aoa n te tai are ana mwananga iai a roko n *check in* 2 te aoa imwaaina a weteaki nakon passenger lounge bon imwain ae a nang mwananga ao a nang kubanako bwa imwin tuangakia bwa a nang mwananga ao a manga kaongoaki bwa a nang aikoa kiba e nang kiba are Abaiang a nang aki kukurei. Ko kona ni kabwarabwara raoi bwa e kangara riki aio iai te *problem* tao n taonakin te kiba ao aki kaongoaki. Ao te *ticketing error* kanga e rangi n aki kakukurei aio bwa are a kantaninga kaain Maiana ibukin butimwaean aia aomata, iai ake a roko n nikiraki n te marae a nako taan nikiria kanga moan te abwabwaki.

Ngaia are ti nang bubuti te kabwarabwara iaon aio te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I reita te raraoma ao te karautaeka nakoia bwatintia ake a rekereke n te tai ae nako n aron aio ma e kakawaki bwa ti na kabwarabwarai kanga aron ana system te Air Kiribati. Inanon te bong ae 10 n Rimtebwa ao uowaa te kiba kanga n taai akanne a maeu uowaa ara wanikiba teuana te wanikiba are aranaki bwa te FSI ana code number ao teuana are te AKM korekorei n ami note bwa kam aonga n *understand* raoi ni matata raoi te bwai ae N na kabwarabwara.

Ao ngkanne te wanikiba are te FSI bwa are te *planning* ibukin te kibakiba e karaoaki n te bong are mai mwaaina. E kakaraoaki n te rabwata ae aranaki bwa te *operation control center* ke te OCC are aio

ngkanne e karaoi te naan baronga ibukin te kiba are te bong are ningabong. Ao nakai ngke a karaoa te baronga aki karaoa te babaronga imataia bwatintia bwa a ti karaoa te scheduling ibukin kiban te wanikiba teuana ma bwairati bwa ngkami bwairata kam na toka n te FSI arei ao ngkami bwairati kam na toka n te wanikiba. Ngaia are e a tia ngkanne ni karaoaki te *schedule* n te bong anne. Kiban Abaiang ana kiba bwa are ti aki n aron ae ataaki te Tia Babaire angiin kiba aika uoua aikai Abaiang anganaki te naan kabane ni kiba bwa are ibukina ngke a nang kaan ma Tarawa. Ngaia are a karaoaki moa kiba ake mai mwaaina are ana nako n te itera maiaki ke tao te itera Meang are ananau riki.

Ao ngkanne kiba ngkanne are te kabane. Ma kiban Abaiang n te tai anne AKN te wanikiba ae AKN ao te wanikiba are e na nako Maiana FSR. Ngkanne te kabuanibwai bwa iai te *delay* n te kiba are e na nako ke e karaoa te FSR n te ngaina anne bwa iai naba te *charter* ae kanoan te bong anne. Ngaia are ngke a bane e a *track down* arei ao e koaua a tia ni karaoaki aia ticket iaan te kantaninga are ana bon kibanako. Ma ibukin te naan mwarara ao te naan *delay* aikai ao e a noria ngkanne kanga te *on time performance* kanga iai ngkanne aia *planning* n aron aia mwakuri are a taraia ngkanne ma aron te kiba nako Maiana bwa ngke e a kerikaaki te kiba are mai mwaaina. Ao a noria ngkanne bwa ngkana e kiba nako Maiana te wanikiba arei ao e na kauiaaki n te bong ao bwairati ake a toka n te wanikiba anne aki *rated* ke aki *certified* nakon kakibaan te wanikiba n te bong riki ngkana tao ngaina nako Maiana ao ngkana oki ao a kauiaaki n te bong. Ngaia are n tuan te kibakiba ao a tabuaki bwairati ake akea aia beba ni kibakiba n te bong e kona ni uota te wanikiba nakon te tai arei.

Ngaia anne ngkanne kanga rongorongona ti karautaeka Abaiang e aki oneaki mwiina bwa Abaiang bon kibana are bon ana wanikiba are te AKN ao ngaia are bon ti Abaiang ao a oki. Ma n te ongora naba Abaiang kanga e kuri n titebo n te tai anne e a noraki bwa Abaiang e kaan riki nakon Maiana. Ngaia are bon akea te kanganga iroun Abaiang ngke e nako bwa e na bon nako ao e na bon oki naba imwain te tairiki ao ana bwairati naba Abaiang are a na toka n te tai anne ti temanna mai ibuakona are te kaaben ae ngaia ae certify ae kona ni kakiba te wanikiba n te bong. Nanona bon nakon Abaiang ngke arona bwa e nako Abaiang ao e oki a kauiaaki n te bong bon akea ana kanganga n land bwa teuare e bwairati are e kaaben n te wanikiba anne e bon certified nakon te kiba anne.

Ao anne ngkanne kanga te kanganga ae riki ao ti reitaki ma te karautaeka

nakon Maiana ibukin te bwai are e riki arei akea kanga te kantaninga bwa a bon taraaki antai ao antai bwa a moanibwai ao antai aika mwinibwai. Akea anne n ana kantaninga te OCC ke te tabo are *Operation Control Center* bwa are te babaronga e a kaman karaoaki n te bong are mai mwaaina ao bwairati ma Taan Mwakuri ana kakoroa nanon te planning. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana buokan am titiraki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minita n ana maroro kanga ngkai te titiraki aio e nang korakora iai te tangi n nano iaon au abamwakoro ao e a buoka au titiraki raou n titiraki mai Maiana. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Maiana ae karineaki bwa kona buoka ana titiraki raom n Tia Tei Hon.Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon.Koraubati Remuera: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa raou n Tia Tei are temanna ni kakoroan ana supplementary ibukin te kanganga are e a taonaki iai Maiana kanga n rabanen te ririki ae nako Madam Speaker. Ao e koaua Madam Speaker ni bon te tairiki naba arei ao e a tata aia tareboon ni irekereke ma te kanganga aio ao I reita are e taekinna raou n Tia Tei ao tia reitia naba ma are e a tia ni kabwaranakoa te Minita ara taeka ni karautaeka are e a tia kanga. Ao e koaua a bon rootaki bwa are a bon bane n tia aroia ni katineaki a bane n raa riki ao a bane n *through* te *security* mena arei te screening a bane n tekateka n tataninga kibaia n te tai arei.

Ao I taku bwa imwin te tai ae e aki maan ao e a roko naba te karautaeka aongkoa e a manga taonaki. A kakaea bukina Madam Speaker bwa ti kakoaua bwa ni bon te bong naba are imwina ao I karoko n te Air Kiribati imwin te bong are mai mwaaina. Are I kataia ni kakaea bukina raoi te Tibiika ao kanga ti ongo ao e koaua ae taekinna te Minita bwa iai te *charter.* Kanga bon te bubuti ti bon kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona ni kanakoraoa raoi tao ana baronga tao te charter tao n te normal schedule. Ao tera ngke e bon kona ni kaokoroaki ao tera aron kabwarabwarakina nakoia bwatintia n te tai arei bwa are a tauraoi ao bon te katei naba teuana Madam Speaker ae kakawaki bwa ti na bon bae ni kairi ara waaki iai ao iai ae kaara, ataei a manga uarurung rikaaki ao ti aki kona n ataia bwa tera aron tao kabwarabwarana nakoia inanon te tai arei. Ao I taku bwa anne teuana Madam Speaker ao ti karaoia naba bwa kanga te bubuti nakon te Tautaeka ao bon Minita riki n te Air Kiribati. Tera riki angan katamraoan

riki te itera aio ao ti kakoaua bwa ti aki ti Maiana ae tia n taonaki bwa I taku bwa iai naba abamwakoro tabeua ake a tia n taonaki n te kanganga ae aekakin aio kanga bon te baere a bon bane n tia aroia bwa a nang tauraoi bwa a nang kiba ao e a manga roko te karautaeka. Ao ni bon tabetai aroia Taan Mwakuri bwa n tabetai iai aika a kona n taetae raoi a kona n ae a manga aki kona ni kabwarabwara raoi e moarara riki kaara ake a bon tauraoi. Tao n tabetai tao a kabwakaaki ao a kitanaki naba manga tera aron kaokakia nakon mwengaia. Ma I kawenea bwa te bubuti nakon te Minita ao e moarara riki te Tautaeka ao ngkana e nooraki riki katamaroan riki te aekaki ni kanganga aika a rereke n aekakina aei Madam Speaker ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei temanna riki mai Maiana ni boutokaan ana titiraki raona n Tia Tei are e karineaki are temanna naba. Ao e koaua n aron are e matata kabwarabwaraan aio ao e koaua ti bon nang karautaeka ao e koaua kanga I kataia ni *pick up* man ana maroro te Tia Tei ae karineaki temanna ao kanga te bwai ae te *customer service* bwa tao e koaua bwa tao ngke e bon kabwarabwaraaki raoi nakoia n te tai arei te kanganga n aron ae I kabwarabwara ngkai ao tao a nan ang matata bwatintia ake n te tai arei.

Ngaia are e koaua I karautaeka n anne ao kanga I a tia ni kakaturuturua are a bon ongo bwanaau ngkai kaain te Air Kiribati ao riki ara CEO are e nang boou are e bon bon nang bwakuaku naba te customer service, au kantaninga bwa ngaia ma ana chairman ao kaain ana Board au kantaninga bwa e na aki manga riki aio I a tia ni katuruturua bwanaau n taai aika nako. Bwa kam ataia bwa te Air Kiribati ti kataia n nang katamaroa ti a tia ni karaoa te correct sizing ao ngkana arona bwa e koaua bwa iai naba akana a bon tiku naba ni karaoa tea ki ongotaeka nakon ana bwai te botanaomata ao I taku bwa nakanne ngaia taan moan kerikaaki N na katuruturua ao N na kamatoatoa bwanaau nakoia kaain au tabo ni mwakuri akana aki karaoi raoi tabeia bwa ti aki nneia anne ao aki tau n te tabo anne a riai ni kakaeaki aomata aika a tauraoi ni buoka te botanaomata.

Ngaia are I reita te karautaeka nakoia kaain Maiana ao n aron te rongorongo iai unimwane unaine tia reiti bwanara nakoia nakai ni karautaeka ao e koaua bwa nakai a nang kakawaki nakai ao aki riai bwa ana karautaeka. Ao e koaua bwa e kakawaki bwa e nan ang moanibwai ao e nang turuturu irouia kaain Kiribati bwa te bwai ae e nang

kakawaki te safety n ara bwai ae te kibakiba. Ngkana I maroro ma kaain au Air Kiribati ao tia come up ma te maroro ao ti kauntaeka naba aekakin naba aikai e aera bwa ko bon aki karaoi ao e kakawaki bwa te rongorongo ae e nang kakawaki irouia kaain Kiribati te safety.

Ngke arona bwa a bon kibanako nako Maiana ao a oki bon te akea naba te kabuanibwai bwa ngaia ti ibukin ana beba teuare temanna bwa are e na kanga kanoan te tua Madam Speaker bwa ti aki tangiria bwa ti na urua te tua ae kakawaki. Ma e kakawaki riki maurira ao e koaua bwa I a kanakoa naba bwanaau ni karautaeka ao ni kaunga ao ni karin angiia Taan Tei n aron au kabwarabwara n taai aika nako bwa a bon riki kanganga aikai man aki toamaun ara wanikiba. N aron are I kabwarabwara n taai aika ni kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti ao iai ara wanikiba ae ti kantaningaia tao bon tokin te ririki aio ke moan te ririki ae boou ao a nang akea te aekaki ni kanganga aikanne. Bwa are tao e rootaki are tewaana e nako are tewaana, e rootaki are te nakea e a manga onomwi tewaana.

Ngaia are aikanne ara waaki ni katamaroa bwa are bon akea tokin te tamaroa Madam Speaker ti na kataia ni keiaki ni kabanea ara kona ni katamaroa ibukin buokan te botanaomata n tibwangara are ti anganaki moa iai n te tai aei ao I a kamotia ma te katekeraoi ma kaain Maiana te kabwara bure nakoia unimwane ma unaine ake a tia n rootaki iai ao te kantaninga bwa e nang matata te kabwarabwara ao e koaua ti aki ti nakoia kaain Maiana n aron are e oti naba iroun te Tia Tei. E bon rootaki n aron angina ban Kiribati ni bwaai aika a tia n riki naba. Ao te Beretitenti naba ngke e a ira ana tiim ngke I tuai Minita n taai aika nako ao te nako ni kauki tareboon i Arorae ma Tamana aongkoa e na oki nako Tarawa. Ao ti roko i Tabiteuea e a tauaki naba te wanikiba ko aki kona n nako Tarawa bwa ngkana kam roko i Tarawa ao e a bong. Ao I taku bwa te Beretitenti kanga e akin ang tamaroa naba anne nakon kautun abara.

Are e koaua bwa te *safety* e aki taraia bwa antai are e toka antai te unimwane ke te unaine ke te Beretitenti ke tera nakoana inanon te Tautaeka ke akea nakoana ma e nang moanibwai te *safety* ke bon maurira te kibakiba iaan karawa. Ngaia are aikai bwanaau ni karautaeka ao I a kaungaira nakon ana waaki te Air Kiribati ao e tabe i kekeiaki aona nakon te tai ae imwaira. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan am titiraki ao ngaia N na angan te Tia Tei are bon ana titiraki bwa e a kabanea buokan ana titiraki e nakoim te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: E nang taonaba te *supplementary* teuana ao e rangi n rarabwa te Minita ibukin ana kabwarabwara iaon aio ao eti ti butimwaea naba te kabwarabwara iaon anne. Tao ti au *comment* ae uarereke iaon te *customer service* tao e na bon aki roko naba n te Auti n Tei ngke arona bwa are iai au meeri ae I kanakoa nakon te Air Kiribati ao e a bon *forth coming* naba te kaeka iaona, ngke arona bwa e roko n taina e na rau nanou e na rau nanon tariu arei ao kaain au abamwakoro ma are ti te bubuti iaon anne.

Ao e nang kakawaki te kabwara bure bwa e a bon roko te Easter iai riki au titiraki imwina ma e aoria bwa are e a nako taekan te kabwara bure tekeraoi n te Easter. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua are I aki toki n taetaekinna ma N na kaungaia Taan Tei tai reitaki ma taabo ni mwakuri reitaki ma te Minita bwa n tabetai kam na kaingaingaaki irouia Taan Mwakuri ao bon aitarau ngkami reitakiu nakoiu ao ngai ngkanne I a kanakoa naba te direction ke te demand naba n explanation irouia naake tabeia bwa ana kawaerakea te rongorongo. Ma e koaua n aki kona ni kewe ao n tabetai kam reitaki ma Taan Mwakuri ake ti aki raoi tabeia a kona naba ni bobuaka te naan rongorongo. Ngaia are e kakawaki tai kamanna are ngkekei ao kam a reitaki naba nakoiu n aron are I taekinna n aron au meeri, te messenger te tareboon ke bon kawarai n au aobiti bwa ti na kaai ni iraorao iaona, ti na mwaninga ara Party bwa tia roko n te state are buokaia ara botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki naba iroun naba te Minita ae karineaki te Minita ibukin Itoman, Rongorongo ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

KENAKIN TE RAWA N RORO N TE KAAWA AE TARATAI

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a reiti naba kamauri I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawateinaieta mai Buariki nakon Buota ni kamauriko ao ni kamaurira ni kabane inanon kanga raabwakantaai aio kam na bane ni Mauri. Ao e koaua aio au titiraki Madam Speaker ao e kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena bwa e kona i kena te rawa n roro i tanrion te kaawa ae Taratai?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta:-

E a tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: E rabwa te Minita ao I kaitaua n ana kaeka e koaua are kabanean angaraoina. Ao tao e koaua bwa N na buoka au titiraki ao tao e koaua bwa bukin tera ngkai e katebenakoa naba te kaawa aio n aron tao te bubuti ibukin te rawa. Tao N na bon ti karaki teutana bwa te kaawa aio e bon mwaiti ana bubuti n aron kaongoakiu tao a mwaiti taai aika a bon mwananga iai aia unimwane ao tao teuana riki kanga e a manga bon roko ngkai rinanon ana bubuti ana Kauntira nakoiu n te tai aio.

Ma I karaua ni katinea ao e koaua are te kaawa aio bon teuana te kaawa ae kanga n ara tabo are Tarawateinaieta ae kanga iai kanga te *event* ke te botaki ae kakaraoia e kakauringnga ao n taai nako ni katoa ririki inanon tao te Tuun ao e na bae n roko ana iruwa man te Tautaeka. Kanga e aki ao man te tai are e moan roko tao te roko aio man te 1892 tao rokon teuare Kaben Davis n te tabo aio ngke e man waerakea te kaawa aio ao a teimatoa nanoia kaain te kaawa aio ni kauringa te bong ae moan te kakawaki aio irouia.

Eng e koaua naba Madam Speaker bwa kanga I bon tara naba te roko aio kanga ibukin Tarawa ae bwanin bwa te kauring aio e bon nang materaoi bwa e moan uota te rau ke ti aranna bwa moan tion te man ke e a roko te man iaon te kaawa aio ao ti ataia bwa Tarawa n taai akanne bon te tiku inanon kaainga te utu. Ao tera ae kakaraoaki n taai akanne bon te buaka ke iai te naan *civil war* akana a bon karaoaki imarenaia baronga ma baronga. Ma I kaitaua n te roko aio bwa I taku bwa e uota te man raoi ke e a uota te raoi nakon Tarawa. Ao tao ai moan rokon naba uaboboan ao karokoan te tua. Ao tao anne ae kanga I taku bwa e kakawaki ibukin te kauring iroun te kaawa aei. Ao tao I a bubuti bwa e bia noraki kakawakin aia botaki aio nakon te Minita ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta n reitan buokan ana titiraki ao e koaua bwa e kakaongora karakinan ana kaawa ae Taratai bwa are kanga

iai rongorongona ke ana *history* ae kanga e nang teimatoa ni karokoa ngkai ae te moan kaawa ae katioa buraekin Buritan. E rabwa Madam Speaker ao e koaua kenakin raawa tao riki tao ten ama tao te bwai ae bebete karaoana bwa e kona ni karaoia tao te *excavator* ke te *paco* arana are e atoatongaki. Bwa e koaua bwa iai raawa tabeua n aron bwa N na ti karakin moa te naan *issue* aika a riki.

Iai raawa aika a tia ni kenaki tao iaon naba Tarawateinaieta ao e koaua bwa e nooraki man tabo ni mwakuri bwa kanga e kona n akin ang *long term* ao irarikin naba anne bwa boon kenakin teuana te rawa e nakon te mwaiti ae raka iaon $300 tabun te ngaa. Ao e noraki bwa ngkana e kenaki ao e aki maan ao e a manga onrake naba bwa are bon te riburibu te bwai aei.

Ngaia are kanga titebo ma taraan bwaai aika ana okioki ngaia are ti na kataia ngkai ni kakaai anga aika ti na mwakuri ma ngaia ana okioki naba ara kaekaeka ao ti na kataia ni mwakuri ao ni iraorao. Iai kanga au reitaki ma te Minita n te Fisheries ni kaotia naba bwa iai teuana te kaawa ae e a tia n nako ni kataia ni kena rawana i Tarawateinaieta ma te kanganga bwa e tauaki tananona. Tao kaain te kaawa a taua tanona. Ngaia are aio kanga ara anga teuana ae ti na butia bwa e aonga n ae ti kona n aera kanga e nang akea te cost ke te kabanemwane ae e na kabaneaki iai bwa e kona ni butia te Atinimarawa bwa are te Atinimarawa e bae ni kukurei bwa are ti nang anganna ana kaibuke n te ririki ae na roko e na anganaki ana kaibuke.

Ngaia are kanga ti iraorao ma ngaia bwa tera ngke e kona n *address* naba kanganga aikai bwa n aron te kaibuke ae te Atinimarawa e rangi n raoiroi e kaokoro naba te paco bwa are te paco e ti mwamwakuri n te ora ao arei e bon beibeti ao e ora e a manga toro iaon te ka ora e a manga karaoa ana mwakuri.

Ao ngkanne aongkoa ana iango ngkoa te Atinimarawa ao aikai kanoan te mwakuri bwa aongkoa te naan katautau ke bwaai aika a tia noori bwa kanganga tera ngke e kona naba ni ibuobuoki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta ao tao raona naba are raora ni Minita are e aki toki ni kakauakini aikai ngkana e kona ni iraorao ma aia kaawa. Ao tao ti nang kabaea ara kambwana ae te Atinimarawa.

Bwa are te Atinimarawa kanga ana kaako ae tatangiria te riburibu te tano. Ma tera ngke arona bwa e kona n roko n ana ke ni kena aia rawa nakai ao e ana tanona ni uotianako bwa ana bwai ni bobwai. Ao are ti aikoa kabooa ngkanne ana mwakuri te kaibuke aei bwa kanga te win win are kanga e reke te bwai are e

tangiria ao ngaira ao naake a tangira te rawa e reke naba aio.

Ngaia are tia kabutianako bwa kanga te kabaebae nakon te Tia Tei ae karineaki ngkana e kona ni moantaai ni karaoa ana reitaki ma ana botanaomata are e na roko kenakin ami rawa ao iaon kawaina ao e na karaoaki te babaronga, ao kam a taiaoka antai manga tiaati taekan ami tano bwa are e na reke bwa ana karekemwane te kambwana are e na kena ami rawa. Aikai kanga taeka ni iraorao ma te Tia Tei ao kaain Tarawateinaieta ake a ongo bwanara ao aikai ngkanne kanoan te mwakuri I a reitaki ma te Minita tia kaai ni iraorao ma te Minita n te Fisheries bwa n aron aio ao kanga e *indicate* nakoira bwa a kona n reke ngkai bwa a tia noria n te tai ae nako ma e totokoaki aia karikirake are e na ana nanona ao anne are e aikoa koro bukina naba teuana te kaawa naba iaon Tarawateinaieta. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: E rabwa te Minita ao e koaua e rabwa naba ana iango ni ibuobuoki ao kanga e a tia ni katerea. Bwa kanga e koaua e rangi n rabwa ngkai e taekina te Atinimarawa bwa are e bon taetae ma teuare e mena n te tai anne ao e bon nang atai rongorongo ao tao N na kabwara au bure nakon te Minita ao riki te Minita n te Fisheries, ao I bon ataa au kaawa anne bwa Nabeina ao e bon aki taua ana tano au kaawa aio bwa I bon tekateka ngkanne n te Kauntira n te tai anne. Ma te kanganga n te tai anne bwa e bon ngai are e boo atiu ma te Atinimarawa n te tai anne bwa e a taraia te kaawa ae Nabeina bwa e aki kaekaki ana bubuti ngke e kenken n te tai anne ao e nako ni kenna mai inano ao kainnanoia kaain Nabeina ao a tangiria bwa e nang toki e nang kenaki ni waerake. Ma ngaia e karaoa te kenken mai inano are a taku kaain te kaawa aio e aoria bwa ti na kabwaranakoa aio bwa e aonga n ae teretere bwa e ngaa ke tera nanoia raoi kaain Tarawateinaieta. Eng a nang kantaningaia bwa e nang toki kainnanoia ao te Atinimarawa are e a tabo ni kenken mai inanon kanga ti aki te tabo are e na kantaningaaki bwa e na kenaki. Ao te bwai ae karaoia te Atinimarawa n te tai anne e a kabua kanga te tabo ae e nang kakawaki naba irouia kaain te kaawa aio ae kanga tao nnen aia ibo ae kanga a totobonna.

Ngaia are tao a kantaninga kaain Nabeina bwa e na keerake iai ao ngaia e a tiku inano. Ngaia are tao anne n te tai anne are a bubuti kaain te kaawa aio bwa rinanon te Kauntira n te tai anne ao I taku bwa bon ngai are I kautaeka anne nakon te Atinimarawa bwa e riai n ana te tano ao e na anaia ni kaokia ma e na aki. Ma n aron are e taekinna te win win

e na anaia ma e na toki naba kainnanoia kaain te abamwakoro. Ao e rabwa tao bon te *option* anne ae ti na riai n taraia ao tao I a iraorao naba ma te Minita aikai a bita taraa anne bwa e koaua nanoia kaain Tarawateinaieta e na toki aia kanganga ao ana aki taua tanoa o au kantaninga bwa ngkana e bon raoiroi raoi te babaire. Ao e koaua bwa are te customer service ao tao bon n te tia arei e akin ang kabwarabwaraaki naba n te tai arei ao tao n te tai naba anne I nang taekinna ao I bon nang uringa te mena bwa e boo atiu ma te Chairman n te Board n te tai anne ao I nanokawaki bwa e a tia ni bua man te maeu aei n te tai arei. A bon boo atira n te tai arei ao e roko naba ana tiim te Fisheries ni karaua nanora n te tai ae waekoa ke I bokakano ma te Board n te tai arei. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e koaua tao aikanne kanoan te mwakuri ao tia iraorao ma au Ministry ti aki au ministry n rekereke bwa are e na rekereke naba te Enuaromenta te MELAD e na rekereke naba te Fisheries ao bon te Tia Tei ma ana Kauntira ao are iai Kometena are kanga ngaia ae kairia ara Ministry. I a katabetabeia bwa mwakuria aio ao nanona kanga e na titebo ngkanne N na akea boona e nang aki manga reanau nakon te Kauntira ao ni manga nakon aia *priority project* bwa are ngkana arona bwa e na reke mwanena iroun te Atinimarawa ao are kai e nako ni kena aia rawa nakai ao tanona e uotia nako ni manga kabonakoa ni kabooa nakoia aomata bwa *customer* ao e a reke mwanena ngkanne n aron are I taekinna te win win.

Ngaia are e koaua tao n taai aika nako akea te consultation ae e nang korakora ae karaoaki n te tai arei. Akea te maroro n reitaki ma rabwata ake a kaineti ma ngaia ao n te tai aio tao kabwaka ake a riki n taai aika nako a kona n reke bwa te naan reirei nakon te waaki ae ti na waakinna ngkai ma rabwata aika teniua aikai. E koaua are I taekinna ngaira ara bwai kanga ti babairea aron te rawa kataan mwakuriana ti aki ngaira. E na rin naba te MISE ao tao te Fisheries ao te MELAD e rin naba te Enuaromenta bwa tao tera te kamatebwai ke te EIA ke tera are e na kona ni mena ma tao e na wave bwa tao e a nang korakora kainnanoan aei. Ao aikai ngkai a tiku bwa kanoan te mwakuri te Tia Tei ae ko karineaki ao tia manga bon reitaki iaona ni iraorao ma au Komete N na angan au Komete tabena aei teuana ae e nang kakawaki bwa ana mwakuria aio ao ana kawaerakei ribooti imwain are e nang kona ni mwakuria te Atinimarawa. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kakaitaua riki te Minita ao e koaua are ngaira nanora kaain Tarawateinaieta kanga bon tangiran kekenakin bwaai aikai ao I taku bwa a mwaiti titiraki aika I uouoti ao tao I a karinraea naba n te tai aio. Bwa tao iai te titiraki ae kanga e mwemwe ngkoananoa ao e tang naba nanou n ongora te naan *priorities* ao ngaira ake ti tabekia ngkoa n te tai ae nako kanga ibukin iai ngkoa naba bon au kabaebae ma te Minita aio ao tao ngaia are I tabekia n te tai arei ao tao e a reke naba ana kaibuke. Ai ngkam I aki raoi ataia, ma kanga I bon bubuti naba ngkoa ibukin tao I a karinraea naba te Minita bwa are ko bon ataa Tarawateinaieta kanga bon akea tibwana naba n te karao marae ni wanikiba bwa are kanga ai ara marae ngkanne bwaai n roro akanne kanga ngaira iroura te boborau i taari ao kanakoraoan te boborau i taari n ara tabo kanga ai teuana kanga anne ae ti tangiria bwa e na tobwaaki.

Ao tao teuana naba kanga I bon tabekia ngkoa kanga bon ibukin te Fisheries bwa kanga ibukin ae ti tangiria naba bwa ti na bon otinako n ana kaubwaira ake i tanrake ake ma ti bon aki kona ngkai ni mena ma I a kakabaebaea naba am kaibuke are e na roko e aoria bwa are a tia te babaire ti karinea te babaire ao tao antai ae e na ataia ao tao te kauoua ni *phase* tao ngkana e reke naba tao te bwangabwanga teutana, tao te rauaaki i tanraken ara tabo arei teuana te tabo ae tao ti teuana i nukana ae ti na kona n access nako tanrake. Ao I taku bwa tia rangi ni maeuraoi naba ao tia kakaitau iai nakoim te Tautaeka bwa tia kona ngkanne n ana te ika ni bong ma tera are a tuai man boaki. A rangi ni maan n aki kona ni kuaia kaain Tarawateinaieta ae tia tangiria n te tai aio bwa ngkana bon iai te bwangabwanga n aron tao te raeuaki n arona ngkana e reke ao I taku bwa tia kona ngkanne ni kua te resource anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao e koaua n reitaki ma au kabwarabwara n taai aika nako ni ibukin te *priority* ao e koaua bwa ara kaibuke are e na roko arei kanga ti bon kataia moa ni moanibwaia taabo n aron n ana titiraki te Tia Tei ae karineaki kanga ana ka ora. Ngaia are anne e kona n *address* ke e kona ni karaoaki ni bwaai ni mwakuri aika ngkai te *trencher* ke te Atinimarawa n ana kaibuke are e uarereke. Bwa te kanganga te Atinimarawa e a tia n nako ni karaoa ana kamatebwai kaain te Marine ao ana kona ni kena are Maiana are te naan rakai bwa are Maiana bwa ngkana ko noora te aba ae Maiana te kaibuke e ria mauna e ngae ngke e bon nang kaan ma Tarawa ma e aki kona n reitaki bwa

are e nang rawata te naan ka ora aika a buburakaei.

Ngaia are anne ngkanne e bon aki kona ni karaoaki iroun te Atinimarawa ma are e ti kona ngkanne ni karaoia te kaibuke are te trencher are e roko are e korokoro, e totoom ao e kenken. Anne ngkanne ana kaibuke are aongkoa ti nang moanibwaia aba raon Aranuka aba aikai ko taraa te kaibuke mai iaon te aba ao e a mauna te kaibuke ao mai iaon te aba e rin naba ma te kaibuke. Ngaia are anne ngkanne e na *prioritize* ke e na moanibwaiaki aba aikai n ara kaibuke are e na roko. Ma n aron ngkanne ana keiti Tarawateinaieta tia taraia ngkanne bwa ara kaibuke.

Iai naba ngkanne kanga te maroro ae kanga aio I a tibwa ongo naba n te ingabong aei ao e rabwa bwa ti na manga katabeia au taan rabakau iai bwa ana manga mwakuria ma te MISE ana taan rabakau te MISE bwa ngaia tao te bwai ni mwakuri ae te Paco ke te Excavator ngaia e bon kona naba ni kena te rakai. E bon kona naba ni kena te rakai tao e *uunna* ao e kenna ao e iranna riki.

Ngaia are I taku bwa aikai ti na tarai kamatewai aikai ti na manga kaungaia ara taan rabakau bwa ana noora aikai. Ao e mena bwa te trencher e bon waaki nakon taabo ake a nano ao te excavator ke te Paco e nako ni keni te naan rawa n aron ana rawa ae tangiria Tarawateinaieta bwa ngaia bon akea bwangabwangana tanraken Tarawateinaieta ma ti nang kabwangabwanga ngkanne bwa are e tangira teuana te bwangabwanga. Ti na kakaraoa anne ngkanne ma e rabwa bwa ai kanoan te mwakuri ngkanne ngkana arona bwa antai ae e na ataia bwa ngkana e *successful* ke e nan ang nakoraoi te kamatebwai iaon te excavator ao e a waaki ngkanne te kabwangabwanga man taabo akana a tangiraki. Ngaia are a bonorikiriki ngkai ti nang kabwangabwangai nakon ara waaki anne.

Ngaia are ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina ara kabanea naba iaon ara Ota Beba n te bong aei. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

MWEBUAKAN TE BOTANAOMATA IAON TARAWA TEINAINANO MA BETIO NI MAMATEN TE POWER

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei ni kanakoa au

kabanea n titiraki are bon te kabanea n titiraki n te bong aei ae kangai taekana:-

E korakora mwebuakan te botanaomata iaon Tarawateinainano ma Betio iaon matematen te power. E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera bukin matematena ao e na kantaningaaki bwa e na bobonga raoi nakon ni ngai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki temanna mai Maiana ao aei ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, I karautaeka n noran te mwebuaka ibukin matematen te power ae riki man ana tianaraita PUB aika a bon rokon taia aia mwakuri ao n tangira te onobwai ke onean mwiia aika a boou. N te tai aio ai Kukurei n taekinna bwa e waaki ngkai mwakurianana tianaraita PUB aika boou ao ni kantaningaaki bwa e na bobonga mwakuriaia inanon te ririki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao I nang kaitauko ngkaiko kakoaua bwa e nang korakora te mwebuaka ni matematen te power. Kanga I noria bwa teuana ngkai te bwai ae I noria bwa kanga ko aki raoi kona ni kotea raoi te tai ae iaon bwa inanon te ririki aio bwa n Tianuare, Turai, Rimtebwa I taku bwae nang tamaroa riki ngke ko anga te kaeka ae e *precise* bwa I taku bwa aomata a nang kan kataia bwa are ngai te bitineti I kan ataia bwa tao N na kakaoa te moa, N na karekea au solar ke N na aki.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki bwa e *precise* riki ke kona anga raoi te tai are e na turuturu raoi bwa ni ngai ae na bobonga raoi bwa are bitineti a kan ataia aomata a kan ataia. Kaain Kiribati te reeti ae e nang tikiraoi bwa a nang forgiving kanga a nang atatai aomata kangaaki bati n ataa aia right n te kateitei. Ngke arona bwa itinaniku ao tao e riki ae kangai inanon te solar energy company teuana a rawata ni kateaki n te kabowi. Ibukin kanganga ake I a tia n taekinna are matematen te power ao businesses aikoa operate ngkebong ke I oki a bane ni in te naan store i Teaoraereke. Iai ana kantaninga te Tautaeka ke te PUB ibukin tao kauarerekean ana miita ke tao karekean tao te plan ibukin tao kaboan mwiin te mwebuaka are a tia n experience ke a tia n rinanona te botanaomata ibukin matematen te power. Ko rabwa te Minita Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki, ao eng kanga bon oin bukina kai ti rawa ni kotea raoi te tai bwa are mwiina e na manga aki koro nanon are ti koteia. Ma kanga n aron te katautau ngkai tao te aekaki ae bon teniua te namwakaina ke tao uoua tabun te namwakaina. Ma tao teniua te namwakaina ma ngkai ao e na kona ni provide te generator te power bwa area mwakuriaki ngkai te naan generator ake a boou are a tibwa roko mai tiaina a mena i Betio ao a karaoaki nnen te naan tianaraita uoua akana aikanne ngkanne ao imwain ae kateaki autina a nang kamaeuaki. Ngaia are a waerake ngkanne a katokaaki ni katekatekaaki n te tabo anne ao e karauaki n tomaaki ma rabwatan te iti. Ao moan te kanganga bwa are e aki kona bwa ngaira ngkoa n ara kantaninga ti taku bwa ngke e roko te intin aikai ao kanimwaki ao a kanimwaki naba n toma ma aikekei ngaia e aki kona bwa ngaia manga bon iai te mitin are e na manga bon tomai are kanga ana aki kona ni kauntaeka te naan tianaraita ngkana a maeu bwa are ngke a rinnako inanon te mena ao te uaea arei ao ana iraorao aki rinnako ao a kauntaeka bwa ana rinnako ao ana iraorao. Ngaia are anne te bwai ngkanne ae ana karaoia ao ngaia are tao e nakon tao teniua te namwakaina te kataratara ao e na kona ni waekoa riki ngkana arona bwa e birimwaaka te mwakuri. Ma kanga anne ngkai taina moa ngkana teniua te namwakaina riki tao uoua riki tabun te namwakaina ma ngkai ao tao e na kona n tia.

Ao I karautaeka ngkai ngkana tao te kabomwi ke tera bwa are ngkai te PUB n aron ae kam bon ataia e bon buti naba n te ruuti e a bon aki naba tau aron ana karekemwane. Ngaia are anne tao te bwai ae tuai moa iangoaki n te tai aio are ana manga karekeaki kabomwi te itera aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa te Minita ao kanga e a nako kaekan are au moan titiraki ao kanga iai au *supplementary* are imwina ma aongkoa N na kanakoa ma ko rabwa bwa ko a kanakoa naba kaekana. Tao ti au comment iaon te Facebook I a tibwa karina au titiraki aio ao I nang kubanako ngke I wareware n te Facebook ao e a nako naba ana kabwarabwara iaon te PUB. Ngaia are I a kuri buuta au titiraki aio bwa e a bure uotana ma e nang kakawaki bwa ana ongo te botanaomata. I aki ataia bwa e kaanin raoi ke uakaan ma te Auti n Tei I aki kabuakaka ma I uringa ngkoa ana maroro te Tia Tei mai Butaritari temanna imwain rikiu n Tia Tei ao e kanga e taekinna

ibukin te Telecommunications ngkana kam uringa ao ana comment e kangai, I a bon kubanako ngke I a bon butibuti ao te bwai are e tatangitangi ibukina tao te antenna ma I kubanako naba ngke a roko naba kaain te telecom ni kabwara bure. Ma N na ti kaungaia kaain te PUB bwa e na aki ririki aio n te response bwa are ngkana ko bon karaua n taraa ana page ao last kabwarabwara ae moan te abwabwaki inanon November, October kanga e coincide ma taian te Auti.

Ai manga te kabanea ni kabwarabwara ae moan te abwabwaki ai manga ngkai 12 te namwakaina aio ao imarena n tai e ti kangai e mate te power imarenan arei ao arei ao ti karautaeka. Ngai I taku bwa e titebo ma au comment ao kam na aki take aio bwate criticism ke te kabuakaka bwa ngai irou e nang kakawaki te accountability ao te rongorongo nakon te botanaomata. Ngaia are kanga ti te bubuti te *update* ni katoa wiiki ni katoa namwakaina bwa ti aonga na taia bwa e na maeu ni ngai. Ao e nang kakawaki ngaira naba kaain buuki ti na ataia bwa are ngaira ti rootaki ni keeraken boon te kaako, bwa are Kiritimati tao e kabooa tera ma tera, kanga ti te comment iaon anne te Minita ao ko rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ni buokan ana titiraki ao e raoiroi bwa are I a karokoa te rongorongo anne irouia kaain te PUB ao I taku bwa bon te bwai ae e nang kakawaki e a bon riai n rereitaki. Kanga eng bwa are I aki kona n ataia bwa tera ma aron te reitaki ma ngaia titebo ma e kataaki ni kaungaaki bwa ana bon riai n aia page are bwa ana bon riai n update ke tao ana riai ni kaoti bwaai aika a riki ao kanga ana kaotia nakon te botanaomata are bon iai tabeia ibukin te botanaomata. Ao ngkana arona bwa e aki karaoaki anne ao e aoria bwa N na manga kauringia riki bwa aio e a bon tia ni karaoaki te kauring nakoia n taai aika nako ao I a manga kataia ni butia riki bwa ana manga keiaki riki ni katamaroa aia reitaki ma te botanaomata. Ao e rarabwa te Tia Babaire tia kataia n reitaki.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Vincent Tong: E rabwa are ai bon au kabanea n titiraki ma are kanga I kaitaua te Minita bwa are kanga e titebo ma karini naba uoua te response n teuana te question ao ai bon ti te katekeraoi n te Easter aio nakoira ni kabane ao ko batin rabwa.

Tibiika; Ao te Minita iai boon arei mai iroum.

Hon.Willie Tokataake: Akea Madam Speaker ma I karabwa te Tia Tei n ana titiraki ao tao e reke naba au tai kanga n ti taekinna riki bwa e koaua bwa iai te naan tianaraita aika uoua aika a roko mai Tiaina ao imwain tokin te ririki aio ao manga iai riki aika ana roko ae uoua ao aio mai New Zealand are ara kantaninga ngkanne bwa e nang bon kona n raoiroi te power ke te reitaki n te iti. Ana kawenea naba te bwai are aranaki bwa te fiber object line are e na nang nimwaaka riki te iti ao e nang tamaroa riki are kanga iai tao te naan raa te naan toma aika ana karaoaki. Ngaia are anne ngkai te bwai ae karaoaki ao ara kantaninga bwa tao te ririki ae na roko a nan ang tamaroa aron kabutan te iti iaon Tarawa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne ao e a bon kabwanina naba kanoan te titiraki iaon tibwangara n ara Ota Beba n te ingabong aei ao tia nakon ara bwai ngkanne are imwina.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te Bwara.

TE KAOTI IBUKIN TE BWARA

Tibiika; Te kaoti ibukin te Bwara I angan te Minita ae karineaki ibukin aia Botaki Aine te Roronrikirake, mweraoia te botanaomata ae Hon.Martin Moreti e nakoim te Minita.

Hon.Martin Moreti: E koaua Madam Speaker taraan bwa nnang bon riai I kukurei ni katekeraoiko n te Easter ma kaain abam ao I a reitia naba ma kaain Aranuka ao ai bon tabem ngkanne ni katekeraoia Taan Tei mai I a katuka anne nakoim ao ngai man au bubuti anne ao te Auti aio e nang motirawa moa ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ngkai ko tia n anga am katekeraoi nakoiu ao bon nakoia kaain am abamwakoro ao tao kai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao e na bon maan teutana motirawa ara Auti iaan te bong ae kakawaki are bongin te toa ao te bwakate are ti na kauringa iai manga maten ao utin ara tia kamaeu. Ngaia are I a bon kan reita te bwana ni katekeraoi nakoimi ni kabane e moa mai iroum te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ami Kabineti, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma ara Taan Mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu ao bon Taan Mwakuri ake a tia ni buobuokira inanon teuana ni wiiki ae a tia n nako aei ni waakina tibwangara ae kakawaki ibukia ara botanaomata. Ti na tekeraoi ni kabane inanon butimwaean te bwakate. Ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te Auti n te tai aei ni kabwara ao tia manga reitaki nakon te Kauabong te wiiki ae na roko ikai bon te aoa 10

naba n te moaningabong. Ao tia motirawa moa.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Ana kaongora te Beretitenti ae rine ibukin manga rinanoan ana kanoa te Tautaeka.

Tibiika: Ao imwain ae ti waaki nakon kanoan ara Ota Beba n te ingabong aei ao I a bon tabeka au titiraki ao n reitai ma ngkami bwa ti anga tabeua te miniti ni kaina bwaabu bwa ara karinerine ao ara ururing nakon raora temanna ae Rimeta Beniamina bwa e a tia n anga ngaia bwa e na beku ibukin ara abamwakoro ae Nikunau ana abamwakoro ae Nikunau ao Kiribati inanon te maan ae kaan 20 te ririki ao tia kaina bwaabu.

Tia nakon ara bwai n Ota Beba n aron ti a tia n tuangaki ao I a kanakoa ngkanne nakon te Beretitenti ae karineaki bwa ana anga ana *revise order of Government Business.* E nakoim te Beretitenti.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa manga ana kanoa te Tautaeka n nikiran bong aika ti na manga waaki iai are e a tia ni manga bitaki ao I a reita bwanaam te Tibiika ni kamauri moa are bon wikin te uti ti a bane ni uti ma ara Uea inanon te bakate ao te Easter ae e a tia n nako. Ao ti anga bwanaara ni kamauri ni kabane e moa mai iroun te Tibiika ma kaain am aobiti te Kiraaka, te Counsel ao Taan Mwakuri n reitaki ma te Leader n te Kaitara, kaain te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane n reitaki ma kaain ara itera aio ao ai bon taan ongora ni kabane n aran ara Uea ao kam na bane moa ni Mauri. Ao e koaua te kauoua ngkanne tia reita te bwana ni ururing ao n rai nanoanga ao ni uringa ana beku raora ngkoa n Tia Tei Rimeta Beniamina ao n reitaki ma ana utu ao ai bon moarara riki kaain ana abamwakoro ae Nikunau. A rabwa ngke a tia n anganna te Onimakinaki ao a rabwa naba ngke a tia n anganna naba te karineaki inanon tibwangana n riki bwa ana toro te botanaomata ao ana toro naba abana. Ngaia are ko rabwa te Tibiika n am ururing ao ti bane n nano teuana iai.

Aio ngkanne bitakin ana kano ate Tautaeka man te bong aei ni karokoa tokin ara Auti n Tei inanon 26 n Eberi ao kanoan te bong aei are ngaia teuana te bitaki are iai te kaoti ibukin kabwakan ana tai te Komete ke te Select Committee are e kateaki ibukin ara University ke ara katen rinan n reirei.

Te Katenibong ae ningabong 20 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 21 n Eberi iai uoua kanoana teuana te Biira ibukin te Umwanibong 2022 anne moan warekana ao iai te kaoti are raon ngkanne te Biira anne kanoan te Kaabong ibukin kanauan maeun te

Select Committee ana tai te Select Committee iaon te Onaoraki ao iai kaaina ae e boou.

Te Kanimabong ngkanne ae 22 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te Moanibong te wiiki are imwina 25 n Eberi teuana te Biira ane e na maroroakinaki ae te Biira ibukin kamanoan rabakaura ma ara kukune 2022 moan warekana.

Te Kauabong 26 n Eberi aia bong Taan Tei ao ai te Kaoti naba ibukin te Bwaranako ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranakin beba mai iroun te Hon Speaker,

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati Green Energy Solutions Financial Statement ibukin ririki aika a toki n 31 n Ritembwa 2017 nakon 2019

Beba No. 01/22

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Development Bank of Kiribati Financial Statement ibukin te ririki ae toki n te 31 n Ritembwa 2020

Beba No. 02/22

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati Board Authority Financial Statement ibukin te ririki ae toki n 31 n Ritembwa 2020

Beba No. 03/22

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati Provident Fund Financial Statement ibukin te ririki ae toki n 31 ni Maati 2020

Beba No. 04/22

Beba akanne akana a mena imatami n te tai aei. Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara moan titiraki n te ingabong aei ami titiraki e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Makin ae karineaki Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

TE KATAMAROA NAKON TANGIN TE AIRA BRIDGE IAON MAKIN

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika e kangai taekan au titiraki ae nambwana 81 iaon te Ota Beba:-

I kan titirakina te Minita are tabena bwa e na waaki ni ngai te mwakuri ni katamaroa nakon te Tangin te Aira Bridge iaon Makin? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana:-

Madam Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa e katautauaki waakin te mwakuri n onobwai nakon te buriiti n te namwakaina aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua te Tibiika kanga ni bon bong aika nako ngke e moan waaki riki te Auti n Tei ao iai naba au titiraki ibukin te karao kawai ao kanga e a tia naba ni kaekaaki n aron teina aei ao I nang kakaitau nakon te Minita bwa e koaua bwa n te moaningabong aei ao iai aika a reitaki mai Makin nakoiu n anga bwanaia ni kakaitau ao ni karabwarabwa bwa a roko te naan bwai ni mwakuri i Makin. Ao te kantaninga bwa e nang waaki karaoan te kawai ao tao e a waaki naba ma karaoan te katamaroa n te buriiti n aron ae tao ngaia ae nanonna n ana kaeka iai te Minita.

Ao I taku bwa akea riki buokan au titiraki ngkana e koaua anne ma ngkana e bon ti kaitiaka anne te Minita bwa e a waaki naba karaoan te kawai ni katamaroa nakon te buriiti ao akea naba au titiraki ao bo ti te kakaitau. I a bon tabeka naba bwanaia kaain Makin ni kakaitau nakon te Minita ao riki bon nakon te Tautaeka n aron noran kainnanoia kaain Makin ae kanga aei teuana mai ibuakon kainnanoia ae e a bon maan naba ao bon oin kainnanoia te Tibiika ao ko bati n rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eng kanga te katautau n aron are e taekinna ngkai a roko kaain te tiim bwa e kakawaki ao e na ataia naba te Tia Tei ae karineaki are tao e a bon ataia ao iai te tiim ane e a nako bwa kanga ti anaa naba are ti a tiringia naba te naan man aika teniman n te atibu ae ti teuana. Ngaia are ti na karaoa te kawai, e na karaoaki te buriiti are tao e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao te ran naba. Iai naba te tiim naba ibukin te ran are a roko naba n te tai aio.

Ngaia are kanga ibukin ae e angaraoi te mwananga aio e a uarereke te kabanemwane ibukin te kantoka ma tera ao a iangoia naba ara koraki bwa a bane naba ni karaoi tabeia ake ana riai ni karaoi i Makin ngkai e a ti n reke angan aio. Ngaia are anne bukina are a karaoaki naba akana teniua akanne n te tai aio ni ikotaki ma are e kaineti ma te titiraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: N aron are e taekinna te Tia Tei e a rau nanona n ana titiraki anne ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni

Beretitenti ae karineaki ao bon te Minita ibukin te mwane Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

MWAITIN ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA NI MARAKEI INANON BAIN TE MINISTRY OF FINANCE

Hon.Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki ao ai bon te kamauri mai irouia kaain abau ae Marakei nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao Taan Tei ao taan ongora kam na bane moa ni mauri. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki:-

E korakora nanoia ni kariaria kaain abau ae Marakei ni kan ongo ngkai bwa iraua mwaitin aia mwane n Tania kaain Marakei ao te Kauntira are e mena ngkai inanon bain te Ministry of Finance ao ni kamatata ngkana e a tia naba n rin mwanen ara small grant ngaira kaain Marakei are bwain 2021?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei mai Marakei temanna ae karineaki ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa tibwan te Kauntira ni Marakei man aia mwane n Tania Kauntira bon $106,173.49 E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao e bati n rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao I kona ni butia te Kauoman man iraua te mwaiti are $106 te ngaa ae e a tia n rin ni mwaitin ana mwane Marakei are n ana small grant.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki bwa n te tai aei ao e tuai moa ni karinaki tibwaia Taan Tei ake uoman man aia small grant n aron are a bon tia ni boraraoia kaain te abamwakoro ae Marakei bwa e na karaaiaki nakon aia mwane n Tania. Ao ibukin aio ibukina bwa are te mwane ngkai ae bon tekateka naba ngkai are te mwane n Tania ibukia Kauntira e bon tekateka naba inanon bain te *Finance* n tataninga raoi bairean raoi te karaai are e nang nakoaki te mwane anne nakon te Financial Manager itinaniku. Te bae aio e bon bae ibukin ae ti bon tangira ibukin te kaa n aron ae uringa te Tia Tei ae karineaki ao kaain te Auti bwa are e a bon tibwa bwaati ana tua te mwane n Tania aio ibukia Kauntira e bwaati n te Auti n Tei ae nako ao mai ikanne are ti na manga karaoa kanga te regulation n aron ana advice ana aobiti te Attorney General.

Ao e a tia ni baireaki mwiin ana Komete te rabwata aio ao te

kantaninga bwa e na riai raoi ni koro karaiaki te mwane aia mwane ni kabane abamwakoro nako *island councils* nakon te *financial manager* n te *third quarter* n te katenua ni kuata n te ririki aio. Bwa te kantaninga ngkanne bwa e bon tia raoi barongaan te tua are ibukin te tua iaan te mwane n Tania.

Ma n te tai aio ao e rabwa ao I taku bwa ti karabwaia kaain Marakei ao e moamoa riki Taan Tei aika uoman n aron nanoia are a kukurei ngkai ni karaaia aia mwane are tibwaia man te small grant nakon aia mwane n Tania. I taku bwa anne te tamnei ae e nang tikiraoi ao tao te tamnei ae tao e na kona naba ni manga katotongaki irouia Kauntira n abamwakoro ake tabeua. Ma n aron te tai moa aio tian raoi te babaronga raoi iaon te tua bwa are e a bon tia n tua, bwa te kantaninga bwa n te teniua ni kuata ao n te ririki aio e nang karaoaki ke tao e nang rabwata ke e nang mwakuri aia mwane n Tania Kauntira. Ao e rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei ao I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Itoman Rongorongo ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

TE IBUOBUOKI IBUKIN KAROKOAN VODAFONE IAON MAKIN

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 100 iaon te Ota Beba:-

E kona te Minita are tabena n noora riaina bwa e na ibuobuoki ni karokoan Vodafone iaon Makin ngkana e aki waekoa ni katamaroa ana service Ocean Link n aron taian kanganga aika a teimatoa n namakinaki ngkai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim te Beretitenti te kauoman ao ngaira ni kabane Minita ao Taan Tei ni kabane ni ikotaki ma taan ongora. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita n aron are tao aei ana kabanea n tamaroa ni kaeka nakon ara titiraki aei ke tao aia

kainnano kaain Makin ae I tabekia n te tai aei. Ao e koaua kanga bon te kantaninga iaan tabekan te titiraki aei bwa eng e bon teimatoa n nooraki te kanganga n ana service Ocean Link ni itera aika a mwaiti.

Ngaia are kanga ti bon katikua n arona n te moantai ni karokoa bon inanon te tai ae maan ao kanga e noraki kanga e aki rangi bwa iai te rikirake teutana n tamaroa ao e a manga bon okira naba arona kanga e teimatoa n oki te aekaki ni kanganga aei. Ngaia are tao aei te tai ae kanga e na bon angaraoi iroura iai bwa ti nang bon tabekia bwa te bubuti nakon matan te Tautaeka rinanon te Auti n Tei rinanon te Auti n Tei n te bowi n te tai aei. Eng kanga bon ti aki ara kantaninga bwa tao ti riba Ocean Link ke e aera ma bon ti oin raoi te kantaninga n te titiraki aei bwa ngkana arona bwa e na kona ni waekoa ni katamaroa ana service Ocean Link n aron taian kanganga ake e a tai bwa e a bon ngae n okiokiraki nakoina. Ao tao ti na bon mwengaraoi n tiku ma Ocean Link.

Ma ngkana e bon koaua bwa tao e a nang kanganga iroun Ocean Link bwa e na katamaroa riki ana service n aron ae kanga ti bon ongongotao n abamwakoro tabeua iroun Vodafone kanga iai taian kanganga ma ti aki aron te kanganga ae ti noria iaon abara ae i Makin ma Ocean Link. Ngaia are kanga bon te bubuti ao ti kakaitau nakon te Tautaeka ngkana ngaia anne ana kabanea n tamaroa ma tera ngkana e bon teimatoa n tarataraia riki te Tautaeka ao tao n ongongora riki aron aia kainnano kaain abara iaon kabonganaan te intanete ao te tareboon te Tia Babaire. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokan ana titiraki ao e koaua ti bon noora ana kanganga Makin n rokora naba ni kaongora kanga n raabanen te ririki ae nako. Ao teuana mai ibuakon aia tabeka kaain Makin n aron ae taekinna te Tia Tei bon buakakan ana connection ke tamaroan te reitaki iaon te intanete iaon aia abamwakoro ae Makin.

Ao e koaua n te tai anne ao bon raora naba Ocean Link bwa kaain naba ara tiim arei ni kaongora ao e bon noori naba kanganga akanne ao I taku bwa I nang kukurei n taekinna bwa n aron ae I taekinna n te wiiki ae nako ma kaekan ana Tia Tei raona mai Makin ao Ocean Link e a tia ni karokoa ana boora teuana i Makin are ngkekei ngkoa e kuku mai Butaritari ao ngkai n te tai aio man 9 n Eberi ao e a tia ni kanimwa ana raurau teuana ikekei ao e a bon waaki ngkai Makin n aki manga kautaninga mai Butaritari. Ao a noria naba au taan rabakau bwa kanga iai tamaroan riki te signal nako ni kabotauaki ma are mai mwaaina.

Ma are e koaua bwa are bon akea tokin te tamaroa Madam Speaker, ma anne ana kekeiaki moa Ocean Link n te tai aio ao e koaua tao ti na taraa Ocean Link bwa e koaua te kambwana are aongkoa e anganaki tibwangana bwa e na nako ni karoko n te aba ae Makin ma Butaritari ma e noraki bwa tao man te Coverage kanga n te itera are karokoan te signal n are tabona ma tabona e bon riaon ana kona te Ocean Link. Ngaia are anne ngkanne e a bon tiku iroun te Tautaeka bwa kanoan ana project are Phase 3 are kanga katamaroan te naan signal ngkanne ke karokoan te naan coverage n aba akana tabeua n aron ae karaoia Vodafone n taabo aika Maiaki ao anne e bon mwanenaki e mwanenaki nakon te Vodafone.

Ngaia are aio kanga e raa n nanoia naba te Ocean Link ngaia are aongkoa anne ngkanne tia karinna bwa kanoan mwakoro 3 n ara karikirake are n te tai aio moa aio ti tuai roko iai bwa are ngkana e a bane mwakoro 2 ao ngkanne ti a kibara ngkanne teniua are ai kanoana naba ngkanne Makin ao aba tabeua akana I a tia n taetaekinna mai mwaaina akana akin ang tamaroa aron aia coverage. Ma au kantaninga bwa imwin ana raurau Makin aei ao kanga tao e na iai riki bwa kanga n aia ribooti au koraki ao iai riki te tamaroa nakon are mai mwaaina riki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei ngkana iai riki buokan am titiraki e nakoim.

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa riki ana kamatata te ma e karineaki ao e koaua eng tia kantaninga te ibuobuoki ke tao te katamaroa are e na kona ni manga waakinaki imwin aei ao eng ti na nang bubuti. Bwa e koaua e a tia n nim are te boora arei ao kanga bon iai naba taian ngurengure irouia taan kabongana ao riki bon ara atimwakoro ae Kiebu kanga e bon teimatoa n aki nang rokoraoi.

Tao ti teuana te squad ke tao iraua are e a okiokiraki kanga ti anne te tabo ae raoiroi te signal iai ao kanga angina e koaua iai te katamaroa are e na waaki naba nakon Butaritari e na manga tei teuana ana tower i Kuuma. Ma ara kantaninga bwa ti aki anne ae e na katamaroa Kiebu ma terana ngke e bon kona n ae ti bon tiku n arona are tao e na bon tararuaki n ara kaawa are iaon Makin ke tao ngkana iai katamaroana riki iroun Ocean Link n aron ae taekinna te Minita ao tia bubuti te waekoa ni ibuobuoki nakon te kanganga aei. Ao ko bati n rabwa ao e a bane au titiraki te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua tao N na au kabwarabwara naba n te wiiki ae

nako ao ni kaekan naba ana titiraki te Tia Tei mai Makin ao iai kanga uoua iango are kanga ti tarai te naan option are ti tarai man ara itera ao Ocean Link ibukin karokoan te signal iaon Kiebu are aongkoa teuana ti na manga kamaeua ana antenna are e a tia ngkoa ni karuoaki ao tao e ngaa riki ae ti na taraia anne te moan waaki ae ti na karaoia ana kataratara. E na kateaki te tower anne ao ana kona naba ni kanimwaki ana bwai ke bwaai ake ana rawea te signal man rabwatan Makin are iaon Makin. Anne te moan ao ti na taraia bwa e ngaa ae e na work anne ke e na aki ao ngkana e aki ao iai ngkoa bwa CCK e na manga rinnako naba ti na karinna naba n ana program are UIF are e na kona ni manga karokoa naba ana WIFI iaon Kiebu n aron are ti karaoia nakon Atimwakoro tabeua ake kanga te karoroko moa imwain Phase 3 n taabo ake e bon nang buakaka iai te signal ao te coverage n te tai moa aio. Ko rabwa Madam Speaker ao ti karabwa riki te Tia Tei ao kaain Makin ao ana aki raraoma bwa aikai kanoan te mwakuri ni waakirake. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

KAKAEAN REKEN ANA ITARITARI ANA KAUNTIRA MARAKEI MA TEUANA MWAKORON TIAINA

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao kai bon au kabane n titiraki aio ao e kangai ngkanne tein au titiraki:-
E kona te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kakaea angan reke ana itaritari ana Kauntira abau ae Marakei ma teuana mwakoron kaawan Tiaina bwa e aonga n reke te reitaki ae moan te nakoraoi irouia kaain Marakei ma kaawan Tiaina anne? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Marakei:-

Te Tia Babaire I kaitaua te Tia Tei n ana titiraki ao aio kaekana. E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki iaon te itera aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki ngkana iai.

Hon.Moannata Ientaake: I kan ataia bwa iai ngkai ae e a tia n reke ana itaritari irarikin Marakei ke akea?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua bwa ibukin ana rongorongo ao ngkai ti bon waaki ma te naan *Council* n te *Urbanization* n

aekakin TUC, BTC ao Kiritimati Island. Aikai ngkanne taabo are a tia n reke kanga tariia ke mwaneia iaon Tiaina. Ao aio ngkanne are ana mwakuri ma rabwata ni Kauntira aikai ibukin kanga bon aron buokan kainnanoia Kauntira n aron te Urbanization moa ngkai ae a tia n reke toaia iaon Tiaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: E bati n rabwa te Minita ao e bati n rabwa kanga te kaotaota iaon kanga te bwai ae te itaritari aio. Bwa aio aia bubuti naba unimwanen Marakei ao Kauntira bwa a kan ataia naba bwa iai ae e a tia n reke. Ao te kauoua ngkanne, kanga tera aron te reitaki naake mai mwaaina ngkai e a reke tariia. E waakinako te reitaki aio ngkai iai te aoraki aio ke e motirawa moa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua te Tia Babaire e koaua ae TUC ngkai ana itaritari ma Qingdao City are bon i Tiaina naba. N aron te reitaki ngkai imarenaia e a tia n roko ana mwane ni buoka kabwara te bure ana kaa ni mange TUC. Aio are e mwanenaki man te rabwata are Qingdao City are kanga e itaritari ma TUC ao itera riki tabeua are ana kona ni buoka aron te Kauntira n aron reitakia tao ni itera tabeua n aron te training ao bwaai riki tabeua are e na karaoaki n te tai anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: E bati n rabwa te Tia Babaire ao kabanean au titiraki n ikan ota riki. Bwa ngkai e a reke te itaritari aio ao antai ae karaoa te boraraoi iaoia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E koaua n aron te waaki ae karaoaki ngkai n aron ae karaoaki ae Sister kanga karekean taboia ikekei tariia ke mwaneia iaon Tiaina ao aio bon ana waaki ana aobiti Tiaina. Aio ngkanne are e reitaki Tiaina ao ngkanne e nakon ara Botaki ni Mwakuri ao ngaira ngkanne ti reitaki ma aba akana a roko aia bubuti n aron ae ngkai ti a tia ni waaki iaona BTC, TUC ao Kiritimati Island. Ao aio ngkanne are ngkana e tia raoi ana waaki ma te Urbanizations Councils ao ngkanne ti nang tarai te naan Outer Islands ni manga karini naba taboia iaon te aba ae Tiaina. Ao tao e koaua bwa kai e a roko naba ana bubuti Marakei bwa iai naba te naan Outer Islands akana a tia n roko inanon baira n aron Abaiang, Tarawateinaieta ao Tamana ao ngkanne ai raona naba ngkanne Marakei. Ko rabwa te Tia Babaire tia note naba Marakei n te tai aio.

Tibiika: E a bon bane ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae

karineaki mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita Ibukin Itoman, Rongorongo ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

TE KARIKIRAKE IAON KATAMAROAN RAAWA N RORO

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao aei ngkanne ai bon au kabanea n titiraki iaon te Ota Beba n te bong aei ao bon ni kabane bongin te bowi aei ao nambwana 99 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena ni kaotia nakon te Auti aei bwa e na waaki ni ngai te karikirake iaon katamaroan raawa n roro ibukin booti ngkai e rangi ni korakora kainnanoana iaon Makin. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin:-

I a moana aio ma te karautaeka ae abwabwaki ni baenikain te mwakuri ni katamaroa nakon taian rawa ni booti iaon abamwakoro. Ma I kukurei n taekinna bwa ana kona ni waaki mwakuri ni katamaroa nakon raawa n roro nakon te kabanea ni kuata n te ririki aio ke moan te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom: E rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e rangi ni matata naba. Are ti bon ataia naba bwa ti bon kakoaua ae ti aki ti Makin ni kainnanoa aei bwa e na bon tabangaki aon Kiribati ae bwanin. Ngaia are ti bon kakoaua naba ae te karikirake ti aki te bwai ae uarereke bwa te bwai ae bubura. Ngaia are e koaua e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao eng tao ngkana ti manga karekerekea riki ma itera tabeua Madam Speaker. Ao eng n aron noran taian kakamwakuri aika kanga tibwa manga kaoti n taai aikai Madam Speaker ao n aron are e a bon tia n teretere ao ni matata n au titiraki ake mai mwaaina iai ngkai te waaki ni katamaroa aika waaki nakon te kawai ao te buriti iaon Makin. Bwaai ni mwakuri ake a roko ikekei.

Ngaia are ti nang kakaitau n anne ao anne are kanga bon oin mwanangan bwaai ni mwakuri akanne. Ngaia are kanga buokan au titiraki ngkanne I a karinraia naba ngkanne irarikin n aron are I a tia ni mwaneweia aikanne ao e rabwa ana kaeka te Minita are kanga e moan kaeka ngkoa au titiraki iaon are te karao kawai ma te buriiti. Ao iai naba mwanewen ana taeka are ana kataia ni karaoa aia mwakuri ke aia katamaroa aikai kanga n tarakina teniman te man ae ana tirinnga n teuana te tai.

Ngaia are I a manga bon bubuti riki te Tibiika ao kanga n reitaki te aekaki ni kantaninga anne bwa terana ngke e kona n reke te katamaroa nakon raawa aikai bwa ai te ka aman ni man are e na kakaeaki naba angan rinna ibuakon te waaki anne te Tia Babaire. Ngkana e kukurei iai te Biira ao tao e na bon kaineti riki nakon te Minita are e mena ma I a bon katikua nakon te Tautaeka bwa e kaeka are tao e angaraoi nakoina te Tia Babaire. Kanga bon te bubuti te kaoriori ngkana e a noraki angaraoin bwaai ni mwakuri ae a roko ikekei. Tao ngkana e a bon raoi akekei are bon oin raoi tabena ao e a kona ngkanne ni manga kaninganinga te itera ni kainnano ae teuana aei n aron are I a tabekia bwa te bubuti n te tai aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are mwakurian raawa e bon tiku iroun te MISE ngaira kanga ti tararuai aron te naan rawa ma mwakurian raawa e bon tiku iroun te MISE ao ngaira kanga ti tararuai aron te naan rawa mwakuriana ngkanne e nakon te MISE n tokin te tai. Ngaia are e kakawaki ngkai e koaua e a roko ana bubuti te Tia Tei ao kai tao a kauia raoi ma bwaai ni mwakuri n rokoia i Makin ao tao tia katikua nakon te MISE tao tia bon iraorao iai ma te Tia Tei ae karineaki ao tera ngkana arona bwa angaraoi mitiin aikai. E tia raoi tabeia ao a tiringa naba te kaa n aron are e taetaekinaki arei bwa are kanoan te atibu are ti teuana arei ao a karaoaki naba n te kaawa. Ko rabwa Madam Speaker ao ti iraorao ma te Tia Tei iaon aei ma te Minita riki are n te MISE. Ko rabwa.

Tibiika: Tao e a bon rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon te Minita n te mwane Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

ROTAKIN ANA MWANE N TANIA KIRIBATI NI IREKEREKE MA TE BUAKA IMARENAN RUSSIA AO UKRAINE

Hon.Ieremia Tabai: Ao ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

N aron rongorongon te buaka imarenan Russia ao Ukraine e taekinaki bwa ana mwaiti bwa ana waaki karikirake ao ana iokinibwai te aonnaba e na rootaki ao ana mwaiti aomata ae ana matoatoa riki aron maeuia. I kan titiraki bwa ngkai ara mwane n Tania e karinaki n te kambwana n te aonnaba ao n Tautaeka aika a kaokoro. Iai ke akea rootakin ara mwane n Tania n te bwai ae riki ngkai n te aonnaba?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae

karineaki mai Nonouti temanna ao aio kaekana:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae rine ao te Auti bwa iai teutana rootakin biribirin te mwane n Tania ni irekereke ma te buoka imarenan Russia ao Ukaraine ao are e roota te mwakete n te aonnaba.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ao aio reitan te titiraki. N ana kaeka ao te Minita ao iai teutana te kaokoro imarenan taetae ni imatang ao taetae ni Kiribati te Tia Babaire. Bwa n taetae ni Kiribati ao e taekinna bwa iai teutana rootakin birina ao n taetae ni imatang akea te taeka ae teutana. Tera nanona ae teutana te Tia Babaire ae rootaki te mwane n Tania iai.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki kanga bon ti aki buokan te titiraki bwa kanga te editing ke te debate. Ma e raoiroi N na kataia ni kaeka. Ngkana e bon taraa raoi te English version ao iai te taeka *impart* I aki ataia ngkana e reke nanon anne anne irouna ke aki te taeka ae *is still impart to* ao anne ngkanne *is impart due to* I taku bwa anne ae nanonaki ngkanne ae iai rekerekena teutana ngkana e na kaeka ana editing te Tia Tei ae karineaki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tao e kaokoro otara te Tia Babaire ma I kan titiraki bwa tera raoi nanon te taeka ae teutana. $1 te mirion, $2 te mirion, $3 te mirion bwa e aki taekina anne te Minita ao anne ae I riki ni kakaea te Tia Babaire. Ma aio au titiraki te Tia Babaire. Iai te bwai ae kona n tia ni karaoia te Minita bwa e aonga n aki reke ae te kerikaaki ni biribirin te mwane n Tania.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ngaia e rabwa buokan te titiraki anne ao tao N na kamatata raoi. I taku bwa te bwai ae riai ni matata iroun te Tia Tei ae karineaki iroun Kiribati ao te Auti aio bwa ngkana I taekina ae teutana rekerekena bukina bwa e ngae ngkana arona bwa iai te kerikaaki ke rootakin ana mwane n Tania Kiribati ti aki nanona bwa e *caused* ke *attributable* nakon te buaka ae Ukraine. Bwa e na riai ni matata bwa akea ara *stocks* ke ara shares ae tao ti kabooa i *Russia* ke tao *Ukraine* bon akea. Ma e rootaki te mwakete n aron ae I bon taekinna e rootaki te mwakete n te aonnaba ibukin te maaku ma taian fears aika a rekereke n te buaka anne n aron taian sanctions aika a tia ni karaoaki, biriraken boon te oera ao cash energy ao anne ngkanne are e bon caused te *instability* n te mwakete ao e bon reke iai te sail off n te tai anne. Ao I taku bwa e kairua ae tao ngkana arona bwa aio otan te

Tia Tei aongkoa e a bwaka te mwane n Tania ibukin te buaka ae Ukraine.

E na riai ni matata bwa te ririki 2022 e rootaki te mwakete n te aonnaba ao e a kaman rootaki imwain rokon te buaka imwain ana invasion Russia i Ukraine. Bwa n te ririki ae n aron ae te ririki ae moanaki ae 2022 e a nang korakora te bwai are aranaki kanga te *inflationary fears* bwa e a bon nang birirake boon bwaai n te aonnaba ngkai ae e a rokoroko ngkai n te rate ae 7% ao n aron ae a bon taneiai Taan Tei ngkana arona bwa a bon wareware kanga ana takete n taai nako te aonnaba n te aba teuana ma teuana e na riai n 2.2% anne te *inflation rate* ae e na riai ni *maintain.*

Ao ngkana arona bwa e riaon te mena anne ao anne ngkanne are e nang rinrake te Central Bank ao e nang kakerakea te *interest rate* e nang karekea te *interest rate* bwa e na kataia ni contain te *demand* e na kataia ni contain te mena bwa e nang aki karaoaki te mena. Ma are *by doing that* ao anne ngkanne e a rootaki iai te mwakete bwa are *especially* taian sectors ake tao a nang *interest rate sensitive* n aekakin taian *technology stocks* ao e bae n rootaki. Ao iai naba tabeua te naan *stocks* aika ana keraake.

Ngaia are I taku bwa e nang matata bwa te buaka i Ukraine ti aki ngaia ae bon *contribute* nakon te mena ma bon angin riki te mena e a kaman riki ibukin te bwai te ae karaoaki n te aonnaba e a kataaki ni karaoaki te *inflation rate* bon imwin taian *quantitate* ae karaoaki n te ririki ae nako. Are ngaia ae e a bon riaon e aranaki bwa te *run away inflation* ao ngkana ko bon ataia bwa ngkana e a *run away inflation* e roota te mwakete te *demand* e na riai ni kerikaaki taian *investment* te *bond* a *fix income* a bane ni kerikaaki bwa are aki roko aomata man te bond ao a nako riki ni kaei bwaai tabeua. Ao anne ngkanne te mena ao e koaua bwa tao e bon kakantaninga au *figure* te Tia Tei ae karineaki bon *in percentage terms* man tokin Ritembwa tao N na bon ang ate *figure* ana *value te RERF* bon $1.35 *billion* aio ana *value* ke kanoan te mwane n Tania n tokin Rimtebwa n te ririki ae nako. Ao ngkanne tokin Maati n te ririki aio ana *value* te *RERF* $1.249 te birion are nanona iai te kerikaaki ae $104 te mirion. Ao tao e koaua e kantaninga naba ngkanne au kaeka te Tia Tei bwa iai te bwai ae I kona ni karaoia n tuuka te bwaka anne? I taku bwa te bwai ae kakawaki aio e bon bane n root ate aonnaba ni kabane. Te bwai ae e nang tikiraoi ae iroun te RERF e ngae ngke ti bwaka e bane naba nib waka te mwakete ni kabane e bane te SNP, e bwaka te INDEX ngaia are ti compare ara performance te MSCI ke Morgan Stanley Capital International Index anne ngaia ti babaireia e bwaka naba ma a bwaka riki nakon ae ti bwaka riki.

Ma ngaia I taku bwa e kakukurei anne bwa e ngae ngke tao e mena ao e bon raoiroi bwa e bon kaai ni bane

ni bwaka ma te bwai ae kakukurei bwa ti bon tiku naba iaon te birion. N aron ae I taekinna ngkai $1.249 birion ao ngkanne e koaua tera te bwai ae ti na riai ni karaoia tao I a manga kaeka are imwina ngkana e a manga kan titiraki riki.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa te kaekaeka moan te abwabwaki ana karaki te Minita te Tia Babaire ao ti aki ota n te bwai ae e nang mwaiti ae e taekin. Ao I taku tao ana ota naba kaain Kiribati ma te Tia Babaire n aron otara ngkana arona bwa e taku bwa e aki riki ibukin te buaka arei te bwai ae bwaka n te tai aio ao tera ae karika bwakan te mwane aio ao bukin tera akea te bwai ae kona ni karaoia te Tautaeka bwa e na tukia? Bwa n otara te Tia Babaire n aron ae ti ongongo akea te kanganga bwa ti katikua iroun te Minita of Finance ma te bwaka aio $100 tabun te mirion ae taekinna ngkanne ni bon ana ware ngkai $104 te mirion.

Te titiraki iai te bwai ae ko a tia ni kona ni karaoia ke akea?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu: I taku bwa I a bon tia ni kabwarabwara ibukin bwakan te bwai aei te bwai ae riki ae roota te mwane n Tania are e aki ti roota te mwane n Tania ma e bon roota te *global market* ae bwanin n te aonnaba akea ae e na aki bwaka ao te bwai ae e na manga *make it worse* manga te buaka i Ukraine bwa are Russia e a manga ninianako Ukraine ao anne riki are e nang caused riki te *instability* n te *global market* akea te bwai ae e aki bwaka. Te *question* ngkanne ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ae kangai, iai te bwai ae ko kona ni karaoia. Tao e kakawaki Madam Speaker tao N na kabwara au bure bwa ngkana I taetae teutana ni kabonganai taian *terms* n te mwakete. Ma aio e aranaki bwa kona aki *panic* ke ko nang bon ira naba te moan ang n te bwai ae riki ngkana ko ataia bwa *it is only transitory.* Ao n te tai are ko iranako angin nanom anne ao kona uringa bwa kona bon kabuanibwai bwa te bwai ae e nang matata iroun te Tia Tei ae karineaki ao iroun Kiribati ae bwanin te *lost* ke te kerikaaki ae ti taekinna aio *it only a paper lost.* Ti te *lost* iaon te beba ma n te tai are ko kataia ni bon ae tao ko nang *close* naba am *position* iaon taian *investment* akekei ao kona uringa ngkanne bwa ko nang *realize* te *lost* anne. Ao ngkanne e bon riai e *worth* ae ko nang *close* am *position* ibukin te bwai ae riki aio. Tera raoi te *long term trend* tera raoi ngkana te bwai ae a uneakinaki ma ti aei ae aranaki bwa te *correction* ke tao *downside line* ae riki ibukin taian kabuanibwai aika aki kantaningaaki, aikanne ake aranaki ti taian *transitory* bwaai aika aki teimaan ao n tokin te tai e na manga oki n arona n te mwakete ao e na manga bon kaea naba te trend arei. Ngaia are kona aki ira te moan ang

bwa n te tai are ko ira te moan ang iai ao e na bon kabuanibwai te *investment* bwa e kanganga ae kona manga *catch up* imwina. Ngaia I taku bwa te *wasting* te un bon katikua n arona bwa aio e aranaki bwa te *irrational exuberance* ao e a bon nako naba te nano ao a bane ni panic aomata ao n tokin te tai ngke e a settle te dust ko nang oki ao ko taraa karawa bwa are ko a tia ni kaini am position ao te mwakete e a manga bon okira naba kawaina are kawaina are e waewaerake arei.

Ngaia are I taku bwa kanga n te rabakau I taku bwa e kakawaki bwa kona aki riinga te mena katikua n arona bwa e na bon okira kawaina ao e na manga kaea te *trend* te mwakete arei. Ngkana e matata anne. E rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

TE TANGITANGI IROUIA TE NATI NI KIRIBATI AKE A MAEKA I NUTIRAN IBUKIN TE MWANE N LOCKDOWN

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao kanga manga te kaitibo inanon te wiiki ae boou. Te bwana ni kamauri mai irouia kaain au abamwakoro raou n Tia Tei ae karineaki nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. I a bubuti tabekan au titiraki are nambwana 46:-

Iai te tangi n nano mai irouia te nati ni Kiribati ake a maeka i New Zealand bwa inanon aia tai ni bae tangaroaia i Bitii ni moan butin te Covid-19 ao iai aia koraki aika a katinanikuaki man ana buoka te Tautaeka are te bwaka mwane nakoia te nati ni Kiribati ao iai tabeman mai irouia aia koraki are e a reke nakoia. E kona te Tautaeka ni kamatata bwa kanga tera raoi te kainibaire n te aro n riki ni Kiribati ao bwa e na kona n reke te mwane aei iroum ao ni kakaai koauan taian tangi n nano aikai taiaoka?

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I karabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao aei ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ao I kan katerea bwa iai te kainibaire ae kabonganaaki ibukin karekean te mwane ni ibuobuoki nakoia ake a oaaki n te kaininin. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Beretitenti ao tao ngkana ti taetae ibukia te nati ni Kiribati are I a tia ni mwaneweia tera raoi te

kainibaire ibukia. Kanga tera raoi te kainibaire ibukia te koraki aikanne ae e na reke te mwane anne irouia. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ngke e kateaki te mwane ni ibuobuoki aei are e aranaki bwa te Financial Assistance ke te ibuobuoki nakoia ake a bae tangaroaia n te kainin ao te kainibaire e bon ti reke nakoia Kiribati ake a bon maeka i Kiribati ao a bon tia ni mwamwananga nako. Ao inanon tao manga okia nako Kiribati ao a rootaki naba n te kanganga.

Ngaia are te kainibaire e aki mwaneweia ngkanne kaain Kiribati ake a tia ni maeka ma aba ake a tia n riki bwa te naan resident, tao te naan *citizens* n aba ake itinanikun Kiribati anne ngkanne te kainibaire iai. Ngaia are tao bon iai buokan ana titiraki te Tia Tei ngkanne ma e kakoauaki bwa iai ae a tia n reke nakoia. Ao e reke nakoia ake aekan are tao te aomata ke e bubuti bwa e aera ngke e reke nakoia ae a tia n reke bwa kaain New Zealand ao a okira Kiribati ao e a nikira aia aoraki ao e a reke nakoia. Ao anne e reke bwa ngke a kano ate form bwa a na kaoti aia details ao aki kaota ngkanne are a tia n riki bwa kaain New Zealand. Ma ngke e a kuneaki aei n rinanon te tangitang aei ao e a katokaki naba te bwaka mwane nakoia nakekei bwa are e aki ira nanon te kora ni kaeti ke te kainibaire iaon te mwane ni ibuobuoki aio ma e rabwa I a kai manga ongora buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rangi n rabwa ae kaeka te Beretitenti nanona e na bon aki reke irouia ma are te bwai ae riki ao ae e koaua ae taekinna te Beretitenti e reke nakoia temwangina. Anne te bwai ae tangi nanoia iai kaain Kiribati bwa aki ota bwa bukin tera ngke e na reke nakoia akekei ao ngaia a nako n rimwin arei ao akea te taeka ae kangai aki kaotia ikai bwa are a mena i Biiti rabwataia ao a nako n ana aobiti Kiribati are i Biiti, ao te taeka are anganaki e aki reke iroumi. Ao te koraki ake tekorakina a maeka n te Utero. E kaokoro ngkanne ma ae taekinna te Beretitenti ma aio aia taratara te nati ni Kiribati bwa are otaia ke a nakomai aki tangira te Visa. Bwa are te naan i Kiribati akea te Visa ae a tukaki iai ke a oki aki tuoaki ni kangai ngkami taan maeka i New Zealand. Ao ngke a nako naba mai ikai a bon titambwanaki naba ao a taonaki i Biiti.

Ma e koaua bwa ngaia anne tangi n nano bwa e titebo bwa iai inaomatan temanna ma temanna ni baireia bwa antai ae e na reke nakoia ao antai ae e na aki reke nakoina. Ngaia anne raoi etin te rongorongo are ngaia te koraki ake te korakina bwa a

mwananga bwa a na anaa tibuia ikai a okinako ma ngaia. E reke ana mwane te ataei ao e aki reke aia mwane.

A manga tuangakaki bwa e na kaokaki te ataei nako Kiribati bwa e a bae ngarona e nang riai n oki nako Kiribati te ataei. Ao ngkana e aki oki ao e nang toki ana mwane, te aekaki ni babaire tera ngkanne anne bwa are e tuai toki kawain te ataei bwa iaon kawaina n nako. Ao e a roko te taetae man ana aobiti te *High Commission* kaoka te ataei ao ngkana e aki oki ao e toki ana mwane. Anne te itinanikun te ngurengure are bon iai ake a tiku ma aia koraki n te Onaoraki ao iai naba ae te i Kiribati ni koaua n te Utero ae bon tei Kiribati ni koaua are bon akea rekerekena ma kaain New Zealand ae nanona e titebo ma te ataei arei.

Ao te ataei arei e ti reke ana mwane ma e aki kamaekaaki n te Utero. Ngaia anne raoi oin te rongorongo te Beretitenti e roko ikai nakon te *Foreign Affairs* aio tokin te rongorongo e tukaki. E roko irouia Taan Tei akea te kaeka a kakaea buokaia ngaia I a uotia n aron ae I ataia ngke a nakomai te koraki aikai mai New Zealand akea tukaia ngke a roko mai ikai. Bwa a mwananga n te passport ni Kiribati te naan i Kiribati ao anne etina. Ma are e na bon ti kaeka e aki kona ni kakaeaki koauan aio bwa te tangi nano bon te tangi n nano ni koaua ao e rarabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa bwa e a rangi ni matata riki tao iroun te kamatata mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru. Ti na kakaea riki rongorongon are e rekereke ma te ataei bwa kanga akea au katauraoi are e rekereke ma te ataei ma I ti katauraoi iaon are te aine riki are e kaira tinana rikaaki. Kanga te rongorongo e a roko ana tai tinana e a koro ana visa i New Zealand ao kanga iai te waaki are a karaoia are a otiotinako mai New Zealand tao ni kakoroa te tai a nako Biiti ao akea te kantaninga bwa ana manga okimai ao ana manga nako nako New Zealand.

Ma are e a oaki naba n te aoraki aei ao ngke e a oaki n te aoraki aei ngkanne ao New Zealand e a kaina ana Boarder, e aki kona n oki te unaine arei nako New Zealand bwa are e a in bwa are akea ana passport n New Zealand. Ngaia are tinana e a bon oki mai ma are tinana e a bon reke iaan are te buoka arei ma ngkanne are natina are e raonna e aki reke nakoina ibukina bwa e teretere iaon ana mena bwa e PR i New Zealand. Ma irouia ngkanne are te kabotau are a karakinna tao e taekinna te Tia Tei irouia te korakina ae tao aia ataei anne ngkanne aki bwanin rongorongo iai ngaia are e bwaka nakoia bwa are e aki oti are a tia n riki bwa te PR i New Zealand.

Ma e aoria bwa tao iai riki itera tabeua ae e kona ni katamaroaki are

bon taben te Tautaeka ni manga rinanoi ana policies ake tao iai tangi n nano iai ti kona ni manga rinanoa te tangitangi aei n aron are e a uotia te Tia Tei mai Beru ngkana ni manga rinanoaki. Ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Beretitenti ao I kaitauia naba te koraki aikai bwa a bon keiakini aroia n taai aika nako aikoa kan tabe ma kanoan taai akekei are bon ti tabekia bwa te tangi n nano. Bwa a bon noora aron te aro ni kakaokoroaki ao a bon roko iroun te High Commissioner ao aio ana babaire te High commissioner n te bukibuki ao anne koauan te rongorongo. Bon te High Commissioner ae bairei bwaai aikai ni kabane. A manga oki naba te Tia Koroboki n te Foreign Affairs ao e karautaeka te Tia Koroboki n te Foreign Affairs bwa eti are iroun te High Commissioner. E ngae ngke a kabwarabwarai itera aikai ni kabane.

Ngaia are ti bon ti bubuti kee bwa aki tangira te kabomwi aikai bwa e a tia n nako a ti noora aron kaokoroakia bwa te koraki ake a katukaki naba bwa tao ai rekerekena are e taku te Beretitenti bon iai rakan aroia riki teutana iai rakan aroia riki ni maekaia i New Zealand, ao naake tangitang tao kanga te naan kawakewake tao kaain te PAC bwa tao a tiku ikekei ni maan ao a riki bwa te naan PR inanon te tai.

Anne ti te bubuti ngkana e kona ni mwannnanoaki ngkana iai koauan aikai ao a kaetaki nakon taai aika ana roko, a kaitau aki tangira aia mwane bwa e tiku bwa rawawatan nanoia ma ngkekei ni uaa ngkai. E rarabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa bwanaan te Tia Tei ni uota te tangi n nano. Kanga akea ara kantaninga bwa kanga ti na kakaokoroia i Kiribati. Ao e na taraaki naba are te mwane ni ibuobuoki nakoia ake e reke nakoia bwa ti aki te entitlement bwa ti aki ti te tikina bwa ngkana ngkoe te Kiribati *by birth* e a reke naba nakoi. Ma e aki bwa are bon iai kainibaire aika a kantannakoaki nako iai. Ma ngaia are tao e karaoia te High Commissioner i Biiti tao anne e bon kataia naba ni ira kanoan te kainibaire are e a tia ni baireia te kabineti ma kanga tia manga kanakoa riki bwa te kabwara bure bwa ngkana e a taraaki te babaire bwa ti a tia ni katikuia ni kakaokoroia tabeman akea anne ma bon aron te mwakuri ngkana ko mwakuri ma bon aron te bwai teuana ae riki n te bwai teuana bon kanakoa ma te kainibaire ao anne ngkanne e iraki. Ma tia kabwara bure riki n taraakin te babaire ngkana e aki tobwaa raoi nanoia kaain Kiribati ni kabane ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN KABWAKAAN KANTOKAIA AORAKI IMWAIN AE ANA TOKA N TE WANIKIBA

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 72 n te Ota Beba n te ingabong aio:-

Aoraki ake a kanakoaki man Kieia Ataei Hospital nako Nawerewere a tangiraki ni kabwaka kantokaia imwain ae a toka n te wanikiba nako Tarawa. E kona te Minita ni kabwarabwara bwa tera te bwai ae riki? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae ti waaki Madam Speaker ao tia tabeki bwana ni kamauri nakoim. Ni kamaura te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora ni kabane kam na bane moa ni Mauri. Ao aio te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-

Madam Speaker, iai te bitaki nakon ana kainibaire te Air Kiribati ao I kukurei ni kaongoa te Auti aei bwa iai mwaane akana tekateka iaon aba ibukin kantokaia aoraki ma taan tararua. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita Madam Speaker n ana kaeka. Ao N na butia te Minita te Tia Babaire bwa tera ae nanonna te Tia Babaire kai iai kainibaire aika a wene ngkai ma Air Kiribati ao e moanaki ni ngai aio Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E koaua Madam Speaker iai te naan kabo ware are a tabe ni mwakuria au koraki ni ikotaki ma te Air Kiribati ao inanon waakinan anne Madam Speaker ao ti noora ana kanganga te Tia Tei are e mwaneweia aio n aron naba are e a tia ni mwaneweaki ni bongin te Auti aika a nako ao ti kakoaua bwa te kainibaire ngkai ae kaweneaki ibukin katamaroan te itera aio are e kaweneaki te mwane irouia te naan MA iaon aba ara kantaninga bwa e na ibuobuoka riki te itera aio nakoia ana botanaomata te Tia Tei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita Madam Speaker. E nang teretere n ana kaeka Air Kiribati bwa e aki kona ni butimwaeaki ana tarau te Onaoraki Madam Speaker are a totoka iai ngkoa ke ana babaire are ana toka aoraki ao e kabwakaaki te kantoka imwina te Tia Babaire. E aki kona ngaia are a butiaki moa aoraki te Tia Babaire bwa ana kabwakai moa kantokaia te Tia Babaire imwain ae a nako n te Onaoraki te Tia Babaire. Ao ni ngai ngkanne te tai are a karokoa irouia te naan MA te Tia Babaire ni ngai bongin namwakaina te ririki raa ae a bita te babaire anne ngkanne bwa a kona ni manga toka aoraki. Bwa imwain nakomaiu ao bon anne naba te bwai ae riki irouia aorakin Tabiteuea Meang a tuangaki bwa ana kabwakai moa kantokaia.

Tera ae riki? tera ae riki nakon ara Tautaeka aio Madam Speaker a bakabureaki aoraki bwa ana kabwakai moa kantokaia imwain ae a kiba nakon te Onaoraki i Nawerewere. E kona ni kamatata riki aio te Minita te Tia Babaire bwa e aonga n rau nanon te botanaomata te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker n aron are I mwaneweia n ae nako n au kaeka nako ao kanga iai teutana te naan kabo ware ane e a karaoaki Madam Speaker imarenan te Air Kiribati ao au Botaki ni Mwakuri ibukin kaitaraan te naan kabanemwane ana kabanemwane aika a tinetine n aron are e mwaneweia te Tia Tei man te Onaoraki nakon te Air Kiribati.
Ma I taku bwa kanganga aikai Madam Speaker ana aki taraaki bwa ana totokoa rokon te aoraki ae kakaiaki mai iaon aba are e kainnanoa te ibuobuoki i Tarawa. Ngaia are teuana ana kainibaire te Onaoraki ae karaoia ni kaitara te kanganga aio kaweneaki te mwane aio irouia te naan MA ni kaitara te kanganga aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: E teimatoa te Minita n aki taekinna bwa ni ngai te mwane are e kawenea irouia ana MA iaon abamwakoro te Tia Babaire. Te Tia Babaire ngkana e aoraki temanna te aomata ao e a ikeike itabon angana bwa e na nakon te onaoraki ao e a tuangaki bwa e na kabwaka moa kantokana bon te manibuaka aio te Tia Babaire nakoia ara botanaomata. Ao e aki riai n reke aio te Tia Babaire bwa iai mwaane ake a tia ni katauraoaki te Tia Babaire te referral e rangi ni bubura mwanena te Tia Babaire n te kataumwane ao e aera bwa e na reke aio te Tia Babaire nakoia ara botanaomata.

Ngkana ngaia bwa iai te kerikaaki ke a uotara aia manga kataumwane te

Tia Babaire bwa e na manga katauaki bwa e kakawaki maeun te i Kiribati nakon are ana tikotikonna te Tia Babaire. Ao te kaboware tao maan raa am kabo ware te Minita ma maeun te aomata are e ikeike ngkai ni kan roko n te onaoraki ao ngkoe ko tabe ni kabo ware. Ko tuai man tuangia bwa ni ngai te tai ae a wene mwaane akanne iroun te MA. Bwa a bon ongora ngkai ara botanaomata a bon ongora ao e tuai man kaekaai te Minita ni karaua nanora bwa ti na ataia bwa e a tia n roko ke tao tera te Tia Babaire. Ma e manibuaka te babaire aio te Tia Babaire ao ti butia te Tautaeka bwa e na waekoa ni katoka te aekaki ni waaki aio nakoia ara botanaomata.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao tao e koaua bwa n aron are e mwaneweia te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua mwaane aikai Madam Speaker n aron kaongoakiu a tia n roko inanon baia te naan MA. A tia n roko ao iai aoraki man abamwakoro tabeua ae a tia naba ni boo n te mwane aio. Ngaia are n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki Madam Speaker te kabo ware ma I taku bwa n aron naba are I taekinna Madam Speaker e waaki te kabo ware ao karokoakia aoraki are e waaki naba. Ao aio teuana ana kainibaire te Tautaeka ae karaoia e na buoka te kanganga aio e na katamaroa te kanganga aio bwa e aonga n ae teimatoa ao e aki memere karokoan te aoraki mai iaon aba nako Tarawa inanon ana tai au Botaki ni Mwakuri ni karaoa aia kabo ware.

Ti aki nanona bwa e toki te karokoroko mai iaon aba inanon taian te kabo ware bwa are te kabo ware are e bon waaki ao karokoaia aoraki are e bon waaki naba Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia are e a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Akawa, Karikirakean Kaubwaira mai Taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Tia Tei.

ANA BUBUTI BANABA IBUKIN KARAKAAN BON ANA IKA

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana :-

Bon ti Banaba te abamwakoro ae e aki boo ma mwanen te ben ao N na butia te Tautaeka aio ngkana e kona ni buoka Banaba ni karaka boon ana ika taiaoka? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker bwa reitan taian bwana ni kamauri. Ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao bon ngai ma raou n Tia Tei ao n reitaki

ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau, nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira ni kabane n tamaroan te ingabong aio iaan am auti ae karineaki kam na bane ni Mauri. E koaua imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao I a uota te bwana ani karabwarabwa kaain Nikunau kaain Nikunau ni kabane n reitaki ma te utu n noran karinean temanna ana aomata Nikunau are e a tia ni motirawa man te maeu aio, n rokom te Tibiika ni bukamaruan te karaaure temanna raora are e a tia ni kitaniraa reitaki ma rokon ana tiim te Beretitenti, karaian rabwatana nakon ruana te taanga ni bureitiman I a karokoa te karabwarabwa nakoimi ni kabane, te Tibiika te Beretitenti, ao ni kabane ake a roko ni buan raora temanna are e a tia ni kitanira are bon ngaia naba temanna ana tia beku Nikunau inanon te tai ae maan. Ai bwanaia kaain Nikunau ni karabwarabwa nakoimi ni kabane are ieta ngkami ao kam bati n rabwa.

Ao e koaua aio ngkanne kaekan te titiraki Madam Speaker:-

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba. I kukurei ni kangoa te Maneaba aio bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n reitaki ma CPPL ni kamatebwaia te bubuti aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka n aron ae a tauraoi ma ana kambwana n CPPL ni karaoa te kamatebwai iaon aio. Ao I kan butia te Minita ngkana e kona ni kabwarabwara ao tao tera ana anga ke tao tera te naan kamatewai aikanne aoria kanga ni kona ni buokaki ara botanaomata taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua bwa ana ika Banaba bon teuana te ika ae e nang nenea e aki kakeweaki anne bwa n rorokon ana ika iaon Tarawa ao ai te babane. Ngaia are kanga bon iai noran tarakina bwa e na kamatebwaiaki raoi te *demand* ke kainnanoana ke tangirana iaon Tarawa ao ni kabotauaki ma ika riki tabeua.

Ngaia are iai te babaire are e wene inanon bain te CPPL ma ana Board n taraa te boo are e na anganna. Ngaia are tera te kaeka are I anga n te ingabong aio Madam Speaker e na karaoaki raoi n taraaki bwa e na iraua te boo ao e na bon riai ma n anganaki Banaba. N te tai aio ao e anganaki aia boo ae $1.60 n te bwauna ke $3.50 ngkana 2 te kilo. E anaaki iai ngkai aia ika kaain Banaba ao e a manga kaboaki nako nakoia aomata n $2 te taara n te bwauna ke $4.40 n te kilo. Ma norana n taai aika nako ao I taku bwa e nang korakora kainnanoana

ngaia are kanga iai noran riaina bwa e na manga karaua n taraa aio CPPL n taraia bwa iraua riki te boo ae ti na kona n anganna bwa e aonga ni ibuobuoki ni kaeka te kainnano are e tabetabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ao I taku bwa e kakukurei nakoia kaain Banaba. Ao ti kakoaua bwa ti noora te boo aio ao tao e tuai tau ma ti tangiria riki bwa tao e na karakaaki. Ma e nga en anne bwa karekean taian ika aika a wene aikai e na bon kainnanoa naba te bao n akawa ke tao te bao ni mwamwananga i taari are e na *suitable* nakon te aekakin ni *fishing type* ae kanga e mwaneweaki. Ao I kan kawenea aia bubuti kaain ara abamwakoro ae Banaba ke taan akawa bwa a tia ni bubuti nakoiu bwa tera ngke I kona ni karokoa naba nako aan te Maneaba aio bwa bwa ti kakoaua bwa iai ana karikirake te Fisheries ke te Tautaeka are e karaoia ma abamwakoro ake iai aia Atimwakoro. Bwa kanga ana bane ni katokaaki n taian grant ke kanga booti ake a uarereke.

Ao ti kakoaua bwa ngaira tao ti katukaki n anne ma ti a noora te itera kanga ni iokinibwai ibukin ara botanaomata aoria ni kareke tianti. E koaua iaon Banaba bon akea kanga abora ni mwamwananga n aron te raanti ma tia noora te itera ni iokinibwai ibukin ara botanaomata aoria ni kareke tianti. E koaua iaon banaba bon akea baora ni mwamwananga n aron te raanti ae ti kona tao uoua te bong ke teniua te bong. Ao ti na kataia ni meet te demand n aron ae taekinaki iaon Tarawa. Ao tia bon kawenea bwanaan ara abamwakoro ni bubutia te Tautaeka aio bwa tera ngke e kona ni uringira ngaira kaain Banaba ke tao ni katoamaua te bao ni mwamwananga ibukin karekean ika aikai.

Kam a karekea naba teuana ana raanti ae bon uarereke ae bon tau n aron kanga taian example n aron ae kanga I taekinna tera ngke kam uringia atimwakoro are iai aia islet. Ao tera ke kam uringia ngaira tao Banaba ke tao e reke baoia ibukin buokan aia kareke tianti. Aikai kanga bon ara taeka ni ibuobuoki ao tao bon n reitaki ni bubuti nakon te Tautaeka bwa ngkana e kona n noora aio ao e noora riaina ao tera ngke e a mwannanoia naba ibuakon kanga kainnanon Banaba. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan riki te titiraki. E koaua bwa tao e koaua bwa Banaba teuana e uarereke aron aia karekemwane ara botanaomata ao iai kainibaire ake e

a tia ni kawenei te Botaki ni Mwakuri are e tabe ma aio. Ti aki ti ibukia kaain Banaba ma ibukia kaain Kiribati ni kabane. Ao e koaua e moarara riki nakon aba ke te naan atimwakoro ke te naan islet.
Iai ana kataratara te Botaki n Akawa Madam Speaker bwa e na kanakoraoa aio ni uotiarake riki nakon te mwaneka are iaona n aron are te babaire are e wene mai mwaaina are e kibarake ngkai nakon te naan kaibuke n Long Line ngkana anne te tamnei. Ma iai ngkanne te tamnei teuana ae kanga ti uotia rikaaki riki teutana nakon ae e na kona n affordable ke e na boraoi riki nakoia taan akawa. Te kibarake man are iaon te naan booti aika uarereke nakon booti riki akana iaona are e na kona n anganiko tao uabong, tenibong am bong n akawa.

Aio kanoan taian babaire aika a wene ngkai ibukin buokan te itera aio Madam Speaker. E na buoka naba aio te Tibiika ara katauraoi nakon te iokinibwai are e nang waaki nako tinaniku. Bwa ngkana tia roko n te mwakete itinaniku n ara ika aika inanoa Madam Speaker ao e na ibuobuoki riki iaon boona. E na kona riki n anga te boo ae tamaroa nakoia ara taan akawa.

Ngaia are iai babaire ngkai aika a wene ibukin ienikuriakin aikai iaan kanga taetaekinana n taai aika nako ao tia riai n eweka te mwakete itinaniku ao ti karabwarabwa bwa n te mwakete n te tai ae tauraoi ngkai ni butimwaai ara ika ana mwakete Tiaina. Ao anne ngkanne are ti kataia ngkai ni barongaia ao ni karokoira n te mwaneka anne. Iai babaire aika a wene Madam Speaker ao tao ai kanoan te waaki anne inanon bong aika imwaira Madam Speaker. Ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne ni kaeka te titiraki aio bwa ti nakoia kaain Banaba bwa ai bon nakoia naba kaain Kiribati ae bwanin. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai: E koaua e rarabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka. Ao I taku bwa ngkana e na kona n reke baora n aron ae kanga I taekinna n aron ae kanga a bubuti au koraki ao e koaua ti na bon karokoa te ika ae mwaiti ae nenea iaon te mwakete. Ao e koaua ti na kaitaua riki te Minita bwa ngaia tao e a kona n reita te mwakete nako tinaniku. Ao e koaua a rawata kaubwain aban Kiribati ao ngaira teuana te abamwakoro ae I taku bwa e *unique* naba ara *species* n te ika ae ti kona n supply naba kanga te mwakete ao te *demand.* E koaua e rarabwa ao ti aki ti ngaia bwa I a uringia naba te koraki ae kanga e koaua bwa aki rekereke ma te akawa ao a bane n tekateka n titiraki ao ngaira ngke ti aki akawa iaon Banaba e kanga arora ngkai iroun ara Tia Tei aio e a ti iangoia taan akawa.

Ngaia are I a bon kawenea naba bwanaau bwa I ataia bwa te *minerals*

e mena naba iaan te Fisheries. E koaua a rawata bwaai ae I ongongo ae rootaki ara abamwakoro iaon te *climate change*. Te bwai ae te *coastal erosion* ma I kakoaua bwa a rawata naba mangen ara tabo aio iaon taian atibu ake a kona ni kabonganaaki. Ao I taku bwa iai ana contract te Ministry ae tao e a tia ni kakina teutana kanga ibukin ana atibu Banaba. I a kan reita naba aio bwa kakawaki bwa e a boo te botanaomata n te kareke tianti ti aki miss out nikirana ake aki akawa. Ma tera ngke e a kona ni manga reita aio te Minita bwa e na kona kaninganingaia ara botanaomata ni iterana ke ti aki taan akawa. Bwa e na kona n reke naba aia kareke tianti kanga *in their future* ngkana arona bwa iai naba ana kataratara naba te Ministry aio iaon kanga te bwai ae kanga kabonganakina iaon te bwai ae te climate change ni irekereke ma kanakin mataniwin te aba ke coastal erosion. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa manga taraakin kararabaan nako te itera aio nakon ae ti aki te ika bwa e koaua bwa bon kaubwain naba teuana Banaba are te naan kooro pinacols ke te naan atiibu akana iaona imwin te kenken. Aikai a rin naba inanon ana kataratara te Botaki ni Mwakuri are e tabe ma aio are e mena iaan te Ministry of Fisheries and Marine Resource Development. Te rabwata are e tabeakini kaubwai ake aki maeu. Ao iai te kataratara Madam Speaker ao bon iai ara babaire naba iai ao anne e n ariki bwa kanoan ara maroro ma te Tia Tei ae rine Madam Speaker iaon taraan te itera anne. Bwa e a tauraoi ara Botaki ni Mwakuri n rinanoa aio ngkai bon iai rabwatan te Atinimarawa ke te kambwana are e kamanti bwaai aikai iai babaire aika a tia ni wene ma ai anne e rabwa bwa e a tabekia ikai te Tia Tei ao anne bon kanoan ara maroro are ti taketenna bwa ti na karaoia imwin te Auti aio ao tao anne buokan te titiraki ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki Madam Speaker. Ao ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwao ao Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

ANAKIN TAKATAKA MAN KAAWA AIKA TENATORUA AO AIWA TABITEUEA MEANG

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki are nambwana 75 n te Ota Beba:-

A moanna n onrake auti n takataka ni kawan Tabiteuea Meang aika atimwakoro aika Teenatorua ao Aiwaa. Bwa aki ananaaki kanoaia n te tai ibukina bwa a raroa man

tionako. E kona te Botaki ni Mwakuri are tabena aio n taiaoka ni buoka te kanganga aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tibiika ao kai bon au moantai ni maroro ao I aki mwaninga n anga au kamauri nakoim n reitaki ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki te botaki ni Ueanikai mai Tewai nako Takuu, unainen ueen te ueanikai te Kauntira ao ai bon kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane nakoim te Tibiika kona Mauri. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang temanna:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa e a tia n reitaki KCDL ma te tia bwaibwai n LC Tioti Kwong ibukin aia ibuobuoki n rikoi takataka man atimwakoro aika tionako aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita ae kaeka aia titiraki unimwane naba ao unimwanen te merewen te Ueanikai Madam Speaker mai Tabiteuea Meang. Ao e kangai ngkanne buokan te titiraki Madam Speaker. Ti karabwa te Minita bwa e na noora te kanganga aio ma e titebo ma e nang short term te tai ae moan te uarereke aio bwa e okioki te kanganga aio te Tibiika. Ao iai riki ana ang ate Minita ni kataia ni kakaea te anga are ti na aki manga oki n takaruaia ikai Madam Speaker bwa te bwai ae e n ariki bwa te routine te bwai ae ana kakaraoia botaki ni kaibuke n anai takataka n atimwakoro aikai Madam Speaker. Ao n atimwakoron naba Kiribati ake titebo aia kanganga ma au kaawa aika uoua aikai Tenatorua ao Aiwa te Tia Babaire e kona te Minita taiaoka ni kaeka aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire a mwaiti ana waaki ngkai te Tautaeka ae a wene ibukin kauarerekean te kanganga aio kanga anne buokan te titiraki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire I ataia bwa ngkana a nako kaibuke i abara ae Tabiteuea Meang ao Maiaki ao ngkana nako Aiwa te Tia Babaire ao e bon raroa te tabo n rooroo te Tia Babaire. Ao a rin rake man te rawa are iaan Aiwa te Tia Babaire nako Tabiteuea Maiaki. Tera ngkanne ana ang ate Minita ao te Tautaeka iai taian bubuti ibukin karaoan raawa te Tia Babaire ni kabebetei kanganga aikai. Tera ngke e noraki te rawa are irarikin Aiwa te Tia Babaire are aongkoa are a rororake iai kaibuke nako Tabiteuea Maiaki bwa e aonga

ni karababaaki ao ni karekeaki naba te anga are ana bebete waeraken booti man te rawa anne nakon Tenatorua ao Aiwa ao te kaibuke naba nako Tabiteuea Maiaki te Tia Babaire.

E kona n noora aio te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ao tao te Botaki ni Mwakuri are e tabe ma raawa te Tia Babaire bwa kanga te solution n te long term te Tia Babaire. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire ao n aron are I taekinna ao a mwaiti ngkai ana waaki te Tautaeka aika a wene ao e koaua bwa te bwai ae te takataka ti aki te bwai ae boou. Ao te kanganga n arona aika a taetaekinaki aikai kanganga aika a bon okioki ao tao riki nakon abara ae Tabiteuea Meang ao Maiaki. Ao a tia ngkai ni wene ana waaki te Tautaeka ae e na kataia ni kauarerekei kanganga aikai n te tai ae tawe n te short term ao te long term n te tai ae maan. Ao e koaua are e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna ae karineaki are karaoan te rawa. Iai ngkai te karikirake anne are e a tauraoi ni karaoaki e a wene ngkai kanga aron baireana ae e na katikiraoaki n te rawa n roro ibukin Tabiteuea Meang ao Maiaki n te aro bwa e na bebete aron ririnraken te kaibuke.

Iai naba karikirake naba akana a wene naba ngkai te Tia Babaire ao I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa e nang kateaki ana umwa n takataka ae buburakaei n te aro bwa ngkana e reke te kanganga aio ao te abamwakoro i Tabiteuea Meang e bon kona ni bobooti ana takataka n te auti n takataka anne ni kamwawai auti n takataka akana a na onrake n te aro bwa e na teimatoa te Katine. I kukurei naba ni kaongoa naba te Tia Tei ao bon te Auti bwa I a tia naba ni maroro ma Tiaina ibukin te karikirake ae katean taian copra mill ke taian tabo ni kamanti takataka n aba ake a tionako ake e korakora iai te kanganga ibukin ananakin aia takataka. Ma e nang kateaki bwaai aikai taabo ni kamanti takataka aikai n te aro bwa ngkana e onrake aia tabo n takataka ao anai naba ni kamanti ao a manga kawakini n taian bukibuki ke taian tangke n oera ibukin kawakinan ana oera te takataka. Aio te anga naba teuana n totokoa aron ononraken auti n takataka ao e na kateimatoa naba aron raoiroin te bwaa are e kamantaki man te ben. Bwa ngkana ko katinea ngkai ao e a kantaki naba n te wiiki ae na roko e quality te oera anne. Ma ngkana ko Katinea ngkai ao e anaaki tao onoua te namwakaina imwina ai bon te bwa teuana anne te Tia Babaire e a kai te takataka ao e a kona ni buakaka rannibenna.

Ngaia kanga aikai karikirake kanga n te long term ao e na kainnanoaki te

mwane ae bubura. Iai naba ngkai te babaire te kataratara nakon te shipping bwa e na karekeaki riki ana kaibuke n te aro bwa e na kona ni kauarerekei kanganga n aron ananakin te takataka man aba aika a bon tionako te Tia Babaire. Ae teuana abara ae e rangi ni kakateke ao e nang tuakarako Tabiteuea Meang ao Tabiteuea Maiaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker e rangi n rarabwa te Minita n rarangakin aia waaki are ana waakin ibukin totokoan ke kauarerekean te kanganga aio nakoira ngaira are iai ara atimwakoro aika uarereke ao tao bon abamwakoron naba Kiribati te Tia Babaire, ao tao te aono ni mainiku te Tia Babaire n aron are e taekinna bwa iai te naan *mini* ke taabo aika uarereke are ana kamanti takataka ao ana aki tangiraki ma e na aki anaaki te bwaa te Tia Babaire. Tera ngke e waekoa anne mai iroun Tiaina ke mai iaa te Tia Babaire ma ana waaki akanne inanon te ae waekoa.

Iai naba teuana ae tao e kona n noria Te Minita bwa are iai ngkai ara ranti ake a bwabwaka taboia te Tia Babaire ngkana ngaia bwa ana katea te auti n tekateka ae bubura ao e kona ni mwanenaki ngkane ane tao iroun te KCDL bwa ana anaki takatakan atimwakoro tao iraua te tai n te ririki tao ni kamenaki tenan *Cobra sheds* akane n te aro tao iroura ngaira i Meang e roko te kaibuke e aki nako n atimwakoro bwa e anai naba aia takataka man te auti takataka ane e takabubura ane e mwaneweia Te Minita tera ngke a waekoa ni katiaki bwa e nga moa ane ana kibaria Tia Babaire bwa e aonga n toki te kangaanga aio bwa bon te kangaanga Tia Babaire bwa ngkana a onrake aia auti n takataka nakai te Tia Babaire ao a nang Katine iaa ao are ti ataia ngkai bwa ai te maiu iaon ara abamwakoro ni kabane te tianti a katinea aia takataka ao ngkana aikoa Katine ngkai a baki te Tia Babaire ao e na manga reke bwa ara kangaanga ao ti na manga uotia nakon te Auti n Tei aio ngaia are aikai bwainaorakiaia te Tia Babaire ma ti a katuka aio inanon mataroan ana aobiti ke ana tabo ni mwakuri Te Minita ae karineaki ao e rarabwa kaekan te titiraki Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire ao e rabwa tia tabeka te titiraki ngkai e mwanewea aron kabonganan ana meriii ke aia *Ferry* Kauntira eang aio ngkai ae kataia ni karaoia te KCDL bwa e nang tawe iai urakinan te takataka ao te kaako ao ti a tia ni karaoa te kakatai aio n ae nako aio te Tia Babaire ngkai e nako kai e anaki takatakan e nikiraki na kaako Tabiteuea Maiaki ana Tianaraita ao e anaki ana takataka Aranuka e a rangi ni bongata ao kabonganaki ana *ferry* e katoka ana *Ferry* KCDL ao e manga kabongana

ana *ferry* tao ti iraua te tai e aki bong e aki reke tenibong urakinana ke uabong urakinan te takataka ao e a rauaki naba te kaibuke ao ngke e aoki taian ati kekei taian *Ferry* akekei a bane takataka a kuri ni manga anai bonobono Tabiteuea Maiaki bwa are e aki on ao taku e a tau ti a manga oki n ae na roko ngaia ae ngkane kanga e a bon wene ngkai aio ngkane nakoia abamwakoro bwa ana tauraoi ni butimwaea ana iraorao te KCDL ibukin kabonganan aia *ferry* bwa ngkana a bon anga nanoia naba bwa ana kabonganaki aia *ferry* ao e na waekoa naba n toki kakangan aia abamwakoro ma ngkana a manga bon rawa n anga aia *ferry* anga nanoia n anga aia *ferry* bwa irakea aia tiati nakon te KCDL ao aio kanga waaki tabeua te Tia Babaire ae kona ni karekea te mamara ma I taku bwa e nang kakawaki ngkai e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao ti na bon tuanga naba ti na maroro ngkai ao e ongo te Kauntira n Tabiteuea Meang kataia ibuobuoki ma am *ferry* ngkana e tei am *Cobra shed* are e nang nikiraki bwaina n te wiiki aio iroun LC Tioti Kwong tatarai am auti n takataka akana i atimwakoro aonrake ko a kabuta naba am *ferry* ni karaii aia takataka nakon am *main Cobra shed* ane tao e na tei iaa I taku bwa i Terikiai ke iaa I aki ataia ngaia are tao ti a iraorao n aio ao e rarabwa tabekan ana iango aio te Tia Babaire te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa ngaia ngkai ae bon waaki iaona KCDL ko rarabwa riki Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei e a koro ngaia kabwara au bure Tia Tei ngaia ko tao bon tautaua

Hon. Taberannang Timeon: Bwa te mauri bwa te tautau Madam Speaker N na karabwa Te Minita ao ti a waaki inanon ane Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ngaia tao e a bon koro buokan am titiraki I a bae n ongora ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun Te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ao e nakoim Tia Tei.

KAREKEAN TE MWANE IBUKIN KABUANIBWAI MAN IABUTIN TAARI AKE A RIKI NAKON ABAMWAKORO IAON TARAWAIETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a raonai ma kain au abamwakoro kain Tarawaieta ni anga te bwana ni kamauri n te moan ingabong aio nakoira ni kabane kam na bane ni mauri ao aio au titiraki

"I kan butia te Tautaeka bwa e kona ni karekea te mwane ae bon tau ibukin kabuanibwai man iabutin taari

ake a riki iaon abamwakoro ao ni karikirakea aia konabwai Kauntira bwa a nang bon kona ni mwakuria kanoan te mwane aei ibukin totokoan kangaanga man bibitakin kanoan bong" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker

"Ao ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta ao I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio" ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki Te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka ao e koaua te kangaanga ae tao e rekereke ma iabutin taari ao bibitaki kanoan bong tao te kangaanga ti a bon rangi ni maan ni maeka naba ma ngaia imwain rokon te Covid19 ao tao kangaanga riki tabeua are I taku bwa n tabetai ti a rangi ni katuka ke e bon rangi n tiku te mwioko iroun te Tautaeka bwa e na kataia ni buakana aio n aki rang taraia naba Kauntira e rangi ni mwaiti angkoa a rangi ni kona naba n tobwa aio ngaia I taku bwa aio te titiraki kanga ni bon nora riki tibwangaia Kauntira ngkana a kona n tarai aikai.

Ngkane buokan au titiraki n aron ae e taekinna te Beretitenti bwa e tauraoi n rinanoa te bubuti aio bon akea n ana *plan* te Tautaeka ke tao rongorongon ana *strategic Plan* te OB n ae bon mwakuria aio te titiraki ni kamatata e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Kam iai n te *plan* iai naba n are te taratara are 20 te ririki are teuana kanoana bon karikirakean aia konabai Kauntira ke te Tautaeka ni inanoa ke kanga katoamauakin ao karikirakean aia konabwai bwa na bon kona n tei iaon waeia ane kanoan te taratara ae abwabwaki ao iai ana Komete te Tautaeka kanga aia Komete tenan *expert* e aranaki bwa te Kiribati *Join Implementation Plan* are kanga ai ngaia ngkane te kainibaire ibukin biriakinan ke karaoan mwakurian bibitaki kanoan bong ake ao kabuanibwai aika bubura ake a kona n riki nakon Kiribati ao ai morara riki nakon aon abamwakoro.

Ngaia are e a waaki ngkai teuana kanoan ana *Strategy* bon karikirakean naba aia konabwai Kauntira bwa aonga ni kona tiaki n ti n te ibuobuoki n te mwane ma e kakawaki riki ae na bon aia konabwai ni kona ni iango ao ni kona ni karaoi aia babaire bwa akea naba bongan ae e a rurung te mwane n rawata ao aki kona ni kukurei nanora kanga n aron ngkai ae noraki tenan kabuanibwai aika ri riki baika uarereke naba iroun te tia mwane ma e a kuneaki ngkane bwa e a riai n taraki te tamnei ae bubura bon karekean aia konabwai ara botaki ni kauntira tiaki ti aia konabwai tao ni

katean aia *Structure* ae boou ke aia *plan* bon tenan *Process* naba a kakawaki bwa ana *system* ao *processes* ana riai ni bon barongaki raoi kanga n te waaki ngkai e karaoia te Tautaeka ngaia are bon iai babaire e a tia ni waaki iai kataratara aika abwabwaki ao iai babaire ae e a tia ni waaki n are te KJIP Kiribati *Joint Implementation Plan* ibukin riki bibitakin kanoan bong ao kabuanibwai ake aranaki bwa tenan *Disaster Risk Management* ao e rabwa tao akane buokan ana titiraki.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Beretitenti n ana kamatata riki ao e koaua iai te KV-20 ao I taku bwa ti a kan roko ngkai tao ti uarereke bwa are e a kaman waaki kanoan aio ai tiaki 20 te ririki ngkai bwa tao ai ti tebui tabun riki ao ti a roko iai ao are I taku bwa ti ataia bwa OB e a tia ni waaki kanga e *Develop* aia *Strategy Plan* tenan Kauntira ao e a rangi n rawata naba te mamaro ma Kauntira n tabetai a kan *over train* ara Kauntira a rangi n rawata tenan *Information* ae a bon anganganaki ma aron atakin raoi tibwangaia bwa a na kanga ni bon iai tibwangaia n tenan waaki ae waaki iai te Tautaeka e teimatoa ni bon tiku n arona are mangkoa are kanga aron ana waaki ngkai te Tautaeka n reitaki ma te Kauntira ao te mwane are e bon anganganna ai bon ngangaia naba ma ti karabwarabwa bwa a tia n anga $10,000 e taekinaki ngkai bwa iai $10,000 ane e a tia anganaki te Kauntira ibukin te *Covid19* ngaia iai naba ae kona n anga te onaoraki ae e aki kaotaki bwa mwaitira bukin te *referral* ao te kangaanga ae I taku ae I taekinna aio e a rangi ni maan au kantaninga bwa e nang kona ni moantai riki a rawata naba n ana *case* Tarawaieta e a mwaiti naba ataein Tarawaieta ae a nang konabwai ma tao ngkana e aki reke aia mwakuri n te Tautaeka ao te bitineti a kona n tabe ni mwakuri n te Kauntira ngkana e a bon anganaki tibwan Tarawaite te Kauntira bwa are e bon waakini bwaai ake a kona ni waakini ni rekereke iaon te kangaanga aio bwa are ngkana ti nang rimwi n tobwai a manga bubura kaei naba aia *Cost* n te tai teuana ngaia are tao ai bon te bubuti nakon te Tautaeka ti ataia iai ana kataratara ae abwabwaki ara kantaninga bwa e na kabirimwaka te itera aio kai tao ti ngaia ane ao e rabwa te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua I kataia ni kaeka ana titiraki nakon are tangiran te mwane tao n urubwai bwa e nang katekatekaki n te Kauntira ma n aron te ibuobuoki nakon aia kangaanga Kauntira e a kaman waaki bwa te mwane ae te mwane n urubwai e a kaman waaki $1 ngkoa te mirion e bon babane ni katoa ririki bwa are e aki tatau ni

katoa ririki 1 te mirion ao ngke ti a manga roko ai 2 te mirion ao ane ma are aei tiaki ti aonaba bwa ni kabane kanga aon Kiribati ni kabane ma e rereke te mwane nakoia ibukin te ibuobuoki ao e koaua iai are ana katauraoi te Tautaeka ni karekean riki te mwane ni ibuobuoki man te rabwata n te aonaba ibukin te *Coastal Projection* ae are ti tataekinna tao ane riki are ti kakantaningai bwa iaon kawaina e tia n reke te ibuobuoki iaon te ran 20 tabun te mirion iaon kawaina ngkai te *Renewal Energy* iaon kawaina naba ao te kateniua are ana mena te Tautaeka iaon te *Coastal Projection* ngaia ti bon kakangai ae na roko te mwane ni buoka ma e kakawaki ae ti tauraoi imwain te mwane ane ngkana e roko ae iai iroura ngkai are 2 te mirion ni katoa ririki akane baika ibukin aika uarereke ao riki tao e taketenaki baike kanga tenan *Public Properties* iaon abamwakoro ngaia are ti bon bubutia kain ara abamwakoro ngkana e bon kanaki mataniwin abamwakoro keiaki nako bon katea am buibui ke tera tao akane baika ana riai nakon are tao ko nang tataninga te buoka ana roko buoka ma are bon iai kawain karekean riki mwane aika bubura ma n aron ae e kawa n ae e a taku Kiribati bwa akea te mwane ae rereke nakoia iai 2 te mirion ni katoa ririki ma e koaua are e aki tau ma ti a taninga riki ngkane te ibuobuoki aika bubura riki ao e rabwa ara kantaninga tao e matata te ongora.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ao tao ai bon akea mai iroun te Tia Tei bwa e a rau nanona ao ti nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai i taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Tia Tei

RORokon te kaibuke i Banaba ibukin anakin ana ika Banaba ao nikiran kaako

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao aio tein au titiraki.

"Inanon te auti ae nako ao e taekinna Te Minita n te Fisheries bwa ana kaibuke a nang anaa ika Banaba ao man nikirii naba ana kaako Banaba ni katoa namwakaina. I kan titiraki bwa e a bwaka iaa te bubuti aio taiaoka"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba.

"I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waaki au tabo ni mwakuri n reitaki ma CPPL ni kaeka te kainano aio" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua I kan tabekia ikai inanon te auti bwa are e koaua Banaba e tiku inanon tao 3 nakon 4 namwakaina n akea ana kaako ao e koaua n aron ae I taekinna ngai naba bon temanna ke tao te moan aomata ae moan kanga uringnga bon ara Minita aio bwa I uringa ian are iai te boboraoi ae e a tia n tuangai ao e I kakoaua bwa a na roko ana kaibuke tao ni katoa namwakaina bwa tao tiaki ibukin nikiran naba te ika ma e kakawaki naba ibukin aia kareke tianti kain Banaba are anakin te ika ma e koaua tao aikoa kaoti ana kaibuke aikai inanon namwakaina aikai ngaia ane bukina ngke I a kan tabekiarake n te tai aio bwa I a bon kan uota bwanaia ara botannaomata ake a namakina tao teutana te baki n te tai arei tao a namakina ma teutana akean kanoan aia tianti ma tera ngke a bon kaekaki ae tao e na kona n ongora kain Banaba inanon te tai aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker buokan te titiraki ao e koaua e koaua iai tao taren ana kaako Banaba n taai aika nako ao e koaua tao e iremwe naba kibaran anne Madam Speaker man ara itera n aron are ti a tia n taekinna inanon taai aika nako ao e koaua Madam Speaker bwa are kaibuke aikai are bon kaibuke aika kainanoa tenan *Spare part* ma e riai n taraki naba bwa ti kataia ni kibara te kangaanga Madam Speaker man ara itera man bon iai naba itera tabeua ake a kona ni ibuobuoki ni iterana aio ngaia are e koaua tera bukina ngke e aki tao waekoa ni buokaki n te tai arei Madam Speaker are inanon te tai ane ao a bon wene tabeua Kaibuke n akea aia *spare part* ma e koaua N na kamatoa nakon te Tia Tei ae rine bwa aio e na bon teimatoa ma inanon te tai teuana ma teuana ao iai kangaanga ae ti kona n ataira ma ngaia iaon uruaki tabeua ake a kona n riki nakon kaibuke aikai n te tai teuana ma teuana ma tao te ibuobuoki are ti a tia n taekinna bwa e na waaki ane e na teimatoa n aron are ti a tia n taekinna mai imwaina e na teimatoa n roroko te kaibuke aikai n anaa aia ika n reitaki ma buokan te kangaanga iaon tataren te kaako iaon Banaba Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kabwarabwara ao e koaua ngaira n aron ae I taekinna N na bon teimatoa naba kanga ni bwanana ara botannaomata ma tao e koaua bwaai ae a namakini inanon te tai teuana ma te tai teuana ao I taku bwa tabetai tao n taian *Disadvantages* aikai ke tao bwaai ake a kona n riki bwa ngaia e kona ni manga riki bwa iai raoiroina teuana ae ti aki noria bwa n te kabotau ae N na kanakoa ngkai aekakin aio ke aki roko ara kaako e koaua ti nang okiri ngkane bon oin kanara ao e rarabwa te tai

aio bwa iaon Banaba ngke e aki roko ara kaako inanon tao 3 ara namwakaina ao e reke ara tai ni kanii amwarake aika boou ngai temanna ae I nang kukurei bwa I mena ikekei I kana te amwarake te boi I a manga kana bukin te bwabwaia I aki ataia ngai I amwarake irou n aron ae I taekinna aikai ngaia tao e buakaka ngaia tao taian *Vitamin* ae ti a kanuaki iai.

Ma e koaua e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ae ngaia oin aki rokon ana kaako Banaba n aron ae taekinna ian te Maneaba aio ngaia ibukin ana kangaanga ana kaibuke n *longline* ake kanga e a tia kanga n taekini bwa angkoa ana roko ao I taku bwa ane te boto ni iango ae I taku bwa ti na riai ni kaeka n te tai aio bwa ngai irou I taku bwa e koaua e nang maan te tai kanga n Aoraki kaibuke aikane ngai temanna ae I kakoaua bwa I kakoaua naba ae iai te mwane ae na riai ni kabwakabwakaki nakon ara *Island Council* ae te $3,000 kanga e kuri bwakabwaka naba bwa angkoa man ana kareke tianti naba ana karekemwane te kaibuke n akawa ma I taku bwa ti na riai ni kakaea angan katamaroan karikirake aikai ngaira moarara riki man ara abamwakoro bon akea riki te bwai ae ti kantaningaia bwa ti a bon ti kakariaria naba te kaibuke n akawa aio bwa ti ataia ara kareke tianti ae na roko n aio ao tao kanara naba e na roko naba n te bwai aio ma ngkana aron bwa e koaua tao ngkana iai aio ana kainibaire Te Minita ma ana *Ministry* ao ngkana e aki koro nanona kanga I kan bubuti iai *plan B* ae tauraoi bwa ti taninga ngaira kanara ma e koaua ngaira e koaua ara *disadvantage* teuana kain Banaba e a bon mate naba akea te mai ae ko noria akea naba uan te nii ae ko noria ngaira kanara ti kang mwangko n te moan ingabong ma e ngae n ane e koaua ti a kakaitau riki nakon te Tautaeka bwa tao iai ana tabeaianga n aio ao iai bwaai ae nori inanon te waaki bwa aki koro nanoia ti a bubuti bwa tera ngke e kona ni kawaekoaki *Plan B* ni karaoaki bwa are maiun te botannaomata e tinetine iakun *Plan B* ane Ko rabwa Te Minita ko rarabwa riki te Tibiika n aron te kaeka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua iai *Plan B* aika e a tia ni waakinaki ngkai manga tarakin kamwakuran kaibuke aikai ma ngkekei ngkoa a kabaeaki ian are ti te *Longline* ma iai ngkai e a tia ni kabwatia *Cabinet* bwa e nang manga tarai itera tabeua ake e kona ni ibuobuoki iai n te tai teuana ma teuana ma n aron are I taekinna n tabetai manga iai uruaki ke baikara aika kona ni kamemerea butin mwakuri kaibuke aikai ma e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Banaba bwa e tiku n teimatoa te koaua are ti na buokia kain ana abamwakoro ngkai e koaua e kangaanga aron naba reken te maiu iai.

E koaua iai tao e kitekiteaki teutana tao taekan bwakamwane tao nakon taian Kauntira ao tao akane I kukurei naba n taekinna bwa iaon kawaia ni waaki akane ni kaitiakaki ngkai e a tia ni kabwatia *Cabinet* taian babaire aika boou iaon kaibuke aikai n reitaki ma tao taian bwakamwane ake a i rekereke ma kaibuke aikai nakon Kauntira ake a anganaki a tauaki mwia kanga tenan *Beneficiaries* man tenan karikirake aikai ao tao au kantaninga bwa are e taekinna te Tia Tei ti na kibaria inanon te tai ae waekoa n reitaki ma kainano riki tabeua man abamwakoro ake a kaineti ma ara botaki ni mwakuri Madam Speaker ao man akane tao au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa kaekan ane Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka e koaua I a kaitaua riki n aron ana kaeka ae anga ngkai ao ai moarara riki iaon are kanga iai $3,000 are kanga e na teimatoa n roko bwa bon iai naba ana iango te kauntira iai ao kain te abamwakoro bwa a na bubuti bwa tera ngke e kona ni karekeaki aia mitin bwa are e koaua aio bon ana *initiative* ke tao bon ana iango te kauntira ibukin ana *Plan B* te mitin n ran are iaon Banaba bwa ti kakoaua naba ngkai te mitin n ran iaon Banaba ngkana e uruaki akea riki kanga te *Plan B* naba iaona bwa ti te *Plan B* e na manga kamwanganaki te *charter* mai Tarawa ngaia ngaira iroura bon kain angkoa bon ana *Plan* te *island* ti nang bon *invest* ara mitin n ran ao I a tia n ongo bwa te *Supplier* e a tauraoi te *Costing around $70,000 Thousand* ma e koaua N na manga reitaki ma am aobiti bwa N na roko bwa N na karokoa te *Quotation* ae e a tia nikiraki mai irouia kain te *Mormon* nakou bwa a tauraoi naba ni ibuobuoki n *Supply* te *Desalination* ae kamauaki man te *Solar System* ma e koaua aikai bwai ae tao ti a manga bon reitaki n aron ae ko a tia n taekinna Te Minita tao bon imwin te bowi aio ao tao ngkana e na angaraoi ara tai ae ti na kaai n tekateka ni maroro iaon itera aikai ao ti a tauraoi n reitaki ibukin te waakirake ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa Madam Speaker ao n aron are I taekinna are bon iai ara tai are ti na kan maroro iai ma te Tia Tei ae karineaki imwin te auti aio ao ane e a tia ni matoa mai irouia naba kain ara aobiti tiaki ti ibukin tarakin tao kaubwain teuana Banaba are I a tia n taekinna tenan atibu akana iaona ma bon reitaki naba ma bwaai tabeua ake e na bongana ibukia kain ana abamwakoro Tibiika ao I taku bwa I tauraoi n aron are I taekinna e a tia ni kamatoa ane imwin te auti aio ao ti tauraoi ni maroro ma te Tia Tei ae karineaki Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: E bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake e nakoim Tia Tei.

MWAKURIAN TE BURITI ARE IMARENAN TABITEUEA MA ABATAO

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I a tabeka te bwana ni kamauri nakoim Te Beretitenti Te Kauoman Minita Te Leader n te Kaitara bon Taan Tei ao taan ongora ai moarara riki au abamwakoro ae tatangiraki irou ae Tarawa Teinaieta ti a bane ni kamauri ngkami kam na bane ni mauri.

Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana.

"N na butia Te Minita are tabena bwa tera ngkai rongorongon te buriti are imarenan Tabiteuea ma Abatao" Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka.

"Madam Speaker e tia ni karaoaki te kamatebwai ao e katautauaki waakinan mwakuriana ngkana a tia karaoan kootiwei aika iaon Tarawa Teinainano" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitaua Te Minita n ana kaeka ao e koaua e rangi ni karau nano kanga aron naba kaekan te titiraki aio ma tao bon ti buokan te titiraki bwa tao N na butiko Te Minita kai ko mwaneweia bwa tao ai tian karaoan kotiwei akeke iaon Tarawa Teinainano ao tao e a waakinaki ngkane are n au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta.

Tao N na ti buoka kamatata ko nanona iaon te kotiwei ae karaoaki iai ngkai bobou aika boou ibukin karaoakin kotiwei aika Teinainano aika boou ke te waaki ni *maintenance* ke tera ae ko nanona raoi ao ngkana arona bwa tao au titiraki ngkane tao n ningai te tai ae kanga tao ko katautaua bwa ana tia mwakurian tao karaoan kotiwei aikai iaon Tarawa Teinainano ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki Tia Tei ae karineaki Madam Speaker ao aio e koaua kanga n te tai aio ngkai are te bono raran kanga te *Maintenance* n aron are kam bon noria ngkai i Nanikai ane iai tenan

baeki aika roro akana a kateaki irarikin te mena ao a na karauaki ni manga tauaki bwa e na aki kanaki te tabo ane tao iaon kawaina ae i ambo aio ae te kotiwei ae i mainikura ikai ngaia are kanga angkoa te katautau bwa tao mwakuri aikai tao a na tia kanga inanon 3 namwakaina ke tao a kona ni waekoa imwain 3 namwakaina ke kanga 3 namwakaina ae kanga aia tai ni mwakuri are kanga a tia ni katautau ngaia are tao kanga te katautau bwa ngkana imwin 3 te namwakaina ao te kantaninga bwa e na kona tia mai ikai ao a nang kona ni waaki ni mwakuria ane mai Tarawa Teinaieta Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao kanga ti a rangi kanga aingkam I a rangi ni babanga arou n aron kaekan aio ao kanga I a rangi i kaitaua riki Te Minita n aron are e a tia n taekinna bwa ngaia tao 3 namwakaina ao tao e a kaekaki naba aron aia bubuti kain kawa aikai.

Tao bon ti buokan bwa are tao e koaua are ti kakoaua are ti kakoaua bwa Tarawa Teinainano bon nnen te botannaomata ao tao bon iai naba ana bwai te Tautaeka tao kamanoan te kawai baika bobuaka ae ti kakoaua bwa a na bon riai moa ni kibaraki ma tao bon buokara bwa are e aonga n reke te matata teutana Te Minita bwa are kawa aika Tabiteuea ma Abatao ke tao kona kakoaua ke koaki ma te kawa ae Tabiteuea ae angi naba taan mwakuri ake a mwamwananga ni kaea tao man te *Private sector* ao bon te Tautaeka Taan Mwakuri n te Tautaeka a mwamwananga ao a kakabongana te buriti aei ao ngkai kanga n aron are kam a tia ni kataratara ao e aki nang tau ibukin kamanenankina ao te bwai ae kanga e kakaongora Te Minita bwa a bane ni kabongana tao te rebwerebwe ao a rebwerebwe nako Abatao a katuka aia rebwerebwe teuana ao kanga iai te *ferry* are manga toma Abatao ma Buota tewana naba aia rebwerebwe ke tao aia kaa e tei i tabon Abatao ngaia are tao e rangi ni bebete kanga ngaia kanga bon teuana naba kanga rokoia ao kaean naba aia mwakuri ibukin te toma nakon te tabo aei ao tao bon teuana riki Te Minita ae rangi ni kakawaki ae tao N na bon butiko naba bwa ko bia nora n aron are ko taekinna karaoana inanon 3 namwakaina bwa are Abatao are bon akea ana kiriniki n te tai aio ao rokoia n aia bwainaoraki kanga e *more convenience* nakoia bwa ana nako Tabiteuea bwa te *Clinic* are i Tabiteuea ao ngkana a na nako Buota kanga e bon raroa bwa are a na manga rinanon te rawa ngaia are I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki te kotiwei aei ibukin maiuia ara botannaomata aikai ngaia are I taku bwa e aki toki nanou ni kan tatabetabekia ian te koaua are bon teuana naba tobwakin aia kangaanga n aron are I a tia ni mwaneweia Te Minita ko rabwa Te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua ao n aron are I taekinna ti na kataia ti nora e noraki te kangaanga ao ngaia ane a na kataia ara koraki ni kataia ni kabirimwaka naba aia mwakuri ngkana arona bwa e waekoa ni moantai n tia aia mwakuri ae i Tarawa Teinainano naba ikai ao a kona ni manga nora ngkane a kibara naba ane i Tarawa Teinaieta arei I taku bwa e noraki te kangaanga ao e na kataki ni karaoaki nakon are te kabanea ni birimwaka Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker akea buokan au titiraki I a bon teirake n anga te bwana ni kakaitau ae moan te takaburinako nakon Te Minita ae nangi bwabwana raoi ae bon te Tia Tei temanna n ana abana ae Abemama ko rabwa Te Minita ko bwabwana raoi ao kanga I taku bwa ti a kaai n tau baira ni manga wakirake nakon n nora ni katoka kainanoia ara botannaomata ao I aki nanououa bwa a bane ni kokoro bukin te baere ko taekinna ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao kai n aron are e taekinna ti a uaia ni karekebairake ni kataia ni kakaea angan buokaia n te tai ae waekoa Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai i taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Tia Tei .

KAOKAKIIA KAIMOA MA OBSERVERS N TAIN BUTIN TE AORAKI AE TE COVID19

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 89 are kangai taekana.

"A teimatoa n tuai man reke okiran aia mwakuri ara Kaimoa ma ara Observers inanon te tai ae maan man te Aoraki ae te Covid19. I kan butia Te Minita are tabena bwa e kona ni karekea ana ibuobuoki nakoia ara Kaimoa ao ara Observers aikai taioka" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka
Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan te titiraki aio kaekan ana Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin.

"E a tia au botaki ni mwakuri ni ibuobuoki n te kangaanga aio ni

kamwakuria Observers n tararua te akawa inanona ni ikotaki ma tararuan te tabo ni kannanna te matabaiawa i Betio kai e in moa te mwamwanga" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao I kaitaua Te Minita ae karineaki n aron kaekan aia kainano Kaimoa ma ara *Observers* ma tao n te tai aio N na karautaeka teutana nakoia ara Kaimoa ngkai e aki kaekaki n te tai aio kanoan te titiraki are I bon uotirake naba ibukia ma e ngae n anne ao iai te kaeka are e a tia n tabekia Te Minita ae karineaki ibukia *Observers* te Tia Babaire.

N na butia Te Minita bwa are e taekinna ikai bwa ngaia a tia ni kamwakuraki *observers* aikai te Tia Babaire e na kona ni kamatata nakon te botannaomata te Tia Babaire bwa ni kamwakurakia *Observers* aikai ke taan mwakuri aikai te Tia Babaire kanga iraua te *rate* ae anganaki bwa tao te kamwakuri aio e teimaan ke tao e aki teimaan ke tao e reke buokaia iai ara botannaomata aikai ke tao ai morara riki *Observers* n te tai aio ae ti maroro moa inanon te tai aio te Tia Babaire N na kan ti butia riki Te Minita e kona riki ni kamatata aron te kamwakuri aio bwa iraua booia ao ke iraua aia *rate* iraua a mwakuri n te wiiki ke tao n te namwakaina ke tao tera te Tia Babaire e aonga n ae ti kona ni manga nora riki are imwina Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ae iteran te titiraki are teuana ibukia Kaimoa ane tao N na kanakoa moa ane ane bon waaki kamwakuraia a bon totoka ngaia are e boboto moa ara mena iaon ara *Observers* ma aio ngkane kaekan ana titiraki.

E koaua e titiraki te Tia Tei ae rine bwa iraua te *rate* ae kabonganaki tera aron kamwakuraia ao e koaua te kangaanga ae noraki ngkai Madam Speaker bon tokin te mwamwananga ao te bae e na matata bwa ara *Observers* iai ara *National Observer Program* bon aron ara tararua ni kaibuke ake akawa inanon ara marawa n reitaki ma ana *Program* te botaki ae FFA ao te PNA ana rabwata ngaia are a bane moa n toki itera aikai ian mwamwanangaia ara *Observers* ian te kangaanga ae ti bon bane n ataia ae te *Covid* ke *Covid19* ma e a tia babaire ibukin tarakin kainanoia ara *Observers* ao e koaua inanon te moan waaki ao e titiraki te Tia Tei iaon te *rate* ti a tia ni kawaerakea aia *rate* man are a moan bwaina nakon ana *rate SFA* ke ana karina ni boo te *Senior Fisheries Assistance* a bwaina mai imwaina te aekaki ae $1.30 n te aoa ane te *minimum* ane ma ti a tia ni kakerakea ane nakon ana *rate* te SFA I taku bwa e na kaeka ngkane ana titiraki te Tia Tei ae rine iaon te *rate* ae a bwaina

tera aron kamwakuraia naakai e koaua ae e rawata mwaitia ara *Observers* aika mena iaon Tarawa ngaia are tera ara babaire are ti karaoia ti a Kamanga karinia ngkai bwa a na tararua te *Patrol* inanon ara nama tarakin kaibuke aikana a kannanna bwa ana akaea ae na waerake ian kamataoan Tuan te *Covid19* ke ana SOP te onaoraki iai naba ngkai ae ti a manga karinia inanon ana tararua te *Coastal Fisheries* ke tararuan ara nama ibuakon te tararua ibukin akawakin ika inanonaa akane babaire tabeua ake ti a tia ni karaoi ibukin buokan kainanoia ngkai aikoa mwananga au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa ane Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao I kaitaua riki Te Minita n arona ana kamatata ai moarara riki nakoia riki *Observers* n te tai aio Tia Babaire tao I kataia ni bon ti butia ngkoa Te Minita bwa bon iraua raoi te mwane ae anganaki ara botannaomata aikai inanon kain kamwakurakia bwa n aron rongorongo naba ake ti karekei Tia Babaire ao ngkana ko bon ongora ao iai tabeman ae reke irouia $50 tabun te Tia Babaire aron aia mwakuri ao tao angkoa ane ngkana e manga tei tao manga te raun are imwina ngkane ao tao e kona n reke manga okirakin te mwakuri aio tao inanon 3 te wiiki te Tia Babaire tao ngaia aio ngkane are ti na butia Te Minita bwa are kanga tao $50 tabun te Tia Babaire e aki tau ngaia are I bon butia riki te Tautaeka ao tao Te Minita ae karineaki bwa bon akea riki ana anga riki ni ibuobuoki nakoia ara botannaomata aikai ti ataia bwa teuana mai buakon ana motinnano te Tia Babaire ara Tautaeka aio are e bon taekinna bwa tao ana karekeaki moa aia *Leave Grant* ara botannaomata aikai ake tao a bon kainanoa moa te mwane inanon te tai aio Tia Babaire ma tao ane are e na kaunga Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao ai moarara riki te Tautaeka tera ngke e bon nora kainanoia ara botannaomata aikai Tia Babaire bwa are ngkana e kona n reke te *Leave grant* ane ae tao $3,000 n te tai aio ao tao e na ibuobuoki n aron katean aia tao ngkana iai kantaninga tabeman bwa tao ana katea aia bitineti ke tao tera are e na kona ni buoka aron reitan mauia ma aia utu te Tia Babaire ngaia are kanga aio bon te bubuti nakon Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao bon te Tautaeka are ti ataia bwa iai am waaki te Tautaeka ae ko kataia ni karaoia ibukia ma tao e aki kaekaki ke tao e aki kona ni kaeka raoi kainanoia ara Taan Mwakuri aikai te Tia Babaire ngaia are ti na bon bubuti riki nakoim Te Minita ma te Tautaeka bwa tera ngke ko nora riana bwa tao e nang karekeaki moa nakoia kanga tao kanoan am motinnano are te *Leave grant* moa inanon te tai aio ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker buokan te titiraki ao kanga manga kotokotean are te *leave grant* ao e koaua iai babaire aika tia ni wene ae ibukin kanakoan te *leave grant* ma aio iai barongana ae na karaoaki ae iaon kawaina ni waakinaki ane bwa tao tiaki moa n te tai aio n te tai ae waekoa ma n te tai ae iaon kawaina.

Madam Speaker e koaua ae ti nang tei irarikia ara *Observers* n taainako ao nakai e rangi ni kakawaki aia waaki ae karaoia ibukira bwa ngaia taan tararua ana marawa Kiribati taan moan kakoaua bwa e na aki aonikaiakaki ara marawa ngaia are e rangi ni kakawaki aia waaki ara *Observers* Madam Speaker ao ti tei irarikia n taainako ni kakaei anga aika ti na waekoa ni ibuobuoki iai teuana mai buakona ane ngaia ti a tia ni kakibarakea aia *rate* man are a bwaina mai imwaina nakon ana *rate* te SFA ma e koaua ae tao e aki tau ane.

Ian naba ke bon karakon te aoa are anganaki bwa ana mwakuri n tararua ke ni buoka aron te tararua iaon ika inanona iai te kantaninga bwa ti kakibarakea 3 te aoa ae anganaki n te tai aio ni *patrol* ngaia are ni kaekan te titiraki are e koaa e aki tau ti kakoaua ane bwa e aki tau ti a tia ni baireia ngkai bwa e nana kakibaki aia aoa ni *patrol* ke n *enforce* te mena aio man te mwaiti ae 3 te aoa nakon are iaona riki n te aro bwa e na ibuobuoki aron aio nakon ao ni kaeka te kangaanga are a mena inanona ara *observer* n te tai aio e koaua ae te kangaanga naba aio e na bon aki riki ngke arona bwa tiaki taonaki n te Aoraki aio bwa are ni mwamwanangaia ngkana a mwananga nako tinaniku ara *Observers* ao e koaua bon ane teuana te anga ae ibuobuoki iai n aron kaitaran boon te maiu Madam Speaker bwa are e bon bubura aia mwane are aia kanuanga are anganganaki ngkana a mwananga nako tinaniku ma e koaua are ti bon bane n taonaki moa n te tai aio n te Aoraki aio ao aikai te kangaanga are karika aron tao kerikakin aia karekemwane ma e aki toki nanona ni buokia ao n tei irarikia ara *Observers* Madam Speaker bwa ti kataia ni ibuobuoki ni kakaei anga ake e na ibuobuoki riki n aron kaitaran boon mauia ngkai e tuai moa n reke mwanangaia au kantaninga bwa e na ibuobuoki ane Madam Speaker ao ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua Te Minita ae karineaki tao iai riki aia katamaroa akana tao a na waakini ao tao ni ikarekebai iai ma ara botannaomata aikai Tia Babaire ti ataia ae tao e uarereke ara maroro irouia Kaimoa Tia Babaire ma are bon iai te kaoti are bon onoti ibukia Kaimoa te Tia Babaire ma I kaitaua Te Minita kai e bon taekinna bwa aia mwakuri ara *observers* aikai e rangi ni kakawaki ibukin tararuan ara marawa te Tia

Babaire ao n ongorau ao n aron karekean naba rongorongo tabeua Tia Babaire ao ti ataia bwa kanga e aki tangiraki are tao ana kiba nakea tao ana kiba nako Biti ke tao ana kiba nakea ara *Observers* aikai bwa ana kakioi aia kaibuke ma n aron au atatai ae tao e memere Tia Babaire ao anakia ara *Observers* aikai tao ian boraraoi tabeua a bon kona n anaki mai iaon ara matabaiawa mai ikai te Tia Babaire ao ti bon kakoaua bwa a bon rawata naba ngkai kaibuke aika bon teimatoa n roroko Tia Babaire are nanona bwa bon e teimatoa n roko ao nako naba te waaki Tia Babaire e taekina naba Te Minita bwa bon iai kaimoa naba aika teimatoa nako te Tia Babaire ao eaera ngkane ngkai e aki noraki kanga bonganan ke tao kakannaton aia mwakuri ara *Observers* aikai iaon aia kaibuke Tia Babaire ngaia are N na bon bubuti Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao tao te Tautaeka tera ngke e nora riaina bwa a nang bon riai ni kaokaki ara *Observers* aikai inanon te tai ae waetata te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker buokan te titiraki riki ao e koaua ae bon wene babaire n aron are I taekinna e bon toki moa anakia ara *Observers* ian taian kangaanga aika riki iai kaibuke tabeua aika tuai tauraoi ni butimwai ara aomata ibukia Kaimoa tao bon te bwai teuana ti a manga karaua ni maroroakina ane imwina ma ibukia ara *Observers* ane moa ngkai te kangaanga ae ti aitara ma ngaia teuana bon inin tenan *Regional Programs* ni ikotaki ma ara *National Programs* iaoia ara *Observers* te kantaninga bwa ti na inanon te tai ae e aki man ao e na manga waekoa n reke okia ao karaoan tabeia ara *Observers* ni kaibuke ake a akawa moa inanoaa ao tao ane ae tarataraia Tia Tei ae rine ao bon naba kanga bon aia tabeka ara *Observers* n taainako ti na karaua ni karaoa aio n reitaki ma te *Health* iaon tenan SOPs ake ti na tauraoi ni manga kabongana ao ngkana a na manga tauraoi ni butimwaea aio e butimwaeaki aio mai irouia Kaibuke akana a tauraoi ni manga anaia ara aomata ao ane e a tiku bwa kanoan te waaki Madam Speaker ao ti a manga bon reitaki iai ma Tia Tei ae rine ni kabwarabwarai riki bwaai tabeua ake ana ibuobuoki ibukin aroia ara *Observers* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin Itoman rongorongo ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

TE TENDER IBUKIN TE WANIKIBA AE TE EMBRAER

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ai tibwa au moan tai naba n taetae n te ingabong aio ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Teraina ni kauataoi kamauri nakoira ni kabane Madam Speaker kam na bane ni mauri.

E rabwa Madam Speaker au titiraki ngkane iaon te Ota bebwa ae kangai nambwana 116
"E kona Te Minita are tabena ni katerea nakon te Maneaba aio bwa iai ke akea te katanoata ibukin taian Tender ae katanoataki ibukin kaboakin te wanikiba imwain ae kaboaki te Embraer" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkane kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Teraina.

"Kaboakin ana wanikiba Kiribati ae te Embraer E190 – 1E2 e karaoaki ni kaineti te Limited Procurement Procedure" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa Te Minita ao eang I nanokawaki bwa I taku bwa e aki kaekaki au titiraki Madam Speaker au titiraki e rangi ni teretere raoi iai te *Tender* ae karaoaki ke akea ao e anganai ana kaeka Te Minita aio kanga I a manga mino iai ma na butia Te Minita bwa tera te *limited procurement Procedure* te kibu n Tua raa ao e kona ni kamatata bwa tera te Tua ane I a bubuti Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine e reke man te *procurement act* mwakoron 49 aio are e katerea iai aron te bobwai are koaki kona ni karaoa te *Tender* ma ko karaoa te bwai ae aranaki bwa te *Competitive Negotiation* aio are e mwakoro iaon *section 49* n te *Procurement Act* 2012 kabwara au bure 2002 ao ane ngkane are e katereaki aron bobwai ngkana arona te bobai ae karaoaki n aio Madam Speaker a bon kawaraki naba tenan *Supplier* bwa are kanga te aeka ni bobwai aio te aeka ni bwai are e nang kangaanga arona ngaia are e karaoaki aio ian te kantaninga are a bon karaoaki naba kambwana ke a karaoaki naba te kakae man te tiim are e katereaki are e kateaki n te tai arei are te *expert team* are kainaki mai irouia kain Nutiran taan rabakau mai Nutiran are e mwanenaki naba man te Tautaeka n Nutiran n te tai arei bwa e na karaoa te kamatebwai iaon karekean ana wanikiba Kiribati ae ngaia n tokin te tai e a riki bwa te *Embraer* ko rabwa I a manga kabwarabwara are imwina n ana titiraki.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ao e koaua te titiraki aio tiaki au titiraki bon aia titiraki aomata ae rang kan ota bwa tao bukin ae a rangi tao e a rangi n rawata te titiraki iaon te *Embraer* ao e a wene man n aki kona noraki rabwatana i Kiribati ao e koaua ai ane ana Tua ane e taku Te Minita eang n aron ae kanga otau ae memere ao ti ataia bwa iai te *Procurement Act* ao katean Tua aikai bwa e onga n ae na aki rangi n reke te aro ni babakanikawai ibukin te bobwai kanga ane otara ngaira n otau ae memere iai ma tao ngkana e kona ni kabwarabwara riki Te Minita bwa e aera ngkai e kabonganaki aei ao iai riki Tua akana imwaina ae a kona ni kabonganaki riki irarikin aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina ibukin aia titiraki tao kain Teraina ao kain Kiribati ake a tangira te kabwarabwara iaon te bwai ae kabobwai n te *Embraer* e koaua kanga te titiraki aio kanga are nanona are e a maan bwa man te *term* ae nako kanga ti a roko ngkai n totokin te kawai aio tao tenan titiraki ae na kaman tei n taai aika nako ke tao a bon tia naba ni kaekaki n auti aika nako ma e kakawaki bwa are e rabwa ko boou n te karikirake aio te Tia Tei ko a tibwa roko iai ko a tibwa noria ngai naba I a tibwa noria ma tenan rongorongo ake e katauraoaki mai irouia ara taan rabakau ae ngaia ti mwakuri iaona Madam Speaker ao n aron are I katerea ian Tuan te bobwai 2002 ao n aron are I taekinna ao e katereaki aron tenan anga ni bobwai ao n aron are e rineaia tenan *Expert team* n te tai arei ao a kamanena aki kamanena n are *Single Source* aki waakina aki waaki ma te kambwana ae ti teuana ma a te rabwata aio e tarai aekan wanikiba aika 4 teuana te *Fokker* ane e kamanena te *Air New Guinea* , teuana te *Air Bus* ane e kamanenaki iroun te *Fijij Airways* ao antai riki ao teuana te aekan wanikiba ae te *Boeing* ana bwai *America* ao te kaua ngkane te *Embraer* ao te *Expert team* ngkane arei e reitaki ma kambwana ake are kambwana ake a kona ni *provide* aekan wanikiba aikai ao n tokin ana kakae te rabwata aei nanona e bon mwakuri ma tenan *Supplies* aika mwaiti bwa are ia te Tua e na riai ni *more than 3* ao e koaua e mwakuri ma akane ma e aki *tender* bwa e a bon kawaria naba n aron are e taekinna n te bwai aei ian te Tua arei te *negotiation* arei te *Competitive negotiation* iaon te Tua ane ao a karaoa ngkane aia boraraoi ma te kambwana teuana ao *access* ngkane ke a karaua n rinanon mwin aia wanikiba aikai bwa e ngaa ae na tau ibukin Kiribati ngaia are ngke a kaotinakoa mai buakon wanikiba aika 4 te *Fokker* te aeka ni wanikiba ae te *Fokker* ane kamanena ngkai te *Air New Guinea* te *Air Bus* n aron ae kam ongongo te wanikiba ae karaoaki mai Buranti te *Boeing* te wanikiba ae karaoaki mai Amerika ao te *Embraer* te wanikiba ae

karaoaki mai *Brazil* ao ngke a karaoa ana kamatebwai te tiim aei ao e kunea bwa te *Embraer* teuana te wanikiba ae nang teuana raoiroina kanga ana *Advantage* are kunei te Komete n te tai arei teuana e boraoi bwa boon te *Embraer* e kuri ni boraoi riki nako boon te *Secondhand* Te *Boeing* ao te *Air Bus* ana *Secondhand* te *Boeing* ma te *Air Bus* a kuri ni bobuaka riki nakon ana *Brand New* te *Embraer* .

Te kauoua te wanikiba ae te *Embraer* e rangi ni uarereke ana kang bwaa *few efficient* ngaia are ane ngkane are e a noria te tiim aio imwinana kamatebwai man rabwata aika 4 aekan wanikiba aika 4 ao e a rinea ngkane te wanikiba ae te *Embraer* ao ana wanikiba Kiribati Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: kabanean buokan am titiraki ao I nora bain te Tia Tei mai Kuria bwa e na buoka te titiraki Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire I rimoa n araro bwanaia kain abau ae Kuria ni kamauriko ao ni kamauria kain ara *Cabinet* ara Beretitenti ao Taan Tei ao kain ni Kiribati ni kabane kam na bane ni mauri.

Tia Babaire I kan anga au kakaitau nakon te titiraki ae tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Teraina te Tia Babaire bon tabetaben nanon Kiribati te Tia Babaire ao e koaua tiaki te karikirake ae boou ma te karikirake ae a bwai ni kawai te Tia Babaire ma e tuai man noraki uana ae na bwaro nakon kain Kiribati Tia Babaire iai ngkane te rongorongo ae boou ae ngaia e mwemwe iai te titiraki aio ao te rongorongo aio e ataia Te Minita ke e aki bwa a rangi ni mwaiti te kangaanga ni kaboan te wanikiba aio ao n te rongorongo ae boou ao I tangira Te Minita bwa e na kaeka ngkai te Tia Babaire I butia bwa e na kaeka iai ngkai te kakae rongorongo ae karaoaki irouia Taan kareke rongorongo n te aonnaba ni kaineti ma te *corruption* ke mwakuri n aonikai ni kaboan te wanikiba aikai rongorongo aika kaoti te Tia Babaire ae ngaia e karika tabekan te titiraki aio bwa e a mwaiti te mangaongao iai ti teutana kaekana te Tia Babaire e ataia ngkai Te Minita ke e aki bwa aio rongorongo aika kaoti mai irouia nakeke iai rekereke ma te wanikiba aei e ataia Te Minita ke e aki ae iai ngkai te kakae rongorongo iroun te botaki ni kareke rongorongo n te aonaba ma aron kaboan te wanikiba aei ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita e nakoim am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei mai Kuria mauri naba kain Kuria ko a tia ni kamaurai maurin naba kain abam ae Kuria ao taan ongora e koaua te Tia Babaire kanga e boou te titiraki aei bwa are akea n ara katauraoi ao e koaua bon iai I taku bwa iai kanoan te auti ae imwaira teuana te Kaoti ibuki te *Embraer* tao tia karaua ni kabwaranakoa ane ma te tai aei

akea ibuakon akea atakin ane ngkai ae ti bon waaki ibukin kamauan te *Embraer* I aki kanakoa ikai kaekana au rongorongo iaon te *Embraer* bwa are iai te Kaoti ti a karaua ni katangaina n ara Kaoti ae na roko bwa tera ae ti karaoia ngkai n te *Embraer* kain Kiribati kam rawa n taku bwa e matu te *Embraer* e aki ma e mwakuriaki ngkai karaoana iaon kawaina ni waaki ao ti na ongora ngkane rongorongo nakon te Kaoti are e na mwemwe nakon tao te wiiki aei ke te wiiki ae na roko Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ane ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin Akawa ao karikirakean kaubwaira mai taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Tia Tei.

ANA KAIBUKE N LONGLINE TE TAUTAEKA IBUKIN KARAKAAN RIKI TE KABWAIA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio ngkane au kauoua n titiraki n te bong aio.

"Iai ana kaibuke n akawa te Tautaeka aika teniwa ake bon kanoan ana karikirake ibukin karakaan riki te kabwaia man te akawa I kan titiraki bwa tera ngkai ae a riki nakon Kaibuke aikai" E rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker

"Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta ao Kaibuke aikai a bon tiku naba ian karaoan te kakatai te akawa iaon te Long line iaon te ingimea" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki Te Minita ae karineaki n ana moan kaeka ao e koaua I titiraki I tabeka te titiraki aio bwa tao aio teuana te karikirake are tao e nang tanoata taekana iroun te Tautaeka aio n te teem ae nako bwa are e koaua iai te karikirake ngkoa are karekean tenan booti nakoia abamwakoro ni kabane ao e koaua I rangi n uringa bwa ngai temanna naba ae I nang ongongora inanon au tai ni mwakuri I bon ongongora naba te Auti n Tei ao iai te titiraki ngkoa ngke e a toki te karikirake ane ao kaekana n te Tautaeka aio n ana *term* n ae nako ao angkoa e kangai bwa e na iai te karikirake ae angkoa e nang mwaiti riki te kabwaia iai nakon Kiribati ngaia are ngaira kain Tarawaieta ti taonnanoia ao e koaua iai au titiraki ae I a tia n tabekia bwa n ningai te tai are e na manga waakinaki iai

tibwatibwan riki tenan booti ngaia are I tabekia n te tai aio bwa ti kan ongora bwa are otara nanona e kai manga kaetia Te Minita otara bwa ai tian te karikirake aio tao e a manga okiraki ngkane are te booti ma N na reita riki au titiraki iaon ae bon te karikirake n te booti aio n tenan booti aikai ao tao n ningai ngkane bwa are e a kan noraki uana irouia kain Kiribati ao n aron ana kaeka Te Minita ae bon tabe naba ni mena ian te kakatai tao tera raoi te kakatai aio ao e a maanra ao ngkana e toki ao tera te kabwaia raoi ae na bon reke nakon tei Kiribati e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua iai te koaua ae rangi ni kakawaki are ti kaubwaira te ika Madam Speaker ao karakaan te kabwaia Madam Speaker e na kona n ti reke ngkana ti a rinnakoa akawakina ngaia are I aki raroanako man te koaua are tao e koaua e karikikaki matana ma tiaki raroanako ma te koaua ane bwa akawakin kaubwaira ae te ika ti ngaia ae na uotira nakon te kabwaia ao e aera tao ngkai tao e koaua e waaki e a bon teimatoa naba ni waaki te kakatai iaona ti bon ata bukin taian baenikai Madam Speaker bwa are e bon taonaki naba ngkai te aonaba n te Aoraki ae mwaiti ngaia are ane bukina ae e kuri n aki rangi n oti raoi teutana te kakatai iaon aio te kakatai ae waaki ao ti karabwa naba te Tautaeka n *New Zealand* rinanon ana buoka are ngaia ae e anganga te buoka nakon te *trial* aio ke te kakatai aio n ara karikirake ae tobwan wara.

Ngaia are e teimatoa ni waaki ni karikirake aio Madam Speaker ao e tabe naba ni kakaeaki anga ake e na ibuobuoki riki karekean rongorongo aika na ibuobuoki ibukin karaoakin aio au kantaninga bwa e na ibuobuoki ibukin karaoakin aio au kantaninga bwa e na ibuobuoki teutana ane Madam Speaker ni buokan te titiraki ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa I a karabwa riki Te Minita ana kaeka ao e koaua au kantaninga bwa are e a bon maan ni mwakuri te *Fisheries* Te Minita ae karineaki bwa are e na rangi ni mwaiti riki baika e kona ni ibuobuoki riki n ara titiraki ae ti na titiraki ibukin matataia riki kain Kiribati.

Buokan au titiraki ngkane bwa I aki birinako man te koaua ngkana ti bon akawa ara marawa ao e na bon mwaiti riki are ti na karekea mai iai ao e taekinaki bwa te titiraki aio bwa te *Longline* I kan titirakina Te Minita bon ana waaki te Tautaeka ngke tao ti moan inaomata ni karokoa te tai aio ibukin katan riki karakaan ara karekemwane man te akawa are bon bane n ataia bwa bon ti aio kaubwaira ae ti bon tuai nang *maximize* ke tao n *optimize* ngkana arona bwa ti a bon aki kona ni

karokoa tokin anakin te kaubwai mai iai ke te kabwaia au titiraki ai bon te moan kakatai ngkai iaon te *Longline* ke tao bon iai riki mai imwaina ao tera ana koaua ngkai e a manga rin riki bwa Te Minita n te kakatai aio e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa buokan riki te titiraki Madam Speaker ao e koaua eang n aron n are I taekinna Madam Speaker te kakatai aio e bon wene maan bwa are e kainanoa te *direct flight* ke te kiba ae kiba mai ikai nakon te mwakete bwa are konan te *longline* tiaki aekakin konan tao te *Peseiner* are e na *carry* aki ke e na tamaniaki bwa kokona aika karekeaki man te akawa ae te *Longline* aikai ake ana iokinibwaiaki ni *fresh* ke ana maiu konaia ngaia are ngkana e toka konaia ngkekei ao a tangiria bwa e na waekoa naba n roko n te mwakete n te tai ae waekoa ma are ti bon ataia Madam Speaker bwa a bane e a roka ngkai e a toki te mwamwananga ao ane bukina are kanga e wene maan teutana te kakatai iaon te aekaki iaon n akawa aio te titiraki bwa aio te tai ae tibwa moan waaki iai ? iai waaki aika a tia ni waakinaki mai iaon booti aika uarereke ao e noraki bwa a nakoraoi naba akane n reitaki ma e a manga waakinaki aio are ti a kibarake riki nakon are iaona ian te kantaninga are ngke arona bwa e teimatoa te kibakiba Madam Speaker ao ti a kaman nor ate kabwaia ae na bwaro nakon Kiribati bwa are aio te ika ae na bon anaa riki te boo ae bubura ma are ti kaitaraki ma kangaanga ae riaon ara kona Madam Speaker bwa ngke arona bwa e teimatoa te kibakiba nako tinaniku ao bon aio raoi te *support* ke te boutoka ae kainanoia te aeka ni karikirake aio bwa e tangira konana bwa n te tai ae waerake iai konana ao e a kangai naba n roko n te mwakete ma are aikai kangaanga ae ti kaitara ma ngaia Madam Speaker ao e tabe ni kakaeaki nikoaia ibukin kaitaran te tai are e waaki iai ao e uki te kibakiba Madam Speaker ao a kona n roko ara ika aia maiu n te mwakete ao tia nora te kabwaia mai ikanne au kantaninga bwa e na ibuobuoki ane Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kamataata riki iaon ara kan ota ao e koaua are a bon maan tenan kaibuke aikai bwa tiaki ai tibwa tao ai iraua ririkina ni waaki imwain ae roko te *Covid19* ma tao bon te titiraki naba bwa bon iai ngkane konana ngkai ngke moan waaki te kaibuke aikai a bon tauraoi ana ika ngke arona bwa e bon roka ngkai te wanikiba ao a kiba naba are I bon rangi ni kakauongo nakon ana titiraki te Tia Tei mai Banaba ae bon taekinna are ngaia tao a manga uruaki are tao a na kona ni ibuobuoki tao n anaa ana ika Banaba tao ni ibuobuoki tao ni bwaai tabeua ngkana ana kona ni

ibuobuoki ao ngai naba temanna ae kanga I bon nonoria ngaia tao bon te titiraki bwa ai bon mwaitira konana tao e a bon tia kanga n akawaia bwa a rangi n rawata naba kaimoa ake a mwakuri iai ae a bon roko naba ni kakaea buokaia bwa a taku bwa angin te tai aikoa rangi n aki nanako n akawa ao are a ti kakaboaki ngkana akawa ngaia tao bon te titiraki ao tao ai bon te bubuti ngkana tao a kabaitia riki kabanean au titiraki bwa are I raraoma n teutana n ana titiraki n ana kaekaeka nakon te Tia Tei mai Banaba ngke e kanga e kangai e a manga iai riki te mwaneka are tao ti na manga karekei riki kaibuke aika uarereke tao tiaki riki aikai bwa are I nang kairekerekea ma te kabwaia nakoia kain Kiribati ae bwanin ian te koaua are angkoa aio onean mwin tenan booti ngaia kanga tera raoi ngkane ana kamataata ma e a tia ni manga taekinna bwa ngaia tao tiaki raoi aio tenan kaibuke ae riai ni karaoaki te kakatai iai bwa ngaia tao iana riki teutana bwa ana kona ni bane n akawa kain aonaba ao tao a bon karokoaki ikai ao ai bon ti taben te kambwana n *export* ana ika nako aonaba e kona n ti kamatata ane e rabwa.

Tibiika : Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa buokan te titiraki te kan kamatata iaon te waaki are tao manga mwaneweaki eang Madam Speaker ane I kananona iaon booti akana uarereke ibukin te akawa ae te katokitoki bwa are e bon kakaokoro anakin te ika teuana ma teuana te *longline* e kainanoa aekakin kaibuke aikai e koaua e kona n anaki n ae uarereke ma ane e karekerekea te Tia Tei ae karineaki ane iaon manga tao *Plan B* ane e taekinna akane booti aika uarereke kanga iaon riki aika bubura aika ake ana kainetaki iaon te akawa ae te katokitoki ibukin te iokini bwai nakon ana mwakete China are e tauraoi ni butimwai aia ika akane kanoan te waaki ae na taraki ma tiaki iaon te ingimea ma e turuturu riki te karikirake iai iaon ikan nano tenan ika ni katokitoki ao ika inanona ke te rakai ake a kona n anaki akane kanga ane e taekinaki ao e koaua ti teimatoa n onimaki bwa te karikirake aio bon te oi ni karikirake ma te kangaanga n aron are I taekinna Madam Speaker e ti kona ni waaki ao n rawata te karekemwane mai iai ngkana ti kona n roko ara ika aikai n te mwakete n te tai ae waekoa ma are n aron are I taekinna Madam Speaker e riaon ara kona bwa are te kibakiba ngkai e bon in ao ngke arona bwa e koaua kaboakia taan akawa e roko man konan te ika ma are ti bon ataia naba ngkai bwa e in te mwakete ma kaekan te titiraki are kangai iai konang ngkane kaibuke aika a tia n reke iai konaia ae a tia ni waerake tabeua akana kaboaki nako n KFL ao tabeua ae a bon kabonakoaki man ana mwakete te CPPL iaon Tarawa ma are ti bon ataia naba Madam Speaker bwa aio tiaki te boo ae ti kainanoia bwa ti na karekea bwa bon

te boo raoi ae ti na uaiakinna are itinaniku ma are n aron ae I taekinna e in moa ngkai te kibakiba ao e aki kona naba n nako ara ika aikai nako tinaniku ngaia are te kakatai ti kataia ao ane ngkane kanga ae a karika wene manin te karikirake aio n te tai ae maan aio.

I taku bwa e a tia ni kaekaki ngkane iaon are te booti are uarereke akane ngkane manga bon kanoan te karikirake ni boutoka anakin te ika ni katobibia te ika nnano are e na anaki man te akawa ae te katokitoki man booti ke kaibuke ke booti aika uarereke ae kona n *last for two or three days* ke uabong nakon tenibong manim iaona nakon booti aika uarereke au kantaninga bwa e na ibuobuoki ane Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin kaneweaba Bitineti Karaoabwai ao Boboti Hon. Bootii Nauan e nakoim Tia Tei.

AKEAN TE BAEKI NI KATINE BEN IAON TERAINA

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki ngkane ae imwina aio 113 ae kangai taekana.

"Akean te baeki ibukin te Katine ben bon te kanganga ae taona au abamwakoro ao tao Kiribati ae bwanin te bubuti nakon te Tautaeka bwa e kona ni waekoa ni ibuobuoki ni katoka te kangaanga aio" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei am kaeka

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa Madam Speaker aio ngkane kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina

"Iai te kaibuke are kantaningaki bwa e na roko n Tuun n te ririki aio are e na uoti baeki n takataka ibukin te Aono n Raina" Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon : E rabwa Te Minita ae karineaki n ana kaeka Madam Speaker ao e koaua eang ngkai e bon namakinaki ngkai te kangaanga n au abamwakoro riki kai bon te aba ni ben ao ngkai a kabwaroi aia ben aikoa kona ni Katine ngkai angia te botannaomata iaon Teraina ibukin akean te baeki akea riki ana anga Te Minita ae kona ni karekea tao imwain rokon ane e taekinna ane e rabwa bwa ngaia iai are ana roko n Tuun ma I taku bwa ngkana Tuun ao ti ataia ngkana bwa e nang bon wene nako naba ngkane te Katine n au abamwakoro ni karokoa Tuun ke tao Turai ao e rangi ni kainanoaki ngkai bwa are aron te maiu aikoa kona ni kaboi aia kaako bitineti bwa aikoa kona ni Katine tera

ngke e kona n reke ana anga Te Minita tao iai te kaibuke ae na mwananga mai ikai tao e a bubuti nakon tao te kambwana te boboti n takataka bwa tao e a rikorikoi baeki n aki akaka ni kanakoi moa imwain rokon are bon ana baeki are e na roko n Tuun kanga te bubuti ngkana e kona n reke ane e kona ni ibuobuoki Te Minita ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rarabwa buokan te titiraki Tia Babaire eang bon te kangaanga teuana ngkai ae e rota aban Kiribati ni kabane taren te baeki n takataka ao tiaki tao ti iaon Teraina e koaua tao e rangi noraki riki te kangaanga aio n aba aika e nang mwaiti aia takataka ma eang e bon kibara aio au botaki ni mwakuri ma te kangaanga bwa are kanga bon iai rekereken naba uarereken mwaitin ke rokon te baeki n takataka n rekereke ma kawain te kaibuke ake a roko mai itinaniku ao te kangaanga ma te Aoraki aio n taabo ake a karaoi baeki n takataka ma iai ngkane ane kanga e kataia ni waakinna au kambwana ae te KCDL ma te Aono n Raina ao bon iaon baeki akana kanga ti aranna bwa kanga taian baeki n anian eang iai baeki akana a bebete baeki n anian akana a kona ni kona ni karokoaki n te abamwakoro aio bwa ana kona ni manga karaoa aia baeki aia *packing* iai imwain are a kanakoi nako Tarawa. Teuana naba te kangaanga naba ae bon nang rekereke naba ma aio te Tia Babaire bwa ngkekei ngkoa ngkana e na kanakoaki ana takataka ao ti kabwaroa inanon te ati ngaia are e kona n reke ae a kona n tiku baeki n takataka aika a mwaiti ngkana e roko te Katine ma iaon aba ma are ngkai e manga kanga te boraraoi ma kambwana ake a butimwaea ara takataka aikoa manga tangira te kabwaro mena n te kaonteina a bon tangira bwa e na manga nako naba ni baekina ane iai ngkai te baeki ane kanga a rokoa ae *special* ibukin manga kanakoana nakon taabo akekei tao ti ngaia moa ane buokan te titiraki Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ao e koaua eang tao ngkana e na reke ana ibuobuoki ane ao e na rangi n rabwa nakon ara kangaanga ae ngaia kain Teraina ao tao riki abamwakoro naba tabeua te bubuti ngkane mai irouia kain au abamwakoro bwa n taai aika nako ao a taneiai n are bon akean naba te baeki ao e koaua are e reke aia baeki kain tao Teraina ma Tabuaeran ao Kiritimati n rorokon ngkoa te kaibuke ae te KWAI bwa e kona n uouoti are kabonakoi kanga baeki kanga a mainaina ae kanga tenan ao ngkai kai bon akea ngaia e a bon reke ae e a bon tare iai te baeki a taneiai kain au abamwakoro ni kakaboa te baeki man te KWAI ao a tuangaki naba bwa ngkana are ngkana a na Katine ao e na kaokaki

aia baeki ma are a bon aki kona ni kaokaki te bubuti ngkane ngkana arona bwa e a roko ana baeki Te Minita ae taekinna aio e kona n aki manga kaboaki nakoia au abamwakoro ngkai a tia n rinanon ririki aika mwaiti n *provide* bon aia baeki are a kakaboa bwa akea baekin te tabo n takataka Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rarabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina e koaua ti rangi n nora te kangaanga ane ao ti tei irarikina ma ngaia ti irabwai tiaki kararoaira ti rotaki naba n te kangaanga ma e koaua aikane baika ti na tarai ae a bon ongo au kambwana ni mwakuri au botaki ni mwakuri ae te KCDL ti na tara ngkane ane bwa akea uana ao tao ti nimai aia baeki ae anganira ti na manga kataia ni kaboware ni bon nora raoi koauan te rongorongo imwain ae ti a kangai naba ngaia are ngkana arona bwa tao iai akane ti na taraia.

Eang I kukurei naba ngkai ni kaongoa te Tia Babaire bwa te Tia Tei ae karineaki mai Teraina bwa iai 21,000 ana baeki are e na tauraoi ni kanakoaki nako Teraina ngkana e roko taian baeki n takataka man ara kaibuke ni kaonteina are e na roko n Tuun kanga ti ngaia ane kaekan ana titiraki ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rabwa Te Minita Madam Speaker I a bon anga te kakaitau ao e koaua ngkana ti a taninga ana baeki ane ma tera ngke e nim ara irabwati ane ni matoa ao e niko kanoana bwa e aki kaboaki te baeki ma ngkana ti warewareka ririki aika a bwakanako inanon kakarekean aia baeki kain au abamwakoro ae Teraina ao I taku bwa I taku bwa e 40 tabun tengaa aia baeki ae e a tia ni bane ae a bon tia ao ngkane e a tareia naba Te Minita bwa are a kaboa $2.00 n teuana te baeki ae a kakaboa iai ao akea kaokakin aia baeki ke tao aia mwane are a *provide* are a tia ni kabanea ibukin te baeki e rangi n rabwa Te Minita ao akea ara nano uoua bwa ti a bubuti bwa n rokon ana baeki ane ao tera ngke e a waekoa ni karokoaki n te itera Mainiku bwa e aonga ni manga toki kainanoia ara koraki akekei ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Akea te kangaanga ti na kateimatoa ara irabwati ma Teraina ao Tabuaeran ao ngaia ana kanim naba baia iroura ana aki kakabwarai baia akea uana manga roko taai aika na roko ao a manga matabwara baia ti na kaai ni kanim baira ni konira ao ni kauni tabara aika te angatai ao te Maing bwa kaotan te tangira akea n ai arona e na tauaki ana taeka Tia Tei ae karineaki mai Teraina ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Te Minita ibukin Itoman rongorongo ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

ANA KABANEMWANE EMBRAER IBUKIN KABOOAN TIKUNA I AOTITERIA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire Tia babaire I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana

"Mwaitira ngkai te mwane ae e a tia ni kabaneaki iroun te Tautaeka ibukin kaboan tikun te Embraer i Aotitera" Ko rabwa te Tia babaire

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana titiraki ao aio ngkane kaekana
"Ian kainibaire ao ni kabane wanikiba ake a tiku n te Airport e ngae ngke e bon waaki ni kibakiba ke tao aki ao a bon tiatinaki n taainako ao ni kaineti ma aio ao te tiati ibukin ana wanikiba Kiribati ae te E9190 E2 e kee ian $40,000 te mwane n Aotiteria n te namwakaina ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire
Tia babaire ao I rimoa n anga te kaitau n ana kaeka Te Minita Te Minita n te moan tai I taraia e aki kaekaki au titiraki ao a kan ongora Kiribati te Tia babaire mwaitira ae a tia ni kabaneaki iroun te Tautaeka ibukin kateimatoan tikun te *Embraer* ikekei te kaeka ae ti anganaki te Tia babaire te tiati n 1 namwakaina e aki raka iaon $40,000 ara titiraki te Tia babaire tao e aki rangi ni matata mwaitira ae e a tia ngkai ni kabanea te Tautaeka ibukin kateimatoan tikun te *Embraer* ikeike ma inanon te Tia babaire kamatebwaian te kaeka aio ao tao e bon eti te kaeka aio e na kaetai iai Te Minita bwa ngaia bon akea te mwane ae e a tia ni bwaka mai iroun ara Tautaeka akea ma te tarau e a bon reitinako ni waewaerake mwaitina ao e na kaetai Te Minita bwa tiaki ti te tiati ibukin te *parking fees* are tikun are tikun te wanikiba ikekei iai naba te *maintenance charges* ibukin kateimatoan raoiroi te wanikiba te *Agency fees* booia nake a kawakina te wanikiba aio te Tia babaire iai naba te mwane ibukin karaoan te intin teuana te Tia babaire ae $600 tengaa kabwara au bure te tarau ae $600,000 ae tuai bwara iroun te rabwata teuana naba ake a kateimatoa raoiroin te wanikiba aio ikekei ao n otau te Tia babaire man rongorongo aika ti karekei ana tarau ngkai te Tautaeka ake te Air Kiribati ke antai te Tia babaire ae tuai kabwaraki e a bon roko n te $2 tabun ni mirion eti moa au ware aio aio te

Tia babaire ke e aki 2 te kaeka te bwai ae e kainanoaki te Tia babaire.

Te moan rongorongo bon akea te mwane ae e tia ni kabwakaki ibukin tikun te wanikiba ikekei ao ngaia tao bon ane bukin ae e aki kaekaki iai au titiraki ma ngkana e bure au koaua ane Tia babaire ao ke e kaotia ke e kaeka te titiraki are kangai mwaitira ae e a tia ni kabanea te Tautaeka aio ao mwaitira nikiran ana taura ngkana iai ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tia babaire ko rabwa Tia babaire ao e rabwa riki te Tia Tei mai Kuria ao kataia n rawerawea ana karaki bwa are e nang abwabwaki ao ti kaekan ngkane ana titiraki ae kainanoia iai te mwane ea tia ni kabwakaki ke iai ngkana ko tangira te *full statement* ana *statement of account* te *Embraer* ao tao ti na konani iraorao iaona ma are I kataia ni kaeka am titiraki ni kangai bwa mwaitira te mwane bwa ngai I taekinna n te namwakaina ngkana ko tangiria bwa iraua te ririki ko a kamwaitia naba te mwaiti naba ane nakon iraua te namwakaina ngaia I taku bwa e a kaekaki naba aio nakon ana titiraki Tia Tei ma ngkana tao iai riki baika e tangiri riki irarikina bwa e na karaua ni kabwarabwara nanona ngkane tao ti nang bon uotamai te *statement of account* ma are I taku bwa ikai iai taina Madam Speaker bwa are e na uotiarake n te *Account* n ana *full report* te *Air Kiribati* ma n te tai aio ti kaekai moa ana titiraki aika matawa aika matawa ngaia are ngkana arona bwa e tangiria bwa ti nang *go deep* nakon are e bon tangiria ao e koaua te tarau are bon arona ao iai ake a manga *accumulate* a manga kabwaraki e a kabwaraki naba e manga *built up* are imwina e manga kabwaraki ane kanga kanoan te waaki ae ti karaoia ngkai ma te *Pioneer* te rabwata are ngaia e tararua moa ara wanikiba i Aotiteria ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki riki

Hon. Banuera Berina: Tia babaire I karabwa Te Minita Te Minita ae karineaki n te baere n ana kaeka ae kataia ni kaekai au titiraki ma e bon tuai man kaekaki au titiraki te Tia babaire I aki titiraki ibukin te *charge* n te namwakaina moan te bebete au titiraki te Tia babaire I titiraki ibukin te mwaiti ni mwane ae ko a tia ni kabanea ane te titiraki te Tia babaire tao N na manga warekia te Tia babaire bwa e aonga ni mataata mwaitira ngkai te mwane ae e a tia ni kabaneaki iroun te Tautaeka ibukin kaboan tikun te *Embraer* i Aotiteria te Tia babaire te mwaiti ae ti tangiria te Tia babaire e a bon aki kaekaki e aera te Tia babaire e a matoatoa te titiraki aei ti ti kan ongora mwaitira ae ko a tia ni kabanea ngkana iai ao ngkana ti ongora bwa iai ao ko kaotia ngkane bwa ngkana e tuai bane ni bwara iai am tarau kaota mwaitin ae e a tia ni bwaka kaota mwaitin nikaran am tarau Tia babaire eaera

bon aki katauraoin nakon kaekan ara titiraki Te Minita ae karineaki ai bebetera te titiraki ao au *supplementary* te Tia babaire a bon kaeka naba nanon te titiraki are I moan tabekia te Tia babaire e aonga n ota raoi Kiribati Tia babaire anganga te kaeka ae itiaki iraua ae ko a tia ni kabanea iraua nikiran ae am tarau ngkana ko ti na manga taninga te Tia babaire te kataumwane ke tera te Tia babaire ngai iroura am tai aio te Tautaeka kaekai ara titiraki ni booia aika bon booia te Tia babaire ko rabwa te Tia babaire I manga kaokia riki I kainanoa mwaitin te mwane ae ko a tia ni kabanea ae bon tein te titiraki aei ae ko a tia ni kabanea ibukin kaboan tikun te wanikiba ngkana arona bwa iai nikiran am tarau kaotia bwa iraua nikirana I taku bwa a rangi ni itiaki au titiraki ao a bon nang boo nanoia ma te bwai ae I tabekia ko rabwa te Tia babaire N na bubutia Te Minita kaekai raoi bwa I a butiko.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire I taku bwa te titiraki e a kaekaki bwa are ae I taekinna e kan $40 tengaa ke e kee ian $40 tengaa te ikota ni kabanemwane are ti kakabwaka bwa are te *Charge* ngkana te *Charge* ane ngkane te mwane ae ti kabwaka titabo ma ngkana ko *invoice* nai Madam Speaker bwa I tangoa am *truck* ao ko *invoice* nai $10 ao ngai na kabwaka nakoim $10 tera ngkane nanon ane bwa te *charge* ngaia are ti na aki kamangao te ongora ae te mwaiti ae aki kee ke e aki raka iaon $40 tengaa ane a botaki inanona te *Maintenance charge* te *Parking Fee* terana riki ngaia are ti a ikota naba ao tiaki manga kataia ni kabwaranakoa bwa are ti na kataia ni kaea nanon te titiraki ngaia are e aki raka ngkana ko tangiria bwa tao 2 te ririki tikun te *Pioneer* ikekei koa kamwaiti naba 24 te namwakaina kamwaitia $40 I taku bwa e nang bebete kaekan aio ma are tiaki kona *go in detail* bwa are ara ware aika ti na anga a tuai *Auditor* naki ane ngkane kakamakun ae ti na uoti ware aikai ae ti nang bon katurua bwa a bon koaua 100% iai te rabwata are e na *Auditor* ni ware ao e riai ni matata nakon Kiribati bwa ngkana ti nang kawenea ikai te ware ao ngaia e a karaoi te Oteta Tienera imwina ao e kairua ara ware ngaia are ti anga tenan *figure* ae ngaia te *max* n aron ae I taekinna e aki raka iaon $40,000 ni katoa namwakaina ma ngkana e a tangiria te Tia Tei bwa ti nang bon karaua n anga ngkai bwa ti nang bon berita ni ware ake ti anga te tarau aron are I taekinna te tarau e bon ririki n aron te waaki ni karikirake e a kona ni ikoiko tao bwain iraua namwakaina ao ngaira e manga *pay* n tokin te tai manga kabwara kanoan 5 namwakaina ke 10 ke te ririki ao e manga kabwaraki akane bwa are bon ane aron te waaki ni bitineti bwa are te bwai aio kanga te bitieneti Madam Speaker ngaia I taku bwa akea te kaeka ae ti karaba ikai bwa ti katereterei ni kabane ma are ngkana

e tangiria bwa e nang *Actual* ara ware aika ti na karaoi ti anaa ngkane taben te Oteta Tienera ma are aikai a taninga ana *Account* Air Kiribati ao kam karaua ngkane n raranga teuana imwin teuana ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Banuera Berina: Tia babaire titabo ma tia bon rangi n raon ataei n taian kaeka aikai te Tia babaire Tia babaire tera te kanganga bwa n am rongorongo Te Minita ae ko tuangira iai aika ko tuai kabwakai tia kan ongora iraua ae ko a tia ni kabwaka ao mwaitira ae ko tuai kabwaka e nang matoatoa aio te Tia babaire e aera ngkai ti nang karoa te ongora te Tia babaire bwa bon am taeka iai aika tuai bwara ao ngaira ti nang kanga n ataia bwa iraua ae ko a tia ni kabwaka kanga ko a ti a kamwaiti naba ti kona ni kamwaita ao 200 te ririki tao ai iraua te mirion ngkane ma te Tia babaire iraua ae ko a tia ni kabwara ae kanoan te titiraki aio ao bon te *supplementary* iraua nikiran ae tuai bwara ane Tia babaire.

Tia babaire ao tao N na butia Te Minita aio tao e na kakoaua ae kawakinan te *Embraer* e a bon rangi ni bobuaka ibukina ao ibukin Kiribati iai kambwana aika a tauraoi ni ritina te wanikiba aio ke akea iai te kambwana ae tauraoi ni kaboa te wanikiba aio te Tia babaire ke akea e aki mena ko nang kabonakoa ke ko nang ritinna moa n te tai aei ni boutoka kaboan mwin am kabanemwane aika rangi n tira aikai iai te Tia babaire ae ti ataia aika na kaboa ke tao ana ritinna Tia babaire I bon tangira kaekan au titiraki iraua ae ko kabwaka iraua nikiran am tarau ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia babaire are akea n ara titiraki taekan te tarau ao tao ngke iai ao tao ti na roko ma ngaia n uotirake ni kangai mwaitin te tarau ma are akea a bon tara mwaitin te titiraki mwaitira ngkai te mwane ae a tia ni kabaneaki iroun te Tautaeka ibukin kaboan bukin tikun te *Embraer* i Aotiteria e nang *straight forward* te titiraki ma are ngkai ti a tangira te tarau ao are I kangai ngkana baika a nang *go deep* tataninga te *motion* bwa are iai te *motion* are e na bon taua ana tai ni kaekaeka iai ao ti nang karaua n raranganakoia ao n aron are e taekinna ibukin kabonakonan ao ritinan te *Embraer* kanoan te mwakuri ane tauraoi bwa N na kabwaranakoa n te *motion* ae na roko ma ngkana ko taku bwa ko tangiria bwa N na taekinna ngkai iai ara babaire ngkai e a tia ni kabwatia *Cabinet* bwa ti na ritina te *Embraer* ngkai ti taonaki moa n te *Covid19* ao ngaia ti a tanoaki ngkai n aki kanga e taonakinako ara karikirake aio ibukin baika riki n aro are I kakabwarabwara n taai aika nako e korakora ana urubwai te *Covid19* ae a taona naba Aotiteria ao tiaki ti ara wanikiba ae te *embraer* bwa e taoni

angin wanikiba ane a bane n tiriba ngkai wanikiba ao ngaira ngkane inanon tain te tataninga n te tai aei ao are ti nang ritina ane e nang tauraoi ni mrara ara mwane e a tia n tiainaia e tia ni kabwata ara iango aio Kaebineti ao are e nang waaki te babaronga ngkai ao tao n te wiiki ae boou ao ane e nang waaki e nang nako kain ane aikane kanoan te mwakuri te Tia Tei mai Kuria ao ko rabwa n am kakaewenako ti aki matuakina tabera aio bwa tao e koaua e uarereke te tai ngkana I kabwarabwara aio e na rangi ni maan ma I a tataninga te kaoti ane e na mwemwe ibukin te *Embraer* ao I a karaua ngkane ni kaboa au tai are tao te itera n aoa ke iraua ibukin kabwaranakoan te *Embraer* ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Kuria n ana titiraki.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao e a bon riai bwa ti nang motirawa ibukin ara katawanou ao ngkana iai nikiran ara tai ni bwakantaai tia manga kabanei nikiran ara titiraki akana 5 iaon ara ota bebwa ao ti a motirawa moa ngkai ao ti a manga oki n te aoa 2 ikai.

KATAWANOU

Tibiika: Ao tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba n te bwakantaai aei.

Kiraaka: Te Kaoti.

TE KAOTI

Tibiika: Te kaoti are e na tabekaki n te bwakantaai aei e na tabekaki mai iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao I anganiko n te tai aei bwa koa tabeka am kaoti.

KANAUAN RIKI ANA TAI TE KOMETE AE TE KIRIBATI NATIONAL UNIVERSITY SELECT COMMITTEE NAKON TE AUTI AE NA ROKO

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae kangai taekana:-

Bwa te Auti ae e na butimwaea kanauan riki ana tai ana Komete te Auti ae te Kiribati National University Select Committee nakon te Auti n Tei ae na roko.

Ao e koaua e rabwa Madam Speaker ngkai e reke te tai ni manga maroro iaon te kaoti ae kakawaki aei nakoim te Leader n te Kaitara ao n reitaki ma Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain Kiribati aika a ongora. Ao I taku bwa e aki boou aekan tein te kaoti e tataneiai te aba bwa ngkana e kateaki ana Komete te Auti n Tei ma e aki tau manna are e anganaki iaan te *rules* ao bon iaan naba ara rules ke ara Tua ni Kaetieti 67(4) ibukin katean te Select Committee ao e kona ni manga kanauaki ngkana e na noraki riaina.

Ao e koaua ai teuana ana ririki ngkai te Komete aei n tei ao e a tia ni waakina ana mwakuri n te maan ae

teuana te ririki ao ti kaitaua te Tia Babaire n reitaki ma kaain te Komete ni kabane ao aia *Secretariat* n aron te *progress* ke te *update* are e a tia n aana kanga mwiin ana mwakuri ao ni bubuti manga kanaun riki ana tai. Ao iai 4 ke 5 kanga bukina ake e katerei te Komete, te Tia Babaire n te Komete ibukin kanauan riki aia tai iaon katabwanin riki aia ribooti. N aron are I taku te update are e reke inanon bain te Tautaeka mai iroun te Komete aei e a rangi ni bubura te mwakuri ae a tia ni karaoia ribuakon naba te kanganga n taona te aonnaba ao e taona abara ae Kiribati ae rokon te aoraki ae te Covid-19. Angiin te ground work ke te mwakuri ni ukeuke ao ni kakaae a moanna n tabwanin. Ai ti itera tabeua ae kanga e aana iai kanga kanauan ana tai te Komete bwa e aonga riki n tabwanin itera ake e kotekotei te Komete bwa a kakawaki bwa e aonga n tabwanin aia ribooti n roko naba n te Auti n Tei ao e na kona te Auti n Tei naba ni karaoi ana babaire man aia kukune ao aia kawai ni karaoa te mwakuri ke aia recommendations bwa ana tabwanin raoi.

Ao teuana mai ibuakona n aron are I taku bwa e kakawaki katabwaninan te naan *implementation strategies* ke kawain te mwakuri are a nang uotirakei bwa aia katamaroa ibukin te kaoti ke katabeaia are a tia n anganaki ibukin katean ana University Kiribati. Ao anne e a tauraoi kanoan te ribooti a tauraoi naba ngkai aia *implementation* aika a wene imwin aia kakae ma iai riki aika a tarai bwa e tuai n tabwanin raoi. Ao tera ngkanne katabwaninan akanne e kakawaki bwa:-

1. Bon te reitaki ma tao *Universities* n aban te betebeke ke bon itinanikun te betebeke are iai irekerekena ma kanga te aekaki ni University ake e taketenaki ibukin angaraoina are i Kiribati are e rekereke ma kaubwaira ae ara marawa kaubwain taari.

Ao anne ngkanne iai *University* tabeua aika a kona n anga te ibuobuoki n aron aei e ngae ngke a tia ni kataia n reitaki rinanon te bwai n taetae. A kanakoi aia reta nakon te naan *Universities* ma ti teuana ae roko ana kaeka ao ake nikirana kanga a tuai ni kaeka. Ngaia are e bon matata naba te kanganga n aron te kaekaeka n te aoraki ae taona te aonnaba. Ngaia are anne te kauoua are e riai ni kawaraki taabo tabeua ae a na kona te betebeke ke bon tinanikun te betebeke ake ana ibuobuoki are a tia naba n rinanon kanga kateakin te *University* bwa e aonga naba n re reke te reitaki ao te iraorao ao riki bon taratara aika a boou aika a kona naba n angan te Auti n Tei aei karababaan te taratara bwa e bon riai ke e aki ae e na kateaki ana *University* Kiribati.

Te kateniua, irarikin akanne ao e na kakawaki bwa ana bon katebenakoaki naba te naan programs ake ana taketenaki, ke te naan target programs are a kona

naba ni ibuobuoki ni karekea te matata nakon te Auti n Tei bwa are e koaua katean te *University* bon te bwa ae e ranginibuburakaei. Ao e teretere n te kaoti are e tabekaki bwa e bon tarataraaki riki kaubwaira man taari ke ara marawa ao ngaia ngkanne are e na mwakuria te Komete aei ni karekea kanga te reitaki ae e nang kakawaki.

Ngaia are e bon kakawaki ae kanga bwa are a tia ni karaoa kanga te reitaki n te reta ao ni bon te maroro n te *Zoom* ni itera ake a kona n tauraoi ma e aki rangi ni katabwanina raoi te tamnei kanga a bon tangiria bwa tera ngkana a bon nako ni karaoi maroro ni bon maroro face to face aki ti maroro ma e bon kona naba n reke aia tai ni bon noori aika a kona ni karaoaki ao riki te bwai ae kakawaki teuana ibukin katean te *University* te *infrastructure* ao anne ae ataia bwa e na ibuobuoki ngkana e reke riki aia tai ae anganaki ni katabwanina naba te itera arei.

Ao te bwai ae moan te kakawaki are e riai naba ni bon teretere katabwaninan ngkanne te *total cost* ke te kabanemwane bwa are man *information* aika a nang kakawaki aei ngkana a kona n reitaki ma taabo aikai ao ni bon aron aia taratara ngkana a nako n noori *Universities* aika a tia ni kateaki aika aekan ae e iangoia Kiribati ke e iangoia nanon te kaoti are ibukin katean te Komete ao e nan ang ibuobuoki ngkanne ni katabwanina kanoan anaribooti imwain are a kona n taiboranna.

N aron are kanga e mwaneweia bwa angin te mwakuri e a tia ngaia are bon bwanaara ni kaitau n aron te *update* ao te *progress* ae e a tia angiin te mwakuri rinanon aia *research* tao te bwai are aranaki bwa te ukeuke rinanon te naan boki, wareware maroro are iraua naba abamwakoron naba ngkai Kiribati ae a tia naba ni bane n roko iai te Komete aei. Ngaia are ai ti ngkanne katabwanina ngkanne n aron are e bon aron te reitaki ma taabo ke reirei are te naan *Universities* ake a tia ni waaki, tera aekakin aia *Module* are a tia ni waakinna riki are e na suitable ke e na angaraoi are e na kona ni kabonganaaki ao ni manena nakon abara ae Kiribati.

E koaua ngke e mena ao akea te aoraki ae taona te aonnaba ao abara ae Kiribati e a kaman tia naba n rin inanon anne kanoan ana aia program. Ma are ngkai e bon rootaki iaan are te kaininin kainan ara Boarders ao tao bon kainan naba te naan Boarder n aba ake ti taku bwa a riai ni kawaraki ao ti aki ti ngaia naba bwa te reitaki ma tao aba ake ana kawaraki bwa antai ae e na ataia e na kona naba ni ibuobuoki ni karekea kawai ni ibuobuoki aika aki ke a kona n aki kantaningaaki. Bwa a kona naba n reke ti ibukin te reitaki ae tamaroa.

Ngaia are kanga akanne bukina aika e a nori ate Tautaeka ao tao bon iaon kawaina are te *Money Motion* are bon iai kawaina are e na bon riai ni

uotaki bwanaan te Tautaeka te Minita ao ngaia are e a karokoaki inanon bain te Tautaeka iroun te Tia Babaire n te Komete ao ngaia are I a uotiarake n te bwakantaai aei ao I a bubuti ngkanne tabekana, ao man kabwarabwara tabeua akanne ao I a kaitaua aron te ongora ao te kaitau riki nakon te Tia Babaire ao kaain ana Komete iaon kateakin te *University* ake a tia ni mwiokoaki, a tia ni waaki man Eberi n te ririki ae nako ao are e na toki n Eberi te ririki aei tokin te Auti aei. Ngaia are tia moantaai ni bubuti ngkai iai riki aika ana katabwanina kanoan te ribooti bwa e aonga n tabwanin ao ni kona n roko inanon bain te Auti n Tei aei ao e na kakaongora riki. Ao antai ae e na ataia ao man aia ribooti ao e a kona ngkanne n tei ara University ae moan te kakawaki. Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti tabekan te kaoti ma taekana ane e oti ao kabwarabwarana are I a tia ni kabwarabwara ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao kai e a bon tia n tabeka ana kaoti ao N na kawenea bwa te maroro ao N na angan moa te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana maroro iaon te kaoti aei. E nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai tao te moantai ni maroro n te bong aei ao e kakawaki naba bwa ti na anga bwanara ni kamauri nakoira ngaira ni kabane ao kaain Kiribati. ti na bane ni Mauri. Tia reiti naba taeka ngke e moaningabong te Tibiika n rainanoanga nakon ana tia beku Kiribati are e a tia n anga naba korakorana ibukin abara te Tia Tei mai Nikunau are e motirawa n te weekend ae nako aei Rimeta Beniamina. Ao ti booti naba bwanaam ao bwanaan te Tautaeka ao ti kukurei naba n tia naba n reke ara tai n roko irarikina ngke e moan otinako man te Onaoraki ni wene ni mwengana te Tibiika.

Ao iaon ngkanne te kaoti aei te Tibiika ao ti kan kaitaua te Beretitenti ni mwemwekan te kaoti, te kaoti are e a tibwa rin ngkai bwa kanoan ana kanoa te Tautaeka ibukin ka nauan ana tai te Komete teuana are iaon te Kuura ae Rietata ke katean te Kuura ae Rietata iaon Kiribati. Ao ti na teimatoa ni karautaeka iaon te kaoti ibukin te Komete aei te Tibiika bwa ti aki boraoi ni iango ma te Tautaeka iaon kanoan te kaoti aei.

Ao aei kanga bon kanoan ara koaua iaon katean te Komete aei man te moantai bwa bukin tera ngkai ti totokoa ana kaoti te Tautaeka aei e aoria bwa are a matata bukina bwa e a tia ni kawenea te Beretitenti ibukin te Komete ao ti teimatoa ni kakoaua bwa a rangi n tiraua riki bwaai ae ti riai ngaira n taraia kaain te Maneaba ni Maungatabu ao tao e kakawaki bwa ti kaokiokia ngkai ti na manga moan maroroakina te itera aei ao ti taku ngaira bwa a rawata bwaai aika ti riai riki n tarai ao e kakawaki naba

ae taraan katean te kuura ae rietata. Ma ngkana ngkana arona bwa ti taraa te itera tao n te reirei ao ti teimatoa ni uneakinna bwa a rawata riki kanoan te reirei ae ti riai n tarai imwain ae tia eweka are mai ieta. Ao ti taraa kakawakina ma ti taku bwa tibwatibwaan te kaubwai ae e nang uarereke ke tobwaan kainnanoia te botanaomata ao I taku bwa aei teuana te Komete ae ngaira ti aki noora riaina moa n te tai aei bwa e na tei ke e na kananauaki ana tai ni mwakuri. Ti kaitauia Taan Tei ake kaain te Komete ao ti ataia bwa iai te mwakuri are a tia ni karaoia ae ibukin bwaai aika ngaira ti taku bwa tibwangara ngaira Taan Tei bwa ti na tarai kainnanon Kiribati ae bwanin ae e nang kakawaki ae tia manga kaokia naba ti aki toki n tabetabekia inanon te Maneaba kainnanoia ara botanaomata. Ao n te waaki n reirei man te moan rinan ni karokoa are i Nuka are te kauarinan are mai eita riki. Kainnanoan te naan reirei ti taku bwa e rawata naba te naan bubuti iaon karokoan te reirei are tao ana reirei te KIT iaon te naan abamwakoro.

Aikai I taku bwa bwaai aika a kainnanoia ngkai kaain Kiribati n te tai aei. Te naan Onaoraki I taku bwa e nang matata bwa tera riki bwaai ae ti riai n tarai bwa te bwai ae tao ti teimatoa ni uneakinna bwa kabonganaan kaubwain Kiribati ae e aki tau ibukin tobwaan kainnanon te botanaomata ae rawata ao kabonganana ibukin katean ara rabwata ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ae te Komete.

Ngaia aikanne teuana te bwai ae tao e aki nang teretere n ana maroro te Beretitenti. Ma te bwai ae ngaira ti tarataraia man ara itera bwa bon te kabanemwane. Ngaia ti uneakinna bwa a nang tiraua riki kainnanoia ara botanaomata ae a riai riki n tobwaaki ni kabonganaaki te mwane aei. Ngke ngkai ti noria ataein te reirei a reirei tao n te reirei ao te intanete n te kanganga ae ti a uouotia ngaira Taan Tei tao ibukin te kanganga ngkai te reirei iaon te intanete ibukia ataein ara reirei.

Iai kanoan ana motinnano te Tautaeka are e na karokoa te intanete ae akea boona nakoia reirei. I taku bwa aei te bwai ae nang kakawaki bwa are aei taekan te kuura ae rietata aei taekan te reirei. Ngaia are ngaira iroura a rawata riki bwaai ae ti riai moa n taraia imwain ae ti nang kibarake nakon te Kuura ae Rietata. Ao ti na uringa te Tia Babaire bwa n te ririki aei ao ara kataumwane ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ibukin ara Komete aei ae te Komete ibukin te katean te Kuura ae Rietata $593 te ngaa e riaon te itera ni mirion. Ngaia aei ae ti teimatoa ni ununeaki n aron ae ti ununeaki ngkai bwa aei te mwaiti ae e kona ni buoki kainnano ma te Onaoraki ma te bwai n aoraki ma te naan reirei ma te naan raa riki.

Aei e kangai tao kabwaranakoan tao te kataumwane aei I taku bwa e nang

kakawaki bwa e na matata naba aei nakoia kaain Kiribati ao e na matata bwa bukin tera ngkai ti teimatoa ni uneakini katean Komete aikai ke kanauan aia tai n te tai aei.

Te kabanemwane teuana ae tao ae ngaia e nang korakora naba iai te kabanemwane ibukin tao mwanenakin ara Komete aikai. Bon aia mwane ni mwengabuaka Taan Tei are kaain te Komete. Ao te kataumwane n aei $179 te ngaa are e reke $150 iaon temanna te Tia Tei. Ma tao n te namwakaina e a kaan $3 te ngaa ke n te ririki e a kaan $35 tabun te ngaa.

Te kauoua ni kabanemwane iaon tao boon marakin nukaia kaain te Komete ngkana a bowi $61 tabun te ngaa aei are $55 te taara iaon te Tia Babaire $50 are bon iaoia kaain te Komete are te naan *member.* Teuana naba ngkanne te kabanea ni bubura ni kabanemwane ibukin ara Komete aei bon ibukin te mwananga nako tinaniku. Ao e koaua bwa are e tuai ngkai kabonganaaki te kabanemwane aei ke te kataumwane aei bwa are e tuai mwananga te aba nako tinaniku. Ao aei ngkai ae tao ngaia ae tataningaia te Komete aei tao e na riai n nako tinaniku imwain ae e na kona tao ni kabwanina ana mwakuri iaon te itera aei. Aikai itera aika ti tangiria n ikan kabwarabwarai. Ao ngkana arona bwa e na iai manga karakaan ana tai ao I taku bwa te kabanemwane ae e na irekereke ma karakaan ana tai bwa kanga ti kataia ni katautaua kanga 142 te bong. Bwa are ma ngkai ni karokoa tao Tebetembwa tokin te Auti ae e na roko kanga 140 tabun te bong. Ao aei e na roko te kabanemwane ae $120 te ngaa tao $120 tabun te ngaa.

Aikai naba kabanemwane ae ti aei iaon tera te mwane ni mwengabuaka ke te *sub* ao te *sitting allowance* ke ngkana a bowi kaain te Komete ao anne ngkanne te mwane are e na reke nakoia. Ao aikai tabeua itera ae ti ngaia ti teimatoa n totokoa te kabanemwane iaon ana waaki te Komete. Ao bukin tera ngkai ti a nang riba te Komete aei bwa e nang kakawaki ao teuana bukina ae tia manga kaokia naba n te tai aei bwa katean te Kuura ae Rietata kanga bon te itera teuana ae e nang kainnanoia taan rabakau bwa a na bon karaoa aia kakaea. Ao e bon rawata angana ti taku ngaira bwa aei te Tautaeka e bon kona ni karaoia aia kakaea ao e bon rawata angana bwa ti taku ngaira bwa aei te Tautaeka ae bon kona ni karaoia ni kakaea te tia rabakau ae e na kona ni karaoa ana waaki ni ukeuke ao e na anganiira. Ke taan rabakau bwa n aron ae karaoia ibukin te *Embraer* ao e noria bwa aei te itera ae ti kainnanoia iai taan rabakau ao nakai e nang uarereke te kabanemwane irouia.

Ao ngkana aei nikiran ana mwakuri te Komete ao e kaotia te Beretitenti bwa are a tia n ribooti kaain te Komete nakon te Tautaeka. Ngkanne teuana naba aei ngaira nanokawakira bwa are aei ana

Komete te Maneaba ni Maungatabu ti kantaningaia bwa ngkana e na iai ana bubuti ara Komete ao e na riai moa ni wene ana ribooti nakoira ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ti aki ti te Tautaeka bwa ngaira bwa ti na ataia bwa tera riki aia mwakuri ae a kainnanoia ni katia ae ngaia ae tangira riki ana tai ae e na kananauaki iai. Ngaira aei iroura e nang kakawaki bwa e na matata bwa te Komete ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ao ngkai e tuai n ribooti bwa e tuai n rin ana ribooti te Komete aei nakoira ngaira Taan Tei ao ti nang kanga n ataia ao e tuangira te Beretitenti, ao ngaira ti na kanga n ataia bwa anne raoi kanoan te bwai ae kainnanoia ara Komete ao are ti tuai n ongo bwanana anne te bwai ae e nang kakawaki te Tibiika ara Komete ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu a riai n ribooti nakoira ao riki ngkana e a tia n toki aia tai are ti moan angania ao a tangira riki aia tai bwa e na kanauaki, ana riai naba n ribooti nakoira bwa ti na ataia. Ao ngkai e a tuangira te Beretitenti nanona ngkai ti kantaningaaki bwa tia bon butimwaea naba are e taku te Beretitenti bwa anne kanoan te bwai ae e a tia ni karaoia te Komete.

I taku bwa aei e nang kakawaki bwa aei e na riai n ribooti nakoira anne kanga kawaina ae kanga ti kantaningaia bwa e na riai ni iraki. Te bwai ae e nang kakawaki tao kanoan nikiran taben te Komete are ngaia e kainnanoa iai ana tai ao ti taku ngaira bwa aikai, aikai e a bon bwaka iaan tibwangan te Tautaeka ai ti aki tibwangan te Maneaba ni Maungatabu bwa te kataumwane bwa anne ai taben te Tautaeka ma tera tao ai te kateitei taben naba te Tautaeka. Tao te naan anga reirei aei e na aki naba kona n ae e na karaoaki tao inanon tao iraua te namwakaina. Bwa are ngaia aei aia itera taan rabakau are a bon tangiria taan rabakau iaon kanoan te reirei n te Kuura ae ti tangiria iaon tao kaubwain tao marawa tao te *Marine Based Programme* ke te reirei ae e irekereke ma kaubwaira mai marawa ao I taku bwa bwa aei e nang kakawaki bwa tia kainnanoia ae bon taan rabakau. Tera ngaira rabakaura Taan Tei ae ti nang uotiarake ni kangai ao aei te *Program* ae e a riai ni karaoaki irouia te *University*. Ao ngaira iroura aei bwa aei e a bon kona ni karaoia te Tautaeka bwa e a bon bwaka iaan tibwangan te Tautaeka.

Ngaia anne teuana bukin ae ti aki noora riain ae e na manga kanauaki ana tai te Komete aei ao ti kakaitau n te mwakuri ngkana iai mwakuri ake e a tia ni karaoaki ti tuai ataia bwa are e tuai roko te ribooti inanon baira. Ma are e taekinna te Beretitenti ti kakaitau naba iai ao ti ataia bwa tao a tia ni kakamwakuri kaain te Komete, ma ti tuai ao tao ngkana e a roko te ribooti inanon baira ao ti na bubuti te Tibiika bwa e na riai ni wene te ribooti nakon matan te Maneaba ni Maungatabu bwa ti na nooria ngaira Taan Tei. Ao

tera ngkanne ae e na manga taningaaki bwa nanona tao nakai tao teuana te Komete ae tangiria bwa tao e na nako nakon bwa ti aki ataia bwa te Kuura ae Rietata n te betebeke ke tao itinanikun te betebeke. Ao ngkanne ngkana arona bwa e aki kona n reke te mwamwananga e nang bon uouotarake naba kananauan ana tai te Komete aei te Beretitenti ni karokoa te te tai are a tia ni iai ni maroro ke tao a tia n roko te n te naan Kuura aikai.

Kai a kona n reirei ara ataei iaon te intanete e aera ti na aki ngaira kona ni karaoa tibwangara naba iaon te intanete tera are ti kainnanoia tia bane naba ni karekei naba man te intanete. Bwa are e koaua bwa aei te taneiai ae boou ti na riai ni kona ni karaoi tibwangara naba ngaira n rinanon te intanete ngkai natira ao tibura ae a reirei rinanon naba te intanete ao I taku bwa ti kona naba ngaira ni karaoi tibwangara aei ti na aki kainnanoia ae ti na nako tao ni bon karokoa n te naan Kuura aikai.

Ao tao ngkana tia roko iai tao tera ngkanne ae ti kantaningaaki bwa ti na maroroakinna ma nakai ngkana akea te tia rabakau ae kaain ara Komete aei. Ao aikanne kanoan ara maroro ao I taku bwa tao man te itera bwa e kona n ae e a manga mwemwe te titiraki ae kangai bwa e aera ngkai atai te naan kabanemwane ma are ngkai n ana kabanea n tamaroa te Tautaeka aei ngkai te kabanea ni bongana ni waaki ibukin kabonganaan kaubwain abara ae uarereke ni kabotauaki ma kainnanon te botanaomata ae ti teimatoa ni uouotia ao ni ma maroroakinna inanon te Maneaba ni Maungatabu aei ao te mwaiti are $500 e riaon te itera ni mirion ae ti ibukin ara Komete ae teuana aei.
Anne ngaira te bwai ae ti taraia ao ti kona ni manga kangai ao tao e aera tao e na teimatoa n rereke kanuangaia Taan Tei ake kaain te Komete bwa e na kakanoa buuaia n te mwaiti are e rereke irouia ni katoa bong ao ni katoa namwakaina ao tao ni katoa ririki tao n te teuana n ririki. Ngaira iroura aei e aki taraa kainnanon te botanaomata te Tautaeka bwa e a bon taraa te bwai ae bon tangiria ngaia bwa e na karaoia bon kaubwaia. Anne ngaira ara uneaki man ara itera aei bwa e na riai ni kabonganaaki raoi kaubwaira ae uarereke e aki tau n tobwaaki riki kainnano aika a nang kakawaki ibukin te botanaomata ae ti teimatoa ni uouoti nakomai te Tibiika.

Ao e na kabongana naba ana mwaiti te Tautaeka ni karaoi naba babaire iaon bwaai aika a kakawaki bwa e na aki kabongana ana mwaiti ibukin karaoan te naan babaire ae tao e memere ke tao e wariki iai ana taratara nakon ae kainnanon ara botanaomata ae bwanin. Ao man taeka aikanne te Tibiika ao ti karautaeka bwa n te tai aei ao ti teimatoa ao ti totokoa te kaoti ibukin kanauan ana tai te Komete ibukin katean te Kuura ae Rietata. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao I kan maroro naba iaon te kaoti ae moan te kakawaki aei.

Tao bon titiraki moa te Tibiika bwa are ngke ti rineaki nakon te Auti n Tei aio ao tao bon te titiraki nakoira ni kabane e kangai; Kanga bon tera oin rokora inanon te Auti n Tei aei? Ao teuana mai ibuakona ae au namakin ngai te Tibiika ao tao bon aia namakin naba te koraki bwa ti nakomai ni kataia ni katana te botanaomata ao riki kaubwain te botanaomata man kabonganaan kaubwaina. Ti taekina aio bwa are te kabanemwane ae rekereke ma aron te rabwata aio. Ma e teretere mai iroun te Beretitenti bwa man aron ara ma maroro aika nako ni karokoa te tai aio bwa ngaia ana anga ni butimwaea te bwai ae ae kanga e bon nang kakawaki ibukin Kiribati ngaia e na okira te Tia Tei bwa e na karaoa ana kukune iai.

Ngaia are ngkana iai te kanganga tao n te Onaoraki tia nako n nooria kaain te Auti n Tei kbwa ana kaira ara iango ibukin ana waaki te Onaoraki bwa e na nakoraoi. Ngkana e na kateaki te *University* ti na nako nakoia kaain te Auti n Tei bwa ngaia aio te anga ae e na buutaki iai aron te rabwata ae e nan ang nakoraoi ibukin te rikirake ni wanawana nakon taai aika ana roko. Ao ai anne ngkai te banna ae e na anganiira te Beretitenti n te tai aio. Ma N na karaua ni katerea te bwai ae kanga I uneakinna ikai bwa ngkana iai te kanganga n aron aio ae te rabwata ae moan te kakannato tao n taian te *University*. Ti na nakea ti na rairaki nakea ni kakaea bonganana bwa e na reke ara *University* ae e na bon bobonga raoi man nakoraoi nakon te bwai are ti kantaningaia bwa e na butimwaea kainnanon te i Kiribati n aron kainnanona ibukin rikirakera. Ti na nakon te Auti n Tei, ti na kabotaua te Tia Tei ae te MP ao nakeke a tia ni barongaaki aroia ni karaoan te iango ibukin katean te *University*.

Te Tia Tei e tangira te tia rabakau bwa e na tekateka irarikina ao anne te aekaki ni kabanemwane teuana. Ao te Tia Tei ngaia e rawata mwaitia bwa ngaia aman ke niman ao ngkana a roko nakai bwa ana bon karaoa te *University* I aki *surprise* ngkana tao ti ngaia uoman ke teniman. Bwa te bwai teuana naba ae moan te kamimi bwa are ngaira ti kabanemwane ngkana ti karaoa aio inanon te Auti n Tei. Ao ngkana e bon roko rabwata akekei ao ti rabakau angan bwaai aikai ni bubuti buokara ibukin karaoan aei ao akea te mwane ae ti kabanea. Ma iai aomata aika a kona n roko ikai e a bon bane aroia ko ti tuangia aio te bwai ae ti kainnanoia ibukin ara *University* ao te koraki akanne a kona naba ni barongaia ni kangai ti na kona ni karaoia n teuana te tai ke e na tibwatibwaaki arona. Ao e ngaa moa ae e na moan tei bwa

e na moan tei moa aio ao imwina aio ao imwina aio. Ao n tokin te tai ao e na barongaaki raoi aron te tamnei arei ao e na barongaaki naba ma aron te kabanemwane n te tai teuana ma teuana ma teuana.

Ngaia are akea kanga te mangaongao ae e na reke bwa ibukina bwa te koraki aikai ataa te bwai ae ana karaoia. Ao aki ukeaaba bwa e na kanga arona ao ai aekakira aron te Auti are e na kateaki. Bwa are te bwai ae moan te kakawaki ae e na karaoaki karikirake n aron aikai te moanibwai moa te kabanemwane. Iraua te kabanemwane ae ti kona ni katea te *University* aekakin aio ae tangiria Kiribati ae e na akin ang riaon ae e nan ang kanganga aron karaoana ao kakoroan nanona. Bwa anne bon te kanganga bwa ngkana ko tangira te *University* bwa e a nang riaon ae riai aron te rabakau are e na nako iai nakon riaon are e tangiria te Tautaeka ni Kiribati ao e na bon korakora naba te kabanemwane iai. Bwa ti aki ti te Auti are e a kateaki bwa bwaina ni kabane, ma tia reirei ake ana mena inanona bwa tiaki tia reirei n aki akaka. Bwa tia reirei ake a bon tia aroia n te wanawana ao are te rabakau n anga te reirei.

Anne te bwai ae moan te kakawaki ao nakai naba ngke a tia ni karaoi aia ukeuke ao a karaoa te ribooti ti aki te manikangare te ribooti are e roko. Bwa te Auti n Tei aio ti aki tangiria bwa e na roko te ribooti ikai ti tangira te ribooti ae barongaaki raoi ae ti ataia bwa te oi n ribooti te ribooti anne ao ti ataia bwa iai kanoana ae riai ae ngaia ae bane te mwane arei iai. Ao ti ataa anne bwa ti aki ngaira bwakuaku n aron aio ma ti a tia nonori ribooti aekakin aikai ae a karaoaki ti aki iroun te i Kiribati bwa are ti bon tekebuaka moa ngkai n te tai aio bwa bon akea moa ara aomata ae e kona ke n tia ni katea te naan *Universities* bwa ngkana ko bon karaua ni iangoia e taku temanna te tia rabakau antai ae ko tangiria bwa e na roko n rekereke ma aron kateakin te *University* ibukin tao abam.

Te koraki aikai mwaitia te Accreditation Committee Counsel ngkana tera nakai bwa nakai a tia n rinanon katean te naan *Universities* ao tera te *Colleges* ao a roko ikai ao a kangai ngaia ai arona aio ao a reirei mai ikai naba inanon iraua ma iraua te ririki. Ngke a nako ni baronga aron am bwai ae ko tangiria ma aron korakoram, tera korakoram? Am mwane ao te bwai are ko kainnanoia bwa kona karikirakea iai Kiribati ao ataia naba bwa tera ae e na reke ke ae e na kateaki moa aio. E aki karaoaki bwa e na kateaki te *University* ibukin karaoan te wanikiba, tiaki. Bwa are ataia bwa akea rekerekena ma aron te kabwaia ae e na reke irouia ikekei bwa are ngkana ti te wanikiba tia manga tangira te biti are e na karokoaki ikai, te intin ti na karaoia man tera man te nangobaa ke tao man te ben, ti aki.

Ngaia are nakai a nang wanawana ataia e a bon aki riai iroumi anne

bwa bwaai aikanne a na kainnanoi bwaai aikai ao ngaia are te University anne tao kam a riai n nako ikekei ibukin karaoan tao te intin ke tao te wanikiba ke te manuao. Ma ngkana kaubwain te aba n aron aio kam a tangira aron kam na kanga ni karikirakea kaubwain abami ke ni kabongana kaubwain abami n te aro bwa e na teimatoa ao tao anne a nang karaua ngkanne n rinanona tera te kaubwai ikai ae taekinna Kiribati ao e na kanga ni kateimatoaki nanona e na kanakoaki te ukeuke bwa e kanga bungin te ika aio te ingimea iraua bungina inanon teuana te tai inanon ara marawa ke ara marawa are a roroko naba iai te naan ika. Aikanne ae ngaia ae ti kantaningaia bwa te koraki aikai ti te bwai ae ana tekateka ao a manga kanga ikan naako wetea bwa ti tatangiria ngaira kaain te Komete bwa ana roko teuarei ao neirei ao ana nakomai ni kaongoraira aki kaongoraiaki te Tia Babaire. A bon roko ma iai te wanawana arei irouia.

Ngaia are ikai tia kataboroboroa te kabanemwane bwa are ngaira kaain te Auti n Tei N na tekateka ao N na tangira temanna bwa e na tutuangai ao e na kaboaki te aomata anne ma ana tai ae tao bon te bwai ae iai tabena n te tabo teuana e a manga uotaki nakoira bwa are e a taetae te Komete kona riai ni mena ikai. Ao aio moan te kananokawaki e kabwabwaka te tai bwa are te bwai ae moan te kakawaki te mwane e kangai. Ao e na tia ni ngai te bwai aei te University aio. Ngaia are te *time frame* moan te kakawaki te tai are e na riai n tia te bwai aei iai. Bwa are ngkana e a manga kabwabwakaki te bwai anne ao ti na rikirake ni ngai n aron ara University ae ti tangiria.

Ngaia te koraki aikai a nang ataia a mwakuri iaon te *time frame* a mwakuri iaon te kabanemwane, ao a mwakuri iaon ana konabwai te i Kiribati. Mwaitira te kabanemwane ae ti a tia ni katauraoia inanora bwa ti na kaoia te naan ke tao ti na mwakuria naba Taan Mwakuri ake ana kabiribira te bwai aio. Bwa tao te taokita ke te Professor n te bwai anne bwa ti aki te bwai n takakaro.

Ngaia are I bon nanokawaki n aron are I a tia n taekinna bwa e rawata te kabanemwane ae ti nang kainnanoia. Eng e taekinaki te bwai n aoraki e ang e rawata ti mena i buki akea te bwai n aoraki n te bwai anne a kewe. Ae bwain aoraki ae e na *take note* te Auti n Tei aei te *essential drugs* I a bubuti nakon te Minita n te Kuakua bwa e na kabwarabwara nakon te Tautaeka tera te *essential drugs.* Bwa bwaai aikai ana riai n tekateka ikekei bwa ti aki nanona bwa e na babane akea te bwatin n tioka. E kanga n akea te bwatin n tioka ao kaain Kiribati taan aoraki. E a bane te bwatin arei ao akea am bwatin n rietata n raraa aio bwa e a bane. Ma ko a manga toka n te bwatin n rietata aio ao bon ongora Taokita arona anne, ko a kibakibaaki nakon te naan bwain aoraki n aki akaka. Bwa te bwain aoraki e aki karekeaki bwa e kangai ngkana e

bane aio ao ko a manga bwaina aio, e aki.

E karaoaki te naan bwain aoraki aika a kakaokoro bwa tabeman e raoiroi irouia ao akea aia kanganga n te bwai n aoraki arei n te bwai n tioka ke te bwai n rietata n rara. Ma ti aki n arona are e bane aei e aoria bwa are bon iai aei. Ti aki ngaia anne bwa bon bukina ae ko anganaki bwa te bwai n rietata n rara aio ao ko aki anganai aei bwa iai bukina.

Ngaia ae moan te kananokawaki anne bwa baoia ataein te reirei te Tia Babaire man 2016 ni karokoa te tai aio akea baoia ataein te reirei ti teuana ae e reke n ana tai te Tautaeka aei iaon aba. Ao are nikirana are a bon keiaki n toka iaon te kaa are a bon keiaki n toka iaon te kaa e raeuaaki baona ao are e bwaka ao a bwakaraki n te karau ma aia baeki ma aia raa aki reirei n te bong anne. Ao e na reke ni ngai ao e aera ngkai tia kibari naba te naan kabanemwane aikai ae taekinaki ae irabubua te ngaa ma irabubua te ngaa ao n tokin te tai tia manga bon karokoa temanna ae e na karaoa te ribooti iaon anne. Ao tia compare ngkanne e ngaa ae tia kabongana are e karaoia te Auti n Tei aei ke are e karaoaki irouia te koraki ake iai aia beba n te bwai aei.

Ma I kabwara bure nakoia te koraki ake a mena n te Komete bwa bon ngaira Taan Tei ti na bon namakinna naba bwa e na bon roko irouna taiaoka kona riki bwa kaain te Komete aio bwa ibukin tera. I taku bwa ngaira Taan Tei ti na bon riai naba ni kaota te anua n tararua bwa ti na kangai e koaua bwa ti na bo kona uotara n te tai aio. Ao e na iraua te namwakaina bwa n aron are ti taneiai iai bwa e aoria bwa e na bon manga roko tain te Kuakua ti teuana uoua namwakaina ao e tia te ribooti. Bwa tera ae e a kataia ni kamena te Beretitenti aei ti ngae n taetaekinna nakoia ma ana Tautaeka bwa e na ota ao e tuai man ota iai ao ae ngaia e na reitianako naba ao e na reitianako naba, ao tera kabwaian Kiribati ae e na reke mai iai.

Ti a baka n ongora tera te kabwaia ae e na reke mai iai. Ao ngkana akea te Komete arei man te Auti n Tei aio ao tera te kanganga ae e na reke nakon te University anne. Ao anne te bwai ae moan te kakawaki bon te bwai ae moan te kananokawaki riki bwa te Beretitenti e bon riai n ataia ma ana Minita bwa iai rabwata akanne ae a kona ni mwanenaki man te tabo teuana ao bon akea ara kabanemwane mai iai ma iai te konabwai irouia ao a kona n roko i Kiribati ni katia te bwai arei inanon te tai ae rangi ni uarereke. Ma te titiraki ngkanne, ai bon tera bukina ngke a karaoaki aei? Ao e koaua te namakin ao ti kabwara bure bwa iai te namakin. Bwa te namakin arei e a $150 ni katoa bong ae bwakara te Tia Tei ana pocket te Tia Tei ana pocket te Tia Tei irarikin are bon boona.

Ngaia anne te raka ni mwane bwa kanga bon te kamimi naba bwa e titebo ma te Beretitenti aio e kaota naba te banna teuana bwa ngkana ko boutokaia ao ko a mena naba inanon te kabwaia arei ao ti bon noria naba n te Auti n Tei ae ngkai aei. E aki bubutimwaeaki am tangitang ni kanakoa tangitangin Abaiang ae tuangai Tuarabu e tangiraki am Kiriniki e aki kona n reke am kiriniki ma bukin tera, bwa are ko aki nakomai ni boutokaia. Ao e kaotia temanna te Tia Tei ngke e tekateka ikekei tera ae riki e a butimwaeaki ana bwai ni kabane. Ao e a riki naba bwa kaain ao I kabwara bure kaain te Komete. Ao ngai I a manga titiraki I aki kamoamoa ao ngai I aki *qualified* bwa N na riki bwa kaain te Komete? I bon titiraki, eng bwa kanga iraman iroumi I aki kamoamoa n taetae, iraman iroumi ae e a tia n rinanon te Komete karaoan te naan ribooti ma te review iaon ana bwaaki te bwai teuana ae kam ataia riki.

Bwa e rawata te bwai ae kam ataia ae ti aki ataia. Ao anne te kananokawaki ao ngaia ngkai are aio ai aron te mange. Ngkana ko boutoka te Tautaeka aei ao ko anganaki naba te naan raa tera ae ko tangitangiria, e reke. Ao e na bon manga rinnako naba bwaai inanon am buua. Ma ngkana e taku bwa e kairua te Beretitenti ao e nakea te mwane arei, e nakea. Ao e rabwa bwa are bon iai aika a tia ni kakaraki ma tao e rawa naba ni bure au karaki. Bwa are ti a kaman atai bwaai aikai e na riki, ngaia te Beretitenti tia kaman ataia ae e n ariki. Ma ngke ko moan riki ni Beretitenti ao ti a ongo naba rongorongo ae teuana mai ibuakona aio irarikin are Tiaina are e na roko ao e koro naba nanona. Are nanona bwa naake a bon tekateka ibukim are ko taku bwa ko nang onimakinia ao ngaia a bon kona naba ni iai te reitaki nakoia tabeman ni kangai ao aikai bwaai aika ana riki arei ao arei ao arei. E ang ao n tokin te tai e a riki ao ngaia are eng ti bon nanokawaki n te bwai aio. Bwa kabane buakan ana mwane te botanaomata aonikaian ana mwane te botanaomata ti ibukin kakoroan nanon ana iango te Beretitenti ibukin te boutoka ibukina. I kabwara anne au namakin bwa anne te bwai ae I namakinna. Ko ti karaoa aio bwa kona kateimatoa te boutoka ibukim.

Ngaia are ti aki butimwaea te bwai aio bwa e aonikaia ana mwane te botanaomata e ribuaka nakoia kaain Kiribati bwa e rangi n rawata te bwai ae e na kona ni karaoaki. Ao ane e na bon oti naba n au kaoti are imwina. Ngaia are a rawata taan maroro ao I aki boutoka te kaoti ao I taku bwa e nang ribuaka nakon ana mwane te botanaomata ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita ibukin te Akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai au

tai bwa N na karina naba te maroro teutana n te kaoti ae rangi ni kakawaki aio. Ao I a karabwa nanoia e ota man nanoia kaain te itera are te Kaitara bwa aki boutoka te kaoti aio.

Ma e koaua a tia nako maroro ma N na katurua ao e a kamabubuaki aron tamaroan te kaoti aio, taian kabanemwane ae a kaweneaki imatan te botanaomata bwa e na tirobaai ao man tirirekei. Ma te titiraki bwa kabanemwane aikai a bongana ke aki. A rangi ni bongana Madam Speaker bwa aio teuana kanga te koaua ae e rangi ni kakawaki ao ti na tarai mwiin taai aika a tia n nako bwa ai mwaitira kaubwain Kiribati ae a tia ni uotakinakoaki ibukin ae anaaki iaan te kamatebwai. Ae a nako ni kamatebwaiaki n taabo n reirei ke ni Kuura aika a rietata itinanikun Kiribati. Baikara kabwaia ae a tia n otinako mai ikai ao baikara aika ae a tia n otinako ke ae kabwaia iai Kiribati. Akea Madam Speaker bwa are a kabwaia iai aban tinaniku are a uotinako *samples* ke baikara ake a uotinako man ara marawa, bwa a uotianako iaan te koaua are ana ibuobuoki ni kamatebwaia marin abara. Bon akea naba teuana Madam Speaker ae e a tia n okira Kiribati imwin te kamatebwai anne, mwaitira ae e a tia ni karaoaki bwa tao aia karekemwane aba ake a uotinako bwaai aikai.

Ngaia are a kamabubuaki tamaroan te kaoti aio Madam Speaker ibukin ae a taakinakoaki te kabanemwane. Ma te titiraki bwa iraua te mirion ke iraua te birion ae e a tia ni uotakinakoaki ae aanaki man te kabanemwane ke e karabaaki ao e uotakinakoaki iaan te kamatebwai. Tia roko n te tai aio Madam Speaker n te tai ae tia bon riai ni kamatebwai kaubwain ara marawa ao tia kainnanoa te kuura ae Rietata bwa e na tei ieta ao ti aki moa te Kuura ae Rietata moa n te tai aio Madam Speaker. Ma a riai n tei taabo ni kakae ao anne ae kamatebwaia te Komete, e kangai ngkana e moan uaboboaki karaoan te bwaa Madam Speaker ao e kaweneaki raina ae te nii ae matoatoa. Ao aio moan kawenean rainna te iango aio Madam Speaker e na kaweneaki iaan ana Auti ni Maungatabu Kiribati bwa e na iai te taeka ae kangai iai te *political will* iai. Ao anne kawenean moan rain ke kabin te iango e na wene man ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Ae a taekini taan rabakau bwa ana roko imwina riki anne Madam Speaker. Ma e na wene mai kawenean te iango kawenean rain te iango kawenean kabina ao aio nnena Madam Speaker.

Man ana Komete Kiribati bwa e na matoatoa aana bwa e aonga ni waakinako ao man reitinako te waaki aio. Ao e a riai ni waaki ma ngkai Madam Speaker ao aio moana katean ana Komete te Komete are e tararua te itera aio. Bwa n aron are I taekinna Madam Speaker ai mwaitira kamatebwai aika a karaoaki inanon ara marawa ae e aki

karaoia te i Kiribati bwa e a karaoia tabeman mai tinanikun Kiribati, tera mwiin te bwai anne ao tera ae e otinako mai iai. Ti a tibwa moanna ni kunea bwa ngaia inanon ara marawa ae te Phoenix a rawata bwaai aika a tia ni uotakinakoaki. Ma ngke e aki mereakinaki uotakinakoan bwaai aikai irouia naba te nati ni Kiribati ae a riki bwa te naan associate professor itinaniku ao e na otinako mwiin te bwai aio ke e na aki.

Ma te titiraki bwa ai mwaitira ae e a tia ni uotakinakoaki mai inanon ara marawa ni kamatebwaiaki, ao mwaitira ae a tia ni karaoia bwa tao te bwai n aoraki ke tera riki. Ae a tuai man boo iai Kiribati ao anne tera aron irantangaean kaubwaira ae e a tia ni uotakinakoaki iaan te koaua are aongkoa e anaaki ibukin te kamatebwai. Ao aio aron irantangaean kaubwaira anne Madam Speaker ao e na moa mai ia karaoakin anne, e na moa mai inanon te Auti aei. Ao n aron are I taekinna e na boboto bwaai ni kabane man te taeka ae aranaki bwa te *Political Will if there is a political will* ao e na waakinako te waaki n akea manga waewaeana. Ao antai ae e na katea kabin anne Madam Speaker, te Auti n Tei ana Auti n Tei Kiribati ae maungatabu.

Ngaia are I nanokawaki n taian rongorongo ae a kaweneaki ngkai ao a taekinaki taan rabakau e tuai roko te tai anne Madam Speaker. Bwa are ana bon roko iai ao ngkana ti roko n te tai anne ao ana manga bon roko taan rabakau ake ana ibuobuoki ni karikirakea te waaki aei. Ma te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa ti nang riai n rinnakoa te bwai aei. Bwa ai rawata ma ai mwaitira kaubwaira ma te naan raa ake a uotakinakoaki ao bon akea naba kabwaian te i Kiribati temanna teuana ae reke mai iai.

N aron are I taekinna e a tia ni kuneaki te bwai teuana mai inanon te PIPA ae ngaia iai bonganana nakon te bwai n aoraki. Ao mwaitira riki akana a tia ni kamatebwaiakaki ao te titiraki bwa ngkana ti tanrikaaki n tarai aika nako Madam Speaker baikara bwaai aika a tia ni uotakinakoaki mai ikai ae ti tuai man mabiao iai ke e tuai man kabwaia iai Kiribati. Ngaia are e riai ni kaweneaki boton aio ke oina ma kabina mai ikai bwa e aonga n ae teimatoa ni karaoaki te babaire ae e na aki manga aonikaiaki te i Kiribati.

Ngaia are I nanokawaki ngkai e a kabarekarekaaki te Komete aio Madam Speaker ke bon iai koauana ma kakawakina ibukin Kiribati bwa ti na waekoa ni karaoi ara babaire e na moa mai ikai. E tia mai ikai ao e a waakinako naba are imwina.

Ngaia are I rangi n nanokawaki n aia totoko kaain te Kaitara bwa aki tarai itera tabeua ae I taku bwa aio karaoakin waaki aika a karaoaki aikai barongaan arora bwa ti na aki manga aonikaiakaki n taian Kuura aika ririeta ae a nakomai ni kabatiai aia kamatebwai iaon abara. E a bon

riai ni kamatewai iai te i Kiribati. Te roro ae ngkai Madam Speaker a konabwai bwa a kona ni karaoi ke ni kaaini te naan research stations aikai. Ma e kakawaki moa ae e na kaweneaki kabina mai ikai Madam Speaker bwa ike e wene raoi kabina ma raina ni kabane, rain ani kabane a kona ni katokatokaaki te naan rai akana a taekinia nakanne kanga te naan professor ao antai riki a kona ni kaweneaki raoi raia raina ma kabina ao aio kabin te waa ao aei e na waaki mai ikai moan katoroan kabina. E na waaki mai inanon ana Auti ni Maungatabu Kiribati.

Ngaia are e na aki kabarekarekaaki te iango aio Madam Speaker n taian kabanemwane aika a tangiraki, bwa kabanemwane akana a taekinaki kanga e na mwaitira ao ngkana arona bwa e a otinako ana kakae ae bon te i Kiribati iaon kaubwaina mai kabin marawa ni karokoa ana water column ke ana marawa mwaitira ae e na manga uotia nakon Kiribati. E kakawaki katoroan aio ma ngkai Madam Speaker bwa ti aonga n aki manga aonikaiakaki n rorokoia taan reirei aika a ririeta mai tinaniku bwa ana nakomai ni karaoa aia kamatebwai ikai ao a uotia nako ao a mabiao iai. Akea naba teutana ae oki nakon abara ae Kiribati.

Ngaia are aio te koaua ae kakawaki Madam Speaker ao ti boutokaia iaan te koaua anne. Ao e na aki kabarekarekaaki ni iterana ae e a taekinaki ngkai. Eti bwa iai taan rabakau akana a na kainnanoaki, ma n te tai aio e riai ni barongaaki barongaan aio bon ara Auti n Tei rinanon ana Komete ake e na katei bwa antai ae korakora nanona ibukia ana botanaomata ngaira ni kabane Taan Tei, ae moan man inanon ana Auti ni Maungatabu Kiribati ae kakawaki aio.

Ngaia are aikai tabeua iango ake ti na ibuobuoki iai ni kamatatai koaua aika a kakawaki ibukin arora nakon taai aika ana roko. Bwa teuana te bwai anne ti nang riai ni kabirimwakaira n rinnakoa te koaua aio bwa tia riai n roko iai. Bwa ngkana ti tiku n arora aio ao e na kamatebwaiaki arora man University ke taabo ni kakaea mai tinaniku ao ti na teimatoa n aonikaiakaki iaon bwaai ake ti bon riai ni mabiao iai.

Ngaia are anne te koaua ae kakawaki Madam Speaker ao ti riai ni katerea bwa tera kakawakin te Komete aio ibukin kaubwaira. A bon riai ara botanaomata ni karikirakeaki aroia iaon bwaai aikai ti aki ti te akawa ma a rawata itera tabeua ae ti taekini. N aron are ti a tia n taetaekini n taai aika nako ae e a kainaki ara marawa mai irouia aba tabeua bwa ana teimatoa n roroko nakomai ni karaoa aia kamatebwai ao n rokaniira mai iai bwa ti na aki rinnako mai ikai.

Ti a riai n rinnako Madam Speaker bwa kakawakin aio ngkana e tei te research station moa imwain ae tei te University ao a bon waaki ara koraki ni kamatebwaia ara marawa. Te koraki ake a nako n reirei itinaniku a

kona n oki rikaaki ae bon ara aomata ni kamatebwaia bwaai ake na kona n reke man ara marawa inanon ara research station are e na kateaki ni uarokoaki nakon te University are e bubura riki. Ma are aikai kanoana Madam Speaker ao e tuai n te tai aio ni kainnanoaki te tai are e nang roko iai te koraki are a taekinna kaain te Kaitara ni kaitara te kaoti ae e rangi ni kakawaki aio.

Ngaia are I rangi n nanokawaki n totokoan te kaoti aio mai irouia kaain te Kaitara Madam Speaker bwa a ti taetaekin kabanemwane ma aki tarai itera tabeua aika a rangi ni kakawaki ae e a riai n tauraoi iai tei Kiribati tia riai n rinnakoi aikai. Ao a mwaiti ara botanaomata akana a men ani Kuura akana a Ririeta itinaniku aika a kona naba n tauraoi n roko ni buokia ibukin irantangaeakin ao katanan ara kaubwai aikai mai inanon ara marawa. Ao akanne tabeua maroro Madam Speaker ni buoka aron te kaoti aio ao I nanokawaki ngkai e totokoaki aio man te itera are teuana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: I ti kan bwa e na aki mangao otan te botanaomata bwa te kamatewai ae ti taekinna ngkai te Tia Babaire te kamatewai ibukin te University ae e na kona ni kateaki ibukin Kiribati akea rekerekena ke te kamatebwai i marawa, are e bekakinako iai te rabakau anne. Ao N na tuanga te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau bwa te naan ribooti ake a karaoaki ibukin karikirakean tao te Onaoraki ke tera a roko ao ti mwakuri iaona ao ti kukurei mai iai. E rabwa.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Minita ibukin Bitineti Karaobwai ao Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ao ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te kaoti ae moan baan te tamaroa aio. Imwain ae I waaki ao I kan kaotia moa bwa I boutoka te kaoti aio ma nanou ni kabanea ao rabwatau ni kabanea ao arou ni kabanea ao tao tamneiu naba ni kabanea. Te Tia Babaire e nang bebete uotan te kaoti aio bwa te kaoti aio e ti bubutia te Auti aio bwa e na kabwabwakaki ana tai te Komete are e a tia ni bwaati kateana. Ma e teretere n aia maroro taan maroro bwa bwa nakai a totokoa ke nakai Taan Tei aika a karineaki man te Kaitara a totokoa te Komete aio.

Ma ngkana ko karaui n ongora n aia totoko te Tia Babaire ao kanga bon te kamimi ma e koaua bwa ai aron aia maroro ao a kotokoto ni kangai, e kabanetai am Komete aio te Tautaeka bon iai Komete aika a raraoi riki ae ti tangiria bwa kona katei ao ngkoe ko katei Komete aika ti taku bwa akea bonganaia. Ai kawara te aba n aekakin maroro aikai.

Te Tia Babaire tia kaoka rikaaki ara taratara nakon Auti ake ma ngkoa, ao ngke e a kateaki Komete n Auti ake ma ngkoa tao a raraoi aia iango nakekeke ma ngkoa ao ngaira aera ara iango aia iango taian raa taian nou.

Te Tia Babaire ai bon te kamanga ae e a kateaki te Komete a tabeman a meretuaia, ao a meretuaia te Tia Babaire ma aron te kabanemwane e roko te mena ana proposition bwa antai kaaina ai kawara te koraki ake a rineaki bwa Komete. Bwa ngaia tao kam bon ngkam e kanga taekami n te taetae ni maiaki e kanga ngkai I aki kan taetae n te aekaki aei. Ma a bon kaawa aomata iai ao ngkoe ngkana kona maroro bon taraa are mai mwaaina bwa ngkana ko karaoa am kakae iaon Auti n Tei n te kaomwanuareta ao n aban te betebeke, ao kai ngaia a bon kakatei aia Komete. Bon te Komete bon te bwai ae e na bon riai ni kateaki. Ti aki ti te Auti n Tei ae e a karaka arona te Tia Babaire bwa tao tia kakarekei ara Komete.

Ngaia are kanga ai bon te kamanga ae ko a meretuaki bwa kona aki katea am Komete. Ma bon iaan te riai ao iaan ana waaki te Auti n Tei n te kaomwanuareta ae e na katea ana Komete.

Te Tia Babaire I karaoa teutana au kakae ae tawe ao ngaia ana Auti n Tei New Zealand a nang rawata ana select committee ae e a tia ni katei. Ao iai naba teuana mai ibuakon ana select committee ae rekereke ma aron te reirei ao a mwaiti riki. ngaia are imwain ae ti na maroro te Tia Babaire ao I taku bwa ti na bon riai moa ni karaoa ara kakae. Bwa bukin tera ngkai te Tautaeka aio ke ngaira n te tai aio tia manga katei ara Komete.

Te Tia Babaire ti noora riaina n te tai aio bwa a nang mwaiti n aron ae a taekinna kaain te Kaitara itera aika ti na riai n tarai. Ma ngaira iroura aio moa te bwai ae e nang kakawaki bwa te reirei bwa ngkana e bwakuaku te ataei ae ataein Kiribati ao e bubura ana beba ao e na kona ni iai te kabwaia.

Te Tia Babaire tia karababai riki ara taratara nakon aban te betebeke aika irarikira. Eng iai Biiti ao ara ataei tia bae ni kakanakoia nako Biiti. E aera ngkana ti katea ara Komete aio bwa e na kataia ni karaoa ana kakaae ae moan baen te tamaroa bwa e na tei teuana tao ti aki te University ma antai ae e na ataia ao ti anaa mwangan teuana te University are e kaineti riki ma aron kaubwain abara aio tao tia taraa marawa. N aron ae ti noria ni mwangan te USP are e tei i Samoa, n aron ae ti nori ani mwananga te USP are e tei i Vanuatu ao ngaira ngkana tia karaoa ara kakaai aio ao a reke kukune ae aekakin aikai, aekakira naba ngkanne buakakana te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ngkana ko karaoa naba am kakaea bwa bukin tera a kateaki Komete n ana Auti n Tei aban

te kaomwanuareta ake tabeua kea ban te kaomwanuareta ae n ai aekakira ao iai raoiroina. Bwa e taku teuana raoiroina e reke riki ana tai te Tautaeka ke te Auti n Tei ni karaua ni berinoa te boto ni iango are e na karaoia te Komete anne. E na karaoa ana *more in depth investigation* ke te kakaae ae kanga e meretuaki bwa e na aki kona n reke irouia Komete ake ngkai.

Te Tia Babaire, e ngureakinaki naba te kabanemwane ao tao imwain ae I anga riki au maroro iaon ana kabanemwane te Komete are ti kateia ngaira ngkai kaain te Tautaeka ae ngkai ao tia bon taraa naba are mai mwaaina moa te Tia Babaire. Ngkai tia meretua te kabanemwane ae ngkai aekakira naba ana kabanemwane Komete ake mai mwaaina. Ao bukin tera taian Komete aikanne ana composition kaainakin Komete akanne, antai ae e kaaina ao tao akanne a wanawana riki nakoia aika ngkai. N na kabwara au bure ngkana e kanga aron kabotauan te konabwai ma aron te mena bwa are kanga a bon mwemwe n te meretua a mwemwe n te meretua. Ma e aoria te Tia Babaire te bwai ae e nang bebete te Tia Babaire bon ti kabwabwakan ana tei te Komete ae te Komete ae e a tia ni bwaati kateana a tia ni bwara ara maroro iaona, ti na aki kona ni manga kaokioki. Ma bon te bwai ae kakawaki te Tia Babaire I tangiria bwa ana teirake nakai ao ana kangai, ara Komete ae ti kateia mai mwaaina ao aio ngkana kam raibaea ana website te House of Parliament Kiribati kam na noori aia ribooti aika moan baen nambwakeketi ke tera riki. Akea uaana ao ko karaoi am ukeuke rikaaki ao bon bwaai tabeua naba.

Ngaia are ti na aki bae ni meretua moa te Komete ae ti kateia ngkai ao oti te maroro n te itera arei ae e kangai, ao kai ti tuai noora te ribooti ao ti kanga ni manga kabwabwakia riki. Te Tia Babaire a tia ni mweme maroro ti na kanga ni kabaiti maroro ma aron te kanganga ae e nang korakora ribooti aron te kanganga ae e korakora. Ti nang tabuaeti naba ara ribooti ni katiai ao ana manga wareki ao a tia ao a manga meretuaira ti aki te Tia Babaire. Ti na karaua raoi ni karabinora raoi ao ni karaoi ara kakaae bwa are ti na takainna imataia nakai e na nambwakeketi. Ao ana in wiia ao ana taratara n ai aron te aomata are kanga e matu ao e mii ao are e kangai eng ngaia raoi aei.

Te Tia Babaire e nang aonikai aekaki ni maroro aikai bwa ko meretua ae ngkai ao ko a tia ni karaoia e a bon tia n riki te bwai aio e a tia ni kakaraoaki. Ngaia are ngkana tao aki ataia nakai bwa are a boou naba n ai aekakira tanrikaaki maroro ma akana irarikimi ao ana tuangi ngkami, e koaua aikai naba Komete aika a tia ni mwemwe ao aikai naba Komete aika a tuai roko aia ribooti ao aikai naba Komete aika aera riki ao aera riki.

Te Tia Babaire ngai irou e nang kananokawaki ae kona meretua te Komete teuana ma teuana. I taku bwa te bwai ae e moan te kakawaki te Tia Babaire bwa ngkana e a tia ana ribooti te Komete ao ngkanne ai anne am tai. Ao are tia kaman taekinna bwa ami aomata aikai bon abokana an noora aio, ao tia kaman taekinna. Ma ngkai titebo ma koa bon mena naba bwa ti na aki katei Komete ngaira. Ngaia ngai e roko irou are I ongora ngkai te Tia Babaire ao I kangai ao tao e koaua tao ti nang aki kakatei ara Komete, tao ngkana ti na kangai moa ti na karaoa ara iraorao ma nakai e uara nanomi n te bwai ae te Komete aio, baikara bwaai aika akam tangiri ao ti na ukori naba nanoia. Ao e nang reke iaa te rikirake ngkana ai arona anne te Tia Babaire.

E koaua ti kakoaua te maroro bwa a mwaiti taian kainnanoa a mwaiti bwaai aika a riai ni kibaraki ma ngkana ngkoe te karo ko nang kanga naba ni kibari aia kanganga natim ni kabane n ti teuana te tai. Kona bae ni kannanna, banemai natiu kam tangira aio ngaia tia kabooa moa ara aenikaa bwa ti na kona ni urakina ara ben iai. Ti tia ni urakina ara aenikaa tia manga kabooa ara kai ni wai bwa ti na nako n aoao ao ti ewarii taian ni ika ngkana ti noori ao te tanai bwa tia manga tanaki n orei ara ben tia katoaira n te tanai bwa te wai te buu.

Ngaia are ko bon aki ngkoe te karo ni kataia ni kaeka kainnanon natim ke natim ni kabane n teuana te tai. Ngaira ngkai ti mena ikai ti kangai te Education te bwai moa ae e nang mwarara tia riai ni kabirimwaaka bwa ngkana ti kabirimwaaka ao e na birimwaaka aron naba aia rabakau ataei.

A taku naba aia taeka aio bon ana taeka au unimwane au karo, natiu te reirei te investment keiakina am reirei ao ngai I a manga kaokiokia nakoia natiu ao tibuu tai manreirei ami reirei bwa te investment aio nakon taai aika ana roko. Ngai n au tai I bon taetae nakoia natiu te form 5 ao te form 6 moan baen te raneranea ao ane iai ana form 5 form 6 certificate a butimwaeaki, ao ngkai e a boo te kaiangatoa irouia taian graduate. Tao ngkana tia manga karatingotingo n aekakia ara ikawai ae a karatingotingo ngkai n te Auti n Tei ao tao tia manga karatingotingo a ti bon teimatoa naba ni kaaina te Auti n Tei ao ti na taetae e a uneakinaki te Masters. Ao ngkai tia invest te education te Tia Babaire I taku bwa e na bon kaea nanon raoi anne.

A kainnano ni kauntaeka ara Masters ikai ao a nako naba Tuvalu ti na nako n anai position akekei n nako n riki iai bwa taian TA ti na manga nako Matiare bwa a babane aia tai ni momoko raa tao mwaruana ti na manga nako n takeover.

Te Tia Babaire e riai n ataia Kiribati bwa ngaira ti nako n reirei i Biiti ma Biiti e kanakoia ana aomata ni

kareireia i Australia ao I noora aio ngke I reirei i Australia ao I noria i Biiti, hey kam aki reirei n te USP *no no our Government send us to do a graduate here* ara Tautaeka e kanakomaira bwa ti na reirei ikai. E aka kai tao ngaia anne a noora kakawakin bonganan te reirei aba aikai, ngaira n te tai aio te Tautaeka aio e noora kakawakin bonganan te reirei.

Ngaia are ngai temanna ae e I nang boutoka te Komete aio ao kai e taetaekinaki te bwain aoraki ma tera ao kai iai naba Kometen te aoraki. Ao e aoria bwa e abwabwaki te tai antai ae e na ataia bwa n ara aua n ririki ae na roko tao tia manga noora te Komete teuana are e na kona naba ni manga buoka riki te kanganga ao tia manga iraorao ma nakai.

Ngaia are I taku bwa n te tai aio te Tia Babaire ti nang boutoka te kaoti ae aekakin aio ti aki ti ibukin kabwaia ake ana reke bwa e meretuaki ae kangai, ao te kabanemwane ao te e bua aia mwane ao tera ao ngkana koa manga mena irarikia ao ana anaiko bwa raoia. Ao ngkana tia manga kaoki ara ururing nakon taai aika nako akea aia mwane naake mai mwaaina ana te nimwakaare ke tao ana te koikoi ke tao a mena iaa angina te koraki akekei. A mena i nuka ke tao a mena i taubukin ara Auti aio. Ngkai ngkam ti aki ataia ngaia are kanga e kuri ni kamanga aron te meremere ae aekakin anne. Kakaea riki bukina bwa te Education e na bon riai n aki karaoaki ao tao ngke arona bwa tia katea ara Komete ao e kangai ao te Komete ibukin bwaai ni buaka ma taian bwai ni wawii aika ana kona ni kabonganaaki tao ti na wawiia tao kaain Nauru ke tao ti na manga buakania kaain Nauru ma iaa an kotokoteia ngkanne e a bon kabanemwane te aekaki ni Komete ae aekakina aio. E na riai arei ao akanne ngkanne Komete ae ai aekakin Komete aika a bubuaka ke tao e na kateaki te Komete ae e na kaotinakoaki tabeman buure, ao ai manga antai buure ao antai ae kam nang kaotinakoia ke tera riki. kabwara au bure te Tia Babaire kanga I karaoi au kabotau aika kanga bon riaon te kantaninga.

Ma I taku bwa I kataia n okiokira te koaua are e kangai kanga tia bon kaawa are ti katei ara Komete ae ti taku bwa ana raraoi ibukia kaain abara ma a taraaki ibukin te anga ae e aki raoiroi. Ngaia are N na bon bubuti riki nakonte maroro bwa imwain ae ti nang katuui ara maroro iaon kotekotean Komete aikai tia tarai moa ake mai mwaaina ao tia kabotaua ma aio bwa ngkana e koaua bwa e nang rawata aio ke tao e nang buakaka ao e koaua tia kona ni mwanewei buakaka akanne ao ngaira ti na manga karau ni iangoi ti na kona ni manga katamaroai riki. ma n aron taraana ao aron ae karaoaki te Tia Babaire bon bwaai ae a tia ni kakaraoaki. Te Komete ae e a kaman tia n tei ma ngkoa ni karokoa ae bon tei naba aia mwane Komete ake ma ngkoa are e reke

naba irouia e reke naba irouia naba ngkai aia mwane Komete.

Aron rineia Komete ake kanga ma ngkoa bon arona naba ngkai e aki bitaki tao kanga iai riki tamaroan ae ngkai kabwara au bure bwa are I aki nang noora ae nako bwa kanga I a ongongo naba tabona ma ngai ngkai I a bon noria ao I ataia. Ma te bwai teuana te Tia Babaire ae e nang kakawaki kona kanga n tekateka ma te aomata ae na tauraoi ni kare ubuiko n te taina kanga n te katei kanga e bon kararaoma naba bwa ko bon riai naba n taraa naba maurim naba iai.

Ma e ngae n anne te Tia Babaire akea te rinerine ae boboto iaon anne ma n tabetai bon iai ara namakin aomata bwa are rabwata ngaira bwa ti aki taian tamnei ke tao taian anera ti ngkana iai te tamnei ke te anera n te Auti aio ao ke e katea baina akea.

Te Tia Babaire N na motika au maroro e a uti tia bane ni kukurei tia ira utina tia bane n raibaei ara boki nakon ae boou ao tia ira utina n neboia te Mauri ao te Raoi ao te Tabomoa n aki toki, n reitaki ma ana kakawakin ao na raoi te teniman n temanna are e a uti ao ai raora ngkai e raoniira bwa ti na teimatoa n tokanikai ao ni kukurei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngai ate Leader n te Kaitara am *Point of Order* .

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika uoua au point of order e kakawaki bwa e na aki mangaongao naba te ota ni kanoan ara maroro bwa e kangai te Minita n ana maroro bwa ti uneakina kanga mwakara ni katea te Komete. Ao ngaia are e kabotaui ma aban te Kaomwanuareta ao ti aki anne te bwai ae ngai tao I uneakinna n au maroro. Bwa ti uneakina kabonganaan ke tibwatibwaan kaubwaira ae e nang uarereke ibukin ni kaineti naba ma te naan kainnano kainnanon te botanaomata, te *priorities* te Tibiika ao te Education of resources ae anne tabera ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia e nang kakawaki bwa aei te bwai ae ti uneakinna I uneakinna ngaia are I taraa te kabanemwane bwa are anne te bwai ae e nang kakawaki te itera ae ti na tarataraia naba karaoan tibwangara.

Te kauoua e taku bwa ti aki noora te reirei bwa e kakawaki anne ti aki naba anne te bwai ae I taekinna. Bwa I kangai te reirei e kakawaki ma tera moa ae ti na taraia te Kuura ae Rietata ke ti na kanakoraoi moa akana mai inano bwa a rawata naba kainnano. Ngaia aei are e reiti naba ma arei. Ngaia I ti kan kaotia bwa ti uaia ni boraoi ma e na aki kamangaongaoa te ota iaon kanoan ara koaua ae ti uneakinna. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora Atanibora e nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na taetae ai bon tibwa au moan tai naba n taetae n te bong aio bon te bwana moa ni kamauri nakoim nakon te Beretitenti te kauoman Minita ao ai bon ngaira ni kabane bwanaia kain abau ae Abaiang kam na bane ni mauri.

E rabwa Madam Speaker te Kaoti are e tabekaki n te tai aio ao e teretere n te Kaoti ae rangi ni kimototo kanauan ana tai ian noran riain tibwangaia kain te Komete are a karaoia ibukin te kamatebwai ibukin kateakin ana *university* Kiribati iaon kaubwain abara ae taari ao te akawa i taari.

Madam Speaker iai bwaai ae I kan maroro iai tabeua teuana e na teretere bwa Kiribati ai tiaki Kiribati are ko taraia bwa ai Kiribati ae boou tao ti na okirikaki inanon namakaina aika nako ao ngkana ko noria ataei ake a *scholarship* nako Biti e kaan 700 mwaitia e kaan 700 mwaitia ao ane ko kona n noria ngkane bwa iai te kerake n rabakau irouia ara roronrikirake ara roro ae boou ao tangirakin te kan kamatebwai Madam Speaker te komete naba aio I karabwarabwa ao I kaitau bwa tera ngke iai naba iroura te kantaninga ae e na kona naba n *reserve* ke tao ni manga bon kateimatoa are bon anuan raoi tei Kiribati inanon marawa teuana te katoto Madam Speaker iai taan tebo n akea te *gas* aika bon taan tebo aika bon taan tebo ae a bon kinaki ae aki tebo ibukina bwa tao a tebomwaka ma a tebo ibukina bwa a kabwereaki ao rabakau akane tera aron naba tao te *university* are boou ane ni kona naba ni kateimatoa te aekaki n rabakau ane ao ni kinaki bwa e na teimatoa bwa kinakin Kiribati ae ti kona n tobo n te nano ae rangi n nano n aki kabongana te *gas* ao ngkane ti kukurei n taekinna bwa are bon iai i abau i Abaiang taan tobo akane aika bon kinaki ke tai ioioa atuna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa I taetae ai tiaki roro ngkami ni ioioi atumi ngaia are aikai e kakawaki bwa are a botu raoi n aia maroro aomata karekea am tai ni maroro ma te Komete bwa ana kina naba ara tarena ngaira bwa iaon kawaina naba ni bua ao ke tai taku bwa te tobo ae e reke iroura te tobo are ti anaia ni ikemwakara ma te tobo ae bon iai naba aron karaoakina Madam Speaker ngaia are akane ana kona naba n rin bwa kanoan aia kataratara te Komete ane ao e rabwa n te kantaninga are e a tia ni manga taraia te Tautaeka n noria bwa e na kona nora riki rababan ana tai te Komete bwa e aki ti taninga ana tai are e na nako n nori kateakin *university* itinaniku ma tera arona naba ni karini rabakau aikai.

Madam Speaker e a rangi ni uarereke te maroro n te tai aio bwa ti iaon te komete ae ana *University Kiribati* ao ngke e a nako te maroro I karautaeka

nakon raou n Tia Tei mai Abaiang bwa ngke e a maroro ao e a rangi ni boboto riki angin ana maroro iaon ana komete te *Health* e a manga tangi nanona bwa e kan Komete a roko ataei ma ana riai n ataia Madam Speaker kai tiaki naba ngaira katei baira bwa ti na kaina te Komete ma are ti a onimakinaki bwa are bon ane ana Onimaki te botanaomata are ngke e rineia ao e a kotokotei nako karaka aika aki koaua ao ngai irou Madam Speaker e na riai ni Kaman katokia e a bure ana maroro are e maroro iaona e aki tara ana *nature* raoi te kaoti bwa te kaoti n te tai aio bwa tera anga ko a totokoia tera bukina e rabwa te Leader n te kaitara e a tia ni kaoti bukina arei ao arei iai riki bwaai tabeua ae na taraki ao tao e na mwanenaki ke tera ao e a kibari naba itera ake tao tenan kauoua ke te kateniua ni kabane ake a nang kona n roko ngkane tenan *Consultant* ke tao antai koraki ake e rangi n taraki raoi ake e nang taraki raoi ngkane tara tokin te itera ane bwa e nang bon tei rabwatana te kamatebwai Madam Speaker ae nanonaki inanon te komete aio bwa e na noraki mwina ao e na mwakuriaki iroun te Tautaeka ngaia are I teimatoa ni karabwaia kain te Komete ake ngkai noran mwin aia mwakuri n te tai ae a tia n nako ti kakoaua eti are tao a tia naba ni kabongana kanoan te rabakau inanon te taneiai ae boou te *zoom* a *Zoom* inanon te karangaina bwa are a karaoi tibwangaia ma inanon te *Zoom* ao bon tuangaki e kona n reke ae ti bon tekateka raoi ma ngkami ao ti bon maroro bwa ane aron karabinoan te iango Madam Speaker tiaki n ae tao ko a tatara naba matan te *Screen* ao ai ngaia naba ngaia are e riai n teretere Madam Speaker inanon te kaoti ae uarereke aei ma engae ngke uarereke te kaoti aio Madam Speaker ma iai kanoana ae bongana ibukin Kiribati n taai aika na roko bwa kanoan te ununiki kanoan te tamwarake ni waerake kanoan te waakirake are e na bura iai Kiribati.

Madam Speaker e bon eti ao e bon riai bwa e na iai ana *University* ibukin te kamatebwai n ara marawa Kiribati kai ngaira ti kinaki bwa te aba ae bubura ara marawa ao ai bon te kangare e otinako bwaoki tabeua e otinako bwa ana boki te ianena ao a otinako booki tabeua aia boki ianena ao akane aia rongorongo aomata ae a kaongoira ao a boutoka te Komete aio ao a taku e rangi n rabwa te iango ane ma te kantaninga bwa e nang bon noraki raoi rabakaun tei Kiribati ao a mwaiti i Kiribati aikana a rabakau iai rabakauia n aron te akawa ao are mwakuri itinaniku a kinaki tera ngkane ngaira arora ni bon tararua ara marawa ngaia are e riai ni kakawaki ao karineakia naba kain te Komete ao I aki ataia Madam Speaker tao e mena ao a totoko bwa tao ai ribakia aomata bwa are bon te nanon n aomata Madam Speaker ngaia are e warekaki ma te boo e warekaki ma tera e a tia n taekinna Te Minita imwaiu ao ngaia iraua irabui te nimwakare are e reke irouia ngaia ti kaongoaki naba bwa bon iai

naba Komete n aia Komete ao Komete ma Minita ao e a kanga ngkane ane Madam Speaker titabo a bon aki tara raoi te maroro ae raoiroi n nora riaian ao kakawakin ao a taku tara bukin rineakim nakon te auti aei ao kona ataia bwa tera raoi bukina.

Madam Speaker e teretere bwa ngke e roko ana bubuti te Komete ae boou nakon te Kaebineti ao ngke arona bwa e kangai te *Cabinet* tiaki nora riain kanauan ami Komete bwa kam kabanemwane ma ibukina bwa iai ana *progress report* ae bon oti n ana maroro te Beretitenti iai mwin ana riboti ake a tia n noraki ni mwanekan te riboti arei ao e noraki bwa iai karaoakin te mwakuri ma ngke arona bwa bon akea ao ngkane ane tao ti na boraoi ni iango iai ma ti kakoaua ngaira bwa ti noria ao ti mimi ao tao ti kabaea ara tai ma kain am aobiti ao a taekinna bwa a tabetabe n te karangaina tao te 4 bwa aia tai n *Zoom* kain te Komete arei ao ti taku aio kabonganakin te tai a uti ma te karangaina ni kabongana tibwangaia are a tia n rineaki nako iai Madam Speaker ma I taku bwa e kairua te kantaninga are angkoa a kaina naba te Komete bwa a nang boboutoka naba te Tautaeka I taku bwa tiaki boraoi n te kantaninga are e kataia n taekinaki n arona ane ma e kakawaki bwa tein te Komete n te tai aio Madam Speaker e a tia ni kateaki n ae nako e ti kanauaki ngkai ibukina bwa iai noran raoiroin ao tikiraoi ana mwakuri ma e tuai tia e tuai tia ao ane ae kakawaki Madam Speaker bwa katiakin te mwakuri kona bon kukurei ao e uara au kantaninga naba bwa akea aia kanganga kain te Komete ngkana a toki ikai ma a rangi n *guilty* riki ngkana arona bwa a bon ataia e bon tuai n toki een kunaia ao e a katokaki naba ngkana arona bwa ngke te tia ototo ao bon iai te tai are e na toki iai mwanewen kunam motikana bon iai naba taina bon irou bwa tiaki nanona bwa kona waeaki ni kangai karina arei ao arei ao arei bwa are ngkana e a waeaki kunam ao e a bon kirimatamata kibuna n aki akaka ngaia are ti karabwarabwa ao ti kaitau irouia kain te Komete te nano rinano are a karaoia ni ikotaki ma aia Tia Koroboki ti ataia bwa aki matu ni karaoi tibwangaia aika kakaokoro ti roroko n nora aia riboti ao e rangi n tikiraoi ngaia are ti kakoaua bwa te komete aio bwa e bon riai n anganaki riki aia tai ni kanauaki n aron are e a tia n tabekaki n te Kaoti n te tai aio iroun te Beretitenti ao ti bubuti naba bwa tera ngke arona bwa ngke arona bwa a kona naba ni karinraai rabakau ni Kiribati akane bwa kinakia raoi Kiribati bwa tiaki nanona bwa ai bon ti ngaira naba Taan rabakau ni Kiribati inanon te kamatebwai ane ao ai bon ti kamatebwai naba ni imatang ma ai tera ngke arona bwa a karineak baikane ao e na kona ni mataiakinaki aekakin kamatebwai akane ao ana kiba mai kain Tonga kain Samoa kain iaa bwa a nang kamatebwaia ngkane are te kabweari ao e a kanga aron te baere te kabweari ane rinnako n te umwa aio ao tai kaberoro bwa ko nang aki

karongoa ao arei ao arei ao nako tebo ngaia, iai rabakau ae kanga ti bon nang *unique* iai Madam Speaker ae ti bon terenako iai I uringnga ngkoa ngke e a kakaeaki temanna te tia anaa te angkaa are e bwaka i Betio ao e anaaki temanna te rorobuaka mai Abaiang bwa e na tebonna ao ngke e nang tebo ao a karautaeka te aba nakoina bwa are e na aki kabonga te *gas* ma ngke e a noraki n tebo Madam Speaker e bane rimoa teuare iai ana *gas* e bane rimoa ana *gas* ao ngaia are e bon tikuria naba are bon tikuria naba aikamimira rabakau bwa eaear kai e ana totokoaki te *University* aio bwa ngai I kaunga ibukina bwa ana karinaki aekakin rabakau aikai Madam Speaker bwa are bon temanna naba ngai ae I kabweariaki.
Ngaia are I karabwarabwa ao I kaitau n tabekan te kaoti ao I boutokaia ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon. Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Kai e rabwa ana ibuobuoki raou n Tia Tei ni kaotia aron kabwakau ni maroro inanon te auti aei ao tao bon remwen naba otau n aron te Kaoti ma e rabwa bwa I a reirei mai iai N na ti kaota bwa I aki totokoa te rabakau ni Kiribati bwa e na mena inanon bwa tiaki taekan te rabakau bwa e nang karinaki n te *University* ngkai bwa taekaia te koraki aika na konabwai ao I karautaeka aika konabwai ni karaoa te babaire bwa tera te *University* ae na kateaki i Kiribati ao e na waekoa n tei ao e na roko te ribooti ao e rangi ni uarereke ke bon akea ana kabanemwane Kiribati iai ane te bae ti uneakinna ngaia are ngkana ko bon babanga ni karaoa te mwanewe ibukin te *University* e na bon aki kona n tei mwanewen am *University* ngkana ko bon ma tao e koaua tao bon e rangi n rawata te bae ataia ae I aki ataia ao tao N na manga bon *learn* mai irouna ao e rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia Tei mai Kuria ae ko karineaki Hon. Banuera Berina e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire bwa e a manga reke ara tai n reiti maroro iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei Tia babaire imwain ae I maroro I ti kan kaeti otau tabeua Tia babaire e tabeka te kaoti te Beretitenti ae karineaki ibukin kanauan maiun te Komete ao e kabwarabwarai bukin kanaun maiun te Komete ao e kaekaki man te kaitara Tia babaire ao e totokoaki iroun te Kaitara ao e kabwarabwarai bukin ana totoko te Kaitara te Tia babaire I a ongongora te Tia babaire are imwina titabo ma a manga rio rongorongo ae a manga titabo ma aki taraki kanoan te totoko a taraki aomata ake a totokoa ao aia kantaninga te Tia babaire titabo ma kaotinakoaki bwa e aki raoiroi Tia babaire e aki uneakinaki ikai mwakan te Auti aio ni katei Komete bon akea ae uneakinna ikai ao e na riai naba ni matata bwa mwakan te Maneaba ni Maungatabu ni katei

Komete e aki katei komete n aki akaka ao ane te tibwanga ae moan te kakawaki e riai katean te Komete ke e aki iroum te Tautaeka e riai ao ko kabwaranakoi am koaua iroun te Kaitara te Tia babaire e aki riai ao e kabwaranako naba ana koaua n tokin te tai te Tia babaire e na nako ana moti te auti aei ma e bon kakawaki naba bwa e na ongora Kiribati , Kiribati ae kakawaki te Tia babaire e na ongora bukin katean te Komete aei e riai ao kabwaranakoa te Tautaeka e riai ma te kaitara te Tia babaire e kabwaranako ao ti ongora te Tia babaire ao e kabwaranakoa ao ti ongora te Tia babaire ao e kabwaranakoa teuana moa te Tia babaire e aki kainanoaki bwa iai taan rabakau aika kona n roko ni karaoi mwakuri aika e na karaoi te komete aikai ao e na bongana ao e na aki rangi ni kabanemwane riki te Tia babaire ao te kaitara te Tia babaire e a manga kabwaranakoa aron mwaitin kabanemwane e bure aio te Tia babaire bwa e na ongora Kiribati e bure aio bwa e na kabwaranakoaki iroun te kaitara bwa bukin tera e totoko e aki totoko n aki akaka te Tia babaire iai aan ana totoko ti ataia te Tia babaire ngke te Tautaeka ko tangiria bwa e na marannako are ko tabekia ao koaki tangiria bwa e na katereaki aki raoiroina ma tibwangan te kaitara te Tia babaire e na bweniko te Tautaeka e na kaukuka am iango bwa aekakira aron ami iango ngkai e a manga tabekaki iango aika tabeua iai angin te tai Tia babaire e bon aki kona ni bitaki te Tautaeka bwa are e a tia ni baireia e na kakoroa bukina ma e aoria te toki te Tia babaire aio ae ko kaotia ngkai tokin te tai Kiribati e na baireia bwa eti aron te kabanemwane ae ngkai ke e aki bwa ti na bubuti te Tia babaire bwa ti na tarai ibukin totoko ao kaekai.

Tia babaire teuana mai buakon ana kaeka te Tautaeka ae anga Te Minita n te akawa ae ngaia e kateirakeai te Tia babaire bwa e tabetabe nanou iai e taku te Tia babaire bwa ti kamabubua te taratara n te kabanemwane ae na riki ao mwaitira riki te kabanemwane ae e a tia ni kabanea taan rabakau ake a roko ni kakaei ikai Tia babaire e boou aio irouna iai ngkai a tekateka mwaitira antai koraki aika kabanea ana mwane Kiribati bwa e aki raoiroi Tia babaire te tataekin rongorongo ao ti na kakoroi bukina Tia babaire ngaia bon akea ao te rongorongo ane Tia babaire moan te kakawaki bwa e ongo taningan Kiribati ao ngaira ti ongo antai aika tia ni bakataeaki ke n aonikaia Kiribati ni kaubwaina te Tia babaire ao e mena iroum te rongorongo ane te Tautaeka tera ko karaoia ngkai ibukia te koraki aikai ngkana ko irantanga Kiribati iraua te mirion ae ko taekinna nakoira ngaira ae ti na bane n taraia bwa ngaia bon bukin ane tia ni katea te Komete ae bon Kometen Kiribati ae taan rabakau ake mai Kiribati ao a naki roko naake mai itinaniku imwain ae ko tabeka ane te Tia babaire tera ko karaoia ngkai te Tia babaire ko irantanga Kiribati te moan bwai moa te Tia babaire I kan ongora antai

aomata aika a tia ni aonikaia Kiribati mwaitira te mirion te Tia babaire ae a kabanea .

Tia babaire I a manga ongo te maroro ma e aoria bwa are a bia taon nanoia tabetai kam aki kan ongo ara maroro ma ti riai ni karaoi tibwangara te Tia babaire ibukia kain Kiribati ao ngkana kam aki kan ongo taon nanomi bwa aio te tibwanga te Tia babaire ngaia Tia babaire manga kaoka riki arei mwaitira te mwane ae a tia ni kabanea e a tia n onikaiakaki iai Kiribati ao ngkana bon te koaua bwa e aonikaiakaki iai Kiribati ao ngkana bon te koaua bwa e aonikaiakaki tera tibwangam te Tautaeka ane ae ti kan ongora tera ko karaoia ngkai te Tia babaire te moan ane.

Te kauoua te Tia babaire n aron naba ongorau n taian kaekaeka tiaki aio te Tia babaire te kaoti ibukin te kakaea imarawa tiaki aio te maroro ae taekinaki bwa titabo bwa e a kamabubuaki ara kakaungo iai te Tia babaire taekan kaubwai mai marawa aika uotakinako Tia babaire aika ti taekinna aikai te Tia babaire ao otara taekaia taan rabakau ibukin katean te *University* tera te kaubwai ae na uotakinako ngkana a roko taan rabakau mai ikekei ae na uotianako tao iraua te mirion ni katean te *University* ikai te Tia babaire tera e kona ni kabwarabwaraki bwa ti aonga n noraki aron reitakira ma are kaubwain marawa are e uotakinako ma I bon tiku naba te Tia babaire imwin ae na roko ti kan ongora antai aika aonikaia Kiribati mwaitira ao tera riki kona kona karaoai ibukin kaokan te aonikai nakon Kiribati ma I kan manga kaokia riki te Tia babaire tiaki aio te kaoti ibukin marawa te Tia babaire aio te kaoti ibukin riain ke aki riain katean te Komete ibukin rinanon riain ke aki riain katean te *University* te Tia babaire ngaia are te Tia babaire I aki roko n te ongo ae kangai ngkana kam rineia taan rabakau a karokoaki taan rabakau ibukin te reirei ae rietata ao ana manga kimoa Kiribati n aei ao aei ao aei n aron are a kimoa Kiribati ni kaubwain marawa I aki ongo te Tia babaire ngaia are ti na aki kamabubuaki te Tia babaire itiakin ana kaeka te Kaitara bwa e bon rangi ni itiaki ana kaeka te kaitara bwa e bon riba te kabanemwane te Tia babaire ae norakina iroun te Kaitara ao iroura naba te Tia babaire man ara itera I boutoka man te kaitara ti taku ngaira bwa e bon aki riai aei ao ana Tia babaire e bon tia n taekinna te Kaitara Leader ao ana maroro naba te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang.

Tia babaire I aki ataia naba bwa tao koron te riribai man ana itera te Tautaeka e taekinaki te Tia Tei mai Abaiang ae karineaki ae a kara n te auti aei bwa ngkoa e kan Komete I kai ongo ane ana maroro te Tia Tei mai Abaiang I a mimi e a taekinaki bwa angkoa aio kanoan ana maroro Tia babaire ti bon kakauongo ao ara maroro ake ti anga a boboto iaon te maroro are e roko ae ti ongora ngkai ke e boboto riki iaon te kairiribai Tia

babaire I ongo naba te maroro ae kangai Tia babaire ao I rawawata iai ibukin kainakin te Komete ko na kanga n tekateka ma te Tia Tei ae na orea ubum n taai aika na roko Tia babaire tiaki aio te tabo n oro ao tiaki rineaki te Tia babaire bwa ti na nakomai n oro ao akea ara iango ni kan oro ma te bae e kakawaki te kaetieti te kaetieti ma ngkana e bon ririmoa iroum iangon kan oreakia nake ko aki kukurei irouia ao n tabetai e bon oti man am maroro e bon oti man am maroro ngaia ti Tia babaire ti nanokawaki n aekan maroro aikai bwa kanga a bon kamatauning bwa ti tabeki ara taeka iai ni kaetieti te Tia babaire ao tiaki a taekinaki bwa ngaia tao nanon te maroro arei aki rineaki kain te Kaitara bwa ana kaina te Komete bwa are ana orei ubura Tia babaire ngkana ane tarakin te kaitara irouia tarira aika karineaki man te Tobwan Kiribati Tia babaire ke a karau nanoia ti kona n unun n ara Koaua ao n ara kaetieti ma nnen te timoi ae na oro te Tia babaire ke te wae ae na taba te Tia babaire akea nnena ikai ao tiaki rineaki bwa taan taba ngaira ti aki rineaki bwa taan oro ngaira ti rineaki bwa ti na kaetieti ao n tabetai e aki boraoi arora n arora ni kaetieti ao maroro aika nako man te Kaitara ti maraki ao ti kainano iai te Tia babaire ao n tokina tiaki angan te maroro kaitarana ma ti a tabeki ae tiaki ataia ti a bunginako man taian maroro aika riai te Tia babaire.

Tia babaire N na nako ane ao ao ane ngkane te Tia babaire au maroro n are teuana ae kanga ae taekinaki iroun Te Minita Te Minita man te *Commerce* ti a Kaman kakatei Komete bwa antai ae kakewea ane Tia babaire akea ae kakewea ane ma te bae e kakawaki eaera e uotaki te bwai aio nakon te Auti n Tei ao are ngaia e angae te aba ni kakatei Komete e uotaki mai bwa ti na maroro ao kam na anga ami iango nora tamaroana ao ngaira man te kaitara n aron ae tabekia te Leader n te Tia babaire ti na kaotia bwa e boraoi ara iango ma ngkami ke e aki ao ngkana eaki te Tia babaire butimwaia ao manga kataia kabwaranakoi baike a kairua n ara totoko te Tia babaire ao tai aranira bwa ti buakaka te Tia babaire ke tao nanora te kan oro ke tera e aoria te Tia babaire ma e ongora Kiribati teuana maroro te Tia babaire Te Minita ae karineaki karimoa te reirei ao aio ae anaa nanou te Tia babaire ao e taku bwa 700 ataei aika reirei Tia babaire imwain ae ko iangoa te *University* tera arom moa ma ataei aika ngkai aika iaon Kiribati I kan reitia te Tia babaire bwa ngkai ae ko anganira te *Online* te Tia babaire ko a katoaia ataei ma karo ma aia bwai n *online* ane e kakawakin te reirei ae koa kibara karawa ao ko aki tiku moa katokai waem iaon te aba ae ko a waakina te reirei n te rerio iai aia rerio ataei aika ko katoaia iai ke aia karo te *Online* ko taekinna moan te raoiroi aio te taneiai ae boou ao ko taekina nakoira bwa e tamaroa te reirei ma angaa bwaai akane te maroro ae bon rangi n kangkang man karewe ma engaa mwakurina te

Tia babaire e anga mwakuri ae ko anganira te reirei i *online* ma te rerio n te taneiai ae boou ao angaa ara rerio ko a tia ni kakoaua titoan rerio te Tia babaire.

Tia babaire aikai bwaai Tia babaire aika ngaira iroura te Tia babaire bon totoko ti boutoka naba te kaoti ibukin totokon ao aikane bukina te Tia babaire ti boutokai ma angaa nake a tia n taekini kain te Leader ao ane man te kaitara te Tia babaire ao ngaira ti a teirake bwa ti a boutokai baike a tia n taekinaki bwa titebo Tia babaire ma a kamabubuaki ao ti a mwaninga are tibwangara ngaira ni kabane te ikaekaeka iaon te iango bwa antai ae e tamaroa ana iango tokin te tai te Tia babaire aoria n raoroi ana iango te Kaitara ma are te mwaiti ae iroumi a rau nanora iai tiaki kabure ane bwa aio kanoan te Tautaeka ni inaomata ma te bae e kakawaki ko nakomaia ao katauira bwa ti na tibwai ara iango ma ngkami ngkana ti totokoa am kaoti ti aki ibukina bwa ti ribai ngkami ma ti karaoa tibwangara n aron are ara kabanea n tamaroa e ngae ngke e karako ara mwaiti te Tia babaire bwa e aonga Kiribati ni bon kangai titebo ma e bon eti riki are n te kaitara ke tao titebo e bon eti riki are n te Tautaeka akea buren ane ao man taainako te Tia babaire te Tautaeka ae anaki n te *majority* kona bon tokanikai akea te nanououa n ane ma te kabunibwai bwa ara Tua ae Maungatabu ao ara Maneaba ni Maungatabu ti anganaki te nakomai ikai am iango n aron aikai uoti nako te Auti n Tei bwa e ongora Kiribati man te Auti n Tei te Tia babaire.

Tia babaire e koaua I ongora naba te taeka n rabakau ni Kiribati Tia babaire kanga e nako nanou teutana iai bwa tiaki naba aio te kaoti ibukin taeka n rabakau ni Kiribati ma tao te oi ni iango te Tia babaire ma tao N na bubuti bwa ti na karaua raoi n raumeai moa rabakau aika ti na karinna ti na te bwai n aine ke bwai ni mwane te kabweari te Tia babaire ke terana riki ma aio te Tia babaire tiaki kabuti ara iango nako iai ngke ti rinanon te kaoti aio bwa ara iango e riai ke aki kabwakan ana tai te komete ao ngaira ti taku ngaira bwa e aki riai ian bukina ake a tia ni kabwaranakoaki te Tia babaire ao ngkane akane rabakau aika ana waakinaki n te *University* aio te Tia babaire e a kan eti ane tao te rabakau ni Kiribati te rabakau n kabweari te rabakau n raa riki te Tia babaire e a bon nako ane e na bon nako n taina te Tia babaire.

Tia babaire teuana te rongorongo ae I kaongoaki ae e taekinaki naba ngkai ae angkoa konako n reirei i Biti ao ngaia ataein Biti a nako n reirei i Aotiteria te aeka ni maroro aio tera aio te Tia babaire e kataki n taekinaki bwa ngkana e reke ara *University* ikai ti na manga bon nakon naba nako Aotiteria tera raoi ae nanonaki iai bwa ngke arona bwa e taekinaki bwa e tei ana reirei Biti te *University* i Biti ao a bane n tiku iai e boo ma aongina ngkane e tei ara *University* ao ti na bane n tiku n reirei ikai ma tera ae ti

a tuangaki te Tia babaire ngaia kain Biti iai aia reirei ao ngaia a nako n reirei i Biti nanona ngaira ngkana e tei ara tei ara *university* tera raoi aan te rongorongo arei ngkana e tei ara *University* tia manga bane nako n reirei naba i Aotiteria e bane buaka te tai iai tera raoi nanon maroro aio te Tia babaire bwa aio te Tia babaire te bae ti ataia te Tautaeka ni Biti ao kaaro ma tenan a bon nakoia a kareireia natia n te USP ao iai ake a kanakoaki nako Aotiteria nako Nutiran nako Amerika nake Tia babaire aio aron te waaki te Tia babaire ao I mimi ngkai e taekinaki aio inanon te Tia babaire te maroro iaon te kaoti ae moan te tamaroa ngaia are te Tia babaire N na kabwara bure Tia babaire ngkana arona bwa au maroro aki rangi n tangiraoi i taningan te Tautaeka butimwaia ao kabwaranakoi kaoti kairuaia te Tia babaire bwa e na ongora Kiribati ao e na kangai e bon eti ae irouia nakane bwa n tabetai te Tia babaire ti na ururing nanora ana taeka te Kaitara e taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ko bon angana are raraom ngke am taeka ni kaitara ane bwa kona kanga n angan te aomata ae na karea ubum n taai aika imwina e rangi n raoiroi te Tia babaire ma kanga e kamatauninga ma n tokin te tai Tia babaire ae ti bon bane n noria ti nora te bwai ae riki tabetai am maroro bon te bwai teuana ma am mwakuri ae na bon takarua ao e na takarua riki ao tibwangara n te auti aei te Tia babaire kaotan naba am mwakuri ake a takarua riki nakon am maroro aika tangiraoi man au maroro akane Tia babaire ao e koaua I karabwa I kabwara bure nakoia kain te Komete aio akea i rekerekera ma kainakin te Komete aei te Tia babaire ma ti kabaka ao ti bakarerea te boto ni iango ae riai katean te Komete ke e aki ao ngaira iroura e aki ao e aki aitara angaraoi katean te Komete aio ma te kabanemwane ao ane te totoko te Tia babaire ko rabwa te Tia babaire I boutoka totokoan katean te kometen reitan maiun te Komete.

Hon. Bootii Nauan: *point of order* te Tia babaire

Tibiika: ngaia I anganiko moa Te Minita Hon. Bootii Nauan

Hon. Bootii Nauan: Ngaia e koaua e rarabwa te Tia babaire tao N na ti kaitiaki maroro tabeua ake e teakini te Tia Tei ae karineaki mai Kuria tao e rangi n rotaki iai e koaua N na kabwara bure n au taeka ae oro ubu teuaei e a bon tia n orei ubuia naakai ngke e *waak away* te *last minute* ni manga kaina te itera arei ane kanga *another way of saying* ko oroubu

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire *point of order*

Hon. Bootii Nauan: Tia babaire ngkane ibukin te reirei te reirei are te reirei i Aotiteria ataei aikai a *funded* man te Tautaeka I kataia ni kabotaua are ngaia nanona e a bon aki kainanoa te USP ti a bon riai naba ni katei ara reirei ane ngkane ae I nanonna ane ae I kataia nanona

ao are te oro ubu iai arei are ko bon kona ni karaoi am mwakuri tabeua te Tia babaire ae ko bon oro bora iai te aomata ao ko oroubuia n te kabanea n tai kanga ko kamwarua kanga bon akea ae kananonan Tia babaire ae na teirake n oro ubu n te Auti n Tei ao ngkana e nang tagibuaka au taeka ane i taningai te Tia Tei I a kabwara bure iai ma ane teuana te *Example* iaon au taeka ae te oro ubu e a tia n oro ubuia kain te *party* are mai imwaina ngke bon te Tia babaire ao e a *walk out* naba nako ni manga anga arana mai ikekei e oro ubu

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire

Tia babaire I kitana te *party* aio ibukina bwa te tia kewe te tia kairiri

Tibiika: Ao N na anganiko moa taiaoka te Tia Tei N na ti bubuti bwa ngkana ko *point of order* ao tai manga karini bwaai aika na manga kona ni kauka te kauntaeka ane au bubuti nakoimi ao I taku bwa N na bon riai ni kauring nakoimi ngkai bwa kam aoria n tara raoi aron ami maroro bwa ana aki kona ngkana kam *point of order* ao ana aki manga mwemweki aia kantaninga te koraki ake Taan Tei ake tia n taetae bwa ana manga moan kauntaeka ao ngkane nang aki kona ni manga angania bwa ana kaekai ami *point* akana boou ake kam a kabwaranakoa iai kanoan ami *point of order* N na ti kairi ngkami nakon Tua aikai teuana ibukin te karongoa mai iaon taono n au *observation* ao kam bon bane n titebo n te kakarongoa ma iaontano kanga ami mwaan ngkai I kona n ongo man te itera aei I a manga ongo man te itera aei N na angani ngkami ngkane te Tua are e na kairi ngkami n te tai aei ao kam na kakawakinna iroumi.

Te Tua ane te Tua ae ara Tua ni kairiri 46(B) ane kairami Taan Tei inanon ami tai n *depate* ao inanon ara tai ni kaira ara bowi ao I angani ngkami bwa kam a warekia n te aro bwa kam aoria n ata nanona ao kam ira nanona ao te kauoua N na ti kauring riki nakon ane 48(1) N na angani naba ngkami Taan Tei bwa kam na warekia ao kam na kataia ni ira nanona n aron te maroro are kam ngkana kam maroro are ngkana kam maroro kataia anganira ami *point* aika boou ao kam aki manga kataia ni kaokioki aia *augment* ke aia *point* raomi n Tia Tei are a bon tia ni mwemwe mai moana ngaia are N na angan ngkane kabwara au bure te Tia Tei mai Abaiang am *point of order*

Hon. Betero Atanibora : Madam Speaker teuana au *point of order* I ti kan kaeta ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n aron ae kataia ni manga kaoka au maroro ibukin nakon raou n Tia Tei mai Abaiang bwa are e bon taekinna ane e bon taekinna ma ngkana e baka n aki ongo taningana tao bon iai te bonokau irouna ao e kai karekea ana tai nakon te onaoraki ni kamena raoi ana kakauongo e rabwa.

Tibiika: Ao I a bon moana n nanokawaki ma N na bubuti bwa iai naba te Tua are kam riai ni karinerine nakoia raomi n Tia Tei ngkana kam taetae ao n te aro bwa kam na aki manga taekin taeka ae a na kamataninga nakoia ke ana *offensive* nakoia ke ana nang kamatauninga ao ane 41(2) ae na kona naba n angani ngkami n te tai aei kam na warekia ao n te aro bwa kam na kona ni kairi ngkami inanon ami tai ni maroro ao ti a nakon ara tia maroro are imwina N na angan te Tia Tei mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian e nakoim.

Hon. Batoromaio Kiritian: Te Tia babaire ko rabwa ao ngkai e tibwa moan au tai n taetae ao I kukurei n reitai ma kain au abamwakoro ao raou n Tia Tei n anganiko ara kamauri te Beretitenti ma Kauoman Minita ao Taan Tei ni kabane ao ake a ongora n te bwakantaai aei kam na bane ni mauri.

I rangi ni kukurei naba n reita te maroro iaon te Kaoti aei are e a rekereke ma kanga aron kanauan ana tai te komete are kanga e katabeaki e kateaki iroun te Auti ni Maungatabu bwa tabena katean te *University* katean te *University* katean te *University* tao e koaua tenan maroro aika tia nako ao I aki kan kaokioki ma e koaua ae bebete te kaoti aei ke te tabeka aio bwa ti kanauan ana tai te *University* bwa tao e a bwaka iaa bwa e koaua I kaoaua naba ae tuai n ongora te aba are e tia ni waaki iai ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa kabobongan ana kakae te Komete aio nakon are e tangiria ao I taku a bane burengan ana waaki ma ana mwakuri ni kabane ao I taku bwa e a roko n taina ngkane tabekan aio ao I taku bwa e rangi ni kakawaki te *effort* ke te korakora are e a tia ni kabaneaki ao e nang katokaki naba n aki ongoraeaki ke n aki bobonga aron karaon aia riboti.

E ngae n ane Tia babaire ao I kan taetae naba iaon katean te *University* ke ana mwakuri te *University* aio are anganaki bwa e na katea te *University* e na kakae te boto ni iango kanga ti aki n otau tiaki te boto ni iango bwa ana katea te *University* bwa te *processing* ae korakora iai te *Level the first step* ae I taku bwa aio ae riai ae te *Grass Root level* baikara baika riai aika ti riai n ongora n ana tai ao n ongoraea bwa e bobonga ke e nakoraoi ao e riai kateana e bobonga te *foundation level* bwa tera ae riai ni waakinaki moa e riai kateana ke aki aio te kakaea ae rangi n tangiraki aio ae I taku bwa e boboto iai katean te *University* ke katean ana Komete te Auti ni Maungatabu are te kakae moa te kakae moa tera arona e riai ke e aki ao iai manena ke akea ngaia are Komete I taku bwa tabeia ae nang kakawaki bwa a nanakonako ao a na mwakuri bwa iai tera aron aia kakauongo aia iango aomata i buki ane tabera ngaira Taan Tei ao ni boboti aikai ao ni koaua ake a reke irouia ao a tabekia bwa kanoan aia riboti aio karaoana are bobonga te kakae aio iaona ao I

taku bwa e mwemwe katean te *University* bon te *processin* ao I taku aio e a tiku nakon te *next step* e a tiku nakon te *next step* are e nang kateaki ao tangiraki taan rabakau a tangiraki taan rabakau bwa te *processing involves a lots things* e tangiraki bwa tera iai tenan *requirement* ko na katea am *University* ko *qualify* ni katea am *University* ngkoe Kiribati ke koaki iai tenan *requirement* are a na tangira tenan *Processing requirement* iai te *Accreditation* are tao tenan *programs* aio naba taben te Komete bwa e na *Priorities* bwa baikara kanoa aika ti na karini bwa kanoan tenan *University* riki tao iaon Kiribati are ataki tao bon ara rabakau tao e a tia n taekinaki aikai ao aikai ngkane kanoa ake ti nang karini ao a roko taan rabakau ao a nang barongai ngkane aron kanakoan tenan *Program* tera te *Program* ae na karaoaki ao e *qualified* karaoan aio ke e aki iai taan rabakau iai taan reirei iaona iai aia bebwa iaona iai taan reirei iaona iai aia bebwa iaona aikai baika tenan *requirement* aika tenan *Programs* a tau iai taan reirei iai ke baikara ao tera aron boutokana iroun te tia rabakau ao e na kona ni kaotia ngkane e a waaki ma kanoana aikai.

Tia babaire te bwai naba teuana ae I rangi ni kan taetae iaona bwa katean te *University* bon te mwaneka teuana are rangi ni kakawaki ao aio are rangi ni boutokaki n tenan reirei nako *at different levels* ao *Education* bwa kanga *it's a pathway* I taku bwa Kiribati e a tia ni *built* ana *pathway* riki ibukia ataei ake tao *any drop out any drop out* are tao aikoa bwati nakon te koraki 4 ke aki bwati man 5 nakon 6 ke aki bwati man 5 nakon 6 ke akai bwati man 6 nakon 7 ao aio ngkane te kawai are *they have* iai aia tai are a manga kona ni n anai *courses* man te *University at their own expenses* ngaia are e aki tiku te teei n arona bwa e *provided* te *opportunity* aio nakoia man te *University* ke te reirei are iaona riki ngkana ti tara aron te reirei te reirei n te *Primary* nakon te *Senior Secondary* e *limited* te *Capacity* bwa e na *complete* ana *learning* te teei ao e na mwakuria *at the end of the Secondary* e tuai naba ni kona ni mwakuria te rabakau are e a tia ni *learn* n te reirei ane te *issue* teuana n te ILY ae *Employ ability of the Curriculum* ae waakinaki inanona tenan *school* aki kona ni karaoa kanoan te *Curriculum* are a tia n *learn even* e ngae ngke a bon n atai butin te iti e kangai e kangai e kangai e kangai ke tera ma a bon aki kona ni karaoia ni karokoa e roko te aekaki n *approach* teuana ke te kawai teuana are a boutokaki iai bwa *hand on learning* are a roko bwaai aio tiaki te *level* mai inano ma te *Level* ae te *University level* are a bon karaoi ngkane a *Practical* ae te *real learning* ngkane n te *situation* are a mena iai *they realize situation* ngaia are I taku bwa te *University* kateana e rangi ni kakawaki riki kai a bon reke bwa ara *University* ao ti a bon konai ni karini ake ti kainanoi ti na *Priorities* bwa baikara iai te rabakau ae ti tangiria

bwa e na kakaeaki kaubwaira mai taari aron manenaia tera riki e koaua iai bibitaki kanoan bong tera te kairotaki ao tera arona *resilience* n aron kauarereken kanganga aikai baikara riki *issues* ake iai ao te *University* aio te tabo teuana ae a kona ni *cooperate* tenan *ideas* karaoaia ao irarikina naba te bwai ae rangi ni kakawaki naba bwa te *sharing of* tenan kaubwai ko *mobilize* am *resource* n te tabo ane te *University* bwa ataei *different secondary schools* a kona n *learn* ao iai bwaai aika a rangi n raoroi riki te reirei iai ngaia I taku bwa aio te tabo teuana te *level* ae rangi ni kakawaki bwa te *level* ae aio e a bon *mature* te aomata ao rabakauna ma ana tarena e bon kona n roko n te *Competence level* aio te bwai ae I taku bwa e nang kakawak ae te *learning* ke te reirei reireiakinan te ataei e aki kona n rangi ni kamanenai ao e aki kona e mwanuoki baika ko a tia n reireini ni karokoa bon reireina raoi ae te *age* are e a bon ikawai I taku bwa te *University Level* ao te *Masterly level* e a *competency* n ana mwakuri ao e a rangi ni manena te baere e a tia n reiakinna ma ngkana e *drop out* naba n te *Senior Secondary* ko noria e bon aki manena ana reirei ngaia are e te *University level* e a roko are bon nanom ko a bon mateakinna e bane nanom iai *devote your time devote your effort money* ko *spent* iai bwa ko kaboa room ao ane ngkane te *learning* ae bon rangi ni koaua ao e manena ngaia are I taku bwa au ibuobuoki nakon te kaoti aei bwa ti na kaunga e ngae ngke iai kanganga tabeua iai aika ti kaitarai ma I taku bwa aikai barongakia tiaki nanona bwa angkoa kain te Komete aei a nang katea te *University* ma iai aio te *First step of starting the University* bon ara *own University* are man ara *University* ao a bane ti a bane ni karini bwai ni kabane n akea manga tiatianakina mai iroun tao te rabwata teuana are ana bwai te *University* ai bon ara bwai te *University* man taeka akane Tia babaire ao I rangi ni boutoka te kaoti aei ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae karineaki Hon. Taberannang Timeon e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ti kan taetae naba iaon te motion aei are e a tia n tabekia te Beretitenti ae karineaki bukin kananauan ana tai te Komete Tia babaire.

Tia babaire e na riai n ota ao n teretere bwa e a tia ni kanakoa ana *position* ke ana koaua ke butimwaean te Kaoti aio ao te Leader man ara itera te Tia babaire te bae ti uneakinna te tai aei Tia babaire bwa kananauan ana tai te Komete tiaki katean te komete e a tia te kuna ane e a toki manga kananauana te Tia babaire aio ae ti uneakinna te Tia babaire bwa ti uneakina Tia babaire bwa ti kataunaria ma bwaai aika wene ngkai ni mwaiti n aki kona ni karaoaki ae ti tangiroai ibukia ara botanaomata te *Sector* naba ae mena iai taekan kananauan ana tai te komete aei ae te reirei te Tia babaire

ao ane ae na mataata ao e na mataata naba nakoia kain te Komete Tia babaire e a tau iai te taeka ni matang ae kangai *enough is enough* ao ngkai ti nang manga kananaua riki Tia babaire ao a teimatoa kainanoia ara botanaomata ao ane ngkane ae ti a taku ngaira bwa tiaki boraoi iai ni iango ma te Tautaeka ao ana *Motion* te Beretitenti ae tabekia ikai te Tia babaire.

Tia babaire te bwai ae ti nanobuaka iai Tia babaire bwa e a uota te komete aio te Tautaeka bwa ana komete ao tiaki ana Komete Tautaeka te Tia babaire bwa ana komete te Auti n Tei aei ao e koaua ae ngkana e na okiraki te Auti n Tei aio ti na *convince* ngaira Taan Tei bwa ti na anganaki bukina ae raoiroi bwa bukin tera ngkai e na kanauaki ana tai te komete aei ti tuai n tuangaki e ti tuangira te Beretitenti bwa tera ane e taekinna ao te kataia ni kabwarabwara n ana kaukuki katabwaninan taian *Analysis Strategic* Tia babaire ke tera riki are e taekinna te Beretitenti aki anaki nanora iai te Tia babaire ao tao a koaua bwa ti tuai noria iaki te Tia babaire ma teuana te ririki e aki tau ibukia Komete aikai Tia babaire e aki tau te tai ane Tia babaire tera riki ae ana *convince* kain Kiribati mwane tao e a riai ni kateaki ke ni iangoaki katean tao ana *University* Kiribati Tia babaire.

Tia babaire ngke ti mwakuri n te *Public Service* ao e a Kaman tabetabekaki naba iangoan aio Tia babaire *Marine Resources* n ana *section* ngkoa te *USP* are ngaia angkoa bwa e kateaki teuana te *Center* ikai ke mwangan te *University* are ngaia bwa e kateaki teuana te *Center* ikai ke mwangan te *University* ikai teuana te tai bwa angkoa bwa aio are e na kaonotaki nakon aban *Micronesia* ae iai kaubwaia mai taari te Tia babaire e aki bwai moa aio te Tia babaire e bwai are i *Vanuatu* n aron ane e taekinaki *Law School* ao te *University of Agriculture* ane i Samoa ao e a wene nako naba ngkane aio Tia babaire e a Kaman taekinaki ao e a Kaman noraki raoiroin aio Tia babaire ngaia are tiaki tangira manga te kamatebwai te Tia babaire bwa ti a tangiria te koraki aika tenan *expert* ake iai rabakauia n te itera aio Tia babaire are a kona ni kamanoa ana mwane te botanaomata Tia babaire nakomai ni karaoa tao te riboti are e na uotaki nakon te Auti n Tei rinanon te *Ministry of Education* bwa e a riai katean aio te Tia babaire ao tao n reitaki Tia babaire ma te *Ministry of Marine Resource and Economic Development* are ibukin kaubwaira mai taari Tia babaire ane ti taku bwa ti boraoi ni iango iai Tia babaire ma tiaki boraoi ni iango ma kananauan ana tai te Komete aio te Tia babaire.

Ngkana I taetae man au abamwakoro ae Tabiteuea Meang Tia babaire ao e koaua ae rangi ni mwaiti kurikuri te bwai ae riai ni katiaki moa imwain ae ti a ni manga kananaua riki ana tai te Komete aio bwa tiaki n are ti katea te Komete aio Tia babaire ao e a bon aoria naba te Komete aei Tia babaire

e na kabanemwane Tia babaire ao ngaia tao e na manga nako tinaniku nako ni bowi ma antai riki bwa e aki tau aia *Zoom meetin* ke tera riki Tia babaire irabubua are e a tia n taekinaki Tia babaire are e a tia ni kabwarabwaraki ao baika ti tabe ngkai ni iangoi te Tia babaire man kataia ni katanemwanekai ana babaire te Tautaeka ibukia ara ataei n te reirei baoia ataein te reirei iaon abamwakoro Tia babaire ane a totoka n taian *Trucks* Tia babaire ngkana e reke te kabuanibwai a na bua maiuia tabeman Tia babaire akea ooia te Tia babaire eang ane n abamwakoro aika nang abwabwaki te Tia babaire tao n abamwakoro aika uarereke tao e bebete te kanganga iai Tia babaire te JSS ngaira mai Tekabuibui ni karokoa Terikiai Takoronga *JSS* ao mai Kabuna ni kangai moan te abwabwaki Tia babaire ao te kawai naba ae moanna n aki bati n tamaroa Tia babaire tabetai aikoa buti kaa aikai Tia babaire man te Kauntira ao n tabetai a rianna ataein te reirei ke a tangoaki tenan *Private Trucks* te Tia babaire bwa ana karokoia ataei n te reirei Tia babaire are bon taben te Tautaeka e na kibaraki ningai riki aio Tia babaire e mena iaa a mena iaa ara *Priorities* te Tia babaire ara *Priorities* te koraki aikai bwa ngaia aika na katea waen Kiribati nakon taai ma bong aika na roko te Tia babaire eang e na mataata tiaki totokoa e a tia te totoko e tia tain te totoko ibukin te Komete aio ma tera ti totokoia ngkai Tia babaire kananauan ana tai te Komete aio te Tia babaire.

Ngkai ae amka reirei tenan reirei te Tia babaire tao te moan rinan Tia babaire te *Primary School* iai reirei tabeua ane a bon kibari reirei akane te onobwai Karo ma tibu ma te Tia babaire ibukina bwa akea mwanen te onobwai Tia babaire ane a bon kibari Tia babaire a korobu ni kakai angaia bwa ana tauraoi n teirake ae imwaira aio Tia babaire ni kauataoan te kanganga riki ane Tia babaire ao te *Preschool* Tia babaire a moanna naba ni mka aia umwanreirei Tia babaire te *Preschool* ni kawa aika kakaokoro Tia babaire iai aika ti a n roko aia tarebon irou Tia babaire bwa ti na kakaea bwa iai mwanenakin aio mai iroun te Tautaeka ke akea I a tia ni karokoa te rongorongo aio n te *Ministry of Education* irouia Taan Mwakuri ma e aki riai bwa ana kakaea buokaia ara botanaomata e riai ni Kaman tia n tei te babaire ibukin itera aika Tia babaire nakon are ti na manga biriatuai ni kakaea bwa tera kaitaran aia kanganga ara botanaomata n te itera aio n te *Preschool* ngkane e a tibwa manga biriakinaki aio ao tao te Tautaeka tera ae ana kaeka iai ao e na manga kangai ae ti barongaia ae ti karaoa ara babaronga ao tokin te tai e na bwaka te karau ae imwaira ao e nang akea te kona irouia ataein te reirei aika uarereke n roko n te reirei Madam Speaker.

Eang ana motinnano te Tautaeka teuana ae tuai man karaoaki nanona

Tia babaire eang te *Lunch* te *Free Lunch* te *Lunch* ibukia ataein te reirei te *Primary school* ao te JSS Tia babaire are a taekinna ngkoa iraua te ririki nako ni moan aia moan teem Tia babaire ao iraua kaokiokana iroura nakon te Tautaeka bwa e na waakinaki n ningai aio Tia babaire bwa e rangi ni kangkang aio te Tia babaire irouai kaaro ma tibu riki n aba aika a rangi n ananau te Tia babaire eang e na waaki n ningai aio te Tia babaire ao ngaia e kakawaaki riki iroura bwa ti na kananaua riki aia tai te Komete iaon are teuana te ririki are ti taku ngaira bwa e a bati n tau te Tia babaire e a riai n tia aia riboti Tia babaire e a riai n tia kunana te Tia babaire ao riai n okirira bwa ti na nora aia riboti bwa ti taku akea ikai ngkai temanna ae e aki tauraoi n ongora bwa e kanga aia kabanea ni kibu nakai e na waakinaki ke e na aki bwa e rangi ni mwaiti te bwai ae e na kabaneaki raoi taekana Tia babaire ngkana e a tei te reirei aio ibukin tao te *Marine Science* ke tao tera riki Tia babaire iraman kaina e na *pay* te reirei ane ke aki e na titebo ke e na bobete riki nakon kakoaia ara aomata n reirei tao n reirei naba akane tao itinaniku ao ngkana tao e bobete riki ae bon a bon reirei ikai ao akane aika ti taku bwa ai kanoan ngkane te riboti ane e karaoia te koraki ake tenan *expert* iaon aio te Tia babaire ngaia are e na karaua nanona Te Minita n te botaki n akawa Tia babaire bwa ti taku bwa e aki totokoaki te iango are e na riai ni iai te reirei are ana boto ni iango ke te *program* are e nang *question* riki iaona ibukin kamauran kaubwaira mai taari te Tia babaire bwa e bubura ara marawa te Tia babaire e taekinaki te PIPA bwa are angkoa bwa tao e a tia n urakinako e a urakinaki nako kaubwaira Tia babaire ni kamanenaki irouia tabema ao a karekea kaubwaira iai ao antai te koraki akane ao ngaira ti mena iaa te Tia babaire ao ngkai e a bon uki te PIPA ngkai te tai aio Tia babaire tera ti ataia eang kaibuke a kona ngkai n roko kaibuken China a roko ngkai te Tia babaire ao a waerake naba a uotia akanne a uotia akane a uotia akane a uotia akane a uoti kaako Tia babaire tera tia kataia ni karaoia te Tia babaire

Tibiika: Tia Tei ngkana ko kukurei ao tao e aoria n ae manga bwa iai riki am miniti akana imwina ane tao ngkana ti oki n *Tea break* ao ko a manga reitanako am maroro bwa aoria ni manga boou am *point* akana ko kanakoi ngaia are ko rabwa ti a kamotirawaira moa ibukin ara kabwakantaai ao iai te mooi are e bon teimatoa n tauraoi nakoimai Taan Tei ao ti a manga kaitiboaki ikai ni iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa ko a waakina am maroro.

Hon.Taberannang Timeon: Ma ngaia anne Madam Speaker e na riai n ota te botanaomata bwa totokoan te kaoti aio iroura ti aki totokoan

katean te University ngkana arona bwa aio te bwai ae taku ara Tautaeka bwa e a riai ni waakinaki te Tia Babaire. Ma ti totokoa kananauan ana tai te Komete te Tia Babaire. N aron are I a tia n taekinna e a tau *enough is enough.*

Ma e titebo ma e tuangira te Beretitenti bwa e kangai *no not yet enough because they have not traveled overseas.* A tuai ni mwananga nako tinaniku te Tia Babaire. Bwa e riai bwa ana itara mata ma naake a tia n zoom ma ngaia ke tao a intanete ma ngaia ke tera te Tia Babaire.

Te Beretitenti N na butiko bwa kona bita am iango n aei te Tia Babaire e a tau bwa e a rangi n rawata riki kainnanoia ara botanaomata te Tia Babaire. I kan okira riki te *Primary School* te Tia Babaire ngkai e a boo te anga nano te Tia Babaire n onobwaian taian umwanreirei. Aia auti taan reirei te Preschool, te anga nano, ai bon aio waakinan aia Tautaeka ara botanaomata te Tia Babaire te anga nano. Te anga nano n te itera teuana ao n te itera teuana te mwane e a raanganako nakoia tabeman te Tia Babaire. E a raanganako te mwane aio nakoia tabeman te Tia Babaire.

Ao ti taku bwa e a riai n toki aio te Tia Babaire ao e titebo ma menara n te Auti n Tei aio te Tia Babaire. E titebo ma menara inanon te Auti n Tei aio te Tia Babaire ti na bon tarai moa arora te Tia Babaire. Tia taraira moa bwa e uara, ao tao e koaua bwa tia roko i nukan ara term te Tia Babaire ti na kamatoai nanoia naake a memena irarikira te Tia Babaire, naake a boboutokaira te Tia Babaire bwa eng e aonga n ae teimatoa are imwina. Iai temanna ae kangai bwa ti roko n te term ae na roko ao a rin naba aia kiokio imwain ae a raure man bunimoaia te Tia Babaire.

Eng te Tia Babaire ko ririba te karongoa mai aon tano ao te Minita man te Aono n Raina ngaia te kabanea n aomata ae e aki kona n roko ao e baka ni baba te Tia Babaire. Riki te Tia Tei mai Abaiang te Tia Babaire are temanna. Ao eti te Tia Babaire kona riai ni kauringia n tabetai bwa a kamatauninga ai bon Taan Tei aikai ai roro ni ioioi atuia te Tia Babaire bwa akea ara koaua te Tia Babaire, bwa akea ara koaua te Tia Babaire ngkana ti bon tekateka ikai ma ti taku bwa e aki raoiroi ti bon inaomata. Ao tabeman ai bon te naan karatingotingo te Tia Babaire. Tera te age ngkai te Tia Babaire ae e aki katanoataaki bwa ngkana kona anga aram n te Auti n Tei arei, kona riai n tamwaka te kai ae ririeta ae tao tenikai n te 10 te miniti, ko aki. Bwa te nakoa n Tia Tei te tii ni iango te Tia Babaire ti aki te tii n rabwata.

N tabetai te tii n rabwata e na uotiko nakon te kanganga te Tia Babaire. Ngaia are ti taku bwa e a tau te Tia Babaire ngkana aio ana iango te Tautaeka bwa e nang kateaki te *University* ao anganiira te ribooti ae e na karaoaki irouia te koraki ake iai

rabakauia n te itera aio te Tia Babaire. E ang e a tei te *Campus* teuana ikai te Tia Babaire tera ana babaire iaon aio te Tia Babaire e a kanga ngkai e a rineaki naba Kiribati te Tia Babaire. Bwa are e rineaki te tibwatibwa ibukina bwa te tibwatibwaa ae raoiroi e tei i Samoa e tei i Vanuatu ao e aera bwa e na aki tei n aonon *Micronesia* te Tia Babaire. E a kaman iangoaki aio te Tia Babaire e iangoaki bwa e na manga kateaki te mwangana ngkoa i Matiare e a tau bwa e a roko i Kiribati ti a taua ngaira kaain Kiribati n taumatoaia ao ti nang kateia ao tia waakin iango ma babaire ao maroro aika ana kona ni katoronibwaia ke ni kabwaia te iango aio te Tia Babaire. Ma te Komete e koaua I taku bwa e a tau ami mwakuri Komete ti a riai ni manga eweka are imwina te Tia Babaire n aron ae e a riki te Komete aio ngkai bwa ai bon tauaia ana aomata te Tautaeka, ibukin ti aki ibukin kabwaian te botanaomata ma ibukin bon kabwaiaia te Tia Babaire.

Ao ti karautaeka n aei te Tia Babaire ti rangi ni karautaeka n aei te Tia Babaire ti nang karautaeka n aio. Ngaia are kanga kabwatan aio n te moantai te Tia Babaire te Komete ao ti bon kabwatia naba ma kanga nanora anne te Tia Babaire. Ao ti taku e a tau bwa ti anganna ana tai ae teuana te ririki ke tai manga okirira bwa e na manga kanauaki riki nakon teuana te ririki. Ao ai manga teuana riki te ririki. Ao ngkana e teimatoa ao tera te korona aio te Tia Babaire ao ti na manga kabwakai riki ara Boarders te Tia Babaire ao aikoa kona ni mwananga riki nakai ti na manga kanakoa riki te Tia Babaire.

Ngaia are man aikai te Tia Babaire ao tao e bati aika ana taetae te Tia Babaire ao I a reitai ma raou n Tia Tei man ara itera aio ni karautaeka nakon te Tautaeka bwa ti aki noora moa riain kananauan ara tai te Komete aei te Tia Babaire ao ko rabwa.

Hon.Betero Atanibora: *Point of Order*

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang am *Point of Order.*

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki naba ae e na bon taekinaki raoi te koaua bwa are aomata a bon ongora n te rerio ao aki noora te bwai ae riki inanon te Auti aio. Ti a bukinaki bwa ti ioioa atura ao ti bon karauira ni kokoroboki ti aki te roko n taraa te Tia Tei ao e a bukiniira naba. ngaia are e bon riai raoi n taekina ae bon te koaua nakon ae taekina temanna te Minita ao e a manga kairekerekeira bwa ibukina ae ti taekinna n te moantai. Ao anne ae katangi nano iai Madam Speaker ngkana arona bwa e a karaoaki aekaki ni karaki akanne. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa ao tao kanga ti aki te maroro are N nang kauntaba aia koaua kaain te Kaitara. Are tao arei bon aia taratara bon irouia ma N na bon ti maroro are bon iaon are te Komete. Ma tao e koaua tao bon ti aki naba ngai te tia maroro ao are akea ara Tia Babaire ao tao N na kona ni ibuobuoki teutana.

Te Tia Babaire te kaoti n te tai aio e bon rangi ni uarereke bon ti kanauan te tai. Ao bon ti teuana bukina ae e nangi ni kakawaki Madam Speaker bwa te aekaki ni ukeuke ae ti karaoia ti aki te bwai ae bebete. Ao ti aki naba tangiria bwa ti na okira te Auti ni Maungatabu ma te ribooti ae kanga tao ai bon ana ribooti antai. E aki toki ni uneakinna te temanna mai Abaiang ao anne bon te bwai ae ti raraoma iai bwa are ngkana arona bwa tia okirikaaki ngkai bwa e aki tabwanin raoi ara kakae ao anne te bwai ae e na reke. Kam na teirake ni boaira bwa ti bakataea ana mwane te botanaomata ma te botanaomata.

Ngaia are ngaira ti bubuti nakon te Tautaeka bwa e na ti kanauaki riki bwa a tuai bobonga ni kabane bwaai. Bwa bukin tera Madam Speaker? Ae ti bon bane n ataia ti okinakoaki n te Covid-19 ao bon akea te anga ae ti kona n reitaki iai ma kaain tinaniku. Ae ti na tekateka ma ngaia ae ti na kaoia nakomai ae ti na maroro ma ngaia ke ti na kawaria. Bwa ti aki te bwai ae bebete are aongkoa ti warekia n te intanete ti karaoa ara research nakon taian Universities aika a waaki ngkai ao e a otinako naba ara reke ningabong. Ti aki bwa bon ngai temanna ae I nang makua ngke ti moan weteaki nako iai bwa eti tao te uneaki mai irouia kaain te Kaitara bwa antai ngaira bwa iai rabakaura ke akea. Ao ti kaotia ae kanga anne tao bon akea.

Bwa are ti aki taan reirei ngaira ae ti a tia ni mwatai iai ma ti butimwaia n te koaua aio are aio ana taratara te Tautaeka ae e nang kakawaki. Te Tautaeka teuana n te tai teuana ma te tai teuana ao iai ana taratara ni kona noria bwa tera ana kabwaia Kiribati iai nakon taai aika ana roko. Te Tautaeka ae waaki n te tai aio e noria bwa tao katean te rabwata ae te University ke te Botaki n Reirei ae rietata e na uotira riki nakon te mwaneka ae e nang tamaroa ao tao ti aki te tai ae e nang waekoa ma ngkana e na katoroa botona ke raina n te tai aio raina. Ao tao antai are e na manga waaki n te Tautaeka n are imwina tao a kanakoraoia iai riki ke tera Madam Speaker. Ma ti butimwaea nakon te Tautaeka bwa ti taku bwa bon aio ae e nang ni kakawaki bwa are e nori ate Tautaeka moa ae waaki n te tai aio.

Bwa e na riai ni kataratararaaki bwa tera te anga a tamaroa ibukin manga tobwaakin te reirei are tao ti aki are e uneakinaki n te tai aio are inano, bwa te reirei are ieta are e na kabatia riki aia kona ara i Kiribati aia rabakau aia capacity ma aia konabwai ni bon kona ni waakina taian ukeuke ake tao a kakaraoaki

ngkai irouia taan rabakau mai tinaniku. Ao e taekinaki ae e kangai bwa te University aio ngkana ko bon noora ana *Term of Reference* te Komete aio Madam Speaker ao e bon nang bebete ao e bon nang clear mai iroun te Tautaeka bwa e kangai. Kona karaoa te ukeuke are e na kona ni kateaki te University ke te rabwata riki teuana ae e na kona n tobwa aron ana kanganga ao Kiribati n te tai aio are akea ara konabwai ni bon kona ni waakini ara kukune iaon taian kaubwai aika a mena inanon ara marawa.

Ngai temanna Madam Speaker are ngke I ongo are ibukin te marawa ao I kariaia bwa ibukin tera Madam Speaker. Bwa ti ununeakin aikai ti na kanga riki ni karaka ana mwane te botanaomata ana mwane te Tautaeka. Karakakin aron ana konabwai te Tautaeka ngkana arona bwa a taubobonga aron ana rabwata te Tautaeka te *Capacity Building* ao bon ana konabwai ara i Kiribati ake bon ngaia ake ana waakinna. Bwa ti na aki manga nang tabe irouia taan rabakau mai tinaniku. I karabwa te Minita n te Akawa bwa are e katerea bwa are e bon rangi n rawata kaubwaira. Ao e koaua te titiraki teuana ae tabekaki mai iroun te Kaitara ke tao te rabwata are te kauoua ni Kaitara bwa e aki teretere bwa tera te bwai anne. Aikai kaubwaira aika aranaki bwa te naan *micro* akeke kaubwai aika a kona n nang karekea bwaai aika a nang ni kakawaki n aekakin te bwai n aoraki te naan Cosmetic ma taian raa nako. Anaaki te naan sample ma eti tao ana allies naki irouia taan rabakau mai itinaniku ma tao akea ngkanne tibwangan Kiribati are e na riai n reke.

Ao ngaia tao e a reke iroun te Tautaeka ao e a kangai tia bon katea ara University bwa ti aki te University aio Madam Speaker are e na taraa te naan *other sectors* n te reirei. Aio bon te University ae e na ti taraa te Marine Resources. Ao tao ngkana ngaia bwa e na bon aki kona ni bwai n tii te Marine Resources ti a kona ngkanne n tarai ngkanne itera tabeua akeke e na *marry* ma ngaia ao tao e na bon kona n reke bwa te rabwata ae teuana n aron ae waakinaki ngkai n te naan University itinaniku.

Ngaia are e rangi n teretere Madam Speaker bwa aio ana bubuti te Tautaeka nakon te Maneaba ni Maungatabu are e kangai bwa I kan buokaki. I bon ti karekei moa rongorongo bwa n te aro ae N na kona ni baireia bwa ti na kona n nako n te University ke tao te aekaki n rabwata teuana ai bon ti te Marine Research Institute ke tao te Center of Excellence ae e na kateaki.

Ngaia are e koaua bwa au kantaninga bwa ana akin ang bwa e oti te koaua ae kangai, tao e aki nako ao ti a kabanea te tai. Ao ngai irou I taku bwa ana riai n aki taraia n te itera anne kaain te Kaitara. Tao e koaua e bon ti uneakinaki ibukina bwa te kabanemwane, ao ngaira ake tia mena ngkai inanon te Komete aio

kai tao bon akea rabakaura iai. Ma ti aki te kantaninga bwa aongkoa tia kaotinakoa te ribooti ao tia kangai naba nakon te Tautaeka waakinna, ti aki. Ti na kaotinakoa te ribooti ae nakon te Tautaeka ao te Tautaeka e na noria ao a kona n reke ngkanne taian babaire are tao man te ribooti.

Ko ataia ngke ti waakina aio Madam Speaker ao ti reitaki ma taan rabakau mai tinaniku. Ti zoom ma ngaia ao taian koaua ae anganiira e kangai. Bon te Initiative ae e nang tamaroa waakinna bwa e aonga n ae reke ana reke ami Tautaeka bwa tera ae e na kona ni karaoia imwina. Aikai aia reke ti maroro ma te rabwata teuana are i Tiaina are te Center for Excellence naba te training ma te mena bwa a rereitaki ma te rabwata ae te ISA ke te International Seabird Authority are ngaia te rabwata are e tararua kaubwain te marawa, rinanon te *International Waters* akeke te Clarion-Clipperton Zone. Ao ti a tia ni waakina te aekaki ni kantaninga aio.

Aongkoa ti na anai are kaubwaira are te Maganese nodules ma tera ae riki Madam Speaker. Ibukin uarereken ara konabwai ara atatai nakon te bwai aio ao ti *rely so much* iaoia te naan *expert* mai tinaniku. A kauntaba te naan expert bwa tera ae riki *Deep Sea* are ngaia are e moan buokira iai. E a manga roko te kambwana ae te *Notorious* ao a uneakinna bon ibukia. Tao ti aki ibukira ma bon ibukia ae ngaia tokina e a tiku tao te aekaki ni waaki ni iango arei bwa are tao e a tabetabe nanon te Tautaeka bwa tera raoi ae e na kona ni waakinaki.

Tia manga tarai kaubwaira ngkanne akana te naan kaubwai akana a reke mai inanon ara marawa. Are tao e anaaki man te PIPA e anaaki bon mai ia riki. A uarereke ara atatai iaona. Ngaia are aio taian kantaninga Madam Speaker bwa ti bon tabeka aio nakon te Tautaeka bwa ibukina bwa e tuai reke ara tai ni maroro ae ti na bon tekateka raoi iai ma te naan expert tao e taraaki bwa e nang kangai naba bwa a nang manga nako tinaniku koraki aikai. Madam Speaker ao ngkana ti nako tinaniku e aki tamaroa ibukin te study ae karaoaki aio ke tao e na uneakinaki bwa a nang manga travel. Ao ngkana ti kangai tia karaoia naba ikai ma ana bon roko te naan expert nako ikai. Are aki kona n roko n te tai aio bwa are e close te Boarder.

Ngaia are ngkana ti tarai aikai ao e koaua are e kona n nang kamabubua ara taratara ni uneaki nako iai. Ao bon te bwai ae e nang uarereke ti aki ana kario te Tautaeka bwa ngaira ti bubuti nakon te Tautaeka. E kona n anganiira riki ara tai bwa e aonga n ae reke ae ti kona ni finalize riki ara ribooti ma te naan expert.

Ngkana e roko raoi te naan expertise ke advisories akeke ti bon tangiri ao tia kawenea te ribooti nakoimi. Kam a kona ni uneakiniira ngkanne bwa ngaia bon te naan aomata ae akea rabakauia ao a imanono n ikan

karaoa te bwai aio. Ngaia are bon au bubuti bwa e bia aki taraaki te mena bwa ao eti te uneaki tao e uneakinaki ae kangai bwa e a bon nang rawata ngkai ae ti kainnanoi. Ao kai ngai naba kaain te Komete ao I aki toki n tatangitang nakon te Tautaeka e na tei ni ngai te center ibukia ara Youth tera riki ma tera riki. Ma ti aki nanona bwa are e na urua are te kantaninga are e kateaki iai te Komete. Ke tao arona bwa a bon tabekaki te naan titiraki aika a bon onoti nakon te Tautaeka tao e na bon kaeka te Tautaeka ao aio aron anne aio mwanen arei.

Ngaia are a kona n reke aikai bwa kanga tao taian uneaki bwa ai ngkam bwa ngai ngke I tekateka ao I a bon tia ni baireia bwa N na aki teirake. Ibukina bwa e bon kaineti ma ngai naba ma e bon kateirakeai te koaua ae kangai bwa ngkana I a tekateka kanga tera ngai. Kanga ai te ika ae te nuonuo are I taekinaki ikai ao I taekinaki ni kangai ao ngai I tekateka kanga ai bon akea te bwai ae te mweuti irou. Ma e kakawaki ae ti na bon ti kamatata bwa e nang bon moanna n taubobong te ribooti. Ti bon ti tangiria ngkai bwa ti na bon tekateka ma te naan expert. Ti maroro ma Australia, ma New Zealand ma Tiaina ao te bwai ae taekinaki bwa e kangai e rangi ni uarereke are e kona ni buoki ngkami ngaira te Tautaeka ma kam na bon kawari te naan Universities aikai. Sale ami *product* nako ia ao e aki nako ngkana ti kona ni bon katika nanoia ao tao e na reke te Partnership are e a bon roko naba teuana te rabwata tao tera tao te University of Canterbury ke tao te University ao tao ia. N namai ni katea rabwatana ae Partnership iai ma te Tautaeka. Ao ngaia anne are ti maroro naba iai ma kaain te Join Training Center i Tiaina bwa are a reitaki ma te International Seabird Authority e kateaki te rabwata arei man te ISA ao ti mataaiakinna naba ngaira bwa ti taku *maybe this is the kind of center* ae e na riai ni kateaki i Kiribati.

Are e na uarereke naba iai ana kabanemwane te Tautaeka bwa *most of it* e na *fund* te ISA tao n reitaki ma te Partnership are e na reke. Ngaia are eng bon te bubuti n tabetai ti na bon waekoa naba ni kaotinakoi arar eke ao ngaira ake kaain te Komete tia bon tekateka naba ti kabi arora bwa ti taekinaki bwa ara ribooti are e na otinako kanga ai bon ti aki te toro n ribooti ao a tuai otinako ao ngaia a bon taekinaki naba. Tataningaia bwa ngaia ngkana e a bon otinako ma kam taku bwa e aki raoiroi ao ai ami tai ngkanne ni boaira n te tai anne ao ngaira ngkanne kam boaira bwa ngaira ti karabaira tao iaan tera te nana ni katura bwa e aoria n ae ti aki manga mama n taekara. Ao e bon nang uarereke Madam Speaker ao I kabwara bure n au maroro Ma bon te bwai ae ti bon bubuti ti butia te Tautaeka bwa e kona n anganiira riki ti ara tai bwa te kantaninga bwa ngkana tao e a uki riki te boarder riki te teutana e a marau riki te Boarder ao e bon aki uki te Boarder ma e a

marau riki ao tao ana kona n roko nakeke ti maroro ma ngaia ikai ao ngkana ti nako ni kawaria tera burena.

Ma e kakawaki are ngkana e a wene te ribooti e nan ang tamaroa nakon te Tautaeka ni buoka ana iango te Tautaeka. Ao ngkana arona bwa e a otinako ao e a nakon te Tautaeka aio ao e noria bwa tao e tuai nang ripe n tai raoi e na manga roko te Tautaeka are imwina ngke tao ngkana a manga bon oki naba kaain te Tautaeka aio e a kona riki ngkanne ni manga speed up riki te mena iaona.

Ma e kakawaki bwa ngaia e bon eti te taeka ae kangai bwa ngkana bon iai am dream am vision bwa ko noria bwa iai kakawakin kateakin te rabwata ae te Kuura ae Rietata *go for it* tai maaka te *risk.* E kakawaki are ko bon noria nakon are ko a bon mamakua naba. Ao I kabwara bure Madam Speaker ao n aron are I taekinna kanga I aki kan uneakina are bon aia uneaki ngkanne tao bon iaon ngkanne are bon rabwatan te Komete. Ao e rangi n rabwa ao I boutoka te kaoti Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta raoi te mataata iaon tangiran te ribooti. Bwa ngai are I taekinna are e riai n ribooti te Komete aei nakoira. Ao ti aki nakon te Tautaeka ao ngaia anne ti aki kangai ti aki tangira am ribooti ngkana e aki bwanin. Kanga I ti kan kaeta anne bwa e aoria n ae matata naba nakoia kaain te Komete bwa aei tabeia ae ana riai n ribooti nakoira ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ao ngke tao arona bwa e wene ao tao ngaia are I taekinna. Ti na matata nakon te kainnano ae a manga uotiarake. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan anga naba ana itera te Tautaeka are e a bon tia ni katereaki ao ngkai e a bon nang korakora kumean te Botaki n Reirei inanon te kaoti ae kanga e bon onoti aei ao I kan anga bwanaau te Tia Babaire. Ma te kamauri moa nakoimi ni kabane kam na bane ni Mauri. E koaua a bati rongorongo aika ti tuangaki ni kauntaekaan te Komete aei.

Te Komete aei te bwai ae ti kainnanoaki kanauan ana tai e a tia ni karaua ni katereaki aio. Bwa te Komete aio e a tia ni karaua ni waewaea raoi ao ni korobokia ao ni kataia ni karioa ni mamira raoi bwaai aika ti taku bwa kanoan te kantaninga. Kateakin te University bon te motinnano te bwai ae ti aki toki n ongongora man aia itera naake a kamauka te Tautaeka. Kakoroan nanon te motinnano anne e a maraki taningara ao a mereaki ngkai motinnano aika ti na kakoroi nanoia

ao tera riki ma tera riki aio te motinnano.

Ai 40 tabun ara ririki te Tia Babaire ai 40 tabun ara ririki n tinetine irouia Universities are itinaniku teuana are ti bon bwaibwai iai are te USP. Iai te kanganga ngkai n te USP ma te Tautaeka ni Biiti iai te naan raa te Tia Babaire aika a riki. Ao ngaira ngkanne kaain Kiribati Samoa ae e a tia arona iai te kanganga ikekei e a mano, iai te *alternative* irouna iai ana *back up* iaa riki.

Ngaia are I taku bwa e na riai n taraaki bwa bon noran aei iroun te Tautaeka e nang kakawaki. Ti a kaman katerei kakawakin bwaai aikai n ae nako. Ma ti na ti taetae iaon ae ngkai ae n te tai aei. Bwa ti tuangaki bwa ti na riai ni kakoroi nanon motinnano. E aera ngkanne kam nang totokoira man aei te Tia Babaire bwa are aio aron kawaina moa ae ti tangira moa te *political commitment* te Tia Babaire are ti tangira raoi aron raana. Tera rootakin ana kataumwane te Botaki n Reirei n te Komete aei? Bwa bon ana kataumwane te Botaki n Reirei iaon waaki are e waakinan te reirei are bon iroura ma ara development partners ae ti bon waaki ma ara motinnano ake iroura ae ti bon bane ni kakoroi nanoia te Tia Babaire. Ae ti na bon bane ni katerei bwa aikai ae ti mwakuri.

E na kanga n rootaki ara kakamwakuri ke karekean mwanen bwaai ake ti taku bwa ti kabaeaki iai ma te Botaki n Reirei n te Komete aei ae mena iaan te Auti ni Maungatabu. Anne te bwai ae ti kan katerea bwa e aki rootaki ti aki rootaki ao ti tuangaki bwa te *prioritize* ma aera taabo tabeua kam tuangira bwa ti na kaumakii. Kaumaka arei kaumaka arei kam riba ao kam aki tangira te priority bwa kam a bon katebenakoi naba ami *prioritize* ngkami. Antai ana priority ae ti na bwaina ngkami ke ngaira. Bwa are ara bwai bwa are ara motinnano.

Tai raraoma bwa te Botaki n Reirei e a tia n rinanon ana motinnano ni kabane ake e a tia ni karaoaki ao ti na tamwarakeia ti na kakoroi nanoia. I bon rangi ni mimi te Tia Babaire bwa e nang uarereke au titiraki n te tai aei e nang uarereke te titiraki nakon te Botaki n Reirei ma ai rawatara ae taekinaki inanon te kaoti aei. E aera kanga I taraa anne bwa kanga te irae n oro kanga ko iraea konam. E aera ko bon aki kaewenakoa raoi nakon te tabwanin aei bwa ti na bon karauira ni kaetieti iaona ao kanga e a karikaki bwa te bwai are e na koteaki bwa e nang rawata riki are ti na karaoia. N na tuangi ngkami ae ti bon keiakina uotara ma ara development partners ao bon Kiribati.

Te Tautaeka aio te Tia Babaire ngke e moan roko ti na taekina te Preschool bwa are e taetaekinaki aikai. Kam mena iaa n te Preschool a tangitangi taan reirei akea te Act ae kam a tia ni karaoia kam mena iaa. E a tia anne a kaboaki ngkai kaain te

Preschool te tamwarake teutana imwin teutana bwa anne te bwai ae ti karaoia bwa ti kamatebwaia te SDG 4 are ana *Sustainable Development Goal* te aonnaba are 17 ao nambwa 4 mai iai te Education. Ao ti kataia ni uarokoia ma aron ara kakamwakuri ngaira kaain te Tautaeka aio. Are ngaia are ti katea naba ara vision iai. Ao anne ae ngaia ae ti kaeta kawaira bwa kawain te Global Pathway ae ti kataia n *follow* bwa are e kateia ikekei ao ti na kataia ni *follow* n aekakina anne. Ti aki karaoia ae bon nako birotora ke tao nakon tera.

Ti kakioa ana *flow* te aonnaba ao anne bukina ae ti taku bwa a kona n takete raoi are ti taku bwa ti na karaoi. Kaubwaira te aomata iraua te taeka ae ti kangai te kaubwai te aomata. Te aomata ae ngaia ae e na karika te bitaki te *University* aei bon ngaia ae e na *contribute* nakon karikakin te bitaki. Ao karikakin te botanaomata ae ngaia ae Educated ao a kanoaki nako tinaniku irouia kaain te betebeke aika a mwaiti. E koaua iai ara aomata aika a kanoaia naba ma ti tuai naba roko n te mwaiti.

Noora aron boutokaan te reirei n ana motinnano te Tautaeka ngkai ti a tibwa roko n ara kauoua n term ao ti na kona ni kangai bwa te moan term arei te kamatebwai raoi ae ti tuai nang kina iai aron te mwioko. Ti kataia ni kikina n te moan mwiokoaki ngkai ti a roko n te kauoua. Kanga ti nang riai ni kakamwakuri teutana. Ao ara kantaninga bwa iai te kammwakuri ae a nooraki te *Primary* e aera bwa ana anga nakai. Te reirei tabera ni kabane ao anne bon mai moana. Bwa bon antai ana tamnei ae karaoa aio mai moana kai ti aki ara tamnei. Ma ti kakoaua te koaua ae te reirei bon tabera ni kabane. Bon ngaira ae ti karikia ataei aikai bon tabera reiakinaia. Te anga reirei ae ti angania n te tai aei ti nang kainnanoa ana boutoka te botanaomata te karo, ao kaain te mwenge bwa are iai te bwai ae ti taonaki iai.

Anne ti na bane ni ibuobuoki nakon aei bwa antai ae e na katea riban abara ao e na boutokaia ara roro ae ngkai. E taku kunaia kaain Tabiteuea e na uotia te roro ma te roroo ao anne. Ngaira ti na uota ni kabane te roro akanne tabera anne. Ngaira taan tobwa te roro aei te roro ae ngkai taan tobwa te roro aei. Te Tautaeka e na karaoa tibwangana ao ngaira are te roro ae ngkai are ngaira are tabera ngkai te roro aei ti na riai n anga ara ibuobuoki ao ni boutoka te roro aei.

Ngaia are ae ti kataia ni kakioa ni katean te Komete kanauan ana tai riki te Tia Babaire. Ti aki te bwai ae e na taraaki bwa e buakaka bwa ti tuangaki *enough is enough* ao tao bon anne bukina ae ngaia aki kokoro unana bwaai ni kabane imwain rokora. Bwa *enough is enough* ao I kataia ni kakaea te taeka ae *enough is enough* ma e reke te kuna te Tia Babaire are e karaoaki America te Tia

Babaire ae kangai raoi nanona *No more tears* akea te ran ni mata ke akea manga te ran ni mata ae e na manga bwaro. Tao ti kona ni kangai *enough is enough* e a tau bwa e aonga n toki tangimi.

Bwa te bwai ae kam karaoia ae tia bon tangi ni wenei iai n tataainako. Anne kakaea te taeka ae *enough is enough* e boboto man otean te kuna are *no more tears*. Ngaia are te Tautaeka aei I nang kaitaua raoi n Tia Tei are e bon riai ni karaoaki raoi te ribooti bwa anne ae ti na mwakuri nako iai. anne ae e na kateaki n te recommendations imataia nakai ni kabane ao ti na follow. A tia n tei Komete n taai aika nako n te enuaromenta *committee* ke te *Climate Change Committee* n taai aika nako imwain rokora n Tautaeka. E bon tio ana buraeki mai moana ni karokoa e bane ti roko ao tia manga kataia ni kateia teutana ma akea ngkai. Man te tai arei iai ara green climate fund n te tai arei? Ke tera ae riki n te tai arei.

Aio raoi tarataraakin te waaki n Tautaeka ae ti kona n taraia e taekinaki te moan bwa ngke ti moan inaomata bwa ti na toronibwai e na toronibwai Kiribati, e na tauraoi ana bwai ni kabane ao ti karabwa anne e raoiroi te kantaninga aei. Ara mwane n Tania e na kaikoaki ibukin Kiribati anne e rabwa e toro anne ti kaitau n anne e kaikoaki.

Te koaua akana imwina kamaeuraoan tei Kiribati te koaua are manga imwina ai manga kamanoan Kiribati ni bibitakin kanoan bong. Aio ngkai te Tia Babaire ti taraia bwa taian waaki akana tabeua akana mai mwaaina akanne e boboto iaon Kiribati. N na kaoka riki aei e boboto iaon ti Kiribati bwa Kiribati ae e na rikirake. Te Tautaeka e kakoaua bwa te rikirake e aki kona n reke ngkana ti aki taraa tei Kiribati. Tei Kiribati are e na barongaaki tei Kiribati are e na reiakinaki ao e na kataubobongaaki bwa e na karaoa mwiokoana ao e na boutoka karikirakean abara ae Kiribati. E aki kona ni kammwakuri te aba ae Kiribati abara ae Kiribati e wene, antai aika ana kamwainga ngaira aomata.

Anne bukina te Tautaeka aio n ana KV 20 ao e bwabwakoa te aomata bwa bon ngaia ann bwaai ni kabane inanon te rikirake ao kakoroan ten ii aio. Te motinnano aika a mwemwe te Tia Babaire aika a karaoaki a karaoaki bwa taian reitaki ma te botanaomata bwa ti na bane ni karaoi tibwangara ti na bane ni kakamwakuri.

Ngaia are anne I kan tibwaia ma ngkai bwa te University ae e na kateaki aei kataubobongaan naba tei Kiribati bwa ti na roko. Ti na roko irarikira raora e a bane n tamwarake te tamwarake ao ngaira ti na aera. ti nang tinetine irouia tabeman ae a bane ni University kaain rarikira ao ngaira ake kanga ti rangi n aranaki bwa te baku bwa iai ara reserve fund ae iai ara mwane ae kanga ti nang

atongaki bwa ti kaubwai, ma tera arora biribirin ara konabwai ma ara raa ni kabane ni kabotauaki ma raora, ti na barongaira, ti na baronga te roro ma te botanaomata. Te botanaomata ana riai ni kakang ao ana riai ni barongaaki raoi bwa ngaia ae e na karaoi bwaai ni kabane.

Te Tautaeka aio ana koaua anne ao ti aki kangai bwa e kabanemwane ke e raa. Bwa te bwai ae ti kabwaroa nakon te botanaomata te investment te karikirake. Ao ngkana a moantaai n rabakau ara botanaomata ni kabongana te mwane ma bwaai aika te rabakau are ti na angania ni bwaai aika ti katei e na teimatoa rikiraken abara ae Kiribati.

Ngaia are I rangi n nanokawaki bwa te bwai ae uarereke kanaun te Komete aei katiakin raoi te kunikai are e na toka raoi bwa e na kanga. E na tia raoi ao e na itiaki raoi te ribooti aei ao e na tia ao ti na bane n nori ani kangai e anganiira te kawai te ribooti aei e a *complete* e aki tao n ae e aki koro unana. E bon koro unana e mwai ana ai, e mwai raoi. E na nakoraoi are e na karaoaki imwina bwa e mwai raoi imwin ana mwakuri te Komete aei.

Ngaia are ti na bubuti bwa e bia noraki ara koaua ibukin kainnanoan te mwakuri are a karaoia kaain te Komete aei. Ngaira kaain te Botaki n Reirei are ti tabe ni kaninganinga mwiin te ribooti aei ao ti nang kukurei ao ti taekinna bwa aio e *contribute* nakoira, e nang *contribute* nakon te motinnano are kateakin te University e aki n ae kanga ti na raa bwa ti anaia bwa te *contribution* nakoira. Ao ti na uaia ni bwabwakoia bwa ti na taraia bwa aio ae e na anganiira te kawai. Ao tao e nang boraoi riki ae ti na kona ni kabanea ae tia nako ni kareireia ara ataei itinaniku, a bane nako mwane ni buoka ake a kabwaroaki mai iroun te *donor* ke te naan *sponsor* ake a kabwakaaki a bane ni kabwaroaki nakon te naan *Universities* akana itinaniku. Ma ngkana iai ara *University* ngaira ae e tei ikai ao anne e na bwaro ikai.

I nang uringa ngke I reirei ao ti kauka te form 7 ao ti na bon nako n te USP bwa ti na sponsored ao ti na nako ni karaoa ara Foundation n te USP ao tia tauaki naba ikai n 1986. Ti tauaki ikai bwa ti na form 7 ikai bwa te taeka ae ti tuangaki e na kabaneaki te mwane ikai ao e na aki kabaneaki itinaniku. Ao tao aei taina ara kantaninga bwa anne bon te bwai ae e nang riai e nang riai bwa e na contribute naba nakon ana economy Kiribati ngkana iai te rabwata aio. Bwa ngkai n te tai aei e koaua iai te USP Center ikai n aron are I tuangi ngkami anne ti aki bwaibwai raoi iai ti bon bwaibwai iai ma ti aki n aekakin are tao bon ngaira. Ao bukin ngkanne tera kaain Samoa are bon iai kaain te USP iai irouna ana University antai riki ae iai aia reirei aika a kona n angania riki aia botanaomata te alternative ni manga te pathway teuana are e na kona ni manga karekea aron aia

qualification man aia rabwata are a kateia.

Ngaia are ti na kaungaia kaain te Komete aei ara katekeraoi nakoia bwa ana katia raoi aia ribooti aei ao ti na tauraoi ni manga maroro iaona man ara Botaki ni Mwakuri ngkai ti kakoaua bwa e bongana nakon te waakirake iaon tebonan te rabakau ao karekean te rabakau ae taubobonga raoi. Ao I boutoka te kaoti aei te Tia Babaire e rabwa.

Hon.Taberannang Timeon: *Point of Order.*

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e kakawaki bwa e na matata raoi kanoan ngaira ara maroro. E titebo ma e taekinna te Minita bwa ti kangai tai kakoroa nanon am motinnano ae katean te University, anne ana taeka. Ma ti aki ngaira anne ara taeka bwa aei bwa ngkana anne kanoan ana motinnano te Tautaeka ao e koaua bwa ti tuanga te Tautaeka ni kauringa kanoan ana motinnano. Ma kawaina ngkai ae karaoia te Tautaeka ae ti uneakinna bwa e bon kona ni karaoia bwa e aki kainnanoa ara Komete ke katean te Komete ikai ao te kauoua bwa aei raoi ngkai te moanibwai n am waaki ibukin te reirei te Tautaeka riki ni kaineti ma aron te kabanemwane ae ti uneakinna. Kanga ti anne ma mwiina e na bure otan Kiribati bwa e taku bwa ti aki tangira te Tautaeka bwa e nang kakoroi nanon ana motinnano. Ma kawaina aei bwa te kabanemwane aei e riai e bon aki karaoia te Tautaeka irouia taan rabakau ti anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim am Point of Order.

Hon.Taberannang Timeon: Eng Madam Speaker I taku bwa N na kaeka are e taekinna te Minita te Tia Babaire are quote iai are enough is enough te Tia Babaire. Bwa are bon enough is enough bwa are e a tia ni karaoa ana mwakuri te Komete aio teuana te ririki. Ae a tabe ngkai karo are a rabuabua baia aine ni wai rau ao mwaane iaan te riringa n onobwaia te naan Preschool, Primary Schools n rawekaia imwain teiraken te term ae tao ni ngai te Tia Babaire.

Ma are tao e bon kakaokoro te taratara te Tia Babaire bwa e taraia te Minita ao *no problem* ma ngaira iroura te *problem* te Tia Babaire. E aera bwa e na reitakinako aio bwa e a tia bwa n ara koaua e a tia ao ana katukaki ake tabeua te Tia Babaire ao a taku bon tabemi, e aera e a *sub contract* te Tautaeka ana responsibility nakoia kaaro te Tia Babaire. Ai anne onimakinan te Tautaeka te Tia Babaire ao anne ae tangi nanora iai te Tia Babaire ao e na aki taku te Minita *don't you're your tears* ma eng *shed your tears* bwa aio ana waaki te Tautaeka aio nakoimi.

Tibiika: Ao I angan te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro teutana te kaoti ae moan te kakawaki aei. N na moana au maroro ma te taeka n rabakau teuana ae e kangai *do not judge the book by it cover.* Ke tao motika taekan te boki man ti taraakin kunna.

E koaua te Tibiika ao a mwaiti maroro ae tia kanakoi naba ara moti. Ti arana naba te Komete aei bwa e kabanetai e a bati n tau ana tai ae ngkai, an tai reitianako bwa e a tau naba ae ngkai. A manga taku maroro tabeua bwa kam a bon reitianako bwa bon ibukin kabwaiaia ami koraki akana irarikimi bwa kam na tauia.

Madam Speaker, ai kamatauningara aekakin n rongorongo aikai ao ngai temanna ae kanga e uere kuniu ngke e taekinaki te aekaki n taeka aei. Bwa ngaira i Kiribati aika ti reireiakinaki te aroaro ma te katei iaan mwengara mai irouia ara karo ngke ti uarereke ti tuangaki bwa ti na aki taetaekin taeka ae kanga ana kamatauninga temanna ma temanna ao aio are e bon kinaaki naba iaan ara tua.

Ngaia are ngai irou I kataia n defend raou tabeman ake aki taetae bwa e anga buaka bwa ana taetae ao ti karabwa te Tia Tei mai Butaritari bwa e a tia ni katerea aron kakawakin kanauakin aia tai. Madam Speaker, iaan ara Tua ni Kaetieti mwakoro 67(4) ao e nang teretere N na warekia n te taetae ni imatang. Akea au rairairi n taetae ni Kiribati ma N na kataia n rairia *a select committee shall initially have allocated time of not more than 1 year to complete it task but it shall be able to propose an extension to it allocated time.* Are nanona bwa e bon oti man ara Tua ni Kaetieti bwa a kaman noraki bwaai aikai.

E na anganaki ana te Komete ana tai teuana te ririki ni waaki ma ngkana e aki tau ao e na kona ni bubuti riki te extension. E a kaman mwaneweaki aio n ara Tua ni Kaetieti Madam Speaker antai ake a moan karaoa te tua ngke ti tuai bungiaki ao ti tuai roko ikai. A kaman noora aio bwa ngaia bon iai riaina bwa ngkana e aki tau te tai ao e na kona ni uotaki ni kanauaki. E aki bure aei ai rabwara naake a moan karaoa te tua. Ao aio ngkai ae tia rinanona ngkai n te tai aei. Iaan ana bubuti te Komete n aron are e taekinna temanna kaain te Komete ao noria bwa e aki aia tai. Ao e uotia nakon te Tautaeka ao e a uotaki ngkai bwa ai te kaoti tera ngkanne buren anne, akea burena.

Ma ngkai ti a tuangaki bwa *enough is enough* e a tau ao tera ngkanne ae ti nang onimakinna ngkanne ngkana e a tau. E na tia te ribooti aei ke e na aki. Aekakira ngkanne ana quality te ribooti ngkana e a roko imatara bwa

are e bon taku te Komete bwa e aki tau ana tai. Ao ngaira ngkai ti a tuangia e a bati n tau anne e a bati n tau ami mwane anne. Aio ngkai taekana kanga ibukin te aroaro arora tao ni mwanemwane ke n raa.

Madam Speaker, te bwai ae te bunimoa ko aki kona ni kana uaana ni karokoa ko urua nanona. Ngkana ko kan kana te te bunimoa urua nana n te tai aio, ti a tuangaki bwa ti na aki kabanemwane e a tau te kabanemwane e a nang korakora ami kabanemwane. Ao ti na kanga ni kana te bunimoa ngkana ti aki kana te kabanemwane. Ti aki urua nanana.

Madam Speaker, N na okirikaaki nakon te Komete are e kateaki n te term ae nako are ngai temanna kaaina. Te Komete ibukin te *youth and unemployment Committee* ao ngaia naba temanna kaaina. Ao e mwaiti tabera ae ti karaoia ti bobowi naba n aron ae I noria Komete aikai I namakinna naba bwa a bobowi naba n te bong koraki. Ao akea ma te tai te tai raa e kona naba n taona bwa tao tera am botaki ma am utu ke kaain am constituency ko aki okirikaaki ibukin tibwangaia. Ngaia are ti na riai ni karabwarabwa nakoia Komete bwa tabeia are a karaoia e aki bebete bwa ngai I noria ao I namakinna bwa are I a tia ni kaaina te Komete. Ao Madam tera ae riki imwinte Komete tera mwiin ara Komete arei ao e riai bwa te bwai ni mwakuri nakon ara Party. Ngke ti anganaki te Tautaeka ao tia wareware inanon te Komete arei ti a tia wareware n ara ribooti bwa are e tia ara ribooti. I taku bwa kam kona naba n noria kaain te Auti ni Maungatabu. Ao tera ae riki imwin te tai arei Madam Speaker ao e a reke kanoana te SFU te mwane n aki mwakuri. Bwa are n ara ribooti arei ao ti katerea mwaitia kaain Kiribati are te roro are man 18 ni waerake aika a tau nakon te mwakuri ma akea aia mwakuri mwaitina arei. Ti reitaki ma te naan botaki aika a mwaitia ao ti kaboraoira ma aban tabeua te aonnaba n te betebeke. Bwa tera ae noria ngkai Madam Speaker e a reena nako ngkai Kiribati ibuakoia raona n te betebeke bwa ti ngaia ae kabwaka te mwane n aki mwakuri ao tia moanna ni manga katotongaki n aban Biiti te mwane are a manga anga bwa te mwane naba n aki mwakuri naba ke tera arana. Ao aikai bwaai aika a riki man ana kunimwaan te Komete man katabean te Komete are e karaoa te *undertaking* anne ke te mwakuri are e na karaoia are e katabeaki iai ibukin te Auti ni Maungatabu.

Ngaia are ti na aki kamwinibaea te Komete bwa e mwaiti taben te Komete bwa n taai tabetai e aki reke am tai ni kawara am abamwakoro. Ngai ngke I Komete iraua au tai ni karautaeka nakoia au botanaomata N na aki oki moa bwa iai tabera, ti na manga mwananga ni kangai bwa ti na karaoa ara ukeuke iaon katabeara are e katabeaki man te Auti ni Maungatabu. Ngkai n te tai aei Madam Speaker I nang

nanokawaki e a bon anganaki naba te Komete akea taeka ni kakaitau nakon te Komete, bwa e a bon mwaiti naba taeka aika tinebu nakon te Komete are kam a tauaki bwa ibukina bwa kam aonga n aki kikitana te Tautaeka. Ai kananokawakira aekakin karaki aikai Madam Speaker.

Ma e aoria bwa are bon anne katauara bwa ti na maroro n aekakina anne. Ma ngai temanna ae I kakaitau nakoia Komete ibukin tibwangaia ae a tia ni karaoia e rangi ni kakawaki tabemi ao ti aki tabemi are e nang otinako naba kanoana ni ngabong. Bwa e na bongana ami ribooti anne ibukin manga kateiraoan te iango are e kantaningaaki. Aio Madam Speaker teuana kanoan ara motinnano n aron are e taekinna te Minita n te Education.

Teuana mai ibuakon ara motinnano ti na kataia ni karaoa te kamatebwai ti na karaoa te kamatebwai ibukin katean ara University. Ao are e a tia ni bati te maroro iaona kaain rarikira e a rawata te University. Ara botanaomata i Kiribati ti kakaitau e a kaan roko i 700 ara ataei. Aio ana record Kiribati ae akea mai mwaaina. Ngkekei ngkoa n te Tautaeka are mai mwaaina e a tiku naba n te ware ae e a kan bubua ke 100 tabun, ma ngkai tera ae riki te quoter akea te quoter n ara Tautaeka aio akea te quoter. Mai mwaaina ngkoa ngkana e roko am bwii n aio ao ko a nako tinaniku. Ko roko n am bwii te iraua ni waerake ko a roko itinaniku. Ma n te tai aei n aran ara Party akea bwa e a kanakoa te quoter anne ngkana ko bwaati 50% ko a nako naba. Ai anne bukina ae noria Kiribati e aki n ae aongkoa a nang wanawana kaain Kiribati teuana anne bukina. Ma teuana bukina ae e riai n ataia Kiribati bwa e a kanakoaki te quoter arei. E a kanakoa are e kangai ti 100 ae e nang mwananga ngaia are te naan *top 100%* a bon bane naba ni kanakoaki.

Ngkai n te tai aei e roko am bwii n te bwaati 50%ko a bon nako naba ngkana e nako bwa 500, 600,700 n aron ngkai ae noraki n te tai aei e a moanna n nambwa 1 Kiribati n te USP. Ao ngkana tia manga taraa ngkanne anne mwaitira ara mwane ngkai ae tia kabwaroa iroun Biiti. Rooia ma kantokaia ma aia arauenti n tiku i Biiti irabwi te ngaa ke tao e bon mirion I tuai man noora te budget ma ngkana ko a taraa naba mwaitia te mwaiti n aomata ae e kan ngaa ataei mwaitira te kabanemwane Madam Speaker. Ao ngke arona bwa bon iai ara University ikai tao e na mwaitira riki ae ti na bon karaaunna inanon ara economy ke inanon kaubwain abara.

Ngaia are ikai teuana te bwai ae e nang kakawaki ibukin rikirakera bwa ti na waakirake ao ti na akin ang tio ibuki. Ao ara ataei n aron are e taekinaki te reirei bon ngaia ngkai kanga abara nakon te ingabong. Ngkana e raoiroi am reirei ao ai abam naba anne ni karokoa iraua am ririki.

Ngaia are ti kakaitau n aio tia manga tara naba ti tara ngkanne n aron are e taetaekinaki te kabanemwane. Ti rangi n taraa te kabanemwane bwa are e rangi ni focus ara iango iaon te bwai ae te kabanemwane te cost. Ma ti aki rangi ni katereterea bwa e aerakira te benefit are e na reke. Bwa n aron are I taekinna kam a judge naba ngkai kam taraa te boki tera karakinan te boki anne e kabotu. Ao ngaia ko tuai noora te boki bwa e rangi ni kakaongora ngkana ko nang roko n rabanen te boki.

Ngaia are aio ngkai te bwai ae karaoaki tataninga te tai bwa e na karaoa ana kamatebwai te Komete ao imwin te tai anne kanga te *foundation work* te mwakuri mai inano. E na kateiraoa ara tamnei are ti miakinna ti a tia ni karinna bwa kanoan ara motinnano ao e na otirake ana babaire te Komete ni kangai ao arei ao arei ao ngaira ngkanne e a reke ngkanne bwa ai mwakuriana ngkanne ao ana karokoaki te naan TA. E na noraki bwa e na waaki iaa tao i Kiritimati tao iaon Tarawa. Akanne ngkanne kanoan te waaki Madam Speaker ao ngkai ti a nang moantaai ao ti aki ti moantaai ma tia kaminibaea naba te Komete. Are ngai irou e nang kananokawaki anne nakoia riki ao nakoira n raora n Taan Tei are titebo arora ikai inanon te Auti ti bane n rineaki mai irouia ara botanaomata bwa ti rineaki bwa iai onimakinara. Ao ngke tia manga rineaki bwa Komete ngaira. E a nang korakora riki onimakinara bwa iai tabera ae moan baen te kakawaki.

Ngaia are ngkana ti anganaki te taeka ae kangai are kam anganaki Komete bwa kam aonga na tauaki ao e aonga ni bubura ana mwaiti te Tautaeka. Ai kananokawakira anne Madam Speaker ao kanga anne tiaki taeka bwa I kunnainga ngkana e taekinaki te aekaki n taeka anne.

Ma e aoria bwa N na katabetabea naba te Komete aikai ngkanne kanga N na anga au taeka naba ni ibuobuoki nakon te Komete. E na taraa naba te kamatewai ae aranaki bwa te online study. Ae ataaki bwa iai naba aika a karaoi aia kamatebwai n te bwai ae te online inanon te intanete ni karekei naba aia beba iai. Ao aio are I kaunga naba te Komete bwa e na come up naba ma ana recommendation anne antai ae e na ataia bwa ngkana iai ara campus n te University ao iai naba ara Online University are ti kona naba n taui mwiia man te Tautaeka ao ti kona naba ni kinaia nakai bwa ana otinako mwiin aia kekeiaki ao ana kinaaki naba te naan graduate bwa ana rinanon naba te aekaki ni kamatebwai aei ao tao e a boraoi riki ao tao e a kona riki ni mwaiti ataei ake a kona ni waaki iai bwa are e uarereke boona.

Te Tia Babaire I kan taekina naba te taeka teuana ae kangai, kam a waakina te Online Study tao te online study irouia ataein te Kauarinan ao

ataein te primary n te rerio ao te intanete, a toa ngkai kaaro ma aia rerio. Anne ngkai kanga ara taeka ae ti nang karaoi ara Policy ao ti na katoaia moa te koraki. Ngkana ti karaoa ara katanoata ni kangai kam na iti bwa arei ao arei kam na bane ni itinaki bwa kam na itinaki n te booster bwa arei ti na bane moa ni katoaia moa te koraki bwa aonga n ongo.

I taku bwa ngaira iai tabera ae kakawaki ao e koaua bwa mwaitira taben te karo ngkana e kabooa ana rerio ni kabotauaki ma roona ae e a taua ngkai te Tautaeka. Ma ana kabanemwane te karo are e kabwabwaka ibukin natina. Te rerio e a manga riki ngkai bwa kanga buakanakira. Kam na kanga ni waakina anne bwa akea aia rerio ataei. I taku bwa akanne karaki ae tia bon kaunia te botanaomata tia nakomai ni kaunun ikai bwa ti na kaunia kaain Kiribati. Bwa kai e koaua a nang kanga n reirei ara ataei ao akea ara rerio. I taku bwa te karo e nang mwanemwane tei Kiribati e a nang mwanemwane ni kabotauaki ma taai aika nako. N aron are ti taetaekinna ao ngai tabeman a raira buaka te mwane are te mwane n aki mwakuri bwa ai te mwane ni kamona. Kabooa am rerio n am mwane are ko anganaki anne bwa tao e a bongana riki nakon are kona kabanea n aki akaka.

Te Tia Babaire teuana naba ae e a kaokiokaki ti a tuangaki ngkai kam aki moanibwaia moa aio ao aio kam a karaoia bwa ami priority. Te Tia Babaire iai te budget, iai te bwai ae aranaki bwa te kataumwane are ngke e kawenea ana kataumwane te Tautaeka ao e bane ni kakaokoro ana kataumwane. Bwa iai ana kataumwaneia ibukin te Komete ao ngkai e titebo ma tia kaminoa ngkai te ongora ni kangai, te kataumwane ibukia Komete e mwanenaki man te Botaki n Reirei. Ma tuangia ngkai kaain Kiribati ni kangai e nang kanga e aki tia ami classroom bwa te mwane are e a bane irouia kaain te Auti ni Maungatabu e aki kona n tia ami classroom bwa are e a bane. Ai aonikaira te rongorongo aei Madam Speaker ti a kananoroia aomata ti a nakomai ngkai n take advantage n te kaongora nakoia aomata bwa e uarereke aia atatai n te bwai ae biribirin te mwane ke te kataumwane.

Are e na riai n ataia Kiribati bwa ngke arora ana kataumwane te Tautaeka ao e kabwatia te Auti ni Maungatabu ao iai te kataumwane ibukin booia Taan Tei. Iai te kataumwane ibukin aia arauenti Komete, iai te kataumwane ibukin mwamwanangaia Komete, iai te kataumwane ibukin tera riki ao aikai ake a mwanenaki man am tabo te Tia Babaire man te Auti ni Maungatabu iaan am budget allocation. Ao te Botaki n Reirei iai ana budget ibukia taan reirei iai ana budget ibukin classroom, tao te bwai ae ti ngureakinna te delay n te mwakuri. Bwa are anne bon iai kawain

mwakuri n aron are e kabwarabwara te Education.

Ngaia are ti nang aki nakomai ni kaminoi ongoraia kaain Kiribati ni kangai ai buburara booia ao e koaua bwa te mwane are e a bane anne bwa ngke arona bwa e aki kabaneaki bwa e kabaneaki n te reirei, e aonikai te rongorongo anne. Ae bon ngkami ae kam kabwaata naba te budget ngkai tia taekina te budget ae ti a tia ni kabwatia titebo ma tia manga uneakina te budget bwa te Komete aio e aki boou, bwa e a kaman tia ni kateaki n Auti aika nako ae iai ana budget te Auti ni Maungatabu ibukin te ririki aei. I taku bwa kam na uneakina anne ngke arona bwa tia manga uotiarake ngkai n te manga kataumwane te Appropriation Bill. Bwa tia uotirake ni kangai tia uotarake $590 te ngaa bwa booia karokoan te Komete aio nakon ana term riki are e tangiria. Ti aki te kataumwane ae ti uneakinna ngkai bwa are bon iai mwanena ae katauaki iaan am atu ni mwane Madam Speaker man am Botaki ni Mwakuri ae te Auti ni Maungatabu.

Ngaia are ti na aki kaminoa te ongora nakoia kaain Kiribati bwa te budget ke te kataumwane bon iai are bon tabena ma are bon katauaki nako iai. Bwa ngai n au Ministry bon iai tabeu n au Botaki ni Mwakuri tera ae ti na kabanea ibukin te mwamwananga ao ibukin te Itoman bwa tera riki ao aron naba te reirei aron naba te Auti ni Maungatabu. Ngaia are aikai rongorongo aika I taku bwa ti riai ni kaeta te ongora iai bwa e na aki burebureaki ongoraan tei Kiribati. Bwaai ake a taekinaki n aron te classroom booia ataei, booia taan reirei akanne bon iai te kataumwane ma are e na bon kaekaeka iai ao n aron are e taekinna ao N na kauataoa riki te rongorongo arei.

Ngkana iai am titiraki ae aekakin akanne bon uotiarake e buakaka are ko a kukuu iaan bwa ngkana ko a kukuu ko kaotiko bwa e aki tauraoi am titiraki ao ngaia tao ko nang kareke tai konang uotimai rekereken nako bwaai ake I taku bwa kona bon riai ni kamatatai n am mena. Tao e koaua bwa e nang korakora aia titiraki nakai ibukin aia Party. Ngaia ti aki te titiraki man aia constituency ai ti aki te titiraki ibukin aia abamwakoro, bwa e a mwaiti riki aia titiraki ibukin Kiribati ibukin are a kumeia ma te Embraer ma a kumeia ma tera riki. Ao aia titiraki ibukin aia abamwakoro akea. I uringa ngke I Tia Tei Madam Speaker bwa ngai te moan roroko au titiraki bwa are I ananai bwa are I nako ni kaongora ibuki. Bwa e nang kakawaki irou au botanaomata bwa aki riai ni karokoa ikai ti aki au Party ae karokoa ikai bwa au botanaomata.

Ngaia are I kakoroa au titiraki itiua ao I a manga kakoroi naba itiua au *written question* bwa anne tabeu ngke I rineaki. Ao aikai tabeua bwanaau Madam Speaker ao I karautaeka I kabwara bure ngkana a nang mamatoa ao a tinebu bwanara ao I taku bwa aikai tabera ae ti riai ni

kaitiaki te ongora n aron are e taekinaki te rongorongo tabemi kaitaraan ara koaua ao ngaira tabera boutokaan ara koaua. Man taeka aikai Madam Speaker ao I nang boutoka te kaoti.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kaeta naba te ota ibukin tao ni mataatan au uneaki iaon kabonganaan kaubwaira ae uarereke te allocation of resources kabonganana. Ao te kataumwane e riki man tibwatibwaan te kaubwai aei ao anne ti uneakinna bwa e anganaki te Komete te mwaiti ni mwane ae buburakaei ao ngke arona bwa e aki ao e kona ni manga anganaki te tabo teuana. Ao anne ti bon uneakinna n taian te kataumwane ma mwiina a taku bwa kaain Kiribati bwa tia bon nang aonikai n ara maroro ao bon aikai bon te naan koaua ao ngkana e kan noora mwiina te Minita e kona noria n te record. Ma te bwai ae ti uneakinna tibwatibwan kaubwain Kiribati ae ara mwane ao eti te kataumwane anne ao e bon ataia ke ataa aron te kataumwane bwa ko noora mwaitira ae ti na kabongana ao tia tibwatibwaia naba.

Ngaia are ngke arona bwa e aki tibwaaki nakon tao te Maneaba ni Maungatabu iaan Komete aikai ao tao e kona n tibwaaki tao nakon te tabo n reirei ke te Onaoraki ke tera riki. Anne aron te kataumwane te Tibiika ae ngaia ae e na riai ni matata bwa te location of resources kabonganaan ao tibwatibwan raoi te mwane anne. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia am Point of Order te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker ti na karautaeka bwa ti na Point of Order naba nakon te Minita ae karineaki bwa e kamwinibaeira bwa ngaira tia bon taetaekina naba te taeka ae kanga ekanako te katei te Tia Babaire ai kananoangara nakekei te Tia Babaire. Ti aki kaikawaka raoi te Tia Babaire bwa ngaia ngke e kaikawaaki ti a tia n reitaki arona bwa e na aki.

Te Tia Babaire ngaira naba ti kaikawaaki raoi ao e kangai kaikawakira ngkana kam noora te babakanikawai ao tai kaina wiimi te Tia Babaire. Ao anne kaikawakira ma are ngaia ngkana e kaokoro ma kaikawaana ao ke tai tuangira bwa e bure kaikawakira te Tia Babaire. Ti bane ni kaikawaaki bwa i Kiribati ngaira te Tia Babaire.

Te kauoua te Tia Babaire are e a tia n taekinna te Leader te Tia Babaire e a tia nako te kataumwane. Ma a bon kataunaria ara botanaomata a nakon te IEC ae e a tia te mwakuri aio e ngaa mwanena. N na taetae nakon te Botaki n Reirei akea n te kataumwane akea mwanena moa iroura. Ao e nang kanga ara botanaomata n aki taetae ngkanne te Tia Babaire. Ao tera ae ti taekinna

ikai, ti taekina te aki koaua ti taekina aia koaua ara botanaomata te Tia Babaire. Ngaia are e karaua nanona te Minita te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am Point of Order te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire I karabwa ana maroro te Minita ae karineaki aron tamaroan ana beku ibukia ana botanaomata ao marurungina. Te Tia Babaire e a manga kumea aron ana beku te Tia Babaire ae kanga akea rekerekena ma te kaoti. Ma tao e a manga teketeke n aron taian titiraki aika a mwemwe. Te Tia Babaire ana titiraki te Tia Tei ma ana botanaomata bon ngaia naba arei ma ana botanaomata. Ngkana ko titiraki ibukin Kiribati ara abamwakoro ake ti mena iai aban naba Kiribati. Ngaia ke e karaua nanona bwa iai taan motiki taekara ma rongorongo aika I kan titiraki iaona te Tia Babaire a bon bakatekea naba nanoia ara botanaomata kaain Kiribati. Aron kabanean ana mwane Kiribati iroun te *Embraer* arom ni katauia te koraki bwa ana mate ke n rootaki n te aoraki ae te Covid-19. Akanne a kan ongora ara botanaomata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao akea riki ae na Point of Order I a kanakoatia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I kukurei n reita te maroro iaon te kaoti aio. Man karabakau ake a tia n taekinaki ao e a moanna n rangi ni matata otara. Ao otara te Tia Babaire ae I taekinna bwa ibukina bwa akea *understand* iai bwa I tangira riki te tai te Komete bwa e tuai n tia ana mwakuri ao ana mwakuri are e bukinaki iai bwa e na ribooti bwa e riai ke e aki kateaki te University. Anne taben te Komete te Tia Babaire are e bukinaki iai. A bati ara karaki te Tia Babaire n totokoa te aekaki ni waaki aio ao riki katean te University. Ao teuana ae I kan kaokia te Tia Babaire bwa te waaki aio *it an appeals of Government funds* bwa kanga ti bon ataia bwa iai riki angana ae e bebete ae e reke iai te kaeka anne ao e aera ti toua ae abwabwaki. Te Tia Babaire kanga tera bukina. Ngaia are a nako ara iango ao tao ibukina bwa kaain te Tautaeka kaaina.

Bwa are e aki touaki kawaina ae ti taku ngaira bwa e short effective ao e cheap te Tia Babaire. Anne te bwai ae I kan katurua te Tia Babaire n au maroro aio. Te Tia Babaire I reitanakoa arei ao I taku bwa e bon oti te kakarabakau te Tia Babaire ae te Komete aio e depend iaon *others*. E aki kona ni bon ti ngaia bwa are e tangiria bwa e na mwananga ao e tangiria bwa e na aera te titiraki. Ao anne bukina te Tia Babaire ae uouota te kaoti aio. Ma ngke arona bwa e uota kawaina te Tia Babaire ao ti taekinna mai ikai ao e na akea te kabanemwane aio ao ana akea te kan uneaki ae ti waakinna ngkai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ti kakoaua bwa aio ana motinnano te Tautaeka ao bon te kantaninga bwa e na kakoroaki nanona. Te Tia Babaire I a moanna n raraoma bwa e na aki koro nanona te Tia Babaire. Bwa are a taku bwa aio te moan mwaneka ae e na katoroaki bwa aongkoa aio te Tia Babaire nanon te karaki aio te Tia Babaire bwa ana akea te babaire bwa ana akea te babaire ae e na waakinna te Tautaeka ke n nang katea n te University. Ngkana e otinako te ribooti aio ao e aki bwa e bati riki bwaai ni kabane aika ana karaoaki imwain anne.

Te Tia Babaire ngkana ngaia anne te Tia Babaire ao ti a moanna n nanokawaki riki te Tia Babaire bwa e nan ang reanau aron kabonganakin ana mwane te Tautaeka n anga ke bon iai riki angana ae bebete te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taekinna te Business Committee ao e taekinaki kam karaoia n taai aika nako ao boona ti karaoia. Ao e aera ngkai kam a uneakinna ngkai ao aio teuana bukin uneakinana bwa ti na taraia ana Komete te Tautaeka aio ao te Tautaeka are e nako. N aron au wareware 6 ana Komete te Tautaeka aio n ana ririki, te Business Committee, University Committee, te Labour, Anti-Corruption, Climate change ao te Privilege Committee.

Te Tautaeka are e nako te Tia Babaire te 12 ana ririki te Tia Babaire ao 4 ana Komete. Climate change, Population, te Leadership ao te Passport ao te Privilege Committee. Te Tia Babaire imwain ae N na kitana aio ao I kan taekinna bwa te Komete ae iaon te climate change e bon initiated man ana request te UNDP bwa e na kateaki. Ao anne bukina bwa iai te Minita iai bwa a bon tangiria kaain te UNDP bwa e riai te aomata iai ae aekana arei n te Komete te Tia Babaire. Aio ti aki nanora te Tia Babaire bwa ti na katea te Komete aio kanoan te reitaki ma Kiribati ao te UNDP. Ao anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, aua ana Komete te Tautaeka are imwaira n ana tai te 12 te ririki, 6 ana Komete te Tautaeka aio ni manna ae 6 te namwakaina 6 te ririki. Te Tia Babaire ao tia titiraki ao ai bukin tera ngke e a nang mwaiti aia Komete te koraki aio. Bon bwaai tabeua ae bon taben te Tautaeka ao e aki karaoi naba ni bon angana bwa e a karaoia te Komete.

Te Tia Babaire are a rawa n ongo te Tia Babaire te koraki aikai e irekereke te Tia Babaire ma angan Taan Tei ake a raonna bwa kanuangaia. A ngae n rawa n taekinna a ngae n taku bwa e kewe te kaoti are e na roko tao n te wiiki aio ibukin te Tia Tei mai Banaba. E anganaki kanuangana ngaia are I taku bwa e aki bure ara katautau ae aio ana waaki te Tautaeka n angania kanuangaia ana koraki. Ao te kabanemwane are e taekinaki ao e bon koaua ao ai bon te kangare bwa

aki kunnainga te koraki aikai te Tia Babaire ni mwanen te botanaomata ae kabonganaaki buaka te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, kanga ti aki te moantai ae ti taekinna bwa ni bong aika nako ao I titirakina ana waaki te Tautaeka ae slow ara Minita. Bon te kangare ae bon te kangare e bati au titiraki n taai aika nako iaon teuana ae I kona ni biri rimoaia. Ao e kanga n reke te mwaiti ae e na kabanea ibukin aia iti. Te titiraki ae kaekaaki n te tai arei te Tia Babaire bwa te vote raa ae kabonganaaki ao boona ngke ti tuangaki e a tia n taku te Kabineti. Te Tia Babaire *that an abuse* te Tia Babaire *of the man funds.* Mwaakan te Tautaeka te Tia Babaire e aki karioaki e reke man te tua bwa te appropriation bon te act ae bon kaokoro te Tia Babaire. Ma ngkana tia karioi mwakara te Tia Babaire itinanikun ara tei ao I taku bwa e aki eti te Tia Babaire.

Tibiika: Kona Point of Order ngaia waakina am maroro te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai: Ngaia are te kaoti aio te Tia Babaire aki anaaki nanora iai te Tia Babaire e a riai n toki ao a riai ni keiaki taan karaoa are e a tia ni kona. Te Tia Babaire te kabanea ae taekinaki n te mena aio bwa aio ae kaineti ma te SFU. Ao e taekinaki te Tia Babaire bwa anne kanoan te Komete ae te Labour te Tia Babaire bwa are ti aki noora te Komete anne ana ribooti ti aki noria. Ma n aron kaongoraeau te Tia Babaire bon te kabanea ni bwai are e taekinaki mai iroun te Beretitenti bwa kakaean ae raka riki nakon te ongora nakon are e a tia n ongo man ara itera. Ao I bon tei teutana te Tia Babaire bwa ni karabakau aika nako ao e taku te rongorongo bwa are ngke ti waakin ara motinnano aikai ao ti ongora man taabo aika a mwaiti ao imwin ongongorara ao anne tia kawenei imataia kaain Kiribati. Tera nanon anne te Tia Babaire imwina ma ongorara ao warekan aia motinnano kaain te Kaitara ao anne ngkanne ae ti karaoia aki kona ni kakewea anne.

Bwa ni bon koauana bon koauana te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire ti karautaeka nakon te Tautaeka bwa e teimatoa nanona te Tia Babaire n totokoa te aekaki ni waaki ae aekana aio. Anne tabera te Tia Babaire e ngae ngkana ti aki titiraki ibukin ara abamwakoro ai bon te kangare ngkana e tuangira te koraki aio bwa a ngaa ami itiaki ibukia kaain abami. Aikai ara titiraki ibukia kaain abara te Tia Babaire.

A nang kan ongora te Tia Babaire bwa tera ana waaki te Tautaeka ibukia a rangi ni kan ongora. Ao eti ao iai tangitangia ma raaia ma ti kataia ni karaoia riki n anga riki tabeua. Ma ai bon te kangare te Tia Babaire bwa ti nang aki karaoi ae bon oin tabera riki te Tia Babaire ae kaineti ma ana waaki te Tautaeka aio ao ana policies te Tia Babaire.

Anne taben te Kaitara ao ti na teimatoa ni karaoia te Tia Babaire bwa anne bukin rineara ao ti aki kona ni birinako mai iai te Tia Babaire. Ao ti na teimatoa ni karaoia ni ikotaki ma teimatoan ara koaua iaon te naan Komete aikai n reitaki ma te Komete aio te Tia Babaire. E kona ni karaoaki n angana riki aika a bebete te Tia Babaire ao ti aki angana ae waakinaki n te tai aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ko bati n rabwa ao anne buokan te karabakau iaon te kaoti.

Hon.Alexander Teabo: *Point of Order.*

Tibiika: Am *Point of Order* te Minita n te reirei e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: I ti kan kaeta otara te Tia Babaire bwa n aron ae atongaki ara boutoka bwa ti boutoka te *abuse of Government Fund* kanga kabonganakin buaka ana mwane te botanaomata ke te Tautaeka. Ma ti kan katerea bwa kateakin te Komete e bon constitutional te Tia Babaire. Ti aki te totokoaki ao anne e constitutional section 115 te Tia Babaire kateakin te select Committee anne te constitution. Anne te Tua ae Maungatabu ao kanga I taku bwa ti na tuangaki ngkai bwa e bure kateakin te Komete.

Te kauoua te Tia Babaire I taku bwa e bon taetae iaon aei te Minita n te mwane ma ti na bon riai ni ibuobuoki iaon aei bwa e nang taekinaki ara solar te Tia Babaire tao te iti man taai. Ma ti bon katerea

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ti aki te *Point of Order* anne te Tia Babaire taiaoka.

Hon.Alexander Teabo: Ma ti bon katerea bwa aio bon kanoan te agreement bwa are e karini point.

Tibiika: N na ongora moa te Point of Order te Leader n te Kaitara N na ongora moa te Point of Order ao anganai au tai ao e nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Eng kanga e a rangi n taekinaki te solar ke tera ma ti kan katerea bwa aio bon kanoan te waaki mai mwaaina te Tia Babaire bwa kataakin kakoroakin ara NTC ke ara contribution nakon te climate change naba te Tia Babaire are e a kaman kaweneaki bwa kakorakoran riki kabonganakin te iti ae e itiaki te Tia Babaire. Ao kaboana te Tia Babaire I taku bwa e na bon teretere bwa kanga otau ngai n te mwane te Tia Babaire tao N na bon ti kabwarabwara otau tao bon iai otan te Kauoman ni Beretitenti. Bwa otau iai bwa te appropriation ke te kataumwane e a tia ni kabwataki n te Auti n Tei ao ngkana e a tia ni kabwataki n te kataumwane ao iai mwakan ngkanne ke te transfer ke vibe iai aron te karaai iaon te atu ni mwane ae e a tia ni kabwataki ke n appropriated ngaia are kanga otara anne. Ma tera ngkanne ngaia otaia bwa otara ngaira anne ni kakawakin te mwane. Ma aikanne otau te Tia

Babaire ao kanga I aki butimwaea ae I abuse te bwai ae constitutional. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa I taraa ana kabwarabwara te Minita n te Education ao I taku bwa e kataia ni kaeti bwaai ake e mwaneweia te Tia Tei n aron are te solar light ao aron kabonganaan te kataumwane. Ao N na kanakoa ngkanne ngaia tera am Point of Order te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ti au maroro are e taekinaki are aongkoa akea aia titiraki, ao N na katurua riki bon akea aia titiraki ma a kukuu aia rongorongo n taian kaoti ake a uotaki. N na kaokia riki e kuukuu are aia tabeka ibukin aia abamwakoro akea raoi ae specific are e na kona ni maroroakinaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki naba reken tain te maroro n te kaoti aio. Ao e koaua are a bane ni bane angiin kakaraki ae akea rekerekeia ma ake a tia ni maroro.

I kaitau n aron te tabeka aio bwa n aron ae taekinaki ngkai te iterana e aki anaaki nanona nanona e a tia ao ai anne naba etina ni uaa tokina. Ma I taku bwa ae teretere ikai tao N na ti kaeta otau ao I taku bwa e rawata bwaai aika a kakawaki aika a teretere aikai. Ao ni bon otau raoi ni koaua e abwabwaki riki ana tai te Komete aio. Iai bitaki aika a tia n riki te Tua ni Kaetieti ae ngaia ae karika te bitaki aio. Ma I taku bwa I tei naba irarikin te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki n aron ana rongorongo. E a teirake ngkai ni karaoi uotaia a kekeiaki ni karaoi uotaia bwa akea ae roko ikai ao e na manrerei. Te taratara teuana manga bon te aekaki n taratara teuana ma are ngkana ko a mwiokoaki ao I taku bwa tamaroan naba te Tua ni Kaetieti ae boou bwa e a kataia ni kabarantaki aron kaainakin te Komete. Ao iai nanon te Komete akekei aika ti aki kaain ana rabwata te Tautaeka.

E bon tekebuaka te Komete ae te Select Committee bwa are e tainaki ana tai n aron ae noraki ao e na kaokiokaki taekana n nakomai bwa e na kanauaki taina. A tekeraoi te Komete are aongkoa ai bon rabwatan ana Komete te Auti ao e aki manga waeaki ni karokoa te tai are e taku e a boo taia bwa a nang bitaki ao ngkana e kan kateimatoa te Tautaeka n arona a bon tiku naba n aroia. Ao anne te okoro ao ngaia are ngai naba n aron raou n Tia Tei mai Butaritari ti na butimwaia taeka bwa are taekana akana a bwaka a rawata nanoia ao ngai inanona are e kabebetea te Tia Tei mai Butaritari ao ngai nanona irou ngaia arei nanona. Bwa ai antai ngaira bwa ti na tekateka ni iango.

Aikanne kanga kanoan aikanne e na iranaki aron te kataumwane ma

baoia ataei. Ma baoia ataei e bon riki mai Tarawa mai ikai kanga n aron te karaki bwa are aikoa mwannanoaki ataein n te naan bus a mwii ni bwai ataei n taai nako. Aki kona ni katokaaki ao a kateiteaki bwa are e uarereke kantokaia. Ngaia are aongkoa e a roko te kantaninga are a karekeaki baoia. E aki tau naba baoia ao anne te itera teuana nikoana tao e bon bae naba n taraaki baoia ataei bwa are ti aki te bwai e a reke naba n aki akaka are ko kangai akinna ao e a reke naba.

Ngaia anne itera tabeua are e na bon waakina aron are te waaki ao ana Komete te Auti e na bon riai ni kauntaekaaki ikai. Tera etina tera ae aron te taratara ae ngai n au koaua e a tia arona ana waaki Komete aikai ma aron kanauan aia tai ao kaekakina ao e a tia nako kaekakina ikai. Kaekakina n te moantai kaekakina n te kauoua n tai ao kaekakina n te kabanea n tai ngkana e a roko te ribooti akea manga te bitaki ae e na reke. Katean te University I aki koaua raoi bwa tera ae uneakinaki iai tao bon iai etin taratara ma e aera ngkai e na kateaki reirein te ununiki i Samoa, bon iai reirein te ununiki i Biiti e kona ni kateaki i Biiti naba angina ngkoa taan reirei n te ununiki n aron tarin au karo e nako n reirei i Toromon bwa e karekea ana beba n tia ununiki. I PNG iai te reirei ae bon ana reirei ae kanakoa te tua ae kateaki te reirei n te tua i Vanuatu te USP e katea mwangana ikekei. E tannako te aomata ma aron ana taratara ao ngai n au taratara te karekare te bwai aio, e kareaki ikekei e karea te itera arei ao e ngaa tibwara ngaira ngkanne.

Kaain aono ae aba aika a uarereke bwa eti bwa iai te atoll research unit man rimoa ti aki te bwai ae boou. E a kaman roko i Teaoraereke ikekei are nnen te USP arei ao te atoll research unit e a kaman tei ikekei. A taku bwa arei te kantaninga bwa uabwebwerakean te reirei ibukin kaubwain ao marin taari bwa e na mena i Kiribati bwa aongkoa Kiribati te kabanea ni bubura n aban aba aika a uarereke ae e na kona ni mwengaraoi iai te reirei ae mwangan te Kuura are e Rietata i Biiti. E a bua te rabwata arei ai akea, I ongongo bon te ongongo ae bon koaua bwa Toromon e iangoa naba tein ana reirei ae aekakina anne. Bwa antai ae taku bwa e aki kona ni katea ana reirei Biiti, ke Samoa, ke Vanuatu, Toromon a bubura abaia e raka buburan abaia nakon abara.

Bon akea kaokoroia ao a otabwaniniaki naba n taari ae bon ai aron taari n ai aekakira. Ao ngkana arona bwa e a nako aia kai bwa a katea aia reirei bwa ngai n otau ae memere e a bon teretere naba ngkai bwa bon akea mwannanoan ara tabo aikai, akea. Akea ngkai te bwai ae mwannanoaki bwa e na kateaki te reirei aio.

Ngkai e a ewenako riki aron te kukune i taari man aron ae taekinaki ngkai te ika ma tera are ti kuakuaia

nakon are inano riki. N aron ae taekinna te Tia Tei ae ti na matata iai bwa are e uneaki kambwana. Are ngkoa are ngaia iai aia kona n anai kaubwai akekei ae a uneaki ngkai. Nanona antai raoi ngkanne ae e na tei ibukira n ara kantaninga bwa kanga irou bon akea. A taku bwa e boraoi riki ni iterana are e na anaaki te tia rabakau I akin ang koaua ngai bwa I nang maan ni mwakuri n te Finance imwain nakomaiu ao iai taan rabakau tabeman ae a bon nang riao bobuakaia. Ao aia kamatebwai e aki bwainaki e aki butimwaeaki ao booia e aki manikangare te Tibiika$80 te ngaa n te namwakaina. Tabeman a kaboaki $20 te ngaa n te bongina te taara n America ao anne itinanikun boon baoia aia Perdium, aia mwane ni mwebuaka booia te koraki aikanne. Ao n tokin te tai ao e aki nakoraoi aia kamatebwai ao te kabuanibwai naba e korakora te kabuanibwai.

Bwa ngkana e bure otau ke eti bwa inanon au ururing I taku bwa te waaki ae te VDS kanoan ana iango temanna tei Kiribati ae bwainaki ngkai iaon te betebeke ae te VDS kanoan ana iango temanna kaain Kiribati. Ma are e roko te tia rabakau mai Australia ao e a maroro ma tei Kiribati arei ao e a kanakoa ana iango tei Kiribati arei ao ko noria ngkana e karaoaki te aekaki aio are kanga e monitored te naan kaibuke n akawa ao e kanimwaki iai te GPS ao e aera ao a noraki naba kaibuke ni katoa bong. Kanoan te maroro ma te tia rabakau are e roko e nako te tia rabakau arei nako Australia ao ao e a oki ana ribooti ao aio kaekakin te kanganga, e na karaoaki te VDS n arona aio e tangoa ana rabakau tei Kiribati ao e kabwaibwaia iai e a toki te karaki ikanne e okiraki te karaki ana bwai tei Australia are e kore ate ribooti. E bon riai n ataaki koauan aio bwa ngai aio I a tia ni kakoaua ao I ongo iroun te aomata ae ana iango anne ao e tangi nanona iai ma tera aron kaetakina.

Temanna riki e a maroro ao e a rko te rabakau ibukin te tiora ao e maroro ma temanna ataein Kiribati. E a kaota ana iango tei Kiribati arei ao aikai au iango ana bae ni ibuobuoki aio. E okinako te tia rabakau are e roko arei mai tinaniku ao e korea ana ribooti ao aikai iango aika ana bongana teuana aio ao teuana aio. Ma e a karaoa ana beba teuaio ao e a karaoa ana PHD ao e a kaoti ana iango akekei e mwaninga are e a tia n taekinna ikekei. E a titiraki te aba irouia taan kaeti beba e a tia n ongo te iango anne mai mwaaina ma ti aki am iango. Ko tangoi aia iango tabeman.

E kuri aki reke ana bebwa teuaei bwa are nang kanakoa ana kauntaeka ni kaitara teuare e korea te riboti bwa are a bwaibwai teuare e korea te riboti bwa are ai bon oin ana iango ao ane te kabuanibwai ae kona n reke ae ngai bon au koaua ngai n taai aikai e a rangi ni mwaiti te rabakau iaon Kiribati e a kona ni karaoa te ukeuke ae bon tei Kiribati ao tao ngkana e bure nnen aia titiraki

naakai te mataniwi n tia koroboki a bon karaua ni iango ngkai te mataniwi n tia koroboki ngkai e tekateka bwa te mataniwi n tia koroboki kanga bon tera raoi nakoana te Taokita n tera neienne ke tao ti a taekinna tao Te Minita n tera te tabo n akawa ae a oki e a oki man te FFA bwa are akea a kuri akea nnen aia mwakuri ikai iraman ngkai e a tia ni motirawa iraman ngkai ae a uota ana bebwa ane a roko i Nauru ae te nati ni Kiribati ao aikai te koraki aikai iai ae a tia ni motirawa ngai n au koaua e a korakora te kona i Kiribati ni kateaki te aekaki n rabwata ke te aekaki n reirei te kantaninga ae uaiakinaki bwa are e bon rawata tei Kiribati ae kabanea ana tai nako ikekei e taekinaki are e taekinna Te Minita n tabo n akawa ma are aikane ana taratara Te Minita ao e bon kakoaua naba tei Kiribati are te tia rabakau are i Amerika bwa kam a bon bane n tia nora ana koroboki ngai naba I a tia ni warekia e a bane ami tai n bwai ane e a bane mai tai n te bwai ane ao nakai ae a taua te rabakau bwa tiaki taekan kanauan te Komete aio ma e na buoka aron ana mwakuri te Komete aio bwa kaotana bwa tia riai ni kamateraoa aio ti a riai ni kamateraoa aron te kantaninga aio bwa e mwaiti iroura ao iai iroura anakina bon te kanganga bwa ngkana ti nang angania aomata bwa namakoi n ukeuke ikai ao a uotinako ma rabakauia Amerika ao ngaia ae a uneaki iai kambwana aika uoua aika bwa mwin aia kukune ikai antai ngkane ae nang kaeta aio.

Tera buren ae tia onimakina te rabwata aio eti antai naakai ai bon antai naakai ma ti bon tuai nora aia ribooti nakon ae ti na katitibanakoa naba I aki kakewea ana taeka te Tia Tei mai Butaritari n airaona naba ngaira kain te *Select Committee* are teuana ai bon antai ngaira ao nake a titiraki tao ti na kaetia bwa are ngke aio taabo n aki wimakiki ao ai bon antai nakekei n arona ai bon antai nakekei bwa ana tuangira bwa antai ngaira ao are aikai nnen te auti te kaetieti a tekeraoi bwa are te *Standing Committee* e aki waewaeaki ao te *Select Committee* iai taina ma e aki bure ae karaoaki ngai n bon au koaua e na riai tera ngke anganaki riki aia tai tiaki te kamatebwai ae uarereke ao e a keiaki ibuakon otaia ae memere ane a keiaki ni karaoi tibwangaia bwa are ti mwakuri ibukin te Auti n Tei aio ibukin Kiribati e aoria te kantaninga are e a wene inanomi n tatabemani ngkami nako ma ngaira ake ti mwiokoaki ti na bon keiaki ni karaoi tibwangara bwa are ti aki te tabo ni manrerei aio tiaki te tabo n takakaro ao ti atai taekara ani bon taraia ngkai e nakonako ti atai taekara ao ti na kaitiaki taekara ti na kaitiakia ami nano kokoraki ngkami ake kam nano kokoraki ao are ti taku n tokin te tai ngkana kam taku bwa akea bonganan ara ribooti katitibai nako ao e a teretere ngkai bwa akea nnen riboti man tenan *Select Committee* man te itera are teiterana ma are e rabwa ane bwa are bon nanoia ma e a teretere naba ngkai bwa ngkana e

roko te ribooti ao ana katitibanakoa aki kan warekia tera ngke e roko n aia tai ao a manga anganaki aia tai bwa ana kaea ma te rabwata aio tera ngkane kam karaoia n aron te bwana kam karuoira ao kam karinia nakekei ikai bwa ana nora aron te tibwanga tiaki kaburea nanoia bwa tao eaera bwa ana nakomai ni karaoa te tibwanga ibukin te Auti n Tei te nano ni iraorao te nano n reitaki bwa ane ngkai arona n te Tua ni kaetieti e na riai ni iai nnen temanna kain te *Party* ae tao ngkana kam buta arau n te Komete ae na roko ao kam a karina tao temanna mai irouia te Tia Tei mai Banaba temanna mai irouia kaitiakan te kantaninga bwa e aonga n ae a na nora aron uotaia ao aron te mwakuri bwa ana takakaro ke ana bon teimatoa n rau aikane taeka tabeua te Tibiika I a kabwara bure ngkana tao iai tibanakon ara taeka ao I a boutoka moa kanauan riki ana tai te Komete aio bwa e bon kainanoia ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia am *point of order* te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tibiika uoua au *point of order* ae I ti kan kamataata n aron otan te Tia Tei ae karineaki ae tibwa tia n taetae bwa e taekina tao booia taan rabakau mai itinaniku tao te mwaiti ae rangi ni bubura kaei ma e kakawaki bwa ngaira te bwai ae ti uneakina tibwatibwan kaubwain Kiribati ao are e mwaneweia te Tia Tei taekan taekaia taan rabakau ae a mwanenaki mai itinaniku tiaki mwanen Kiribati ngaira ti uneakina tibwatibwan kaubwain Kiribati ngaia e kakawaki ae na mataata ane ao te kauoua tao iaon riki te riboti bwa tiaki kangai bwa akea nnen te riboti ikai ngai I nang katuruturua bwa bon akea te riboti ae tia n roko i matara man te komete ae ngaia te Kaoti aei ibukina ngaia e riai naba ni matata bwa mwina a ononoea ara maroro Taan Tei aika karineaki n aia maroro tiaki ane te bwai ae ti nanonna akea te riboti nakon te Maneaba ni Maungatabu ao ngkana tao e roko ao tao ti a kona naba tao n nora are e taetaekinaki naba are ti nang *judge* bwa are ti aki kona bwa are akea rabwatana moa akea moa te boki imatara ngaia ti ane e nang kakawaki ae ana matata ane kanoan ara maroro Ko rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia Tei mai Maiana Hon. Vincent Tong

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea au tai ni maroro iaon te Kaoti ae rangi ni kakawaki aio ma imwain ae I waaki ngkai ai tibwa au moan tai ni maroro ao ti na bane moa ni mauri I rangi ni kaitau iaon e na uarereke te maroro iaon te Kaoti aio bwa e a rawata te maroro iaona tiaki kauntaekaia bwa e rangi ni kakawaki te *Education* ke te *University* ke reirei tiaki naba kona ni kauntaekaia bwa tao te *University* ke reirei ibukin te *Fisheries* ke kaubwain taari e kakawaki tiaki uneakina naba ane ma I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki ikai ae kanga ngaira ti taraia bwa te

kabanemwane ke te *Costing precautions* I aki manga taekini tenan ware are e tia n taekinna Te Leader bwa e rangi n abwabwaki ao a rawata naba aika a kan maroro ma I taku bwa ane raoi te bwai ae ti na riai ni katuruturua ara iango tao akea te kamatauninga nakoia kain te *University Committee* ke kain te Komete aio ma ngai irou a tia n anganaki teuana ana ririki e a rangi ni maan ane ao kanga e koaua n taai tabetai tao iai tenan kanganga ma e ngae n ane e a tia aia tai ngke arona bwa tao eaki rangi ni korakora te kabanemwane n ai aron are e a tia ni mwaneweaki tao ti na kona riki tao ni kabwatia ma are I taku bwa riai n eti bwa e rawata te mwane ae bane iaon Te Komete aio are ngaira n ara taratara tao ngke *allocate* nakon taabo riki tabeua a bon bane ni manena riki I taku naba bwa e kakawaki naba ae ti na noria ao aio I taku naba ae kakawaki naba ae ti na noria ao aio ae I taku bwa e bon taekinaki naba irouia kain temanna Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are kain naba Te Komete ao ngaia naba e aki kanga tiaki *field* raoi te *Education* I aki koaua raoi n rabauia raona aikekei am ngai I aki tangiria bwa e na atongaki bwa kanga ngai I nanououa n aia *Capacity* ke kanga aia konabwai bwa aki kona ni karaoa te mwakuri aio ti bane ni kona ni karaoa te mwakuri man tokin te tai ti a manga okira naba te kabamwane n ai aron are e a tia n tataekinaki iai tenan TA n te tai naba aio a rangi tiraua taan reirei taan reirei aika ti a *retire* kanga aikoa eaera ti aikoa katabeia tao e na aki roko ngkana arona bwa ea uneakinaki te *Cost* n te tai aio tera te kanganga tao tia karekea tao aia tiim teuana iaon ane.

I kakoaua naba bwa e bon tia naba ni maroroakina naba bwa te bebwa iaon te *Marine Science* ke rabakaun kaubwain taari ma marawa e rangi ni kakawaki ngai I kakoaua bwa a rawata aomata ae tia ni mwakuri n te FFA I kaitaua te Tia Tei mai Beru ngkai ngaia I a tibwa ataia bwa I kakaea bwa e reke iaa te rabakau are te VDS ke te *Vessels Days scheme* bwa I taku e rangi kakawaki ibukin tararuan kaubwain ara marawa ao I rangi kukurei ngkai I ongo ae tei Kiribati ao I kaitaua iaon ane ma ngkana ti oki rikaki te Tia babaire ao I ti kan kauringko bwa aio naba e a tia naba ni mwaneweia te Tia Tei mai Beru ae karineaki are kanga e maroro iaon te *Atoll Research Unit* are kanga mai imwaina te *Atoll Research Development Unit* ane ngke e mena i Tanea ngkoa I uringnga aobiti I taku bwa ae mena iai ngkai te ununiki kanga ngkana ko buti mai Temaiku ao tiaki naba mai Bonriki ao tiaki te aobiti ae rangi ni bubura kaei I a tia naba ni wareware n tabeua aia ribooti ao I taku bwa e rangi ni kakawaki teuana kanga I noria kanga katokan tenganga ke *ciguatera poisoning* bwa te man ae te *ciguatera* ngaia e karika te nganga iai naba aiai riboti teuana kanga e aki rangi n raoiroi aio bwa angkoa aron manga kabonganakin te man ane ke te *ciguatera* bwa angkoa tao te bwai ni buaka kanga I a Kaman ongo naba

taekan anakin tenan atibu mai kabin marawa bwa kanga tenan kaubwai ma ngai I ti raraoma bwa mina *the all exercise* ke kanga te kakaea aio ke tao imwain ae I taekina ane te Tia babaire I taku bwa te taeka ae te *University Committee* kanga ai manga te rangi ni biririake e aera tiaki kataia man ae uarereke moa tao ti a manga kauta te *research unit* arei te *Division* ae uarereke tao inanon taina tao ti a manga kibarake nakon are imwina tao te *University* bwa are kanga ngkana ko taekina *University* titabo ngai irou ngkana ti tara ara *Center* are i Teaoraereke ngaira iroura e rangi ni bubura kaei n aia *Scale* kain Kiribati e rangi ni bubura kaei ane ma ngkana ko bon kabotau ma tenan *University* riki tabeua ao are e nang uabibingo ngaia are ti na tara te *Cost* ngaia are kanga ngai au taratara e raoiroi riki ngke katea te *Unit* ae uarereke ma ai manga te kararaoma bwa mwina tao tokin te tai ma te mwane are tia tia ni kabanea iaon ara Komete aio ao kanga I kabwara bure iaon aio ke tiaki karaoa are Komete aio e a tia ni koro boon ara *Unit* teuana bwa are ngai I ti kan kabotaua ma buran tenan *Resources* ao *Infrastructure* ke tenan kateitei n te tai arei n ai aron are e a tia n taekinaki iai tenan TA kanga iai mwanewean iai te maroro ae angkoa e rangi ni bobuaka tenan TA iai 80 tengaa ke tao iraua I aki ataia te Tia babaire ma ngai ngke I mwakuri ngkoa I aki atonga bwa I mwakuri iaa ma I taku bwa iai tenan TA aika mwakuri ao e karaoa ara *Exercise* ae moan te bubura kaei inanon ti teuana ke uoua namwakaina ao ngaia e mena itinaniku ao akea ngaira te bwai ae ti karaoia ti ti anganganna te *data* .

N au koaua naba te Tia babaire ao I a tia n reitaki ma te *Education* ao iai te *Unit* ae te *Policy Research Unit* kanga mai buakon au maroro ma ngaia ao kanga e rangi tabangaki aia motirawa aia *manmade* bwa teuana mai buakona kanga ngai I kunea bwa aio naba ngaia are ibukin aikane ao ibukin te *Costing precaution*s ao kanga I totokoa te kaoti ao ko rangi ni bati n rabwa Madam Speaker Ko rabwa.

Tibiika: I anganiko ai bon ti uoman nikiran ao ngaia tao iai riki ae tei baia ai bon ti Te Minita n te Aono n Raina Te Kauoman Beretitenti ao maga tein bain te Tia Tei mai Betio temanna ao I a kaokia naba nakoim te Beretitenti ao I kanakoa moa nakoim te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea Madam Speaker kai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon ana *Motio* te Tautaeka ao kanga N na bon aki teirake ma e kateirakeai bukinakin te Tautaeka kabuakakan te Tautaeka n te Komete aio ao e aki bwerengaki nanou ao e aki rairaki nanou n ana maroro te Leader n ana maroro te Tia Tei mai Kuria n ana maroro te Tia Tei temanna mai Abaiang te Kaitara ao te Tia Tei mai Nonouti.

A kairua ao a kairua aia maroro inanon te maroro aio ti na kabwaranakoa Madam Speaker ti a tara ara boki ae te *Rules of Procedure* iai ami boki tara ami boki ao tia *define* moa bwa tera te *rules of Procedure* Madam Speaker ao e taku *page 1 Rules of Procedure this rules of Procedure are made by the Maneaba ni Maungatabu for the regulation and orderly conduct of its proceedings percentage to section 67 of the Constitution* iai n te Tua ae Maungatabu bwa e na riai te *Rule of Procedure* n te Auti ni Maungatabu ao ane kaotia ngkane ane nanona iai kairakira inanon te Auti ni Maungatabu aio ao te bae I nang nanokawaki n aia maroro Taan Tei aika kain te Kaitara aikai kai a bukina te Tautaeka tiakite Tautaeka ae kam na bukina bon bukiniko.

Tia tara ngkane 67 te *Select Committee* n 67 ian te Tua ae te *Rules of Procedure* kam bon ataia ao taraia N na butia te Tia Tei mai Nonouti bwa e taraia naba ao te Leader ao te Tia Tei mai Kuria taraia te *Select Committee All Selected Committee shall be appointed on Motions approve by the Maneaba* antai ae katea te Komete aikai te Tautaeka taraia n te Tua ni kairiri inanon ara Tua ae te *Rules* antai ae kateia e kateia te Tautaeka kam nang mwamwana antai ao ngkoe te Tia Tei mai Nonouti ko nang bwabwaina te kewe N na kaoki nakoim ko a nang kekewea antai eang ko a nanga tataekinna bwa ti kewea Kiribati antai ae katea te *Select Committee* n ara *Rules* n ara Tua ae Maungatabu e na tei bwa te *Motion*

Tibiika: Te Minita kanakoa am taeka ae te kewe kangai

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker ko aki noria ngke e taekinna te kewe e aera ko aki katekateka ao I *follow* ana taeka ae taku bwa ti kekewe ane tokim ko inanonano ko aki noria ao I mwaneweia bwa e taetae ko kewe te Tautaeka

Tibiika: Te Minita tai manga taekina am taeka ae I nanonano ao I kona ni katekatekako bwa kona aki *continues* am maroro

Hon. Mikarite Temari: Ko inaomata

Tibiika: Ngkana ko a manga kamatauninga naba te kaintekateka ao I a katekatekako naba

Hon. Mikarite Temari: I karineko ma I aki kamatauningako bwa I bon taetae nakon teuare

Tibiika: Bwa are tai taekina am taekinna ae I nanonano ane e kamatauninga e *offensive* nakon te kaintekateka

Hon. Mikarite Temari: I ongotaeka ian am babaire

Tibiika: Tai manga taekina am taeka ane ao reita am maroro

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure Tibiika ae ko karineaki iaon am kaintekateka ngaia ngkane ti a reitanako te maroro iaon ae kam a bukina te Tautaeka bwa ana Komete bon wareka te Tua e na mwemwe iaon te *Motion* ao e na *approve by the Maneaba ni Maungatabu* e kona ni kangai ti nang katea ngkai ara Komete ao ae kanoana ngkai ti na uneakinna *as a motion* inanon te Maneaba ni Maungatabu ao ngkana e a bwati iroun iroura ni kabane ngaira ae kain te Auti ni Maungatabu aikai ao antai ngkane ana bwai ana bwai te Auti ni Maungatabu tiaki ana bwai te Tautaeka ao ae kaokiokia te Tia Tei Madam Speaker te Leader ae kaokiokia n ana maroro e waea maroro nakoira tiaki nakon te Tautaeka bwa ana Komete te Auti ni Maungatabu e aki tangira te ribooti nakon te Tautaeka anganira bwa e na noria te Auti ni Maungatabu bwa are ana Komete te Auti ni Maungatabu ngaia ao ane te maroro ae I kan tabekia ngkai kam aranna bwa ana bwai te Tautaeka ao kam arana te kabemwane ngkana e tia ni bwati bwa ana bwai te Auti ni Maungatabu ae ti kabwatia n te *Motion* ian te Tua te kabanemwane ara bwai ni kabane te kabanemwane tiaki te Tautaeka tiaki te Tautaeka ao ane e bon kaotia naba are e mwaneweia Tia Tei mai Tamana tara ane nambwa 67(4) iai inaomatan te Komete aio ni bubuti imwin teuana te ririki ngkana e noria bwa e aki tia ana bwai tiaki naba ngaira te Tautaeka ae ti barongaia tiaki naba te Beretitenti ae kangai kam na inaomata ni waaki riki inanon teuana te ririki ao ane e bon kamataata te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki ae kaina ngaira kain te Komete ae ti bubuti a rinanon te *Rules* ane 4 bwa ngke a noria bwa ti a tia angania 1 aia ririki ma e aki tau ao bon ngaia taan tabeka te bubuti nakon te Maneaba aio ma antai ae na tabekia e na tabekia ngkane Kautun te Tautaeka ae ngkai tiaki ngaira kan tabekia e aki kan tabekia ara Beretitenti ma ian te *rules* e na tabekia ngkane Kautun te Tautaeka ian aia bubuti kain te Komete aei e aki tia ara bwai aio n 1 te ririki ao ian *rules* ane 67(4) iai inaomataia naakai ni bubuti kananauakina riki tiaki karioa naba ngaira te Tautaeka tiaki kario te Tautaeka a bon karioa naakai are ti bon angania ni kariai ian te *Motion* are ti bane n uneakinna ao ngke e a bwati ao e a nako n te kateibai n te mwaiti ana Tua Kiribati te mwaiti *the majority rules* ao ngke e a tia te uneaki ao e a katei bai ao e a bwati bwa e nang tei te Komete aio ae kakaeakin te reirei ae te *University* antai ngkane ana bwai te Komete aei kain Kiribati kam na ongora antai ana bwai tiaki ana bwai te Tautaeka ke tiaki ana bwai Tobwan Kiribati Party ae ti Tautaeka ngkai tiaki ara bwai ana bwai ngaira ni kabane ae ti bane n rineaki mai iroun Kiribati bwa Taan Tei ngaira ni kabane ngkai e ti wauwau ngkai ao kam a nang kotokotea te Tautaeka n te kabanemwane ko kabanemwane ko a manga kaokia riki bon kaekai ngkai ngkami bwa aio ara Komete ma ngkami tiaki ana Komete te Tautaeka

ngkana kam taku bwa e kabanemwane bon atonga naba tia nang kabanemwane n ara Komete aio atongnga euara tiaki kateia ao a manga kan bubuti riki ao kam a bukina te Tautaeka ti na irana ana maroro te Tia Tei mai Nonouti ae taku te Komete aio ai 20 tabun ana Komete ao te Tautaeka are e nako bwa ian te *rules* antai ae bwaibwai n te Komete ae kam kateia te *rules* antai ae kateia n te Auti ni Maungatabu ngaira aikai

E kewe ke e aki warekia ao kabwaranakoa ao kam rangi kaokiokia ngkai bwa e na ongo Kiribati te Tautaeka ko a kabanemwane n rinea am Komete aio e kairua Kiribati e kairua te kanoa ni iango ti na katea te Komete antai ae kan karioa ao e taetae ikai e na uneakinaki *as a motion* bwa te kaoti ao ngkana e bwati e na bwati ao ngkana e bwati ana bwai te Auti ni Maungatabu aei ao e bon kaokiokia te Leader e kaokiokia tiaki nakon te Tautaeka nakoira te riboti ao eti ana karaka bwa te Komete ana bwai ara bwai ao e aera ti a bukina bwa te Tautaeka ae ti katea te komete ao ti kabanemwane iai ti na butimwaea te Kaoti aio bwa ian te *rules* e bubuti te Komete ae ti a tia ni kateia bwa e na *extend* ao ngkana e bwati naba ngkai *as a motion* ao ti na butimwaea te kabanemwane naba aio bwa bon ara komete tiaki ana Komete Tautaeka ngaia e na ota iroun Kiribati ni kabane katean bwaai tera are e kaoti ikai e rinanon te *rules of procedure* are e *define* n *page 1* ao e a manga kabwarabwaraki riki rineakia Komete n ana *page 40* ao 67 te *Select Committee* .

Madam Speaker ae ko nang karineaki irou e kananokawaki bwanaia Taan Tei aika kain te Kaitara ko ata ngkane aia maroro ti kabuakakan te kairiri ao aki nora moa kainanon te botanaomata ao bonganan te komete aio ao a riai ni bon taraia bwa aia komete bon aia komete ni koaua ian te Tua n Tuan ara auti ae maungatabu aio I aki karioa e bon taetae te *Rules of procedure* bwa kairan kawaira bwa e aonga nakoraoi te maroro ao te bowi inanon te Auti ni Maungatabu aio.

Madam Speaker e manga kumekumeaki te *solar light* irouia Minita ao ngaia I kangai iai ke kaekaeta ana maroro te Tia Tei mai Nonouti bwa Te Minita te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari akea ana *Solar Light* n ana auti Kiritimati akea bon akea ao bon te tieai ngaia I kangai kakaeta te maroro ko taetae a bane n *solar light* kaeta am maroro ko a tia n roko i Kiritimati n noria akea au *solar light* ao I kakabwaka te mita man te iti ao ko nakomai ni mwamwana Kiribati bwa angkoa Minita ni kabane a bane n toa ma te *Solar light* ngai temanna ae I un iai bwa I kabuakakaki arau ao nakoau ma karekean te Taura te *Solar light* ao e a tia n taekinna Hon. Alexander Teabo ma antai e nim n tera e kanimwaki nakea e kanimwaki te *Solar light* n ana auti Te Minita antai are e na manga Minita imwina ana

auti Te Minita tiaki ana auti te Tia Tei ae Hon. Mikarite Temari ana auti teuare e rineaki n te Tautaeka teuana bwa e na Minita ao e a maeka inanon te auti ane e tangiria ke eaki ao ma bon kaeana bwa Te Minita bwa te Minita *entitle* nako iai ao n tokin te tai ngkana ana tai e bon tiku bwa ana bwai te auti ana bwai Te Minita are imwina ao eti bwa e rangi ni ibuobuoki ngkane nakon te Enuaromenta ti na buoka ao ni kabongana te *Green Energy* n aki kabongana naba ma tei baikai bwa kanga katoto *motor* tabeua ao ni ibuobuoki naba nakon kauarerekean kabongan te iti.

Madam Speaker e aera ti a kuakuaki naba n te *Solar Light* ao ngkana I katea bwa ara kaa ke baoia Minita aika karekeaki bwa irabui tengaa tiaki titebo naba ma ngaia titebo bwa ana bwai Te Minita n te tai ane baom karekea baon Te Minita ae tekabanea n tamaroa te kabanea n *safety* e bobuaka ke e aki te *title* ao ngkana e reke ao ngkana e a bwaka e na bwainna e na uotinako nako Nonouti e aki uotinako Hon. Mikarite Temari nako n uotianako Teuabu ao nako Rotimwa e katikua bwa ana bwai te Tautaeka antai ae na Minita imwina ana bwai ao eara tia uneakina te *Solar Light* Madam Speaker ti kan kabuakakan te nakoa I nang nanokawaki iroun te Tia Tei mai Nonouti bwa ngke e reke bwa te Beretitenti iaon Kiribati ngaira ake ti tekateka bwa kain te Tautaeka aio tiaki waewae nakoana ti neboia iaon nakoana ni Beretitenti akea naba ana Kaoti ae ti kangai *No* ai bon *yes* naba bwa ti onimakinna ngkana ti a taraia ngkai e eara e a kumea te roro aio e aera e a kumea ara Tautaeka ni waewaei ao tiaki waewaeia ti katorotoroa n ana tai ni Beretitenti tiaki ti karinea ngai temanna ae I *honest* ao I ririneia I aki roko n te kabuakaka ao I matemate ibukina kaokia rineia rinea Hon. Ieremia Tabai nakon nakoana ni Beretitenti e aera ti a kauaki ngkai ngaki ti a riki bwa ti riki bwa ti na manga toua mwina e kananokawaki te aeka ni maroro aio ao ngai te roro ae ngkai nakon taai aikai e aki kakan ae ko a tia ni kairiri ao ko a rikakinira bwa angkoa e a buakaka ara mwakuri katikua angan ane e kan Beretitenti imwira ane e kakan bwa are te Tua ae Maungatabu ngkana e tia 3 am teem koaki kona ko a bon aki kona ma angan ane e taku bwa e kan kauaba ao e a waewaea te Tautaeka ae ngkai ao e na waewaea te nakoa ngkana ane e kan nakoa ni Beretitenti waewaea ko inaomata iai ma ngkana ai bon akea riki nnem ian te Tua ae Maungatabu ao ti nang kanga ngkane ao eaera ko rikaki nikira ngaira ae te roro aei bwa ngai temanna ae I bon berita bwa I rinerineia ao eaera e a kuakuai e boraoi ngkane ma te kantaninga ane e aki boraoi e aki *fair* ao bon anganna antai te Leader ke antai riki man te Leader are teuana akan anga araia n te nakoa ni kabotoa tera bure kam *entitle* iai bwa are kam uki e aera e a kuakuaki te *Solar light* ti kabongana *Solar light* e kangai ngkane aron kabonganana Tia babaire bwa ngai

naba temanna ae I titiraki n te *Cabinet* ao ngkane e kanga arona ao taraia man ami atu ni mwane are e a tia ni kariaikaki n te ririki n te Atu ni mwane n taai nako are ti kabwatia ikai ana Atu ni mwane te *Ministry of Line Phoneix* iraua te mirion ao mai ikanne ti na kona n taraia iai bwa are bon ae ti na kakaraoaia ni katoa ririki naba ni katoro ni bwaia ana auti Te Minita ni katoa ririki ao tera ti a taraia bwa e a bukaka e a buakaka te aiti baoki e a buakaka tao tera mwengaia te taura tera ti na oneia ian te kataumwane ane e a tia ni kabwataki ane ao ane ae ti kanakoa mai iai ane ae ti nang kanakoa mai iai taraia bon man am Atu ni mwane ami *Ministry* n ningai taina ningai e tauraoi ngai e tuai tauraoi I tauraoi naba ma I taraia moa bwa e ngaa ae *priority* ma tai taeta ikai bwa angkoa Minita ni kabane a bane n toa ma aia *solar light* ma iai bukina ae riai ae bon bongana e bon bongana ane bwa are ngkai ti nang bitaki nakon te *green climate* ti nang kaurerekea kabonganan te *diesel* ao aikai baika a kateaki moa iroun te *Solar energy* bwa taian tamnei aika na noraki bonganaia nakon taai aika na roko ao ngkana ti anaia moa ngaira Minita bwa taian *example* nakon ana auti Te Minita moa ngkai tera burena tera burena ao ti taraia mai iaa ko a nang kamangaoa te rongorongo bwa e ngaa ko taku bwa akea te Atu ni mwane iai ao are ngai n au *Ministry* iai te Atu ni mwane ae I kona n anaia n noria bwa iai te Atu ni mwane ni katoa ririki irou ibukin kamwengaraon ana auti Te Minita iai akea ae kona ni waewaei iai n ane iai ni katoa ririki iai ian au mwane *ministry* iai naba te kataumwane ibukin ana auti Te Minita ma I tuai kanakoa bwa are I taraia iraua ao tao teutana moa teutana moa ngkana e na koro ti a nora korona ma ti kaeta kabonganan te mwane ao tokin te tai e aki bwaina Te Minita n te Aono n Raina ae Hon. Mikarite Temari te *Solar light* ane e na bon tiku bwa bwain te auti antai e na Minita imwina n te Aono n Raina am bwai tiaki au bwai I aki kona n uotianako I aki mataiakina I aki mataiakinna ngaia kam a nang katororoa ara Tautaeka aio ao ane te bae I nanokawaki iai bwa are n te *rules* ao ane I a kaokia riki te Komete ae kateaki ngkai e kateaia te Auti ni Maungatabu ao ngkana e a bwati *as a motion* ao am bwai te Auti ni Maungatabu tiaki ana bwai te Tautaeka Madam Speaker ngaia ti nang kabwara bure n taian kakaonako ae e a karoroa e a katarabuakaki iai te Tautaeka ae ngkai bwa angkoa tia a nang kabanemwane e tei te Komete man te kateibai ao ane moanna n te Auti ni Maungatabu aio ti a bwaina ni kabane ao ane ngke tokina tera taian kabanemwane ke taian raa riki aika na rio bon ngaira te rawawata ae nakoira ngaia are man au maroro aikane Madam Speaker ao I kawenea bwa te bwana ae nanorinano nakoim ao I kawenea bwa bwanau ni kabwara bure ian nanou n rieta n uneakina te taeka ae koaki kariaia are te kewe e bon rotaki nanou

teutana ibukina ke e bon mwanewea te kewe ngaia are kanga I kataia ni kaokia nakoim bwa kona uringa ao kona bwauranai iai ao I bon tauraoi ni bwauranaki bwa e aki raoiroi taekinakin te kewe bwa eaki *parliamentary* ikai ao I butia ao I bon karineko iaon am kain tekateka ao ko a kabwara au bure Madam Speaker ao I a toki ikai ao I boutoka te Kaoti ae nang bongana ibukin katean te Komete ibukin te *University* ibukin kabwaia kain Kiribati nakon ngkai ao n taai aika na roko ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ko rabwa ibukin am kabwara bure ao I butimwaia ao I a kanakoa nakoim Te Leader n te Kaitara am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ti uoua te *point of order* ae kakawaki bwa ti na kakaetia ao e koaua ti aki uneakina mwakara ian te Tua ara *Rules* ibukin katean te komete ao kanauan ana tai te Komete ao ebon eti are e taekinna Te Minita bwa are I bon uneakina ae te riboti e na riai nakon te Tautaeka bwa e na riai nakoira ma ti ataia naba bwa ae bon taekinna bwa are te katei bai ma aei te Tibiika e anaki totokoira bwa ti na uneakina ara koaua ao ti na teimatoa n uneakina ara koaua ngaia ngai ane I ti kan taekinna bwa e koaua ane te rule ti a uneakina ane bwa ti uneakina aron kawain ngkai te waaki ao te kabanemwane.

Te kauoua iaon te riboti ae I a tia ni mwaneweia ao e koaua bwa n aron are tabekan te kaoti ao te Beretitenti e kaoti are iai te riboti are e a tia n roko irouna ao ane e nang matata ao koaua bwa te riboti e riai ni wene imatan te Maneaba ni Maungatabu ngaia ane ae nang kakawaki bwa e na matata ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim iai am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire e mwaiti ana karaki Te Minita n te Aono n raina Tia babaire ao I aki kona n toaua mwina Tia babaire bwa tabeua e bon reianako naba Tia babaire ma Tia babaire I kan taetae iaon *disorder* bwa are ngkana aron bwa e taku te Tautaeka bwa eti are e waakina ao ke e kawenei bebwa ikai bwa ti a nori bwaai ae kanga ni karaoaki bwa ti aonga n ataia raoi bwa n aron ae ti ataia akea te bwai ae ti ataia ti bon ti ataia bwa n aron ara *understanding* ma n te *ruling of the Budget* ao tera riki akea taekana ao e aki ibuobuoki ana karaki Te Minita ao I nanokawaki bwa e aki ata te bae ae taekinna tiaki te moan tai ae I taekinna ane Tia babaire ma bon ane otau man ana karaki Te Minita ae e taku bwa e bane au tai ngkana N na kataia ni kaekai ana karaki.

Hon. Mikarite Temari: *Point of order*

Tibiika: Te Minita I a butiko e a rangi n teretere am *point* am maroro a bane n teretere raoi ao a ongora kain

Kiribati ao te *point of order* are kataki ni kanakoaki nakoim iaon te *Solar light* ao e nakoim te Kauoman Beretitenti ae ko karineaki Hon. Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: Ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea naba au tai n taetae iaon te *Motion* ae nang kakawaki aio kanga I bon aki kan taetae Madam Speaker ma I bon riki n teirake ibukin taian maroro are kitekiteaki iai angkoa katean te Komete aio ke tao kanaun maiun te komete aio *is an abuse of public fund* ke tao n taetae ni Kiribati kanga e tangakoaki ana mwane te botanaomata ngaia are kanga I taku bwa e bon aki ngaia are kanga I taku bwa e bon aki ngai are kanga e riki ae nang teirake n au maroro iaona teutana bwa are tao ngkana ti bon moana moa bwa kanga tera nanon te taeka ae *abuse* ke tao tera nanon te taeka ae tangakoakin ana mwane te botanaomata kanga nanona ngkana bon kabongana ana mwane te botanaomata bon ibukim ke itinanikun te Tua ke tao n taetae ni matang *If use public fund for own personal quatification* ke tao *for improper uses* are *outside* Te Tua ane nanona ma ngkane tia kaeka te titiraki ngkane te koaua ae katean te Komete ngke kanauan maiun te Komete *amount to an abuse of public fund* ke tao are tangakoakin ana mwane botanaomata I taku bwa a bon kairia ni kangai bon tiaki ma I taku bwa a bon tabeki rongorongo aikai a bwa a bon ti kan kaberoro ao ni kamababua aron te maroro ao aron te bae e karaoaki iroun te Tautaeka ke tao iroun ara itera aio ao I taku bwa ngaia ane ae I taku bwa e a riai ni kaetaki nanona bwa ngke arona bwa tiaki e karaoaki te mena aio itinanikun te Tua ao ngkane e kona n aranaki bwa te *abuse of public Fund* ma are eaki bwa are ana uringa naba Taan Tei aika karineaki bwa te kataumwane ibukin katean te Komete ke tao taian Komete e a tia ni kataumwaneaki inanon te kataumwane ibukin te ririki aio ao e na uringaki ao bon ataia naba raora n Taan Tei bwa te A*ppropriation Bill* ao a riki ngkai bwa te *Appropriation Act* te Tua te Tua ian Tua ae Maungatabu are e na riai ni kakoroaki nanona ngaia are I taku bwa e bon nang kairua Madam Speaker ae nang aranaki kateakin te Komete ke tao kanauakin maiun te komete bwa bakataeakin tao tangakoakin ana mwane te botanaomata ao I taku bwa ane e aki riai te aeka n taetae.

Tao e koaua riki ae teuana aron te *abuse of public fund* ke tangakoakin na mwane te botanaomata ngkana ko urua ana bwai te botanaomata ao ko aki kaboa mwina ane ngkane e kona ngkane n aranaki bwa *abuse of public fund* ma I taku bwa e bon nang e riai ngaia are bon ane teuana bukina ae I a teirake iai Madam Speaker I taku bwa bon te maroro ae riai ni boboto iaon ara maroro n te tai aio Madam Speaker bwa ti na bon titirakinira ibon iroura ao ti na kangai te iango ae katean te Komete ibukin katean te *University* ke tao n

te tai aio tao kanauan maiun te Komete bon katein Kiribati te oin ni iango ke tiaki *that's the bottom line* akea imwina ngkane I taku bwa akane bon taian kanga aranaki bwa a bane n *drum* ma te *core issue* te *core* mena ae ti na maroro iaona te titiraki e kangai e riai ke eaki e bongana ke e aki kateakin te *University* aio are e na waakinna e na moan tao e koaua e na moan bobouakinaki ngkai iroun te Komete are e a tia ni kateia n auti aio.

I taku bwa n taian maroro Madam Speaker ngkana ko bon ongora ao bon ti e boo te aro ae kanga e riai kain te Kataira n aron aia mena a bon totokoia a bon aia koaua ma a taku bwa a bon nora riaina ma a rangi n raraoma ibuki tao te kabanemwane bwa e nang korakora tera riki bwaai akane ma e na riai uringaki Madam Speaker bwa n tabetai ti nang katuruturua aron mwaitin te mwane ae na kabaneaki ibukin te waaki ae na karaoki ma e riai n ataki naba ao I taku bwa are n aron te ongora bwa tiaki mwaitin te mwane ae nang kakawaki ae na kabaneaki tao e koaua e kakawaki ngkana arona bwa tao ai bon akea te mwane ma te bae e nang kakawaki riki bwa tera te baere te otinako man te kabanemwane ane ane *that's the bottom line* e bongana n *long run* ke aki e na bongana ibukin Kiribati ibukin n taai aika na roko ke e na aki ke e na bon bongana ibukira n te tai aio ane te *Bottom line question* ae ti riai n *answer justification for that* bwa ngkana arona bwa e bongana ao I taku bwa te kabanemwane I taku bwa ane ngkane kanga akea e aki nang *relevant* ke e aki rang kanga nang korakora bwa ti na kauntaeka ni kabanea ara tai ni kauntaeka iaon kanga ai aekakin naba ae ti karaoia ngkai ngke ti moan karaoa ara kataumwane ibukin te takataka e nang korakora te kabanemwane ao ane naba ae taekinaki bon te iango ae raoiroi ma e nang ma noria n tokin te tai bon akea te kanganga ao te bae e kakawaki ae taku bwa e na bon kukurei naba Kiribati iai ao te auti aio bwa ko kona nora ngkai te moangare iroun tei Kiribati ngaia are tiaki te mwaiti ae ko a kabanea n te tai aio ke *at one time* bwa ko na rangi ni kabanea am iango ke am raraoma iaona ma ko na ti kabwabwaka am tatara kona kangai tera te bae e na riki n taai aika roko ao n taai aika are imwina riki ngkana arona bwa I karaoa te kabanemwane I karaoa te kabanemwane aio ao ane te bae e na ae n tokin te tai ao e kona ngkana e otinako te bae e nang kakukurei n aron ngkai tao n aron te kabotau ae I taekinna are aron kakerakean boon te tine te takataka I taku bwa ti bon namakina aron te bitaki te mwengaraoi irouia tarira ma mwanera ake i buki Ko kona n nora te oro n aron maiuia e manga irianaki ma te mwane te SFU ao te mwane ni kara e bon nang korakora te bitaki ngke arona bwa ti nang katuara ara iango ao ti maeka te kabanemwane ao e na bon aki reke aekakin bwaai aikai irouia ma e koaua n tabetai ko bon mara ko mara ngke ni kabanea ana mwane te

botanaomata bwa bukina ko bon aki *Confident* ao ane ngaia ae kanga n tabetai ko a manga bon tautia am botanaomata ao aio aekakina te aeka n titiraki ae ti na manga kawenea ngkai ni kainetia nakon te mena ae ti a uneakina n te tai aio katean te *University* ti uringa te *Bottom line* te mwane e na kabaneaki arei e na bongana nakon taai aika na roko ke e na aki bwa n tokin te tai ane ti bon noria bwa n te tai tao ngkam tao ti na maiu ke ti na aki ti na kauia te tai ane bwa ngkana e bon tei ana *university* Kiribati ao I taku bwa ane te bae e nang kakawaki.

Madam Speaker I nang uringa ana taeka ke kam a bon tia ni wareka ana boki teuare *Auther Kirimbo* teuae bon *Anthropologie* ae nang kinaki are e na rawata ana koroboki ibukin Kiribati ao n teuana n ana boki e taekina Kiribati kain Kiribati bon aomata aika e bon raka wanawana ao e kabotaua wanawana ma kain *Greece* are e moanaki mai iai te *Civilization* bwa te bae e bon teke nanona iai e bon kubanako n aron abwakin wanawanaia ma nanon wanawanaia kain Kiribati e a bon noria naba man aron tein ara auti bwa te auti i Kiribati teuana te auti e nang okoro n Tebetebeke ke tao n aba tabeua bwa e a Kaman kabongana te *Triangle* ae nanona ti a Kaman roko n te *pythagoras theorem* engae ngke aki reirei ara koraki n taai akekei a Kaman roko ni kabongana *pythagoras theorem* ke aio te *mathematical* mena ngaia are kanga e kubanako naba iai *Auther* ao e taku naka kain Kiribati bon aomata aika wanawana bwa bon eti kona *Samoa* e mronron aia auti Biti e mronron aia auti ao e koaua bwa tao Kiribati ti ngaia ae okoro bwa e bon kabongana te *Triangle* ngaai ane ngkane I taku bwa iai bon rakan wanawana Kiribati ti na aki kamoamoa n ane ma I taku bwa bon te *Fact* ngaia are e bon riai ngkana arona bwa e manga bon tei ara *University* ae ti na manga bon karaua ni uaboboa ke tao ni kabwebwerakea man kauaea te rabakau ane ibukin kabwaian Kiribati ao e na rangi ni bongana ngaia are I taku bwa ti na aki nang kabanea ara tai man katuruturua iaon ara raraoma iaon te kabanemwane ti titiraki bwa tera te bae e na riki man $1 are ti kabanea arei n taai aika na roko bwa ngkana $1 e kona ni kaoka riki $1 te mirion e nang *worth it* e riai n rangi ni bongana te kabanemwane iaon ane ngaia are I taku bwa ti na aki rangi katuruturua ma ti na tara bonganan te kabanemwane ane tao e koaua n tokin te tai ngkana e bon riaon ara kona eti ngkane iai tokina ma are ngkai I taku bwa iai te bae ti waaki inanona ma are ngkai I taku bwa iai te bae ti waaki inanona ngaia are I kan kaokia riki Madam Speaker n aron kanga bon teirakeu bwa are kanga I bon I aki nang kukurei n te taeka are te *Abuse of public Fund* bwa are e a *recurring* bon akea te mena ma I taku bwa kanga ai bon te taetae n aonikai ao kanga tao e riai n aki eti e kamabubuaki aron te maroro ao tima e anganaki ara Tautaeka aio ke tao ara itera aio ao I taku bwa ti na

kabongana n aki akaka ma I taku n aron au kabwarabwara akane tao e na bon mataata nakon te ongora.

Ao tao e koaua ngkoa are I bon kan taetae naba iaon are te *Solar* ma e raoiroi e rabwa raou n Minita tabeman ao taan tia taetae aika tia n taekinna ma tao e koaua N na ti taekinna riki are tao e aki toki te Leader n te kaitara e aki toki ni kaokaoka te taeka are *optimal allocation* te *allocation* ae tiaki ti *question* n te *allocation* I taku bwa aio *redundant* ao ai imwin te maua aio ana tai te Leader ni Kaman kauntaekaia ngke e kaweneaki te kataumwane ao ngkai e aki e a manga moan moanaki e aki nang *optimal* ami *allocation* aio I taku bwa aio tao e bon rangi e aki eti ma I taku bon taeka ke maroro aika aki nang barongaki raoi aki karaua raoi n taraki ma aron bonganan te waaki ae waakinaki ao I taku bwa n tokin te tai kanga e karaoaki te maroro bwa kanga ai kabuakakan te bae e karaoaki ae raoiroi ao e moamoa riki tao kabuakakan te Tautaeka e rabwa Madam Speaker man taeka aikai ao I boutoka te Kaoti e rabwa.

Tibiika : Ngaia te Leader n te Kaitara tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ti iaon ana kabanea n taeka te Kauoman Beretitenti are I aki uneakina te kataumwane aei ao ai imwin te maua ma N na kaoka ana ururing nakon te kataumwane ao e na uring bwa I bon titiraki I titirakina Te Minita n te Tua are ngaia e uotarake ara kataumwane ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ao I bon titiraki ao I kotea naba I taekinna naba mwaitin te mwane ae kabaneaki ao ko kona n nora te *record* ane te kauoman bwa e aoria n ae tao e aki mena ikai ngke I titirakina raona ni Minita taekan te kataumwane ane ko rabwa.

Tibiika: E katea ngkoa baina te Tia Tei mai Betio iai am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai : Tia babaire ngai ae I kabongana te *abuse* ao I kakoaua Tia babaire bwa are ngkana iai riki angan karaoan bwaai ae e aki bane ana mwane te botanaomata iai bwa e *cheaper* ao e bon aki karaoaki ao e aki karaoaki n ane Tia babaire ao *call it abuse* bwa *abuse* bwa e a manga ko a manga reiti ma bwaai aika ko a taneiai iai te Tautaeka Tia babaire *that's an abuse of the Majority* Tia babaire eang tao kona kangai eti ian te Tua ma *that's still an abuse* Tia babaire.

Te kauoua Tia babaire N na *challenge* te Tautaeka bwa e na kawenei bebwan ana kabanemwane iaon te *Solar* ao bebwa ni kabane ake a *ready* iaon ane ao tao te kauoman n Beretitenti a tia n taetae Minita ake tabeman iaon te *Solar* tera ae a taekinna Minita ake tabeman iaon te *Solar* kawenei bebwa ikai bwa ana noria Taan Tei bwa e kanga n reke am *authority* ni kabongana te mwane arei.

Hon. Tebao Awerika : *Point of order* te Tia babaire

Tibiika: Ao tera kona *point of order* iai te Tia Tei iai am

Hon. Tebao Awerika : I ti kan kaira am *ruling* nakon are *manner of speaking* are kaotaki iai bwa te *member* are e teirake e na riai n ti kaotia bwa tera ae *misquoted* iai ke *misinterpreted* iai ko rabwa Tia babaire 41(7)

Hon. Mikarite Temari: *Point of order*

Tibiika: Ao taninga moa N na katia moa are iroun te Tia Tei mai Betio *quote* te Tua are

Hon. Tebao Awerika : Eang *rule 41(7)*

Tibiika: Rule 41(7) ngaia kaetan te maroro aei are 41(7) *A member who have spoken to a Motion or amendment may again be heard briefly to explain some particular part of his speech which has been misquoted or misunderstood or misinterpretation of fact but not introduce any new matter. The member seeking to make an explanation must do so at the conclusion of a member's speech in question and not interrupt the members(or between speeches later in the debate) and not interrupt the Member speaking. No debatable matter shall be brought forward nor any debate arise on such an explanation and the Member making the explanation shall resume his seat immediately if directed to do so by the Speaker.*

Kabwaranakoana n taetae ni Kiribati e kangai te Tia Tei are e a tia n taetae iaon te Kaoti ke te onono e kona ni manga taetae n te aro ae kimototo ti ni kamatata mwakoron ana taetae are kabureaki ke n aki mataata ma ae riai n aki manga Karin bwaai aika boou te Tia Tei are kan kamataata e riai ni karaoia ni bane ana taetae ni kawai te Tia Tei ae taetae akea te bwai ae na kauntaekaki iaon te kamataata ao te Tia Tei are kamataata e riai n tekateka ngkekei naba ngkana e tuangaki iroun te Tibiika.

Ngaia ngkane nang kanakoa au *ruling* iaon aei ibukina bwa te *Solar* titabo ngkai bwa te *issue* ae kam uaia ni boraraoi iaona bwa kam bane ni Karin ibuakon ami maroro ao kam kataia ni kabwaranakoa te Tautaeka e kabwaranakoa ibukin ke tao e a tia n tabekaki man te itera aei ao te Tautaeka naba e a tia ni kabwaranakoa ao tao te Tia Tei are maroro are ngaia are e bon moan uota taekan te *Solar light* ke aron kabonganan tenan *Solar Light* iroumi Minita tao e kataia ni manga kaeka aron are e a tia n taekinaki man ami itera are a bon rinanon te waaki ma ibukina bwa tao iai ana kan mataata ao ngaia ngkane e kataia ni manga bubuti bwa a na kaweneaki bebwa akane ma are aikai bon kanoan ami *point of order* inanon ami uneaki ma tiaki nanona bwa ana riki bwa

kabaeami ke baikara bwa are aikai aron ami kaetieti inanon ami tai n tabeki ami maroro iaon te itera teuana ma te itera teuana ngaia are I taku bwa I taku bwa akea buren ae e taekinna te Tia Tei mai Nonouti ma te bwai ae kakawaki e na riai n rangi ni kimototo iaon te bwai are ko kainanoia n aron are ko taekinna ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: N nang kakakimototoa te Tia babaire bwa tao a riba bwanau tabeman Tia babaire ma I a bubuti bwa a kawenei ana bebwa ikai ibukin te *Solar* bwa ti aonga ni bane aonga n rau nanora iai.

Tibiika: Ao I taku bwa ai akea riki ae maroro ao I a kanakoa nakoim iai ngkoa are katea baina te Tia Tei mai Betio ao e nakoim te Tia Tei mai Betio Hon. Tebao Awerika e nakoim

Hon. Tebao Awerika : Ko rabwa Tia babaire ae ko karineaki ao I a moana au maroro ma te bwana ni kamauri nakoimi ara karineaki ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu aio te Beretitenti te kauoman Beretitenti ara Minita te Leader n te kaitara ao ngaira ni kabane Taan Tei Taan Mwakuri taan ongora ao ai kain ara abamwakoro ae Betio kam na bane ni mauri.

Tia babaire kanga e bon aki angaraoi ae ti na teirake ni manga kauntaeka aron kabwabwakan maiun ara Komete ao I bon kakaitaua kain te Komete are temanna are te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ngke e a teirake naba n anga ana maroro bwa bon arei raoi bukin raoi kabwabwakan te bubuti ibukin kabwabwakan maiun te Komete aei ao ti taku bwa e nang aki riai bwa ti nang manga nakomai n teirake ikai ao ti na uneakina arora riki n tenan maroro aika bane a bane n tia n tabekaki inanon te auti aei.

Tia babaire inanon moan tewean te Komete aio ao ti butimwaia ma te nano rinano bwa ti bon e bon koaua are e taetaekinaki kanga tiaki raoi ataia bwa tera ae ti na karaoia ao e maan aron ara kakae ma ti karinea aron te tibwanga are rineia iai te Komete aio bwa ti na karaoia ae ti na baronga aron katean ana katen rinan reirei Kiribati ke te kura ae rietata ao ane are ti nang karinea ao e rangi n e a tia ni bwarabwara ikai iroun te Tia Tei ae karineaki are bon kain naba te Komete are mai Butaritari ao inanon waakinan ara mwakuri aio ao ti bon ti kakaenako ao e a moanna ni bobonga raoi ao ti noria bwa iai ti ataia ti rangi n ataia ao ti nang ti kona namakinna ae rangi n rawata tarakina bwa e rawata te mwane ae na bane iai ao n aron are a tia naba n taekinna taan maroro imwaiu ao ti ataia bwa e kona ni kaoaki taan rabakau ake bon aio rabakauia akane naba aika ti reitaki ma ngaia ao a buokira bwa e rangi ni kakawaki n tuangira bwa e nang kakawaki tein te Komete aei bwa e oti raoi iai ae e nang tabeaianga ngke aio raoi nanon te Tautaeka bwa e na karaoia bwa te kabanea n rietata ni

babaire are kona ni karaoaki n te aba teuana ma te aba teuana man te Maneaba ni Maungatabu ma inanon ongora ao ngaia e aki unekinaki ara Komete ma te bwai ae uneakinaki aron te kabanemwane bwa e bon eti te kabanemwane ae kanakoaki nakon ara Komete ke e nakanakoaki riki nakon te itera teuana a mwaiti ake a tia ni marorokinaki ma n te tai aio N na ti taekinna ni kangai man otau imwin te mwakuri n ara tai ni mwakuri n te Tautaeka ao te babaire ibukin aron te kabanemwane ke te *Budget* teuana ma te *budget* teuana e mena inanon bain te Tautaeka ti kaitaua ana rinerine Kiribati bwa e a tia n rinea Tobwan Kiribati Party bwa ngaia moa ae na kaira te Tautaeka n te tai aio ao aio ana babaire ae e a tia ni karaoia bwa e na katea te Komete are e na baronga aron katean te *University* ke te Kura ae rietata iaon Kiribati ao I kaitauia kain te Komete bwa a tia naba ni karaoa tabeia e nang abwabwaki karaoan te mena aio ti kaitaua ana *Ambassador China* e a tia ni kaireitira ma te rabwata teuana ae moan kanga e kuri ni rekereke ma ni boraoi aron ana mwakuri are e a tia ni karaoia ma te mwakuri ae tia manga mwiokoaki ngkai bwa ti na karaoia are e na riai ni irekereke te kuura ae reietata aio ma kaubwai marawa ma ti noria bwa iai riki bwaai aika ana bon toma raoi riki ngkana ti bon reitaki ma ngaia ke tao a kibamai ke tao ti nako n noria ke tao e kanga riki arona ae na karaoia iai ane mwin ana maroro ao ana reke te Komete are e a tia ni kateaki ao ane bukin ae ti bubuti iai manga kabwakan riki maiun te Komete aio bwa ti na ti noria ao ti na karaoa raoi taia bwa ti na *tie up* riki bwaai ni kabane ti na kamatoai riki bwaai ake ti atia ni maroroakin bwa e aonga n ae kona n reke iai te mwane ae kona n reke ni ibuobuoki ae na kona n reke iai bwa ti noria inanon barongan te bwai aio ao ngaia e rangi ni bubura te kabanemwane ae na karaoaki iai ma ti nang kukurei naba n ataia bwa iai rabwata aika a tauraoi n anga aia mwane ni ibuobuoki ibukin te iango ae iangoia Kiribati ngkai n te tai aio ngaia are ane raoi bukin are iangoaki iai kabwabwakan iai maiun te Komete aio ao ngkana a taekinaki ngkane bwai n airon tao terana nako ma aika kainano riki tabeua e koaua tao ngai N na ti taekinna ni kangai te bubuti nakon te Tautaeka bwa ngaia iai naba tao iango riki tabeua akana mai irouia ara botanaomata man abamwakoro aika kakaokoro tia karababai naba ara taratara ma buoki naba aikane ane ae I kona n taekinna iaon ane ma n te tai aio te kabanea ni babaire e mena iroun ngkana ngaia are e na are e taku bwa e na nakea te *resources* e mena ngkai inanon baia ao ngaira ni kabane Taan Tei bwa ti mena inanon te *Cabinet* ke tiaki ara bwai ni kaetietia ngaia are ane ara bwai ae ti na kaunga iai te Tautaeka ao e rabwa bwa e a reke te tai are ti na kona iai taekinna ibukin n ana tai ni maroroakinaki te Kaoti aio ma kanga e katang nanon aron tenan maroro bwa kanga ti a kuri ni mwinibaeaki iai ana bon kakaeaki taan rabakau

bwa bon nakomai ao n te mwakuri ae ti a tia ni mwakuria ngkai I noria bwa e rangi ni korakora aia mwakuri kain te Komete ao I kakaitau nakoia bon are e a tia Tia Tei ae karineaki mai Butaritari e a tia ni kaota tabena moan te kukurei iai te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawaieta e a tia naba ni kabanea korakorana naba iai te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa e a tia naba ni kabanea korakorana naba ao kaokoron aron ara *background* ae ti a tia nako mai iai ao e rababa aron ara taratara ni ikotaki ae te Komete ao I taku bwa aio ara kabanea moa n tamaroa n te tai aio ti kakaitau bwa e tia ni butimwaia te Tautaeka ao e koaua tao iai bukina are totoko iai te Kaitara ao kanga e otara bwa e koaua tao iai riki bwaai riki ae a taraia bwa ana riai ni kabaneaki tao ni karangaki riki te mwane nako iai nakon are e nang kanakoaki nakon te Komete aei.

Tia babaire ae ko karineaki e a tia ni bane te mwane ibukin ana mwakuri te Komete ao ngkana ti nang motikia n arona aio ao ngaira e bon eti are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are kangai ai bon te bwai teuana ngkana ti nang kawaerakea aio ao e tuai moti kunana ngaia are ane ae e a roko iai te bubuti ibukin kabwakan riki maiun te Komete aio ao ti kakaitau iai kain te Komete bwa ngaira iroura ngkane I taku bwa ti a kona ngkane ni baronga raoi te riboti aio ao e a reke ngkane ana tai te Maneaba ni Maungatabu aio ni wareware iai ke rinanoa te auti ae na roko ao I boutoka te Kaoti ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Beretitenti ae karineaki ibukin am *sum up* e nakoim.

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa Madam Speaker ko rabwa Madam Speaker ao ian ae kimomoto te tai ao N na kataia ni boboti kanga botan te *sum up* iaon maroro ake a tia nako ma I a kaitaua te maroro tiaki ane te kantaninga bwa e na rangi n abwabwaki te maroro Madam Speaker bwa are te Kaoti ti kanauan ma maroro aika a tia ni mwemwe I taku bwa a bon aki maongina tabeua ao e bon moa ana maroro te Leader n te Kaitara e aki bomaongina ma I kaitaua bwa are bon ane aia koaua ma eara kai e aki bomaongina bwa are uoua ae kateitei iai bwa teuana tibwatibwan te mwane e a tia e a tia te kataumwane ao ae ngaia ti kangai aei ti kanauan te tai ngkana kona kaoka am totoko are mai imwaina kaotia ni kangai ti totokoia bwa bon ane naba are totokoa ke tabekaki te Kaoti e a tia naba ao ara kabwarabwara a Kaman ko a tia ni kabwarabwarai ao aei mwin am taetae ae imatau aei ao ane naba teuana ngaia are e a tia bwa kona aki manga kauekea te ongora bwa angkoa e a boou aei bwa ko a tibwa kunea e a tia kain Kiribati ngke e aroraki te kataumwane ikai ian 101 ara Tua ae Maungatabu ane te kibu ngke aroraki te kataumwane ikai ao ti bane n uneakina bwa e tikiraoi tibwatibwa ke e aki botan te

kataumwane $300 tabun te mirion ao e titiraki te Tia Tei mai Nonouti e titiraki iaon te *Solar* bwa eti ke e aki bwa e aitara ma te Tua ke e aki kain Kiribati te kataumwane uoua kanoana bwa teuana are aranaki bwa te *Statutory Expenditure* ake ana kaitara ma te Tua ao are teuana te *operating expense* are ane ngkane e a kaineti ma *policy* n te bong teuana ma teuana ane kanoan ara motinnano ae ti a kanako n ara kataumwane tiaki te Tua bwa iai are iteran te kataumwane ae aitara ma te Tua tenan *Statutory expenses* ane e bon kaokoroaki ngkana e uotakirake te Biira ao e kaokoroaki ao ti angan te ota Kiribati bwa ngkana ti karaoi ara *policy* ibukin te *Solar* bwa e a noraki riaina bwa ai ane te mwaneka n te aonaba ae ti a tia n tiainaia a tiainaa nakai te *Paris Agreement 2015* ao ti a bane ni kakoroa bukina ngkai te mwaing man kanga te barekareka te *Energy* ke te iti are e barekareka nakon ae itiaki ke ae kirin ti a kakoroa bukina ngkai e a kakoroa bukina te Tautaeka ao tia tuangaki bwa ti na kawenei ara bebwa ane kanoan te *policy* e a tia ni karaoa ana babaire Tautaeka ao akea buren ane ao e manga kangai te Leader n te kaitara e tibwatibwa ngaia e kangai te tibwatibwa e *redundant* am mena e kai bomaongina bwa ko a tia ni kauntaekaia ao ko a manga uotia naba ngkai ni kauntaekaia ko a kaokioka te maroro.

Te kauoua ko taekin te kabanemwane eti te kataumwane are ko taekinna 593 ao ko kaokiokia ma koaki kabwaranakoa nakon Kiribati bwa e kawa n taku Kiribati bwa 593,000 e a ti bane naba iaon te *Sub* kabwaranakoa bwa 593,000 are katauaki ibukin te komete aei e kangai kabwaranakoana $178,500 ibukin aia *allowance* $13,200 ibukin ana *allowance* te Tia babaire $48,000 ibukin aia *allowance member* ao ane ao ko ikota ngkane aei $239,7000 ti ibukin aia *allowance* ibukin mwamwanangaia te kataumwane iai bwa iai taabo ake e a tia te kataumwane e a tia ni uneakinaki ikai are ana kawari ae mwaiti te kataumwane iai $353,441 ko ikotia ngkane ao ko a ti kotokotea te bota are $593,000 ma koaki kabwaranakoa raoi nakon Kiribati ko aki kabwabwaranakoa raoi kabwaranakoa ao aia kataumwane ibukin are mwamwanangaia ae $353,441 e tuai ni kabonganaki e tuai ao tera burena ngkane ngkana e a bubuti karakan ana tai bwa e na kabongana are e a tia ni kataumwanea Kiribati ana auti Kiribati e a tia ni kataumwaneaki tera buren ane ngaia are aki irou ngai e aki bomaongina bwa ti a tia ni karaoa te tibwatibwa ao iai te baere tao akea irouia kain te Kaitara are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari ao ae oti n aia maroro ana kanoa kanoa ake kanga a boou ake kanga e na kabwaia e taekinna naba te Kauoman tera ae na kabwaia riki ae kanga a raraoi ae ti arani bwa te *investment* ao ane ngkane bwa ngkana ti arana ngkane irouia taan rabakau tabeman ngkana e a tia te

kataumwane ao iai te tatara ni mwane tera te *second best* tera te kaoua ni bwai ae ko kona n taraia bwa kona kabongana nikiran te kataumwane ane ao aei ngkane e a kona ni kateaki te Komete akea buren katean te Komete ane ana bwai ni mwakuri te auti ti a tuangaki ngkai bwa e kangai ti kauntaeka bwa iai riki kawaina teuana ao ane ami kauntaeka ngke e moan kateaki te Komete ae ti reitan maiuna ae te kabanemwane $353,000 are bon ane ana kataumwane ibukin te mwamwananga ane ana kataumwane ibukin te mwamwananga bwa are e na kabongana ngkane ane ngaia are irou akea buren ane kanga e aki kabonganaki I aki naba boraoi ni koaua ma te Tia Tei mai Nonouti ae ngkana ti a katea te Komete ao ai ane te *abuse* ko a tangakoa kabonganan ana mwane te botanaomata ngkana ko aki bwa ngaia ngkana ti ira are nanona are bwa are aei aia taratara ngkami kam tara katean te Komete bwa teuana te anga ma are aei n aron ae oti kanoan te motinnano teuana kanoan te motinnano te kamatebwai kam a rangi ni iangoa are e a ti nang katea te *University* bwa are kam aki ata kanoan te motinnano tara te motinnano 78 iai iroumi akea bwa aera bwa ti aki ami motinnano tiaki ami motinnano ma kam a kuku iaon ara motinnano ao tera kam a kuku iaon ara motinano bwa are e aki nano Kiribati n ami ranga ni kabwaia e nano? Tuangai e nano? Bwa ngke e nano ao e a tekateka ikai te Tia Tei mai Kuria ao ngaia ti bon ti katei ara Komete bwa ane kanoan te motinnano ae nano iai Kiribati tataninga ami tai tataningai bwa are e na bon roko bwanan Kiribati bita te kairiri ma ko nang kanga ngkana te Leader e a bibiti au taeka e katarabuaka te Komete bwa e a tia ni kawenea ana riboti nakon te Tautaeka e ngaa au taeka ae I taekinna te riboti ngke I moan tabeka te bubuti kanauan aan tai te Komete ao I kaotia bwa iai te *update* iai te *update* ao iraikin te *update* ane a kabwarabwara ngkane bukina are e a roko ngkane n te reta ao I bon kaoti ma e a kaokoro ngke e a taekinna te *update* ao te reta e a tuangaki Kiribati bwa ai te riboti ae taku te Beretitenti bwa e taekinna bwa te riboti e moanna n ota anuan te Tia Tei kairiri n te Kaitara e kakamaku ao N na tuangi ngkami kain Kiribati e kakamaku te Leader n te kaitara bwa are a nang moanna n oti anuana ao e bon aki kona n taekini baika e na kabuakakaki ao e na katarabuaka ane e na kabeabea nakoia kain ana *party* bwa ane e na tabeki kabuakaka ana *party* ao ngaia e kakabwanaraoia nakon Kiribati ma kakauongo raoi bwa akea au taekinna ae I taekinna te riboti e a taekinna te Leader n te kaitara ao N na ti kairi nakon ane *Rule 67* iaon te *Select Committee* mwakoro 3 bwa e aki taekinna ni kangai e bure bwa ngke a kawenea te riboti nakon te Tautaeka e urua te Tua arei akea te Tua ae urua bwa e tuai tia ana riboti te Komete 67(3) ngkana e a tia te riboti e a kona ni kawenea ana riboti e tuai n tia ma are e karokoa iroura

ngke ti karokoa te reta *update* ma ana reta bwa tera ae e a tia ni karaoia ao tera bukina ngkai e kan reitinako ma e a kabuburaki ao e a betanaki e a betanaki bwa ai au taeka ae e a kawenea te riboti ao eaera kai ti a kainaomataki bwa e na karokoa naba te riboti ikai akea n te *rules* arei ngkana e aki kawenea te riboti bwa are e tuai n tabwanin akea aki kabaeaki bwa akea ian te *rules* ngaia are I nanokawaki e manga taekinna te Tia Tei mai Kuria ke kabaneaki tenan te rerio ma tao te intanete kai eti ane ma ti akane ae karaoi te Tautaeka ko mwaninga are te kateniua iai te bwai ae araranna Te Minita n te reirei are te *Drop box* a bane n *printed* kanoan te bong teuana ma te bong teuana ao a mena n reirei ni kabane bwa a na roko n anaki e a bure ngkane ngke akea aia rerio ao akea riki te bebwa are ana kona ni anaia bwa bwai n reiei natia ma eara kai koaki mwanewea aei bwa e aonga n tabwanin te ongora nakon are nang taku Kiribati bwa ngaia a ti rereirei ngkai ake iai aia rerio ke tao iai aia *mobile* ibukin te intanete iai naba ake a bon katauraoaki are bon te bebwa kanoan te bong teuana e kabanemwane ane ma are taben te Tautaeka taben Te Minita n te reirei ma ana koraki ngaia are I karautaeka ngkana tao ma akane kanoan te kamatata riki nakoia kain Kiribati bwa eti ae kanga bon ti kabarekarekan te kairiri ao kabarekarekan ana waaki te Tautaeka ao e bon kimomoto e kimomoto bwa are tiaki katean te *university* kanoan ara motinnano te kamatebwai ao e a koro nanona bwa ti taku bwa ai teuana kawaiana ae na birimwaka iai e a tia kanoan te motinnano ane ai kanoan ngkane te mwakuri are imwina e a tiku bwa ai taben tao te reirei ao taabo ni mwakuri ake a rekereke iai ngaia are man taeka tabeua akane ao I a manga tabeka riki te Kaoti are kangai bwa te auti aei e na butimwaea kanaun riki ana tai ana Komete te auti ae te Kiribati National University Select Committee nakon te Auti n Tei ae na roko ao I a bubuti tabekan te kaoti ao e rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa te kaoti nano ao e nakoim te Leader n te Kaitara tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao uoua ae N na ti kaeta iai kanoan ana maroro te Beretitenti ae karineaki te moan moa are e bukinai bwa I aki kabwaranakoa kanoan te kataumwane are I taekinna kanga I rangi nanokawaki n ane bwa are I bon kabwaranakoa ma tao I aki ataia bwa e mena iaa te Beretitenti ngke I maroro ao e kona noria n te *record* ae I bon kabwaranakoa mwaitin kanga te *breakdown* n te mwaiti are $500 tabun tengaa ane bwa are e bon ongora Kiribati e bon ataia ae e bon ata te koaua ma I taku bwai ae taekinna te Beretitenti moan te kairua ae I aki kabwaranakoa I kabwarabwara tao ko aki tabe n ongora te Beretitenti .

Ao te kauoua e taku te Beretitenti bwa I bibiti ana taeka ae ngkai I a nang kakamaku bwa I bibita ana taeka I taku bwa ana taeka ae kabongana te *progress update* tera nanon aei tiaki nanona bwa e ataia bwa tera ae riki tiaki ane nanona bwa te riboti bwa are ataia bwa ao ngaira tiaki ataia ae e a tia ni karaoa aei e tia ni karaoa aei e kaokoro aei ma te riboti ngkana tiaki rabwatan te boki ma ko ataia bwa tera ae riki ke tera ae karaoia te Komete ao ane ae I nanonna n te riboti ao ngaira tiaki ataia ao ane ngai I uneakinna bwa e riai ti riai ni bane n ataa kanoan ana waaki ara Komete aei bwa are ara Komete ngaia ane ae I ti kan kaeti I nang nanokawaki iroun te Beretitenti ae tima eaki kakauongo au maroro ao e a manga ototei ana karaki aika bon rangi ni kairua ao e kona noria ao I aki bibiti ana taeka ko rarabwa.

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai : Te Tia babaire I nanokawaki n ana karaki te Beretitenti bwa e anganira otara ae inaomata n urua te Tua te Tia babaire otau ane Tia babaire bwa I taku bwa ngkana iai te Tua ma ngkana e kaoti te Tautaeka ao e a uki ngaia are I kan c*hallenge* te Beretitenti bwa e na kawenei bebwa bwaai ni kabane iaon te taibora Tia babaire bwa ti na kona ni noria bwa ane ti kakoaua iai bwa e urua te Tua ke e aki bwa akea te *policy* ae kariaiakaki te Tautaeka bwa e na urua Tuan Kiribati ke aba n te *appropriation* ke *in the law* Tia babaire.

Tibiika : Ao kai bon akea riki te *point of order* iai am maroro terana ae ko katea iai baim te Kauoman Beretitenti I taku bwa ko na *point of order* iroun te Beretitenti ao I tia n anganiko

Hon. Dr Teuea Toatu: Mina e kairua otau ma ngkana bwa N na kaeta ana maroro bwa e *quote* ma ngkana

Tibiika: Ao ngkana I bubutiko te Kauoman ngkana I bubutiko an tai karongoa mai iaon taono I a buti ngkami bwa N na ti

Ao N na bubuti ti a karaua nanora bwa taraia te Kauoman Beretitenti I a bubutiko e a tia e rangi ni mataata ana kabwarabwara te Beretitenti ngke e kabwaranakoa are taekan te *solar* ma ami *policy* ma tao ane bon ana rongorongo te Tia Tei are kataia ni kawenea nakoimi ma are e bon nakoimi ane ao e nakoim Tia Tei Tia Tei mai Kuria tera am *point of order*

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire Tia babaire I karabwa te Beretitenti ao I a manga kubanako ngke e a manga kumeai n au taeka are iaon te rerio ma te intanete *online* bwa e a tia n anganaki te kaeka Te Minita n te reirei ao e rau nanou iai ao ngaia e manga taekina te bwai ae I aki marorokinna n au maroro bwa I ti taekina ko a tia ni mwanena ko anganira te reirei i *online* ao te rerio

ko a tia ni karekei ara rerio ke ko anganira te *online* ane au maroro te Tia babaire I aki taekina are taekan te *dropbox* ke tera te Tia babaire ngaia are I mimi ana kaeka Te Minita te reirei e raoiroi I butimwaia ma te Beretitenti tao e manga bon aki kakauongo te baere te *point* are I kataia n taekinna e kananokawaki ngkai e *misquote* ke tao e *misunderstand* au maroro te Tia babaire ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I taku bwa bon akea riki te *point of order* I taku bwa e bon bane ni mataata ami maroro ao e bon ongora tei Kiribati n aron kabwaranakoana n ami itera aika kakaoro ami iango ma ami kantaninga ibukin kabwaiaia ao nang kanakoa te kaoti nano n naa kaoti te Beretitenti ae tia n tabekia n te tai aei ao nang kanakoa bwa te kaoti nano nakoimi Taan Tei ma tekana ane e wene ao n aron kabwaranakoana are e a tia ni kanakoa iai naba te Beretitenti

Ake a nano iai ke a kangai Eang ake aki ke kangai Tiaki ao e bon nakoia ake nano iai ao e boutokaki te Kaoti ao iai tangiran te *Division* ao ti a *call* te *division*

Ao aei ngkane mwin ami kaoti nano ake a buoka te Kaoti uangaun ma onoman (26) n aroia aikai Hon. Alexander Teabo Hon. Betero Atanibora Hon. Batoromaio Kiritian Hon. Bootii Nauan Hon. Boutu Bateriki Hon. England Iuta Hon. Harry Tekaiti Hon. Ioteba Redfern Hon. James Taom Hon. Koraubati Remuera Hon. Martin Moreti Hon. Mikarite Temari Hon. Moannata Ientaake Hon. Ribanataake Tiwau Hon. Ruateki Tekaiara Hon. Tabeta Teakai H.E Taneti Mamaau Hon. Taoaba Kaiea Hon. Tarakabu Tofinga Hon. Tebao Awerika Hon. Tekeeua Tarati Hon. Dr Teuea Toatu Hon. Tibanga Taratai Hon. Tinian Reiher Hon. Dr Tinte Itinteang ao Hon. Willie Tokataake uangaun ma onoman

Ao ake a totokoia tengaun ma teniman (13) n aron aikai Hon. Banuera Berina Hon. Bakaia Kiabo Hon. Bonteman Tabera Hon. Ieremia Tabai Hon. Dr Kautu Tenaua Hon. Nantongo Timeon Hon. Pinto Katia Hon. Taberannang Timeon Hon. Teima Onorio Hon. Terieta Mwemwenikeaki Hon. Tessie Eria Lambourne Hon. Tewaaki Kobae ao Hon. Vincent Tong tengaun ma teniman ao akea a kaboi taekaia n aron aikai Hon. Jacob Teem Hon. Shiufung Jong Hon. Taiaki Irata Hon. Tauanei Marea ao Hon. Tekiau Aretateta mwaitia niman(5) ao man ami kaoti nano ao e boutokaki te Kaoti ao tia nakon ara bwai are imwina iaon te ota bebwa.

Kiraaka: Te Kaoti ibukin te bwara

Tibiika : Te Kaoti ibukin te bwara ao I angan Te Minita ae karineaki ibukin Kiritimati ao Kanton Hon. Mikarite Temari bwa e a tabekia e nakoim Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Man te bwana ae karineaki nakoim Madam Speaker ao ian katabeau ian te ota bebwa bwa te Maneaba moa aio e nang motirawa moa ngkai ko aitau Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao kai e a bon tia ni mwemwe te Kaoti ibukin te bwara ao I kukurei n taekinna bwa ti a riai ni bwara ni te tai aei ma imwain ae I kabwara ao bon te bwana man te taibora ngkana iai kairuan te babaire inanon te bong aei ao I a kawenei bwa bwana ni kabwara bure ao I karabwai ngkami n teimatoan aron tamaroan ami kauntaeka ma ami kaetieti ao irakin nanon tuan kairan ara auti ao tia bwara ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon te ingabong te aoa 10 ao ti a motirawa moa.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata	Hon Speaker	1
Ana Kaongora Te Beretitenti	HE Taneti Maamau	6
Ana kanoa Te Tautaeka	HE Taneti Maamau	352

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
Kaukakin Bangke Akaunti ibukia kain aon Abamwakoro	Hon Batoromaio Kiritian	OQ1	9
Ni ngai ae ana karokoaki iai taura Solar light nako Abaiang	Hon Betero Atanibora	OQ9	12
E tuai man roko te mitin ni karao ran iaon Kiebu	Hon James Taom	OQ4	16
Mwanenakin Kantokaia Referral nako Tarawa	Hon Betero Atanibora	OQ8	17
Ana motinnano Te Tautaeka ni boon te tine ae $4.00kg	Hon Batoromaio Kiritian	OQ2	20
Rokon te bowi ae rietata iaon Makin	Hon James Taom	OQ5	23
Katiteboakin te boo ae bwainaki mwakurian turam ni bwaa iaon Te Kaibuke ao ieta	Hon Batoromaio Kiritian	OQ3	25
Karaoakin kataratara nakon tian aba iaon Makin	Hon James Taom	OQ6	28

Katamaroan te bwai n reitaki n tarebon ma intanete n atimwakoro aika Ribono ma Nuotaea	Hon Betero Atanibora	OQ10	29
Katamaroan kawain Makin imwain karaoan aia bwabwaro Meeia inanon Tuun 2022	Hon James Taom	OQ7	33
Kakaean mwanenakin Te karabuti are i Abaiang	Hon Betero Atanibora	OQ11	37
Aia Leave Grant Taan mwakuri n te Private Sector, Botaki n Aro ao Kauntira	Hon Taoaba Kaiea	OQ12	40
Buokan te kanganga n tarikan te kawa ae Ubwanteman iaon Abaiang	Hon Betero Atanibora	OQ17	44
Katamaroan te ongora n te rerio rinanon te AM ao FM nakon te botannaomata	Hon Taoaba Kaiea	OQ13	48
Kabanemwane ni karekean aia solar Minita	Hon Ieremia Tabai	OQ21	52
Tera te babaire nakon Tatieni Teburabura are mwakuri n te seasonal worker program	Hon Taoaba Kaiea	OQ20	54
Karekean taian Toilet ni katoaki mwenge ni kabane iaon Nonouti	Hon Ieremia Tabai	OQ22	56
Kakean te Vat iaon kaako aika a tiatinaki booia	Hon Taoaba Kaiea	OQ16	59
Antai tabena buakanakin ma kauarerekean butinakon te Covid19	Hon Terieta Mwemwenikeaki	OQ24	63
Karekean boon Vacuum Truck man te mwaiti ae $184.00 nakoia kain Tarawa Teinainano	Hon Taoaba Kaiea	OQ19	67
Katammaroa nakon Air Kiribati ibukin te mwamwananga ao ibukin Kaako	Hon Ieremia Tabaia	OQ23	70

Tibwaia kain Tarawa Teinainano te solar light	Hon Taoaba Kaiea	OQ14	76
Covid-19 Stimulate Package ibukin Abaiang	Hon Betero Atanibora	OQ27	78
Kainibaire ibukia taan mwakuri ake a mwakuri ni kambwana mai tinaniku	Hon Terieta Mwemwenikeaki	OQ25	89
Katamaroan te Freight refund nakoia Kain aon aba n aron aki rorokon kaako n taina	Hon Taiaki Irata	OQ28	92
Kabonakoan ana part te Solar Switch light ake ana buoka Tiaina	Hon Koraubati Remuera	OQ35	96
Kainnanoan kaukan aia akaunti Onotoa n te ANZ Bank	Hon Taiaki Irata	OQ29	98
Katean aia auti ni maeka taan mwakuri	Hon England Iuta	OQ49	100
Te kanganga nakon teuana ana Tunga Onotoa are e kaan ma te marae ni wanikiba	Hon Taiaki Irata	OQ30	103
Karaoan ana rawa n roro Nikunau ni iterana are mai Maiaki	Hon Tauanei Marea	OQ51	105
Ni ngai ae e na reke iai tibwan Maiana taura Solar	Hon Koraubati Remuera	OQ36	109
Kabwakan te itoman n te rerio ibukin uarokoan te reirei irouia ataei n tain te Lockdown	Hon England Iuta	OQ50	111
Karaoan te umwa n takataka ao te bwai ni kamanti takataka iaon Nikunau	Hon Tauanei Marea	OQ52	118

Babaire ibukin karaoan kawai korotaa iaon aba ao moarara riki iao Marakei	Hon Moannata Ientaake	OQ41	119
Noran Tataren kaako iaon Kiribati aika te tioka te burawa ao te rice	Hon Koraubati Remuera	OQ37	123
Te kamatebwai iaon kamaeuan te man ae te mwanai iaon Butaritari	Hon Tinian Reiher	OQ55	127
Buokaia Mauku ibukin kan karekean kinakia iaon Kiribati ao itinanikun Kiribati	Hon Tauanei Marea	OQ54	130
Karaoan Phase 2 iaon Butaritari ibukin kabonganakin Neei ni baneawa	Hon Tinian Reiher	OQ56	133
Baoia ao aia Center Mwauku iaon Nikunau	Hon Tauanei Marea	OQ53	137
Babaire ibukin katean aia Center Te Roronrikirake iaon Butaritari	Hon Tinian Reiher	OQ57	138
Te kamatata iaon taekan te runga ibukin 2023	Hon Betero Atanibora	OQ63	139
Te baenikai ni kateirakeaia Taan Moti iaon Maiana	Hon Vincent Tong	OQ61	140
Katean te Special Fund ibukin Te roronrikirake iaon Abamwakoro	Hon Tinian Reiher	OQ58	141
Tangitang ibukin aki taun mwaitia Taan Tia Moti iaon Nonouti	Hon Ieremia Tabai	OQ64	142
Kainanoan riki Special Constables ibukin kawa aika Eita Utiroa ao Tanaeang iaon Tabieteuea Meang	Hon Taberannang Timeon	OQ71	145
Buokaia taan mwakuri n te bus, kava bar, security ni buan aia kareke mwane man te Lockdown ibukin Covid19	Hon Taoab Kaiea	OQ15	148

Katean ana aobiti Te Kauntira ni Maiana	Hon Koraubati Remuera	OQ34	152
Karaoan Nei Tangangau Buriti i Marakei	Hon Moannata Ientaake	OQ38	156
Katean aia Center Te Roronrikirake iaon Butaritari	Hon Tinian Reiher	OQ57	159
Ana bubuti Banaba iaon taekan te kabomwi	Hon Tibanga Taratai	OQ88	163
Katean ana tabo ni kamanomano Tabieteuea Meang	Hon Taberannang Timeon	OQ69	166
Kauarerekean reken kanganga man mwaitin te kaa ma rebwerebwe	Hon Terieta Mwemwenikeaki	OQ80	170
E teimatoa n tare te kaako iaon Banaba	Hon Tibanga Taratai	OQ82	176
Teimatoan aki taun te bwaa iaon Tabiteuea Meang	Hon Taberannang Timoen	OQ70	179
Kainanoan Karaoan Tangke Timanti iaon Banaba ibukin nnen te ran	Hon Tibanga Taratai	OQ84	184
Tangiran te mwakuri n toutia irouia Taan Moti iaon abamwakoro	Hon Taberannang Timeon	OQ74	186
Tangiran te bonus ke te arauenti nakoia te koraki ake a buoka te tararua inanon rokon te Covid19 iaon Tarawaieta	Hon Harry Tekaiti	OQ106	190
Karaoakin ana Maneaba Banaba	Hon Tibanga Taratai	OQ86	193
Ana kainano Kiebu iaon te Mobile Phone e tuai Tamaroa	Hon Pinto Katia	OQ91	195

Bubuti karekean kanuangaia Taan Moti	Hon Pinto Katia	OQ92	200
Karaoan te tarebon iaon Tabuaeran	Hon Tewaaki Kobae	OQ111	202
Ana kainibaire Te Tautaeka ibukia Kara ake a tuai man bwaka aia backpay ibukin te ririki 2020	Hon Nantongo Timeon	OQ114	279
Te kamaeka ni kamwaawa iaon Tabuaeran	Hon Tewaaki Kobae	OQ157	281
Kabwakaan aia mwane kaara ake aki ooa bwakan aia mwane nakoia aia koraki	Hon Nantongo Timeon	OQ119	282
Tukakia aomata ni kanakoi aia katanoata ibukia aia kara ake a mate n te Covid19	Hon Banuera Berina	OQ126	285
Kainanoan ana Kaubure Onotoa n te kaawa ae Kakawa	Hon Taiaki Irata	OQ160	291
Aoraki aika a roko iaon Kiribati ae Te Omicron ao Delta	Hon Moannata Ientaake	OQ31	293
E na waaki ningai mwakurian Te Stadium	Hon Ieremia Tabai	OQ42	296
Babaire ibukia Kaimoa ao Taan Kini Uanikai ake a mena ngkai i Marakei ao aika tuai reke angan okia	Hon Moannata Ientaake	OQ33	298
Katamaroan riki te Internet iaon Butaritari	Hon Tinian Reiher	OQ97	300
Kabwakaan aia mwane Kara ake aki mwakuri ma mwauku iaon Marakei	Hon Moannata Ientaake	OQ32	305
Teimatoan tataren te bwaa iaon Makin	Hon Pinto Katia	OQ93	307

Ana babaire Te Tautaeka ibukin totokoan rokon ao kauarerekean butinakon Te Covid-19	Hon Tewaaki Kobae	OQ112	311
Karekean aia Taokita kain Onotoa ni kanoan ana motinnano Te Tautaeka	Hon Taiaki Irata	OQ120	313
Katamaroan kawain te itera are i Meang iaon Tabuaeran	Hon Tewaaki Kobae	OQ130	316
Karakaan booia Kaimoa ake a maan ni mwakuri ni kaibuken Tiaban	Hon Tauanei Marea	OQ158	320
Kainanoan te ibuobuoki nakoia Aoraki ake a roko mai Tabuaeran ao Teraina ma Kiritimati	Hon Tekiau Aretateta	OQ131	325
Katiaan te karikirake iaon te ran iaan Te KIRIWATSAN	Hon Tinian Reiher	OQ94	330
Taonakin kiban Maiana ao n oneaki mwina ni kiban Abaiang	Hon Vincent Tong	OQ102	334
Kenakin te rawa n roro n te kaawa ae Taratai	Hon Harry Tekaiti	OQ105	340
Mwebuakan Te Botanaomata iaon Tarawa Teinainano ma Betio ni mamaten te power	Hon Vincent Tong	OQ104	346
Te Katamaroa nakon Tangin Te Aira Bridge iaon Makin	Hon James Taom	OQ81	353
Iraua mwaitin ana mwane n Tania Kain Marakei ao Te Kauntira are e mena inanon bain Te Ministry of Finance	Hon Moannata Ientaake	OQ39	355
Karaoakin te ibuobuoki ni karokoan Vodafone iaon Makin	Hon James Taom	OQ100	356

Kakaean reken ana itaritari ana Kauntira Marakei ma teuana mwakoron Tiaina	Hon Moannata Ientaake	OQ40	359
Te karikirake iaon Katamaroan raawa n roro	Hon James Taom	OQ99	361
Rotakin ana mwane n Tania Kiribati ni irekereke ma te buaka imarenan Russia ao Ukraine	Hon Ieremia Tabai	OQ43	362
Te tangitang irouia te nati ni Kiribati ake a maeka I Nutiran ibukin te mwane n Lockdown	Hon England Iuta	OQ46	366
Tangiran kabwakaan moa kantokaia Aoraki imwain ae ana toka n te wanikiba	Hon Taberannang Timeon	OQ73	370
Ana bubuti Banaba ibukin karakaan boon ana ika	Hon Tibanga Taratai	OQ87	372
Anakin Takataka man kaawa aika Tenatorua ao Aiwa Tabiteuea Meang	Hon Taberannang Timeon	OQ75	376
Karekeakin te mwane ae bon tau ibukin kabuanibai man iabutin taari ake a riki iaon Tarawaieta	Hon Terieta Mwemwenikeaki	OQ78	380
Rorokon te kaibuke i Banaba ibukin Anakin ana ika Banaba ao nikiran kaako	Hon Tibanga Taratai	OQ83	383
Mwakurian te buriti are imarenan Tabiteuea ma Abatao	Hon Harry Tekaiti	OQ107	387
Taekan okiia Kaimoa ma Observers inanon te tai ae maan man te Aoraki ae te Covid19	Hon Pinto Katia	OQ89	389
Te Tender ibukin te wanikiba ae te Embraer	Hon Nantongo Timeon	OQ116	393
Ana Kaibuke n Longline Te Tautaeka ibukin karakaan riki te kabwaia	Hon Terieta Mwemwenikeaki	OQ79	397

Akean te baeki ni Katine ben iaon Teraina	Hon Nantongo Timeon	OQ113	401
Ana Kabanemwane Embraer ibukin kabooan tikuna i Aotiteria	Hon Banuera Berina	OQ122	404

TAIAN KAOTI

ATUN TE KAOTI	TIA TABEKA	NAMBWAN TE KAOTI	ITERANIBA
Butian Te Tautaeka noran riain kawaekoan katean Hemodialysis(HS) Machine i Nawerewere	Hon Taoaba Kaeia	No.1	206
Waakinan ana Motinnano Te Tautaeka ibukin te ririki ni motirawa ae 60 te ririki	Hon Tebao Awerika	No.2	237
Butian Te Tautaeka bwa e na kateimatoa marin abara	Hon Batoromaio Kiritian	No.3	261
Kanauan riki ana tai Te Komete ae Te Kiribati National University Select Committee nakon Te Auti ae na roko	HE Taneti Maamau	No.20	410

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented